STUDIA AD ARCHAEOLOGIAM PAZMANIENSIA
MAGYAR ŐSTÖRTÉNETI TÉMACSOPORT KIADVÁNYOK

Алексей Комар

История и археология древних мадьяр в эпоху миграции

Olekszij Komar

A korai magyarság vándorlásának történeti és régészeti emlékei

MARTIN OPITZ KIADÓ
PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM RÉGÉSZETTUDOMÁNYI INTÉZET
MTA BTK MAGYAR ŐSTÖRTÉNETI TÉMACSOPORT

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia

A PPKE BTK Régészeti Tanszékének kiadványai

Archaeological Studies of PPCU Department of Archaeology

Volume 11

Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok

Volume 5

Napkút Kiadó

Ómúltunk Tára 14

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia

A PPKE BTK Régészettudományi Intézetének kiadványai

Archaeological Studies of PPCU Department of Archaeology

Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok

Napkút Kiadó

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia
nemzetközi szerkesztőbizottság
International Advisory Board

Heinrich Härke
Eberhard Karls Universität (Tübingen, D)

Oleksiy V. Komar
Institute of Archaeology of NUAS (Kiev, Ua)

Abdulkarim Maamoun
Damascus University(Damascus, Syr)

Denys Pringle
Cardiff University (Cardiff, UK)

Dmitry A. Stashenkov
Samara Regional Historical Museum (Samara, Ru)

MTA BTK MŐT
sorozatszerkesztők

Fodor Pál
MTA BTK
főigazgató

Vásáry István
MTA BTK
MŐT elnök

Ómúltunk Tára sorozat

Csáji László Koppány
sorozatszerkesztő

АЛЕКСЕЙ КОМАР

ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ ДРЕВНИХ МАДЬЯР В ЭПОХУ МИГРАЦИИ

OLEKSZIJ KOMAR

A KORAI MAGYARSÁG VÁNDORLÁSÁNAK TÖRTÉNETI ÉS RÉGÉSZETI EMLÉKEI

Редакторы / Szerkesztők
TÜRK ATTILA – BUDAI DÁNIEL

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Régészettudományi Intézet

Martin Opitz Kiadó

Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Magyar Őstörténeti Témacsoport

BUDAPEST 2018

Pázmány Péter Katolikus Egyetem

A kötet a

Nemzeti Kulturális Alap

Árpád-ház Program

Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont

támogatásával valósult meg

Книга издана при поддержке
Венгерского национального культурного фонда и в рамках научного проекта Árpád-ház Program IV.2.
(Az Árpád-ház elődeinek keleti kapcsolatrendszere)

Исследование подготовлено при поддержке программы TÁMOP 4.2.4. A/1-11-1-2012-0001
„National Excellence Program”, OTKA/NKFIH 106369, и в рамках проекта MTA BTK MŐT 28.317/2012.
Перевод и редакция книги при поддержке Гранта ВАН им. Яноша Бойяи.
A kutatás a TÁMOP 4.2.4. A/1-11-1-2012-0001 „Nemzeti Kiválóság Program”, OTKA/NKFIH 106369. és a
MTA BTK MŐT 28.317/2012. program keretében valósult meg.
A kötet fordítása és szerkesztése az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

Передняя и задняя обложки / Első és hátsó borítókép
Деталь чаши из Коробчино; пряжка из погребения 2 Субботцев и погребальная маска из Манвеловки
A korobcsinói csésze részlete; csat a szubbotci 2. sírból és a manvelovkai halotti maszk részlete

Технические редакторы / Munkatársak
Ambrus Edit – Jancsik Balázs – Mordovin Maxim – Strohmayer Ádám – Sudár Balázs – Alekszandr Sz. Zelenkov

© Olekszij Komar
© Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar Régészettudományi Intézet
© Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport
© Martin Opitz Kiadó

ISBN 978-963-9987-34-0
HU-ISSN 2064-8162
HU-ISSN 1879-2023

Все права защищены, включая воспроизведение, публичную демонстрацию, использование в радио- и телепередачах всей книги или её отдельных частей.
Minden jog fenntartva. Jelen könyvet, illetve annak részeit tilos reprodukálni, adatrögzítő rendszerben tárolni, bármilyen formában vagy eszközzel – elektronikus úton vagy más módon – közölni a kiadó engedélye nélkül.

Перевод / Fordítás: Türk Attila – Budai Dániel
Корректор венгерского текста / Magyar nyelvi lektorálás: Bertók Krisztina
Дизайн обложки и графика / Borítóterv: auri grafika

Издатели / Kiadja:
Martin Opitz Kiadó, PPKE BTK Régészettudományi Intézet, MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport

Типография / Nyomda: Pauker Nyomdaipari Kft.

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие 7

Введение 11

Глава I. Письменные свидетельства о мадьярах VIII–IX вв. 15
- I.1. Источники 16
- I.2. Хронология событий 28

Глава II. Археология в поисках протовенгров 51

Глава III. Призрак древних угров на юге Восточной Европы в V–VIII вв. 75
- III.1. Огуры 76
- III.2. Салтовская культурно-историческая общность 84

Глава IV. Памятники типа Субботцев 91
- IV.1. История исследования 92
- IV.2. Погребальный обряд 96
- IV.3. Культурная специфика вещевого комплекса 100

Глава V. Происхождение художественных стилей торевтики 107
- V.1. Синтезный салтовско-венгерский стиль 108
- V.2. Антропо-зооморфные мотивы 119
- V.3. Растительные мотивы 133

Глава VI. Хронология памятников древнемадьярского круга 147
- VI.1. Относительная хронология комплексов типа Субботцев 148
- VI.2. Субботцевские элементы в схеме хронологии салтовской КИО 153
- VI.3. Славянские памятники и Бирка 159
- VI.4. Степное Поволжье 163
- VI.5. Среднее Поволжье, Поочье, Нижнее Прикамье 167
- VI.6. Юго-Западное и Южное Приуралье 176
- VI.7. Южное Зауралье 190
- VI.8. Сросткинская культура 199

TARTALOM

Előszó 7

Bevezetés 11

I. fejezet. 8–9. századi írott források a magyarokról 15
- I.1. Források 16
- I.2. Az események időrendje 28

II. fejezet. A régészet a korai magyarság kutatásában 51

III. fejezet. A korai ugor népek tartózkodásának víziója Kelet-Európa déli részén az 5–8. században 75
- III.1. Ogurok 76
- III.2. A szaltovói kultúrkör 84

IV. fejezet. A szubbotci típusú leletek 91
- IV.1. Kutatástörténet 92
- IV.2. A temetkezési szokások 96
- IV.3. A tárgyi hagyaték kulturális sajátosságai 100

V. fejezet. A fémművesség különböző művészeti stílusainak eredete 107
- V.1. A szaltovói–magyar vegyes stílus 108
- V.2. Ember- és állatalakos motívumok 119
- V.3. Növényi ornamentika 133

VI. fejezet. A korai magyarsághoz köthető régészeti leletkör kronológiája 147
- VI.1. A szubbotci típusú lelőhelyek relatív kronológiája 148
- VI.2. A szubbotci lelettípus elemei a szaltovói kultúrkör kronológiája alapján 153
- VI.3. A szláv leletek és a birkai temető 159
- VI.4. A Volga menti sztyepp 163
- VI.5. A Volga középső folyása, az Oka, valamint az Alsó-Káma vidéke 167
- VI.6. Az Urál térségének délnyugati és déli régiója 176
- VI.7. Az Urálontúl déli része 190
- VI.8. A szrosztki kultúra 199

VI.9. Постсубботцевские горизонты Восточной Европы ... 202
VI.10. Абсолютные даты ... 239

Заключение ... 249

Библиография ... 257
Письменные источники ... 258
Литература ... 259
Список сокращений ... 287

Приложение ... 289
Таблицы ... 290

Иллюстрации ... 315

VI.9. Posztszubbotci leletkörök Kelet-Európában ... 202
VI.10. Az abszolút időrend ... 239

Összefoglalás ... 249

Bibliográfia ... 257
Írott források ... 258
Irodalom ... 259
Rövidítések jegyzéke ... 287

Függelék ... 289
Táblázatok ... 290

Képek ... 315

ELŐSZÓ

ПРЕДИСЛОВИЕ

Olekszij Komar régész-történész – napjaink egyik kiemelkedő tehetségű kelet-európai szakembere – Kijevben él. Az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének tudományos főmunkatársaként kutatásainak középpontjában Kelet-Európa kora középkori régészete és története áll. Számos dolgozatot és monográfiát publikált a népvándorláskortól a középkorig, különösen a nomádok és a szláv nyelvű népek hagyatékáról.

Lenyűgöző anyagismerettel elemezte a sztyepp, az erdőrégió, a letelepült magas kultúrák és civilizációk kapcsolatrendszerét. Eddigi eredményei közül talán a Maloje Perescsepinó-i kincslelet régészeti elemzése és történeti kontextusának tisztázása, valamint a korai kazár időszak meghatározása a legkiemelkedőbb. Mindezt egy új kelet-európai átfogó régészeti kronológiai rendszer kidolgozásával érte el, amelyet a régészeti horizontok és lelettípusok körülhatárolására alapozott.

Fenti kutatásai során került kacscsolatba a magyarság eredetének kérdésével, amellyel néhány – nemzetközi konferenciákhoz kapcsolódó – nagyobb cikkében is foglalkozott. Az utóbbi években új régészeti leletek kerültek elő az Urál térségében és a Dnyeper középső folyásánál. Utóbbiakat elsőként Olekszij Komar foglalta össze 2011-ben, bevezetve a szubbotci régészeti horizont fogalmát,[1] amelyet az etelközi magyarság hagyatékával kapcsolt össze.

Az egyre élénkülő magyar és nemzetközi kutatás mellett az új adatokban rejlő lehetőségeket jelen sorok szerzőinek biztatására fejlesztette azzá a monográfiává, amelyet az Olvasó most kezében tart. Noha a szakemberek számára eddig sem volt titok, hogy a magyarság eredetének vizsgálata nemzetközi jelentőségű tudományos kérdés, reményeink szerint kötetünk erről minden érdeklődő olvasót meggyőz.

A régészet dinamikusan fejlődő tudomány, hiszen nemcsak forrásai, hanem kutatási lehetőségei is alaposan kibővültek az utóbbi évek természettudományos vizsgálati módszerei révén. A munka szilárd alapját jelentő adatbázis, valamint a különböző kultúrkörök sajátosságainak és kapcsolatrendszerének világos értékelését a szerző

[1] A szerző a 'szubbotci típus' terminust 'kulturális (régészeti) típus' értelemben használja. A 'szubbotci horizont' kifejezés pedig időrendi elkülönítésre használatos, amely eltérő régiók eltérő kulturális (régészeti) csoportjait foglalja magába.

Археолог и историк Алексей Комар – один из самых талантливых исследователей Восточной Европы, старший научный сотрудник Института археологии Национальной академии наук Украины (Киев). Его исследования сфокусированы на археологии и истории Восточной Европы, целый ряд статей и монографий посвящен памятникам кочевников и славян периода от эпохи Великого переселения народов до средневековья.

С впечатляющим знанием материала он анализирует взаимоотношения между кочевниками, лесными регионами, а также оседлыми культурами и цивилизациями. Среди результатов его исследований наиболее примечательны тщательный анализ и интерпретация исторического контекста знаменитого Перещепинского клада и выделение раннехазарского периода. Это было достигнуто благодаря созданию новой комплексной восточноевропейской хронологической системы, основанной на выделении археологических горизонтов и типов памятников.

В своих исследованиях ему пришлось затронуть и проблему происхождения древних венгров, издав несколько знаковых работ, представленных на международных конференциях. В последние годы новые находки были обнаружены в регионе Урала и среднего течения Днепра. Последние были впервые систематизированы Алексеем Комаром в 2011 году, что позволило ввести понятие археологического типа Субботцев[1], связанного с наследием древних венгров Этелькёза.

Благодаря новым находкам произошло серьезное оживление в исследованиях культурогенеза древних венгров как на венгерском, так и на международном уровнях, вдохновившее авторов данных строк на издание монографии, которую Читатель сейчас держит в своих руках. Разумеется, для специалистов никогда не было секретом, что вопрос происхождения венгров является важной научной проблемой международного значения, но данной книгой мы надеемся заинтересовать более широкий круг читателей.

Археология – это динамически развивающаяся наука, поскольку, благодаря методам исследований

[1] Автор употребляет «тип Субботцев», как «культурный тип», т.е. определение схожести культурного комплекса. Когда же употребляется «горизонт Субботцев» - это определение хронологическое, которое включает памятники разных культурных групп из разных регионов.

– a szükséges óvatossággal – a történeti folyamatokba ágyazva értelmezi is. Soha ekkora gyűjtésen és kitekintésen alapuló régészeti mű nem jelent még meg erről a témáról.

Meggyőződésünk, hogy e munka mérföldkő a magyarok elődeinek kutatásában, magyar nyelven való megjelenése pedig ablakot nyit a hazai szakma és a nagyközönség számára Kelet-Európa régészeti hagyatékának jobb megismeréséhez. A régészeti leletek történeti interpretációjának módszertani háttere sokat finomodott a magyar kutatásban, ugyanakkor a hazai dolgozatokat olvasva az az érzésünk támad, hogy elhalványodott a kelet-európai régészeti hagyaték átfogó és részletekig menő anyagismerete.

A magyar nyelvű olvasó ebből a munkából naprakész tudásra tehet szert a leletanyag-elemzésekről és a régészeti módszertanról is. A szerző érdeme, hogy az új eredmények mellett egyúttal felhívja figyelmünket a valószínűleg örökre megválaszolhatatlan kérdésekre, így a dolgozat világos útmutatásként is szolgál napjaink és a jövő kutatása számára.

A szerzőnek itt is gratulálunk művéhez, és köszönjük, hogy kutatásai során néhány évet a magyar kérdésnek szentelt, ezzel pedig nemzetközi szinten is előmozdította a téma iránti érdeklődést. Köszönetet mondunk a kiadást támogató valamennyi intézménynek és kollégának, valamint a kiadónak. Az Olvasó számára tartalmas elmélyülést kívánunk, emlékeztetve, hogy már folyamatban vannak azok az újabb, előremutató, modern kutatások, amelyekre a szerző több helyen is utal. Bízunk benne, hogy a jelen tudással kapott élesebb kép olyan problémafelvetésekhez és megoldásokhoz vezet, amelyek minőségi ugrást hoznak a magyar nép múltjának megismerésében.

Budapest, 2018. május

Erdélyi István
Csáji László Koppány
Türk Attila

естественных наук, в последнее время серьёзно увеличились не только её источники, но и её исследовательские возможности. С необходимой осторожностью автор использует такие результаты в своей работе, также как и сравнения особенностей и взаимоотношений различных культурных образований, вовлечённых в исторический процесс. До настоящего времени подобной археологической монографии, основанной на изучении коллекций такого широкого круга находок, не было посвящено археологии древних мадьяр.

Мы убеждены, что эта работа является важной вехой в исследовании предков венгров. Её издание и на венгерском языке открывает возможность венгерским ученым и широкой общественности к более ясному представлению об археологии Восточной Европы. Методологические основания исторической интерпретации археологических находок вызывают разногласия в венгерских исследованиях, но, читая отечественные работы, мы наблюдаем и недостаток комплексного детализированного знания восточноевропейского археологического материала.

Венгерский читатель получает в этой работе не только современное знание и информацию о находках, но и представление об археологической методике. Заслуга автора также в том, что кроме представления новых результатов, он привлекает внимание к вопросам, на которые, возможно, никогда не будет ответов. Поэтому монография выступает одновременно путеводителем к современным и будущим исследованиям.

Выражаем признательность автору за его работу и благодарим за многолетние исследования проблемы древних мадьяр, а также за популяризацию тематики на международном уровне. Мы признательны всем организациям и коллегам, внесшим вклад в издание данной книги. Читателям желаем погружения в чтение и напоминаем, что дальнейшие современные исследования, о которых автор упоминает в данной работе в качестве будущих задач, уже ведутся. Очень надеемся, что полученная с помощью новых знаний картина станет толчком к новому качественному скачку в изучении прошлого венгерского народа.

Будапешт, май 2018

Иштван Эрдейи
Ласло Коппань Чаи
Аттила Тюрк

ВВЕДЕНИЕ

BEVEZETÉS

Проблеме происхождения и миграции древних венгров (мадьяр) из Приуралья в Карпатскую котловину посвящена весьма обширная венгерская литература (подробные историографические обзоры см. Tóth 2005; Zimonyi 2005; Kovács 2005; Langó 2005; Szíj 2005; Дьёни 2007). Исследования, посвященные ранневенгерской проблематике на территории Украины и России, представлены в гораздо меньшем числе, а наиболее молодой областью среди них закономерно является археология (см. обзоры: Шушарин 1997; Иванов 1999; Осипенко 2010).

Количество археологических памятников Восточной Европы, отождествляемых с мадьярами эпохи переселения, пока крайне невелико, а оценка их значения кардинально различается в работах венгерских и восточноевропейских исследователей. На фоне выраженного скепсиса венгерских ученых (Bálint 1989, 138; Зимони 2000, 11–12; Kovács 2005, 351–354), археологи постсоветского пространства наоборот выражают уверенность в ведущей роли археологии для решения проблемы даты, исходного региона и путей миграции мадьяр на запад (Иванов 1999; Казаков 2001; Приходнюк 2001 и др.).

Причины этого парадокса лежат частично в разных методологических принципах, а частично обусловлены ожиданиями самих исследователей, изначально исходящих из разных концептуальных исторических моделей переселения мадьяр. Важную роль в последних традиционно отводится определению времени начала миграции, а также известным по письменным источникам местам временного проживания мадьяр на их пути на запад – «Леведии», «Этелькёзу» и *Magna Hungaria.*

Оперируя объективными памятниками материальной культуры, археолог, как представляется, может быть свободным от пресса исторических концепций. Но это справедливо лишь до того момента, пока те или иные археологические памятники Восточной Европы не атрибутируются как «древневенгерские» или «мадьярские». Проблема этнической атрибуции памятников закономерно выносит на первый план проблему исторического характера: чего же именно следует ожидать археологу от материальной культуры мадьяр эпохи переселения?

A korai magyarok eredetével és az Urál vidékéről a Kárpát-medencébe való költözésükkel meglehetősen széles körű magyar szakirodalom foglalkozik (részletes kutatástörténeti áttekintések: Tóth 2005; Zimonyi 2005; Kovács 2005; Langó 2005; Szíj 2005; Gyóni 2007). A korai magyar kérdéskörre vonatkozóan Ukrajna és Oroszország területén sokkal kisebb számban jelentek meg művek, és a témán belül a legfiatalabb kutatási területnek éppen a régészet bizonyult (összefoglaló munkák: Susarin 1997; Ivanov 1999; Oszipenko 2010).

A magyarok vándorlásának korszakával összekapcsolható kelet-európai régészeti emlékek száma napjainkban meglehetősen csekély, ugyanakkor jelentőségük értékelése alapvetően különbözik a magyar és kelet-európai kutatók munkáiban. A magyar kutatók kifejezésre juttatott szkepszisével szemben (Bálint 1989, 138; Zimonyi 2000, 11–12; Kovács 2005, 351–354) a volt szovjet térség szakemberei határozottan kifejtették meggyőződésüket a régészet fontos szerepével kapcsolatban a keltezések, a magyar vándorlás kiindulási területének és nyugat felé való haladási útvonalainak meghatározásával kapcsolatban (Ivanov 1999; Kazakov 2001; Prihodnyuk 2001 stb.).

A fenti ellentét okai részben az eltérő módszertani megközelítésben rejlenek, részben pedig a kutatók eltérő álláspontján alapulnak, akik a korai magyar vándorlással kapcsolatban alapvetően eltérő elméleti-történeti modellből indulnak ki. Ez utóbbiaknál fontos szerep jut a vándorlás kezdeti időpontjának, illetve a magyarok nyugat felé vándorlása során a különböző ideiglenes szállásterületeik meghatározásának, vagyis a Levédiát, Etelközt és *Magna Hungariá*t említő írott forrásoknak.

Az anyagi kultúra kézzel fogható emlékeinek segítségével a régész – az általános elképzelések szerint – a történeti koncepciók nyomásától függetlenül cselekedhet. Ez az elvárás azonban csak addig jogos, amíg Kelet-Európa egyes régészeti leleteit 'korai magyarként' vagy 'magyarként' nem határozzuk meg. A leletek etnikai meghatározása törvényszerűen előtérbe helyezi a történeti jellegű kérdést: de vajon mit is várhatnak el a régészek a vándorló magyarság anyagi kultúrájától?

Azok a kutatók, akik a magyarokat a 8–9. században az igencsak heterogén Kazár Kaganátus részeként mutatják be, törvényszerűen saját elkép-

Исследователи, представляющие древних мадьяр VIII–IX вв. частью многоэтничного Хазарского каганата, закономерно рисовали в своём воображении носителей яркого салтовского культурного комплекса, предполагая, что поселения и могильники мадьяр скрываются где-то в массе многочисленных археологических памятников каганата. Но их представления сталкивались с серьёзным испытанием при задаче выделить конкретный регион и конкретную группу салтовских памятников, сопоставляемых с мадьярами, а также при попытке продемонстрировать салтовские истоки материальной культуры венгров Карпатской котловины X в.

Представители другого направления – ретроспективного, наоборот, отталкивались от хорошо изученных памятников Венгрии X в. в поисках параллелей элементам культуры венгров эпохи завоевания родины на востоке и зон концентрации таковых, способных указать на вероятные регионы прародины и мест временного проживания предков мадьяр. Проблема этого подхода также проявлялась при попытке выделить конкретные группы памятников с близким венграм X в. комплексом культуры – отдельные аналогии оказывались разбросанными на большой территории и в слишком различных культурных контекстах (Древняя Русь, Северный Кавказ, лесное Поволжье). Причём датировка таких памятников обычно включала X в., заставляя в равной степени предполагать возможность прямых культурных контактов уже X в.

Третий – концептуальный подход, который видел в древних мадьярах типичных представителей раннесредневековых кочевников евразийской степи, не отличающихся заметным образом по комплексу материальной культуры от тюркских соседей кочевников – печенегов, огузов и др., а следовательно, неотличимых от них и в археологическом плане.

Для объяснения негативных результатов сравнения выделяемых «восточных» мадьярских памятников с культурой венгров Карпатской котловины X в. представители всех трёх историографических линий традиционно апеллировали к динамике развития материальной культуры мигрирующих народов, её видоизменению со временем или в результате резкой смены окру-

zeléseik alapján ábrázolják a szaltovói kultúrkör hordozóit, feltételezve, hogy a magyar népesség és a hozzájuk köthető temetők valahol a Kaganátus nagyszámú régészeti emlékei között rejtőznek. Ezen elképzelésük azonban komoly problémákba ütközik, egyrészt amikor a magyarokhoz köthető konkrét régiókat és lelőhelyeket kellene elkülöníteni a szaltovói anyagon belül, másrészt amikor a 10. századi Kárpát-medencei magyar leletanyagban kellene meghatározni a szaltovói eredetű tárgyakat.

A másik kutatási irányzat, a retrospektív módszer képviselői a fentiekkel ellentétben a jól ismert és jól kutatott 10. századi Kárpát-medencei leletanyagból indulnak ki. Keleten az ehhez közelálló, párhuzamos leletek, valamint ezek lelőhelyeinek földrajzi elhelyezkedése alapján próbálják meghatározni a magyar őshaza és az átmeneti szálláshelyek kiterjedését. Azonban ez a szemléletmód sem tökéletes, ugyanis itt is problémák merülnek fel, ha a 10. századi magyarokhoz közelálló csoportot kell meghatározni. Az ismert különálló párhuzamok nagy területen szóródnak szét és egymástól túlságosan eltérő kulturális közegekből származnak (Kijevi Rusz, Észak-Kaukázus, a Volga-vidék erdős része). Emellett ezen leletek datálása általában a 10. századot is magába foglalja, és emiatt kénytelenek vagyunk az említett leletek magyar őstörténeti értelmezése mellett azonos mértékben feltételezni a már 10. századi közvetlen kulturális kapcsolatok lehetőségét is.

A harmadik szemléletmód a korai magyarokban az eurázsiai sztyepp tipikus kora középkori nomádját látta. Anyagi kultúrájukat tekintve nem tett jelentősebb különbséget közöttük és a velük szomszédos török nyelvű nomád népek – besenyők, oguzok stb. – között, tehát régészetileg utóbbiakkal azonosnak írta le a magyarokat.

A ’keleti’ magyar leletek és a 10. századi Kárpát-medencei magyarok kultúrájának összehasonlítása során született negatív eredményeket mindhárom kutatási irányzat a vándorló népek anyagi kultúrájának dinamikus fejlődésével magyarázta. Eszerint a kultúra átalakulása olyan mértékű az idő múlása vagy a kulturális közeg markáns megváltozása miatt, hogy ténylegesen előfordulhat: egy mozgásban lévő népesség esetében a vándorlás kezdeti és utolsó fázisának anyagi kultúrája között minimális a hasonlóság. Ezt a problémát a ’hiányzó láncszem’

жения, из-за которых сходство исходного и конечного комплексов культуры одного и того же населения действительно может оказаться минимальным. Преодолеть эту проблему позволяет выделение «промежуточного звена» – культурного комплекса населения в стадии миграции между её исходным и конечным пунктами.

Для истории древних мадьяр таким «промежуточным звеном» выступает период проживания предков венгров в «Леведии» и «Этелькёзе» («Ателькузе»). Локализация загадочной Леведии – предмет давнего учёного спора, который, пожалуй, ещё далёк от завершения. Совсем другая ситуация с Этелькёзом, который достаточно единодушно локализируется исследователями в степях Украины, в основном в их западной части между Днепром и Дунаем. В данной книге мы попытаемся рассмотреть историю этого региона в IX в., изучить археологические памятники новой группы населения, появившейся здесь именно в IX в., установить его происхождение и культурные связи, предложив ответ на вопрос, возможно ли выделение археологической культуры древних мадьяр IX в.

megtalálásával lehet áthidalni, amely a vándorlás kezdeti és végső szakasza között képez átmenetet.

A korai magyar történetben a levédiai és etelközi szálláshelyek jelentik ezt a ’hiányzó láncszemet’. Levédia helyének meghatározása már régóta vitás kérdés, amely valószínűleg még mindig messze van attól, hogy egyértelmű válasz szülessen rá. Etelköz esetében már teljesen más a helyzet: ezt a területet a kutatók viszonylag egyhangúan a mai Ukrajna területén található sztyepp nyugati területeire helyezik, alapvetően a Dnyeper és a Duna közé. Jelen munkánkban ezen régió 9. századi történetének alapos áttekintésére, és egy, a 9. században ott megjelenő új népesség régészeti emlékeinek tanulmányozására törekszünk. Megkíséreljük továbbá meghatározni ennek a népességnek az eredetét és kulturális kapcsolatait, egyúttal választ javasolni arra a kérdésre, lehetséges-e elkülöníteni a 9. századi magyar régészeti kultúrát.

Глава I

ПИСЬМЕННЫЕ СВИДЕТЕЛЬСТВА О МАДЬЯРАХ VIII–IX ВВ.

I. FEJEZET

8–9. SZÁZADI ÍROTT FORRÁSOK A MAGYAROKRÓL

I.1. Источники

Современные исторические модели происхождения и миграции мадьяр базируются на нескольких лаконичных блоках письменных источников, вызвавших в процессе изучения невероятное количество разнообразных гипотез и исторических реконструкций (обзоры основных проблем и мнений см. Kristó 1996; Tóth 2005).

Наиболее подробным и единственным сохранившимся в оригинале источником являются главы 38–40 произведения «Об управлении империей», составленного в 948–952 гг. византийским императором Константином Багрянородным на основании многочисленных информационных записок дипломатического корпуса (Constantine Porphyrogenitus 1967, 170–179; Константин Багрянородный 1991, 158–167).

Вторым источником выступает свод географических известий конца IX – начала X вв., известный как «Анонимная записка», как считается, включенный в сочинение мусульманского ученого первой пол. X в. ал-Джайхани, но, к сожалению, сохранившийся лишь в передаче более поздних арабских географов (подробный критический анализ и публикацию текстов см. Zimonyi 2006).

И третий источник – это собственно венгерская историческая традиция, к сожалению, впервые записанная довольно поздно, ок. 1210 г., секретарем короля Белы III в произведении, известном как *Gesta Hungarorum* или «Венгерский Аноним» (Rerum Hungaricarum 1849; Chronica Hungarorum 1883; Деяния венгров 2007).

Попытки синтеза трех традиций предпринимались неоднократно. Действительно, такое масштабное и важное событие как переселение нового мощного племенного союза от Приуралья до Дуная не может кардинально различаться в передаче соседних народов, даже если они наблюдали события под разным углом зрения. И все же, на первые план всегда выходят текстологические особенности самого источника, а не переданный им событийный ряд.

Византийские данные о происхождении мадьяр (называемых греками «Турками» – Τουρκοι), судя по использованию Константином славянской лексики («воевода», «закон»),

I.1. Források

Napjaink történeti modelljei a magyarok eredetéről és vándorlásáról az írott források néhány szűkszavú bekezdésére mennek vissza. Ezen kutatások során hihetetlen mennyiségű különféle hipotézis és történeti rekonstrukció jött létre (az alapvető problémák és nézetek áttekintéséhez ld. Kristó 1996; Tóth 2005).

Az egyetlen eredetiben fennmaradt és legrészletesebb forrás *A birodalom kormányzása* című munka 38–40. fejezete, amelyet 948–952 között állította össze VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár, a diplomáciai iratgyűjteményben található feljegyzésekre alapozva (Constantine Porphyrogenitus 1967, 170–179; Konsztantyin Bagrjanorodnij 1991, 158–167).

A második ilyen forrás az *Anonim feljegyzés*ként ismert 9. század vége – 10. század eleji földrajzi összefoglaló, amely – általánosan elfogadott vélemény szerint – beépült al-Dzsajháni muszlim tudós 10. század első felében készült munkájába. Sajnos ez utóbbi is csak későbbi arab földrajztudósok leírásában maradt fenn (a szövegek publikációja és részletes kritikai elemzése: Zimonyi 2006).

A harmadik forrás lényegében maga a magyar történeti hagyomány, amelyet azonban csak elég későn – 1210 körül – jegyzett le III. Béla király névtelen jegyzője, Anonymus, és amelyet *Gesta Hungarorum*ként ismerünk (Rerum Hungaricarum 1849; Chronica Hungarorum 1883; Gyejanyija vengrov 2007).

A három történeti hagyomány összekapcsolására már számos kísérlet történt. Egy ilyen nagyszabású és fontos esemény leírása, mint amilyen egy új, erős törzsszövetség átköltözése az Urál vidékéről a Dunához, nem lehet alapvetően eltérő a szomszédos népek elbeszéléseiben, még akkor sem, ha az eseményeket eltérő szemszögből szemlélték. Mégis, minden esetben a források filológiai jellegzetességei kerülnek előtérbe és nem az általuk elbeszélt eseménysor.

A bizánciak által türknek (Τουρκοι) nevezett magyarok eredetéről szóló bizánci források adatai, különös tekintettel arra, hogy VII. (Bíborbanszületett) Konstantin szláv nyelvű fogalmakat – 'vojevoda', 'zakon' – használ, kétségkívül szláv nyelvű adatközlőktől vagy közvetítőktől

несомненно получены от славяноязычного информатора или посредника, но восходят к мадьярской устной традиции. Согласно Константину, «старое место поселения / местоположение» мадьяр находилось «вблизи / по соседству с Хазарией»[2] (Constantine Porphyrogenitus 1967, 170–171; Константин Багрянородный 1991, 158). Эта «местность называлась Леведией (Λεβεδία) по имени их первого воеводы» – Леведии (Λεβεδίᾳ) или, точнее, Леведи.[3] В это время мадьяры состояли из семи племен и, по информации Константина, не подтвержденной пока другими источниками, именовались Σάβαρτοι άσφαλοι («белые саварты» в трактовке В. Ф. Минорского и А. П. Новосельцева). В течении трех лет мадьяры «жили вместе с хазарами», будучи их союзниками и воюя в их войнах, после чего каган хазар дал в жены воеводе Леведи хазарку «благородного происхождения», от которой, впрочем, у него не родилось детей.

Спустя некоторое время после этого случилась битва печенегов с мадьярами, закончившаяся поражением последних. Константин

[2] К. Цукерман, вслед за Л. Варади (Várady 1989, 24–25), акцентирует внимание на совершенном виде глагола εσχεν, переводимого им как «овладел» (Цукерман 1998, 669). Перевод το παλαιον την κατοίκησιν εσχεν как «овладел старым местом жительства» выглядит контекстуально странным, а у εχω словарями не отмечено значения «захватывать», «овладевать насильственно», напротив, глагол имел оттенок «получать» (Liddell–Scott 1996, 749), также можно отметить и редкое значение «приходить, достигать» (Lampe 1961, 589). Но в вариантах «получил прежнее место жительства», «достиг прежнего места жительства» возникают контекстуальные проблемы, поскольку вместо ясного указания на исходный регион миграции мадьяр, Константин сразу же начинает повествование с некоего факта переселения.
На наш взгляд, оснований пересматривать традиционное понимание предложения пока недостаточно. Форма аориста является одной из наиболее распространенных для глаголов в исторических сочинениях, позволяя авторам говорить о прошедших ограниченных во времени событиях без указания точного срока. В нашем случае контекст указывает на обладание прежним местом проживания, позволяя предположить, что употребление Константином аориста вместо имперфекта всего лишь имело целью подчеркнуть *ограниченность во времени* эпизода соседства мадьяр с Хазарией, с чем полностью согласуется дальнейшее повествование.

[3] Венгерское *Levedi* – этот нюанс позволяет различать собственное имя воеводы и образованное от него название страны – «Леведия».

származnak, de visszanyúlnak a magyar hagyományokra. VII. (Bíborbanszületett) Konstantin szerint a magyarok „*régi lakóhely*ének" elhelyezkedése „*Kazárföld közelében / szomszédságában*"[2] volt (Constantine Porphyrogenitus 1967, 170–171; Konsztantyin Bagrjanorodnij 1991, 158). Ezt „*a helyet Levédiának* (Λεβεδίᾳ) *nevezték az első vajda után*".[3] Ebben az időben a magyaroknak hét törzsük volt, és Konstantin más forrás által meg nem erősített adatai szerint a nevük *szavartoi aszfaloi* (Σάβαρτοι άσφαλοι – V. F. Minorsky és A. P. Novoszelcev értelmezésében 'fehér szavárdok') volt. A magyarok három éven keresztül „*együtt éltek a kazárokkal*", szövetségeseik voltak, és az ő oldalukon harcoltak háborúikban. Mindezért a kazár kagán „*előkelő születésű*" lányt adott Levedinek feleségül, akitől egyébként nem született gyermeke.

Nem sokkal ez után zajlott le a magyar–besenyő összecsapás, amely a magyarok vereségével végződött. VII. (Bíborbanszületett) Konstantin azt a pontosítást vezeti be elbeszélésébe, hogy a fenti eseményeket megelőzte a besenyők kudarccal végződött támadása a kazárok ellen, amelynek

[2] C. Zuckerman – Várady László nyomán (Várady 1989, 24–25) – külön figyelmet szentelt az εσχεν ige befejezett alakjának, amelyet úgy fordít, hogy 'megszerezte' (Zuckerman 1998, 669). A το παλαιον την κατοίκησιν εσχεν szövegrésznek fordítása 'megszerezte a régi lakóhelyet' formában szövegkörnyezeti szempontból furcsának látszik, míg az εχω-nak nem a szótárakban fel nem tüntetett 'elfoglalták', 'erőszakkal megszerezték' a jelentése, hanem éppen ellenkezőleg, az igének 'megkapták' jelentési árnyalata is volt (Liddell–Scott 1996, 749). Szintén megemlíthető egy ritkább jelentése is: 'megérkezni, eljutni' (Lampe 1961, 589). Azonban az olyan változatok, mint 'megkapta az egykori lakóhelyét', vagy 'eljutott a korábbi lakóhelyére', szövegkörnyezeti feszültséget okoznak, ugyanis Konstantin ahelyett, hogy világosan rámutatna a magyar vándorlás kiinduló régiójára, azonnal valamiféle átköltözéssel kezdi elbeszélését.
Nézetünk szerint jelenleg nincs elegendő alap újragondolni a mondat jelentésének hagyományos értelmezését. Az *aoristos* ilyen alakja a történelmi munkák legelterjedtebb igeformája, amelynek segítségével a szerzők elbeszélhették az időben behatárolt eseményeket, pontos időszakok meghatározása nélkül. A mi esetünkben a szövegkörnyezet a korábbi lakóhely birtoklását jelzi, lehetőséget adva annak feltételezésére, hogy Konstantin csak azért használt *aoristos*t az *imperfectum* helyett, hogy kihangsúlyozza a magyar–kazár szomszédság *időbeli behatároltságát*, aminek teljes mértékben megfelel az elbeszélés folytatása.

[3] A magyar Levedi név lehetővé teszi a különbségtételt a fejedelem keresztneve és az ebből képzett országnév ('Levédia') között.

вставляет в повествование уточнение, что событию предшествовало неудачное нападение печенегов на хазар, после чего печенеги «были вынуждены покинуть свою землю и населить землю Турков». Эта редакторская вставка – несомненная ошибка Константина, поскольку описанные им события относились уже ко времени Арпада, тогда как повествование его источника шло о мадьярах времени Леведи, т.е. о «белых савартах» и «кангарах». Обратим внимание, Константин дважды подряд подчеркивает, что печенеги тогда назывались «кангар», выдавая редакторскую склейку двух фрагментов. Оригинальный источник сообщал, что после поражения от кангар саварты раскололись на две части: одна поселилась на востоке в Персии, где они всё ещё называются «белыми савартами», а вторая, во главе с Леведи, переселилась на запад в «места, называемые Ателькузу», которое именуется по названиям рек «Этель и Кузу» (Constantine Porphyrogenitus 1967, 170–175; Константин Багрянородный 1991, 158–165).

Этимология названия «Ателькузу» (Ἀτελκούζου) как «междуречье» (Константин Багрянородный 1991, 393), повторяется как безальтернативная практически во всех русскоязычных работах. Реалии гораздо сложнее (см. Kristó 1996, 155–157). Реконструируемое название «Этелькёз» (*Etelköz*) включает тюрк. компонент Ätil/Etel («большая река» – Сравнительно-историческая грамматика 2001, 90, 798), служивший в рассматриваемое время для целого ряда народов названием Волги, и венг. суффикс *-köz*, используемый для формирования названий притоков, бассейнов рек, пространства между рекой и её притоками (Zimonyi 2006, 203–204). Информатор ясно указал, что первый компонент является названием реки «Атель/Этель», но при этом уточнил, что в сумме слово означало пространство между двумя реками, откуда византийцы и произвели название второй реки – «Кузу». Гипотеза же о том, что древние мадьяры сознательно использовали тюркское слово *etel* для обозначения любой «большой реки», а не конкретного гидронима, как увидим ниже, не согласуется с данными средневековых венгерских хроник.

Гипотеза о тождественности «Леведии» и «Ателькузу» также непосредственно текстом következtében „*a besenyők kénytelenek voltak elhagyni földjüket, és a türkök földjén letelepedni*". Ez a szerkesztői megjegyzés kétségtelenül hibás Konstantin részéről, ugyanis az általa leírt események már Árpád korában mentek végbe, míg az ő forrása a Levedi korabeli magyarokról szól, vagyis a *fehér szavárd*okról és a *kangar*okról. Külön figyelmet érdemel az a tény, hogy Konstantin maga két alkalommal is kiemeli, hogy a besenyőket akkoriban *kangar*nak nevezték, ezzel is elárulva a két szövegrészlet összeszerkesztését. Az eredeti forrás arról tudósít bennünket, hogy a *kangarok*tól elszenvedett vereség után a *szavárd*ok két részre szakadtak: az egyik rész keleten, Perzsiában telepedett le, ahol még mindig *fehér szavárd*oknak hívják őket, míg a másik rész Levedi vezetésével nyugatra költözött, „*az Etelköznek nevezett területekre*", amely két folyóról, „*Etelről és Kuzuról*" kapta a nevét (Constantine Porphyrogenitus 1967, 170–175; Konsztantyin Bagrjanorodnij 1991, 158–165).

Az 'Etelköz' (Ἀτελκούζου) elnevezés 'folyóköznek' magyarázott etimológiája (Konsztantyin Bagrjanorodnij 1991, 393) alternatíva nélküliként ismétlődik valamennyi orosz nyelvű munkában, a valóság azonban ennél jóval bonyolultabb (ld. Kristó 1996, 155–157). A rekonstruálható 'Etelköz' elnevezés magába foglalja a török Ätil/Etel összetevőt ('nagy folyó', ld. Szravnyityelno-isztoricseszkaja grammatyika 2001, 90, 798), amely abban az időben egy sor népcsoportnál a Volgára vonatkozott. Mellette pedig a magyar 'köz' képző szerepelt, amit mellékfolyók, folyami medencék, illetve a folyók és mellékágai közötti területek megjelölésére alkalmaztak (Zimonyi 2006, 203–204). Az adatközlő világosan rámutatott, hogy a szó első összetevője az *Atel/Etel* folyónév, de ugyanakkor pontosította is, hogy összességében a teljes szó folyóközt jelent, ahonnan a bizánciak levezették a második folyó, *Kuzu* nevét. Az az elmélet viszont, hogy a magyarok a türk *Etel* szót tudatosan bármely nagy folyóra alkalmazták volna, nem konkretizálva egy bizonyos vízfolyást, – ahogy a továbbiakban látni fogjuk – ellentmond a középkori magyar krónikáknak.

Levédia és Etelköz azonosságának elméletét VII. (Bíborbanszületett) Konstantin szövege közvetlenül nem erősíti meg – a szerző ezt a két területet egyértelműen a magyarok időrendileg két,

Константина Багрянородного не аргументируется – автор прямо разделяет их как два хронологически последовательных региона проживания мадьяр. Локализация этих территорий, пожалуй, одна из ключевых проблем ранней истории мадьяр. Мнения о расположении Леведии можно сгруппировать по принципу подходов к решению задачи. «Контекстуальная» локализация опирается на соседство Леведии с хазарами и печенегами, проживавшими в это время за Волгой. «Речная» локализация исходит из выделения источником как главного ориентира реки «Хидмас» или «Хингулос», отождествляемой с р. Ингул (левый приток р. Южный Буг). «Топонимическая» локализация ищет топонимы с корнем «лебед-», традиционно много находя подобных «свидетельств» в восточнославянском ареале (начиная с: Грот 1881, 214–216). «Синтезная» локализация совмещает данные Константина с представлениями о пути мадьяр из Венгерского Анонима, размещая Леведию на этом пути в большой зоне от Волги до Днепра, но чаще всего, в Подонье. Наконец, разнообразные «спекулятивные» локализации опираются на авторские представления о маршруте и обстоятельствах переселения мадьяр.

Наиболее распространенная в современной научной литературе «речная» локализация Леведии, причиной чему в основном является достаточно правдоподобная идентификация реки «Хингулос» текста Константина как Ингула. Правда, позиция «Хингулос» после «Хидмас» как разъяснения, по всем законам анализа средневекового текста, может рассматриваться как вставка, принадлежавшая уже византийскому автору, а не его источнику.

Это разъяснение древнего редактора, к тому же, вызывает целый ряд вопросов. Почему в случае расположения Леведии в Северном Причерноморье выделена именно малоприметная р. Ингул, а не более крупные соседние реки: Днепр и Южный Буг; и почему нет также упоминаний о пересечении Дона и Днестра? Если же центр Леведии располагался так узко в бассейне р. Ингул, как Леведия граничила с Хазарией и, тем более, с печенегами-кангарами? Как мог произойти конфликт мадьяр с печенегами в Поингулье? Где тогда располагался

egymást követő lakóhelyének tekinti. Talán ezeknek a területeknek a pontos lokalizálása a korai magyar történelem egyik kulcsproblémája. A Levédia lehetséges elhelyezkedéséről kialakult véleményeket a feladat megoldásához való hozzáállás elvei alapján csoportosíthatjuk. A ’szöveg szerinti’ lokalizálás azt veszi alapul, hogy Levédia a kazárokkal és a besenyőkkel volt határos, utóbbiak akkor a Volgán túl éltek. A ’folyó menti’ lokalizálás már abból indul ki, hogy a forrás legfontosabb támpontként az Ingul folyóval (a Déli-Bug bal parti mellékfolyójával) azonosítható ’Hidmasz’ vagy ’Hingulosz’ folyót jelöli meg. A ’toponímiai’ helymeghatározás ’leved’ vagy ’lebed’ szótövű helyneveket keres, mivel hagyományosan sok hasonló ’bizonyíték’ lelhető fel keleti szláv környezetben (az első munka: Grot 1881, 214–216). A ’szintetizáló’ lokalizálás ötvözi Konstantin adatait a magyar Anonymus elképzeléseivel a magyarok vándorlási útvonaláról, Levédiát ezen az útvonalon helyezve el, a Volga és Dnyeper közötti hatalmas területen, leggyakrabban pedig a Don mentén. Végül pedig a különböző ’spekulatív’ lokalizálási kísérletek az egyes szerzőknek a magyar vándorlásról és annak körülményeiről kialakított elképzeléseire támaszkodnak.

A mai szakirodalomban a legelterjedtebb verzió Levédia ’folyó menti’ lokalizálása, amelynek alapja a ’Hingulosz’ folyó elég hitelesnek látszó azonosítása az Ingul folyóval. Tény azonban, hogy a ’Hingulosz’ szó értelmező helyzete a ’Hidmasz’ után a középkori szövegek kritikai vizsgálata alapján a bizánci szerző olyan betoldásaként értelmezhető, amely a forrásában nem szerepelt.

Ráadásul a korábbi szerzőnek ez a magyarázata kérdések egész sorát veti fel. Ha Levédia a Fekete-tenger északi előterében volt, miért éppen a kevésbé jelentős Ingul folyót említik vele kapcsolatban, és nem valamelyik nagyobb folyamot, mint amilyen a Dnyeper és a Déli-Bug; illetve miért nem említik a Don és a Dnyeszter folyókon való átkelést? Ha pedig Levédia központja olyan szűken helyezkedett el az Ingul medencéjében, hogyan lehetett határos a Kazár Birodalommal, és még inkább a kangar-besenyőkkel? Miképpen mehetett végbe a magyarok és a besenyők összecsapása az Ingul mentén? Hol helyezkedhetett el Etelköz, ahová a magyarok Levédiából költöztek át, és hogyan tartották fenn velük a kazárok a kapcsolatot, ha a Fekete-tenger

Этелькёз, куда мадьяры переселились после Леведии, и как хазары поддерживали отношения с ними, если почти вся степная часть Северного Причерноморья уже тогда должна была подвергаться набегам печенегов? Если мадьяры в Леведии воевали вместе с хазарами в Северном Причерноморье в течении трех лет, то против кого были направлены эти войны, не зафиксированные другими источниками: Византии, Болгарии, славян, русов? Наконец, как увидим ниже, собственно венгерская историческая традиция и арабская географическая о мадьярах начинают свое повествование с эпизода проживания мадьяр за Волгой – неужели о такой важнейшей детали не было бы упомянуто информаторами Константина Багрянородного?

Для локализации Этелькёза обычно используется другой сюжет Константина. Источник сообщает, что хазары вошли в союзные отношения с узами (огузами) в борьбе с печенегами, и после нанесенного союзниками поражения печенеги были вынуждены переселиться в страну мадьяр, разбив последних. Константином перечисляются главные реки этой территории – Варух (Днепр), Куву (Южный Буг), Трулл (Днестр), Брут (Прут) и Серет, причем детальное описание расселения и маршрутов кочевания печенегов Константином (Constantine Porphyrogenitus 1967, 166–171, 174–175; Константин Багрянородный 1991, 156–157, 162–163) не дает никаких оснований исключать из перечня мадьярских земель Днепровское Левобережье. Если описанные земли и составляют Этелькёз, то речь идет о Северном Причерноморье в широком смысле – от Левобережного Поднепровья до Серета. Леведия несомненно располагалась восточнее, и на этом фоне специальное выделение р. Ингул как «главной» реки для локализации региона Леведии выглядит совершенно неестественным.

Ключом для локализации Леведии остается загадочная река «Хидмас», которую логичнее всего рассматривать все же как главную реку данного региона. Среди разночтений списков Константина вместо Χιδμάς находим форму Χιόμάς, в то время, как издатели предлагали также коньюнктуры Χιλμάς и Χουμάς (Constantine Porphyrogenitus 1967, 171). Судя по оглушению инициального *q* тюркского *qara* в передаче

északi előterének majdnem a teljes sztyeppi része már akkor folyamatos besenyő támadásoknak volt kitéve? Ha a magyarok Levédiában három éven át együtt harcoltak a kazárokkal a Fekete-tengertől északra, akkor kik ellen folytak ezek a más források által nem említett harcok: Bizánc, Volgai Bolgária, a szlávok, esetleg a ruszok ellen? Végül – ahogy a továbbiakban látni fogjuk – éppen a magyarokra vonatkozó magyar történeti és arab földrajzi hagyományok a magyaroknak a Volgán túli szállásterületével kezdik legendás elbeszéléseiket – hogyan lehetséges, hogy ilyen fontos részleteket nem említettek meg VII. (Bíborbanszületett) Konstantin császár informátorai?

Etelköz lokalizációjához VII. (Bíborbanszületett) Konstantin művének egy másik részlete szolgál. A forrás arról értesít bennünket, hogy a kazárok szövetségre léptek az úzokkal (oguzokkal) a besenyők elleni harcban, és a besenyők a kazár–oguz szövetségtől elszenvedett vereség után kénytelenek voltak a magyarok földjére költözni, legyőzve ez utóbbiakat. VII. (Bíborbanszületett) Konstantin felsorolja ennek a területnek a főbb folyóit: Varuh (Dnyeper), Kuvu (Déli-Bug), Trull (Dnyeszter), Brut (Prut) és a Szeret, miközben Konstantin részletes leírása a besenyők széttelepülésének és vándorlásainak útvonalairól (Constantine Porphyrogenitus 1967, 166–171, 174–175; Konsztantyin Bagrjanorodnij 1991, 156–157, 162–163) nem ad semmi alapot a Dnyeper bal parti vidékének kizárására a magyar földek felsorolásából. Ha éppen a leírt területek alkotják Etelközt, akkor tágabb értelemben véve a Fekete-tenger északi előteréről van szó, a Dnyeper bal parti területeitől a Szeretig. Levédia kétségtelenül ettől keletebbre terült el, és ezek fényében az Ingul fő folyóként való kiemelése Levédia vidékének meghatározásához teljességgel valószerűtlennek tűnik.

Levédia lokalizációjának kulcsa továbbra is a rejtélyes 'Hidmasz' folyó marad, amelyet mégiscsak logikusabb az adott terület fő folyójának tekinteni. VII. (Bíborbanszületett) Konstantin szövegének különböző olvasataiban a Χιδμάς helyett találunk Χιόμάς alakot is, ugyanakkor a kutatók Χιλμάς és Χουμάς változatokat is javasoltak (Constantine Porphyrogenitus 1967, 171). A Konstantin elbeszélésében szereplő Χαραβόη besenyő régió nevében a türk *qara* szókezdő *q*-jának zöngétlenedése alapján

Константином печенежской области Χαραβόη, в исходной форме Χιδμάς можно ожидать *Qidma*, *Qioma*. Гидроним в такой форме не известен среднедневековым географам, но он напоминает финно-угорское название р. Кама (Идиль, Идель арабских источников) – удмуртское *Kam, Kama* «река; течение, Кама» (ср. финское *Kymi* «река, течение») (Фасмер 1986, 172). Вне зависимости от лингвистической корректности такой интерпретации гидронима, историческая канва повествования Константина Багрянородного дает все основания вернуться к «контекстуальной» локализации Леведии за рекой «Этель», т.е. Волгой.

Сюжет о бездетности воеводы Леведи – несомненный элемент легитимизации династии Арпадов. Согласно Константину Багрянородному, во время проживания в Этелькёзе хазарский каган вызвал воеводу Леведи к себе для наделения его полномочиями единоличного правителя мадьяр, но тот отказался в пользу Алмуца (Алмуша) и его сына Арпада, избранного на совете правителем. Речь Леведи перед каганом, отказавшегося принять подобную власть из-за «неспособности повиноваться», рассматривается историками как начало «хазаро-мадьярских трений». О реальном обострении отношений свидетельствует глава 39, рассказывающая о восстании хазар против центральной власти. Побеждённые повстанцы бежали к мадьярам и присоединились к ним, начав прозываться «каварами» и превратившись в восьмой род мадьярского союза. Центральная администрации хазар получила возможность для реванша несколько позже. Разбив в союзе с огузами печенегов, хазары заставили их переселиться в страну мадьяр, вытеснив последних оттуда.

Арабский блок известий о мадьярах «Анонимной записки» принято относить к 70–80-м гг. IX в., поскольку он ещё отражает проживание мадьяр в Северном Причерноморье. Но эта информация должна восприниматься осторожно, учитывая, что распространение оригинала «Записки» выглядит маловероятным, и с большей долей уверенности предполагается её включение в произведение ал-Джайхани «Книга путей и государств» (написана ок. 913–921 гг.) (Мишин 2002, 50–53; Мишин 2009, 33–34; Zimo-

a Χιδμάς eredeti formájaként *Qidma, Qioma* képzelhető el. A középkori földrajzi írók nem ismernek ilyen vízrajzi nevet, de emlékeztet a Káma folyó (az arab forrásokban *Idil* vagy *Idel*) finnugor elnevezésére – udmurtul *Kam, Kama* = ’folyó; folyam, Káma’ (vö. finn *Kymi* = ’folyó, folyás’) (Vasmer 1986, 172). Függetlenül a víznév ilyen értelmezésének nyelvészeti helyességétől, VII. (Bíborbanszületett) Konstantin elbeszélésének történelmi háttere minden alapot megad ahhoz, hogy visszatérjünk Levédia ’szöveg szerinti’ lokalizálásához az ’Etel’ folyón, vagyis a Volgán túl.

A Levedi törzsfő gyermektelenségéről szóló szál kétségtelenül az Árpád-ház legitimizálásának egyik eleme. VII. (Bíborbanszületett) Konstantin szerint a magyarok etelközi tartózkodása idején a kazár kagán magához hívta Levedi vajdát azért, hogy őt a magyarok teljhatalmú uralkodójának jogosítványaival ruházza fel, ő azonban erről Álmos és fia, Árpád javára lemondott, akit a tanácson választottak meg uralkodónak. A kagán előtt tartott beszédét, amelyben Levedi arra hivatkozva utasította vissza kinevezését, hogy „*képtelen engedelmeskedni*” a kagánnak, a történészek a kazár–magyar súrlódások kiindulópontjának tekintik. A kazár–magyar kapcsolatok valódi kiéleződéséről a 39. fejezet tanúskodik, amely a központi hatalom elleni kazár felkelésről tudósít. A legyőzött lázadók a magyarokhoz menekültek és csatlakoztak hozzájuk. Ettől kezdve *kavar*oknak nevezték őket, és ők lettek a magyar törzsszövetség nyolcadik törzse. A kazár központi vezetés valamivel később alkalmat kapott a visszavágásra. Miután az oguzokkal kötött szövetségben szétzúzták a besenyőket, arra kényszerítették őket, hogy a magyarok földjére települjenek át, kiszorítva utóbbiakat akkori lakóhelyükről.

Az *Anonim feljegyzés* néven ismert, magyarokról szóló arab értesülések gyűjteményét a 870–880-as évekre keltezik, ugyanis még azt a helyzetet rögzíti, amikor a magyarok a Fekete-tenger északi előterében éltek. Azonban ezt az információt igen óvatosan kell kezelnünk, tekintettel arra, hogy nemigen valószínű az *Anonim feljegyzés* eredetijének korabeli elterjedése, és sokkal valószínűbb, hogy al-Dzsajháni *Utak és országok könyve* című, 913–921 körül megírt művébe illesztették be (Misin 2002, 50–53; Misin 2009, 33–34; Zimonyi 2006, 13–20). Mind al-Dzsajháni, mind az arab földrajztudósok

nyi 2006, 13–20). И ал-Джайхани, и последующие поколения географов уже были информированы о расположении современной им Венгрии, о переселении печенегов и т.д., что позволяло комбинировать информацию «Анонимной записки» с более актуальными известиями на момент создания текстов.

Ибн Русте, ал-Бакри и ал-Марвази упоминают, что «между землей Печенегов и землей Булгар, называемых „аскел/искил" (*`.s.k.l*) лежит первая граница мадьяр» (Zimonyi 2006, 35, 41, 57, 265). У Гардизи информация «Анонимной записки» по каким-то причинам искажена, и мадьяры помещаются между булгарами и аскел, т.е. фактически на территории Волжской Булгарии в чем можно видеть ошибку или редакцию (Калинина 2003, 209–210; Zimonyi 2006, 37). Но арабская географическая информация солидарна с византийской как минимум в вопросе первоначального соседства мадьяр с печенегами. Второй деталью может выступить предложенное выше отождествление реки «Хидмас» с Камой, что приближает и второй ориентир византийцев к местам проживания булгарского племени аскел.

«Вторую границу» мадьяр арабские географы располагают над «морем Рума». «В это море впадают две реки», между которыми находятся места жительства мадьяр. Названий рек, правда, нет в источниках X в., вызывая закономерный вопрос об их присутствии в оригинале самой «Анонимной записки». Названия рек появляются впервые в тексте у Гардизи – «*At.l u Duba*», реконструируемые как «Атиль» и «Дуна» (Zimonyi 2006, 37, 191–210, 265). И. Зимоньи относит данное известие к своду ал-Джайхани, но это положение, к сожалению, трудно доказуемое, учитывая, что подобная информация повторяется только у автора XII в. ал-Марвази. Несомненно добавлен у Гардизи сюжет о христианском народе *N.nd.r*, соседящем с Византией и мадьярами, в котором нетрудно узнать дунайских болгар-унногундуров.

Более уверенный географический ориентир для мадьяр IX в. дает описание Ибн Русте: «Они владеют всей страной в ближайшей округе проживания *Saqäliba* (славян). Они обязывают их платить налоги продуктами и продают как рабов», уточняя дальше, что торговля рабами

következő nemzedéke már értesült az akkori Magyarország elhelyezkedéséről, a besenyők átköltözéséről, stb., amelynek segítségével kombinálhatták az *Anonim feljegyzés* adatait az aktuálisabb híradásokkal a szövegek elkészítésekor.

Ibn Ruszta, al-Bakri és Marvazi megemlítik, hogy „*a besenyők és az aszkel/iszkil-nek (`.s.k.l) nevezett bolgárok földje között terül el a magyarok első határa*" (Zimonyi 2006, 35, 41, 57, 265). Gardézinél az *Anonim feljegyzés* adatai valamilyen okokból kifolyólag torzultak, és a magyarok a bolgárok és az *aszkel*ek közé kerültek, vagyis lényegében Volgai Bolgária területére, amelyben vagy hibát, vagy átszerkesztést kell látnunk (Kalinyina 2003, 209–210; Zimonyi 2006, 37). Azonban az arab földrajzi adatok megegyeznek a bizánci adatokkal, legalábbis amelyek a magyarok és a besenyők kezdeti szomszédos helyzetére vonatkoznak. Második részletként az a fentebb említett elem léphet fel, amely a 'Hidmasz' folyót a Kámával azonosítja, ezzel is közelebb helyezve a bizánciak második támpontját a volgai bolgár *aszkel* törzs lakóhelyéhez.

A magyarok „*második határát*" az arab földrajzi írók a „*Bizánci-tenger*" fölé helyezik. „*Ebbe a tengerbe két folyó torkollik*", amelyek között találhatók a magyarok lakóhelyei. Igaz azonban, hogy a folyók elnevezése hiányzik a 10. századi forrásokból, ami rögtön felveti a kérdést, hogy az eredeti szövegben, az *Anonim feljegyzés*ben benne volt-e ez a rész. A folyónevek először Gardézinél jelennek meg „*At.l és Duba*" formában, amelyeket az Atil és a Duna nevekre lehet visszavezetni (Zimonyi 2006, 37, 191–210, 265). Zimonyi István az adott forrást al-Dzsajháni gyűjteményéhez sorolta, de ez sajnos nehezen bizonyítható, tekintve, hogy hasonló információ csak egy 12. századi szerzőnél, Marvazinál ismétlődik meg. Kétségtelenül későbbi kiegészítés Gardézi művében az a rész, amely a Bizánccal és a magyarokkal szomszédos *N.nd.r* keresztény népről szól. Bennük nem nehéz felismerni a dunai onogundurokat (onogur-bolgárok).

Hihetőbb földrajzi irányjelzőt a 9. századi magyarokról Ibn Ruszta leírásában kapunk: „*A teljes országot birtokolják a Saqäliba [szlávok] lakóhelye körül. Terményadót fizettetnek velük és rabszolgaként adják-veszik*", pontosítva később, hogy a rabszolga-kereskedés a bizánciakkal *K.r.h* városban folyik (Zimonyi 2006, 35, 266). Ez utóbbit

происходит с византийцами в городе *K.r.h* (Zimonyi 2006, 35, 266). Последний чаще всего идентифицируют с Керчью (хотя в X в. город упоминается как *S.m.k.rš*), но существует и не менее веское мнение, что *K.r.h* могли называть Херсон, особенно учитывая то обстоятельство, что он описывается как принадлежащий Византии (Zimonyi 2006, 240–241). Ещё одна возможность интерпретации *K.r.h* – это арабское *karh* – «окруженный стенами город» (Polgár 2004, 17–18). Следующая деталь из отношений мадьяр с соседями – это содержащееся у Ибн Русте сообщение: «Говорят, что раньше Хазары окружали себя рвами, чтобы защищаться от Мадьяр и других соседних народов» (Zimonyi 2006, 35).

Информация «Анонимной записки» или «свода ал-Джайхани» пересекается с изложением Константина Багрянородного в нескольких моментах: 1) два региона проживания мадьяр до их переселения в Карпатскую котловину; 2) первоначальное место жительства располагалось за Волгой по соседству с печенегами; 3) второе место жительства мадьяр располагалось над Черным морем между двумя реками, одна из которых упоминается как «Атиль/Атель»; 4) мадьяры зачисляются к «Тюркам».

Поздняя венгерская историческая традиция, несмотря на специфический налет латиноязычной средневековой литературы, содержит выразительный оригинальный сюжет, восходящий к устным преданиям венгров. Согласно *Gesta Hungarorum* секретаря короля Белы, родиной мадьяр была земля «Дентумогер» (*Dentümogyer*) или Скифия (локализированная над Черным морем), а их первым вождем был избран Алмо или Алмус (*Almo, Almus*), сын Угека (Ügyek) (Rerum Hungaricarum 1849, 3, 5, 6; Chronica Hungarorum 1883, 2–7). В 884 г. «семь царственных персон, называемых Хетумогер (*Hetümogyer*) вышли из земли скифской в сторону запада», в числе которых был и Алмус с сыном Арпадом. «Пройдя в течении многих дней через пустынные места, и переправившись через реку Этиль (*Etyl*), по обычаю языческому сидя на *tulbou* (от тюрк. «кожаный мешок, подушка, бурдюк»)», далее они прошли незаселенные земли без городов, «пока не пришли в Русь, называемой Суздаль (*Susudal*)». Согласно Анониму, leggyakrabban Kerccsel azonosítják (bár a 10. században ezt a várost *S.m.k.rš*-ként említik), de van egy nem kevésbé meghatározó vélemény, amely szerint *K.r.h*-nak nevezhették Kherszont is, különösen azt a körülményt figyelembe véve, hogy az adott időben Bizánchoz tartozónak írják (Zimonyi 2006, 240–241). Még egy lehetséges értelmezés szerint *K.r.h* az arab *karh*nak felel meg, ami 'falakkal körülvett várost' jelent (Polgár 2004, 17–18). A következő részlet a magyarok és szomszédaik kapcsolatáról Ibn Rusztánál olvasható: „*Azt mondják, hogy korábban a kazárok* árkokkal *vették magukat körül, hogy védekezni tudjanak a magyarok és más szomszéd népek ellen*" (Zimonyi 2006, 35).

Az *Anonim feljegyzés* vagy a Dzsajhání-hagyomány adatai több ponton is átfedésbe kerülnek VII. (Bíborbanszületett) Konstantin elbeszéléseivel: 1) a Kárpát-medencébe költözés előtt a magyarok két régióban laktak; 2) az eredeti lakóhely a Volgán túl volt, a besenyők szomszédságában; 3) a magyarok második lakóhelye a Fekete-tenger északi előterében volt, két folyó között, amelyek közül az egyiket *Atil*/*Atel*nek hívták; 4) a magyarokat a 'türkökhöz' sorolták.

A későbbi magyar történeti hagyomány – a latin nyelvű középkori irodalom sajátos patinája ellenére – meglehetősen eredeti anyagot tartalmaz, amely a magyar szájhagyományra vezethető vissza. III. Béla király jegyzőjének *Gesta Hungarorum*a szerint a magyarok őshazája *Dentümogyer* földje, vagy *Scythia* volt (ez a Fekete-tenger északi partvidékén lokalizálható); első választott vezérük *Almo* vagy *Almus* volt, Ügyek fia (Rerum Hungaricarum 1849, 3, 5, 6; Chronica Hungarorum 1883, 2–7). 884-ben „*a hét fejedelmi személy, akit Hetümogyernek hívnak, kijött Scythia földjéről nyugat felé*" (itt és a továbbiakban Pais Dezső fordítása, ld. Anonymus 1975 – szerk.), köztük Álmos és fia, Árpád. „*Sok-sok nap pedig puszta tájakon vonultak; az Etyl (Etel) folyót pogány módon tulboun [türk nyelven: bőrtömlő, párna, zsák] ülve úsztatták át*", majd lakatlan, városok nélküli földeken vonultak keresztül, „*amíg Oroszországba nem értek azon a részen, melyet Szuszdalnak [Susudal] [mai neve: Szuzdal] hívnak*". Anonymus szerint Oroszországban a magyarok átkeltek a Dnyeperen, és Kijevhez érkeztek. A kijevi fejedelem (*dux de Kyev*) előkelőivel együtt a hét „*kun (Cumanorum)*

на Руси мадьяры переправились через Днепр и подошли к Киеву. Киевский князь (*dux de Kyev*) со своей знатью обратились к семи «вождям куманов (*Cumanorum*), своим вернейшим союзникам». Половцы пришли на помощь русам, но в битве союзники потерпели поражение и были подчинены Алмусу, обязавшись выплачивать дань и участвовать в войнах на стороне мадьяр. После заключения мирного договора с киевским князем и половцами, Алмус повел мадьяр далее в Галицию (*Galicia*) и Лодомерию (*Lodomeria*), чтобы занять древнюю землю Аттилы Паннонию (Rerum Hungaricarum 1849, 8–15; Chronica Hungarorum 1883, 8–14).

Аноним не знает имени Леведи, но его существование вряд ли должно было быть отраженным в хронике придворного секретаря Арпадов, создающего летопись действующей династии королей. Замена этнонима «печенеги» на «команы» объясняется территориальными ассоциациями автора конца XII – нач. XIII вв., для которого Северное Причерноморье давно уже было землей половцев, хотя и само название «печенеги» ему было знакомо (*Picenatis*) (Rerum Hungaricarum 1849, 25; Chronica Hungarorum 1883, 24). Противостояние в финальной битве «семи царственных персон» мадьяр семи «вождям Команов», перечисленных в тексте поименно, несомненно указывает на существование особого эпического сказания об исходе мадьяр из Северного Причерноморья, использование которого как источника, разумеется, потребовало от автора XIII в. элементов реконструкции событий.

В глазах Анонима, мадьяры противостояли сильнейшему государственному образованию Восточной Европы («Руси») и их союзникам («команам»), тогда как в реальной истории на их месте должны фигурировать уже сошедшие на момент создания хроники с исторической арены Хазарский каганат и печенеги. Впрочем, параллельное свидетельство о появлении мадьяр под Киевом содержит и «Повесть временных лет» (ПСРЛ 2001, т. 1, 25, 26; ПСРЛ 2001, т. 2, 17, 18), но оно, к сожалению, с большой долей вероятности может принадлежать к серии т.н. «топографических легенд», учитывая существование в Киеве урочища «Угорское» и «Угорских ворот» (ПСРЛ 2001, т. 2, 428).

vezérhez, a leghűbb szövetségeseihez fordult". A kunok a ruszok segítségére siettek, azonban a csatában a szövetségesek vereséget szenvedtek, és Álmos alattvalói lettek, adófizetésre kötelezték őket, és részt kellett venniük a háborúkban a magyarok oldalán. A kijevi fejedelemmel és a kunokkal való békekötés után Álmos tovább vezette a magyarokat Halicsba (*Galícia*) és Lodoméria, hogy elfoglalhassák Attila ősi földjét, Pannoniát (Rerum Hungaricarum 1849, 8–15; Chronica Hungarorum 1883, 8–14).

Anonymus nem ismeri Levedi nevét, azonban személyének aligha kellene megjelennie az Árpád-ház udvari jegyzőjének krónikájában, aki az uralkodó királyi dinasztia történetét írta le. A 'besenyő' népnév 'kun'-ra változtatása megmagyarázható a 12. század végén – 13. század elején élt szerző területi asszociációival, számára a Fekete-tenger északi előtere már a kunok földje volt, bár a 'besenyő' (*Picenatis*) elnevezést is ismerte (Rerum Hungaricarum 1849, 25; Chronica Hungarorum 1883, 24). A végső csatában a 'hét fejedelmi személy' szembeállítása a 'hét kun vezérrel', akiket a szöveg név szerint is felsorol, kétségtelenül arra utal, hogy létezett epikus monda arról, ahogy a magyarok kivonultak a Fekete-tenger északi előteréből. Ennek forrásként való felhasználása természetesen megkövetelte a 13. századi szerzőtől, hogy rekonstruálja az események egyes elemeit.

Anonymus szemében a magyarok ellenálltak Kelet-Európa akkori legerősebb államának (Kijevi Rusz) és szövetségeseinek (*komán*ok), miközben a valódi történelmi eseményekben a helyükön a történelem színpadáról már letűnt Kazár Kaganátusnak és a besenyőknek kellene szerepelniük. Egyébként párhuzamos tanúbizonyságot a magyarok megjelenéséről Kijev alatt az óorosz őskrónika, a *Régmúlt idők krónikája* is tartalmaz (PSzRL 2001, т. 1, 25, 26; PSzRL 2001, т. 2, 17, 18), de ez nagy valószínűséggel az ún. 'topográfiai legendák' közé tartozik, tekintettel arra, hogy Kijevben létezik 'Magyar-hegy' (Ugor-hegy) és 'Magyar-kapu' (Ugor-kapu) (PSzRL 2001, т. 2, 428).

Ez utóbbi helynévre V. K. Kozjuba hívta fel a figyelmet, aki ezt a Kárpátokban található 'Ugor-kapu' analógiájának tekinti, amelynek valódi jelentése 'átjáró a hegyek között' (Kozjuba 2005). A dél felé néző 'Ugor-kapu' mindenesetre még egy

На последний топоним обратил внимание В. К. Козюба, считая его параллельным Карпатским «Угорским воротам» в лексическом значении «проход между горами» (Козюба 2005). Обращенные к югу «Угорские ворота», в любом случае, указывают на топоним ещё конца IX в., когда путь из Киева на юг действительно вел по направлению к Уграм, как справедливо отмечено летописью, в то время, подобно половцам, имевшим кочевой образ жизни. Известия Анонима о войне мадьяр с Русью также можно сравнить с данными ал-Джайхани о нападениях мадьяр на славянские племена и обложение их данью – эти события вполне могли остаться в памяти венгров и передаваться в устной традиции. А вот пассажи об отношениях Алмуса с князьями Галиции и Лодомерии (Галицким и Владимир-Волынским) традиционно рассматриваются как явный «политический заказ» в условиях острой конкуренции Венгрии и Польши за земли Галицко-Волынского княжества в 1-й пол. XIII в.

Использовавший данные Анонима Шимон из Кезы, составивший свою хронику ок. 1283 г., серьезно переработал предысторию мадьяр в русле книжной «гуннской традиции»[4] (Chronica Hungarorum 1883, 52–99; Simonis de Keza 1999). Он, в частности, внес некоторые уточнения в генеалогию Арпадов, отметив, что Алмо был сыном Элада (Элёда – венг. Elődd), сына Угера из рода Турул (*Turul*), возводимого к Аттиле (*Ethele*). Прародиной гуннов и, соответственно, мадьяр, Шимон называет Скифию, соседствующую с запада (*sic!*) с землей Бессов (традиционно отождествляются с печенегами) и Белых Команов (*Bessos et Comanos albos*), откуда до самой Суздали (*Susdalie*) располагались только дикие пустынные леса. В Скифии автор выделяет крупнейшие реки Этул (*Etul*) и Тогора (*Togora*), отмечая ниже, что «река Дон в Скифии рождающаяся, называется по-венгерски

[4] «Гуннская» традиция породила обширную литературу XIX – первой пол. XX вв., но наибольшую популярность в её русле приобрела гипотеза о связи происхождения этнонима «угры» (*Ungri*) с племенами огурской группы (*Ogur, Onogur*) (Németh 1930; Moravcsik 1930; Kristó 1996, 71–84).

9. századi helynévre mutat, amikor a Kijevből dél felé vezető út valóban a magyarokhoz ment. Róluk helyesen jegyzi meg a krónika, hogy abban az időben a kunokhoz hasonlóan nomád életmódot folytattak. Anonymus híradását a magyarok háborújáról a Rusz ellen összevethetjük al-Dzsajháni adataival a magyarok szláv törzsek elleni támadásairól, és a szlávok megadóztatásáról. Ezek az események teljes mértékben megmaradhattak a magyarok emlékezetében és átöröklődhettek szájhagyomány útján. Ezzel szemben azok a szakaszok, amelyek Álmos és a halicsi, illetve lodoméria (galíciai és vologyimir-volhíniai) fejedelmekkel való viszonyáról szólnak, hagyományosan nyilvánvaló 'politikai megrendelésként' értelmezhetők a 13. század első felében a Magyarország és Lengyelország közötti, a Halics-Volhíniai Fejedelemségért folyó kiélezett küzdelem idején.

Kézai Simon, aki 1283-ban állította össze saját krónikáját Anonymus adatainak felhasználásával, jelentősen átdolgozta a magyarok korai történetét a írott 'hun történeti hagyomány' alapján[4] (Chronica Hungarorum 1883, 52–99; Simonis de Keza 1999). Ő, többek között, néhány helyen pontosította az Árpádok genealógiáját, megjegyezve, hogy Álmos Előd fia volt, aki viszont Ügyek fia volt, a Turul nemzetségből, kinek származását egészen Attiláig (*Ethele*) visszavezette. A hunok, és ennek megfelelően a magyarok közös őshazájaként Kézai *Scythi*át nevezi meg, amely nyugat felől (*sic!*) a hagyományosan besenyőkkel azonosított besszek és fehér kunok (*Bessos et Comanos albos*) földjével volt határos, ahonnan egészen Szuzdalig (*Susdalie*) csak vad, lakatlan erdők terültek el. *Scythiá*ban a szerző legnagyobb folyóként az *Etul*t és a *Togorá*t említi, kiemelve később, hogy „a Don folyó, melyet a magyarok *Etöl*nek neveznek, *Scythiá*ban ered" (Szabó Károly fordítása – szerk.), a *Togora* folyó pedig az Északi-tenger (*mare Aquilonis*) irányába folyik. Magát *Scythi*át Kézai szerint három nagy régió alkotta: *Barsacia*, *Dencia* és *Mogoria*; utóbbi kettőt értelmezik rendszerint az Anonymus-féle

[4] A 'hun' hagyomány a 19. században és a 20. század elején terjedelmes irodalmat szült, de ezen belül a legnagyobb népszerűségre az ugor (*Ungri*) népnév eredetének az ogur (*Ogur, Onogur*) törzsekkel való kapcsolatának elmélete tett szert (Németh 1930; Moravcsik 1930; Kristó 1996, 71–84).

Этул (*Etul*)», а река Тогора течет в направлении Северного моря (*mare Aquilonis*). Сама Скифия, по Шимону, состояла из трех крупных областей: Барсации (*Barsacia*), Денции (*Dencia*) и Могории (*Mogoria*); в двух последних обычно видят «Дентумогер» Анонима, а *Barsacia* сравнивают с *Bascardia* – «Башкортия».

Начало миграции Шимон относит к 700 г., сообщая, что в пути мадьярам пришлось пересечь земли «Бессов и Белых Команов», пройти через Суздаль в Руси и земли «Черных Команов» (*Nigrorum Comanorum*), несмотря на «враждебность этих народов» (Chronica Hungarorum 1883, 56–57; Simonis de Keza 1999, 18–24). Сюжет Анонима о победной войне мадьяр с Русью и команами, очевидно, ввиду неактуальности более «галицкого вопроса» в конце XIII в., Шимоном выпущен, либо же он действительно обладал параллельной версией легендарного источника Анонима, где о войне с Русью не упоминалось. Географические же уточнения о разделении команов на «черных и белых» относятся более к реалиям XIII в., в т.ч. к таким добавлениям после путешествия монаха Юлиана в 1235–37 гг. относят и появление Barsacia или Bascardia (Kristó 1996, 94).

Венгерская историческая традиция XII–XIII вв. имеет довольно много общих моментов с рассмотренными выше данными византийских и арабских источников. Исходный регион миграции – «земля Дентумогер» – помещается за рекой Этиль/Этул (на некотором отдалении от неё). Информаторы византийцев называли в этом регионе также реку Хидмас (Кама?), а венгерская традиция – реку Тогора, текущую в противоположном направлении к Этилю (в ближайшей округе такими свойствами обладает только р. Белая, правда, впадающая в Каму; восточнее таковой может быть р. Тобол). Вероятно, в пользу такого понимания упомянутых гидронимов свидетельствует и упоминание венгерских хроник о Суздали как промежуточном пункте на пути мадьяр от Волги – этот город расположен приблизительно на одной широте с местами впадения р. Белой в Каму и самой Камы в Волгу.

Византийская, арабская и венгерская традиции называют в числе юго-восточных соседей мадьяр кочевников-печенегов, но только визан-

*Dentümogyer*nek, *Barsaciá*t pedig *Bascardiá*val (’Baskortia’) azonosítják.

A vándorlás kezdetét Kézai Simon a 700. évre teszi, elbeszélve, hogy útközben a magyaroknak át kellett kelniük a „*besszek és fehér kunok*” földjén, a Ruszban keresztülmenni Szuzdalon és a fekete kunok (*Nigrorum Comanorum*) földjein, „*ezeknek a népeknek az ellenséges viselkedése*” ellenére (Chronica Hungarorum 1883, 56–57; Simonis de Keza 1999, 18–34). Anonymus beszámolóját a magyarok győztes harcáról a Rusz és a kunok ellen Kézai kihagyta, mivel feltehetőleg a 13. század végén a ’halicsi kérdés’ már nem volt aktuális, vagy Kézainak rendelkezésére állt olyan, Anonymusszal párhuzamos forrás, amelyben a Rusz elleni harcról nem esett szó. A kunok fehérekre és feketékre való felosztására vonatkozó földrajzi pontosítás inkább a 13. századi viszonyokra vonatkozik, többek között ilyen kiegészítés lehet *Barsacia* vagy *Bascardia* megjelenése Julianus barát 1235–1237-es utazásai után (Kristó 1996, 94).

A 12–13. századi magyar történeti hagyománynak meglehetősen sok közös mozzanata van a fentebb átnézett bizánci és arab forrásokkal. A vándorlás kiindulópontja, „*Dentümogyer földje*” az *Etil*/*Etul* folyón túl helyezkedik el (tőle bizonyos távolságra). A bizánciak informátorai ebben a régióban megnevezték a „*Hidmasz*” (Káma?) folyót is, a magyar hagyomány pedig a *Togora* folyót, amely ellenkező irányból folyik az Etil felé (a közeli környezetben egyetlen ilyen folyó van, a Bjelaja, bár ez a Kámába torkollik, ennél keletebbre pedig a Tobol jöhet még szóba). Valószínű, hogy az említett víznevek ilyen értelmezésében segít Szuzdal említése a magyar krónikákban, amelyek a várost közbülső pontként említik a magyarok Volgánál kezdődő vándorlása során. Ez a város két folyótorkolattal is azonos szélességi körön helyezkedik el, az egyik a Bjelaja torkolata a Kámába, a másik pedig a Kámáé a Volgába.

A bizánci, arab és magyar hagyomány egyaránt megemlíti a magyarok délkeleti szomszédjai között a nomád besenyőket, azonban egyedül a bizánciak említik a magyarok és besenyők közötti konfliktust, mint a magyar vándorlás okát, illetve a magyar–kazár szomszédságot. A magyarok egyéb szomszédjai között *Dentümogyer* földjén az arab források említik az *aszkel* nevű bolgár törzset, míg

тийская говорит о конфликте с печенегами как причину миграции, а также о соседстве мадьяр с Хазарией. Из числа других соседей мадьяр в земле Дентумогер арабские источники называют булгарское племя аскел, а в венгерском *Barsacia* можно увидеть либо искажение страны башкир (*Bascardia*), либо же землю племени волжских булгар барсилов – Барсилию (*Barsalia*). Подобные различия, впрочем, хорошо объясняются тем, что для византийцев главным ориентиром Поволжского региона всё-таки выступала Хазария, тогда как арабские географы были хорошо знакомы и с Волжской Булгарией.

И византийская, и венгерская традиции солидарны в вопросе смены названия племенного союза мадьяр после миграции и их разделения на две части, хотя предпочтительнее здесь позиции Анонима, сообщающего о смене названия союза «Дентумогер» («речные [?] мадьяры») на «Хетумогер» («семь мадьяр»), тем более, что состав мадьярского союза в Причерноморье именно из семи племен подтверждается информаторами византийцев.

В 1235–1237 гг. венгерский монах Юлиан предпринял два путешествия для поиска оставшихся в Приуралье мадьяр и, согласно отчету, даже преуспел в своих поисках, обнаружив их в Волжской Булгарии недалеко от р. Этиль (Юргевич 1863, 998–1002; Зимони 2000, 18–20). Юлиан считал, что обнаружил т.н. *Magna Hungaria*. Этот термин очень часто используется в современной историографии для обозначения прародины мадьяр или земли Дентумогер, что является несомненной ошибкой. Сюжет о двух Венгриях, одна из которых расположена у озера Меотиды, появляется в западноевропейских хрониках с конца XII в. (Готфрид из Витербо, позже хроники Висента Белловацента и Бартоломея Английского) (Дьёни 2007, 15). Но речь шла не о прародине, а о «параллельной Венгрии», где всё ещё проживали их «сородичи». Именно в поисках *Magna Hungaria*, чтобы найти оставшихся язычниками венгров, и была снаряжена францисканская миссия, добравшаяся в итоге до Волги.

Византийская и венгерская версии рассказывают об эпизоде избрания племенным советом единого вождя, которым должен был стать Алмуш, хотя Константин и передает довольa magyar *Barsacia* névben vagy a baskírok országának eltorzult elnevezését láthatjuk (*Bascardia*), vagy esetleg a volgai bolgárok *barszil* törzsének földjét – *Barsaliá*t. Az ilyen különbségek egyébként jól megmagyarázhatók azáltal, hogy a bizánciak fő irányjelzője a Volgán túli régióban mégiscsak Kazárföld volt, míg az arab földrajztudósok jól ismerték Volgai Bolgáriát is.

Mind a magyar, mind a bizánci hagyomány azonosan írja le a magyar törzsszövetség nevének lecserélődését a vándorlás, illetve a keleti és nyugati magyarokra történő kettéválás után. Bár ebben az esetben Anonymus véleménye fogadható el, aki beszámolarról, hogy a *Dentümogyer* (’folyó menti [?] magyar’) törzsszövetség *Hetümogyer*re (‚Hétmagyar’) cserélte a nevét. Annál is inkább, mert a bizánciak informátorai megerősítik, hogy a Fekete-tenger mentén a magyar törzsszövetség éppen hét törzsből állt.

1235–1237-ben Julianus magyar szerzetes kétszer is útra kelt, hogy megkeresse az Urál-vidéken maradt magyarokat. A beszámoló alapján sikerrel járt, Volgai Bolgáriában találva meg őket, közel az Etil folyóhoz (Jurgevics 1863, 998–1002; Zimonyi 2000, 18–20). Julianus úgy vélte, hogy az ún. *Magna Hungari*át találta meg. Ezt a megnevezést igen gyakran használják fel a modern történetírásban a magyarok őshazájának, vagy *Dentümogyer*nek megjelölésére, ami nyilvánvalóan téves felfogás. A két Magyarország témája, amelyek közül az egyiket a Meótisz (Azovi-tenger) partján helyezték el, a 12. század végétől jelent meg a nyugat-európai krónikákban (Viterbói Gottfried, később Vincent Bellovacent és Angliai Bertalan) (Gyóni 2007, 15). Itt azonban nem az őshazáról esett szó, hanem a „*másik Magyarországról*”, ahol még mindig a „*rokonaik*” éltek. Éppen *Magna Hungaria* megkeresése, a pogányként maradó magyarok megtalálása volt a végül a Volgáig eljutó ferences misszió célja.

A bizánci és a magyar változat egyaránt beszámol arról az epizódról, amelyben a törzsi tanács egy közös vezért választott, aki a várakozásoknak megfelelően Álmos lett, bár Konstantin meglehetősen váratlanul olyan szálat ad hozzá, amely szerint a tanács az apa helyett a fiát részesítette előnyben. Az etelközi tartózkodásra vonatkozóan a magyar és arab források beszámolnak a magyarok keleti szlávok elleni támadásairól, és azok megadóztatá-

но неожиданный сюжет о предпочтении советом сына отцу. Относительно пребывания в Этелькёзе венгерские и арабские источники сообщают о набегах мадьяр на восточных славян и обложении их данью. Наконец, венгерские и византийские солидарно источники связывают уход мадьяр из Причерноморья с войной с кочевниками-печенегами.

Название «Этелькёз» для места проживания мадьяр в Северном Причерноморье в свете трактовки Шимона Кезаи реки Этель как Дона и сообщения арабских источников о впадении этой реки в Черное море, в принципе, допустимо понимать как «земля за Доном». Но, всё же, источники не дают оснований для предполагаемого свободного перенесения мадьярами заимствованной ими довольно архаичной тюркской лексемы ätil («большая река») с одного гидронима на другой. Корректнее видеть в исходном «Этелькёз» всего лишь широкое понимание древними мадьярами «Заволжья» («земля за Волгой»), искусственно суженное информаторами до междуречья Дуная и Дона по реальным границам расселения мадьяр в сер. IX в., или же, что тоже немаловажно, периодизацию истории мадьяр – её деление на «период Леведи» (страна в Заволжье) и «период Этелькёза» (после переселения к западу от Волги, в Северное Причерноморье).

I.2. Хронология событий

Хронология событий ранней истории мадьяр во многом дискуссионна. Наиболее поздний из рассмотренных источников – Шимон из Кезы – датирует выход мадьяр из «Скифии» 700 г., тогда как его предшественник нотарий Белы полагал, что в 819 г. мадьяры всё ещё находились под властью Угека в земле Дентумогер, а начало миграции относил к 884 г. Хронологические расчеты Анонима, очевидно, включали информацию о том, что рождение Алмуша случилось за 65 лет до переселения мадьяр в Панонию, а этот срок и есть годами жизни Алмуша, что, с поправкой на реальную дату переселения мадьяр в Карпатскую котловину, смещает полученную датировку к диапазону 824–831 гг.

«Ранняя» дата начала миграции мадьяр, не связанная с «гунно-оногурской» версией, в венгерской ранней истории, в принципе, допустима. Однако, в свете трактовки Шимона Кезаи реки Этель как Дона и сообщения арабских источников о впадении этой реки в Черное море, в принципе, допустимо понимать как «земля за Доном». Но, всё же, источники не дают оснований для предполагаемого свободного перенесения мадьярами заимствованной ими довольно архаичной тюркской лексемы ätil («большая река») с одного гидронима на другой. Корректнее видеть в исходном «Этелькёз» всего лишь широкое понимание древними мадьярами «Заволжья» («земля за Волгой»), искусственно суженное информаторами до междуречья Дуная и Дона по реальным границам расселения мадьяр в сер. IX в., или же, что тоже немаловажно, периодизацию истории мадьяр – её деление на «период Леведи» (страна в Заволжье) и «период Этелькёза» (после переселения к западу от Волги, в Северное Причерноморье).

I.2. Az események időrendje

A magyar őstörténet kronológiája sok szempontból vitatott. Az áttekintett források közül a legkésőbbi – Kézai Simon – a magyarok kivonulását *Scythi*ából Kr. u. 700-ra teszi, míg elődje – Béla király jegyzője – azt feltételezte, hogy 819-ben a magyarok még Ügyek uralma alatt *Dentümogyer* földjén éltek, a vándorlás kezdetét pedig 884-re tette. Anonymus kronológiai számításai szemmel láthatóan figyelembe vették azt az értesülést is, hogy Álmos 65 évvel a magyarok Pannoniába költözése előtt született, és hogy Álmos ennyi ideig is élt, ez pedig – a magyarok Kárpát-medencébe költözésének valódi dátumához igazítva – a kapott keltezést a 824–831 közötti évekre teszi.

A magyar vándorlás kezdetének 'korai' időpontja, amely független a 'hun–onogur' verziótól, a magyar történetírásban gyakran a magyarok vándorlásának közbülső, észak-kaukázusi állomásának elméletével összekapcsolva jön létre (ld. Róna-

герской историографии часто развивается в русле гипотезы о промежуточной остановке мадьяр на Северном Кавказе (см. Róna-Tas 1999; вариации: Бубенок 2008; Бубенок 2011), в отечественной же историографии излюбленным фактом является известие «Повести временных лет» «белых уграх» времен императора Ираклия.

Сюжет об уграх – союзниках Ираклия (си бо Оугры почаша быти при Ираклии цри, иже находиша на Хоздроѩ црѧ Перьскаго [ПСРЛ 2001, т. 1, 11]), был заимствован летописцем из славянского перевода «Временника» Георгия Амартола (Истрин 1920, 434), в греческом оригинале которого союзники именовались иначе – «Тюрками», как с IX в. византийские хронисты называли мадьяр (Balogh 2004). Переводчик Георгия Амартола несомненно следовал византийской традиции IX–XI вв. называть мадьяр «тюрками», не зная о существовании более древнего племени. Но составитель «Повести временных лет» не остановился на простой констатации, упомянув о каком-то захвате именно этими «белыми уграми» (или «белыми тюрками») славянских земель, которое, заметим, автор помещает сразу после прихода булгар на Дунай (680 г.), во время, когда авары владели славянскими племенами, но ранее эпизода о полянской дани хазарам (ПСРЛ 2001, т. 1, 11; ПСРЛ 2001, т. 2, 9). Анализируя это сообщение, мы высказали предположение, что в устной славянской традиции могла сохраниться информация о зафиксированном археологически серьезном вторжении кочевников в славянскую лесостепь в последней трети VII в., совершенном «тюрками» (Комар 2006, 409–411), как в источниках VII–VIII вв. преимущественно называли хазар (Комар 2008, 288–289; Комар 2008b, 117–119). Это объясняет с одной стороны, почему в ПВЛ нет информации о хазарском завоевании целого ряда восточнославянских племен (кроме явно поздней, не ранее конца X в., легенды о полянской дани мечами), с другой стороны, становится ясным, почему летописец подчеркивал, что вторжение совершили именно «си бо Оугры», которые воевали с Ираклием против Хосроя, – ведь Феофан четко называет их Τούρκους έκ της έώας ούς Χάζαρεις όνμάζουσιν (Чичуров 1980, 34) – «Тюрками с востока, называющимися Хазарами».

Tas 1999; továbbá: Bubenok 2008; Bubenok 2011), a kelet-európai történetírásban ezzel szemben közkedvelt a *Régmúlt idők krónikájá*nak a *fehér ugorok*ról szóló adata Herakleiosz (610–641) bizánci császár idejéből.

Az ugorokról (azaz magyarokról) – Herakleiosz szövetségeseiről – szóló szálat („си бо Оугры почаша быти при Ираклии цри, иже находиша на Хоздроѩ црѧ Перьскаго*”* [PSzRL 2001, т. 1, 11]) a *Régmúlt idők krónikájá*nak szerzője Georgiosz Amartolosz *Króniká*jának szláv fordításából emelte át (Isztrin 1920, 434), amelynek görög eredetijében a szövetségeseket másképpen hívták, úgy, ahogy a 9. századtól kezdve a bizánci krónikások nevezték a magyarokat (’türkök’) (Balogh 2004). Amartolosz fordítója kétségkívül követte azt a 9–11. századi bizánci hagyományt, amely a magyarokat türköknek nevezte, mivel nem tudtak a korábbi törzsek létezéséről. Azonban a *Régmúlt idők krónikájá*nak összeállítója nem maradt meg egyszerű ténymegállapításnál, hanem megemlékezett arról is, hogy éppen ezek a *fehér ugor*ok (vagy *fehér türk*ök) elfoglaltak bizonyos szláv földeket. Ezt az eseményt a szerző azonnal a bolgárok Duna mellé költözése, vagyis a 680 utáni időszakra helyezi, abba az időbe, amikor az avarok uralkodtak a szláv törzsek felett, de annál korábban, mint amikor a poljánok adót fizettek a kazároknak (PSzRL 2001, т. 1, 11; PSzRL 2001, т. 2, 9). Ezt a híradást elemezve feltételezzük, hogy a szláv szájhagyomány megőrizhette a szláv erdős sztyeppet a 7. század utolsó harmadában ért, régészetileg is adatolható jelentős nomád betörés emlékét, amit „*türkök*” követtek el (Komar 2006, 409–411). Többnyire így nevezik a kazárokat a 7–8. századi források (Komar 2008, 288–289; Komar 2008b, 117–119). Ez egyrészt megmagyarázza, hogy miért hiányzik a *Régmúlt idők krónikájá*ból egy sor keleti szláv törzs kazárok általi elfoglalásáról szóló adat (kivéve a nyilvánvalóan későbbi, a poljánok kardok formájában fizetendő adójáról szóló, a 10. század végénél nem korábbi legendát). Másrészt pedig világossá válik, hogy az évkönyv írója miért emelte ki, hogy a betörést „*azok az ugorok*” („си бо Оугры*”*) hajtották végre, akik Herakleiosz mellett harcoltak Khoszroész ellen. Ugyanis Theophanosz róluk egyértelműen megírta: Τούρκους έκ της έώας ούς Χάζαρεις όνμάζουσιν (Csicsurov 1980, 34), vagyis „*keleti türkök, akiket kazároknak hívnak*”.

Следует отметить, что последнее выражение Феофана породило предположение Й. Дарко, поддержанное многими венгерскими исследователями, что существовали и «тюрки с запада», проживавшие западнее хазар, которыми ко времени составления хроники, т.е. ок. 814 г. (Mango–Scott 1997, 1, VII), уже были мадьяры. Детальный анализ мнений и источников по этому вопросу сделан Л. Балогом, пришедшим к выводу, что в хронике Феофана этноним «Тюрк» используется только по отношению к реальным тюркам и хазарам (Balogh 2005, 187–193). Как ещё одну вариацию на ту же тему можно упомянуть гипотезу А. Рона-Таша, заключившего, что упоминание в пространной редакции «Армянской географии» (ок. 680 г.) одновременно хазар и тюрков (Hewsen 1992, 55), должно свидетельствовать в пользу тождественности последних мадьярам (Róna-Tas 1999, 215–219, 282), не обращая внимание на то, что предложение с упоминанием тюрков в Прикубанье и о бегстве Аспаруха от хазар принадлежит несомненной редакторской вставке.

Современные научные представления о времени появления мадьяр в Северном Причерноморье базируются на двух других источниках – т.н. «Продолжателе Георгия Амартола» и «Бертинских анналах».

Византийский источник IX в., включенный в биографию императора Василия I и произведение «Продолжателя Георгия Амартола», рассказывает о конфликте между Болгарией и Византией ок. 837 г. Пленённые болгарами в Македонии жители были расселены на левом берегу Дуная, для эвакуации которых византийцы послали к дельте Дуная флот. Болгары позвали на помощь Унгров (Ουγγροι), называемых далее по тексту «Уннами» и «Тюрками». Мадьяры предложили македонцам беспрепятственный проход в обмен на все их имущество. Последние отказались, сразившись с «бесконечным множеством» врагов, и вышли победителями, обратив мадьяр в бегство (Moravcsik 1961, 74–75, 118–119).

Франкская хроника «Бертинские анналы» (*Annales Bertiniani*) сообщает о посольстве народа Рос (*Rhos*) 839 г. к императору Людовику I, перенаправленное византийским императором Феофилом. «Поскольку дорога, через которую

Meg kell jegyeznünk, hogy Theophanosz legutóbbi kifejezése szülte Darkó Jenő sok magyar kutató által támogatott megjegyzését, hogy léteztek ’nyugatról származó türkök’, akik nyugatabbra éltek a kazároknál, és akik a krónika összeállításának idejére, vagyis 814 körül (Mango–Scott 1997, 1, VII) már magyarok voltak. A kérdéssel kapcsolatos vélemények és krónikák részletes elemzését Balogh László végezte el, aki arra a következtetésre jutott, hogy Theophanosz krónikájában a türk népnév csak a valódi türkökre és a kazárokra vonatkozóan szerepel (Balogh 2005, 187–193). Még egy variációként említhetjük ugyanezen kérdéssel kapcsolatban Róna-Tas András elméletét, aki összegzésként azt írta, hogy az *Örmény geográfia* kiterjesztett szerkesztésében (680 körül) a kazárok és türkök együttes említése (Hewsen 1992, 55) az utóbbiak magyarokként való azonosíthatósága mellett tanúskodhat (Róna-Tas 1999, 215–219, 282). Róna-Tas itt azonban nem vette figyelembe, hogy az a mondat, amely megemlíti a Kubány menti türköket és Aszparuh menekülését a kazárok elől, kétségtelenül utólagos betoldás.

A modern tudományos elképzelések a magyarok megjelenéséről a Fekete-tenger északi előterében két másik forráson, *Georgiosz Amartolosz művének folytatójá*n és az *Annales Bertiniani*n alapulnak.

Egy 9. századi bizánci forrás, amelyet belefoglaltak I. Baszileiosz életrajzába, valamint *Georgiosz Amartolosz folytatójá*nak műve a Bizánc és a dunai bolgárok között 837 körül lezajlott konfliktust beszéli el. A bolgárok által Makedóniában foglyul ejtett lakosokat a Duna bal partján telepítették le, és az ő kimenekítésükre a bizánciak egy flottát küldtek a Duna-deltához. A bolgárok az *ungr*ok (Ουγγροι) segítségét kérték, akiket a szöveg folytatásában *hun*oknak és türköknek neveznek. A magyarok felajánlották a makedónoknak, hogy javaikért cserébe akadálymentesen átkelhetnek. Az utóbbiak ezt visszautasítva megütköztek az ellenség „*végtelen sokaságával*”, és győztek, megfutamítva a magyarokat (Moravcsik 1961, 74–75, 118–119).

Az *Annales Bertiniani* frank krónika 839-ben számol be a *rhos* nép követségéről I. (Jámbor) Lajos császárhoz, akiket Theophilosz bizánci császár irányított át. „*Mivel nem akarja [Theophilosz], hogy a barbár és túlságosan vad s hatalmas népek között vezető utakon […] térjenek vissza,*

они прибыли в Константинополь, располагалась среди варварских и исключительной дикости свирепых народов, чтобы случайно не попасть в опасность, он [Феофил] не желал возвращения ею» (Annales Bertiniani 1883, 19, 20). Это известие часто трактуется как прямое указание, что мадьяры неожиданно преградили обратную дорогу русскому посольству во время пребывания последнего в Константинополе (см. напр. Новосельцев 1990, 206; Цукерман 1998, 664–666), но Plusquamperfectum использованных в предложении глаголов (*venerant, habuerant*) указывает на действительное состояние уже во время путешествия русов. В то же время, не лишено оснований другое предположение, что именно участие мадьяр в византийско-болгарском конфликте ок. 837 г. действительно могло вызвать реальные опасения византийского двора за судьбу посольства на обратном пути.

Последняя версия объясняет ещё один важный момент. В модели появления мадьяр в Причерноморье во время византийско-болгарской войны 836–838 гг. вызывает закономерные сомнения сама возможность столь быстрого установления политических контактов болгар с новым неизвестным народом. Поэтому дата 836–837 гг. может быть использована лишь как индикатор несомненного присутствия мадьяр уже в Причерноморье, а время их выхода из страны Дентумогер вряд ли определяется точнее, чем «ок. 830 г.» (Kristó 1996, 86–87). Поразительно, но эта дата чрезвычайно близка к отмеченному устной венгерской традицией событию, случившемуся «за 65 лет до переселения» в Паннонию (895–896 гг.), т.е. в 830–831 гг. Нотарий Белы, считавший процесс переселения мадьяр одноактным, отнес эту дату к событиям жизни Алмуша, но не является ли она в реальности отражением даты исхода мадьяр из страны Дентумогер?

Константин Багрянородный сообщает, что до переселения в Этелькёз мадьяры «жили вместе с Хазарами три года, сражаясь как союзники Хазар во всех их войнах» (Constantine Porphyrogenitus 1967, 170–171; Константин Багрянородный 1991, 158). Эта информация часто понимается буквально, вызывая желание признать её ошибочной и исправить указанную цифру лет в модели причерноморской локализации Леведии *nehogy véletlenül valami baj érje őket*" (Annales Bertiniani 1883, 19–20; a magyar fordítás: HKÍF 1995, 183–184). Ezt a híradást gyakran értelmezik egyértelmű bizonyítékként arra vonatkozóan, hogy a magyarok váratlanul elállták a rusz követség visszafelé vezető útját, miközben az utóbbiak Konstantinápolyban tartózkodtak (ld. pl. Novoszelcev 1990, 206; Zuckerman 1998, 664–666), azonban a mondatban szereplő igék *praeteritum perfectum* alakja (*venerant*, *habuerant*) egy már a ruszok utazása során meglévő helyzetre utal. Ugyanakkor nem megalapozatlan egy másik feltételezés sem, hogy éppen a magyarok részvétele a 837 körüli bizánci–bolgár konfliktusban ténylegesen aggodalmat keltethetett a bizánci udvarban a követség sorsa iránt a visszafelé vezető úton.

Ez utóbbi változat megmagyaráz még egy fontos mozzanatot. A 836–838-ban zajló bizánci–bolgár háború idején a Fekete-tenger északi előterében megjelenő magyarokról szóló elmélet esetében törvényszerűen kételyeket ébreszt maga az a lehetőség, hogy a bolgárok ilyen gyorsan politikai kapcsolatokat építettek ki az új, ismeretlen néppel. Így a 836–837-es dátum legfeljebb a magyarok Fekete-tenger északi partvidékén való kétségtelen jelenlétének indikátoraként használható, míg a *Dentümogyer* országából való távozásuk nem határozható meg pontosabban, mint '830 körül' (Kristó 1996, 86–87). Figyelemre méltó, hogy ez az időpont különösen közeli a magyar szájhagyomány által rögzített eseményhez, amely „*65 évvel azelőtt történt*", hogy Pannoniába költöztek volna, vagyis 830–831 körül. Béla király jegyzője, aki az átköltözés folyamatát egyszeri eseményként írta le, ezeket az adatokat Álmos életének eseményeivel kapcsolta össze, azonban nem lehetséges, hogy ez az időpont valójában a magyarok *Dentümogyer* földjéről való távozását tükrözi?

VII. (Bíborbanszületett) Konstantin arról számol be, hogy a magyarok az Etelközbe való átköltözés előtt „*együtt éltek a kazárokkal három évig, a kazárok szövetségeseként harcolva az összes háborújukban*" (Constantine Porphyrogenitus 1967, 170–171; Konsztantyin Bagrjanorodnij 1991, 158). Ezt az információt sok esetben szó szerint értik abból az indíttatásból, hogy tévesnek vélhessük és kijavíthassuk a megadott évek számát Levédia Fekete-tenger környéki lokalizálási modelljében

(см. Цукерман 1998, 666–667). Но, строго говоря, в следующем предложении повествование говорит о *женитьбе* Леведи на знатной хазарке, и лишь ниже Константин переходит к сюжету о войнах мадьяр с печенегами и савартов с кангарами. Предложение о последней войне начинается с αναμεταξύ, которое в отношении времени данного события максимум можно трактовать как «между этим», т.е. между женитьбой Леведи и изгнанием мадьяр Арпада из Причерноморья, что, собственно, не дает нам никакой конкретизации.

Попытки прояснить ситуацию, используя данные Анонима и Шимона Кезаи, также пока нельзя признать полностью убедительными, хотя соединение устных традиций, переданных Константином и поздними хронистами, действительно позволяет создать более насыщенную картину. Согласно венгерской традиции, за 65 лет до переселения, т.е. состоянием ок. 830 г. (824–831 гг.), мадьяры всё ещё находились под властью Угека в земле Дентумогер. Но если Аноним считал его отцом Алмуша, Шимон Кезаи называет Угера только дедом Алмуша, а его отцом – Элёда (Элада). История возвышения Леведи,[5] таким образом, приходится на период зрелости Элёда (о котором даже легендарных данных не сохранилось), полностью подтверждая тезис об отсутствии в это время у мадьяр наследственной власти. Героические войны Леведи как союзника хазар, его женитьба на хазарке, поражение от кангар и переселение в Этелькёз, таким образом, укладываются в довольно узкий и, следует признать, довольно правдоподобный промежуток 824–835 гг.

Находясь в земле Дентумогер за Волгой, мадьяры могли быть полезными хазарам в войнах с разрозненными угорскими племенами, протобашкирами, но наиболее вероятно, что их

[5] В данном случае мы не касаемся вопроса времени и обстоятельств появления у мадьяр «двоевластия» в виде сосуществования должностей *kündü* и *gyula*, отмеченных ал-Джайхани и Константином Багрянородным уже для мадьяр конца IX в. Традиционная версия о том, что «воевода» Леведи носил титул «дьюла», вполне реальна, но она, все же, записана уже во времена утверждения династии Арпадов (легитимность которой специально подчеркивается бездетностью Леведи) и не объясняет, почему у информатора византийцев предыстория мадьяр настолько ассоциировалась с именем Леведи, что им даже называли древние места жительства.

(ld. Zuckerman 1998, 666–667). Azonban, szigorúan véve, az elbeszélés következő mondata arról szól, hogy Levedi előkelő kazár lányt vett feleségül, és csak később tér át Konstantin a magyar–besenyő és szavárd–kangar háborúk elbeszélésére. Az utolsó háborúról szóló mondat az αναμεταξύ kifejezéssel kezdődik, amely az adott esemény idejére vonatkozóan legfeljebb ’eközben’ jelentéssel értelmezhető, vagyis Levedi házassága, illetve a magyarok és Árpád Fekete-tenger északi előteréből való kiűzésének ideje között, tehát ez a leírás lényegében semmiféle konkrét adattal nem szolgál.

A helyzet tisztázására irányuló, Anonymus és Kézai Simon adatait felhasználó kísérleteket szintén nem tekinthetjük teljesen meggyőzőnek, bár a Konstantin és későbbi krónikások által átadott szájhagyományok összekapcsolása ténylegesen segít egy összetettebb kép kialakításában. A magyar hagyomány szerint 65 évvel a beköltözés előtt, vagyis 830 körül (824–831) a magyarok még Ügyek uralma alatt álltak *Dentümogyer* földjén. Azonban míg Anonymus őt Álmos atyjának tekintette, Kézai Ügert (Ügyeket) csak Álmos nagyapjának nevezte, az apját pedig Elődnek. Levedi felemelkedésének története[5] ilyenformán Előd felnőttkorára tehető (akiről azonban még legendás adatok sem maradtak fenn), teljes mértékben megerősítve azt a tézist, hogy a magyaroknál ekkoriban nem volt örökletes hatalom. Levedi hősies harcai a kazárok szövetségeseként, házassága egy kazár nővel, veresége a *kangarok*tól és átköltözése Etelközbe ilyenformán jól beilleszthető egy elég szűk és – el kell ismerni – reálisnak tűnő időszakba 824–835 között.

Dentümogyer földjén, a Volgán túl a magyarok hasznosak lehettek a kazárok számára a széttagolt ugor és protobaskír törzsek elleni harcokban,

[5] Ebben az esetben nem érintjük a kettős fejedelemség – a *kende* és *gyula* méltóságok párhuzamos megléte – megjelenésének idejét és körülményeit, amelyet al-Dzsajháni és VII. (Bíborbanszületett) Konstantin már a 9. század végén megemlített a magyaroknál. A hagyományos verzió arra vonatkozóan, hogy Levedi ’vajda’ a *gyula* címet viselte, teljesen reálisnak látszik, azonban ezt már az Árpád-ház megerősödése idején írták le (amelynek legitimitását kiemelten hangsúlyozzák Levedi gyermektelenségével), és nem fejtik ki, hogy a bizánciak informátoránál miért kapcsolódik össze olyan szorosan a magyarok korai története Levedi nevével, hogy az egyik korábbi szálláshelyet is róla nevezték el.

помощь требовалась хазарам в войне с кангарами (печенегами). Если союзные войны складывались для мадьяр удачно, самостоятельная битва с кангарами (вероятно, в ходе целенаправленного набега кангар) закончилась поражением, и мадьяры были вынуждены искать новое место жительства, для которого хазары выбрали Северное Причерноморье.

К. Цукерман предполагает другую историческую модель, в которой мадьяры не были переселены хазарами, а сами захватили «территорию, которая более полутора веков принадлежала Хазарскому каганату», после чего враждебные отношения между ними сохранялись до 889 г., пока хазары при помощи печенегов не нанесли мадьярам решающее поражение и не заключили договор с Леведи, закончившимся избранием Арпада в 890 г. (Цукерман 1998). Исследователь исходит из локализации страны Леведии между Дунаем и Доном, при этом, анализируя сюжет переброски печенегов из Заволжья в Причерноморье, сам отмечает: «Две большие реки, Волга и Дон, а также сотни километров хазарской степи отделяли их от страны Леведии», констатируя невозможность разбитых хазарами и гузами печенегов проделать такой путь самостоятельно (Цукерман 1998, 671). Это замечание вполне применимо и к мадьярам, которых, заметим, ожидал на пути ещё и самый густо населенный регион Хазарского каганата – Подонье, хорошо укрепленный дерево-земляными крепостями задолго до постройки здесь кирпичного Саркела.

Следов триумфального прорыва мадьяр через всю Хазарию, означавшего бы в реальности серьезное военное поражение хазар и значительное опустошение поселений, мы не обнаружим ни в письменных источниках, ни в археологических материалах. Сами мадьяры, напротив, ок. 837 г. потерпели неудачу в столкновении не с регулярной византийской армией, а всего лишь с македонскими беженцами. Не помогает модели и «гражданская война в Хазарии», поскольку её датировка М. И. Артамоновым 20–30-ми гг. IX в. (Артамонов 2002, 346–347) была основана на датировке разгрома Правобережного Цимлянского городища, в свете работ С. А. Плетнёвой и В. С. Флёрова (даже несмотря на противоречия между этими исследователями в части трактов-

azonban az a legvalószínűbb, hogy segítségükre a *kangarok* (besenyők) ellen vívott háborúkban volt szükség. Miközben a szövetséges háborúk a magyarok számára jól végződtek, a kangarok elleni önálló harc (valószínűleg a *kangarok* céltudatos támadása következtében) vereséggel végződött, és a magyarok kénytelenek voltak új szállásterületet keresni, amelyhez a kazárok a Fekete-tenger északi előterét jelölték ki.

C. Zuckerman más történeti modellt javasolt (Zuckerman 1998), eszerint a magyarokat nem a kazárok költöztették át, hanem maguk foglaltak el egy olyan területet, amely „*több mint másfél évszázadig a Kazár Kaganátushoz tartozott*”, miután az ellenséges viszony a kazárok és a magyarok között fennmaradt 889-ig, amíg a kazárok a besenyők segítségével megsemmisítő vereséget nem mértek a magyarokra, és meg nem egyeztek Levedivel. A megegyezés Árpád megválasztásával bomlott fel 890-ben. A kutató abból indult ki, hogy Levédia az Al-Duna és a Don között helyezkedhetett el, ugyanakkor elemezve a besenyők áthelyezésének történetét a Volgán túlról a Fekete-tenger vidékére, ő maga jegyezte meg: „*Két hatalmas folyó, a Volga és a Don, valamint a kazár sztyepp több száz kilométerrel választotta el őket Levédiától.*” Ez alapján azt állapította meg, hogy a kazárok és oguzok által szétvert besenyők önállóan nem tehettek meg ilyen utat (Zuckerman 1998, 671). Ez a megállapítás teljes mértékben alkalmazható a magyarokra is, akiket útjuk során a Kazár Kaganátus legsűrűbben lakott területe, a Don mente várta, ahol már a sarkeli téglaerőd megépítése előtt is számos, föld-fa sáncokkal megerősített erődítés állt.

A magyarok sikeres áttörése egész Kazárián át, ami a valóságban a kazárok súlyos vereségét és az érintett területek településeinek jelentős pusztulását jelentette volna, sem az írott forrásokban, sem a régészeti anyagban nem jelentkezik. Ezzel szemben a magyarok 837 körül nem is a reguláris bizánci hadseregtől, hanem csak menekülő makedónoktól szenvedtek vereséget. Nem segít ezen a modellen a ’kazárföldi polgárháború’ sem, ugyanis azt M. I. Artamonov úgy keltezte a 820–830-as évekre (Artamonov 2002, 346–347), hogy a jobb parti cimljanszki erőd pusztulásának Sz. A. Pletnyova és V. Sz. Fljorov kutatásai alapján kialakított keltezésére támaszkodott (annak ellenére, hogy a két

ки стратиграфии памятника), случившегося однозначно не ранее постройки Саркела (Плетнёва 1994; Флёров 1994).

Совпадение по времени появления на исторической арене мадьяр, посольства хакана русов в Константинополь и хазарского посольства к византийцам, после которого в 838–839 гг. была построена крепость Саркел, закономерно вызвало гипотезу о взаимосвязи этих событий и даже о намеренной акции переселения мадьяр для борьбы с русами (Новосельцев 1990, 206–210). М. И. Артамонов полагал, что расположение Саркела не удобно для контроля водного пути через Дон (что не совсем верно), а функции крепости сводились лишь к контролю сухопутного пути и защите Хазарии от врага с запада, которым исследователь считал мадьяр (Артамонов 2002, 306–307, 346–347). Эта гипотеза оказала такое сильное влияние на историографию, что постройка Саркела против мадьяр даже рассматривается рядом историков как «факт», не позволяющий предполагать подчинение мадьяр хазарам в 30-х гг. IX в. (Kristó 1996, 132).

Отметим сразу, что проблема обустройства системы крепостей на западной границе Хазарии, которые М. И. Артамонов рассматривал как построенные против мадьяр, в исследованиях Г. Е. Афанасьева (Афанасьев 1987; Афанасьев 1993) приобрела совершенно другой оттенок. Полученный хазарами при строительстве Саркела фортификационный опыт был использован для постройки целой серии каменных крепостей на северо-западе Хазарии, в лесостепном Подонье, причем одна из таких крепостей – Маяцкое городище – контролировала Донской путь на сотни километров выше по течению от Саркела, где единственным противником хазар выступали русы. В степной части Дона таких крепостей оказалось только две – Саркел с Правобережным Цимлянским и Семикаракорское городище, т.е. уровень опасности в этой части западной границы оценивался как гораздо более низкий.

Хронология рассмотренных событий такова: 830–836 гг. – переселение мадьяр в Северное Причерноморье; 834–837 гг. – посольство хазар в Константинополь; ок. 837 г. – конфликт мадьяр и византийцев на Дунае; 837–838 гг. – посольство

kutató ellentétesen értelmezte a lelőhely stratigráfiájának egyes részleteit). A jobb parti cimljanszki erőd pusztulása egyértelműen nem történhetett korábban, mint Sarkel felépítése (Pletnyova 1995; Fljorov 1995).

Az, hogy a magyarok megjelenése a történelem színpadán egybeesett a rusz kagán (*hakan*) konstantinápolyi követségével és a kazároknak szintén a bizánciakhoz küldött követségével, amely után 838–839-ben felépült Sarkel vára, törvényszerűen létrehozta azt az elméletet, amely összefüggést lát ezen események között, sőt, ez kiegészült a magyarok tudatos áttelepítésével, hogy a ruszok ellen harcoljanak (Novoszelcev 1990, 206–210). M. I. Artamonov úgy vélte, hogy Sarkel fekvése nem alkalmas a Donon át vezető vízi útvonal ellenőrzésére (ami nem teljesen igaz), és az erőd feladatai csakis arra korlátozódtak, hogy ellenőrizze a szárazföldi utat és védje Kazáriát a nyugati irányból fenyegető ellenségtől, akiket a kutató a magyarokkal azonosított (Artamonov 2002, 306–307, 346–347). Ez az elmélet olyan nagy hatással volt a történetírásra, hogy számos történész tényként kezeli, hogy Sarkelt a magyarok ellen építették, ami kizárná azt, hogy a 830-as években a magyarok kazár fennhatóság alá kerültek volna (Kristó 1996, 132).

Azonnal hangsúlyoznunk kell, hogy a Kazária nyugati határán lévő erődrendszer kialakítása, amelyet M. I. Artamonov a magyarok ellen irányulóként értékelt, G. E. Afanaszjev kutatásaiban egészen eltérő értelmezést nyert (Afanaszjev 1987; Afanaszjev 1993). A kazárok Sarkel építése során megszerzett erődépítési tapasztalataikat hasznosították egy sor kővár felépítésénél Kazária északnyugati részén és a Don menti erdős sztyeppi területeken, ráadásul az egyik ilyen vár, a majaki erődítés Sarkeltől több száz kilométerrel északabbra ellenőrizte a Don menti útvonalat, ahol a kazárok egyetlen ellenségeként csakis a ruszok léphettek fel. A Don sztyeppi részén csak két ilyen vár volt – Sarkel a jobb parti cimljanszki erődítéssel, illetve a szemikarakorszki erődített település, vagyis a nyugati határvonal e szakaszán a veszély szintjét sokkal alacsonyabbnak ítélték meg.

Az áttekintett események kronológiája a következő: 830–836: a magyarok átköltözése a Feketetenger északi előterébe; 834–837: kazár követjárás Konstantinápolyban; 837 körül: magyar–bizánci

русов в Константинополь; 838–839 гг. – возведение Саркела.

Ключевыми событиями из этого перечня могут оказаться переселение мадьяр и их неудачное сражение с македонцами. Если появление мадьяр в Северном Причерноморье резко меняло соотношение сил в гипотетическом хазаро-русском противостоянии, то вступление мадьяр в болгаро-византийский конфликт на стороне болгар могло уже вызвать немедленное посольство русов в Византию в надежде получить нового союзника. Византийцы, оценив ситуацию, именно в 837–838 гг. могли из двух потенциальных союзников избрать более знакомого и, ввиду «мадьярского фактора», более опасного для себя, т.е. Хазарию, русское же посольство, дабы выиграть время, было отправлено домой невообразимым «кружным путем», до сих пор поражающем умы исследователей, как русы и оказались при дворе франков.

Скорее всего, к моменту возвращения русов домой Саркел уже был в основных чертах закончен. После возвращения Петроны Каматира домой, в 841 г. была создана фема Херсона, во главе которой и был поставлен Петрона. Создание фемы сопровождалось значительными территориальными уступками хазар в Крыму, прежде всего, к Византии на время перешла Крымская Готия (Цукерман 1998, 672, 678), что весьма прозрачно указывает на цену сооружения Саркела.

Очень важно, что результат этой сложной дипломатической комбинации на целых 20 лет стабилизировал ситуацию, а следовательно, два крупнейших политических игрока – Византия и Хазария – образованием фемы Херсона и сооружением линии укреплений на западной границе Хазарии добились гарантий собственной безопасности. Но всего спустя 20 лет все действующие лица вновь выходят на историческую арену.

За это время в хазаро-мадьярских отношениях произошли определенные институциональные изменения. Пребывая в «стране Леведии», статус мадьяр описывается Константином Багрянородным как «союзники», хотя в награду за помощь Леведи получил в жены всего лишь «знатную хазарку». Для сравнения, правитель «гуннов» Дагестана Алп-эльтебер в 60-х гг. VII в. был вызван в ставку кагана и получил в жены дочь кагана

konfliktus az Al-Dunánál; 837–838: rusz követjárás Konstantinápolyban; 838–839: Sarkel építése.

Ebben a felsorolásban a magyarok átköltözése és a makedónokkal vívott sikertelen csatájuk értékelhető kulcseseményként. Amíg a magyarok felbukkanása a Fekete-tenger északi előterében hirtelen módosította az erőviszonyokat a feltételezett kazár–rusz szembenállásban, addig a magyarok beavatkozása a bolgár–bizánci konfliktusba a bolgárok oldalán már kiválthatta az azonnali rusz követküldést Bizáncba abban a reményben, hogy új szövetségesre tehetnek szert. A bizánciak, felmérve a helyzetet, 837–838-ban a két potenciális szövetséges közül azt választhatták, amelyiket jobban ismerték, és a 'magyar tényező' miatt magukra nézve a veszélyesebbre, vagyis Kazáriára esett a választásuk, a rusz követséget pedig időnyerés céljából egy irreálisan hosszú 'kerülőúton' küldték haza, amely még napjainkban is megdöbbenti a kutatókat: hogyan kerültek ruszok a frank udvarba?

Minden bizonnyal mire a ruszok hazaértek, Sarkel nagyjából már felépült. Petronas Kamateros hazatérése után, 841-ben létrehozták a Kherszoni *themá*t, amelynek élére éppen Petronast nevezték ki. A *thema* kialakítása kazár részről jelentős területi engedményekkel járt a Krím területén, mindenekelőtt átmenetileg Bizánchoz került Krími Gótia (Zuckerman 1998, 672, 678), ami jól látható-an szemlélteti Sarkel felépítésének árát.

Nagyon fontos, hogy ennek a bonyolult diplomáciai kombinációnak az eredménye húsz teljes évre stabilizálta a helyzetet, és ebből következően a két legjelentősebb politikai tényező – Bizánc és a Kazár Kaganátus – a Kherszoni *thema* kialakításával és Kazária nyugati határán egy erődrendszer kiépítésével biztonságban tudhatta magát. Azonban alig húsz év múlva az összes szereplő újra a történelem színpadára lépett.

Ez alatt az idő alatt a kazár–magyar kapcsolatokban határozott intézményi változások következtek be. 'Levédia országában' tartózkodva a magyarok helyzetét VII. (Bíborbanszületett) Konstantin „*szövetségesként*" írja le, bár a segítségért jutalmul Levedi mindössze „*előkelő kazár lányt*" kapott feleségül. Összehasonlításképpen a dagesztáni „*hunok*" uralkodója, Alp-elteber a 660-as években meghívást kapott a kazár kagán szálláshelyére, megkapta feleségül a kagán lányát és az *elteber* címet is

одновременно с титулом эльтебера (Мовсэс Каланкатуаци 1984, 127, 128). Практически одновременно, в 664 г. в походную ставку кагана вызвали правителя Албании Джуаншера, где он был обручен с другой дочерью кагана (Мовсэс Каланкатуаци 1984, 102, 103). А в 761 г. дочь кагана была выдана за арабского наместника Закавказья Язида ас-Сулами (ал-Куфи 1981, 63).

Похоже, что на раннем этапе хазары не расценивали мадьяр как полновесного партнера. Но «малое время прошло» после переселения мадьяр в Этелькёз, и аналогичный вызов в ставку кагана получил «первый воевода» мадьяр Леведи. Переданная информатором Константина Багрянородного речь кагана и ответ Леведи (Constantine Porphyrogenitus 1967, 172–173; Константин Багрянородный 1991, 160–161), несмотря на апокрифичность, не оставляют сомнений, что каган решил применить к мадьярам традиционный тюркский институт эльтебера со всеми вытекающими отсюда последствиями – процедурами выражения лояльности и централизацией сбора налогов. Леведи якобы отказался от подобной чести, предпочитая уступить титул Алмушу, но решение в реальности принимал традиционный совет племенного союза Хетумогер (правда, под надзором «людей кагана»), избравший эльтебером сына Алмуша Арпада или же, что более вероятно, учитывая хронологию, самого Алмуша.[6] Новый институт несомненно оказал серьёзное

[6] Дата события вызвала дискуссию, поскольку ряд исследователей (М. И. Артамонов, Д. М. Данлоп, Г. Дьёрфи, К. Цегледи и др.) увязывали эпизод избрания Арпада с поражением мадьяр от печенегов 889–895 гг., вопреки прямому указанию Константина, что печенеги изгнали мадьяр «с архонтом их Арпадом» (обзор см. Kristó 1996, 159–166). Венгерская традиция о переселении мадьяр из Дентумогер связывает его с именем Алмуша, а византийская – с его современником Леведи. Допустив, что к 889–895 гг. оба были живы и дееспособны, придется заключить, что в 30-х гг. IX в. они ещё младенцами возглавляли мадьярские племена. Отсутствие сведений об Алмуше в Паннонии даже привело автора венгерской хроники XIV в. к заключению, что он «был убит в Трансильвании», породившему дискуссию о существовании у мадьяр обычая «сакрального убийства» царя, аналогичного хазарскому (Kristó 1996, 166). Контрольная дата смерти Арпада, согласно Анониму, 907 г. (или, как полагают венгерские исследователи, на несколько лет раньше), указывает его рождение уже в Этелькёзе, а следовательно, в период 840–860 гг. он едва мог до-

(Movszesz Kalankatuaci 1984, 127, 128). Gyakorlatilag ezzel egy időben, 664-ben a kagán tábori szállására hívták a kaukázusi Albania uralkodóját is, Dzsuansert, ahol a kagán másik lányával jegyezték el (Movszesz Kalankatuaci 1984, 102, 103). 761-ben pedig az akkori kagán lányát a Kaukázuson túli terület arab helytartójához, Yazid al-Sulamihoz adták feleségül (al-Kūfī 1981, 63).

Úgy tűnik, hogy a korai szakaszban a kazárok nem értékelték a magyarokat teljes értékű partnernek, azonban „*kis idő elteltével*”, a magyarok Etelközbe való áttelepülése után hasonló meghívást kapott a kagán főszálláshelyére a magyarok „*első vajdája*”, Levedi is. A VII. (Bíborbanszületett) Konstantin forrásközlőjén keresztül ismertté vált kagáni beszéd és Levedi válasza (Constantine Porphyrogenitus 1967, 172–173; Konsztantyin Bagrjanorodnij 1991, 160–161) – apokrif jellegük ellenére – nem hagynak kétséget afelől, hogy a kagán a magyarok esetében is alkalmazni kívánta az *elteber* hagyományos türk intézményét, minden ebből adódó következményével együtt – lojalitást kifejező szertartással és az adószedés központosításával. Levedi állítólag visszautasította ezt a megtiszteltetést, átengedve inkább a tisztet Álmosnak, de a valóságban a döntést a *Hetümogyer* törzsszövetség hagyományos tanácsa hozta (igaz, hogy a ’kagán embereinek’ felügyelete alatt), akik *elteber*ként Álmos fiát, Árpádot választották meg; vagy pedig – ami a kronológia figyelembevételével még valószínűbb – magát Álmost.[6] Az új intézmény kétségkívül jelentős központosító hatással járt a ma-

[6] Az események keltezése vitát keltett, mivel számos kutató (M. I. Artamonov, D. M. Dunlop, Györffy György, Czeglédy Károly stb.) Árpád megválasztásának epizódját a magyaroknak a besenyőktől elszenvedett 889–895-ös vereségével kapcsolta össze, annak ellenére, hogy VII. (Bíborbanszületett) Konstantin világosan leírja, hogy a besenyők a magyarokat „*fejedelmükkel, Árpáddal együtt*” űzték el (ld. Kristó 1996, 159–166). A magyar hagyomány Álmos nevével kapcsolja össze az átköltözést *Dentümogyer* földjéről, a bizánci pedig Álmos kortársával, Levedivel. Feltéve, hogy 889–895-ben mindketten éltek és cselekvőképesek voltak, arra kellene következtetni, hogy a 830-as években még csecsemőkként vezették a magyar törzseket. Az Álmos pannoniai jelenlétére vonatkozó adatok hiánya arra a következtetésre vezette a 14. századi magyar krónika szerzőjét, hogy Álmost „*megölték Erdélyben*”, ami viszont vitát szült arról, hogy a kazárokhoz hasonlóan esetleg a magyarok körében is ismert lehetett a ’szakrális királygyilkosság’

централизирующее влияние на организацию мадьярского союза, заложив основы будущей королевской династии.

В июне 860 г. русы на 200 (или 380) кораблях нападают на окрестности Константинополя. И хотя от самой столицы русы были отброшены, как независимо свидетельствуют Никита Пафлагон и Иоанн Диакон, им удалось беспрепятственно опустошить побережье и острова (Бибиков 2003, 95, 106; Назаренко 2003, 290, 291).

Пространная версия Жития Константина Философа и латинский текст об обретении мощей св. Климента (создан ок. 880 г.) рассказывают, что в тот же год посольство к византийцам прислали хазары, приглашая «книжного мужа» на религиозный диспут (Бодянский 1863, 12; Житие 1865, 327–328). Славянский вариант говорит, что в ответ был направлен с миссией Константин Философ, а латинский вариант даже уточняет, что император отправил его *«совместно с послами теми [хазар] и своими»*. Сюжет о посольстве, впрочем, считается выдумкой агиографа, поскольку посланный к хазарам Константин столкнулся с другой реальностью – зимой или весной 861 г. к Херсону подступили хазарские войска: «Хазарский же воевода пришел с воинами, обступил христианский город и стал лагерем рядом с ним»[7] (Бодянский 1863, 12).

Состояние военного конфликта подтверждает и сюжет отбытия Константина из ставки кагана – миссионер отказывается от награды и просит выдать ему пленных греков, которых и получает в числе 20 человек (Бодянский 1863, 21). Эпизод осады Херсона хазарами весьма любопытен – Константин со спутниками из своей дипломати-

стичь полнолетия. Это позволяет заключить, что данные Анонима об избрании первым королем именно Алмуша действительно верны.

7 В одном из последних русских переводов Л. В. Мошковой и А. А. Турилова «оплетеса о немъ» (дословно: «окружился забором рядом с ним») передано как «начал тяжбу о нем», вероятно, на основании какого-то редкого лексического значения (Житие 1999, 37). Это создает возможности другой интерпретации действий хазар, но «юридические» мотивы откровенно слабо увязываются с контекстом повествования, ставящего в заслугу Константину то, что хазары отошли, «никоеаже пакости сътвори людем тѣмъ» – «не причинив никакого вреда (зла, ущерба, разорения) людям тем».

gyar törzsszövetségre nézve, és lefektette a későbbi királyi dinasztia alapjait.

860 júniusában a ruszok 200 (vagy 380) hajóval megtámadták Konstantinápolyt, és ugyan magától a fővárostól a ruszokat visszaverték – amint azt egymástól függetlenül tanúsítja Nikitas David Paphlagon és Johannes Diaconus –, a partvidéket és a szigeteket azonban akadálytalanul pusztíthatták végig (Bibikov 2003, 95, 106; Nazarenko 2003, 290, 291).

Szent Cirill életrajzának (*Vita*) hosszabb változata és a Szent Kelemen ereklyéinek megszerzését leíró latin szöveg (készült 880 körül) elbeszéli, hogy ugyanabban az évben a bizánciakhoz a kazárok küldtek követséget, hogy vallási vitára hívják a 'tudós embert' (Bogyanszkij 1863, 12; Zsityije 1865, 327–328). A szláv változat szerint a választ Cirill missziójával küldték el, a latin változat pedig még azt is pontosítja, hogy a császár „*azokkal a követekkel [ti. kazárokkal] és a sajátjaival együtt*" küldte el őt. A követküldésről szóló szálat, mellesleg, az életrajzíró kitalációjának tekintik, ugyanis a kazárokhoz küldött Cirill egészen más valósággal szembesült – 861 telén vagy tavaszán Kherszonhoz felvonult a kazár haderő: „*A kazár vajda pedig harcosokkal érkezett, bekerítette a keresztény várost, és tábort ütött mellette*"[7] (Bogyanszkij 1863, 12).

A háborús helyzet fennállását megerősíti Cirill elutazásának története a kagán szálláshelyéről – a követ visszautasítja a jutalmat, helyette fogságba esett görögök kiadását kéri, mire húsz főt meg is

hagyománya (Kristó 1996, 166). Árpád halálának dátuma, 907 (vagy, ahogy magyar kutatók feltételezik, néhány évvel korábban), arra mutat, hogy ő már Etelközben született, következésképpen a 840–860 közötti időszakban aligha érhette meg a felnőttkort. Ez arra enged következtetni, hogy amikor Anonymus arról ír, hogy éppen Álmost választották meg első fejedelemnek, az megfelel a valóságnak.

7 Az egyik legutóbbi orosz fordításban, L. V. Moskova és A. A. Turilov munkájában az оплетеса о немъ kifejezést (szó szerint: окружился забором рядом с ним, vagyis „*mellette kerítéssel vette körbe magát*") úgy adták vissza, hogy начал тяжбу о нем („*elkezdett küzdeni érte*"), valószínűleg valamilyen ritka jelentésváltozat alapján (Zsityije 1999, 37). Ez lehetőséget nyújt arra, hogy másképp értelmezzük a kazárok tetteit, de a 'jogi' indíttatások nyilvánvalóan gyengén kapcsolhatók össze az elbeszélés tartalmával, amely Cirill érdemeként tünteti fel azt, hogy a kazárok visszavonultak, никоеаже пакости сътвори людем тѣмъ („*anélkül, hogy bármi kárt okoztak volna ott az embereknek*").

ческой миссии, «не поленившись», идет в лагерь хазар и вступает в переговоры с их предводителем («воеводой»), который отпускает его, отходит от города и даже обещает креститься. Но на обратном пути в город во время обязательной часовой молитвы византийцев обступили «Оугры» (в греческом оригинале, скорее всего, этноним фигурировал как «Тюрки»), «по-волчьи воя, желая их убить». Увидев непоколебимость Константина в завершении службы, мадьяры кланяются ему и отпускают. После этого Константин возвращается в город и отбывает на корабле к Меотскому озеру, т.е., очевидно, в Таматарху, откуда уже далее к «Каспийским воротам» (Бодянский 1863, 12). В этом сюжете мадьяры несомненно находились в авангарде хазарской армии у Херсона.

В русле своей концепции К. Цукерман предлагает довольно сложную реконструкцию для объяснения сюжета: переправившиеся зимой по льду Керченского залива хазары сначала начинают, затем снимают осаду неизвестного «христианского города» из-за приближения враждебных им мадьяр, которые нападают на миссионера как вышедшего из вражеского лагеря (Цукерман 1998, 675, 677). Сам характер источника не вызывает удивления о наличии в нем стандартных историй о «чудесах». Первое такое чудо – обращение вспять врагов силой слова или молитвы, второе – невредимое возвращение после нападения язычников, из-за чего Ю. М. Могаричев вообще счел всю историю выдумкой агиографа (Могаричев 2002, 52).

Но обратим внимание на то, чего из стандартных фраз нет в Житии, а именно, традиционного сюжета о ликовании освобожденных жителей и их благодарности святому. Наделенный дипломатическими полномочиями Константин провел переговоры с хазарским воеводой, несомненно озадаченным посольством к самому кагану, и добился неприкосновенности города, но действительно ли снятия осады, а не временного отхода? Сюжет помещен в главе, где речь идет только о Херсоне, поэтому подозревать неизвестный «христианский город» нет особых оснований. Тот факт, что Константин отплыл к хазарам морем, однозначно свидетельствует, что миссионер отплыл туда из Херсона (другого порта у Византии в Крыму в это время просто

kap (Bogyanszkij 1863, 21). Kherszon kazár ostrománák taglalása meglehetősen érdekes: Cirill, diplomáciai küldöttségének kísérőivel együtt, „*késlekedés nélkül*” a kazárok táborába megy, és tárgyalásokba bocsátkozik a vezetőjükkel (a „*vajdával*”), aki elengedi őt, visszavonul a várostól, továbbá azt is megígéri, hogy megkeresztelkedik. Azonban visszafelé tartva a városba, a napi egyórás kötelező ima idején a bizánciakat *ugor*ok kerítették be (az eredeti görög szövegben minden bizonnyal a türk népnév szerepelt), „*farkasként üvöltve, hogy megöljék őket*”. Látva, hogy Cirill rendületlenül végig akarja mondani az imádságot, a magyarok meghajoltak előtte, és elengedték. Ezután Cirill visszatért a városba és elhajózott a Meótiszhoz, vagyis minden bizonnyal *Tamatarkhá*ba, onnan pedig tovább a „*Kaszpi-kapuhoz*” (Bogyanszkij 1863, 12). Ebben a történetben a magyarok kétségtelenül a Kherszonnál állomásozó kazár sereg előőrse voltak.

Koncepciójának megfelelően C. Zuckerman ennek a szálnak egy meglehetősen bonyolult rekonstrukciós magyarázatát javasolta: a kazárok télen átkelve a Kercsi-szoros jegén, először belekezdenek egy ismeretlen „*keresztény város*” ostromába, majd visszavonulnak a velük ellenséges magyarok közeledtére, akik azért támadnak rá a misszionáriusra, mert az az ellenség táborából jött ki (Zuckerman 1998, 675, 677). A forrás jellege alapján nem lepődünk meg a benne olvasható általános jellegű, ’csodákról’ szóló történeteken. Az első ilyen csoda az ellenség visszafordítása szavak vagy ima erejével, a második a sértetlen visszatérés a pogányok támadása után, ami miatt Ju. M. Mogaricsev az egész történetet a szerző kitalációjának vélte (Mogaricsev 2002, 52).

Azonban figyeljük meg, hogy a megszokott kifejezések közül melyek nem szerepelnek az Életrajzban: a megszabadított lakosok ujjongásának és a szent felé irányuló köszönetnyilvánításának hagyományos eleme. A diplomáciai jogkörökkel felruházott Cirill tárgyalásokat folytatott a kazár vajdával. Követi megbízatása kétségtelenül magához a kagánhoz szólt, és elérte a város sértetlenségét, azonban kérdéses, hogy valóban az ostrom megszüntetését érte-e el, vagy csak időleges visszavonulást? A szál abban a fejezetben kapott helyet, amelyben csak Kherszonról van szó, ezért alaptalan egy ismeretlen „*keresztény városra*” gyanakodni.

не было, да и по Житию Константин дожидался снаряжения корабля именно в Херсоне). А следовательно, даже из «неизвестного христианского города» (куда, получается, «укрощенные» хазары его не впустили) Константин все равно возвращался в Херсон, и находился на византийской территории, а не в «мадьярской степи».

Почему же мадьяры, в свете этого сюжета, враждебные одновременно византийцам и хазарам, без всяких вопросов отпускают дипломатическую миссию к кагану? Почему мадьяры, «пытающиеся отрезать хазарам пути к возвращению», отрезают их от Херсона, а не от Керчи (или Перекопа)? Вызывает недоумение и сама уверенность К. Цукермана в замерзании Керченского пролива. Это крайне редкое природное явление всегда сопровождалось замерзанием всей северной береговой линии Черного моря. Но 30 января 861 г. Константин снаряжает корабль в Херсоне, плывет на соседний островок и даже устраивает обширные раскопки в поисках могилы Климента (Бодянский 1863, 12; Житие 1865, 331–332). Немедленно же после переговоров с воеводой Константин «възврати же сѧ ... въ свои поуть» и отплыл морем к хазарам «на Меотское езеро», т.е. именно в Керченский пролив. Все это было возможным только в условиях мягкой бесснежной зимы без сильных ветров или же просто весной. Наконец, финальный вопрос: Константин спас жителей византийского города от хазар, но сам едва спасся от мадьяр; а чем дальше занялась в Крыму мадьярская армия, якобы способная напугать даже хазарского воеводу, – неужели на неё также подействовало «укрощение» Константина?

Отбросив налет агиографических штампов, следует зафиксировать факты: Константин успешно заключил перемирие с хазарами, после чего немедленно решил отправиться к кагану; задержавшие его на пути назад в Херсон мадьяры благополучно отпустили посольство; из ставки кагана Константин вернулся с «благодарственными письмами» императору, означавшими на практике заключения мира и реальные гарантии безопасности Херсону.

В 862 г. мадьяры (*qui Ungri vocantur*) неожиданно фиксируются очень далеко от Причерноморья – они участвовали во вторжении в Австрию во время усобицы между королем Лю-

Az a tény, hogy Cirill tengeren hajózott a kazárokhoz, egyértelműen tanúskodik arról, hogy a misszionárius Kherszonból indult oda (ugyanis Bizáncnak más kikötője nem volt abban az időben a Krímben, ráadásul az Életrajz alapján Cirill a hajó felszerelését éppen Kherszonban várta). Következésképpen, még az „*ismeretlen keresztény városból*" (ahová a „*lecsillapított*" kazárok őt nem engedték be) Cirill mindenképpen Kherszonba tért vissza, és *bizánci* területen tartózkodott, nem pedig a 'magyar sztyeppen'.

Vajon a magyarok, akik – ennek az elbeszélésnek fényében – egyszerre álltak ellenséges viszonyban a kazárokkal és a bizánciakkal, miért engedték el a kagánhoz küldött diplomáciai missziót mindenféle kérdés nélkül? Vajon a „*kazárok visszatérésének útját elvágni igyekvő*" magyarok miért Kherszontól vágták el őket, és nem Kercstől (vagy Perekoptól)? Értetlenséget vált ki C. Zuckerman magabiztossága, amellyel a Kercsi-szoros befagyásáról ír. Ezt a rendkívül ritka természeti jelenséget mindig a Fekete-tenger teljes északi, part menti sávjának befagyása kísérte. Azonban Cirill 861. január 30-án hajót szerelt fel Kherszonban, és áthajózott a szomszédos szigetecskére, ráadásul kiterjedt ásatásokat szervezett Szent Kelemen sírja után (Bogyanszkij 1863, 12; Zsityije 1865, 331–332). A vajdával lezajlott tárgyalások után Cirill azonnal „възврати же сѧ ... въ свои поуть" („*visszatért útjához*"), és tengeren a kazárokhoz hajózott a Meótiszra, pontosabban a Kercsi-szorosba. Mindez csakis enyhe, hómentes és erős szelek nélküli télen, vagy egyszerűen tavaszszal volt lehetséges. Végül az utolsó kérdés: Cirill megmentette a bizánci város lakosságát a kazároktól, maga viszont alig menekült meg a magyaroktól; mivel foglalkozott a továbbiakban a Krímben tartózkodó magyar sereg, amely mintha képes lett volna megijeszteni magát a kazár vajdát is? Vajon Cirill őket is ugyanúgy le tudta csillapítani?

A hagiográfiai leírásokra jellemző sablonok patináját eltávolítva a következő tényeket rögzíthetjük: Cirill sikeresen fegyverszünetet kötött a kazárokkal, ami után azonnal úgy döntött, hogy a kagánhoz indul; a magyarok, akik Kherszonba vezető útján feltartóztatták, szerencsésen átengedték a követséget; a kagán szálláshelyéről Cirill a bizánci császárnak szóló 'köszönőlevelekkel' tért vissza, ami gyakorlatilag békekötést és Kherszon biztonságának valódi biztosítékát jelentette.

довиком II и его сыном Карломаном (Annales Bertiniani 1883, 60). Следующий зафиксированный источниками эпизод вторжения в Австрию случился в 881 г. Хроника упоминает под этим годом: «Первая война с Унграми под Веной. Вторая война с Коварами под Кульмите (*cum Cowaris ad Culmite*)» (Bresslau 1934, 742). Эти факты позволяют локализировать восстание кабар против центральной власти Хазарии, а также разрыв отношений с мадьярами, в промежутке 861–881 гг.

Как справедливо отмечено К. Цукерманом, враждебные отношения мадьяр с хазарами фактически отрезали Крымский полуостров от Хазарии. Письмо Фотия к архиепископу Боспора Антонию, рассказывающее о желании последнего крестить евреев, может указывать если не на потерю Керчи, то, во всяком случае, на серьезное ослабление там хазарского влияния уже к 873 г.[8] (Цукерман 1998, 676, 677; Сорочан 2004, 347). Часто как доказательство перехода Керчи под византийское влияние уже во 2-й пол. IX в. используется и информация ал-Джайхани о том, что мадьяры продают невольников византийцам в городе *K.r.h*, но, во-первых, речь могла просто идти только о месте торга,[9] во-вторых, как указывалось выше, весьма вероятна и его тождественность Херсону. Кроме того, древнееврейские источники (письмо царя Иосифа и Кембриджский документ) документируют несомненную хазарскую юрисдикцию города в 1-й пол. X в. Более информативно, пожалуй, отмеченное археологией проникновение в Керчь последней четверти IX в. византийских строительных традиций, хотя и на фоне полного

[8] Решающего значения этот факт, к сожалению, не имеет, поскольку, во-первых, намерения епископа не покреплены действиями, во-вторых, нет ни малейших указаний на «силовой» вариант крещения евреев. Скептики могут также отметить, что в условиях насильственного крещения евреев по всей империи в 873 г. Антоний скорее должен был получить подобный приказ, а не ставить себе в заслугу уже сами намерения.

[9] Выход мадьяр из-под власти хазар совсем не означал взаимной войны на уничтожение. Ср. у Константина Багрянородного отношения русов и печенегов описаны как череда мирных и враждебных отношений, а разорение земель русов и Херсона печенегами не препятствовало торговле с ними из-за её выгодности (Константин Багрянородный 1991, 36–43).

862-ben a magyarokat (*qui Ugri vocantur*) váratlanul a Fekete-tenger partvidékétől nagyon messze említik: részt vettek a II. Lajos keleti frank király és fia, Karlmann közötti harcok során egy Ausztria területére irányuló betörésben (Annales Bertiniani 1883, 60). A következő ausztriai betörés, amelyet a források rögzítettek, 881-ben történt. A krónika ennél az évnél azt írja, hogy „első háború az *ungr*okkal Bécs alatt". Második háború a „*kovar*okkal *Kulmit*nál" (*cum Cowaris ad Culmite*) (Bresslau 1934, 742). Ezek a tények segítik elhelyezni a kavarok felkelését Kazária központi hatalma ellen, illetve a kazár–magyar kapcsolatok megszakítását a 861 és 881 közötti időszakban.

Amint C. Zuckerman helyesen megjegyezte, az ellenségessé vált magyar–kazár kapcsolat gyakorlatilag elvágta a Krím félszigetet Kazárföldtől. Photios levele Antonioshoz, Boszporusz érsekéhez, amelyben szó esik arról, hogy Antonios meg akarta keresztelni a zsidókat, ha nem is Kercs elvesztését, de legalábbis a kazár befolyás jelentős csökkenését jelzi 873-ra[8] (Zuckerman 1998, 676, 677; Szorocsan 2004, 347). Arra nézve, hogy Kercs már a 9. század második felében bizánci fennhatóság alá került, gyakran bizonyítékul al-Dzsajháni adatait is felhasználják, miszerint a magyarok rabszolgákat adnak el a bizánciaknak *K.r.h* városában, de egyrészt lehet, hogy itt egyszerűen csak a kereskedés helyszínéről[9] van szó, másrészt – amint fentebb rámutattunk – nagyon valószínű a *K.r.h* Kherszonnal való azonosítása. Ezen kívül a korabeli zsidó források (*József kagán levele* és a *Cambridge-i dokumentum*) bizonyítják a város kétségtelen kazár fennhatóságát a 10. század első felében. Még informatívabb a régészetileg is kimutatott bizánci építészeti hagyo-

[8] Sajnos ez a tény nem bír döntő jelentőséggel, mivel először is a püspök szándékát tettek nem követték, másodszor pedig legkisebb jele sincs a zsidók 'erőszakos' megkeresztelésének. A szkeptikusok azt is kiemelhetik, hogy 873-ban, a zsidók birodalomszerte folyó erőszakos megkeresztelésének idején Antoniosznak is ilyen parancsot kellett kapnia, és még a kezdeményezést sem írhatta saját érdemének.

[9] A magyarok kikerülése a kazár hatalom alól egyáltalán nem jelentett egymás megsemmisítésére irányuló háborút. Vö. VII. (Bíborbanszületett) Konstantin a rusz–besenyő kapcsolatokat békés és háborús viszonyok sorozataként írja le, a ruszok földjeinek és Kherszonnak besenyők általi kifosztása nem akadályozta a velük való kereskedést annak nyereségessége miatt (Konsztantyin Bagrjanorodnij 1991, 36–43).

сохранения облика материальной культуры салтовского круга (Айбабин 1999, 222).

Любопытно, что известные из письменных источников данные о предшествующих десятилетиях хазарско-византийских отношений в Крыму никак не располагают к какому-либо усилению роли Византии в регионе. Судя по переименованию фемы Климаты в фему Херсона, случившемуся не позднее 50-х гг. IX в. (Цукерман 1998, 678; Айбабин 1999, 220–221), Византии так и не удалось удержать под своим протекторатом Готию.

Важное описание Херсона к моменту его посещения Константином или вскоре после него передано Анастасием Библиотекарем в письме к епископу Гаудерику 875 г. (Ягич 1893, прил. 6; Perels–Laehr 1928, 435–438). Анастасий ссылался на информацию митрополита Смирны Митрофана, сосланного в Херсонес патриархом Фотием (т.е. до 867 г.). Херсон (*Cersonem*), *quae Chazarorum terrae vicina est* – «который находится в соседстве с земле Хазар» (в латинской истории о мощах Климента – *quae nimirum terrae vicina Cazarorum et contigua est* – «который примыкает к соседней землей Хазар»), характеризуется Митрофаном в крайне черных тонах. Население города составляют не родившиеся здесь, а *sit Romani locus imperii et a diversis barbarorum quam maxime nationibus frequentetur* – «из различных мест Римской империи и преимущественно из различных варварских народов стекшиеся во множестве». Сам город пришел в упадок под давлением «тягостей многих», «место стало опустевшим и обезлюдевшим, храм разрушен, и вся упомянутая часть Херсонской области почти покинута, в результате чего епископ Херсона внутри того города с немногочисленным народом остаются на одном месте, и как представляется, конечно, являются жителями не столько гражданского города, сколько тюрьмы, из которой не отваживаются выходить» (Perels–Laehr 1928, 436–437).

Анастасий говорит только о «разрастании вокруг множества язычников» (*crescente circumquaque multitudine paganorum*), тогда как латинское сказание о мощах Климента упадок Херсона объясняет: *ob multitudinem incursantium barbarorum* – «вследствие многочисленных варварских

mányok megjelenése Kercsben a 9. század utolsó negyedében, miközben ugyanitt a szaltovói kultúrkörhöz tartozó anyagi kultúra a háttérben változatlanul fennmaradt (Ajbabin 1999, 222).

Érdekes, hogy az írott forrásokból ismert adatok a kazár–bizánci kapcsolatok megelőző évtizedeiről a Krím területén nem utalnak Bizánc szerepének semmiféle regionális megerősödésére. Abból kiindulva, hogy legkésőbb a 850-es években a Klimatai *them*át átnevezték Kherszoni *them*ává (Zuckerman 1998, 678; Ajbabin 1999, 220–221), Bizáncnak feltehetően nem sikerült Krími Gótiát a fennhatósága alatt tartani.

Kherszon fontos leírását Cirill látogatásának idejéből, vagy nem sokkal későbbről adja *Anastasius Bibliothecarius* levele Gauderik püspökhöz 875-ben (Jagics 1893, прил. 6; Perels–Laehr 1928, 435–438). Anastasius a szmürnai metropolita, Mitrophanosz adataira hivatkozik, akit Photiosz száműzött Kherszonba (vagyis 867 előtti eseményről van szó). Kherszont – „*amely a kazárok földjének szomszédságában van*” (*Cersonem, quae Chazarorum terrae vicina est*) – a Kelemen ereklyéiről szóló latin krónikában: „*amely csatlakozik a kazárok szomszédos földjéhez*” (*quae nimirum terrae vicina Cazarorum et contigua est*) – Mitrophanosz igencsak negatív hangnemben jellemzi. A város lakossága nem az ott születettekből áll, hanem *sit Romani locus imperii et a diveris barbarorum quam maxime nationibus frequentetur* („*a Római Birodalom különböző helyeiről, és elsősorban különféle barbár népekből nagyszámban összegyűltekből*”). Maga a város „*sok nehézségek*” hatására lehanyatlott, „*a város pusztává és lakatlanná vált, a templom lerombolva, és Kherszon környékének egész említett része csaknem teljesen elhagyatott, minek következtében Kherszon püspöke a kisszámú lakossággal abban a városban egy helyre összehúzódva tartózkodik, és, amint látszik, természetesen nem annyira egy polgári város lakosai, mint inkább egy börtöné, melyből nem merészkednek kijárni*” (Perels–Laehr 1928, 436–437).

Anastasius csak a „*pogányok sokaságának növekedéséről*” (*crescente circumquaque multitudine paganorum*) szól, miközben a Kelemen ereklyéiről írott latin tudósítás Kherszon hanyatlását *ob multitudinem incursantium barbarorum* („*számtalan barbár támadás következményeként*”) magyarázza (Zsityije 1865, 329). 861-ben az egyik ilyen betörés szemtanúja volt

набегов» (Житие 1865, 329). В 861 г. свидетелем одного из таких вторжений стал и сам Константин. Но после его возвращения от кагана в Херсон Константин не только привозит желаемый мир, но и, узнав от архиепископа о совершении языческих ритуалов в городе Фулы, вновь отправляется с миссией в Хазарию, успешно убеждая язычников срубить священный дуб (Бодянский 1863, 21–22), что означает несомненное получение от кагана гарантий беспрепятственного распространения христианства в крымской Хазарии («и повѣлехомъ крститисѧ своею волею»).

Именно с усилением позиций христианской церкви и можно связать усиление влияние византийской культуры в Крыму. Но ослабление хазарского политического влияния это не объясняет. Как и не объясняет, почему Митрофан даже после миссии Константина сравнивал жизнь в Херсоне с тюрьмой.

Разъяснение событий, возможно, подсказывает ещё один источник – Житие Стефана Сурожского. Многократно комментировавшийся древнерусский перевод Жития сообщает, что через некоторое время после смерти святого пришли из Новгорода войска князя Бравлина (Бравлинъ) и захватили земли от Херсона до Керчи («wт Корсоунѧ и до Корча»), после чего вторглись в Сугдею («Соурож») (Ivanov 2006, 159–161). Армянский перевод того же источника говорит: «Спустя годы некий Пролис (*Prolis*) из народа жестокого и языческого (варварского) пришел с войсками и опустошил Керчь и её округу. Далее он двинулся к Херсону (*Shrson*), опустошая и уводя в плен мужчин, женщин и детей, а остальных предавая мечу. Затем он вторгся со своими войсками в Сугдею (*Sougda*)» (Bozoyan 2006, 104–105). Ниже оба перевода пересказывают о чуде, свершившемся в церкви Св. Софии, закончившемся крещением варваров.

Сюжеты о хазарском кагане Вирхоре из предшествующих частей армянского перевода Жития указывают на очень хорошее знакомство авторов с хазарами, что исключает из вероятной даты хазаро-мадьярский поход на Херсон 861 г. или более поздние хазарские походы, не говоря уже о том, что в случае потери хазарами Сугдеи и Керчи к тому моменту, они скорее стремились бы просто восстановить свой контроль над этим maga Cirill is. Azonban miután visszatért a kagántól Kherszonba, Cirill nemcsak a vágyott békét hozta el, hanem – értesülve az érsektől, hogy Thula városában pogány szertartásokat végeznek – újra missziós útra indult Kazáriába, sikeresen meggyőzve a pogányokat, hogy vágják ki a szent tölgyet (Bogyanszkij 1863, 21–22). Ez nyilvánvalóan jelzi a kagántól kapott garanciákat a kereszténység akadálytalan terjesztésére a krími kazár területeken („*и повѣлехомъ крститисѧ своею волею*”).

Éppen a keresztény egyház erősödő helyzetével kapcsolhatjuk össze a bizánci kultúra növekvő befolyását a Krímben. Azonban a kazár politikai befolyás gyengülését ez nem magyarázza, ahogyan azt sem, hogy Mitrophanosz miért börtönhöz hasonlította a kherszoni életet még Cirill missziója után is.

Az események megfejtésében valószínűleg még egy forrás segít, a Szurozsi Szent Istvánról írt életrajz. Az írás sokszorosan kommentált óorosz fordítása arról számol be, hogy kis idővel a szent halála után megérkeztek Novgorodból Bravlin fejedelem csapatai, és Kherszontól Kercsig elfoglalták a földeket („*wт Корсоунѧ и до Корча”*), majd ezután betörtek Szugdeába / Szurozsba (Ivanov 2006, 159–161). Ugyanennek a forrásnak az örmény fordítása a következőket mondja: „*Évekkel később, a kegyetlen és pogány (barbár) népből származó bizonyos Prolis megérkezett seregeivel és kifosztotta Kercset és környékét. Ezután Kherszon (Shrson) felé indult, pusztítva és rabságba ejtve férfiakat, nőket és gyerekeket, a többieket pedig kardélre hányva. Ezután seregeivel betört Szugdeába (Sougda)*” (Bozoyan 2006, 104–105). Később mindkét fordítás elbeszéli azt a csodát, amely a Szent Szófia templomban történt, és ami a barbárok megkeresztelésével végződött.

Az életrajz örmény fordításának előző részeiben szereplő Virhor kazár kagánról szóló szálak jelzik, hogy a szerzők nagyon jól ismerték a kazárokat. Ez kizárja a valószínű keltezésekből a 861. évi Kherszon elleni kazár–magyar hadjáratot, vagy a valamivel későbbi kazár hadjáratokat, nem is beszélve arról, hogy amennyiben a kazárok már azt megelőzően elvesztették volna Szugdeát és Kercset, inkább igyekeztek volna visszaszerezni a régió feletti ellenőrzést, és nem szerveztek volna klasszikus rablóhadjáratot. Az óorosz fordító összességében megalapozottan értelmezhette úgy, hogy ezen

регионом, а не устраивали классический грабительский набег. Древнерусский переводчик в целом резонно расценил, что этим неизвестным языческим народом могли быть русы, произведя не известного летописям новгородского князя. Впрочем, ни одна из форм имени, ни реконструируемое из древнерусского и армянского текстов имя *Βρουλις – «Врул / Брул», не похожи и на имена известных из источников мадьярских вождей IX в. (хотя в отношении достоверности поздней венгерской традиции о составе вождей семи племен этого периода, не принадлежащих к роду Арпада, особого доверия у современных исследователей нет). Соотнести упомянутых «язычников» с мадьярами больше вынуждает историческая ситуация. Как бы мы не расценивали византийские свидетельства о крещении русов в 60–70-х гг. IX в. (Бибиков 2003, 103–108), они несомненно отражают какие-то удачные попытки византийской дипломатии наладить отношения с Русью. Не свидетельствует в пользу русов, совершавших до 941 г. только походы на кораблях, и характер описанного в Житии Стефана Сурожского сухопутного нападения, затронувшего обширную область между Херсоном и Керчью. И хотя о характере государственной юрисдикции Юго-Восточного Крыма во 2-й пол. IX в. у нас фактически нет никаких источников, больше оснований полагать, что мадьярский набег был направлен не против Византии, а против подчиненных хазарам областей.

О наличии следов каких-то потрясений в Хазарии во 2-й пол. IX в. красноречиво свидетельствует разгром Правобережного Цимлянского городища. То, что события «гражданской войны» затронули в основном западную часть Хазарии, маркируют не только отложение мадьяр и присоединение к ним кабар, но и тот факт, что не симпатизировавшие хазарам волжские булгары, тем не менее, были вынуждены подчиняться хазарам ещё и в нач. X в. во время визита Ибн Фадлана.

Причины и ход войны остаются загадкой, но есть указание «Кембриджского Анонима» на период в истории Хазарии, когда «не было царя в земле Хазарии, и тот кто одерживал победы в войне, мог возвыситься над ними как предводитель армии». Именно таким путем, по мнению

ismeretlen pogány nép alatt a ruszokat kell érteni, megalkotva a krónikák által nem ismert novgorodi fejedelmet. Egyébként a név egyik formája, illetve az óorosz és örmény szövegekből rekonstruálható **Βρουλις – „Врул / Брул*" (Vrul/Brul) sem hasonlít a forrásokból ismert 9. századi magyar törzsfők neveire (bár a korszakbeli, de Árpád nemzetségéhez nem tartozó hét törzs vezetőinek összetételére vonatkozó későbbi magyar hagyomány hitelességét illetően a mai kutatók meglehetősen szkeptikusak). Az említett 'pogányok' összekapcsolását a magyarokkal leginkább a történelmi helyzet kényszeríti ki. Akárhogyan is értékeljük a ruszok 860–870-es évekre tehető megkeresztelésére vonatkozó bizánci forrásokat (Bibikov 2003, 103–108), mindenképpen a bizánci diplomácia valamilyen sikeres kísérleteit tükrözi a Russzal való kapcsolatok rendezésében. Mivel 941-ig a ruszok csak vízi úton törtek be erre a területre, így a Szurozsi István *Életrajz*ában leírt szárazföldi támadás, amely széles vidéket érintett Kherszon és Kercs között, nem a ruszok mellett tanúskodik. És ugyan a Délnyugat-Krím állami jogállásáról a 9. század második felében semmiféle forrásunk nincs, megalapozottabb azt feltételezni, hogy a magyar rajtaütés nem Bizánc, hanem a kazárok fennhatósága alatt lévő területek ellen irányult.

A Kazáriát a 9. század második felében megrengető események nyomairól látványosan tanúskodik a jobb parti cimljanszki erődítés pusztulása. Azt, hogy a 'polgárháború' eseményei alapvetően Kazária nyugati részét érintették, nemcsak a magyarok és a hozzájuk csatlakozott kavarok elszakadása jelzi, hanem az a tény is, hogy a kazárokkal nem szimpatizáló volgai bolgárok mégiscsak kénytelenek voltak a kazároknak hódolni még a 10. század elején is, Ibn Fadlán látogatása idején.

A háború okai és lefolyása továbbra is rejtély marad, azonban a *Cambridge-i dokumentum*ban található iránymutatás Kazária történetének azon szakaszáról, amikor „*Kazária földjén nem volt uralkodó, és amelyikük győzött a háborúban, föléjük emelkedhetett, a hadsereg vezéreként*". A *Cambridge-i dokumentum* névtelen szerzője szerint éppen ily módon választották királlyá a kazárokkal keveredett örményországi zsidó menekültek leszármazottját. Erről értesülve, „*Makedónia uralkodói*" és „*Arábia uralkodói*" felindultságukban követeket küldtek hozzá a zsidók hite elleni szóla-

Анонима, был избран царем потомок еврейских беженцев из Армении, смешавшихся с хазарами. Узнав о таком факте, «цари Македонии» и «цари Аравии» в раздражении послали к нему посланников с речами против веры евреев, но потерпели неудачу в споре. Военачальника-иудея «поставили царем над ними», а *KGN* стал титулом судьи (Golb–Pritsak 1982, 107–113). Упоминание «царей Македонии» указывает на Македонскую династию императоров Византии, датируя события не раньше 867 г., но эта форма могла быть и просто обычной для времени создания памятника. Более точное хронологическое указание – это упоминание религиозного диспута, случившегося в 861 г. Именно после этого диспута иудей, согласно Анониму, и стал царем. «Период без царя», т.е. кагана – весьма интересная подробность. Учитывая существование огромного каганского гарема, прекращение рода кагана (особенно со всеми боковыми ветвями) по естественным причинам представляется маловероятным. Зафиксированное же арабскими источниками состояние «двоевластия» у хазар X в., когда «сакральный» выборный каган мог избираться из кандидатов, торгующих на рынке Атиля, означало несомненное прекращение царствующей династии, скорее всего, её полное уничтожение или низведение до рядового слоя общества. «Восставшие» против царя кабары, в таком случае, и представляли проигравшую «каганскую партию».

Древнетюркские формы *qabar* – «надуваться», *qapa* – «поднятый», «высокий» (Древнетюркский словарь 1969, 399, 420), чуваш. «капар» – «нарядный», производные формы имеют оттенок «быть хвастливым, щеголять» (Федотов 1996, 225–226), общ. тюрк. *qaba* – «пышный», *qabar* – «набухать, важничать, чваниться, гордиться», производные – «опухать, опухоль» (Этимологический словарь 1997, 158, 165, 166). Учитывая, что «кабарами» себя продолжали называть сами «повстанцы», негативный оттенок «опухоль» вряд ли вероятен, скорее подразумевался лексический ряд «высокий, важный, пышный, гордый». Такое наименование вполне подходит именно для группы родов «каганской партии». Обратим внимание и на свидетельство Константина Багрянородного, что после мокkal, de a vitában kudarcot szenvedtek. A zsidó hadvezért „*uralkodónak választották maguk fölé*”, a *KGN* pedig a bírói cím lett (Golb–Pritsak 1982, 107–113). „*Makedónia uralkodóinak*” említése a Makedón-dinasztiából származó bizánci császárokra utal, ami az eseményeket legkorábban 867 utánra keltezi, de az is lehet, hogy ez a forma egyszerűen csak annak a korszaknak egy jellemzője, amelyben a forrás létrejött. Pontosabb kronológiai megjelölés a vallási vita említése, amely 861-ben zajlott le. Éppen ez után a vita után lett a *Cambridge-i dokumentum* ismeretlen nevű szerzője szerint egy zsidó az uralkodó. Az „*uralkodó [azaz kagán] nélküli korszak*” igen érdekes részlet. Tekintettel a hatalmas kagáni hárem létezésére, a kagán nemzetségének magvaszakadása, főleg minden oldalágával együtt, igen valószínűtlen. Az arab források által rögzített ’kettős hatalom’ állapota a kazároknál a 10. században, amikor a választott ’szakrális’ kagánt az Etil/Atil piacán kereskedők közül választhatták, kétségtelenül az uralkodó dinasztia megszakadását jelentette, minden bizonnyal a teljes megsemmisítését, vagy a társadalom alacsonyabb szintjére való letaszítását. Ebben az esetben a kagán ellen ’fellázadt’ kavarok a vesztes ’kagáni pártot’ képviselhették.

Az ótörök *qabar* (’felfúvódik’), *qapa* (’megemelkedett, magas’) (Drevnyetyurkszkij szlovar 1969, 399, 420) és a csuvas *kapar* (’díszes’) alakokból a ’dicsekvőnek lenni, kiöltözni, kérkedni’ szavakat lehet levezetni (Fjedotov 1996, 225–226), a köztörök *qaba* (’fényűző’), *qabar* (’megduzzad, nagyképűsködik, henceg, büszkélkedik’) alakokból pedig a ’megdagadt, daganat’ szavakat (Etyimologicseszkij szlovar tyurkszkih jazikov 1997, 158, 165, 166). Figyelembe véve, hogy *kavar*oknak továbbra is a felkelők nevezték magukat, a negatív árnyalatú ’daganat’ kevésbé valószínű, inkább a ’magas, fontos, fényűző, büszke’ jelentéskört érthették alatta. Egy ilyen elnevezés teljes mértékben illik a ’kagáni párt’ nemzetségéből származó csoporthoz. Érdemes megfigyelni VII. (Bíborbanszületett) Konstantin tanúbizonyságát is, amely szerint a kabarok a magyarokkal való egyesülésük után, „*mivel a háborúkban ők mutatkoztak legerősebbnek és legbátrabbaknak a nyolc nemzetségből, és a csatákban is elöl küzdöttek, az első nemzetségek közé emelkedtek*” (Constantine Porphyrogenitus 1967, 174–175; Konsztantyin Bagrjanorodnij 1991, 162).

соединения с мадьярами кабары, «поскольку в войнах они показали себя самими сильными и мужественными из восьми родов и предводительствовали в сражении, продвинулись в первые роды» (Constantine Porphyrogenitus 1967, 174–175; Константин Багрянородный 1991, 162).

Следуя исторической канве Кембриджского документа (а также указаниям письма царя Иосифа о принятии иудаизма его предком, т.е. бегом), мы должны предположить, что в 861 г. принятия иудаизма каганом хазар не случилось. Внутри знати хазар возникли серьёзнейшие разногласия, закончившиеся усобицей, в которой на первый план вышли «младшие» роды партии бега-иудея, тогда как три «старших» рода – «кабары» – выступившие на стороне кагана, потерпели сокрушительное поражение и бежали на запад к персональным союзникам погибшего кагана – мадьярам Арпада (или ещё Алмуша).[10] Заняв одну из лидирующих позиций в союзе Хетумогер, кабары с мадьярами, вполне вероятно, обрушиваются на владения своих противников в Крыму и на Нижнем Дону, но пробиться вглубь Хазарии оказываются не в силах, что фиксирует на некоторое время состояние *status quo*.

На время хазары исчезают из международных политических событий. Под 884 г. «Повесть временных лет» размещает поход Олега на хазарских данников северян, а в следующем 885 г. – на радимичей. Свой поход Олег аргументировал именно антихазарской политикой: «не дастъ имъ Козаромъ дани платити... азъ имъ противенъ а вамъ не чему» (ПСРЛ 2001, т. 1, 24; ПСРЛ 2001, т. 2, 17). В 886/887 г. эмир Дербента Мухаммед совершил поход на принадлежавший хазарам г. Шандан, но лишь в 900/901 г. хазарский царь К-са сын Б.лджана совершил ответный поход на

Követve a *Cambridge-i dokumentum* történeti szálát (és József kagán levelét elődje, a bég által felvett zsidó hitre vonatkozóan), feltételeznünk kell, hogy 861-ben a kazár kagán még nem vette fel a zsidó vallást. A kazár eliten belül komoly nézeteltérések támadtak, amelyek belső harcokhoz vezettek. Ennek során a zsidó bég pártjának 'fiatalabb' nemzetségei kerültek előtérbe, miközben a három 'idősebb' nemzetség, a kagán oldalán fellépő 'kavarok' megsemmisítő vereséget szenvedtek és nyugatra menekültek, a halott kagán személyes szövetségeseihez, Árpád (vagy még Álmos) magyarjaihoz.[10] A *Hetümogyer* szövetségben megszerezve az egyik vezető szerepet, a kabarok a magyarokkal együtt nagy valószínűséggel ellenségeik krími és alsó-doni földjeire rontottak, erejük azonban kevés volt ahhoz, hogy Kazária belsejéig törjenek és hosszabb ideig ott tartózkodjanak, így bizonyos időre rögzült a *status quo*.

A kazárok egy időre eltűntek a nemzetközi politikai eseményekből. A *Régmúlt idők krónikája* a 884. évhez teszi Olegnek a kazárok részére adót fizető szeverjánok, a következő évre pedig a radimicsek elleni hadjáratát. Oleg kifejezetten kazárellenes politikával indokolta hadjáratát: „*nem hagyni nekik, hogy adót fizessenek a kazároknak [...], hiszen az ellenségük vagyok, és nektek nincs miért*" (не дастъ имъ Козаромъ дани платити... азъ имъ противенъ а вамъ не чему) (PSzRL 2001, т. 1, 24; PSzRL 2001, т. 2, 17). 886/887-ben Derbent emírje, Mohamed hadjáratot vezetett a kazárokhoz tartozó Sandan város ellen, azonban *K-sza* kazár kagán, *B.ldzsan* fia csak 900/901-ben vágott vissza egy derbenti hadjárattal (Novoszelcev 1990, 193). A kazár válaszlépés megkésettségét 'sztyeppi' események magyarázzák.

[10] Среди историков и даже некоторых археологов довольно распространено мнение об «иудаизме» кабар, и, следовательно, о невозможности связи «гражданской войны» с принятием иудаизма, на основании находок из могильника Челарево в Сербии (Эрдели 1983). Эта ошибка – целиком продукт исторической интерпретации данного обычного позднеаварского могильника VIII – нач. IX вв., в слое которого были найдены многочисленные фрагменты римской черепицы III в., в т.ч. с иудейскими граффити, совершенно верно датированные и интерпретированные автором раскопок могильника (Bunardžić 1985).

[10] A történészek, sőt néhány régész között is eléggé elterjedt a kabarok 'judaizmusáról' szóló vélemény, amelyből az következne, hogy a 'polgárháború' nem kapcsolható össze a judaizmus felvételével, legalábbis a mai Szerbiában található dunacsébi temető leletei alapján (Erdélyi 1983). Ez a tévedés teljes egészében ennek a 8. századi – 9. század eleji átlagos késő avar temető történeti értékelésének terméke, amelynek rétegében számos 3. századi római tegula került elő, többek között héber feliratokkal, amit abszolút helyesen keltezett és értelmezett a lelőhely feltárója (Bunardžić 1985).

Дербент (Новосельцев 1990, 193). Задержку реакции хазар объясняют «степные» события.

Восходящий к источнику IX в. рассказ Ибн Русте сообщает, что «Хазары окружали себя рвами, чтобы защищаться от Мадьяр и других соседних народов», а также, что «каждый год Хазары ведут войну с печенегами» (Minorsky 1937a, 143). Кочевники всегда чутко реагировали на ослабление соседних государств, поэтому закономерным выглядит, что восточные границы ослабленной усобицами Хазарии подвергались ежегодным набегам печенегов, и именно они превратились в главную угрозу.

Хроника Регино сообщает, что в 889 г. мадьяры были вынуждены покинуть свои земли под давлением печенегов, а также из-за невозможности прокормить накопившуюся там массу народа. Отметим сразу, что сведения Регино во многом стереотипны, как и сама характеристика мадьяр: «Племя Венгров (*gens Hungarium*), свирепее, чем самое жестокое животное, прежде, до времени того, неслыханное и не упоминаемое». Регино использует довольно большие фрагменты древнего географического описания Скифии, заимствованные у Юстина и Павла Диакона (Назаренко 1993, 107, 109–110), говорит о её перенаселенности и невозможности питать столь многочисленные народы, откуда далее выводит причину миграции мадьяр. Этот книжный сюжет, также как и упоминание о переселении мадьяр «из Скифии от реки Танаис», вряд ли можно считать актуальным для 2-й пол. IX в. Современная же Регино информация, очевидно, говорит о мадьярах только то, что они «были изгнаны из своей страны ближайшими соседями своими, народом, называемым Пецинаки (*Pecinaci*)» (Reginonis abbatis 1890, 131–132).

Впрочем, в событиях Дунайского региона мадьяры появляются только позже – в 892 г. мадьяры воюют на стороне франков против Моравии, а в 894 г. – наоборот, на стороне мораван (Kristó 1996, 87–88, 175–182). Византийские источники об обстоятельствах конфликта печенегов с мадьярами сообщают более подробно. Константин Багрянородный рассказывает, что в союзе с огузами хазары наконец разбили атаковавших их печенегов, заставив последних

Ibn Ruszta egy 9. századi forráson alapuló elbeszélése arról ír, hogy „*a kazárok árkokkal vették körül magukat, hogy védekezzenek a magyarok és más szomszéd népek ellen*”, és arról is, hogy „*a kazárok minden évben háborúznak a besenyőkkel*” (Minorsky 1937a, 143). A nomádok mindig jó érzékkel reagáltak a szomszédos államok meggyengülésére, ezért törvényszerűnek látszik, hogy a belháborúk által meggyengített Kazárföld keleti határai minden évben ki lettek téve a besenyők támadásainak, ami miatt a besenyők váltak a legfőbb fenyegetéssé.

Regino krónikája közli, hogy 889-ben a magyarok kénytelenek voltak elhagyni földjeiket a besenyők nyomása miatt, valamint azért, mert nem tudták élelmezni az ott összegyűlt nagyszámú népességet. Azonnal hangsúlyozni kell, hogy Regino adatai sokszor sztereotip jellegűek, ahogyan a magyarok jellemzése is: „*A magyarok törzse (gens Hungarium) vadabb, mint a legkegyetlenebb állat, korábban, addig az időig, nem hallottak róla és nem említették.*” Regino elég nagy részeket használt fel *Scythia* régi földrajzi leírásából, amelyeket Iustinustól és Paulus Diaconustól vett át (Nazarenko 1993, 107, 109–110), elbeszélve a túlnépesedést, és hogy ennyire nagyszámú népet lehetetlen élelemmel ellátni, amelyből utána levezette a magyarok vándorlásának okát. Ez a toposz, valamint annak említése, hogy a magyarok „*Scythiából, a Tanais folyótól*” telepedtek át, aligha tekinthető aktuálisnak a 9. század második felére vonatkozóan. Regino korabeli adatai nyilvánvalóan csak annyit mondanak a magyarokról, hogy „*kiűzettek az országukból a legközelebbi szomszédjaik, a Pecinaci [besenyők] által*” (Reginonis abbatis 1890, 131–132).

Egyébként a Duna-régió eseményeiben a magyarok csak később jelennek meg: 892-ben a frankok oldalán harcolnak a Morva Fejedelemség ellen, 894-ben pedig már fordítva, a morvák mellett (Kristó 1996, 87–88, 175–182). A bizánci források részletesebben számolnak be a magyar–besenyő konfliktus körülményeiről. VII. (Bíborbanszületett) Konstantin elmondja, hogy a kazárok az oguzokkal szövetségben végül is legyőzték az őket támadó besenyőket, arra kényszerítve őket, hogy a Fekete-tenger északi előterébe költözzenek át, és kiszorítsák onnan a magyarokat (Constantine

переселиться в Северное Причерноморье и вытеснить мадьяр (Constantine Porphyrogenitus 1967, 166–171; Константин Багрянородный 1991, 154–159).[11]

Данные Константина о том, что землю печенегов за Волгой заняли огузы, а оставшиеся за Волгой печенеги живут среди гузов, отличаясь от них только укороченной одеждой (Constantine Porphyrogenitus 1967, 168–169; Константин Багрянородный 1991, 156–157), не совсем точны. Арабские географы очерчивают границы печенегов в X в. противоречиво, обозначая западными соседями печенегов хазар, славян и Византию, а восточными соседями считая огузов, башкир и кипчаков (Заходер 1967, 70–76). И лишь «Худуд ал-алам» (ок. 983 г.) специально разделяет «хазарских» и «тюркских» печенегов (Худуд ал-'Алем 1930, 31), правда, опять с не очень ясной локализацией. Информация автора свода о «хазарских печенегах» отражает реалии его времени и не заимствована из предшествующей географической литературы, тогда как в описании «тюркских печенегов» наблюдается компиляция данных Анонимной записки с дополнениями автора «Худуд ал-алам» (Мишин 2000, 55–57). Соседями «тюркских» печенегов в тексте выступают с запада мадьяры и русы, на юге – буртасы, а на востоке – гузы. Соседями «хазарских» печенегов, являющихся частью печенегов «тюркских», переселившихся и захвативших новые земли, на юге являются аланы, а на восток от них расположена гора Хазар, что должно соответствовать междуречью Дона и Волги, т.е. собственно Хазарии (Minorsky 1937, 101, 160).

Porphyrogenitus 1967, 166–171; Konsztantyin Bagrjanorodnij 1991, 154–159).[11]

Konstantin azon adatai, amelyek szerint a besenyők Volgán túli területeit oguzok foglalták el, míg a Volgán túl maradt besenyők az úzok között élnek, mindössze rövidebb ruhájukban térve el azoktól (Constantine Porphyrogenitus 1967, 168–169; Konsztantyin Bagrjanorodnij 1991, 156–157), nem teljesen pontosak. Az arab földrajztudósok ellentmondásosan vázolják fel a besenyők szállásterületeinek 10. századi határait, nyugati szomszédjukként a kazárokat, szlávokat és Bizáncot jelölve meg, míg keleti szomszédnak az oguzokat, baskírokat és kipcsakokat (Zahogyer 1967, 70–76). Egyedül csak a 983 körüli Hudūd al-ʿĀlam választja külön tudatosan a „*kazár*" és a „*türk*" besenyőket (Hudūd al-ʿĀlam 1930, 31), igaz, hogy még így is bizonytalan lokalizációval. Az összeállítás „*kazár*" besenyőkre vonatkozó adatai megfelelnek a korabeli valóságnak, és nem valamilyen korábbi földrajzi irodalomból származnak, miközben a „*türk*" besenyők leírásánál az *Anonim feljegyzés* információinak összeszerkesztése figyelhető meg a Hudūd al-ʿĀlam szerzőjének kiegészítéseivel (Misin 2000, 55–57). A szöveg szerint a „*türk*" besenyők szomszédai nyugaton a magyarok és a ruszok, délen a burtaszok, keleten pedig az oguzok voltak. A „*kazár*" besenyők, akik a „*türk*" besenyők egy csoportja, elköltöztek és új földeket szereztek meg, délen az alánokkal voltak szomszédosak, míg tőlük keletre helyezkedett el a „*Kazár-hegy*", ami a Volga–Don folyóköznek, vagyis éppenséggel Kazáriának feleltethető meg (Minorsky 1937, 101, 160).

[11] Особого мнения о времени переселения печенегов в Северное Причерноморье придерживается М. К. Юрасов. Отталкиваясь от сложной реконструкции К. Цегледи времени войны «савартов» и кангаров, упомянутой Константином Багрянородным, ок. 854, исследователь датирует мадьярско-печенежский конфликт в Причерноморье 854/855 гг., полагая, что именно в это время печенеги и появились к западу от Дона (Юрасов 1994; Юрасов 1994а; Юрасов 1999; Юрасов 2007, Юрасов 2014). При этом ни один письменный источник, положенный в основу гипотезы, не упоминает ни мадьяр, ни печенегов, ни даже Северного Причерноморья в контексте событий 854/855 гг., которые касались исключительно Закавказья и близлежащих регионов.

[11] Különleges nézetei vannak M. K. Juraszovnak a besenyők átköltözésének idejéről a Fekete-tenger északi előterébe. A VII. (Bíborbanszületett) Konstantin által említett *szavárd*ok és *kangar*ok közötti háború idejének Czeglédy Károly-féle, 854-re tett bonyolult rekonstrukciójából kiindulva Juraszov a Fekete-tenger menti magyar–besenyő konfliktust 854/855-re keltezte, feltételezve, hogy éppen ebben az időben jelentek meg a besenyők a Dontól nyugatra (Juraszov 1994; Juraszov 1994a; Juraszov 1999; Juraszov 2007; Juraszov 2014). Azonban egyetlen, a hipotézis által alapul vett írott forrás sem említ sem magyarokat, sem besenyőket, de még a Fekete-tenger északi előtere sem kerül szóba a 854/855-ös eseményekkel kapcsolatban, amelyek kizárólag a Kaukázuson túli területeket és a környező régiókat érintették.

Параллельный сюжет об овладении новой землей есть у Ибн Хаукаля и Истахри, более уверенно говорящих о проживании этих печенегов «между хазарами и Румом» (Заходер 1967, 76; Ibn Hauqal 1964, 15). «Тюркские» печенеги, в таком случае, это часть печенежских родов, оставшаяся на своих землях за Волгой. Не исключено также, что информация Ибн Хаукаля о соседстве печенегов с башкирами (Ibn Hauqal 1964, 387, 389) отражает смещение огузами этой группы печенегов после 889 г. на север, в зону, ранее служившей южной частью мадьярского ареала. Только в 965 г. огузы нанесли заволжским печенегам второе, решающее поражение, заставив последних соединиться со своими родственниками в Причерноморье, а сами развязали войну с обескровленной Хазарией. В 968 г. значительно укрепившиеся печенеги, очевидно, подкупленные византийцами, осадили Киев. Вернувшийся из похода в Болгарию Святослав отогнал печенегов в поле, но, считая их по-прежнему «хазарскими», нанес в 968/969 г. последний сокрушительный удар Хазарии.

Таким образом, в 889 г. хазары не просто переселили печенегов в Северное Причерноморье для борьбы с «врагом № 2» – мадьярами, но и обезопасили себя, разделив их на две части. Ослабленные печенежские роды, даже несмотря на присутствие среди них главного рода кангар, не обладали в 889 г. достаточной силой, чтобы немедленно вытеснить мадьяр, что и вызвало наблюдаемую в источниках задержку, и скорее служили «буфером» между мадьярами и Хазарией. В историографии традиционно предполагается, что с появлением печенегов мадьяры оставили Левобережье Днепра и сконцентрировались к западу от Днестра или Южного Буга, где оказались в относительно безопасности. В 895 г. по просьбе византийского императора Льва VI мадьяры даже вторгаются в Болгарию, заставив болгар подписать мирный договор с Византией. Но в ответ болгарский царь Симеон заключил союз с печенегами, и объединенные силы болгар и печенегов нанесли мадьярам решающее поражение, вытеснив их со своих мест проживания (Constantine Porphyrogenitus 1967, 174–179; Константин Багрянородный 1991, 162–165), а затем развязали новую войну с Византией. К 896 г.

Egyébként párhuzamos besenyő honfoglalási szállal találkozunk Ibn Haukalnál és Isztahrinál, akik határozottabban beszélnek arról, hogy a besenyők „*a kazárok és Rum [Bizánc] között*” élnek (Ibn Hauqal 1964, 15; Zahogyer 1967, 76). A „*türk*” besenyők ebben az esetben a besenyő nemzetségek azon része, amely a saját földjén maradt, a Volgán túl. Az sem kizárt, hogy Ibn Haukal információja a besenyők baskírokkal való szomszédságáról (Ibn Hauqal 1964, 387, 389) azt tükrözi, hogy 889 után az oguzok a besenyők e csoportját északabbra szorították, arra a területre, amely korábban a magyarok lakhelyének déli része volt. Az oguzok csak 965-ben mértek a Volgán túli besenyőkre egy második, döntő vereséget, arra kényszerítve utóbbiakat, hogy egyesüljenek rokonaikkal a Fekete-tenger északi előterében, míg maguk háborúba kezdtek a kivérzett Kazár Kaganátussal. 968-ban a jelentősen megerősödött besenyők, akiket nyilván a bizánciak pénzeltek, ostrom alá vették Kijevet. A bolgár hadjáratról visszatérő Szvjatoszlav visszaűzte a besenyőket a sztyeppre, de még mindig ’kazároknak’ tartva őket, 968/969-ben végső csapást mért a Kazár Kaganátusra.

Ilyenformán 889-ben a kazárok nemcsak egyszerűen átköltöztették a besenyőket a Fekete-tenger északi előterébe a ’második számú ellenség’, a magyarok elleni harchoz, hanem egyben biztonságba is helyezték magukat úgy, hogy kétfelé osztották őket. A meggyengült besenyő törzsek, annak ellenére, hogy köztük volt a fő törzs, a kangar is, 889-ben még nem rendelkeztek elegendő erővel ahhoz, hogy azonnal kiszorítsák a magyarokat. Ezt a megtorpanást érzékelhetjük a forrásokban is. A besenyők ekkor inkább ’ütközőzónaként’ szolgáltak a magyarok és Kazária között. A történetírás hagyományosan feltételezi, hogy a besenyők megjelenésével a magyarok elhagyták a Dnyeper bal parti vidékét, és a Dnyesztertől vagy a Déli Bugtól nyugatra koncentrálódtak, ahol viszonylagos biztonságban voltak. 895-ben VI. Leó bizánci császár felkérésére a magyarok még a Duna menti Bulgáriába is betörtek, arra kényszerítve a bolgárokat, hogy békeszerződést kössenek Bizánccal. Válaszként azonban Simeon bolgár cár szövetséget kötött a besenyőkkel, és az egyesült bolgár–besenyő erők döntő vereséget mértek a magyarokra, kiszorítva őket szálláshelyeikről (Constantine Porphyrogenitus 1967, 174–179;

мадьяры уже окончательно переселились в Карпатскую котловину (Kristó 1996, 184–196).

Таким образом, период пребывания мадьяр в Северном Причерноморье уверенно определяется рамками 836–895 гг. с допуском в сторону возможности чуть более раннего появления (830–831 гг.). 60–65 лет проживания мадьяр в Этелькёзе означают, что ни одно из поколений, родившихся в стране Дентумогер, практически не имело шансов дожить до переселения в Карпатскую котловину, а следовательно, прямое перенесение культуры мадьяр из Заволжского региона в Подунавье невозможно.

Археологические памятники мадьяр Этелькёза, таким образом, приобретают важнейшее значение «связующего звена». Рассмотренные выше письменные источники позволяют уверенно выделить следующие ожидаемые критерии археологической культуры мадьяр Этелькёза:

1. это памятники Северного Причерноморья середины – 2-й пол. IX в. (836–895 гг.);
2. наличие культурных признаков памятников 1-й пол. IX в. из региона Заволжья, желательно соседящего с ареалом Волжской Булгарии;
3. наличие признаков контактов сер. IX в. с салтово-маяцкой культурно-исторической общностью (КИО);
4. наличие признаков контактов середины – 2-й пол. IX в. со славянами и византийским Крымом;
5. сходство базовых признаков погребального обряда и материальной культуры с ранним пластом (1-я пол. X в.) памятников современной Венгрии «эпохи завоевания родины».

Konsztantyin Bagrjanorodnij 1991, 162–165), majd új háborúba keveredtek Bizánccal. 896-ra a magyarok már végleg átköltöztek a Kárpát-medencébe (Kristó 1996, 184–196).

Ilyenformán a magyarok tartózkodási ideje a Fekete-tenger északi előterében meggyőzően behatárolható a 836–895 közötti időszakra, esetlegesen egy nem sokkal korábbi (830–831) megjelenés lehetőségét megengedve. A magyarok 60–65 évnyi etelközi tartózkodása azt jelenti, hogy a *Dentümogyer* országában született nemzedékek közül gyakorlatilag egynek sem volt esélye megérni a Kárpát-medencébe való beköltözést, és ebből következően a magyar kultúra közvetlen átkerülése a Volgán túli régióból a Duna völgyébe nem lehetséges.

Az etelközi magyarok régészeti hagyatéka ebből kifolyólag mint ’összekötő láncszem’ kiemelkedő jelentőséggel bír. A fentiekben áttekintett írott források megbízhatóan lehetővé teszik az etelközi magyarok régészeti kultúrájának meghatározásánál a következő elvárható szempontokat:

1. a Fekete-tenger északi előterének régészeti emlékei a 9. század közepéről, második feléből (836–895);
2. a Volgán túli, lehetőség szerint a Volgai Bolgáriával szomszédos régióra jellemző, a 9. század első felére keltezhető régészeti emlékek tulajdonságainak jelenléte;
3. a szaltovo–majaki kultúrkörrel* a 9. század közepére keltezhető kapcsolatokra utaló jellemzők megléte;
4. a szlávokkal és a Krím bizánci fennhatóságú területeivel a 9. század közepén, illetve második felében fennálló kapcsolatokra utaló jellemzők megléte;
5. a temetkezési szokások és anyagi kultúra alapvető jellemzőinek hasonlósága a Kárpát-medence honfoglalás kori leleteinek első horizontjával (10. század első fele).

* A kötetben a kultúrkör fogalmat használjuk a kulturálistörténeti egység (KIO) orosz régészeti terminológia fordítására – szerk.

Глава II

АРХЕОЛОГИЯ В ПОИСКАХ ПРОТОВЕНГРОВ

II. fejezet

A RÉGÉSZET A KORAI MAGYARSÁG KUTATÁSÁBAN

В 1896 г. Венгрия готовилась праздновать тысячелетие обретения родины. Научная общественность отреагировала на это событие всплеском внимания к истории и археологии периода завоевания (Langó 2005, 191, 202–205). Наиболее впечатляющие результаты от этого импульса были достигнуты археологией: если обобщающая монография Й. Хампеля 1896 г. насчитывала всего 56 могильников эпохи завоевания (Hampel 1896), в работе 1905 г. таких пунктов числилось уже более 80 (Hampel 1905), а в 1907 г. – уже более 100 (Hampel 1907).

Усилился и интерес к проблеме поиска прародины венгров на востоке. В поисках «кавказской прародины» граф Й. Зичи за собственный счет организовал серию поездок на юг России и Северный Кавказ. Во второй экспедиции 1896 г. его сопровождал археолог М. Вошински, но результаты поездки были суммированы молодым исследователем Б. Поштой, приглашенным графом в следующую экспедицию 1897 г. (Langó 2005, 207–208). Третья экспедиция охватывала серьезнейшее на то время количество пунктов: Варшава, Хельсинки, Санкт-Петербург, Москва, Тверь, Киев, Одесса, Керчь, Тифлис, Астрахань, Самара, Симбирск, Казань, Пермь, Екатеринбург, Тюмень, Тобольск, Томск, Красноярск и Минусинск, в которых Б. Пошта имел возможность ознакомиться с коллекциями музеев, литературой и установить контакты с коллегами. Результатом поездки стала монография Б. Пошты «Археологические исследования в Русской земле» (Pósta 1905), первая часть которой была посвящена проблеме поиска аналогий культуре венгров эпохи завоевания, а вторая – более раннему материалу, поскольку исследователь, в русле представлений Й. Зичи, начинал историю мадьяр с савиров и оногуров. Б. Пошта в качестве ключевых комплексов, обнаруживающих более всего элементов схожести с могильниками Венгрии, выделил три: Балымерский курган, Загребинский могильник и разрушенное погребение из Воробьёвки (*рис. 1, 1–9*).

Разделенные большим расстоянием, все три памятника не демонстрировали и единый культурный тип. Биритуальный (кремационно-ингумационный с кенотафами) Загребинский (Юмский) могильник из бассейна р. Вятка привлек внимание Б. Пошты саблей, напоминаю-

1896-ban Magyarország a honfoglalás ezeréves jubileumának megünneplésére készülődött. Ezen esemény kapcsán a tudományos társadalom körében jelentősen megnőtt az érdeklődés a honfoglalás történeti és régészeti kutatása iránt (Langó 2005, 191, 202–205). Ennek a hullámnak a leglenyűgözőbb eredményeit a régészek érték el: míg Hampel József 1896-os összefoglaló monográfiája mindössze 56 honfoglalás kori temetőt számlált (Hampel 1896), addig 1905-ös munkájában már ezek száma több mint 80 (Hampel 1905), 1907-ben pedig a 100-at is meghaladta (Hampel 1907).

Folyamatosan erősödött az érdeklődés a magyarok keleti őshazájának kérdésköre iránt is. A 'kaukázusi őshaza' kutatására gróf Zichy Jenő saját költségén szervezett több kutatóutat Dél-Oroszországba és az Észak-Kaukázus vidékére. 1896-ban a második expedícióra a régész Wosinszky Mór is elkísérte, de az út eredményeit a fiatal kutató, Pósta Béla foglalta össze, akit Zichy gróf meg is hívott a harmadik kutatóútra 1897-ben (Langó 2005, 207–208). A harmadik expedíció foglalta magába a legtöbb, akkoriban legkomolyabbnak számító úti célt: Varsó, Helsinki, Szentpétervár, Moszkva, Tver, Kijev, Odessza, Kercs, Tbiliszi, Asztrahany, Szamara, Szimbirszk (mai neve: Uljanovszk), Kazany, Perm, Jekatyerinburg, Tyumeny, Tobolszk, Tomszk, Krasznojarszk és Minuszinszk. Ezekben a városokban Pósta Bélának lehetősége volt megismerkedni a múzeumok gyűjteményeivel és a szakirodalommal, valamint a helyi kollégákkal is ki tudtak építeni szakmai kapcsolatokat. A kutatások eredménye Pósta Béla: *Régészeti tanulmányok az orosz földön* című monográfiája lett (Pósta 1905), amelynek első fejezete a honfoglalás kori anyagi műveltség keleti analógiáinak kutatási kérdéseiről szólt, míg a második fejezetben a jóval korábbi időszakok leletanyagát tekintette át, mivel Zichy Jenő elképzelése szerint a magyarok története a szaviroktól és az onoguroktól kezdődik. Pósta Béla három kulcsfontosságú lelőhelyet, illetve leletegyüttest különített el, amelyek a legtöbb hasonlóságot mutatták a magyarországi honfoglalás kori temetőkkel: a balimeri kurgánt, a Zagrebinszkij pocsinoknál talált temetőt és a vorobjovkai bolygatott sírt (*1. kép 1–9*).

A meglehetősen nagy távolság miatt azonban a három lelőhely nem tartozott egységes kulturális típusba. A birituális (hamvasztásos és csontvázas

щей конструктивные особенности «сабли Карла Великого». Разрушенное ингумационное погребение из Воробьёвки в Подонье обнаруживало схожесть с загребинскими находками типом сабли и «лотосовидным» декором поясных деталей, с венгерскими же могильниками эпохи завоевания обнаруживали сходство стремена и декор щитка пряжки. Наконец, единственное погребение, действительно происходящее из предполагаемого региона *Magna Hungaria* – Балымерский курган, насыпанный над кремационным погребением, вмещал скандинавский меч X в. и несколько круглых бляшек с розетками и «перевязанным» бордюром, действительно находящим близкие аналогии в Венгрии. Рассмотренному комплексу признаков исследователь также отметил параллели среди поясных деталей из Северного Кавказа и Волжской Булгарии, оружия из Киева. Б. Пошта не закончил монографию определенными выводами, сохраняя больше стиль отчета, и, вероятно, рассчитывая на продолжение исследований в России.

Наблюдения Б. Пошты были немедленно развиты Й. Хампелем. Уже в следующей монографии он включил раздел «Зарубежные аналогии», где использовал материалы Балымерского, Загребинского и Воробьевского комплексов, часть приведенных Б. Поштой бляшек кавказских и булгарских поясных наборов, а также материалы черноклобукского погребения XI–XII вв., раскопанного В. В. Хвойкой между с. Новосёлки и Черняхов (на юге Киевской обл.), и меч из киевского погребения на ул. Рейтарской (№ 108 по М. К. Каргеру) (Hampel 1907, 237–274). Основное внимание исследователь уделил вопросам генезиса декоративных элементов, отметив их вероятные сасанидские и византийские прототипы.

А. А. Спицын отреагировал на работы венгерских исследователей статьей, в которой датировал Балымерский курган X в. и связал его с торговцами-русами, имевшими контакты с Венгрией; венгерским импортом исследователь счел и удила с резными костяными псалиями из древнерусского кургана под Любечем (Спицын 1914, 107–110).

Ю. В. Готье, рассматривая салтовские памятники Подонья, отнес комплекс из Воробьёвки к

rítusú temetkezések, valamint kenotáfiumok) típusú Zagrebinszkij pocsinoki (másnéven jumszkiji) temető a Vjatka folyó völgyében, az ott talált szablya miatt vonta magára Pósta Béla figyelmét, amely kinézetével, formájával az ún. Nagy Károly-kardként ismert szablyára emlékeztette. A Don mentén, Vorobjovka környékéről előkerült bolygatott csontvázas sír esetében a hasonlóságot a zagrebinszkiji szablyatípussal, valamint az ún. lótuszmintás övdíszekkel vélte felfedezni, míg a honfoglalás kori magyar temetők leletanyagából a jellemző kengyelformában, illetve a csattest díszítésében látta a párhuzamot. Végül az egyetlen temetkezés, amely ténylegesen a feltételezetett *Magna Hungaria* területéről származott, a balimeri kurgán volt. Itt a hamvasztásos temetkezésre 10. századi skandináv kétélű kardot helyeztek, és néhány kerek, a peremén kör és 'pálcatagos' szegélymintával ellátott rozettás veretet, amely valóban közeli analógiákkal bír Magyarországon. Pósta Béla az áttekintett leletegyüttesek jellemzőiként további analógiákat említett az észak-kaukázusi és volgai bolgár övveretek közül, illetve egy kijevi fegyverleletnél. Monográfiája végén nem adott határozott következtetéseket, megtartotta inkább a beszámoló, tudományos jelentés stílusát, valószínűleg arra számítva, hogy oroszországi kutatásaik tovább folytatódnak.

Pósta Béla megfigyeléseit rövidesen Hampel József fejlesztette tovább. Már a következő monográfiájába önálló fejezetet iktatott be *Külföldi analógiák* címmel, ahol a balimeri, zagrebinszkiji és vorobjovkai anyagokat, valamint a Pósta Béla által bemutatott kaukázusi és volgai bolgár övvereteket mutatta be. Ezenkívül szintén ide sorolta a Kijevi terület déli részén, Novoszjolki és Csernyahov települések között V. V. Chvojka cseh származású régész által feltárt, a *fekete süvegesek*hez köthető 11–12. századi sír leletanyagát, valamint a kijevi Rejtarszka utcai temetkezésből (M. K. Karger számozása szerint a 108. sír) előkerült kardot is (Hampel 1907, 237–274). Hampel figyelme alapvetően a díszítőelemek eredetének kérdésére irányult, megemlítve azok feltehetően szászánida és bizánci előképeit.

A. A. Szpicin egy cikkben reagált a magyar kutatók munkáira, amelyben a balimeri kurgánt a 10. századra keltezte és rusz kereskedőkkel hozta

салтовской культуре, носителей которой отождествил с аланами. По мнению исследователя, мадьяры появились в этом регионе в нач. IX в. и нарушили мир, установленный хазарами. Локализируя Леведию на юге «недалеко от мест жительств Донецких и Донских алан», Ю. В. Готье предполагал, что часть алан могла быть подчинена мадьярами (Готье 1927, 73–74).

Следующий этап исследований связан с именем Н. Феттиха. В 1926 г. он посетил СССР, ознакомился с коллекциями Москвы. Результатом этой поездки Н. Феттиха можно считать в равной степени как выход его собственных монографий в 1929 (Fettich 1929) и 1935 гг. (и её второго издания [Fettich 1937]), так и совместной монографии А. А. Захарова и В. В. Арендта (Zakharov–Arendt 1935). В приложении к монографии Н. Феттиха также была опубликована работа Я. Пастернака о Крылосских погребениях – «Первые древневенгерские погребения севернее Карпат» (Pasternak 1937).

Первая из двух упомянутых книг Н. Феттиха рассматривала раннесредневековые бронзовые литые изделия с территории Венгрии в их связи с искусством кочевников Евразии. В качестве аналогий венгерским находкам Н. Феттих приводил отдельные находки из Верхнего Салтова, а комплекс из Редикора прямо относил к «искусству древнемадьярской группы памятников» (Fettich 1929, 73–75); также в качестве аналогий рассматривались и отдельные кавказские находки, но в целом аналогии в книге носили очень поверхностный характер.

Следующая монография Н. Феттиха (Fettich 1937) посвящена только одному аспекту культуры венгров эпохи завоевания – генезису стиля металлических деталей пояса, узды и оружия, но она охватывала в реальности гораздо больший спектр проблем, на этот раз рассмотренных гораздо основательнее. В поисках аналогий древнемадьярскому искусству исследователь привлек ряд памятников с территории СССР – Верхнесалтовский могильник из бассейна Северского Донца, Танкеевский из Поволжья, Редикорский могильник из бассейна верхней Камы, Лядинский могильник из бассейна р. Цна, кочевнические материалы из Минусинской котловины и Алтая, древнерусские и скандинавские

összefüggésbe, akik magyar kapcsolatokkal bírtak. Szpicin magyarországi importnak tartotta a Ljubecs mellett előkerült rusz kurgánból származó, faragott csontból készült oldalpálcás zablát is (Szpicin 1914, 107–110).

Ju. V. Gotyje a Don menti szaltovói emlékeket áttekintve a vorobjovkai leletet a szaltovói kultúrához sorolta, amelynek hordozóit az alánokkal azonosította. A kutató véleménye szerint a magyarok ebben a térségben a 9. század elején tűntek fel, és felborították a kazárok által megteremtett békét. Levédiát délre lokalizálta, „*nem messze a donyeci és doni alánok lakóhelyétől*”. Ju. V. Gotyje feltételezte, hogy az alánok egy része a magyarok alattvalója lett (Gotyje 1927, 73–74).

A kutatás következő fázisa Fettich Nándor nevével kapcsolódott össze. 1926-ban Fettich ellátogatott a Szovjetunióba, és megismerkedett a moszkvai gyűjteményekkel. Egyforma mértékben tarthatjuk ezen útja eredményének a saját monográfiáit, az 1929-eset (Fettich 1929) és az 1935-öset (illetve annak 1937-es második kiadását [Fettich 1937]), valamint A. A. Zaharov és V. V. Arendt közös monográfiáját is (Zakharov–Arendt 1935). Fettich Nándor monográfiájának függelékében került közlésre J. Pasternak munkája a kriloszi sírokról: *Die ersten altungarischen Grabfunde nördlich der Karpaten* (Az első korai magyar sírleletek a Kárpátoktól északra) (Pasternak 1937).

Fettich Nándor említett két könyve közül az első áttekintette a kora középkori magyarországi öntött bronz tárgyakat és azok kapcsolatát az eurázsiai nomádok művészetével. A magyar leletekhez analógiaként Fettich Nándor felsorakoztatott egyes Verhnyij Szaltov-i leleteket, a redikori lelegyüttest pedig közvetlenül „*az ősmagyar leletek csoportjának művészetéhez*” kapcsolta (Fettich 1929, 73–75). Szintén az analógiák között tekintett át néhány kaukázusi leletet is, de a könyvben felhozott párhuzamok összességében csak nagyon felszínes hasonlóságot hordoznak.

Fettich Nándor következő monográfiáját (Fettich 1937) már csak a honfoglalás kori kultúra egyetlen aspektusának szentelte, a fém övdíszek, a lószerszámok és a fegyverzet díszítési stílusa genezisének, de a valóságban a probléma sokkal szélesebb spektrumát ölelte fel, és ez alkalommal jóval alaposabban. Az ősmagyar művészet analógiáinak keresésében

материалы. Из степных находок Северного Причерноморья Н. Феттих обратил внимание на разрушенное погребение из Ново-Николаевки, а также привлек материалы Крылосских погребений, согласившись с Я. Пастернаком о возможной связи их появления с путем мадьяр на запад.

Книга А. А. Захарова и В. В. Арендта под красноречивым названием «Studia Levedica» (Zakharov–Arendt 1935) появилась в 1935 г. одновременно с первым изданием монографии Н. Феттиха, и, скорее всего, задумывалась как обзор русскоязычной литературы по салтовской проблематике в её связи с древнемадьярской проблемой. Несмотря на прошедшие 30 лет после выхода книги Б. Пошты, и информационно, и методологически работа А. А. Захарова и В. В. Арендта казалась немедленной реакцией на неё с добавлением некоторых новых работ. Собственно, в книге не только не были отражены новейшие на то время исследования салтовской проблематики 30-х гг. XX в., но и явно недостаточно учтены дореволюционные работы, касающиеся исследований салтовских памятников степной зоны. Развивая идеи о тюркском, степном происхождении основных элементов материальной культуры салтовских могильников, исследователи концентрировались всего на трех элементах этой культуры: саблях, деталях наборных поясов и снаряжении коня. Усматривая именно в этих трех элементах салтовское влияние на мадьяр эпохи переселения, и выстраивая цепочку связей: Танкеевка–Лядинский–Воробьёвка–Верхний Салтов, А. А. Захаров и В. В. Арендт предложили локализацию Леведии в лесостепной и лесной полосе от Воронежского Подонья до Поволжья, которая на долгие десятилетия стала доминирующей в венгерской историографии.

Начавший в это же время активные археологические раскопки Саркела и других нижнедонских памятников М. И. Артамонов отреагировал на публикацию резкой рецензией (Артамонов 1935), в которой указал как на несомненные методологические проблемы работы А. А. Захарова и В. В. Арендта, так и на игнорирование части источниковой базы. М. И. Артамонов считал поиски Леведии не только в ареале салтовской культуры, но и вообще в лесостепной зоне, бес-

a kutató bevont egy sor új leletet a Szovjetunióból: a Verhnyij Szaltov-i temetőt a Donyec völgyéből, a tankejevkai temetőt a Volga vidékéről, a redikori temetőt a Felső-Káma völgyéből, a ljadai temetőt a Cna folyó völgyéből, a Minuszinszki-medence és az Altaj-hegység nomádjainak hagyatékát, valamint a rusz és a skandináv leletanyagot. A Fekete-tenger északi előterének sztyeppjeiről származó leletek között Fettich Nándor felfigyelt a novo-nyikolajevkai bolygatott sírra, és a kriloszi sírok anyagát szintén bevonta a vizsgálatba, egyetértve J. Pasternak véleményével, amely szerint lehetséges, hogy ezek megjelenése is kapcsolatban áll a magyarok nyugati vándorlásának útvonalával.

A. A. Zaharov és V. V. Arendt könyve, amelyet a korai magyar problémakörrel kapcsolatos szaltovói orosz nyelvű szakirodalom áttekintésének tarthatunk, 1935-ben jelent meg a beszédes *Studia Levedica* címmel (Zakharov–Arendt 1935), egyidőben Fettich Nándor monográfiájának első kiadásával. Eltekintve az eltelt 30 évtől (Pósta Béla munkájának megjelenésétől számolva), A. A. Zaharov és V. V. Arendt munkája mind az adatok, mind pedig a módszertan tekintetében valójában egy arra adott megkésett reakció, amelyet néhány új munkával egészítettek ki. Tulajdonképpen a könyvben nemcsak, hogy nem tükröződtek a kor legújabb, a szaltovói kérdéskör 1930-as évekbeli eredményei, de nyilvánvalóan nem tekintették át teljesen a (füves) sztyeppi zóna szaltovói lelőhelyeivel kapcsolatos 1917 előtti munkákat sem. Kidolgoztak egy elméletet, miszerint a szaltovói temetők anyagi kultúrájának alapvető elemei török, sztyeppi eredetűek. A szerzők ezután a kultúrának mindössze három elemére fókuszáltak: a szablyákra, az övveretekre, valamint a lószerszámok elemeire. A. A. Zaharov és V. V. Arendt éppen ebben a három elemben vette észre a vándorlás időszakában a magyarokra gyakorolt szaltovói hatást, és felállította a Tankejevka–Ljada–Vorobjovka–Verhnyij Szaltov-i temetők közötti kapcsolatláncot. Ezek alapján azt feltételezték, hogy Levédia az erdős sztyeppi, illetve erdős sávban helyezkedik el, és a voronyezsi Don menti területektől a Volga-vidékig terjed. Ez az elképzelés hosszú évtizedekre meghatározó lett a magyarországi kutatásban.

M. I. Artamonov, aki erre az időre már aktívan megkezdte a sarkeli és más lelőhelyek régészeti feltárását a Don alsó folyása mentén, éles recenzióban

перспективными, считая, что мадьяры переселились непосредственно в причерноморские степи. Такую оценку полностью разделили позже Н. Я. Мерперт (Мерперт 1951; Мерперт 1955) и С. А. Плетнёва (Плетнёва 1967, 6).

В монографии «История хазар» (1962) М. И. Артамонов предложил и собственное видение археологической культуры мадьяр. Исследователь относил появление угорского населения в степях Восточной Европы ещё к гуннскому времени, выделяя в качестве такового группу огурских племен V–VI вв. (огуры, оногуры, сарагуры, кутригуры, утигуры) (Артамонов 2002, 88–91). Считая, что достоверных мадьярских погребений в Северном Причерноморье пока не найдено, М. И. Артамонов обратил внимание на Стерлитамакский могильник в Башкирии как отражающий культуру, по крайней мере, среды угорского населения, из которой и вышли древние мадьяры (Артамонов 2002, 342–343).

В 40–60-х гг. XX в. проблема мадьярских памятников Этелькёза–Леведии ушла на второй план в силу отсутствия нового импульса для её обсуждения. За это время активно накапливались новые салтовские, славянские и древнерусские, финно-угорские памятники в лесостепной зоне, а также происходили активные раскопки курганов в степной зоне Европейской части СССР. Отсутствие на этом фоне новых ярких находок комплексов мадьярского облика постепенно формировало у венгерских археологов представление о несомненной связи мадьяр Этелькёза–Леведии именно с салтовским ареалом Подонья, несмотря на «подозрительно» единогласное отрицание подобной возможности советскими исследователями.[12]

[12] Судя по историографическим обзорам, часть венгерских коллег до сих пор плохо представляют себе реалии науки советского периода, списывая многие проблемы к «политическому фактору» и рождая утверждения, что исследование и публикация венгерских памятников в СССР были попросту запрещены (Kovács 2005, 354; Langó 2005, 240).
Традиционная «номадофобия» советской историографии в реальности никогда не касалась узких исследований проблем номадов – она возникала только в случае, когда такие исследования касались контактов кочевников со славянами, особенно носящих характер подчи-

reagált erre a munkára (Artamonov 1935), amelyben egyrészt rámutatott A. A. Zaharov és V. V. Arendt kétségtelen módszertani hibáira, másrészt az általuk figyelmen kívül hagyott forrásbázisra. M. I. Artamonov nemcsak a szaltovói, hanem egyáltalán az erdős sztyepp zónájában is reménytelennek ítélte meg Levédia keresését, mivel úgy vélte, hogy a magyarok közvetlenül a Fekete-tenger északi előterének sztyeppjeire települtek át a Volgán való átkelést követően. Később ezt a véleményt osztotta teljes mértékben N. Ja. Merpert (Merpert 1951; Merpert 1955) és Sz. A. Pletnyova (Pletnyova 1967, 6) is.

Az *История хазар* (A kazárok története) című 1962-es munkájában M. I. Artamonov sajátos nézőpontot képviselt a magyarok kultúrájával kapcsolatban. A kutató az ugor népesség feltűnését a kelet-európai sztyeppen a hun korhoz kapcsolta, az 5–6. században ott feltűnő olyan ogur törzsek közé sorolva őket, mint az ogurok, onogurok, szaragurok, kutrigurok, utigurok (Artamonov 2002, 88–91). Tekintve, hogy megbízhatóan magyarnak tartható temetkezés a Fekete-tenger északi előterében még nem került elő, M. I. Artamonov a Baskíriában található sztyerlitamaki temetőre figyelt fel, mint legalábbis annak az ugor népességnek a kultúráját tükröző temetőre, amelyből a magyarok elődei is erednek (Artamonov 2002, 342–343).

Az 1940–60-as években a levédiai és etelközi magyar emlékek kutatásának kérdése újabb impulzusok híján háttérbe szorult. Ez idő alatt közben jócskán megszaporodtak az új szaltovói, szláv, rusz és finnugor leletek az erdős sztyepp térségében, miként a füves sztyepp kurgánsírjait is aktívan kutatták a Szovjetunió európai részén. Annak fényében, hogy ezen ásatások során sem kerültek elő egyértelműen a magyarok elődeire utaló régészeti leletek, a magyar kutatók körében fokozatosan kialakult és elsődlegessé vált az a nézet, hogy a levédiai és etelközi magyarság a Don menti szaltovói térséghez köthető. Történt mindez annak ellenére, hogy a szovjet kutatók egységesen elutasították ezt a feltevést.[12]

[12] Összefoglaló történeti munkáik alapján a magyar kollégák egy részének fejében még ma is hamis kép él a szovjet időszak tudományosságáról: sok problémát a 'politikai tényező' számlájára írnak, ezzel támasztva alá azt a véleményt, hogy a szovjetunióbeli magyar emlékek kutatása és publikálása egyszerűen tilos volt (Kovács 2005, 354; Langó 2005, 240).

И. Эрдейи, продолживший традиции Б. Пошты и Н. Феттиха в части поездок в Россию, в 1961 г. предложил обзор проблемы *Magna Hungaria* в свете новых археологических исследований в Поволжье и Приуралье (Эрдейи 1961), а также

нения или войны. Причины были довольно прозрачны. Вторая мировая война оставила в сознании целого поколения болезненный шрам. Фашистские идеи о «второсортности» славян, всегда нуждавшихся для создания государства в «расе господ», вызвали к жизни не менее агрессивное политическое славянофильство (часто безосновательно смешиваемое зарубежными исследователями с «панславизмом»). В этой ситуации «славянофильские» направления и работы приобретали статус «идеологически верных», тогда как любое не понравившееся положение их оппонентов могло быть объявлено «идеологически вредным». К 1960-м гг. значение подобной аргументации существенно ослабело, но сформированная в 40–50-х гг. XX в. система престижности и приоритетов научных тем в целом сохранялась и далее.

«Второсортные» кочевнические темы и работы попросту «затирались» в недобросовестной научной конкуренции; от них часто отказывались молодые ученые в надежде заняться более престижной темой, а так и не состоявшиеся на «кочевническом» поприще исследователи обвиняли в своих неудачах систему. Но зато чего стоили имена выдержавших в этих условиях, например, М. И. Артамонова, С. А. Плетнёвой, Г. А. Фёдорова-Давыдова, а также их школ! Совсем беспрепятственно развивались исследования кочевников раннего железного века (киммерийцев, скифов, сарматов).

«Венгерская» и «болгарская» тематика в послевоенный период, особенно после образования блока Варшавского договора, также находилась откровенно в более привилегированном положении, по сравнению, скажем, с хазарской, печенежской, половецкой или татарской проблематикой. Так, например, издание «советско-венгерских сборников» 1972 и 1984 гг. не могло пройти без согласования на уровне методического кабинета ЦК КПСС, а выход в 1977 и 1981 гг. работ Е. А. Халиковой, Е. П. Казакова и А. Х. Халикова в Будапеште без подобной санкции стоил бы, как минимум, работы исследователям! Отметим, что статье А. Н. Москаленко (Москаленко 1972), посвященной «опасной» теме славяно-венгерских связей, предшествовали исторические работы В. П. Шушарина (Шушарин 1961) и Г. И. Магнера (Магнер 1969), в которых из информации Анонима отбрасывались как тенденциозные сведения о подчинении Руси, но зато акцентировалось внимание на заключении «союзного договора» киевского князя и Алмоша. Наконец, о каком «запрете на венгерскую тематику» могла идти речь, если целая серия публикаций и дискуссия о происхождении культуры мадьяр отражены в центральном археологическом периодическом издании – «Советской археологии» (Халикова 1976; Халикова 1976а; Халикова 1978; Генинг 1977; Чурилова 1986; Бокий–Плетнёва 1988)?!

Erdélyi István Pósta Bélához és Fettich Nándorhoz hasonlóan kutatási célból utazott Oroszországba. 1961-ben a *Magna Hungaria* kérdéskör

A valóságban a szovjet történetírás hagyományos 'nomádellenessége' sosem érintette a nomád kérdéskör szűkebb vizsgálatát, ez a korlátozás csak abban az esetben állt fenn, amikor a kutatás a szlávok és a nomádok kapcsolatát érintette, különösen ha a szlávok leigázásáról vagy háborúról volt szó. Ennek okai eléggé nyilvánvalóak voltak – a második világháború fájdalmas emlékeket hagyott egy egész nemzedékben. A fasizmus alapgondolata a szlávok másodrendűségéről, akiknek az államalapításhoz mindig egy 'felsőbbrendű fajra' (idegen vezetőrétegre – szerk.) volt szükségük, egy nem kevésbé agresszív, politikai szlavofilizmust hívott életre (amelyet a külföldi kutatók sokszor tévesen a 'pánszlávizmussal' kevernek). Ebben a szituációban a 'szlavofil' irányzatok és munkák az 'ideológiailag megbízható' státuszt szerezték meg, míg vitapartnereik bármely, nekik nem tetsző tézisét 'ideológiailag károsnak' nyilváníthatták. Az 1960-as évekre az ehhez hasonló érvelések súlya jelentősen csökkent, de a tudományos témák presztízsének és prioritásának az 1940–50-es években kialakult rendszere teljes mértékben megmaradt.

A 'másodosztályú' nomád témák és munkák egyszerűen háttérbe szorultak a nem igazán lelkiismeretes tudományos versenyben; a fiatal tudósok gyakran elutasították ezeknek a témáknak a kutatását annak reményében, hogy egy sokkal nagyobb presztízzsel bíró kérdéskörrel foglalkozhassanak, így a nem nomád kutatási területet választók saját sikertelenségük miatt a rendszert hibáztatták. Ezzel szemben a nomádok kutatásában még az imént felvázolt körülmények között is olyan nevek tudtak kiemelkedni, mint M. I. Artamonov, Sz. A. Pletnyova és G. A. Fjodorov-Davidov, valamint az általuk képviselt iskolák. A kora vaskori nomádok (kimmerek, szkíták, szarmaták) kutatása teljesen zavartalanul zajlott.

A háború utáni időszakban, különösen a Varsói Szerződés létrejötte után a magyar és bolgár tematika nyíltan kiváltságosabb helyzetbe került, mint a kazár, besenyő, kun vagy tatár kérdéskör. Így például az 1972-es és 1984-es szovjet–magyar tanulmánykötet az SZKP KB (a Szovjetunió Kommunista Pártjának Központi Bizottsága) módszertani bizottságának jóváhagyása nélkül nem jelenhetett volna meg, továbbá E. A. Halikova, E. P. Kazakov és A. H. Halikov 1977-es és 1981-es munkáinak budapesti kiadása hasonló jóváhagyás nélkül legjobb esetben is a kutatók állásába került volna. Megjegyezzük, hogy A. N. Moszkalenkónak a szláv–magyar kapcsolatok 'veszélyes' témájának szentelt cikkét (Moszkalenko 1972) megelőzték V. P. Susarin (Susarin 1961) és H. I. Mahner (Mahner 1969) történeti munkái, amelyekben Anonymus értesülését a Rusz alávetéséről elutasították, mint szándékos csúsztatást, ezzel szemben a kijevi fejedelem (knyaz) és Álmos közötti 'szövetség' létrejöttét hangsúlyozták. Mégis milyen, a magyar téma kutatására vonatkozó tiltás kerülhetne szóba, ha a magyarok kultúrájának eredetéről szóló publikációk és viták sora jelent meg (Halikova 1976; Halikova 1976a; Halikova 1978; Gening 1977; Csurilova 1986; Bokij–Pletnyova 1988) a Советская археология („Szovjet régészet") című központi régészeti folyóiratban?!

обратил внимание на новые аналогии стилю венгерских ташек X в. в комплексах Поднепровья и Поволжья (Erdélyi 1961a). И. Диенеш в качестве аналогий стилю бляшек из венгерского погребения Будапешт-Фаркашрет привлек комплекс разрушенного погребения у с. Ново-Николаевки в Нижнем Поднепровье (Dienes 1973, 198–199).

Во многом благодаря активности И. Эрдейи в 1972 г. увидел свет советско-венгерский сборник «Проблемы археологии и древней истории угров», обусловивший несомненный сдвиг «венгерской» проблемы с мертвой точки в советской археологии. В частности, в данном сборнике были изданы статьи Е. А. Халиковой (Халикова 1972) и Е. П. Казакова (Казаков 1972), посвященные погребальному обряду и вещевому комплексу культуры Танкеевского могильника. Упоминавшийся ранее В. В. Арендтом и Н. Феттихом в контексте «венгерских связей» поясных деталей, этот могильник был впервые рассмотрен в комплексе этнических связей, выделены различные его компоненты, в т.ч. и древневенгерский (хотя в чуть более ранних работах акцент больше делался на булгарскую этническую составляющую могильника) (Халикова 1971; Казаков 1971). В этом же сборнике была опубликована и статья А. Н. Москаленко, представившая историографический обзор проблемы Этелькёза–Леведии, а также проблемы славяно-мадьярских отношений в IX–X вв. (Москаленко 1972). Исследователь, вслед за И. Эрдейи, выделила только два погребения мадьяр с территории Леведии–Этелькёза: Воробьевское, а также разрушенное погребение у «с. Волошенское» (Волосское), предположив также, что поселения мадьяр могут скрываться в выделенной С. А. Плетнёвой группе салтовских «болгарских» поселений Подонья (Москаленко 1972, 193–194).

Открытие и исследование Большетиганского могильника в Поволжье (Халикова 1976) позволило Е. А. Халиковой предложить новую концепцию происхождения и миграции древних мадьяр, ключевую роль в которой отводилось археологическим материалам. Группу мадьяр – переселенцев в Поволжье, по мнению Е. А. Халиковой, репрезентировал Большетиганский могильник, а также часть погребений Танкеевского могильника, отражающего инфильтрацию пришлых

felülvizsgálatát kezdeményezte a Volga-vidéken és az Urál vidékén végzett új kutatások ismeretében (Erdélyi 1961). Külön figyelmet fordított a 10. századi magyar tarsolylemezek új, Dnyeper- és Volga-vidéki párhuzamaira (Erdélyi 1961a). Dienes István a budapest-farkasréti honfoglalás kori sír vereteit állította párhuzamba az Alsó-Dnyeper mentén, Novo-Nyikolajevka falu közelében talált bolygatott sír leleteivel (Dienes 1973, 198–199).

Erdélyi István munkásságának köszönhetően 1972-ben napvilágot látott a *Проблемы археологии и древней истории угров* („Az ugorok régészetének és korai történetének problémái”) című szovjet–magyar tanulmánykötet, amelynek köszönhetően a szovjet régészetben meglévő ’magyar kérdéskör’ kétségtelenül kibillent nyugvópontjáról. Ebben a kötetben jelent meg többek között E. A. Halikova és E. P. Kazakov cikke is (Halikova 1972; Kazakov 1972), amelyekben a tankejevkai temetőben megfigyelt temetkezési szokásokat és a feltárt leletanyagot közölték. A V. V. Arendt és Fettich Nándor által korábban említett, magyar kapcsolatokkal rendelkező övdíszek révén elsőként ezt a temetőt vizsgálták etnikai megközelítésből, különböző komponenseket különítve el, köztük a korai magyart is (bár a korai munkák inkább a bolgár etnikai összetevőre helyeztek hangsúlyt) (Halikova 1971; Kazakov 1971). Ugyanebben a kiadványban publikálták A. N. Moszkalenko tanulmányát is, amely egyrészt kutatástörténeti áttekintést nyújt Levédia és Etelköz kérdésköréről, másrészt pedig a 9–10. századi szláv–magyar kapcsolatokat mutatja be (Moszkalenko 1972). A kutató Erdélyi István nyomán csak két magyar temetkezést különített el Levédia és Etelköz területéről – a vorobjovkait, valamint a Volosszkoje (néhány publikációban helytelenül Volosenszkoje) falu közelében előkerült sírt, amely szintén bolygatott volt –, és azt feltételezte, hogy a magyarokat a Sz. A. Pletnyova által elkülönített szaltovói bolgár csoporton belül kell keresni a Don vidékén (Moszkalenko 1972, 193–194).

A Volga vidékén található Bolsije Tyigani-i temető feltárása és kutatása (Halikova 1976) lehetővé tette E. A. Halikova számára, hogy új elméletet alkosson a magyarok elődeinek eredetéről és vándorlásáról, amelyben a régészeti leletanyag játszik kulcsszerepet. E. A. Halikova szerint a Bolsije Tyigani-i temető egy magyar csoport – a Volga men-

мадьяр (связанных по происхождению с кушнаренковской и караякуповской культурами) в среду волжских булгар и местного прикамского населения. В первой пол. IX в. Большетиганский могильник прекращает свое существование, а дальнейший путь мадьяр на запад фиксируется погребениями из Воробьёвки и Ново-Николаевки, а также, возможно, Крылосскими погребениями (Халикова 1976a), т.е. здесь исследователь следовала в русле взглядов Н. Феттиха и с оглядкой на маршрут переселения мадьяр по Венгерскому Аноним. Одновременно вышла и версия этой статьи на венгерском языке (Halikova 1976b).

Концепция Е. А. Халиковой вызвала противоречивую реакцию у венгерских исследователей (к тому моменту имевших разнообразные собственные представления о происхождении и миграции мадьяр) и встретила резкую критику со стороны В. Ф. Генинга (Генинг 1977). Смысл последней, впрочем, сводился к процедурным моментам, так как увлекшийся в то время теоретическими вопросами археологии, В. Ф. Генинг усмотрел в аргументации Е. А. Халиковой методологические недостатки и даже ошибки, главной из которых исследователь видел отсутствие керамики кушнаренковского типа в материалах венгров Карпатской котловины X в. (Gening 1978). Не изменяя своему подходу, Е. А. Халикова, тем не менее, ответила в дискуссии на фактические замечания В. Ф. Генинга (Халикова 1978).

Параллельно в 1977 г. в Будапеште вышла публикация Танкеевского могильника Е. А. Халиковой и Е. П. Казакова, в которой выделялся мадьярский этнический компонент среди волжско-булгарского населения, оставившего данный могильник (Khalikova–Kazakov 1977). А в 1981 г. в Будапеште была издана и монография Е. А. Халиковой и А. Х. Халикова «Древняя Венгрия на Каме и Урале», вводившая в научный оборот материалы Большетиганского могильника (Chalikova–Chalikov 1981).

Эти материалы были учтены в монографиях И. Фодора (Fodor 1977; Fodor 1982), высказавшим мнение, что население, оставившее Большетиганский могильник, относилось к группе древних венгров, не принявшей участия в миграции на запад. Само переселение исследователь относил к нач. VIII в., не уточняя детальнее

tére betelepülők – emlékeit őrizte meg, csakúgy, mint a tankejevkai temető sírjainak egy része, amely (összefüggésben a kusnarenkovói és karajakupovói kultúra létrejöttével) szintén tükrözi a volgai bolgár és a helyi Káma-vidéki népességbe történő magyar beszivárgást. A 9. század első felében felhagyták a Bolsije Tyigani-i temetőt; a magyarok nyugat felé vezető további útját a vorobjovkai és novonyikolajevkai sír mutatja, sőt, a kutatónő szerint akár a kriloszi temetkezések is hozzájuk köthetőek (Halikova 1976a), tehát itt Halikova Fettich Nándor irányvonalát követte, valamint a vándorlási útvonalat illetően figyelembe vette Anonymus krónikáját. A tanulmány magyar nyelvű kiadása az orosszal azonos évben jelent meg (Halikova 1976b).

Halikova koncepciója ellentétes reakciót váltott ki a magyar kutatókból (ekkoriban többeknek is saját elképzelése volt a magyarok eredetéről és vándorlásáról) és V. F. Geningtől is éles kritikát kapott (Gening 1977), igaz, ez utóbbi csak módszertani szempontokra korlátozódott. A régészet elméleti kérdései iránt érdeklődő V. F. Gening felfigyelt a módszertani hiányosságokra és hibákra E. A. Halikova érvelésében, amelyek közül Gening számára a legfontosabb az volt, hogy a 10. századi Kárpát-medencei magyar leletanyagban nincs jelen a kusnarenkovói kerámiatípus (Gening 1978). Halikova álláspontját megvédve válaszolt Gening bírálatára (Halikova 1978).

Ezzel párhuzamosan 1977-ben E. A. Halikova és E. P. Kazakov Budapesten publikálták a tankejevkai temetőt, amelyben elkülönítik a magyar etnikai összetevőt a temető alapnépességének számító volgai bolgároktól (Khalikova–Kazakov 1977). 1981-ben szintén Budapesten adták ki E. A. Halikova és A. H. Halikov monográfiáját *Древняя Венгрия на Каме и Урале* („Magna Hungaria a Káma és az Urál vidékén”) címmel, és így a Bolsije Tyigani-i temető leletanyaga bekerült a tudományos köztudatba (Chalikova–Chalikov 1981).

Ezekre az anyagokra Fodor István is kitért monográfiáiban (Fodor 1977; Fodor 1982). Véleménye szerint a Bolsije Tyiganit elhagyó népesség kapcsolatban állt a magyarokkal, viszont nem vett részt a magyarok nyugati irányú vándorlásában. Fodor magát a vándorlást a 8. század elejére tette, de nem részletezte ennek a korai periódusnak az anyagi kultúráját. A Fekete-tenger északi előteré-

характеристики материальной культуры этого раннего периода. В вопросе археологической культуры мадьяр Северного Причерноморья книги содержали общую характеристику памятников салтово-маяцкого круга и фактически не продвинулись далее историографии 30-х гг. XX в. и дополненного каталога И. Эрдейи.

Сам И. Эрдейи попытался внести некоторое разнообразие в данный вопрос, локализировав «страну Дентумогер» Анонима в Подонье, правда, в археологическом плане опираясь только на Воробьевское погребение и недатированный комплекс костяных украшений из Буйловки, а относительно области Этелькёз высказал предположение, что венгерские погребения здесь сходны по обряду с печенежскими и поэтому могут скрываться среди т.н. «печенежских» (Эрдели 1984).

В 1987 г. вышел обобщающий том «Финно-угры и балты в эпоху средневековья» из серии «Археология СССР», в котором присутствовала глава «Венгры в Восточной Европе», написанная В. В. Седовым (Седов 1987). Представив историографический обзор проблемы, В. В. Седов попытался учесть в изложении одновременно концепции Е. А. Халиковой, И. Эрдейи, А. П. Москаленко, М. И. Артамонова и Н. Феттиха. Процессы происхождения и переселения мадьяр к Волге изложены В. В. Седовым в русле взглядов Е. А. Халиковой, затем отражен сюжет о мадьярах Подонья в русле концепции И. Эрдейи (в частности, упомянуты как венгерские комплексы из Воробьёвки и Буйловки), а их контакты со славянами представлены по А. П. Москаленко. Дальнейшее переселение исследователь представлял себе двумя путями: через степь, где отметил погребение из Ново-Николаевки, и через лесостепь к Карпатским перевалам, отражением чего считал Крылосские погребения. Впрочем, В. В. Седов отметил предварительный рабочий статус этой гипотезы, которая может быть измененной по мере накопления новых материалов.

Но появление новых данных, способных существенно повлиять на действующие концепции, происходило крайне медленно. Опираясь на находки в кремационных погребениях салтовского Сухогомольшанского могильника коньковых шумящих подвесок, В. К. Михеев предположил

ben talált magyar régészeti emlékek kérdésében a két könyv ismertette a szaltovo–majaki kultúrkörrel való hasonlóságot, de ténylegesen nem jutott előrébb az 1930-as évek kutatásánál és Erdélyi István bővített katalógusánál.

Maga Erdélyi István is megpróbált új nézőpontot hozzáadni az adott kérdéshez. Lokalizálta '*Dentümogyer földjét*', az Anonymus által feljegyzett Don menti területet, bár régészeti szempontból csak a vorobjovkai sírra és a Bujlovkáról előkerült keltezetlen csontdíszekre támaszkodott. Etelköz területére vonatkozóan azt feltételezte, hogy a magyar temetkezési rítus hasonlít a besenyőre, ezért a besenyőnek tartott sírok között is rejtőzhetnek magyar emlékek (Erdélyi 1984).

1987-ben az Археология СССР („A Szovjetunió régészete") sorozatban kiadták a *Финно-угры и балты в эпоху средневековья* („Finnugorok és baltiak a középkorban") című összefoglaló kötetet, amelyben egy fejezetet a magyaroknak szenteltek (Венгры в Восточной Европе; „Magyarok Kelet-Európában"). Az említett fejezet V. V. Szedov nevéhez fűződik (Szedov 1987). Írásában megpróbálta figyelembe venni az összes akkori koncepciót, így E. A. Halikováét, Erdélyi Istvánét, A. P. Moszkalenkóét, M. I. Artamonovét és Fettich Nándorét. V. V. Szedov a magyarok eredetét és Volgához való átköltözésük folyamatát E. A. Halikova gondolatmenetét követve fejtette ki, majd Erdélyi István koncepciója szerint a Don vidékén elhelyezkedő *Dentümogyer* elméletét mutatta be (többek között a magyarnak meghatározott vorobjovkai és bujlovkai leleteket), a magyar–szláv kapcsolatokat pedig A. P. Moszkalenko alapján foglalta össze. A további, a Kárpátokig történő vándorlást Szedov két útvonalon tartotta lehetségesnek: a füves sztyeppen keresztül, ahol a novo-nyikolajevkai sír is előkerült, illetve az erdős sztyeppen keresztül, amire a kriloszi temetkezések utalnak. V. V. Szedov kihangsúlyozta, hogy írása csupán hipotézis, amely az új kutatási eredmények függvényében módosulhat.

A kutatás aktuális álláspontjára jelentős hatással bíró adatok azonban igencsak lassan jelentkeztek. A szaltovói típusú Szuhaja Gomolsa-i temető hamvasztásos sírjaiból előkerült, lófejben végződő láncos csörgős csüngőkre támaszkodva V. K. Mihejev finnugor etnikumot feltételezett (Mihejev 1982), és a Don menti hamvasztásos temetők egész csoport-

финно-угорскую этническую принадлежность данного населения (Михеев 1982), связав всю группу кремационных могильников Подонья с «белыми уграми» русской летописи (Михеев 1985, 23).

В 1983 г. Л. Л. Галкин опубликовал погребение у с. Луговское на левобережье Нижней Волги, отметив параллели инвентарю в Большетиганском могильнике (Galkin 1983). Чуть раньше Е. П. Казаков отнес к группе погребений, близких Большетиганскому могильнику, Немчанские погребения и «погребение со 116 км» из Самарского Поволжья (Казаков 1981, 128), опубликованных Г. И. Матвеевой как раннеболгарские (Матвеева 1976; Матвеева 1977). Сама Г. И. Матвеева позже согласилась с возможностью подобной интерпретации (Матвеева–Богачёв 2000, 156, 171).

Продолживший исследования Большетиганского могильника А. Х. Халиков в 1980–1981 гг. обнаружил погребения поздней части могильника, в частности, п. 65, датированное дирхемом 900 г. чеканки. Это заставило исследователя несколько скорректировать концепцию Е. А. Халиковой, предположив, что именно группа мадьяр, продолжавшая существование Большетиганского могильника и после сер. IX в., маркировала ту самую *Magna Hungaria* на р. Этиль, которую в 1236 г. обнаружил монах Юлиан (Халиков 1984). Территорию же «Древней Венгрии» А. Х. Халиков локализовал по-прежнему от Камы до Башкирского Приуралья (Chalikov 1986).

В 1986 г. Л. Н. Чурилова опубликовала разрушенное погребение из Манвеловки на Левобережье Днепра, ключевым элементом для древнемадьярской интерпретации которого послужила серебряная погребальная лицевая маска (Чурилова 1986). А в 1988 г. появилась публикация материалов могильника из трех погребений у с. Субботцы[13] (в бассейне Ингула), датированного X в. и интерпретированного С. А. Плетнёвой как принадлежащего группе мадьяр, не ушедших в Венгрию (Бокий–Плетнёва 1988). В венгерской версии статьи выводы были несколько смягчеját az orosz évkönyvekből ismert „*fehér ugorokkal*” azonosította (Mihejev 1985, 23).

1983-ban L. L. Galkin publikálta a Volga alsó folyásvidékén, a folyó bal partján fekvő Lugovszkoje falu közelében talált sírt, párhuzamot vonva a Bolsije Tyigani-i temető mellékleteivel (Galkin 1983). Kicsivel korábban E. P. Kazakov a Bolsije Tyigani-i temetővel közeli kapcsolatban lévő nyemcsankai sírokat és a Szamarai területen, a 116-os kilométerkő közelében talált sírt is a releváns leletek csoportjába sorolta (Kazakov 1981, 128). A csoport leleteit G. I. Matvejeva pár évvel korábban még korai bolgárként azonosította (Matvejeva 1976; Matvejeva 1977). Később már Matvejeva is lehetségesnek tartotta Kazakov interpretációját (Matvejeva–Bogacsov 2000, 156, 171).

A Bolsije Tyigani-i temető kutatása folytatásakor A. H. Halikov 1980–81-ben a temető későbbi időszakából tárt fel temetkezéseket, többek között a 65. sírt, amelyet egy 900-ban vert dirhem keltez. Ez arra ösztönözte Halikovot, hogy korrigálja E. A. Halikova elméletét, feltételezve, hogy Bolsije Tyiganiban a 9. század közepe után is volt magyar jelenlét, és ugyanazt a *Magna Hungariát* alkották az Etil folyónál, amelyet Julianus barát 1236-ban megtalált (Halikov 1984). *Magna Hungaria* területét A. H. Halikov a Káma és az Urál vidékének ma Baskíriaként ismert része közé helyezte (Chalikov 1986).

1986-ban L. N. Csurilova leközölte a Dnyeper bal partján talált manvelovkai bolygatott sírt, amelynek korai magyarként való értelmezése szempontjából kulcsfontosságú eleme az ezüst halotti maszk volt (Csurilova 1986). 1988-ban pedig az Ingul folyó völgyében található Szubbotci[13] falu közelében feltárt három temetkezést bemutató írás jelent meg. Sz. A. Pletnyova a sírokat a 10. századra keltezte, és a honfoglalásban részt nem vevő, helyben maradt magyar csoportként értelmezte (Bokij–Pletnyova 1988). A cikk magyar változata valamivel mérsékeltebb hangvételű volt: nem zárták ki a 9. század végi datálást, a temetőt pedig a kriloszi után a térség második, biztosan magyar lelőhelyeként ismerték el (Bokij–Pletnyova 1989).

[13] С ошибочным указанием названия пункта как «Субботицы».

[13] Néhány munkában a falu nevét hibásan ’Szubbotyici’ néven említik.

ны, не исключалась и датировка концом IX в., а могильник был признан «вторым достоверно венгерским памятником» региона после Крылосского (Bokij–Pletnyova 1989).

В обзорной монографии о кочевнических культурах Восточной Европы 2-й пол. I тыс. н. э. Ч. Балинт уделил внимание и вопросу культуры мадьяр к востоку от Карпат (Bálint 1989). Отметив схожесть материальной культуры Танкеевского могильника с культурой венгров X в., он, тем менее, акцентировал внимание на её неидентичности. Исследователь обратил внимание и на альтернативное мнение об этносе кушнаренковских памятников Башкирии, озвученное Н. А. Мажитовым. Последний считал комплексы, содержащие аналогии венгерским изделиям X в. из Карпатской котловины, синхронными им, а культуру курганов IX–X вв. связывал с протобашкирскими племенами (Мажитов 1981). В то же время, Ч. Балинт отметил, что Н. А. Мажитов не объяснил само присутствие находок венгерского облика в погребениях башкир. Отдельное внимание Ч. Балинт уделил проблеме салтовской культуры и её восточной границы. В частности, Воробьевское погребение исследователь признал обычным салтовским, ничем не выделяющимся из среды этой культуры, но, в то же время, отметил, что ориентировка грунтовых погребений салтовской культуры «степного локального варианта» (головой на З) отличается от ориентировки степных погребений VI–VII вв., что указывает на приток новой группы населения, а не механическое включение булгар в среду салтовцев, как это постулировалось в советской историографии. В заключение, Ч. Балинт рассмотрел материалы Субботцевского могильника. Сравнивая металлические изделия с венгерскими X в., он посчитал стиль поясных наборов чуждым венгерскому искусству и характерным для салтовцев IX в., на основании чего отвел наиболее важную роль поиску синхронных археологических памятников в регионе к западу от Дона и южнее Киева (Bálint 1989, 136–142).

Поднятая Н. А. Мажитовым проблема этнической принадлежности и датировки раннесредневековых памятников Башкирии (кушнаренковских и караякуповских) в конце 80-х – в нач. 90-х гг. вызвала оживленную дискуссию. Угорскую или у́же – протомадьярскую

A Kr. u. I. évezred második felének kelet-európai nomád kultúráiról írt összefoglaló monográfiájában Bálint Csanád a Kárpátoktól keletre található magyar emlékek kérdésére is kitért (Bálint 1989). Figyelembe véve a tankejevkai és a 10. századi magyar leletanyag közötti hasonlóságot, a szerző egyre kevésbé hangsúlyozta a két kultúra különbözőségét, sőt, felfigyelt N. A. Mazsitov alternatív véleményére, amelyet a kusnarenkovói kultúra baskíriai lelőhelyeihez köthető etnikumról alkotott. Mazsitov összegyűjtötte a 10. századi Kárpát-medencei párhuzamokkal rendelkező és ezekkel időben is párhuzamos baskíriai kusnarenkovói lelőhelyeket, a 9–10. századi halomsíros kultúrát pedig a protobaskírokkal hozta összefüggésbe (Mazsitov 1981). Ugyanakkor Bálint Csanád rámutatott, hogy Mazsitov nem fejtette ki, mit ért magyar jellegű leletek baskír sírokban történő előfordulásán. A magyar kutató külön figyelmet fordított a szaltovói kultúrkört és kiterjedésének keleti határát érintő problémás kérdésekre. A vorobjovkai sírt tipikus szaltovóinak ismerte el, amely semmiben sem tér el ettől a kulturális közegtől, ugyanakkor rámutatott, hogy a szaltovói kultúra sztyeppi variánsához tartozó egyszerű gödörsíros temetkezések nyugat–keleti tájolása eltér a 6–7. századi sztyeppi temetkezésekétől. Ezzel egy új népesség beáramlását mutatta ki, de ez a szovjet kutatás feltételezésével szemben nem jelenti automatikusan azt, hogy a bolgárok érkeztek volna meg a szaltovói közegbe. A könyv lezárásaként Bálint Csanád a szubbotci temető leletanyagát vizsgálta meg. Az itteni és a 10. századi magyar fémtárgyakat összevetve arra a következtetésre jutott, hogy a veretes övek stílusa távol áll a 10. századi magyar művészettől. A szerző szerint ezek az övveretek a szaltovói kultúra 9. századi emlékei, és ebből kiindulva elveti a Dontól nyugatra és Kijevtől délre eső régió régészeti kutatásának elsődleges fontosságát (Bálint 1989, 136–142).

Baskíria kora középkori leletanyagának (kusnarenkovói és karajakupovói kultúra) N. A. Mazsitov által felvetett etnikai és keltezési problémája az 1980-as években, valamint az 1990-es évek elején élénk vitát idézett elő. V. A. Ivanov kiállt ezen emlékek ugor vagy – szűkebb értelemben véve – korai magyar eredete mellett (Ivanov–Kriger 1987; Ivanov 1988; Ivanov 1993), N. A. Mazsitov viszont

– принадлежность этих памятников активно отстаивал В. А. Иванов (Иванов–Кригер 1987; Иванов 1988; Иванов 1993), которому не менее активно оппонировал Н. А. Мажитов (Мажитов 1987; Мажитов 1988; Мажитов 1993).

Более осторожно к этническим проблемам подходил Е. П. Казаков, рассматривая приуральское влияние среди населения Волжской Булгарии. Исследователь в целом соглашался с аргументами Е. А. Халиковой относительно угорской (древнемадьярской) принадлежности Большетиганского могильника, но выделял и поломско-ломоватовский элемент, связанный с местным населением Прикамья. В то же время, под влиянием И. Фодора, Е. П. Казаков говорил о некоем «южном» импульсе, опираясь на наличие «влияния согдийских центров» на торевтику древних мадьяр, а также считая привнесенным, не характерным для приуральских угров обряд расположение костей коня в могиле, который мог быть заимствованным у булгар (Казаков 1992, 76–83).

Е. В. Круглов наоборот обратил внимание именно на способ расположения костей коня в могилах мадьяр (сложенная в ногах «шкура»), в поисках аналогий группе несколько разнородных впускных подкурганных погребений Поволжья «авиловского типа» VII–IX вв., осторожно отождествленных им с протовенграми в составе Хазарского каганата (Круглов 1990).

Проблеме поиска угорского компонента в салтовской культуре уделил внимание и И. А. Баранов, высказав гипотезу, что распространение среди салтовцев Крымского полуострова погребений в узких деревянных гробах и гробах-рамах было связано с инфильтрацией сюда угров в VIII в. В качестве параллелей в материальной культуре приводились также поясные детали «приуральского» или «неволинского» круга (Баранов 1990).

Новое разрушенное погребение из кургана у с. Твердохлебы, атрибутированное как древневенгерское, было опубликовано В. В. Приймаком и А. Б. Супруненко в 1994 г. (Приймак–Супруненко 1994) и переопубликовано позже на русском (Супруненко–Кулатова–Приймак 2001). Исследователи отметили его близость Субботцевскому могильнику, а также наличие предметов мадьярского облика в материалах роменского

hasonló aktivitással érvelt ez ellen (Mazsitov 1987; Mazsitov 1988; Mazsitov 1993).

E. P. Kazakov a volgai bolgárokat érintő uráli hatást figyelembe véve már óvatosabban viszonyult az etnikai kérdésekhez. Teljes mértékben elfogadta E. A. Halikova érvelését a Bolsije Tyigani-i temető ugor (korai magyar) vonatkozását illetően, azonban elkülönítette a polomi–lomovatovói elemet is, amely szerinte a helyi, Káma-vidéki népességhez köthető. Ugyanakkor Fodor István hatására Kazakov egy bizonyos déli hatásról is beszélt. Az egyik a magyarok fémművességében megfigyelhető szogd hatás, a másik pedig az Urál vidékén élő ugorokra nem jellemző lovastemetkezés, amelyet a bolgároktól vehettek át (Kazakov 1992, 76–83).

E. V. Kruglov viszont épp a magyar sírokban lévő lócsontok elhelyezkedésének módjára hívta fel a figyelmet (lábnál összehajtott lóbőrös temetkezés). A kicsit eltérő, kurgánba másodlagosan beásott 7–9. századi Avilovo-típusú temetkezéseket óvatosan a Kazár Kaganátus területén élő korai magyarokkal azonosította (Kruglov 1990).

I. A. Baranov is foglalkozott a szaltovói kultúra ugor komponensének kérdésével. Elmélete szerint a Krím félszigeten feltárt keskeny fakoporsós és koporsókeretes temetkezések elterjedése a helyi szaltovói népesség körében egy 8. századi ugor beszivárgással hozható összefüggésbe. Az anyagi kultúra párhuzamaiként említette az ún. 'Urál-vidéki' vagy 'nyevolinói' típusú övdíszeket is. (Baranov 1990).

V. V. Prijmak és A. B. Szuprunenko 1994-ben publikált egy új, korai magyarként meghatározott bolygatott kurgántemetkezést Tverdohlebi falu közeléből (Prijmak–Szuprunenko 1994), amelyet orosz nyelven később ismét leközöltek (Szuprunenko–Kulatova–Prijmak 2001). A kutatók felfedezték a tverdohlebi sír és a szubbotci temető hasonlóságát, a Szumi terület Romni járásában található novotroickojei erődített település leletanyagában pedig magyar típusú tárgyakat azonosítottak. V. V. Prijmak ebből kiindulva megalkotta elméletét az erődített település magyarok általi elpusztításáról, az itt feltárt hamvasztásos temetkezéseket pedig ugor eredetűnek tartotta. Ezeket a kutató a Don menti szaltovói, illetve a Káma menti polomi és lomovatovói sírokkal vetette össze. Elmélete szerint a polomi és lomovatovói népesség egy bizonyos

Новотроицкого городища. Наблюдения по Новотроицкому городищу В. В. Приймак развил далее в гипотезу о разгроме городища мадьярами и об угорском происхождении раскопанных на городище кремаций, которое исследователь сравнивал с салтовскими кремациями Подонья и поломско-ломоватовскими Прикамья, предполагая, что некая группа поломско-ломоватовского населения взяла участие в миграции мадьяр на запад (Приймак 1997; Приймак 1998).

Наиболее подробно проблема пути мадьяр на запад по данным археологии была рассмотрена В. А. Ивановым. Вначале исследователь только обозначил часть вероятного пути мадьяр в Поволжье, опираясь на степные погребения из Немчанки, «116-го км» и Луговского, а также на погребение из Воробьёвки, определив маршрут движение вдоль границ лесостепной зоны с форсированием Волги в районе выше сближения Волги и Дона (Иванов 1995; Иванов 1996). А затем детальнее вопрос был рассмотрен в монографическом исследовании (Иванов 1999). Основная часть книги посвящена проблемам генезиса караякуповской и кушнаренковской культур, их проникновению в Поволжье и связям с соседними культурами, в частности, культурой Волжской Булгарии. Но отдельная глава 3 предлагает реконструкцию мадьярского пути на запад, где автор попытался продолжить отрезок пути далее Волги. Следует отметить, что археологическая составляющая гипотезы не отличалась кардинальным образом от предшественников. Наряду с погребениями из Воробьёвки, Ново-Николаевки, Манвеловки, Твердохлебов и Субботцев, В. А. Иванов использовал также материалы трех подкурганных погребений из Заплавки и Сухогомольшанский могильник. Степные погребения Северного Причерноморья атрибутированы автором как караякуповские, а сюжет о салтовских кремационных погребениях и Воробьёвке сведен к традиционным для венгерской историографии историческим размышлениям о местоположении границ Леведии по соседству с хазарами.

Работы В. А. Иванова вдохновили целый ряд самарских исследователей на «мадьярские» или «угорские» интерпретации погребений IX–X вв. региона: Палимовского (Перепёлкин–

csoportja részt vett a magyarok nyugati irányú vándorlásában (Prijmak 1997; Prijmak 1998).

A magyarok vándorlási útvonalának kérdéskörével régészeti szempontból V. A. Ivanov foglalkozott a legrészletesebben. Ivanov kezdetben sztyeppi temetkezésekre, vagyis a nyemcsankai és lugovszkojei sírra, valamint a Szamarai területen a 116-os kilométerkőnél talált temetkezésre, illetve a vorobjovkai sírra támaszkodva határolta körül a lehetséges Volga-vidéki útvonalat. Ezek alapján a vándorlási útvonal az erdős és füves sztyepp határának mentén futhatott, és a Volgán való átkelés valószínűleg attól a ponttól északabbra történhetett meg, ahol a Volga és a Don a legjobban megközelítik egymást (Ivanov 1995; Ivanov 1996). A kutató a kérdést egy monográfiában részletesebben is vizsgálta (Ivanov 1999), amelynek fő része a karajakupovói és kusnarenkovói kultúra kialakulását, valamint a Volga-vidékre történő benyomulásukat tárgyalja, de az említett két népességnek a szomszédos kultúrákkal, így például a volgai bolgárokkal való kapcsolata szintén nagy hangsúlyt kapott a műben. A 3. fejezet a vándorlási útvonal rekonstrukcióját javasolja, amelyben a szerző rögtön kísérletet is tesz egy, a volgai átkelést követő útszakasz megrajzolására. Meg kell jegyeznünk, hogy a hipotézis régészeti része nem sokban különbözik a korábbi elméletektől. Ivanov a vorobjovkai, novonyikolajevkai, manvelovkai, tverdohlebi és szubbotci sírokon kívül három zaplavkai kurgánsír és a Szuhaja Gomolsa-i temető leletanyagát is felhasználta. A Fekete-tenger északi előteréből származó sztyeppi temetkezéseket a szerző karajakupovóinak határozta meg, a szaltovói hamvasztásos temetkezések és a vorobjovkai sír értelmezése pedig a magyar kutatásban hagyományos történeti megfontolásra, vagyis Levédiának a kazárok szomszédságában történő elhelyezkedésére korlátozódott.

V. A. Ivanov munkái szamarai kutatók egész sorát ösztönözték a régió 9–10. századi sírjainak magyarként vagy ugorként való értelmezésére a következő lelőhelyekről: Palimovka (Perepjolkin–Sztasenkov 1996); Lebjazsinka (Sztasenkov–Tureckij 1999); Os-Pando-Ner, Podgorszkoje I. temető (Lifanov–Szedova 2003), valamint kérdőjelesen Proszvet I. temető (Bagautgyinov–Bogacsov–Zubov 2006). Rögtön megjegyezzük, hogy bár mindegyik munka hivatkozott Ivanov véleményére a ’magyar’

Сташенков 1996), Лебяжинского (Сташенков–Турецкий 1999), Ош-Пандо-Нерь, Подгорское I (Лифанов–Седова 2003), а также, под знаком вопроса, Просвет I (Багаутдинов–Богачёв–Зубов 2006). Отметим сразу, что, хотя во всех работах и цитировалось мнение В. А. Иванова о связи самарской группы «мадьярских» погребений с путем древних венгров на запад, ни один из исследователей не ограничивал датировку публикуемых комплексов первой третью IX в., более акцентируя на их связях с угорским этносом (даже несмотря на преобладание монголоидных черт в антропологическом типе некоторых погребенных [Лифанов–Седова 2003, 308; Багаутдинов–Богачёв–Зубов 2006, 402; Сташенков 2009]).

Новые данные были учтены Е. П. Казаковым в статье, посвященной проблеме локализации мадьяр в IX в. (Казаков 2001). Исследователь вновь обратился к материалам погребений Самарского Поволжья и примыкающих к нему областей, упомянув Палимовское, Ромашкинское, Немчанское, «116 км», Луговское, а также добавив к списку к. 1 Брусянского III могильника, локализировав *Magna Hungaria* в «степной части Урало-Поволжья». «Вторую остановку» мадьяр Е. П. Казаков локализировал в Подонье, ориентируясь на Воробьевское погребение. Именно здесь, по его мнению, располагалась Леведия, где в 60-е гг. IX в. был избран вождем Арпад. «Третью стоянку» мадьяр – Ателькузу (Этелькёз) – исследователь располагал на Правобережье Днепра, маркируя регион погребениями из Субботцев, Манвеловки (на самом деле расположенной на левом берегу Днепра), Ново-Николаевки. Позже Е. П. Казаковым также была предложена и модель переселения предков мадьяр из-за Урала в Поволжье, а также детально рассмотрена проблема взаимодействия угорского населения с соседями в Поволжье (Казаков 2007).

В обзорной работе 1999 г. П. П. Толочко высказал мнение, что мадьярские памятники Северного Причерноморья трудно вычленимы по причине того, что их материальная культура, несмотря на ряд отличительных черт, имела салтово-маяцкий облик. Как пример мадьярских погребений исследователь привел Воробьевское, а также погребения из Твердохлебов и Ан-

sírok szamarai csoportja és a magyarok vándorlási útvonala közötti összefüggésről, egyikük sem korlátozta a publikált lelőhelyek datálását a 9. század első harmadára, hanem inkább az ugor kapcsolatot hangsúlyozták (néhány sír esetében még a döntően mongolid antropológiai vonásokat sem vették figyelembe, pl. Lifanov–Szedova 2003, 308; Bagautgyinov–Bogacsov–Zubov 2006, 402; Sztasenkov 2009).

E. P. Kazakov új adatokat vett figyelembe a magyarok 9. századi lokalizációjáról szóló cikkében (Kazakov 2001). Ismét a Volga Szamara környéki folyásvidékéről ismert sírok leletanyagához fordult, megemlítve a palimovkai, romaskinói, nyemcsankai, lugovszkojei és a 116-os kilométerkő közelében talált sírt, valamint ki is egészítette a listát a bruszjani III. temető 1. kurgánjával, és ezzel *Magna Hungariát* az Urál- és a Volga-vidék sztyeppi részére helyezte. Kazakov a magyarok vándorlásának 'második állomását' a vorobjovkai sír alapján a Don környékére lokalizálta. Véleménye szerint pontosan itt feküdt Levédia, ahol a 860-as években Árpádot nagyfejedelemmé választották. A magyarok 'harmadik állomását', Etelközt a Dnyeper jobb partjára helyezte a szubbotci, a manvelovkai (ez valójában a bal parton fekszik) és a novo-nyikolajevkai temetkezések alapján. Kazakov egy későbbi munkájában a magyarok elődeinek az Urál keleti oldaláról a Volga-vidékre történő vándorlásáról írt, valamint részletesen vizsgálta a Volga-vidéki ugor népesség kapcsolatát a szomszédos népekkel (Kazakov 2007).

P. P. Tolocsko 1999-es összefoglaló munkájában azt írta, hogy a Fekete-tenger északi előterének magyar leleteit nehéz elkülöníteni, mert anyagi kultúrájuk – figyelmen kívül hagyva az eltéréseket – a szaltovo–majaki kultúrkör jegyeit viselte magán. Magyar temetkezésre példaként a vorobjovkai, tverdohlebi és antonovkai (ezt a publikáláskor korai besenyőként értelmezték) sírokat hozta (Tolocsko 1999, 25–33).

V. Sz. Akszjonov a szaltovói–ugor kapcsolattal összefüggő problémakört vizsgálta munkáiban. A szaltovóiakhoz köthető, Don menti lelőhelyekről származó lófejben végződő láncos csörgős csüngők elemzésekor megállapította, hogy azok különböző rítusú temetkezésekben, így kamrasírban, gödörsírban és hamvasztásos sírban egyaránt elő-

тоновки (атрибутированное при публикации как раннепеченежское) (Толочко 1999, 25–33).

Ряд проблем, связанных с салтовско-угорскими контактами, рассматривались в работах В. С. Аксёнова. Исследователь проанализировал находки шумящих коньковых подвесок в салтовских могильниках Подонья, констатировав факт их наличия в очень различных по обряду погребениях: катакомбных, ямных, кремационных, что не позволяет рассматривать их как этнический признак (Аксёнов 1998). В то же время, таковым В. С. Аксёнов счел вариант расположения костей коня в погребениях в ногах погребенного, выделив в Нетайловском могильнике «тюрко-угорское» население, связанное им с утигурами (в русле взглядов М. И. Артамонова об этносе огурских племен) (Аксёнов 1997). Позже исследователь к угорским элементам отнес также сооружение ниш-подбоев в головах или ногах, отмечая, что появление угорских элементов обряда объясняется длительными межэтническими контактами, начинающимися с гуннского времени (Аксёнов–Тортика 2001, 202–203). Вслед за В. С. Аксёновым, «тюрко-угорским» признаком считает расположение конечностей и черепа коня в ногах погребенного и В. А. Сарапулкин, связывая появления таких погребений в Ржевском могильнике с миграцией части мадьяр из Поволжья (Сарапулкин 2006, 203–204).

Проблема хазарско-мадьярских отношений в сер. IX в. была частично затронута и нами. Анализируя датировку и расположение погребения из Чистяково, было высказано предположение о том, что появление салтовских комплексов сер. IX в. в степной части Северного Причерноморья могло быть связанным с присоединением к мадьярам хазарского племени кабар; также с событиями восстания кабар против хазар могло быть связанным и прекращение функционирования в сер. IX в. салтовских кремационных могильников в Подонье (Комар 1999а, 168). К культуре самих древних мадьяр Этелькёза нами был отнесен ещё один комплекс разрушенного подкурганного погребения из Бабичей (Комар 1999, 120).

В 2001 г. вышла полная публикация разрушенного в 1989 г. богатого погребения у с. Коробчино в Поднепровье (Приходнюк–Чурилова 2001), fordulnak, ezért etnikumjelző szerepüket elvetette (Akszjonov 1998). Ehelyett a kutató a sírba helyezett lócsontok esetében azt a változatot tekintette ugor etnikumjelzőnek, amikor a ló maradványait a halott lábánál helyezték el. Ez alapján különítette el a nyetajlovkai temetőben a 'török–ugor' népességet, amelyet az utigurokkal hozott kapcsolatba (Akszjonov az ogur törzsek etnikumát tekintve M. I. Artamonov gondolatmenetét követte) (Akszjonov 1997). Később szintén az ugor elemekhez sorolta a fejnél vagy a lábnál kialakított padkapadmalyos változatot, kiemelve, hogy a temetkezési szokásokban megjelenő ugor elemek a két népesség közötti hosszantartó, már a hun korszakban létrejött kulturális kapcsolatokra utalnak (Akszjonov–Tortika 2001, 202–203). V. Sz. Akszjonov nyomán V. A. Szarapulkin is a halott lábánál elhelyezett lókoponyát és végtagokat tartotta türk–ugor jellegzetességnek, ezért ennek a temetkezési szokásnak a megjelenését a rzsevkai temetőben a Volga-vidékről érkező magyarok egy csoportjához kötötte (Szarapulkin 2006, 203–204).

A 9. század közepi kazár–magyar kapcsolatok kérdéskörét részben mi is érintettük. A csisztyakovói sír keltezését és elhelyezkedését elemezve megszületett az a feltételezésünk, amely szerint a szaltovói emlékek 9. század közepi megjelenése a Fekete-tenger északi előterének sztyeppi területein a kabarok magyarokhoz történő csatlakozásával lehet összefüggésben, a Don mentén a 9. század közepén megszűnő hamvasztásos temetkezések pedig a kabarok kazárok elleni felkelésével állhatnak kapcsolatban (Komar 1999a, 168). Egy másik munkánkban a babicsi bolygatott kurgánsíros temetkezést hoztuk összefüggésbe az etelközi magyarokkal (Komar 1999, 120).

2001-ben jelent meg az 1989-ben a Dnyeper menti Korobcsino falunál előkerült gazdag bolygatott sírról szóló teljes publikáció (Prihodnyuk–Csurilova 2001). Erről az előzetes jelentést L. V. Csurilova viszonylag hamar, már 1990-ben publikálta (Csurilova 1990), de ezt elméleti jellege miatt a kutatók nem igazán használták fel. Ezzel párhuzamosan O. M. Prihodnyuk a korobcsinói leletet a vorobjovkai, volosszkojei, manvelovkai és szubbotci leletekkel együtt a magyaroknak a mai Ukrajna területén történő tartózkodásának régészeti nyomaként különítette el (Prihodnyuk 2000, 211–213). Prihodnyuk ezeket az anyagokat részletesen

предварительная информация о котором была оперативно опубликована Л. В. Чуриловой еще в 1990 г. (Чурилова 1990), но в силу тезисного характера не использовалась исследователями в полной мере. Параллельно комплекс из Коробчино, вместе с находками из Воробьёвки, Волосского, Манвеловки, Субботцев, был выделен О. М. Приходнюком в качестве археологических следов пребывания древних венгров на территории Украины (Приходнюк 2000, 211–213). Эти же материалы детально рассматривались в обобщающей монографии О. М. Приходнюка, где мадьярскому вопросу был выделен отдельный подраздел (Приходнюк 2001, 101–106). Исследователь выделял два этапа древневенгерских древностей в Северном Причерноморье: конец VII–VIII вв. и IX–X вв. К раннему пласту он относил погребения из Тепсеня и Бабичей (ошибочно соотнося с последним комплексом находку пальчатой фибулы), а также набор прессованных бляшек из коллекции В. В. Хвойки с Пастырского городища. К следующему горизонту погребений О. М. Приходнюк относил комплексы из Манвеловки, Субботцев, Коробчино, Крылоса. Несмотря на широкую датировку этой группы «IX–X вв.», исследователь считал, что она оставлена именно венграми, ушедшими в конце IX в. в Карпатскую котловину.

Р. С. Орлов в обзорном разделе коллективной монографии исходил из положения о том, что мадьяры выделились в IX в. из среды Волжской Булгарии, переселившись в Северное Причерноморье в нач. IX в. Примером мадьярских памятников Леведии и Этелькёза исследователь называл погребения из Субботцев, Манвеловки, Твердохлебов, Коробчино, Крылоса, полагая, что уже в конце IX в. эта группа в Северном Причерноморье сменяется печенежскими погребениями (Орлов 2001, 1004–1007).

Иначе представляла историческую ситуацию С. А. Плетнёва, также уделившая внимание древним мадьярам в своей обобщающей монографии (Плетнёва 2003, 103–113). Анализируя дискуссию относительно происхождения и этнической принадлежности культур, предшествовавших мадьярам в Приуралье, С. А. Плетнёва отметила сложность разобраться в её деталях, поскольку сравнение ни в одном из случаев не проводилось

tárgyalta összefoglaló monográfiájában, amelyben külön alfejezetet szentelt a magyar kérdésnek (Prihodnyuk 2001, 101–106). A kutató a Fekete-tenger északi előterében talált magyar leletek esetében két időszakot különböztetett meg (7. század vége – 8. század és 9–10. század). A korai szakaszhoz a tyepszenyi és babicsi sírokat (tévesen az utóbbihoz sorolva egy ujjas fibulát), valamint a pasztirszkojei erődített településről származó, és V. V. Chvojka gyűjteményéhez tartozó préselt övvereteket, a későbbi szakaszhoz pedig a manvelovkai, szubbotci, korobcsinói és kriloszi leleteket sorolta. A második csoportnak a tág, 9–10. századi keltezésétől függetlenül Prihodnyuk úgy vélte, hogy a leletek a 9. század végén a Kárpát-medencébe távozó magyarokhoz tartoznak.

R. Sz. Orlov átfogó monográfiájának áttekintő fejezetében abból indult ki, hogy a magyarok a 9. században kiváltak a volgai bolgár közegből, és a 9. század elejére áttelepültek a Fekete-tenger északi előterébe. A magyar emlékek levédiai és etelközi példájaként a kutató a szubbotci, manvelovkai, tverdohlebi, korobcsinói és kriloszi sírokat sorolta fel, azt feltételezve, hogy ezt a csoportot már a 9. század végén besenyő temetkezések váltják fel a Fekete-tenger északi előterében (Orlov 2001, 1004–1007).

Másképpen képzelte el a történelmi helyzetet Sz. A. Pletnyova, aki összefoglaló monográfiájában szintén külön kitért a korai magyarokra (Pletnyova 2003, 103–113). A magyarokat megelőző Urál környéki kultúrák eredetéről és etnikai hovatartozásáról zajló vitákat elemezve felismerte, hogy bonyolult lenne eligazodni a részletekben, mivel egyik esetben sem történt meg a teljes körű összehasonlítás, azt csupán az anyagi kultúra egyes szegmenseiben végezték el. A 10. századi Kárpát-medence jellemző temetői alapján megállapíthatjuk, hogy a honfoglaló magyarok temetkezési szokásai közel állnak a szaltovói kultúrkör ún. zlivki variánsához, ugyanakkor a sírokban sajátos elemek is megfigyelhetők: a halott lábánál összehajtott lóbőrben elhelyezett lócsontok, illetve a halotti szemfedők használata. Pletnyova véleménye szerint ugyanezek a jellemzők figyelhetőek meg a Bolsije Tyigani-i és a tankejevkai temetőben is, ugyanakkor ez a hasonlóság inkább időbeli közelségre utal (egyébként a kutatónő mindkét temetőt a 9. század-

комплексно, а лишь по отдельным элементам материальной культуры. Эталонные могильники Карпатской котловины X в. позволяют заключить, что их погребальный обряд был близок т.н. «зливкинскому», но в погребениях отмечены и специфические детали – расположение костей коня в сложенном состоянии в ногах погребенного, наличие лицевых покрытий. Этот комплекс признаков, по мнению С. А. Плетнёвой, наблюдается и в Большетиганском и Танкеевском могильниках, но сходство их вещевого комплекса с могильниками венгров эпохи завоевания скорее указывает на их синхронность (впрочем, оба могильника датированы исследовательницей IX в.). Случившееся «перенаселение» Волго-Камья заставило часть мадьяр покинуть этот регион и перейти к кочеванию в более южных районах, соседящих с Хазарией.

Взаимоотношения с хазарами С. А. Плетнёва видела напряженными, допуская, что поселение на Правобережном Цимлянском городище было разгромлено именно мадьярами. Чтобы откупиться от них, мадьярам Леведи и были предоставлены просторы Северного Причерноморья. Отдельно рассмотрены материалы, отождествляемые с мадьярами Этелькёза. Так, в датировке Субботцевского могильника С. А. Плетнёва осталась на прежних позициях, датируя погребения на основании бордюра поясных деталей, стремян и высокогорлого кувшина X в. Серединой X в. на основании пояса, близкому поясу из саркельского клада, был датирован и Крылосский могильник. Лишь для Манвеловского погребения С. А. Плетнёва допускала датировку IX в. Группа мадьяр, оставившая Субботцевский и Крылосский могильники, по мнению исследователя, осталась в Северном Причерноморье в X в. по соглашению с печенегами.

М. Бенкё заинтересовали два комплекса с территории Украины, включавшие лицевые покрытия – маски: Манвеловка и Коробчино. Сам обряд исследователь считал заимствованным угорским населением от тюркских кочевников, но не оспаривая при этом древнемадьярскую принадлежность двух анализируемых комплексов. В отношении же стилистики украшения оковок ножен из Коробчино М. Бенкё выделил её в качестве единственной опубликованной на тот момент точной аналогии из степи торевтике

ra keltezte). A Volga–Káma vidékén bekövetkezett ’túlnépesedés’ arra kényszerítette a magyarok egy részét, hogy elhagyják ezt a régiót, és délebbi területeken, Kazária szomszédságában nomadizáljanak.

Sz. A. Pletnyova a kazárokkal való viszonyt feszültnek látta, és azt feltételezte, hogy a jobb parti cimljanszki erődöt a magyarok pusztították el. A Levédiában tartózkodó magyarok leszerelése érdekében a kazárok átengedtek nekik néhány területet a Fekete-tenger északi előterében. Az etelközi magyarokkal azonosítható leletek külön vizsgálat tárgyát képezik. Így a szubbotci temető datálása tekintetében Pletnyova tartotta korábbi véleményét, amely szerint az itt feltárt sírokat az övveretek peremdísze, a kengyelek és a magas nyakú korsók alapján 10. századinak tekintette. A kriloszi öv közeli párhuzama a sarkeli kincsleletben talált veretes öv, ezért a kutatónő a kriloszi temetőt is a 10. század közepére keltezte. Pletnyova csak a manvelovkai sírt tartotta 9. századinak. A szubbotci és kriloszi temetőhöz köthető magyar csoport – a kutatónő véleménye szerint – a besenyők beleegyezésével a Fekete-tenger északi előterében maradt a 10. században is.

Benkő Mihály érdeklődését két ukrajnai lelőhely keltette fel, ahonnan többek között halotti maszkok is előkerültek: Manvelovka és Korobcsino. A kutató ezt a temetési szertartáshoz tartozó elemet az ugorok által a nomadizáló életmódot folytató türköktől átvett szokásnak tartotta, de nem vitatta ennek a két konkrét lelőhelynek a korai magyar vonatkozását. A korobcsinói szablyakoptatót díszítése alapján a 10. századi Kárpát-medencei magyar fémművességnek akkoriban az egyetlen publikált, pontos sztyeppi párhuzamaként említette (Benkő 1992/93; Benkő 2003).

A kárpátaljai ukrán régészek munkáiban továbbra is kulcsfontosságú megvitatandó téma maradt a magyarok Kárpátaljára történő bejövetelének ideje és útvonala, amelyet főleg Béla király jegyzőnek leírása alapján határoztak meg. Anonymus szerint a magyarok a Kijev melletti úton haladtak és a Kárpátokon keresztül jöttek be a Kárpát-medencébe, ezt az útvonalat pedig – nem kevésbé hagyományosan – a kriloszi és Szudova Visnya-i 10. századi sírok jelzik (Penyak–Penyak 1998; Balahuri–Aliskevics 1999; Kotihorosko 2003; Kotihorosko 2008; Prohnenko 2005, stb.). Egyébként figyelemre méltó

из венгерских могильников Карпатской котловины X в. (Benkő 1992/93; Benkő 2003).

В работах украинских археологов Закарпатья ключевой обсуждаемой проблемой по-прежнему остается проблема времени и путей проникновения мадьяр в Закарпатье, которая в основном решается в русле очерченного нотарием Белы пути мимо Киева через Карпаты, не менее традиционно маркируемого погребениями X в. из Крылоса и Судовой Вишни (Пеняк–Пеняк 1998; Балагурі–Алишкевич 1999; Котигорошко 2003; Котигорошко 2008; Прохненко 2005 и др.). Впрочем, обращает на себя внимание тот факт, что наряду с абстрактным движением основной массы мадьяр северным «лесным» путем через Карпатские перевалы, исследователи вынуждены параллельно говорить о существовании отдельного степного образования «мадьяр Этелькёза», с которыми и были связаны основные исторические события IX в. Подунавья при участии мадьяр (Прохненко 2005).

Анализируя современное состояние проблемы поиска археологических памятников мадьяр Этелькёза в венгерской и восточноевропейской историографии, Л. Ковач выделил группы «приемлемых», «хронологически сомнительных» и «неприемлемых» комплексов, которые соотносятся с древними венграми, отметив, что и 5–6 «приемлемых» памятников могут попасть в другие группы в силу отсутствия пока контраргументов. Сомнения венгерских исследователей касаются многих комплексов, в частности, Л. Ковач приводит мнения о датировке Субботцевского могильника 2-й пол. IX в., а Манвеловского погребения даже ранее – VII–VIII вв., к X в. относит погребения из Крылоса, Судовой Вишни и Перемышля, а погребения из Сухой Гомольши и Воробьёвки не видит оснований выделять из основного массива салтовских, поскольку они не содержат ничего общего с венграми (Kovács 2005, 352–354). Исследователь придерживается довольно популярной сейчас позиции поиска археологической культуры предков венгров, исходя из реконструированных признаков по материалам могильников Венгрии X в. Как пример приводится «обол мертвых», часто представленный арабскими дирхемами, – этот обряд, по мнению Л. Ковача, не мог возникнуть у венгров в Карпатской котловине, а следовательно, его нужно искать восточ-

az a tény is, hogy a magyarok meghatározó tömegeinek az északi, ’erdős’ útvonalon való mozgása (amely végül a Kárpátokon való átkeléssel fejeződött be) mellett a kutatók kénytelenek az etelközi magyaroknak egy sztyeppi csoportjáról is beszélni, akik a 9. században jelentős Duna menti események résztvevői voltak (Prohnenko 2005).

Kovács László, elemezve az etelközi magyar régészeti emlékek kutatásának aktuális helyzetét a magyar és a kelet-európai kutatásban, ’elfogadható’, ’kronológiailag kérdéses’ és ’nem elfogadható’ kategóriákba sorolta be az etelközi magyarokkal összefügésbe hozott leleteket. Kiemelte, hogy 5–6 ’elfogadhatónak’ ítélt lelet ellenérv hiányában a másik két kategóriába is besorolható. A magyar kutatók több lelőhely, illetve lelet keltezését is megkérdőjelezik, többek között Kovács László a szubbotci temetőt a 9. század második felére teszi, a manvelovkai sírt viszont ennél korábbra, a 7–8. századra. A kriloszi, a Szudova Visnya-i és a lengyelországi Przemyślben talált temetkezéseket a 10. századra datálja, viszont nem tartja indokoltnak a Szuhaja Gomolsa-i és a vorobjovkai sírok kiemelését a szaltovói közegből, mivel ezek semmilyen közös jellemzőt nem mutatnak a magyarokkal (Kovács 2005, 352–354). A 10. századi Kárpát-medencei temetők leletanyagának jellemzőiből kiindulva a kutató a korai magyarok régészeti kultúrájának keresése során egy napjainkban igen népszerű álláspontot képvisel. Példaként hozza fel a ’holtak obulusaként’ is nevezett érmemelléklet adásának szokását, amely gyakran arab dirhemek formájában van jelen. Kovács szerint ez a szokás a magyarok körében nem a Kárpát-medencében alakulhatott ki, eredetét következésképpen keleten kell keresni – amennyiben megtaláljuk ennek a szokásnak az előképét, akkor azt a magyarok elődeivel azonosíthatnánk. Hasonló logika alapján vélekedik a Kárpát-medencei temetőkben jellemző szokás szerint ló- és fegyvermelléklettel ellátott sírokról, amelyek előzményét feltétlenül meg kell találni a Dontól nyugatra, olyan mennyiségben, amely arányos az Etelközben eltöltött időtartammal.

Mint sok más magyar történész és régész, Kovács László sem tud megbékélni az etelközi régészeti emlékek rendkívül alacsony számával, mert a Kárpát-medencébe érkező magyarok létszámára vonatkozó elméleti számítások minimum

нее – если его прототипы обнаружатся, это и будут предки венгров. Аналогичная логика с могильниками, вмещающими погребения вооруженных всадников с характерными для Венгрии признаками обряда, которые обязательно должны быть обнаружены к западу от Дона в количестве, пропорциональном времени проживания в Этелькёзе.

Как и многие венгерские историки, Л. Ковач не может смириться с крайней немногочисленностью археологических памятников Этелькёза, поскольку теоретические расчеты количества пришедших в Венгрию мадьяр должны указывать как минимум на десятки тысяч мигрантов. Проблемы, следующие отсюда в выводах венгерского коллеги, несомненно удивят отечественного исследователя: обсуждается вопрос хронологического отделения мадьярских погребений от печенежских из-за редкости погребений с монетами (а также на основании озвученного ещё Ч. Балинтом постулата, что печенежские погребения остаются фактически неизученными); утверждается, что в советский период археологические исследования в степной зоне были минимальны, тогда как после распада СССР число раскопок здесь выросло (!); и, пускай и в несколько иронической форме, говорится о «непроверяемой возможности, что все эти комплексы находок лежат спрятанными в запасниках региональных музеев». Но, к чести Л. Ковача, «теория заговора» вызывает у него все же некоторые сомнения, поскольку после распада СССР и появления «провенгерских исследователей», наблюдаются, тем не менее, только минимальные сдвиги в этой области (Kovács 2005, 352–354).

Серия монографий И. Эрдейи раскрывает общие взгляды исследователя на предысторию и ранние этапы истории венгров (Erdélyi 2002), излагает историю исследования вопроса (Erdélyi 2004), а также представляет каталог археологических находок IX–X вв. «венгерского» стиля в Восточной Европе (Erdélyi 2008). Продолжая традиции Б. Пошты и Н. Феттиха, И. Эрдейи включил в каталог разновременные и разнокультурные комплексы из степи, Северного Кавказа, лесостепной и лесной зон Поволжья, Руси, больше акцентируя внимание не на этногенетических процессах и археологических культурных типах, а на стилистической трансформации több tízezer honfoglalóra utalnak. Innen erednek a problémák a magyar kollégák következtetéseiben, és ez kétségkívül csodálkozásra készteti az ukrán kutatókat: az érmével keltezhető sírok alacsony száma miatt vita tárgyát képezi a magyar és besenyő sírok kronológiai elválasztása (ehhez kapcsolódik még a Bálint Csanád által megfogalmazott feltevés, miszerint a besenyő sírokat gyakorlatilag senki nem kutatja). Azt állítják, hogy a szovjet időszakban minimális mértékben zajlott a sztyeppi területek régészeti kutatása, majd a Szovjetunió szétesése után ez a szám megnövekedett (!), és kissé ironikus módon arról beszélnek, hogy egy „ellenőrizhetetlen lehetőség szerint az összes ilyen leletegyüttes a helyi múzeumok raktáraiban van elrejtve". Viszont, Kovács László becsületére legyen mondva, az 'összeesküvés-elmélet' nála bizonyos kétségeket ébresztett, mivel a Szovjetunió szétesése és a 'magyarpárti kutatók' megjelenése után is csak minimális változások történtek ezen a területen (Kovács 2005, 352–354).

Erdélyi István monográfiák sorozatában ismertette a magyarok őstörténetére és történetük korai szakaszaira vonatkozó általános nézeteit (Erdélyi 2002), összefoglalta a kérdés kutatástörténetét (Erdélyi 2004), továbbá összeállította a 9–10. századi kelet-európai 'magyar' stílusú régészeti leletek katalógusát (Erdélyi 2008). Pósta Béla és Fettich Nándor nyomán Erdélyi István is a sztyepp, az Észak-Kaukázus, a Rusz, valamint a Volga-vidék erdős sztyeppi és erdős zónáinak különböző időszakaiból és különböző kultúráktól származó leletegyütteseket illesztett be katalógusába. A hangsúlyt nem az etnogenezis folyamataira és a régészeti kultúrák típusaira helyezte, hanem a lovas kultúra elit tárgyainak stílusbeli változásaira, amely a szerző véleménye szerint a 'keleti nomádok' hatása alatt, velük szoros kapcsolatban alakult ki, és nem pedig a szaltovo–majaki kultúrkörben. Erdélyi az említett kultúrkörrel a magyaroknak csak egy csoportját kapcsolta össze, amely véleménye szerint még a 8. században, a bolgárokkal együtt a Kubány folyó medencéjébe költözött be. A kutató kiállt a magyarok Európába történő vándorlásának déli útvonala mellett, kiemelve a Káma vidékén elhelyezkedő *Magna Hungaria* késői jellegét és megkérdőjelezve Baskíriának a magyarok őshazájaként betöltött szerepét. A kijevi és csernyigovi

предметов элитарной всаднической культуры, по мнению автора, формировавшейся в тесном контакте и под влиянием «восточных номадов», а не салтово-маяцкой культурно-исторической общности. С последней И. Эрдейи связывает лишь группу венгерского населения, по его мнению, ещё в VIII в. поселившегося в бассейне р. Кубань вместе с булгарами. Исследователь отстаивает южный путь миграции мадьяр в Европу, подчеркивая поздний характер *Magna Hungaria* в Прикамье и сомневаясь в роли Башкирии как прародины мадьяр. Наличие же отдельных древнерусско-венгерских параллелей в погребальных памятниках Киева и Чернигова X в. И. Эрдейи объясняет не наследием Этелькёза и контактами русов с мадьярами IX в., а вероятным участием венгров в русской наемной дружине X в.

Его традиционный оппонент И. Фодор вновь скептически высказался о возможности расселения мадьяр на Северном Кавказе, отнеся следы возможных контактов аланского населения и древних венгров к эпизоду их совместного проживания в рамках салтово-маяцкой культуры Хазарского каганата (Фодор 2008). Исследователь по-прежнему связывает ранний этап истории мадьяр с «кушнаренковско-караякуповскими» памятниками Приуралья (не разделяя эти культуры ни типологически, ни хронологически), а языковые контакты мадьяр и волжских булгар датирует VI–VII вв. и соотносит с соседством древних мадьяр с булгарами – носителями шиловского и новинковского типов в Поволжье (Фодор 2009). Это удревнение необходимо исследователю для аргументации ранней (не позже сер. VIII в.) датировки переселения мадьяр на территорию Хазарского каганата в Леведию. В обзорной популярной монографии И. Фодор вновь локализирует Леведию абстрактно в «бассейнах Дона и Донца», заполняя соответствующий раздел книги общей характеристикой памятников салтовской культурно-исторической общности, тогда как раздел об Этелькёзе – древнерусско-венгерскими параллелями X в. (Fodor 2009b). Впрочем, на примере сбруйных круглых бляшек с «перевязанным» бордюром исследователь аргументирует и возможность влияния художественного металла Венгрии на восточных соседей уже в X в., путем его распространения торговыми путями (Fodor 2009a). Что касается

10. századi sírleletekben megfigyelhető rusz–magyar párhuzamokat Erdélyi nem az etelközi hagyatékkal és a 9. századi rusz–magyar kapcsolatokkal magyarázta, hanem magyarok feltételezett részvételével a 10. századi rusz fejedelmi kíséretben (druzsina).

Erdélyi István immár hagyományos vitapartnere, Fodor István ismét szkeptikusan vélekedett arról, hogy az Észak-Kaukázusban éltek volna magyarok, és az alán népesség és a korai magyarok lehetséges kapcsolatainak nyomait a Kazár Kaganátus, azon belül is a szaltovo–majaki kultúrkör keretei közötti együttélésük epizódjának tekinti (Fodor 2008). Fodor továbbra is az Urál vidékén ismert kusnarenkovói és karajakupovói típusú leletekkel kapcsolja össze a magyarok történetének korai szakaszát (ezeket a kultúrákat azonban sem tipológiailag, sem pedig kronológiailag nem bontja fel). A magyarok és volgai bolgárok nyelvi kapcsolatait a 6–7. századra keltezi és a két nép szomszédságával magyarázza, régészeti példaként pedig volgai bolgár lelőhelyeket, a Volga menti Silovkát és Novinkit hozza fel (Fodor 2009). Erre a korai keltezésre azért van szüksége a kutatónak, hogy a magyaroknak a Kazár Kaganátus területére, Levédiába történő korábbi (legkésőbb a 8. század közepéig végbement) átköltözése mellett érvelhessen. Népszerű összefoglaló monográfiájában Fodor ismét absztrakt módon, a „Don és Donyec völgyében" helyezi el Levédiát. A könyv vonatkozó fejezetét a szaltovói kultúrkör emlékeinek általános jellemzőivel tölti ki, ugyanakkor az Etelközről szóló fejezetben a 10. századi rusz–magyar párhuzamokról ír (Fodor 2009b). Egyébként a 'pálcatagos' szegélymintával elátott, kerek lószerszámveretek példáján a kutató amellett érvel, hogy a magyar fémművesség tárgyai már a 10. században – kereskedelem révén – hatást gyakorolhattak a keleti szomszédokra (Fodor 2009a). Ami a sztyeppi leleteket illeti, Fodor a korobcsinói szablyakoptatót kétségkívül magyar mester munkájának tartja (Fodor 2008a, 158–159; Fodor 2009b, 60–61).

Mesterházy Károly a különböző eredetű elemek jelenlétét a 9. századi és 10. század eleji magyar fémművességben a szubbotci temető és a korobcsinói sír példájával úgy próbálta magyarázni, hogy a 10. századi magyar fémművességben továbbélő motívumokat felosztotta 'szogd', 'iráni

степной части находок, то произведением венгерского мастера Этелькёза И. Фодор уверенно назвал оковки сабли из Коробчино (Fodor 2008a, 158–159; Fodor 2009b, 60–61).

Сочетание разновекторных стилей в древневенгерской торевтике IX – нач. X вв., используя в т.ч. материалы Субботцевского могильника и погребения из Коробчино, попытался объяснить К. Мештерхази, выделив среди декоративных элементов, находящих продолжение в венгерской торевтике X в., «согдийские», «иранские» («постсасанидские»), «исламские» и «византийские» (Mesterházy 2005; Mesterházy 2006).

Суммируя выводы и мнения историографии последнего десятилетия, мы констатируем весьма пеструю картину представлений об истории и развитии материальной культуры древних мадьяр, а также об их взаимодействии с соседними народами. Такое разнообразие поддерживается остро дискуссионным состоянием целого комплекса ключевых вопросов.

Прежде всего, это вопросы хронологии. Дискуссионны даты появления и исчезновения памятников мадьярского круга в Поволжье и Северном Причерноморье, а также их более узкая хронология. Вторая проблема касается поиска культурной монолитности и противостоящего ему мнения о культурном разнообразии памятников древних мадьяр региона, откуда следует важная проблема верификации каталога памятников древних мадьяр Северного Причерноморья и определения культурного типа интересующего нас круга памятников. Третья проблема, остающаяся актуальной уже более 70-ти лет, – это взаимоотношения культуры мадьяр и салтово-маяцкой культурно-исторической общности (КИО). Следующая – это использование памятников мадьяр Этелькёза для уточнения исходного региона их миграции. Наконец, последняя серьезная проблема – это взаимоотношение признаков выделенных памятников мадьярского круга с культурой венгров X в., вызывающее наибольший интерес у венгерских исследователей.

Решение данного комплекса вопросов традиционным экстенсивным путем следования давно протоптанными направлениями историографии XX в. несомненно потребовало бы (posztszászánida)', 'muszlim' és 'bizánci' elemekre (Mesterházy 2005; Mesterházy 2006).

Az elmúlt évtized kutatásának következtetéseit és véleményeit összegezve egy igen vegyes képet kapunk a korai magyarok történetéről, anyagi kultúrájuk fejlődéséről, valamint a szomszédos népekkel való kapcsolatukról kialakított elképzelésekről. Ezt a sokféleséget a viták kereszttüzében álló kulcskérdések tartják fenn.

Itt elsősorban a kronológiai kérdéseket kell megemlíteni. Vitatottak a magyar emlékek megjelenésének és eltűnésének időpontjai a Volga vidékén és a Fekete-tenger északi előterében, de ezeknek a területeknek a szűkebb kronológiáját illetően sem mutatkozik egyetértés. A második probléma a régió korai magyar leleteinek kulturális egységességét és az azzal szemben álló, a sokszínűséget hangoztató véleményt érinti. Ebből következik egy másik fontos probléma, a Fekete-tenger északi előterében talált korai magyar emlékekből összeállítandó katalógus hitelesítésének kérdése, valamint a vizsgálatunk tárgyát képező leletkör kulturális típusának meghatározási problémája. A harmadik probléma – amely immár több mint 70 éve aktuális – a magyarok és a szaltovo–majaki kultúrkör közötti kulturális kapcsolatokat érinti. A következő kérdéses pont az etelközi magyar leletek felhasználása a vándorlás kiindulási helyének pontosítására. Végül az utolsó komoly kérdés – amely iránt a legjobban érdeklődnek a magyar kutatók – az, hogy a magyarnak meghatározott keleti leletek ismérvei hogyan viszonyulnak a 10. századi Kárpát-medencei magyar kultúrához.

Ezen problémakör hagyományos, extenzív úton történő megoldása, amelynek irányvonalát a 20. századi kutatók már régen kitaposták, kétségtelenül igen terjedelmes kritikai szöveget igényelne. A másik lehetőség 2007–2008 után jelent meg.

A 2007-es ásatási szezonban Ukrajnában a Poltavai területen, Dmitrovka falu közelében egy kurgánból három, korai magyar stílusú tárgyakat tartalmazó másodlagos temetkezést tártak fel (Szuprunenko–Majevszka 2007; Szuprunenko 2007), a Dnyipropetrovszki területen pedig Katyerinovka falu (Ordzsonikidze Ércdúsító Kombinát) közelében egy kettős másodlagos temetkezést fedeztek fel (Polin–Csernih–Daragan–Razumov 2008; Razumov et al. 2017). Ezzel szinte egyidőben

весьма объемного критического текста. Другая возможность появилась после 2007–2008 гг.

В сезоне 2007 г. были исследованы три впускных погребения с материалами древневенгерского стиля в кургане у с. Дмитровка Полтавской обл. (Супруненко–Маєвська 2007; Супруненко 2007) и парное впускное погребение в кургане у с. Катериновка (Орджоникидзевский ГОК) Днепропетровской обл. (Полин–Черных–Дараган–Разумов 2008; Разумов и др. 2017). Параллельно появилась публикация кургана у г. Слободзея в Приднестровье, содержащего могильник с как минимум 14 датированными погребениями интересующего нас хронологического среза, но отнесенными авторами публикации к «булгарскому» варианту салтовской культуры (Щербакова–Тащи–Тельнов 2008).

А. Б. Супруненко в монографической публикации Дмитровских погребений представил в заключении обзор других древневенгерских находок Полтавщины, в частности, комплекса из Твердохлебов и находок из Шушваловки. По мнению исследователя, наиболее ранним из рассмотренных является погребение из Твердохлебов последней четверти IX в., погребения же из Дмитровки и бляшки из Шушваловки чуть позже – рубежа IX–X вв. Это позволило А. Б. Супруненко заключить, что венгерское население пребывало в бассейнах Сулы и Ворсклы как минимум до этого времени (Супруненко 2007, 79–86).

Проблема древних мадьяр в Восточной Европе нами рассматривалась в двух кратких обобщающих разделах (Комар 2008c; Комар 2009) и докладе (Komar 2009a, 15–16.), где археологические памятники IX в. в степях Северного Причерноморья выделялись в самостоятельный тип Субботцев и отождествлялись с древними мадьярами периода Этелькёза. Выделение субботцевского типа памятников и новые открытия в Челябинском Зауралье использовал в новой концепции миграции мадьяр А. Тюрк (Türk 2010; Тюрк 2012; Türk 2012a; Тюрк 2013), в т.ч. и на диссертационном уровне. После детального сравнения основных компонентов культуры А. Тюрк основательно отверг гипотезу о связи культуры венгров Карпатской котловины с салтово-маяцким кругом и связал перспективы поиска истоков культуры древних мадьяр с памятниками типа Субботцев (Türk 2011).

jelent meg a Dnyeszter vidékén, Szlobodzeja város mellett feltárt kurgán publikációja. A kurgánban legalább 14 keltezhető sír található, amelyek kora pont a vizsgálatunk tárgyát képező időszakra esik, a szerzők azonban a szaltovói kultúrkör ’bolgár’ variánsához sorolták őket (Scserbakova–Tascsi–Tyelnov 2008).

A. B. Szuprunenko a dmitrovkai sírokról írt monografikus publikációjának lezárásában áttekinti a Poltavai terület (Poltavscsina) további, a korai magyarokhoz köthető leleteit, többek között a tverdohlebi és susvalovkai leleteket. A kutató véleménye szerint a vizsgált leletek közül a legkorábbi a tverdohlebi temetkezés (9. század utolsó negyede), amelynél a dmitrovkai sírok és a susvalovkai veretek valamivel későbbiek (9–10. század fordulója). Ez alapján Szuprunenko azt állapította meg, hogy a magyar népesség legalább a jelzett időpontig jelen volt a Szula és a Vorszkla folyók völgyében (Szuprunenko 2007, 79–86).

Korábbi munkáinkban a kelet-európai korai magyar kérdést két rövid összefoglaló fejezetben (Komar 2008c; Komar 2009), valamint egy előadásban tekintettük át (Komar 2009a, 15–16). Ezekben a munkákban a Fekete-tenger északi előterének sztyeppi területein talált 9. századi régészeti leleteket az önálló szubbotci lelettípushoz soroltuk és az etelközi magyarokkal azonosítottuk. A magyar vándorlás egy új koncepcióját Türk Attila alkotta meg a szubbotci típusú emlékek elkülönítése és az Uralontúl Cseljabinszk környéki területein zajló új feltárások eredményei alapján (Türk 2010; Türk 2012; Türk 2012a; Türk 2013), többek között egy doktori disszertáció szintjén is (Türk 2011). Az anyagi kultúra alapvető jellemzőinek részletes összehasonlítása után a kutató egyértelműen elutasította a honfoglaló magyarok és a szaltovo–majaki kultúrkör kapcsolatáról alkotott hipotézist, és helyette a szubbotci lelettípus emlékeinek kutatására helyezte a hangsúlyt (Türk 2011).

Részben ugyanezekkel a kérdésekkel foglalkozott 2011-ben a *Мадяри в Середньому Подніпров'ї* („Magyarok a Közép-Dnyeper mentén”) című konferencia, amelynek eredményeit azonos címmel egy tanulmánykötetben publikálták. A kötet a szubbotci leletkör korábban már kiadott anyagainak újbóli publikálását (Kulatova–Szuprunenko 2011; Szuprunenko 2011; Csurilova–Hodasz 2011),

Частично эти же вопросы рассматривались в 2011 г. на конференции «Мадьяры в Среднем Поднепровье», по итогам которой был издан одноименный сборник статей, включавший республикацию уже издававшихся ранее материалов круга Субботцев (Кулатова–Супруненко 2011; Супруненко 2011; Чурилова–Ходас 2011), обобщения памятников указанного типа (Комар 2011), публикацию новых памятников из Южного Зауралья (Боталов–Грудочко 2011), рассмотрение предметов древневенгерского и финно-угорского стилей из салтовских комплексов (Аксёнов 2011; Скирда 2011), а также проблемы путей миграции мадьяр в Карпатскую котловину (Моця 2011).

С новым научным направлением резко контрастировала появившаяся параллельно монография А. О. Добролюбского и И. А. Смирнова, в которой исследователи утверждали в категорической форме, что никаких археологических следов пребывания угров в Северном Причерноморье пока не обнаружено. Причины отсутствия археологических памятников в русле традиций советской номадистики, объяснялись «подвижным образом жизни» и пребыванием на первой «таборной» стадии кочевания по С. А. Плетнёвой (Добролюбський–Смирнов 2011, 28).

Л. Ревес в обзоре предыстории венгров, напротив, уже констатировал, что концепция о салтовских истоках культуры венгров эпохи завоевания родины, в связи с появлением новых работ, отрицающих такую связь, должна быть пересмотрена, выделив, в частности, работы А. Тюрка. Исследователь выбрал в качестве наиболее ярких комплексов, иллюстрирующих возможную культуру мадьяр Этелькёза и Леведии, погребения из Субботцев и Коробчино, подчеркивая сомнительность их датировки X в., повторив и предложенные для данного круга памятников хронологические и культурные определения: «горизонт Субботцев» и «тип Субботцев» (Révész 2014, 10–29).

Таким образом, после открытия Субботцевского, Слободзейского и Дмитровского могильников, а также погребений из Катериновки, в нашем распоряжении появилась целая группа закрытых археологических комплексов древневенгерского культурного круга из Северного Причерноморья, которые впервые позволяют выйти на новый теоретический уровень осмысления древневенгерской проблемы в целом.

a szubbotci típusú leletek áttekintését (Komar 2011), az Uralontúl déli területeiről újonnan előkerült leletek közlését (Botalov–Grudocsko 2011), a szaltovói leletanyag korai magyar és finnugor stílusjegyeket viselő tárgyainak áttekintését (Akszjonov 2011; Szkirda 2011), valamint a Kárpát-medencében lezáruló magyar vándorlás útvonalának problémáit (Mocja 2011) foglalta magában.

Az új tudományos irányzattal éles kontrasztban állt A. O. Dobroljubszkij és I. A. Szmirnov a konferenciakötettel egyidőben megjelenő monográfiája, amelyben a kutatók kategorikus álláspontjukat közölték. Eszerint a Fekete-tenger északi előteréből jelenleg egyetlen olyan lelet sem ismert, amely ugor jelenlétre utalna. A leletek hiányának okát a szovjet nomádkutatás medrében maradva Sz. A. Pletnyova alapján a nem letelepedett életmóddal, illetve azzal magyarázták, hogy a magyarok akkoriban a nomadizáló életmód első stádiumában voltak (Dobroljubszkij–Szmirnov 2011, 28).

Révész László a korai magyar történetet áttekintő munkájában már – főleg Türk Attila munkái nyomán – felismerte, hogy a honfoglalás kori magyar kultúra szaltovói kapcsolatainak koncepciója az ezt az állítást elutasító új publikációk tükrében újragondolásra szorul. Révész a legjelentősebb leletek, vagyis a szubbotci és korobcsinói sírok alapján körvonalazta a levédiai és etelközi magyar kultúrát, kiemelte vitatott 10. századi datálásukat, és a szóban forgó, kronológiailag és kulturálisan is elkülönülő leletcsoport elnevezésének ismét a ’Szubbotyici-horizont’ vagy ’szubbotyici típus’ elnevezést javasolta (Révész 2014, 10–29).

Ily módon a szubbotci, szlobodzejai és dmitrovkai temetők, valamint a katyerinovkai sírok feltárása után rendelkezésünkre állt a korai magyar kultúrkör zárt kontextusú régészeti emlékeinek egy teljes csoportja a Fekete-tenger északi előterében, amely elsőként tette lehetővé azt, hogy a korai magyar kérdéskör egészének megértésében új elméleti szintre jussunk.

Глава III

ПРИЗРАК ДРЕВНИХ УГРОВ НА ЮГЕ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ В V–VIII ВВ.

III. fejezet

A KORAI UGOR NÉPEK TARTÓZKODÁSÁNAK VÍZIÓJA KELET-EURÓPA DÉLI RÉSZÉN AZ 5–8. SZÁZADBAN

III.1. Огуры

Поиски протовенгров в восточноевропейской степи V–VIII вв. к западу от Волги в венгерской историографии восходят ещё к «гуннской» версии происхождения Арпадов, озвученной в средневековых хрониках. В советской же историографии версия о проживании угров в степях имела своего союзника в виде одной из наиболее серьезных величин раннесредневековой номадистики сер. XX в. – М. И. Артамонова. Исследователь относил к таковым группу огурских племен V–VI вв., полагая, впрочем, что позже они были тюркизированы, и не смешивая их с собственно протовенграми (Артамонов 2002, 88–91).

Наличие (или даже доминирование!) «угорского» компонента в составе гуннов, булгар и других кочевников Восточной Европы после М. И. Артамонова безапелляционно постулировалась в целом ряде работ историков и археологов, хотя в основе столь определяющей гипотезы лежит всего лишь несложная догадка Д. Европеуса о том, что компонент «огур» тождественен этнониму «угры». Вторым притягивающим всеобщее внимание фактом является упоминание «Повести временных лет» о «белых уграх», воевавших при Ираклии с Хосровом, породившее немало отождествлений их с «сарагурами» и «белыми савартами».

Сходство этнонимов «огуры (угуры) – угры» и «савиры – саварты» позволило А. Х. Халикову даже предположить, что «древневенгерский союз» начал оформляться уже во 2-й пол. VI в. под властью Тюркского каганата (Chalikov 1986, 212–213). Актуальность «огурская» версия сохраняет и до настоящего момента, судя по уверенности ряда исследователей в участии угров в гуннской миграции или даже в захвате тюрками Крыма 576–577 гг. (Белавин–Иванов–Крыласова 2009, 82, 84).

Огурские племена появляются на исторической арене впервые в 463 г. По данным Приска Панийского, около этого времени на Северный Кавказ прибыли племена сарагуров, оногуров и огуров («урогов»), изгнанные из своих земель савирами, которых, в свою очередь, разбили и вытеснили авары (Латышев 1948, 264). Этим со-

III.1. Ogurok

A magyar kutatástörténetben a magyarok elődeinek az 5–8. században a Volgától nyugatra elterülő kelet-európai sztyeppi területekre helyezése a középkori krónikák révén egészen az Árpádok ’hun’ eredetéig nyúlik vissza. A szovjet kutatásban az ugor népek sztyeppi jelenlétének elmélete a 20. század közepén a kora középkori nomádkutatás egyik legkomolyabb kutatója, M. I. Artamonov személyében lelt támogatóra. A kutató a sztyeppi ugorokhoz sorolta az 5–6. századi ogur törzsek egy csoportját – alattuk nem a magyarok elődeit értve –, azt feltételezve, hogy ezek később eltörökösödtek (Artamonov 2002, 88–91).

A hunok, bolgárok és más kelet-európai nomád népek összetételében az ’ugor’ népesség meglétét (sőt, dominanciáját!) M. I. Artamonov után sok történész és régész elfogadta, és a további munkákban vitán felül álló információként szerepelt. Ez az igencsak meghatározó hipotézis azonban D. Europaeusnak csupán egy egyszerű feltevésén alapult, amely szerint az ’ogur’ népesség azonos az ’ugor’ népnévvel. A második, szintén nagyobb figyelmet felkeltő tényező a *Régmúlt idők krónikája,* amely megemlíti a „*fehér ugorok*at”, akik Herakleiosz bizánci császár oldalán II. Huszrau (görög nevén Khoszroész) szászánida király ellen harcoltak. Emiatt a „*fehér ugorok*at” többen a „*szaragurok*kal” és a „*fehér szavárdok*kal” azonosították.

Az ’ogur (ugur) – ugor’ és a ’szavir – szavárd’ népnevek hasonlósága alapján A. H. Halikov azt feltételezte, hogy az ’ősmagyar törzsszövetség’ szerveződése már a 6. század második felében, a Türk Kaganátus fennhatósága alatt megkezdődött (Chalikov 1986, 212–213). Az ’ogur’ verzió egészen napjainkig megőrizte aktualitását, hiszen sok kutató vallja azt, hogy az ugorok részt vettek a hunok vándorlásában, sőt, a Krím 576–577. évi türkök általi elfoglalásában is (Belavin–Ivanov–Krilaszova 2009, 82, 84).

Az ogur törzseket először 463-ban említik a források. Priszkosz rétor adatai alapján körülbelül ekkor érkeztek meg az Észak-Kaukázusba a szaragur, onogur és ogur („*urog*”) törzsek, amelyeket a szavirok űztek el saját földjükről, utóbbiakat pedig előzőleg az avarok verték szét és szorították ki szálláshelyükről (Latisev 1948, 264). Ezeknek

бытиям на востоке действительно предшествовал разгром жуань-жуанями (аварами) в 460 г. последнего хуннского политического объединения кочевников на северо-западе Китая – «Северное Лян» (Кляшторный 1965, 278–281). Вслед за первыми огурскими мигрантами в Европу вскоре переселяются племена кутригуров и утигуров, а за ними появляются на Северном Кавказе и их обидчики – савиры и берсилы. Огуры закрепились в степях к западу от Волги, оногуры и сарагуры – на Северном Кавказе, утигуры – в Восточном Приазовье, а кутригуры заняли степи Северного Причерноморья.

Проблема угорской версии происхождения огурских племен состоит в том, что восточноевропейские кочевнические этнонимы с окончанием на –r в тюркологии рассматриваются как характерный признак принадлежности народов к древней западнотюркской языковой группе (т.н. «r-группа»), современным представителем которой является чувашский язык. «Огур» (*oγur*) – это форма мн. ч. от *oγuš* – «племя»; в z-группе языков это слово приобретает форму *oγuz* – «огуз», также весьма продуктивную в тюркской этнонимике (Сравнительно-историческая грамматика 2001, 323). Все названия «огурских» племен достаточно уверенно этимологизируются на западнотюркской основе: оногуры – *on oγur* – «десять племен»; сарагуры – *sar*(*y*) *oγur* – «светлые/желтые племена»; кутригуры – *qurt oγur* – «племена [тотема] волка» (или от *qutur* – «благородный олень»); утигуры – *ut oγur* – «племена лошади» или «огненные племена», если греческое ουτ отражает общетюркское ōt (другой вариант – *ot*(*ur*) – «тридцать»).

Серьезные проблемы создает и происхождение самого этнонима «угры», поскольку данных о том, что его использовала как самоназвание какая-то из групп угров, в настоящее время нет. Вследствие этого исследователи до сих пор вынуждены всерьез рассматривать обратную версию о происхождении этнонима «угры/унгры» от тюркского «оногур» (Róna-Tas 1999, 284; Напольских 2005; Зимони 2000, 17; Дьёни 2005–2006, 81), правда, оставляя загадкой механизм подобного перенесения этнонима северокавказского племени конца V–VI вв. на мадьяр. Наиболее ранние византийская (Ουγγροι) и латинская

az eseményeknek volt egy keleti előzménye: 460-ban a zsuanzsuanok (avarok) szétverték a hiungnuk vezette utolsó nomád politikai képződményt, a Kína északnyugati részén elhelyezkedő ’Észak-Liang’-ot (Kljastornij 1965, 278–281). Az Európába érkező első ogur betelepülők nyomában hamarosan megérkeznek a kutrigur és utigur törzsek is, mögöttük pedig az Észak-Kaukázusban megjelennek üldözőik, a szavirok és a berszilek. Az ogurok a Volgától nyugatra fekvő sztyeppen erősödtek meg, az onogurok és a szaragurok az Észak-Kaukázusban, az utigurok az Azovi-tenger keleti előterében, a kutrigurok pedig a Fekete-tenger északi előterének sztyeppi területeit vették birtokukba.

Az ogur törzsek ugor származásának elméletével az a probléma, hogy a turkológia azt a kelet-európai nomád népet, amelynek neve r-re végződik, a korai nyugati török nyelvek csoportjába (az ún. ’-r török’ vagy ’csuvasos török’ csoportba) sorolja. Ennek a csoportnak egyetlen ma élő képviselője a csuvas nyelv. Az ’ogur’ (*oγur*) szó az *oγuš* (’törzs’) szó többes száma; a ’-z török’ vagy ’köztörök’ csoportban ugyanez a szó az ’oguz’ (*oγuz*) formát veszi fel, amely szintén igen gyakori a török népnevekben (Szravnyityelno-isztoricseszkaja grammatyika 2001, 323). Az ’ogur’ törzsek összes elnevezése elég nagy megbízhatósággal eredeztethető a nyugati török alapokból: onogurok – *on oγur* – ’tíz törzs’; szaragurok – *sar*(*y*) *oγur* – ’világos’ vagy ’sárga törzsek’; kutrigurok – *qurt oγur* – ’a farkas törzsei’ (vagy pedig a *qutur* – ’nemes szarvas’ szóból); utigurok – *ut oγur* – ’a ló törzsei’ vagy ’tüzes törzsek’, amennyiben a görög ουτ a köztörök ōt szót tükrözi (másik változata: *ot[ur]* – ’harminc’).

Komoly problémát jelent magának az ’ugor’ népnévnek az eredete is, mivel jelenleg nem áll rendelkezésre arra vonatkozó adat, hogy ezt az ugorok valamely csoportja önelnevezésként használta volna. Emiatt a kutatók mindmáig kénytelenek komolyan vizsgálni ennek az ellenkezőjét, vagyis az ’ugri/ungri’ népnévnek ’onogur’, tehát *török* nyelvi eredetét is (Róna-Tas 1999, 284; Napolszkih 2005; Zimonyi 2000, 17; Gyóni 2005–2006, 81), igaz, továbbra is kérdéses marad, miként került át a magyarokra egy 5. század végi – 6. századi észak-kaukázusi törzs neve. A 9. századi magyarok legkorábbi bizánci (Ουγγροι) és latin (*Ungri*) elnevezését tükrözi a keleti szláv *ugri* (*Угры*) szónak

(*Ungri*) формы названия мадьяр IX в. отражают западнославянское произношение восточнославянского Оугры (ср. польское *węgry*). В древнерусском языке с XI в. известно также название «Югрия», близкое сохранившемуся в языке коми «йöгра» (служившее названием для северных ханты и манси) (Напольских 2005, 241). Вероятно, именно контакты восточных славян с народами пермской языковой группы и объясняют, каким образом к мадьярам перешло это название.

За исключением компилятивных позднесредневековых хроник, письменные источники объективно не дают археологам никаких свидетельств о наличие некоего «угорского компонента» на юге Восточной Европы в V–VIII вв., заставляя вспомнить, наконец, что от многократного повторения предположение не становится фактом. Современная археология обладает довольно большим спектром методов, позволяющих судить о культурных, этнических, экономических, политических, религиозных связях различных групп населения. Именно археология постоянно накапливает новые данные, пересматривая или подтверждая прежние выводы, поэтому решение современных проблем вполне может обойтись без недоказуемых «исторических аксиом».

Проблема поиска археологических памятников собственно протомадьяр часто смешивается с проблемой выделения финно-пермско-угорских групп населения на юге Восточной Европы V–VIII вв., что является несомненной ошибкой.

Гипотетический облик погребального обряда протомадьяр (на основании признаков памятников X в.) подразумевает простую форму могильной ямы, вытянутое на спине положение костяка с западной ориентировкой, расположение в могиле (преимущественно слева в области ног) костей коня в виде черепа и нижней части конечностей. Выделение в качестве важного признака западной ориентировки автоматически отсекает из нашего анализа восточноевропейские кочевнические памятники 2-й пол. V – первой пол. VII вв., среди которых полностью доминировала меридиональная (северная) ориентировка (Комар 2004; Комар 2006а; Комар 2008а; Комар 2013; Комар 2013а).

a nyugati szláv kiejtése (vö. a lengyel *węgry* szóval). Óorosz nyelven a 11. századtól kezdve ismert a *'Jugria'* (Югрия) elnevezés, amely közel áll a komi nyelvben megmaradt *'jögra'* (йöгра) szóhoz; utóbbit az északon élő hantik és manysik elnevezésére használták (Napolszkih 2005, 241). Valószínűleg a keleti szlávoknak a permi nyelvek csoportjába tartozó népekkel való kapcsolatai magyarázzák meg áttételesen, hogyan is kerülhetett át a magyarokra az 'ugor' elnevezés.

A kompilatív késő középkori krónikák kivételével az írott források semmilyen objektív bizonyítékot nem nyújtanak a régészeknek arra nézve, hogy az 5–8. században Kelet-Európa déli részén jelen lett volna egy bizonyos 'ugor népesség', ezért folyamatosan emlékeznünk kell rá, hogy egy feltételezés a gyakori ismétléstől még nem válik ténnyé. A jelenkori régészet a különböző módszerek elég széles spektrumával rendelkezik, amely lehetővé teszi, hogy értékelni tudjuk az adott népesség egyes csoportjainak kulturális, etnikai, gazdasági, politikai és vallási kapcsolatait. Éppen a régészet az a tudományág, amely folyamatosan új adatokra tesz szert, felülvizsgálva vagy megerősítve a korábbi következtetéseit, ezért a mai problémák tökéletesen megoldhatók bizonyíthatatlan 'történelmi axiómák' nélkül is.

A magyarok elődeinek tulajdonított régészeti leletek kutatásának problémája gyakran összemosódik egy másik kérdéskörrel, az 5–8. századi Kelet-Európa déli részén élő népesség finn-permi és ugor csoportjainak elkülönítésével, amely egy nyilvánvaló módszertani hiba.

A korai magyarok temetkezési szokásainak feltételezett formáján (a 10. századi leletek jellemzői alapján) a sírgödörnek egy egyszerű formája értendő, amelyben nyugat–keleti tájolású, háton fekvő, nyújtott csontváz, valamint egy részlegesen eltemetett ló helyezkedik el (az esetek nagy részében a halott bal oldalán, a lábnál található a lókoponya és az állat végtagjainak alsó részei). Fontos jellemző a nyugat–keleti tájolás, mert ez automatikusan kizárja elemzésünkből az 5. század második fele – 7. század első fele közötti időszak kelet-európai nomád leletei közül azokat, amelyeknél teljes egészében a meridionális (észak–déli) tájolás dominált (Komar 2004; Komar 2006a; Komar 2008a; Komar 2013; Komar 2013a).

Меридиональная и широтная ориентировки отражают различные мировоззренческие принципы в системе расположения «земли мертвых», поэтому в археологии вопрос о родственности двух групп населения с различной ориентировкой должен всегда ставиться крайне осторожно. Между тем, именно в древнемадьярской проблематике наблюдается яркое смешение в историографии кушнаренковской (погребения преимущественно ориентированы в сектор СЗ–СВ) и караякуповской (погребения преимущественно ориентированы в сектор СЗ–ЮЗ) культур (Иванов 1999, 57–58), у многих исследователей даже приобретающих гибридную форму «кушнаренковско-караякуповские памятники».

В. А. Ивановым констатированы и ряд других отличий между этими культурными группами в погребальном обряде, касающиеся преобладания в первом случае подкурганных, во втором бескурганных погребений, расположения костей коня в первом случае в насыпи, а во втором – в насыпи и в могиле, наличие в караякуповских погребениях следов деревянных гробов или настилов (Иванов 1999, 57–60). В раннекушнаренковских могильниках следует отметить также очень высокий процент ритуально разрушенных костяков (напр. Такталачук, Иманлейский, Манякский).

Рассматривая возможность наличия «угорского компонента» в степи VI–VII вв., мы в первую очередь должны ориентироваться на кушнаренковский культурный комплекс. Контакты кушнаренковцев с кочевниками хорошо иллюстрируются наличием костяных накладок лука «гунно-булгарского» типа в п. 115 и 175 могильника Такталачук (Казаков 1981, рис. 4). А вот следов обратного влияния (в виде керамики, украшений и т.п.) в степи пока не было выделено.

Осторожное тезисное предположение Е. В. Круглова об угорской принадлежности погребений «авиловского типа» (Круглов 1990) привлекло, пожалуй, гораздо больше внимания, чем эта гипотеза могла заслуживать. Подбойное погребение в колоде с северной ориентировкой из к. 1 Авиловского (Синицын 1954) по обряду и способу расположение конечностей и черепа лошади на ступеньке подбоя (*рис. 2, 6*) полностью аналогично п. 5 к. 9 Бородаевки (Синицын 1947), этническую принадлежность которого весьма

A meridionális és a nyugat–keleti tájolás különféle világnézeti elveket tükröz a túlvilággal kapcsolatban, ezért a régészetben a két különböző tájolást alkalmazó népcsoport rokonságára vonatkozó kérdést rendkívül óvatosan kell kezelni. Egyébként a korai magyar kérdéskör kutatásában is megfigyelhető egy élénk keveredés a kusnarenkovói (a sírokat elsősorban az északnyugat–északkeleti sávban tájolták) és karajakupovói (a sírokat elsősorban az északnyugat–délnyugati sávban tájolták) kultúrák esetében (Ivanov 1999, 57–58), sőt, ez sok kutatónál összevontan 'kusnarenkovói–karajakupovói leletek' formában is szerepel.

V. A. Ivanov ezen kulturális csoportok temetkezési szokásai között egy sor további eltérést is megállapított. A kusnarenkovóiaknál a kurgánsírokba történő temetkezés dominált, a lócsontok pedig a kurgán betöltésében voltak, míg a karajakupovóiaknál az esetek többségében aknasírban helyezték el az elhunytat, a ló maradványai pedig általában a betöltésből és a sírgödörből is előkerülnek, továbbá ez utóbbiaknál megfigyelhetőek a fakoporsó vagy deszka maradványai is (Ivanov 1999, 57–60). A korai kusnarenkovói temetőknél megemlítendő a rituálisan megbolygatott csontvázak igen magas aránya (pl. Taktalacsuk, Imanle, Manyak).

Ha megvizsgáljuk az 'ugor népesség' 6–7. századi sztyeppi jelenlétének lehetőségét, elsősorban a kusnarenkovói kultúra felé kell fordulnunk. A kusnarenkovóiaknak a nomádokkal való kapcsolatát jól szemléltetik a taktalacsuki temető 115. és 175. számú sírjaiban talált 'hun–bolgár' típusú íjak csontlemezei (Kazakov 1981, рис. 4). A kerámia, díszítmények stb. vonatkozásában fordított irányú hatást egyelőre nem találtak.

E. V. Kruglov óvatos feltételezése arról, hogy az Avilovo-típusú sírok az ugorokhoz tartoznának (Kruglov 1990), jóval nagyobb figyelmet kapott, mint amit ez a hipotézis megérdemelt volna. Az avilovói 1. kurgán észak–déli tájolású, padmalyos, rönkkoporsós sírjában (Szinyicin 1954) a ló végtagjainak és koponyájának a padmalyon való elhelyezése (*2. kép 6*) teljes mértékben párhuzamba állítható a borodajevkai 9. kurgán 5. sírjával (Szinyicin 1947). A sír etnikai hovatartozását egyértelműen meghatározza a mongolid embertani jelleggel bíró torzított koponya. Ennek a két sírnak a melléklete nem kevésbé gazdag: fából készült nyereg, nyírfakéregből

прозрачно определяет деформированный череп с монголоидными признаками. Состав инвентаря из этих двух погребений не менее яркий: деревянное седло, берестяной колчан, накладки сложносоставного лука «тюрко-хазарского» или просто «авиловского» типа, деревянное блюдо – все находят ближайшие аналогии в тюркских погребениях Алтая. В синхронном п. 2 Таганского могильника из лесостепного Подонья картина аналогична – сложенная в ногах шкура лошади (*рис. 2, 7*) сочетается с костяными обкладками лука и подпружной пряжкой, а также монголоидным расовым типом и кольцевой деформацией черепа (Матвеев–Цыбин 2004, 8). Более раннее п. 2 к. 66 Царева (2-й пол. VI в.) из Нижнего Поволжья с аналогично расположенными костями лошади (Круглов 2005, рис. 4) принадлежало представителю монголоидно-европеоидного метисного типа (Балабанова 2005, 59, 65, 66). Данная группа погребений относится к кругу памятников типа Суханово, оставленными огурскими или булгарскими племенами Восточной Европы VI–VII вв. (Комар 2008а).

«Авиловский» или «сухановский» обряд в комплексе абсолютно чужд для кушнаренковской культуры и в целом для культур Южного Приуралья, но именно деталь, связанная со способом расположения шкуры коня, в Поволжье хорошо известна в предшествующее время. В биритуальном II Коминтерновском могильнике именьковской культуры (VI в.), отражающем включение в именьковскую среду какой-то группы населения степного происхождения с гуннскими традициями, череп и фаланги коня укладывались в ногах, иногда со смещением влево или же над ногами погребенного (Казаков 1998, рис. 24, рис. 31, рис. 36, рис. 37). Южнее, в степи, этот обряд зафиксирован в п. 2 к. 36 Покровска (конец V – 1-я треть VI вв.), а также, в наиболее близком виде к авиловскому, в гуннском п. 12 к. 3 Ленинска (1-я треть V в.) (Засецкая 1994, рис. 3, 1, 2), что указывает на определенное сохранение традиций гуннского времени в Поволжье (*рис. 2, 1, 3*). Ещё одно погребение 2-й пол. V в. со сложенной в ногах шкурой лошади (*рис. 2, 2*) известно на Северном Кавказе – п. 2 к. 7 Коби (Мамаев–Нарожный–Ростунов 2011).

készült tegez, 'türk–kazár' vagy Avilovo-típusú öszszetett íj lemezei, fából készült tál – mindegyiknek ismerjük közeli párhuzamát altaji türk sírokból. Ezzel párhuzamba állítható a Don erdős sztyeppi zónájában elhelyezkedő tagankai temető 2. sírja: lábnál összehajtott lóbőr (*2. kép 7*), íjhoz tartozó csontlemezek, hevedercsat, valamint mongolid jelleg és mesterséges koponyatorzítás (Matvejev–Cibin 2004, 8). A legkorábbi ilyen temetkezés az Alsó-Volga vidékén található: a carjevi 66. kurgán 2. sírja (6. század második fele), amelyben hasonló pozícióban voltak a lócsontok (Kruglov 2005, рис. 4), az elhunyt pedig mongolid és europid jellemzőkkel egyaránt rendelkezett (Balabanova 2005, 59, 65, 66). Ezek a sírok, amelyeket Kelet-Európa ogur vagy bolgár törzsei hagytak hátra a 6–7. században, a szuhanovói lelethorizonthoz tartoznak (Komar 2008a).

Az avilovói vagy szuhanovói típusú temetkezési szokás teljesen idegen a kusnarenkovói kultúra, és egyáltalán az Urál-vidék déli részének vonatkozásában, viszont a szertartásnak egy részlete, a lóbőr elhelyezésének módja a korábbi időkből már jól ismert a Volga vidékén. Az imenykovói kultúrához köthető 6. századi Komintern II. birituális temetőben egy hun hagyományokkal rendelkező, sztyeppi eredetű népességnek az imenykovói közegben történő megjelenése figyelhető meg: a ló koponyáját és ujjperceit az elhunyt lábánál, néha kicsit balra tolva, vagy pedig a láb felett helyezték el (Kazakov 1998, рис. 24, рис. 31, рис. 36, рис. 37). Délebbre, a sztyeppen ezt a szertartást a pokrovszki 36. kurgán 2. sírjában (5. század vége – 6. század első harmada), valamint az Avilovo-típushoz legközelebb álló, a hunokhoz köthető leninszki 3. kurgán 12. sírjában (5. század első harmada) azonosították (Zaszeckaja 1994, рис. 3, 1, 2), ami a Volga mentén a hun korszak hagyományainak határozott megőrzésére utal (*2. kép 1, 3*). Az Észak-Kaukázusból is ismert egy lábhoz tett összehajtott lóbőrös temetkezés az 5. század második feléből: Kobi, 7. kurgán 2. sír (*2. kép 2*) (Mamajev–Narozsnij–Rosztunov 2011).

Érdekes, hogy amikor E. P. Kazakov a Komintern II. temető vonatkozásában ennek a szokásnak az 'ugor eredetéről' beszél (Kazakov 1998, 101), megfeledkezett az ugorokhoz köthető, az Urál térségéből ismert sírokkal kapcsolatban tett korábbi megfigyeléséről, amely szerint a lócsontok a kurgán betöltésében helyezkednek el (Kazakov 1992, 6).

Любопытно, что Е. П. Казаков, говоря об «угорских истоках» этого обряда в отношении II Коминтерновского могильника (Казаков 1998, 101), забывает о собственном наблюдении о месте расположения костей коня в приуральских памятниках, связываемых с уграми, а именно – в насыпи кургана (Казаков 1992, 76). В. А. Иванов также констатирует редкость искомого обряда и в качестве примера расположения костей коня в могиле приводит п. 2 к. 2 Ямаши-Тау (1-я треть IX в.) и п. 1 к. 6 Лагеревского могильника (X в.) (Иванов 1999, 80), а Е. П. Казаков – п. 2 Чишминского могильника (сер. IX в.), отнесенного самим же автором к единому культурному типу с Большетиганским могильником, и Мрясимовские курганы (X–XI вв.) (Казаков 1992, 76). В настоящее время не вызывает сомнений распространение обряда расположения сложенной шкуры коня в могиле на целом ряде памятников VIII–X вв. Приуралья, связываемых с различными группами угорского населения (Белавин–Иванов–Крыласова 2009, 99–102). Но для аргументации именно «угорских истоков» обряда нужны аналогии более ранние, чем гуннское п. 12 к. 3 Ленинска, т.е. памятники III–IV вв.!

Как видим, при проверке оснований версии об угорском происхождении обряда сложенной в погребении в ногах погребенного шкуры лошади мы постоянно встречаемся с нарушением принципа диахронности, распутывая же системы ссылок, неизменно обнаруживаем, что главным доказательством этого положения в итоге является бытование обряда у венгров Карпатской котловины X в. Парадокс привлечения последних состоит в том, что наряду с обрядом расположения сложенной шкуры коня слева от ног, у венгров X в. бытовал и характерный для тюркских народов обряд растянутой шкуры или чучела (Балинт 1972, 180), что указывает на несомненное заимствование тюркских традиций.

Потерпев неудачу в поиске среди кочевников восточноевропейских степей VI–VII вв. угров кушнаренковской традиции, мы вряд ли смутим сторонников версии о ранней дате миграции мадьяр, ведь последних следует искать в группе погребений с западной ориентировкой.

Наиболее ранним кочевническим погребением с ориентировкой на запад, пожалуй, является V. A. Ivanov szintén megállapította a szóban forgó szertartási elem ritkaságát, és a lócsontok sírbeli elhelyezkedésének példájaként a jamasi-taui 2. kurgán 2. sírját (9. század első harmada), valamint a lagerevói temető 6. kurgán 1. sírját (10. század) említette (Ivanov 1999, 80), E. P. Kazakov pedig a csismai temető 2. sírját (9. század közepe) – a lelőhely publikálója szerint Csisma és Bolsije Tyigani azonos kulturális típusba tartoznak – és a mrjaszimovói kurgánokat (10–11. század) hozta (Kazakov 1992, 76). Az Urál térségében előkerült 8–10. századi sírokban számos esetben megfigyelt, lábhoz tett összehajtott lóbőrös temetkezés különböző ugor csoportok körében való elterjedtsége jelenleg nem képezi vita tárgyát (Belavin–Ivanov–Krilaszova 2009, 99–102). A szokás kifejezetten ugor eredete melletti érveléshez azonban a leninszki 3. kurgán 12. számú, hun temetkezésénél jóval korábbi, 3–4. századi párhuzamokra lenne szükség!

Amint az látható, a lábhoz tett összehajtott lóbőrös temetkezések ugor eredetének ellenőrzése során folyamatosan a diakrónia elvének megsértésével találkozunk. A hivatkozások rendszerét kibogozva azt látjuk, hogy e tézis legfőbb bizonyítéka végső soron az, hogy a 10. századi Kárpát-medencei honfoglaló magyar sírokban is megfigyelhető ez a szertartási elem. Ez utóbbi elfogadása azért ellentmondásos, mert a 10. századi magyarok a lóbőrt nemcsak összehajtva, az elhunyt lábától balra helyezték el a sírban, hanem a török népekre jellemző módon akár kiterítve vagy kitömve is (Bálint 1972, 180), ez pedig a török hagyományok vitathatatlan átvételére utal.

A kusnarenkovói tradíciót hordozó ugorok kimutatása a 6–7. századi kelet-európai sztyeppi nomád leletanyagban ugyan kudarcot vallott, ám ez nem mond ellent a magyarok korai vándorlása mellett érvelő kutatók feltevéseinek, tekintettel arra a tényre, hogy a magyarokat a nyugat–keleti tájolású temetkezésekben kell keresni.

A legkorábbi nyugat–keleti tájolású nomád sír valószínűleg a Kubány folyó vidékén található Malai-tanya II. temetőben (keleti kurgáncsoport) az 1. kurgán padmalyos sírja, amelyhez egy különálló, hiányos lócsontváz is tartozott a bemeneti gödröt lefedő deszkán elhelyezve (Limberisz–Marcsenko 2011). A leletegyüttest az ott talált 'heraldikus' (maszkos veretek) stílusú, viszonylag archaikus veretek alapján a 6. század vége – 7. század első

подбойное погребение с разрозненным неполным скелетом коня на перекрытии входной ямы из к. 1 Восточно-Малайского II могильника в Прикубанье (Лимберис–Марченко 2011). Довольно архаичный набор «геральдических» ременных деталей из комплекса позволяет датировать его концом VI – первой третью VII вв. Похожее впускное подбойное погребение с целым скелетом коня из к. 5 Виноградного (Орлов–Рассамакин 1996) датируется 2-й пол. VII в. В последней четверти VII в. совершено впускное погребение в простой яме без костей коня из Уч-Тепе (Иессен 1965). Учитывая доминирование в это время в степных погребениях ориентировки в сектор СВ–ЮВ, т.е. в сторону восхода солнца (Комар–Кубышев–Орлов 2006, 360–363; Комар 2013, табл. 12, табл. 13), упомянутые погребения выглядят выплеском традиций восточных групп населения, что подтверждается и находками «восточного» облика в этих комплексах (ламеллярный доспех, бляшка с согдийской [?] надписью, сасанидский перстень).

Следующий по времени эпизод появления западной ориентировки связан с п. 3 к. 5 Заплавки нач. VIII в., совершенном в широкой яме и гробовище из коры, перекрытом сверху по диагонали шкурой коня (Ковалёва–Марина–Ромашко 1981, 161–162; Шалобудов 1983). Погребение датировано В. А. Ивановым на основании восьмеркообразных стремян IX в. (Иванов 1999, 101–102), но подобная датировка оправдывается разве что неточным рисунком стремени из предварительной публикации (Ковалёва–Ромашко–Никулкин–Яремака 1983, рис. 2, 22). Первоначально комплекс был соотнесен нами с горизонтом Галиат–Геленовка (Комар 1999, 121), основываясь на схематичности декора бляшек и аналогии мечу в кат. 52 Дмитровки. Позже его позиция была пересмотрена, и в модифицированной схеме п. 3 к. 5 Заплавки заняло уверенное место в периоде IVб или фазе 2 горизонта Шиловки первой четверти VIII в. (Комар 2006b, 104, 110–111, 115–118). Единственный тип предметов из п. 3 к. 5 Заплавки, имеющий аналогии в интересующем нас пласте «древнемадьярских» комплексов – это круглые уплощенные бляшки, близкие которым (но крупнее и объемнее) найдены в погребении из Бабичей (*рис. 5, 5*). Схожесть здесь совершенно случайная, поскольку небольшая серия близких

harmada közé lehet datálni. Egy ehhez hasonló, másodlagosan beásott padmalyos, egész lócsontvázat tartalmazó sír került elő a vinogradnojei 5. kurgánból (Orlov–Rasszamakin 1996), amely a 7. század második felére keltezhető. A mai Azerbajdzsán területén található Üçtəpə lelőhelyen (Salmanbəyli település közelében) egy, a 7. század utolsó negyedére keltezhető, másodlagosan ásott sírt találtak egy egyszerű gödörben, lócsontok nélkül (Iesszen 1965). Figyelembe véve az ebben az időben a sztyeppi sírokban domináns északkelet–délkeleti, azaz a napkelte felé irányuló tájolást (Komar–Kubisev–Orlov 2006, 360–363; Komar 2013, табл. 12, табл. 13), az említett sírok jelenlétéből egy keleti népcsoporthoz köthető hagyomány beáramlására következtethetünk. Ezt az elképzelést az ezekben talált 'keleti' típusú leletek is alátámasztják (lamellás páncél, szogd [?] feliratú veret, szászánida fejesgyűrű).

A nyugati tájolás megjelenésének a kronológiai sorrend szerinti következő állomása a 8. század eleji zaplavkai 5. kurgán 3. sírja, egy széles gödörben kialakított kéregkoporsós temetkezés, amelyben a lóbőrt átlósan helyezték a koporsóra (Kovaljova–Marina–Romasko 1981, 161–162; Salobudov 1983). A sírt V. A. Ivanov a 9. századra keltezte a hurkos fülű kengyelpár alapján (Ivanov 1999, 101–102), ehhez viszont csak egy előzetes ásatási jelentés pontatlan kengyelrajzát vette alapul (Kovaljova–Romasko–Nyikulkin–Jaremaka 1983, рис. 2, 22). Mi ezt a leletegyüttest eredetileg a Galiat–Helenovka-horizonthoz soroltuk (Komar 1999, 121) a dmitrovkai 52. kamrasírban talált kard párhuzamából és a sematikus díszítésű veretekből kiindulva. Ezt azonban később felülvizsgáltuk, és egy módosított séma alapján biztosan a Silovka-horizont IVb periódusára vagy a 2. fázisára, azaz a 8. század első negyedére kelteztük (Komar 2006b, 104, 110–111, 115–118). A zaplavkai 5. kurgán 3. sírjából csak egy olyan tárgytípus ismert, amely az általunk vizsgált 'korai magyar' leletek között párhuzammal rendelkezik: a kerek, sima veretek, amelyekhez hasonlóakat (de nagyobbakat és méretesebbeket) a babicsi temetőben találtak (*5. kép 5*). Ebben az esetben a hasonlóság teljesen véletlen, ugyanis hasonló veretek kisebb sorozata került elő a Voznyeszenka-horizontba tartozó korai novinki sírokból (Bagautgyinov–Bogacsov–Zubov 1998, табл. VII, 9, 10, табл. LXX, 3), valamint a berezovkai I. temető 2. kurgán 1. sírjából

бляшек есть в ранненовинковских погребениях горизонта Вознесенки (Багаутдинов–Богачёв–Зубов 1998, табл. VII, 9, 10, табл. LXX, 3), причем в п. 1 к. 2 Березовского I могильника вместе с обломком двулезвийного меча (Скарбовенко–Сташенков 2000, рис. 5, 14–16). Наиболее же близкие заплавским круглые бляшки найдены в кат. 29 аланского могильника Клин-Яр (Флёров 2000, рис. 39, 16–18).

Два других погребения могильника Заплавки, отнесенные В. А. Ивановым к «мадьярским» (Иванов 1999, 99), с п. 3 к. 5 единого хронологического горизонта не составляют. Погребение 2 к. 3 Заплавки датирует грушевидный бубенчик с крестовидной прорезью (Ковалёва–Марина–Ромашко 1981, рис. 411) типа I по Г. А. Фёдорову-Давыдову (Фёдоров-Давыдов 1966, 69), характерный для древнерусских и кочевнических комплексов XI–XII вв., а обряд погребения ничем не выделяется из группы печенежско-половецких. Полуразрушенное п. 4 к. 4 (Ковалёва–Марина–Ромашко 1981, рис. 411) оснований для узкой датировки не имеет, но расположение справа от погребенного фаланг лошади характерно для периода X–XII вв.; раньше в восточноевропейской степи такой обряд не известен.

По способу расположения шкуры коня п. 3 к. 5 Заплавки аналогично п. 5 к. 4 Крупского (Атавин 1996, табл. 1) и близко п. 11 к. 1 Ковалёвки (Ковпаненко–Бунятян–Гаврилюк 1978), отличаясь скорее не от группы погребений типа Сивашовки, а от ожидаемого «протомадьярского» стандарта. Западная же ориентировка погребения связана либо с той же этнической группой внутри группы рядового населения перещепинской культуры, что и п. 3 к. 5 Виноградного, либо же маркирует начальный этап проникновения носителей типа Соколовской балки.

Население, оставившее курганы «с квадратными ровиками» типа Соколовской балки, в которых доминирует западная ориентировка погребенных, занимают степи Восточной Европы в VIII в., а к нач. IX в. их подкурганные погребения по каким-то причинам исчезают. Параллельно в сер. VIII в. в Крыму и Подонье возникают грунтовые могильники салтовской культурно-исторической общности (КИО) с западной ориентировкой костяков.

is ilyeneket tártak fel, egy kétélű kard töredékével együtt (Szkarbovenko–Sztasenkov 2000, рис. 5, 14–16). A zaplavkaihoz leginkább hasonlító kerek vereteket találtak a Klin-Jarnál feltárt alán temető 29. kamrasírjában (Fljorov 2000, рис. 39, 16–18).

A V. A. Ivanov által 'magyarként' meghatározott két másik zaplavkai sír (Ivanov 1999, 99) nem alkot egységes kronológiai horizontot az 5. kurgán 3. sírjával. A zaplavkai 3. kurgán 2. sírját egy kereszt alakban áttört, körte alakú csörgővel lehet keltezni (Kovaljova–Marina–Romasko 1981, рис. 411), amely G. A. Fjodorov-Davidov tipológiája szerint az I. típusba tartozik (Fjodorov-Davidov 1966, 69). Ez a csörgő a 11–12. századi rusz és nomád lelőhelyekre jellemző, a temetkezési szokás pedig semmiben sem különbözik a besenyő–kun csoporttól. A 4. kurgán 4. számú, részben bolygatott sírjából (Kovaljova–Marina–Romasko 1981, рис. 411) nem került elő olyan lelet, amely a szűk keltezést lehetővé tenné, viszont a lóujjperccsontok elhelyezkedése a halott jobb oldalán a 10–12. századra jellemző. Ez a szertartási elem korábbi kelet-európai sztyeppi temetkezésekből nem ismert.

A zaplavkai 5. kurgán 3. sírjában a lóbőr elhelyezésének módjára párhuzamként szolgál a Krupszkij-tanya közelében lévő temető 4. kurgán 5. sírja (Atavin 1996, табл. 1), a kovaljovkai 1. kurgán 11. sírja pedig közeli párhuzamként említhető (Kovpanenko–Bunyatyan–Gavriljuk 1978). Ezek nem is különböznek annyira a Szivasovka-lelettípus temetkezéseitől, sokkal inkább az elvárt 'korai magyar' jellemzőktől térnek el. A sír nyugat–keleti tájolása vagy ugyanazzal az etnikai csoporttal hozható kapcsolatba, mint a vinogradnojei 5. kurgán 3. sírja (a perescsepinói kultúra köznépi társadalmi rétegét alkotó etnikai csoportok egyike), vagy pedig a Szokolovszkaja balkai horizonthoz köthető csoport beszivárgásának kezdeti szakaszát jelzi.

A Szokolovszkaja balkai lelettípusra jellemző 'négyzet alakú árkokkal' körülvett kurgánokat hátrahagyó népesség körében – akik a 8. században elfoglalták a kelet-európai sztyeppet – a nyugat–keleti tájolás dominált, viszont a 9. század elejére a kurgánsíros temetkezéseik valamilyen oknál fogva eltűntek. Ezzel párhuzamosan a 8. század közepén a Krím félszigeten és a Don vidékén megjelentek a szaltovói kultúrkörhöz tartozó nyugat–keleti tájolású aknasíros temetők.

III.2. Салтовская культурно-историческая общность

Данные Константина Багрянородного о соседстве и союзе древних мадьяр с хазарами автоматически приковывали внимание археологов, исследующих предысторию венгров, к памятникам салтовской культурно-исторической общности (КИО). Этому же способствовали исторические концепции, относящие начало миграции мадьяр на восток к VIII в., в русле позднесредневекового венгерского летописания.

К моменту написания классической монографии С. А. Плетнёвой 1967 г. (Плетнёва 1967) салтововедение стояло перед важной задачей аналитического осмысления признаков и причин сходства рассредоточенных на огромной площади от Подонья до Крыма, Северного Кавказа и Среднего Поволжья археологических памятников, разнородных по погребальному обряду и традициям строительства, антропологическому типу населения, которые, тем не менее, связывали между собой традиции гончарства, оформления украшений пояса и убора, предметы туалета, вооружения и снаряжения коня. Естественный вывод об их принадлежности политическому объединению со сложной этнической структурой, каким действительно был Хазарский каганат, ставил, в то же время, вопрос о её составе и об этнической интерпретации конкретных археологических памятников.

Отталкиваясь от предложенного И. И. Ляпушкиным разделения степных и лесостепных памятников Подонья между аланами и булгарами (Ляпушкин 1958), С. А. Плетнёва на более масштабном материале создала общую схему этнической идентификации жителей салтовских памятников, выражавшуюся простой формулой: лесостепная зона + катакомбные погребения + долихокранный антропологический тип = аланы; степная зона + ямные погребения + брахикранный антропологический тип = «болгары» (булгары); смешение этих признаков на одном памятнике = «алано-болгары». Небольшую к тому времени группу трупосожжений Подонья С. А. Плетнёва сравнила с кремациями древних кыргызов (хакасов), а также более ранними комплексами из Вознесенки и Новогригорьевки,

III.2. A szaltovói kultúrkör

VII. (Bíborbanszületett) Konstantinnak a magyarok kazárokkal való szomszédságáról és a velük kötött szövetségről szóló adatai automatikusan a szaltovói kultúrkörre irányították a korai magyar történettel foglalkozó régészek figyelmét. Ugyanerre késztettek azok a történelmi koncepciók is, amelyek – a késő középkori magyar történetírás medrében maradva – a magyarok vándorlásának kezdetét a 8. századra tették és keleti irányúként határozták meg.

Sz. A. Pletnyova klasszikus 1967-es monográfiájának (Pletnyova 1967) megírásakor a szaltovói kutatás fontos feladat előtt állt. Meg kellett érteni a hatalmas területen – a Don mentétől a Krím félszigetig, az Észak-Kaukázustól a Volga középső folyásvidékéig – szétszóródó régészeti emlékek hasonlóságának okait és a hasonlóság ismertetőjeleit, kritériumait. A temetkezési szokások, az építkezési hagyományok és a népesség antropológiai típusa változatos képet mutat, ugyanakkor a fazekashagyományok, az öv- és viseletdíszek kialakítása, a piperekészlet, valamint a fegyverek és lószerszámok tekintetében tetten érhető a hasonlóság. Magától értetődő az a következtetés, hogy egy olyan, etnikailag összetett politikai egységhez tartoztak, mint a Kazár Kaganátus, ugyanakkor felmerül a kérdés az államalakulat összetételével és a konkrét régészeti leletek etnikai értelmezésével kapcsolatban.

A Don menti sztyeppi és erdős sztyeppi leletek I. I. Ljapuskin által javasolt felosztásából kiindulva, amelyben alánokat és bolgárokat különített el (Ljapuskin 1958), Sz. A. Pletnyova jóval nagyobb leletanyag alapján alakította ki a szaltovói lelőhelyek általános etnikai azonosítási rendszerét, amelyet egy egyszerű képlettel fejezett ki: erdős sztyeppi zóna + kamrasírok + dolichokran antropológiai típus = alánok; sztyeppi zóna + gödörsírok + brachikran antropológiai típus = bolgárok; ezen ismérvek keveredése egy lelőhelyen belül = ’alán–bolgár’ vegyes népesség. Ugyanakkor Sz. A. Pletnyova a Don menti hamvasztásos temetkezések egy kisebb csoportját a korai kirgizek (hakaszok) hamvasztási szokásaihoz, valamint a korábbi voznyeszenkai és novogrigorjevkai leletekhez hasonlította. Véleménye szerint a vizsgált hamvasztásos csoport a kazár helyőrséggel kapcsolatba hozható török nyelvű népességhez tartozik.

высказав мнение об их принадлежности группе тюркского населения, связанного с хазарскими гарнизонами.

За последующие 40 лет исследований салтовских памятников наши представления об этом явлении серьезным образом расширились, заставив говорить уже не о «культуре», а о «культурно-исторической общности». Но и на современном уровне знаний у нас всё-таки нет оснований пересматривать тезисы М. И. Артамонова и С. А. Плетнёвой в отношении «угорских» проблем салтовских памятников.

Н. Феттих справедливо выделил в качестве салтовских аналогий венгерским украшениям X в. пряжку из Воробьёвки (*рис. 1, 6*), а также отдельные бляшки узды из кат. III и п. 3 кат. X Верхнего Салтова из раскопок В. А. Бабенко 1911 г. (*рис. 3*) (Fettich 1937, Taf. XVI, 7, 10, 11). К этому же кругу принадлежали наконечники поясов с «узелковым» бордюром из кат. 43 раскопок А. М. Покровского (*рис. 1, 12*) (Покровский 1905, табл. XXI, 55) и одной из катакомб 1904 г. из раскопок В. А. Бабенко. Но оптимизм венгерских ученых, ожидавших увидеть новые подобные находки в салтовских погребениях, так и не оправдался со временем – многие сотни раскопанных погребений лишь более ярко подчеркнули уникальность таких предметов для салтовского ареала. Только в 1985 г. в кат. 40 Верхнего Салтова вновь были найдены две прессованные копии бляшек с «мифологическим» сюжетом стиля Субботцев (Аксёнов 2001), напомним, по мнению Ч. Балинта, чуждого венгерскому искусству X в. (Bálint 1989, 142), а следовательно, термин «венгерский» или «древнемадьярский стиль» применим к данному кругу находок лишь условно. В кат. 56 IV могильника Верхнего Салтова в составе салтовского пояса находился наконечник с «узелковым» бордюром и бляшки с его имитацией (Аксёнов 2011, рис. 1, 2, 3), свидетельствующие о влиянии т.н. «мадьярского» стиля на салтовских ювелиров.

Венгерская торевтика эпохи завоевания родины, напротив, практически не обнаруживает никаких параллелей с основными стилями салтовского художественного металла VIII–IX вв. (Фонякова 1986; Фонякова 2010), что, впрочем, является лишь вершиной айсберга. Из основных

Az ezt követő 40 év kutatásaiban a szaltovói emlékekkel kapcsolatos ismereteink komoly mértékben kibővültek, ennek következtében már nem szaltovói kultúráról, hanem ’kulturális-történelmi közösségről’, ’kultúrkörről’ beszélhetünk. Jelenlegi ismereteink szerint azonban mégsincs alapja annak, hogy felülbíráljuk M. I. Artamonov és Sz. A. Pletnyova elutasító téziseit a szaltovói népességben való ’ugor’ részvétellel kapcsolatban.

Fettich Nándor helyesen azonosította a 10. századi magyar stílus szaltovói párhuzamaként a vorobjovkai csatot (*1. kép 6*), valamint a V. A. Babenko 1911-es ásatásán Verhnyij Szaltovban talált III. kamrasírból és a X. kamrasír 3. temetkezéséből származó egyedülálló kantárvereteket (*3. kép*) (Fettich 1937, Taf. XVI, 7, 10, 11). Ugyanehhez a körhöz tartoznak az A. M. Pokrovszkij ásatásán a 43. kamrasírból (*1. kép 12*) (Pokrovszkij 1905, табл. XXI, 55) és V. A. Babenko 1904-es ásatásán talált kamrasírok egyikéből származó, ’pálcatagos’ bordűrrel ellátott szíjvégek. Azonban a magyar kutatók azon reménye, hogy szaltovói sírokból új, ezekhez hasonló leletekre bukkanjanak, az idő múlásával sem vált valóra; a több száz újonnan feltárt sír csak még inkább kiemelte, hogy szaltovói környezetben ezek a tárgyak egyediek. Csak 1985-ben, a Verhnyij Szaltov-i 40. kamrasírban találtak két préselt veretet, amelyeken a szubbotci stílusra jellemző ’mitológiai’ ábrázolás utánzata látható (Akszjonov 2001), emlékeztetnünk kell azonban arra, hogy Bálint Csanád véleménye szerint ez a fajta ábrázolás távol áll a 10. századi magyar művészettől (Bálint 1989, 142), ezért a ’magyar’ vagy ’korai magyar stílus’ kifejezést csak feltételesen alkalmazzuk erre a leletcsoportra. Ezzel szemben a Verhnyij Szaltov-i IV. temető 56. kamrasírjában egy szaltovói típusú öv szíjvégét ’pálcatagos’ bordűrrel díszítették, a veretek között pedig találunk olyat, amelyen a díszítés a ’pálcatagos’ bordűr utánzata volt (Akszjonov 2011, рис. 1, 2, 3). Ez arról tanúskodik, hogy az ún. magyar stílus hatást gyakorolt a szaltovói ötvösökre.

A honfoglalás kori magyar fémművesség viszont éppen ellenkezőleg, gyakorlatilag semmilyen párhuzamot nem mutat a 8–9. századi szaltovói fémművesség alapvető elemeivel (Fonyakova 1986; Fonyakova 2010) – ez a megállapítás egyébként csak a jéghegy csúcsa. A szaltovói kultúrkör anyagi

категорий материальной культуры салтовской КИО, в той или иной степени полно отраженных во всех регионах влияния Хазарского каганата VIII–X вв. – украшения пояса и оружия, женские украшения (серьги, браслеты, перстни) и предметы туалета (бусы, амулеты, зеркала и копоушки), снаряжение коня (удила, стремена, украшения сбруи), вооружение (сабли, топоры, наконечники стрел и копий, доспех), гончарная посуда, орудия труда (топоры, серпы, косы, наральники) – в культуре венгров Карпатской котловины X в. очевидное продолжение находят исключительно предметы вооружения. Весьма странная картина для концепции «салтовской Леведии» VIII–IX вв., подразумевающей полную потерю мадьярами любых отличительных культурных маркеров под влиянием салтовской КИО!

Обратное влияние пока также узко локально. Пять комплексов с отдельными предметами «древнемадьярского» стиля происходят из крупнейшего салтовского пункта Подонья – Верхнего Салтова (аланский катакомбный могильник), но таких находок нет в других аланских могильниках региона. Погребение из Воробьёвки в Верхнем Подонье отстоит от Верхнего Салтова на сотни километров и пока также не образует даже минимальной группы. Единичные находки бляшек происходят с кремационного могильника Кицевка (Лаптєв–Аксьонов 2012, рис. 8, 18), а также городищ Маяки (Шамрай–Духин 1997, табл. LIX) и Сидорово (Кравченко–Петренко 2010, рис. 9, 9) в степном Подонцовье (*рис. 26, 4; рис. 33, 13*). При этом, в катакомбе III/1911 г. Верхнего Салтова бляшки мадьярского стиля украшали не пояс, а узду. Несомненно не являлись поясными и бляшки в п. 3 кат. X/1911 г., а в кат. 40/1985 г. подражание поясной бляшке с «мифологическим» сюжетом служило женским украшением.

Очень похожую картину наблюдаем на Северном Кавказе в кат. 3 Даргавского могильника (*рис. 4*), где поясные бляшки мадьярского стиля также украшали узду лошади (Габуев 2005, № 120, № 121). Но реальное использование полностью аналогичных бляшек (*рис. 41, 5*) именно как поясных деталей наблюдаем в кат. II Кобана (Хайнрих 1995, табл. XXVIII). Детали ещё одного аналогичного пояса из Кобана (*рис. 41, 8*)

kultúrájának alapvető kategóriái közül a 8–10. században minden téren tükröződik valamilyen mértékben a Kazár Kaganátus hatása. Ilyenek például az öv- és fegyverdíszek, a női ékszerek (fülbevalók, karperecek, fejesgyűrűk), a piperekészletek (gyöngyök, amulettek, tükrök és fülkanalak), a lószerszámok (zabla, kengyel, lószerszámdíszek), a fegyverzet (szablyák, balták, nyíl- és kopjahegyek, páncél), a korongolt edények, valamint a munkaeszközök (fejszék, sarlók, kaszák, ekevasak). Ezzel szemben a magyarok 10. századi Kárpát-medencei kultúrájában nyilvánvaló folytonosság kizárólag a fegyverzetnél figyelhető meg. Ez rendkívül furcsa helyzetbe hozza a 8–9. századi 'szaltovói Levédia' elképzelés képviselőit, mivel ők abból indultak ki, hogy a szaltovói kultúrkör hatása alatt a magyarok minden kulturális megkülönböztető jegyüket elveszítették.

Az ellentétes irányú hatás egyelőre szintén csekély, lokális jellegű. A 'korai magyar stílus' egyes tárgyait tartalmazó öt leletegyüttes a szaltovóiak legnagyobb Don menti lelőhelyéről, Verhnyij Szaltovból, egy alán kamrasíros temetőből származik, viszont a régió többi alán temetőjében ilyen leletek nincsenek. A Don felső folyásvidékéről ismert vorobjovkai sír több száz kilométerre van Verhnyij Szaltovtól, és ott egyedüli lelőhelyként még egy kisebb csoportot sem alkot. Egyedi hasonló veretek ismertek a Donyec sztyeppi folyásvidékéről, a kicevkai hamvasztásos temetőből (Laptyev–Akszjonov 2012, рис. 8, 18), valamint Majaki (Samraj–Duhin 1997, табл. LIX) és Szidorovo (Kravcsenko–Petrenko 2010, рис. 9, 9) erődített településekről (*26. kép 4; 33. kép 13*). Ráadásul a Verhnyij Szaltov-i 1911/III. kamrasírban talált magyar stílusú veretek sem az övet, hanem a kantárt díszítették. Egyértelműen nem az övhöz tartoztak az 1911/X. kamrasír 3. temetkezésében talált veretek sem, az 1985/40. kamrasírból előkerült, 'mitológiai' jelenetet ábrázoló övveretutánzat pedig a női viselet díszeként szolgált.

Igen hasonló a helyzet az észak-kaukázusi dargavszi temető 3. kamrasírjában (*4. kép*), ahol szintén kantárdíszként használtak magyar stílusú övvereteket (Gabujev 2005, № 120, № 121). A teljes párhuzamként szolgáló veretek (*41. kép 5*) ténylegesen övdíszként való használatát azonban a kobani II. kamrasírban figyelhetjük meg (Heinrich 1995,

изданы П. С. Уваровой с примечанием, что «в Эрмитаже совершенно такой же набор приписан Комунте» (Уварова 1900, 92, табл. XLVI, 11, 12). Бляшка с прорезью, полностью повторяющая кобанские, известна и на Северском Донце из разрушенных погребений могильника Кицевка (Лаптєв–Аксьонов 2012, рис. 8, 18). Бляшки пояса из кат. II Кобана (*рис. 41, 5*) и узды из кат. 3 Даргавса (*рис. 4, 1*) практически полностью теряют исходный растительный декор, который выходит слишком смазанным вследствие многократного оттискивания предмета или же просто замещается аланскими ювелирами чисто схематическими штрихами по восковой модели. В лучшей проработке представлены лишь пряжка и наконечник с изображением крылатой лошади (*рис. 30, 8, 9*).

В Тарском катакомбном могильнике ситуация иная: в кат. 29 при погребенном был салтовский пояс с подражанием оформления бляшек «узелковым» бордюром (*рис. 41, 9*) (Кантемиров–Дзаттиаты 1995, табл. XXXV; Габуев 2005, № 118); а в кат. 6 – поясной набор с изображением конных лучников и поясным наконечником с характерным среднеазиатским сюжетом (персидского или согдийского стиля) (*рис. 29, 8, 12; рис. 41, 7*) (Кантемиров–Дзаттиаты 1995, табл. V; Габуев 2005, № 119), который скорее является не подражанием наборам круга Субботцев, а наоборот, копией исходного «восточного» пояса, близкий образец которого и был творчески переработан мадьярскими ювелирами.

Хронологически все отмеченные салтовские комплексы укладываются в рамки салтовского горизонта III середины IX в. (Комар 1999). Полностью синхронно мадьярское влияние проявляется у алан Северного Кавказа, но с разными моделями заимствования. Салтовский принцип использования мадьярских декоративных элементов пояса лишь для украшения узды проявляется в Даргавсе, тогда как реальное подражание поясу из Кобана – всего в 10 км севернее (в горной части Северной Осетии, бассейн р. Гизельдон). В 11 км на запад от Даргавса в могильнике Дзивгис найдены наконечник ремня с изображением человека (*рис. 25, 5*) и бляшка с декором широким трилистником (*рис. 41, 10*) (Уварова 1900, табл. LXXIV, 9, 10). «Восточный» пояс

табл. XXVIII). P. Sz. Uvarova publikálta Kobanból még egy, párhuzamként felsorolható öv díszeit (*41. kép 8*) azzal a megjegyzéssel, hogy „*az Ermitázsban pontosan ugyanilyen veretes övet sorolnak Komunta lelőhelyhez*” (Uvarova 1900, 92, табл. XLVI, 11, 12). A kobanival teljesen azonos áttört veret a Donyec vidékéről, a kicevkai temető bolygatott sírjaiból is ismert (Laptyev–Akszjonov 2012, рис. 8, 18). A kobani II. kamrasír övveretein (*41. kép 5*) és a dargavszi 3. kamrasír kantárveretein (*4. kép 1*) az eredeti tárgy többszöri lemásolásának következtében gyakorlatilag felismerhetetlenné vált a növényi ornamentika, vagy pedig az alán ötvösök az eredeti tárgy alapján elkészített viasz öntőmintára egyszerűen csak egy stilizált ábrázolást vittek fel. A legjobb feldolgozásként csupán egy szárnyasló-motívummal díszített csat és szíjvég említhető (*30. kép 8, 9*).

A tarszkojei kamrasíros temetőben már más a helyzet: a 29. kamrasírban a halott mellett egy szaltovói típusú öv volt, amelyet ’pálcatagos’ bordűrrel ellátott veretek utánzataival díszítettek (*41. kép 9*) (Kantyemirov–Dzattyiati 1995, табл. XXXV; Gabujev 2005, № 118). A 6. kamrasírban pedig egy olyan övet találtak, amelyet lovasíjászokat ábrázoló veretek és egy jellegzetesen közép-ázsiai ábrázolású, perzsa vagy szogd stílusú szíjvég díszített (*29. kép 8, 12; 41. kép 7*) (Kantyemirov–Dzattyiati 1995, табл. V; Gabujev 2005, № 119). Ez az öv nem annyira a szubbotci lelettípusra jellemző övek utánzatának tűnik, hanem inkább egy ’keleti’ eredetű öv másolatának, amelyet a magyar ötvösök kreatívan dolgoztak át az eredeti változathoz képest.

A kronológiát tekintve az említett szaltovói emlékek mindegyike beleillik a 9. század közepi III. szaltovói horizont kereteibe (Komar 1999). A magyar hatás ezzel teljesen párhuzamosan az észak-kaukázusi alánoknál is megjelenik, de az átvétel különböző formáiban. Dargavszban csak kantárvereteken jelennek meg a magyar övek jellemző motívumai, ezzel szemben Kobanból – egy Dargavsztól mindössze 10 km-rel északra található lelőhelyről (Észak-Oszétia hegyvidéki része, a Gizeldon folyó völgye) – egy valódi övutánzatot is ismerünk. Dargavsztól 11 km-re nyugatra, a dzivgiszi temetőből egy emberalakos szíjvég (*25. kép 5*) és egy széles hármas levélmintával díszített övveret került elő (*41. kép 10*) (Uvarova 1900, табл. LXXIV, 9,

из Тарского могильника происходит из пункта на пересечении двух путей – бассейна р. Камбилеевка и дороги на запад к долине р. Терек. В рассмотренных случаях пункты расположены далеко от степи, но на относительно близком расстоянии к западу и к востоку от главного пути региона в Дарьяльское ущелье, что заставляет видеть в элементах мадьярского влияния на культуру алан Северного Кавказа скорее проявление участия мадьяр в международной торговле – и, в первую очередь, отмеченной арабскими источниками работорговле. Ещё два пункта на Северном Кавказе с находками подражаний поясам интересующего нас круга расположены уже на достаточно большом расстоянии к западу и к востоку от намеченной оси – это Сентинский могильник (*рис. 41, 1*) (Алексеева 1971, табл. 26а, 7, 8) и кат. 11 Дуба-Юрта (*рис. 41, 4*) (Мамаев–Савенко 1988, рис. 3, 30, 32–34).

В салтовском ареале Подонья география влияния «мадьярского стиля» неожиданно оказывается гораздо беднее, чем на Северном Кавказе. Из пяти салтовских пунктов с находками предметов 4 расположены на правом берегу р. Северский Донец (*рис. 16, 20–23*), т.е. отражают контакты с мадьярами уже периода их проживания в Поднепровье, и только один пункт (Воробьёвка) расположен к востоку от р. Дон (*рис. 16, 19*), указывая на возможные контакты с мадьярами на пути их переселения из Прикамья. В любом случае, эти факты свидетельствуют об очень кратковременном и слабом контакте салтовского населения Подонья с носителями древнемадьярского культурного комплекса.

По-видимому, ещё одним следствием мадьярского влияния стало видоизменение салтовских аркообразных стремян на этапе горизонта III (*рис. 39*), когда появляется тип с прогнутой подножкой (Zakharov–Arendt 1935, Taf. V, 1–3; Сорокин 1959, рис. 7, 10; Крыганов 1988, рис. 3, 15; Аксёнов 2011, рис. 2, 5, 6). Стремена из погребений круга Субботцев (*рис. 19, 1–6*) отличаются довольно резко – и общей формой, и формой петли для путлища. Именно такое стремя обнаружено в яме № 39 Правобережного Цимлянского городища (Флёров 1994, рис. 18, 2); фрагмент ещё одного похожего стремени происходит из слоя памятника (Плетнёва 1994, рис. 42, 5). Ori-

10). A tarszkojei temetőben talált ’keleti’ öv két útvonal, a Kambilejevka folyó völgye és a nyugat felé, a Terek folyó völgyébe vezető út találkozásánál került elő. A vizsgált esetekben a pontok a sztyepptől messze helyezkednek el, viszont nyugatra és keletre elég kis távolságra vannak a Darielszoroshoz vezető fő útvonaltól, ez pedig arra utal, hogy az észak-kaukázusi alánok kultúráját érintő magyar hatás elemei inkább a magyaroknak a nemzetközi kereskedelembe, illetve az arab források szerint elsősorban a rabszolga-kereskedelembe való bekapcsolódását jelzik. További két emlék ismert az Észak-Kaukázus területéről, ahonnan az általunk vizsgált lelettípusra jellemző veretes övek utánzatai kerültek elő, az előbbiekben felvázolt tengelytől azonban már viszonylag nagy távolságra fekszenek. Ez a két emlék pedig a Szentyinszkaja gorai temető (*41. kép 1*) (Alekszejeva 1971, табл. 26a, 7, 8) és a duba-jurti 11. kamrasír (*41. kép 4*) (Mamajev–Szavenko 1988, рис. 3, 30, 32–34).

A Don-vidék szaltovói területein a ’magyar stílus’ hatása meglepő módon sokkal visszafogottabb, mint az Észak-Kaukázusban. A szaltovói területről ismert öt lelet közül négy a Donyec jobb partján található (*16. kép 20–23*), vagyis ezzel a területtel abban az időszakban voltak kapcsolatban a magyarok, amikor a Dnyeper mentén éltek, és csak egyetlen lelet, a vorobjovkai származik a Don keleti oldaláról (*16. kép 19*), amely lehet, hogy a Káma vidékéről nyugat felé vándorló magyarokkal mutat kapcsolatot. Mindenesetre ezek az információk a szaltovói népesség és a korai magyar kultúra hordozói között igencsak rövid ideig fennálló, kevésbé intenzív kapcsolatokról tanúskodnak.

Úgy tűnik, hogy a magyar hatás további következménye a III. horizont idején a szaltovói boltozatos szárú kengyelek formájának megváltozása (*39. kép*), vagyis az ívelt talpú típus megjelenése (Zakharov–Arendt 1935, Taf. V, 1–3; Szorokin 1959, рис. 7, 10; Kriganov 1988, рис. 3, 15; Akszjonov 2011, рис. 2, 5, 6). A szubbotci leletkör sírjaiból származó kengyelek (*19. kép 1–6*) a régi típustól elég élesen különböznek mind formájukban, mind a függesztőfül kialakításában. Pontosan ilyen kengyelt találtak a jobb parti cimljanszki erőd 39. számú gödrében (Fljorov 1994, рис. 18, 2), ezenkívül még egy hasonló kengyel töredéke is ismert erről a lelőhelyről (Pletnyova 1994,

гинальный вариант комбинирования салтовской формы стремени с прогнутой подножкой с узкой петлей, как у венгерских стремян, наблюдаем на одном из стремян из Маяк (Крыганов 1988, рис. 3, 15). Появление нового типа, впрочем, не означало немедленного вытеснения старых аркообразных стремян с прямой подножкой, всё ещё бытующих в Хазарском каганате до X в.

Единственным признаком, позволяющим вычленить «салтовские» мадьярские погребения Леведии из числа салтовских «зливкинского» круга, И. Эрдейи счел положение черепа и конечностей ног лошади в сложенном состоянии у ног погребенного (Erdélyi 1977). Е. П. Казаков внес в проблему серьезное уточнение, выделив в качестве собственно мадьярского обряда лишь продольное расположение черепа коня, обращенного в сторону головы погребенного, тогда как поперечное расположение черепа счел характерным для волжских булгар или смешанного «тюрко-угорского» населения (Казаков 1984).

Открытие подкурганного погребения 1-й пол. VIII в. в Кабиюке (Болгария) (*рис. 2, 5*), сопровождавшегося сложенной у ног шкурой лошади с поперечным расположением черепа коня (Рашев 2007, рис. 10), подтвердило характерность именно данной версии обряда для булгарского населения VIII–IX вв. Такую же картину наблюдаем в Ржевском лесостепном могильнике булгар в Подонье (Сарапулкин 2006, рис. 2, рис. 3), где показательно отсутствуют любые предметы, связывающие данное население с регионами Приуралья или Прикамья.

Наличие обряда расположения шкуры коня с обращением черепа носовыми костями к голове погребенного у кочевников Восточной Европы V–VII вв. с несомненными монголоидными антропологическими признаками (*рис. 2, 1, 3, 4, 6, 7*), при полном отсутствии такого положения костей коня в синхронных угорских погребениях Приуралья, заставляет скорее говорить не об «угорских», а, наоборот, «огурских» истоках этой традиции, заимствованной именно мадьярами в процессе контактов с булгарскими племенами Поволжья. В то же время, для ситуации IX–X вв. расположение шкуры коня в ногах с поворотом черепа носовыми костями в сторону головы погребенного, действительно выступает

рис. 42, 5). Egy eredeti változatát figyelhetjük meg az egyik Majakiból származó kengyel esetében is annak, ahogy a magyar kengyeleknél ismert formákat (ívelt talp, szűk függesztőfül) egy szaltovói típusú kengyelen alkalmazták (Kriganov 1988, рис. 3, 15). Az új típus megjelenése egyébként nem jelentette a régi, egyenes talpú, boltozatos szárú kengyelek azonnali kiszorulását, ezek ugyanis a Kazár Kaganátusban egészen a 10. századig jelen voltak.

Erdélyi István szerint az egyetlen ismérv, amely alapján a 'szaltovói típusú' levédiai magyar temetkezéseket el lehet különíteni a szaltovói 'zlivki' variáns sírjaitól, az az összehajtott lóbőrös temetkezés (az áldozati ló koponyáját és végtagjait a halott lábánál helyezték el) (Erdélyi 1977). E. P. Kazakov ezt a megállapítást egy jelentős kiegészítéssel pontosította: csak azt tekinti magyar temetkezésnek, amikor a lábnál elhelyezett lókoponya hosszanti irányban, azaz a holttest tengelyével párhuzamosan fekszik. Ezzel szemben a lókoponya keresztirányú, azaz a holttestre merőleges elhelyezését a volgai bolgárokkal vagy a 'török–ugor' vegyes népességgel azonosította (Kazakov 1984).

A bulgáriai Kabijukban talált, a 8. század első feléből származó kurgánsíros temetkezés (*2. kép 5*) – amelyet a lábhoz tett összehajtott lóbőr és a halottra merőlegesen elhelyezett lókoponya kísért (Rasev 2007, рис. 10) – feltárása megerősítette, hogy a 8–9. századi bolgár lakosságra pontosan ez a szertartási elem jellemző. Ugyanezt figyelhetjük meg a Don menti erdős sztyeppi területen fekvő rzsevkai bolgár temetőben (Szarapulkin 2006, рис. 2, рис. 3), ahol jellemzően hiányoznak mindazok a tárgyak, amelyek az itteni lakosságot az Urál vidékével és a Káma vidékével összekapcsolnák.

Az 5–7. századi, kétségtelenül mongolid antropológiai jelleggel rendelkező kelet-európai nomádokra jellemző az a szokás, hogy a lóbőrt a halott felé fordított lókoponyával együtt teszik sírba (*2. kép 1, 3, 4, 6, 7*). Ugyanebben az időszakban az Urál vidékének ugor temetkezéseiben ez a szokás nincs jelen, ezért ezt a szertartási elemet az ugorok helyett az oguroktól kell eredeztetnünk, amelyet később a magyarok a volgai bolgár törzsekkel kapcsolatba lépve vettek át. Ugyanakkor a 9–10. század esetében a halott lábánál elhelyezett lóbőr, illetve a halott felé fordított lókoponya valóban a magyar temetkezési szokások egyik eléggé biztos jellemzője.

одним из довольно устойчивых признаков уже собственно мадьярского погребального обряда.

Соответствующую модели «Леведии» картину смешения предметов «древневенгерского» и салтовского стилей в настоящее время мы наблюдаем только в одном могильнике – Большетиганском, расположенном не в Подонье, а за Волгой – в Нижнем Прикамье (Chalikova–Chalikov 1981), в области культурного и политического влияния Волжской Булгарии. Все погребения могильника с салтовскими предметами мужские (погребения 3, 6, 13, 14, 22–24, 28), обязательно сопровождающиеся предметами вооружения, а сами изделия салтовского круга представлены поясами, саблями и стременами (*рис. 40 a–b*), что действительно соответствует модели кратковременного военного союза. Если в информации Константина Багрянородного о Леведии действительно заложено рациональное зерно, именно Большетиганский могильник служит веским аргументом локализации данной страны к востоку от Волги.

Модель «салтовской Леведии», наоборот, заводит нас в откровенный тупик: если памятники типа Большетиганского могильника оставлены мадьярами в процессе миграции, каким образом «полностью потерявшие культурную специфику под давлением салтовской КИО» мадьяры Леведии всё же принесли в Карпатскую котловину отдельные приуральские элементы культуры круга Больших Тиган, но практически ничего из собственно салтовского культурного комплекса? И как, в таком случае, объяснить наличие в Северном Причерноморье практически «рафинированных» приуральских комплексов круга Субботцев, содержащих наиболее близкие аналогии Большетиганскому могильнику?

A ’levédiai’ modellnek megfelelően a ’korai magyar’ és szaltovói típusú tárgyak keveredését jelenleg csupán egyetlen temetőben, Bolsije Tyiganiban figyelhetjük meg, amely azonban nem a Don vidékén, hanem a Volgán túl, a Káma alsó folyása mentén található (Chalikova–Chalikov 1981). Ez a terület Volgai Bolgária kulturális és politikai befolyása alatt állt. A temető összes sírjában, amely szaltovói tárgyakat tartalmaz, férfi nyugszik (3., 6., 13., 14., 22–24. és 28. sír). A sírokban a fegyverzet részei minden esetben jelen vannak, magához a szaltovói körhöz tartozó tárgyakat övek, szablyák és kengyelek képviselik (*40. kép a–b*), ez pedig megfelel a rövid ideig fennálló katonai szövetség elméletének. Abban az esetben, ha VII. (Bíborbanszületett) Konstantin Levédiára vonatkozó értesülésének tényleg van valóságalapja, akkor éppen a Bolsije Tyigani-i temető szolgáltat egy nyomós érvet arra, hogy Levédiát a Volgától keletre lokalizáljuk.

Ezzel szemben a ’szaltovói Levédia’ elmélete egyértelműen zsákutcába vezet: abban az esetben, ha a Bolsije Tyigani-típusú emlékeket a vándorló magyarok hagyták hátra, hogyan lehetséges az, hogy miután a magyarok Levédiában „a szaltovói kultúrkör nyomása alatt teljesen elveszítették kulturális sajátosságaikat”, mégiscsak magukkal hozták a Kárpát-medencébe a Bolsije Tyigani-i leletcsoport egyes, az Urál-vidékre jellemző kulturális elemeit. Emellett továbbá miként lehetséges, hogy a szaltovói kultúrkörből semmilyen elem nem került át a Kárpát-medencébe? Ebben az esetben pedig hogyan lehet megmagyarázni azt, hogy a Bolsije Tyigani-i temető legközelebbi párhuzamai a Fekete-tenger északi előterében, a szubbotci típus lelőhelyeiről kerülnek elő, mégpedig gyakorlatilag az Urál vidékére jellemző leletek ’finomított’ formájában?

Глава IV

ПАМЯТНИКИ ТИПА СУББОТЦЕВ

IV. fejezet

A SZUBBOTCI TÍPUSÚ LELETEK

IV.1. История исследования

Первый комплекс интересующего нас круга был обнаружен в 1899 г. в кургане у с. Бабичи Черкасского уезда Киевской губ. (совр. Каневский р-н Черкасской обл.). Каталог выставки киевского археологического съезда содержал краткое описание предметов из кургана (Каталог 1899, 81), сбруйный набор из которого (*рис. 5, 1–5*) был опубликован лишь значительно позже в составе каталога «антских древностей» Г. Ф. Корзухиной с добавлением пальчатой фибулы из материалов соседнего городища (Корзухина 1996, 358, табл. 3). Обстоятельств находки не указывалось, по всей видимости, вещи происходили из разрушенного крестьянами кургана в ходе хозяйственной деятельности или же при самовольных раскопках.

Следующая по времени находка 1902 г. у с. Ново-Николаевка Екатеринославской губ. (совр. Верхнеднепровский р-н Днепропетровской обл.) происходила из разрушенного курганного погребения на берегу Днепра (Ханенко–Ханенко 1902, 23, табл. XIX, № 640–828; Dienes 1973, 7–8. ábra). Комплекс из около 200 серебряных предметов (*рис. 6, 1–11*) поступил в коллекцию Б. И. Ханенко и был издан вместе с ещё одним комплексом из 16 бронзовых золоченных предметов сбруйного набора (*рис. 6, 12–14*) неизвестного происхождения из «Среднего Поднепровья» (Ханенко–Ханенко 1902, 39, табл. XIX, № 486–495).

В 1949 г. на берегу Днепра в с. Волосское (укр. Волоське – Днепропетровский р-н и обл.) было разрушено бескурганное погребение с западной ориентировкой, сопровождавшееся «железным кинжалом» и поясным набором из медных бляшек, покрытых золотым листом, а также двумя «золотыми кольцами с несомкнутыми концами» (серьги). Из комплекса в 1950 г. А. В. Бодянскому передали костяные обкладки колчана и поясную бляшку, опубликованные И. Эрдейи (*рис. 7*) (Erdélyi 1961a, 6. kép; Erdélyi 2008, 65, 36. kép).

В 1951 г. у с. Усть-Каменка (Апостоловский р-н Днепропетровской обл.) в к. 2 Е. В. Махно исследовала впускное погребение с костяными обкладками лука и колчана (*рис. 8*), которое

IV.1. Kutatástörténet

A számunkra érdekes szubbotci leletkör első temetkezését, egy kurgánsírt 1899-ben tárták fel a Kijevi kormányzóság Cserkaszi járásában (mai neve: Cserkaszi terület, Kanyivi járás), Babicsi közelében. A kijevi régészeti kongresszus kiállításának katalógusában egy rövid leírást közöltek a kurgánból származó tárgyakról (Katalog 1899, 81), a lószerszámdíszeket (*5. kép 1–5*) viszont csak jóval később publikálta G. F. Korzuhina az ’*ant régiségek*’ katalógusában, azonban a szomszédos erődített településről származó ujjas fibulát is tévesen a babicsi leletek közé sorolta (Korzuhina 1996, 358, табл. 3). A lelőkörülményeket nem jelölték meg, a leletek valószínűleg egy földművelés vagy kincskeresők által megbolygatott kurgánból származnak.

A következő szubbotci típusú lelet 1902-ben került elő a Jekatyerinoszlavi kormányzóság (ma: Dnyipropetrovszki terület, Verhnyodnyiprovszki járás) területén, a Dnyeper partvidékén, a Novo-Nyikolajevka falu közelében talált bolygatott kurgántemetkezésből (Hanenko–Hanenko 1902, 23, табл. XIX, № 640–828; Dienes 1973, 7–8. ábra). A mintegy 200 ezüsttárgyból álló leletegyüttes (*6. kép 1–11*) B. I. Hanenko gyűjteményébe került, és egy Közép-Dnyeper menti ismeretlen lelőhelyről származó leletegyüttessel együtt publikálták (Hanenko–Hanenko 1902, 39, табл. XIX, № 486–495), amely 16 aranyozott bronz lószerszámdíszből állt (*6. kép 12–14*).

1949-ben a Dnyeper partján, Volosszkoje (ukrán neve: Voloszke) faluban (Dnyepropetrovszki terület, Dnyepropetrovszki járás) megbolygattak egy nyugat–keleti tájolású sírgödröt, amelyből egy ’vastőr’, egy aranylemezzel borított rézveretekkel díszített öv, valamint két fülbevaló (a leírás szerint „két darab nyitott végű aranykarika”) került elő. 1950-ben a leletegyüttes anyagából egy csont tegezszájlemezt és egy övveretet adtak át A. V. Bogyanszkijnek, amelyeket Erdélyi István publikált (*7. kép*) (Erdélyi 1961a, 6. kép; Erdélyi 2008, 65, 36. kép).

1951-ben Uszty-Kamenka falunál (Dnyepropetrovszki terület, Aposztolovói járás) E. V. Mahno egy másodlagos temetkezést tárt fel a 2. kurgánban. A sírban íjhoz tartozó csontlemezeket és tegezhez tartozó csontborítást találtak (*8. kép*). Ez a temetkezés lett a szubbotci leletkör első olyan leletegyüttese,

стало первым раскопанным археологами комплексом круга Субботцев (Махно 1960, 25–26). Позже, после публикации материалов могильника у г. Слободзея, стало понятным происхождение ещё одного впускного погребения 4 к. 1 Усть-Каменки, сопровождавшегося раннегончарным славянским горшком (*рис. 22, 6*) (Махно 1960, 17, рис. 4, 7).

В 70-х гг. число памятников пополнилось разрушенным погребением воина с серебряной лицевой маской (*рис. 9*) из с. Манвеловки (Васильковский р-н Днепропетровской обл.), изданным Л. Н. Чуриловой (Чурилова 1986), а также разрушенным при строительстве дороги впускным погребением у г. Нововоронцовка (Кубышев и др. 1979), из которого в школьный музей поступили два бронзовых стремени (*рис. 19, 5, 6*) и две позолоченные бронзовые поясные бляшки (*рис. 34, 1, 2*).

В 80-х гг. добавились разрушенные погребения из кургана у с. Твердохлебы (Кобелякский р-н Полтавской обл.) (*рис. 10, 1–6*) (Приймак–Супруненко 1994; Супруненко–Кулатова–Приймак 2001) и богатый комплекс из Коробчино (Криничанский р-н Днепропетровской обл.) (*рис. 11*) (Чурилова 1990; Приходнюк–Чурилова 2001), а также Субботцевский могильник.

В 1983 г. у с. Субботцы (укр. Суботці – Знаменский р-н Кировоградской обл.) было разрушено бескурганное захоронение, материалы из которого поступили в музей Кировоградского педагогического института. В 1985–1986 гг. на месте находки Н. М. Бокий были заложены раскопки, благодаря которым удалось исследовать ещё два синхронных погребения, изданных исследователем в соавторстве с С. А. Плетнёвой (*рис. 12*) (Бокий–Плетнёва 1988; Bokij–Pletnyova 1989).

В 1986 г. в курганной группе IV у с. Каменка (укр. Кам'янка, Апостоловский р-н Днепропетровской обл.) исследовано подкурганное погребение 1 в к. 1 (*рис. 5, 6–10*), поясные детали из которого А. П. Безверхий правильно сравнил с Большетиганским могильником, но ошибочно датировал XII в. (Безверхий 1991, 124–127, рис. 1, 7–9).

Ю. А. Пуголовок атрибутировал как «древневенгерские» обнаруженные случайно детали

amelyet régészek tártak fel (Mahno 1960, 25–26). A későbbiekben, a moldovai Szlobodzejánál talált temető leletanyagának publikálása után vált érthetővé az eredete még egy másodlagos temetkezésnek, amely az Uszty-Kamenka 1. kurgán 4. számú sírjaként ismert. Ebből a sírból egy kezdetleges korongolású szláv fazék került elő (*22. kép 6*) (Mahno 1960, 17, рис. 4, 7).

Az 1970-es években a vizsgált leletcsoport két újabb bolygatott sírral egészült ki. Az egyik egy harcos sírja Manvelovkáról (Dnyepropetrovszki terület, Vaszilkovkai járás), amelyből többek között egy ezüst halotti maszk került elő (*9. kép*); a sír ismert leletanyagát valamivel később L. N. Csurilova publikálta (Csurilova 1986). A másik egy másodlagos temetkezés Novovoroncovkából, amelyet útépítés során bolygattak meg (Kubisev et al. 1979), és amelyből két bronz kengyel (*19. kép 5, 6*) és két aranyozott bronz övveret (*34. kép 1, 2*) került az iskolai múzeumba.

Az 1980-as években a Tverdohlebi falunál (Poltavai terület, Kobeljaki járás) lévő kurgán bolygatott sírjai (*10. kép 1–6*) (Prijmak–Szuprunenko 1994; Szuprunenko–Kulatova–Prijmak 2001) és a Korobcsinóból (Dnyepropetrovszki terület, Krinyicski járás) előkerült gazdag lelet (*11. kép*) (Csurilova 1990; Prihodnyuk–Csurilova 2001) bővítették a listát, továbbá ekkoriban fedezték fel a szubbotci temetőt is.

1983-ban Szubbotci (ukrán neve: Szubotci) falunál (Kirovográdi terület, Znamenkai járás) bolygattak meg egy aknasírt, amelynek leletanyaga a Kirovográdi Tanárképző Főiskola múzeumába került. 1985–1986-ban a lelet előkerülésének helyén N. M. Bokij végzett ásatásokat, amelynek köszönhetően a korszak további két sírját sikerült feltárni. Ezeket a kutató közösen publikálta Sz. A. Pletnyovával (*12. kép*) (Bokij–Pletnyova 1988; Bokij–Pletnyova 1989).

1986-ban a Kamenka (ukrán neve: Kamjanka) falu (Dnyepropetrovszki terület, Aposztolovói járás) közelében található IV. számú kurgáncsoportban az 1. kurgán 1. sírját (*5. kép 6–10*) tárták fel, és A. P. Bezverhij az innen előkerült övdíszeket helyesen Bolsije Tyiganival hozta összefüggésbe, de hibásan a 12. századra keltezte (Bezverhij 1991, 124–127, рис. 1, 7–9).

Ju. A. Puholovok 'korai magyarnak' tartotta a Poltavscsinából (Poltavai terület), Susvalovka falu

ордынского пояса XIV–XV вв. из окрестностей с. Шушваловки на Полтавщине (Пуголовок 2003), но позже, в 2006 г. из того же пункта им были опубликованы еще две «древневенгерские» бляшки, одна из которых вновь оказалась ордынской, а вторая действительно относилась к изделиям венгерского круга IX–X вв. (Пуголовок 2006, рис. 1, 1). Впрочем, И. Фодор справедливо обратил внимание на тот факт, что в комплексах круга Субботцев и Большетиганском могильнике таких находок пока не отмечено, а это должно свидетельствовать о появлении данного типа бляшек в X в. (Fodor 2009a, 310), что не позволяет пока добавить Шушваловку к пунктам случайных находок круга Субботцев.

Исследованный в 1994 г. на Левобережье Днестра курган у г. Слободзея (Приднестровская республика, Молдова), содержащий более 14 погребений с инвентарем мадьярского и салтовского круга (*рис. 13*), был монографически издан в 2008 г. (Щербакова–Тащи–Тельнов 2008). Также монографически опубликован и небольшой могильник в кургане у с. Дмитровка (Кременчугский р-н Полтавской обл.), исследованный в 2007 г. (*рис. 15*) (Супруненко–Маєвська 2007; Супруненко 2007).

В 2007 г. открыто парное впускное погребение в кургане у с. Катериновка[14] (Орджоникидзевский ГОК – Никопольский р-н Днепропетровской обл.) (*рис. 14*) (Полин–Черных–Дараган–Разумов 2008; Разумов и др. 2017), а в 2008 г. ещё одно погребение было разрушено при строительстве в г. Кривой Рог (Днепропетровская обл.), из которого в краеведческий музей поступила бронзовая позолоченная бляшка[15] (*рис. 34, 5*).

В 2012 г. В. Н. Шалобудовым изданы материалы раскопок средневековых кочевнических погребений из раскопок экспедиции Днепропетровского университета, среди которых доисследованное в 1987 г. п. 1 к. 4 группы 4 у с. Гряковатое (Синельниковский р-н Днепропет-

[14] В полевой документации номер кургана продолжает сплошную нумерацию исследованных курганов на территории карьеров Орджоникидзевского ГОКа – заказчика археологических исследований.

[15] Выражаем признательность за информацию А. А. Мельнику.

környékén szórványleletként előkerült övdíszeket (Puholovok 2003), amelyek valójában 14–15. századiak, és az Arany Hordához köthetők. A kutató ugyanerről a lelőhelyről 2006-ban további két, 'korai magyar' veretet publikált. Az egyikről ismét kiderült, hogy az Arany Horda időszakából származik, a másik viszont valóban 9–10. századi magyar készítmény (Puholovok 2006, рис. 1, 1). Fodor István jogosan hívta fel a figyelmet arra, hogy egyelőre sem a szubbotci leletkör lelőhelyeiről, sem pedig a Bolsije Tyigani-i temetőből nem ismerünk ehhez hasonló leleteket, ez pedig a kérdéses verettípus 10. századi megjelenéséről tanúskodik (Fodor 2009a, 310), így Susvalovkát jelenleg nem sorolhatjuk a szubbotci típusú szórványleletek közé.

Az 1994-ben a Dnyeszter bal partján, Szlobodzeja város közelében (Moldova, Dnyeszter Menti Köztársaság) tártak fel egy több mint 14 sírt magába foglaló kurgánt, amelyekben magyar és szaltovói típusú mellékletek voltak (*13. kép*). A lelőhelyet 2008-ban egy monográfiában publikálták (Scserbakova–Tascsi–Tyelnov 2008). Ugyancsak monográfia jelent meg a 2007-ben, Dmitrovka (Poltavai terület, Kremencsuki járás) közelében feltárt kurgánról, amelyben szintén számos sírra bukkantak (*15. kép*) (Szuprunenko–Majevszka 2007; Szuprunenko 2007).

2007-ben a Katyerinovka[14] falu (Dnyipropetrovszki terület, Nyikopoli járás) közelében lévő kurgán páros, másodlagosan beásott sírját tárták fel (*14. kép*) (Polin–Csernih–Daragan–Razumov 2008; Razumov et al. 2017), 2008-ban pedig egy újabb sír vált ismertté, amelyet Krivoj Rogban (Dnyipropetrovszki terület) egy építkezés során bolygattak meg. Innen egy aranyozott bronzveret került be a helytörténeti múzeumba[15] (*34. kép 5*).

2012-ben V. N. Salobudov tette közzé a Dnyepropetrovszki Egyetem korábbi ásatásai során előkerült középkori nomád sírok leletanyagát, amelyek között szerepel a Grjakovatoje falu (Dnyepropetrovszki terület, Szinyelnyikovói járás) közelében

[14] Az eredeti ásatási dokumentációban nem a legközelebbi településről vagy dűlőnévről nevezték el a lelőhelyet, hanem a feltárást megrendelő Ordzsonikidze Ércdúsító Kombinátról (Ordzsonikidzevszkij GOK).

[15] Az információért ezúton is köszönetet mondunk A. A. Melniknek.

ровской обл.), датированное автором хазарским периодом VIII–IX вв. (Шалобудов 2012, 86–88, рис. 1, 4).

Несмотря на то, что количество пунктов с разрушенными погребениями всё ещё превышает таковые, исследованные археологами, баланс количества раскопанных погребений за последние десятилетия заметно ушел в позитив (*табл. 1*).

Табл. 1. Динамика открытия памятников типа Субботцев

разрушенные погребения	археологические раскопки
1899 – Бабичи	
1902 – Ново-Николаевка	
1949 – Волосское	
	1951 – Усть-Каменка (2)
1973 – Манвеловка	
1978 – Нововоронцовка	
1983 – Субботцы, п. 1	
1985 – Твердохлебы	1985 – Субботцы, п. 2
	1986 – Субботцы, п. 3
	1986 – Каменка
	1987 – Гряковатое
1989 – Коробчино	
	1994 – Слободзея (больше 14)
	2007 – Дмитровка (3)
	2007 – Катериновка (2)
2008 – Кривой Рог	
всего: 9	всего: 25

Кажется несколько парадоксальным, но при огромных объемах раскопок курганов в советское время в рамках программ мелиорации степи, их результаты в плане поиска погребений древних венгров действительно не могут сравниться с последними десятилетиями. Причина лежит совершенно не в количестве работ, и, тем более, не в «идеологических запретах», а в отмеченной В. А. Ивановым закономерности тяготения погребений древних мадьяр к наиболее влажной северной подзоне степи или границе лесостепи и степи (см. *рис. 16*) (Иванов 1999, 102–103), где в силу вполне естественных причин (ниже потребность в мелиоративных системах) интенсивность археологических исследований была и остается довольно невысокой.

található 4. számú kurgáncsoporton belüli 4. kurgán 1. sírja is, utóbbinak feltárását 1987-ben fejezték be. A szerző a sírt a kazár időszakra, a 8–9. századra datálta (Salobudov 2012, 86–88, рис. 1, 4).

Annak ellenére, hogy azon lelőhelyek száma, ahonnan bolygatott sírok kerültek elő, még mindig meghaladja a régészek által feltárt lelőhelyek számát, maguknak a bolygatott és szakszerűen feltárt síroknak az aránya az elmúlt évtizedek eredményeinek köszönhetően ez a tendencia érezhetően megfordult az utóbbiak javára *(1. táblázat).*

1. táblázat. A szubbotci lelettípus lelőhelyei előkerülésük sorrendjében

bolygatott sírok	régész által feltárt sírok
1899 – Babicsi	
1902 – Novo-Nyikolajevka	
1949 – Volosszkoje	
	1951 – Uszty-Kamenka (2)
1973 – Manvelovka	
1978 – Novovoroncovka	
1983 – Szubbotci, 1. sír	
1985 – Tverdohlebi	1985 – Szubbotci, 2. sír
	1986 – Szubbotci, 3. sír
	1986 – Kamenka
	1987 – Grjakovatoje
1989 – Korobcsino	
	1994 – Szlobodzeja (14-nél több)
	2007 – Dmitrovka (3)
	2007 – Katyerinovka (2)
2008 – Krivoj Rog	
összesen: 9	összesen: 25

Kissé ellentmondásosnak tűnik, de ami a korai magyar sírok kutatását illeti, a szovjet időszakban a sztyeppi talajjavítási program keretében elvégzett rengeteg kurgánásatás eredménye nem hasonlítható össze az utóbbi évtizedekben született új eredményekkel. Ennek oka egyáltalán nem az elvégzett munka mennyiségében, még kevésbé az ’ideológiai tiltásokban’ keresendő, hanem a V. A. Ivanov által kiemelt törvényszerűségben, amely szerint a magyar sírok általában a sztyepp legészakibb, csapadékosabb alzónájában, vagy a sztyepp és az erdős sztyepp határán helyezkednek el (ld. *16. kép*) (Ivanov 1999, 102–103), ahol teljesen érthető okok miatt (kisebb az igény a talajjavítási rendszerekre) a régészeti kutatások intenzitása viszonylag alacsony volt, és ez a helyzet napjainkra sem változott meg igazán.

За редким исключением, памятники круга Субботцев введены в научный оборот и давно привлекают внимание исследователей древневенгерской проблематики. После же рубежа 2007–2008 гг. из разряда единичных и преимущественно случайных находок памятники круга Субботцев автоматически переходят в разряд малочисленных, но весьма выразительных археологических памятников, нуждающихся в четкой культурной атрибуции.

IV.2. Погребальный обряд

Группа памятников субботцевского типа представлена единичными и парными (Катериновка) погребениями, а также небольшими могильниками, насчитывающими по 2 (Усть-Каменка), 3 (Субботцы, Дмитровка) или больше погребений (Слободзея). Точное количество погребений субботцевского типа в Слободзее определить затруднительно из-за наличия безинвентарных могил. Авторы раскопок определяют число раннесредневековых погребений здесь в 26 (Щербакова–Тащи–Тельнов 2008, 53), тогда как инвентарь, позволяющий уверенно или с долей допуска отнести комплекс к горизонту Субботцев, присутствует только в 14 погребениях (№ 10, 16–18, 23, 24, 27, 29, 30, 35–38, 40), которые мы и будем использовать ниже в характеристике группы (*табл. 2*).

Погребения разделяются на впускные подкурганные и бескурганные. За счет Слободзейского могильника в группе полностью доминируют подкурганные погребения, но пример самого могильника из Слободзеи, два погребения которого (№ 38, 40) располагались на небольшом отдалении от кургана (*рис. 17, 3*), ясно свидетельствует о параллельности существования подкурганного и бескурганного обрядов у рассматриваемой группы населения.

Для подкурганного захоронения выбирался обычно относительно небольшой и невысокий курган. В Слободзее все раннесредневековые погребения занимали юго-западную половину кургана (*рис. 17, 3*) (Щербакова–Тащи–Тельнов 2008, рис. 20); аналогичная картина в Дмитровке (*рис. 17, 1*) и в случае с п. 4 к. 1 Усть-Каменки (*рис. 17, 2*). В СВ секторе

Kevés kivételtől eltekintve a szubbotci lelettípus emlékei bekerültek a tudományos köztudatba, és már régóta felkeltették a korai magyar kérdéskor kutatóinak figyelmét. A 2007–2008-as fordulópontot követően a szubbotci típusú leletek az egyedi, többségében szórványos helyett inkább már kisszámú, de rendkívül jellegzetes leletekként váltak ismertté, amelyek pontos kulturális meghatározást igényelnek.

IV.2. A temetkezési szokások

A szubbotci leletcsoport temetkezéseit egyes és páros sírok (Katyerinovka), továbbá olyan kis sírszámú temetők képviselik, amelyek 2 (Uszty-Kamenka), 3 (Szubbotci, Dmitrovka) vagy valamivel több (Szlobodzeja) sírt számlálnak. Szlobodzejában a szubbotci típusú sírok pontos számát a melléklet nélküli temetkezések miatt nehéz meghatározni. Az ásatások publikálói a kora középkori sírok számát 26-ra tették (Scserbakova–Tascsi–Tyelnov 2008, 53), ugyanakkor sírmelléklet, amely lehetővé tenné az adott sír határozott vagy feltételes besorolását a szubbotci horizontba, csak 14 temetkezésben volt (a 10., 16–18., 23., 24., 27., 29., 30., 35–38. és 40. sírban). Ez utóbbiakat fogjuk felhasználni a későbbiekben a csoport leírásához (*2. táblázat*).

A temetkezések két csoportra oszthatók fel: másodlagosan, kurgán betöltésébe történő temetkezésekre, valamint aknasírokra. A szlobodzejai temető miatt a csoportban a kurgánba történő temetkezések dominálnak, de rögtön a szlobodzejai temetőben, a 38. és 40. sír példáján láthatjuk, hogy azok a kurgántól kissé távolabb helyezkednek el (*17. kép 3*). Ez egyértelműen arról tanúskodik, hogy a vizsgált népesség körében a kurgán betöltésébe történő és az aknasíros temetkezési rítus egymással párhuzamosan létezett.

A másodlagosan, kurgán betöltésébe történő temetkezésekhez általában egy viszonylag kis átmérőjű, alacsony kurgánt választottak ki. Szlobodzejában az összes kora középkori sír a kurgán délnyugati felében helyezkedett el (*17. kép 3*) (Scserbakova–Tascsi–Tyelnov 2008, rис. 20). Hasonló a helyzet Dmitrovkában (*17. kép 1*) és az uszty-kamenkai 1. kurgán 4. sírja (*17. kép 2*) esetében is. A katyerinovkai (Ordzsonikidze Ércdúsító Kombinát) 32. kurgán 1. sírja a kurgán északkeleti

совершено п. 1 к. 32 Катериновки (Орджоникидзе); п. 23 к. 1 Нововоронцовки находилось в ЮВ секторе. В центре насыпи располагались только погребения из Твердохлебов, п. 2 к. 2 Усть-Каменки, п. 1 к. 4 Гряковатого и п. 17 Слободзеи. Таким образом, большинство погребений впускались в периферийную часть кургана, а в случае с п. 1 к. 32 Катериновки, п. 4 к. 1 Усть-Каменки, п. 1 к. 1 Каменки IV, п. 1 к. 4 Гряковатого и п. 23 к. 1 Нововоронцовки следует дополнительно отметить расположение могилы в насыпи кургана выше уровня древнего горизонта, что соответствует модели опасения потревожить захоронения «хозяев кургана». В маленьких и, по всей видимости, семейных могильниках из Субботцев и Дмитровки наблюдается расположение могил в линию (*рис. 17*); в Слободзее, наоборот, уверенной рядности не прослеживается.

Форма могильной ямы всегда простая – подпрямоугольная со скругленными углами (*рис. 18*). Ориентировка погребенных стабильная в северозападном секторе. Собственно на запад ориентированы только 10 из 26 погребений, преобладает же ориентировка на северо-запад. Положение тела всегда на спине в вытянутом состоянии; руки преимущественно вытянуты вдоль тела, реже – сложены на тазе. В Слободзее преобладают сдвиг тела под левую стенку и поворот головы вправо (*рис. 18, 7*). В Субботцах, наоборот, тело смещено от центра вправо, а поворот головы влево; в Дмитровке представлены оба варианта, а в п. 1 к. 4 Гряковатого и п. 18 Слободзеи тело сдвинуто под левую стенку, а наклон головы влево (*рис. 18, 2, 5*). Вероятно, сторона, с которой опускалось тело в яму, не играла особой роли в погребальном обряде.

В п. 1/2 к. 32 Катериновки и п. 2 к. 2 Усть-Каменки под скелетами сохранились остатки дерева, причем в первом случае речь, вероятно, шла о кузове повозки, использованном в качестве погребального ложа. В п. 2 к. 2 Усть-Каменки тело перекрывалось растительным тленом; подобный тлен прослежен и под телом в п. 37 Слободзеи. В п. 1 к. 4 Гряковатого под скелетом сохранились остатки тростника. В п. 2 к. 1 Дмитровки остатки растительной циновки прослежены под головой погребенного,

szektorában, a novovoroncovkai 1. kurgán 23. sírja pedig a délkeletiben helyezkedik el. A kurgán centrumában csak a tverdohlebi sír, az uszty-kamenkai 2. kurgán 2. sírja, a grjakovatojei 4. kurgán 1. sírja és a szlobodzejai 17. sír helyezkedett el. A kurgánokba másodlagosan beásott sírok többségét tehát a kurgán periferikus részén alakították ki, viszont a katyerinovkai 32. kurgán 1. sírja, az uszty-kamenkai 1. kurgán 4. sírja, a kamenkai IV. kurgáncsoportban az 1. kurgán 1. sírja, a grjakovatojei 4. kurgán 1. sírja és a novovoroncovkai 1. kurgán 23. sírja esetében kiegészítésképpen meg kell jegyezni, hogy ezek elhelyezkedése a kurgánon belül a korábbi sír(ok) szintjéhez képest magasabban van. Ez azzal a feltevéssel magyarázható, hogy féltek megzavarni a ’kurgán tulajdonosának’ nyugalmát. A szubbotci és dmitrovkai kis méretű, minden valószínűség szerint családi temetőkben megfigyelhető a sírok egy vonalban történő elhelyezkedése (*17. kép*), ezzel ellentétben viszont Szlobodzejában határozott lineáris elrendezés nem állapítható meg.

A sírgödör kialakítása mindig egyszerű: alaprajza téglalapszerű, sarkai lekerekítettek (*18. kép*). A vázak tájolása stabilan északnyugati irányú; a 26 sír közül csak 10-et tájoltak nyugat felé, így tehát az északnyugati tájolás dominál. A temetkezés típusa mindig nyújtott csontvázas, az elhunyt a hátán fekszik, a karokat az esetek többségében kinyújtották a test mellett, ritkábban a medencére fektették rá. Szlobodzejában túlnyomórészt a test a sír bal oldali falához van közelebb, a fej pedig jobbra dől (*18. kép 7*). Szubbotciban fordítva van, a testet a sír tengelyétől jobbra helyezték el, a fej pedig balra dől. Dmitrovkában mindkét változat megfigyelhető; a grjakovatojei 4. kurgán 1. sírjában és a szlobodzejai 18. sírban pedig a test a sír bal oldalán van, és a fej balra dől (*18. kép 2, 5*). Valószínűleg az az oldal, amelyikről a halottat a sírba helyezték, nem játszott különösebb szerepet a temetés során.

A katyerinovkai 32. kurgán 1/2. sírjában és az uszty-kamenkai 2. kurgán 2. sírjában a csontvázak alatt famaradványok őrződtek meg. Az első esetben valószínűleg egy szekérről lehetett szó, amelyet ravatalként használhattak. Az uszty-kamenkai 2. kurgán 2. sírjának esetében a testet növényi eredetű anyagmaradvány borította. Hasonló anyag figyelhető meg a szlobodzejai 37. sírban is, a csontváz alatt. A grjakovatojei 4. kurgán 1. sírjában a csontváz alatt nád

где они перекрывали мясную пищу; а в п. 14 к. 1 Дмитровки такую же роль играло кожаное покрытие. В п. 23 Слободзеи под костяком зафиксирована угольная и «меловая» подсыпка, хотя в качестве последней иногда воспринимаются остатки органического тлена. В 9 случаях у погребенных сведены ноги, что может быть следствием завертывания тела в саван.

Половина инвентарных погребений сопровождалась костями лошади или деталями снаряжения коня, причем процент таких погребений гораздо выше в группе бескурганных. Впрочем, среди подкурганных погребений без лошади (или её заменителя в виде деталей снаряжения коня [*рис. 19*]*:* стремян, удил, украшений узды) из 13 погребений с определимыми половозрастными характеристиками 8 принадлежали женщинам и детям. Во всех случаях в погребении кости коня представлены черепом и конечностями, сложенными обычно у ног погребенного; череп лошади обращен носовыми костями в сторону головы (*рис. 18, 1–3, 6*). Исключение – п. 36 Слободзеи, где отсутствовали кости человека, а, следовательно, комплекс был интерпретирован как кенотаф. В этом комплексе череп и конечности коня растянуты по дну ямы в тюркской традиции, сочетаясь с салтовскими стременами. В то же время, интерпретация комплекса именно как «кенотафа» представляется не безусловной, учитывая, что в угорских кушнаренковской и караякуповской культурах Приуралья практиковалось отдельное захоронение черепа или шкуры лошади в насыпи кургана (Иванов 1999, 60–61). Вариация обряда «сложенной шкуры» представлена в п. 1 к. 4 Гряковатого, в котором череп и передняя конечность лошади расположили не в ногах, а слева от черепа (*рис. 18, 5*), а в п. 38 Слободзеи, в котором 2 конечности лошади перекрывали стопу и грудную клетку погребенного (*рис. 18, 7*), тело умершего, скорее всего, покрыли шкурой коня без головы.

Остатки мясной жертвенной пищи (кости барана, быка, коня) зафиксированы в 6 случаях. В двух погребениях из Дмитровки (п. 2, 14) такая пища располагалась под головой погребенного, накрытая «подушкой»; в п. 2 Субботцев – в левом углу могилы; в п. 16 Слободзеи – слева от

maradványai őrződtek meg. A dmitrovkai 1. kurgán 2. sírjában az eltemetett feje alatt nádmaradványokat figyeltek meg, amely valamilyen hús alapú ételt takart le, a dmitrovkai 1. kurgán 14. sírjában pedig egy bőrből készült takaró szolgált ugyanerre a célra. A szlobodzejai 23. sírban a csontváz alatt szén vagy ’krétapor’ található, bár az utóbbi alatt néha szervesanyag-maradványt is értenek. 9 esetben az eltemetett lába össze van húzva, ami lehetséges, hogy a test halotti lepelbe való csavarására utal.

A mellékletes sírok felében lócsontok vagy egyes lószerszámok is jelen voltak. Megjegyzendő, hogy a lovastemetkezéses sírok jóval gyakoribbak a kurgán nélküli temetkezéseknél. Egyébként a ló nélküli (vagy a lovat jelképező lószerszám [*19. kép*] – kengyel, zabla, kantárdísz – nélküli) kurgánba történő temetkezések közül 13 esetben lehetett meghatározni a halott nemét és életkorát, ezekből 8 volt nő, illetve gyermek. Minden esetben, amikor lócsont került elő a sírból, a ló koponyájáról és végtagjairól beszélhetünk, és általában az elhunyt lábánál összehajtva helyezték el, a lókoponyát pedig orrcsontjával az elhunyt felé fordították (*18. kép 1–3, 6*). Kivételt képez a szlobodzejai 36. sír, amelyből hiányoztak az embercsontok, így az objektumot kenotáfiumként interpretálták. Ebben a sírban a ló koponyáját és végtagjait török szokás szerint a sírgödör fenekén terítették ki, a szaltovói típusú kengyelpárral együtt. Ugyanakkor a kenotáfiumként való értelmezést nem lehet feltétlenül elfogadni, ugyanis figyelembe kell vennünk, hogy az Urál vidékén, az ugorokhoz köthető kusnarenkovói és karajakupovói kultúrában az volt a szokás, hogy a kurgánon belül a ló koponyáját vagy lenyúzott bőrét a halottól elkülönítve temették el (Ivanov 1999, 60–61). Összehajtott lóbőrös temetkezés a grjakovatojei 4. kurgán 1. sírjában is megfigyelhető, amelyben a ló koponyáját és mellső végtagjait nem a halott lábánál, hanem a fejétől balra helyezték el (*18. kép 5*), a szlobodzejai 38. sírban pedig az elhunytat valószínűleg lóbőrrel takarták le, egy-egy lóvégtag pedig a halott lábfejét és mellkasát fedte, lófejet viszont nem helyeztek a sírba (*18. kép 7*).

A húsalapú áldozati ételek maradványait (juh-, szarvasmarha- és lócsontokat) 6 esetben sikerült megfigyelni. Dmitrovkában két sírban (2. és 14.) ezt a típusú ételt egy ’párna’ fedte, amelyen az elhunyt feje nyugodott. A szubbotci 2. sírban a sírgödör bal

плеча; в п. 18 Слободзеи – справа от головы; а в п. 3 Субботцев – за головой. С обрядом снабжения покойного напутственной пищей связано и помещение в могилы сосуда (11 погребений). В 4 случаях (Коробчино, п. 2 Субботцев, п. 18 Слободзеи, п. 1 к. 32 Катериновки) сосуд представлен гончарным кувшином; в 2 – серебряной посудой: кувшином (Манвеловка), чашей и блюдом (Коробчино); в остальных находились раннегончарные и лепные горшки. Место сосуда в погребении обычно слева от головы погребенного (*рис. 18, 1, 2*)*;* в парном п. 1 к. 32 Катериновки кувшин поместили между головами двух погребенных; в п. 4 к. 1 Усть-Каменки горшок расположили выше над телом (на перекрытии?) над головой погребенного, а в п. 38 Слободзеи – справа над грудной клеткой, вероятно, поверх шкуры коня (*рис. 18, 7*).

«Полезные» бытовые предметы представлены ножом (14) и кресалом или кремнями (6). Более распространены «статусные» предметы: пояс и предметы вооружения (сабля, лук, наконечники стрел), личные украшения. Браслеты, серьги, перстни отмечены как в женских, так и в мужских комплексах, но, очевидно, специфическим мужским маркером выступали серьги в виде несомкнутых колечек (*рис. 21, 5, 6*)*,* тогда как в достоверно женских погребениях серьги представлены вариантами с овальной дужкой и длинной подвеской (*рис. 21, 1–4*)*.* Также женским признаком выступает ожерелье. В детских п. 3 Субботцев, п. 30, 35 Слободзеи отмечены астрагалы, но они также присутствовали и в погребениях взрослых п. 38, 40 Слободзеи.

В трех, по-видимому, мужских погребениях из Коробчино, Манвеловки и п. 2 к. 1 Дмитровки обнаружены детали погребальных лицевых покрытий. Все три разного типа: в Манвеловке – серебряная маска с вырезами для глаз, носа и рта (*рис. 9, 2*)*;* в Коробчино – сплошная золотая пластина по форме лица (*рис. 11, 3*)*;* в Дмитровке – четыре золотые пластинки, нашитые на шелковую ткань лицевого покрытия в области глаз, носа и рта (*рис. 15, 1*)*.* Учитывая, что зафиксированный в Дмитровке обряд сочетается с поздней хронологической позицией всего комплекса, можно осторожно допустить эволюцию лицевых покрытий от маски с прорезями

sarkában, a szlobodzejai 16. sírban a válltól balra, a szlobodzejai 18. sírban a fejtől jobbra, a szubbotci 3. sírban pedig a fej mögött helyezték el az ételmellékletet. Az edények sírba helyezése (11 sírnál figyelhető meg) is azzal a szokással van kapcsolatban, hogy az elhunytat útravaló élelemmel látják el. 4 esetben korongolt korsó (Korobcsino, szubbotci 2. sír, szlobodzejai 18. sír, katyerinovkai 32. kurgán 1. sír), 2 esetben pedig ezüsttárgy volt a sírban (Manvelovkában egy edény, Korobcsinóban pedig egy csésze és egy tál), a többi sírban a korai fazekassághoz köthető, kezdetlegesebb korongolású, illetve kézzel formált fazekak voltak. Az edény a sírban általában az eltemetett fejétől balra helyezkedett el (*18. kép 1, 2*). Ezzel szemben a katyerinovkai 32. kurgán 1. sírjában (páros sír) a kerámiát a két, egymás mellett fekvő elhunyt feje között, az usztykamenkai 1. kurgán 4. sírjában a holttesthez képest magasabbra (a halottat lefedő deszkán?), a fej felett helyezték el, a szlobodzejai 38. sírban pedig jobb oldalon, a mellkas fölé, valószínűleg a lóbőrre tették (*18. kép 7*).

A használati tárgyak csoportjába a kések (14) és a csiholók vagy kovakövek (6) sorolhatók. Ezeknél jobban elterjedtek a társadalmi rangot jelző tárgyak: az övek és a fegyverzet elemei (szablya, íj, nyílhegy), valamint az ékszerek. A karperecek, fülbevalók és fejesgyűrűk a női és férfi sírokban egyaránt jelen vannak, egyértelmű viszont, hogy a nyitott végű fülbevaló-karikák (*21. kép 5, 6*) férfiakat jelölnek, ugyanakkor a biztosan női sírokban a gömbsorcsüngős fülbevalók különböző változatai találhatók meg (*21. kép 1–4*). A nyaklánc hasonlóképpen női viselőre utal. A szubbotci 3., illetve a szlobodzejai 30. és 35. gyermeksírokban asztragalosz csontokra bukkantak, de erre felnőtt sírokban is akad példa (Szlobodzeja, 38. és 40. sír).

Három férfisírból ismerünk töredékes vagy egész halotti maszkot, illetve szemfedőt (Korobcsino, Manvelovka és a dmitrovkai 1. kurgán 2. sírja). A három lelet három különböző típust képvisel. Manvelovkában egy ezüstből készült maszk került elő, amelyen a szem, az orr és a száj helyén kivágás található (*9. kép 2*), a korobcsinói lelet egy az arc egészét lefedő, kivágások nélküli teljes aranylemez (*11. kép 3*), a dmitrovkai esetében pedig egy selyemszövetre a szemek, az orr és a száj helyére egy-egy, összesen négy aranylemezt varrtak (*15. kép 1*). Figyelembe véve,

до нашивок. С. А. Плетнёва и Н. М. Бокий выделяли и в п. 2 Субботцев обшитое бляшками большое тканевое покрытие, закрывавшее всю верхнюю половину тела, но расположение таких бляшек (Бокий–Плетнёва 1988, рис. 2, 13), а также остатки кожаных ремешков на шпеньках, явно указывают на их принадлежность уздечным украшениям (ср. Мажитов 1981, рис. 15, 12, 13).

Простая могильная яма и вытянутое на спине положение костяка с западной ориентировкой для раннего средневековья – один из самых распространенных обрядов. Более показательно расположение в могиле костей коня в виде сложенных у ног нижней части конечностей и черепа, обращенного носовыми костями в сторону головы погребенного, являющееся особенностью могил венгров X в. Карпатской котловины (Балинт 1972), а также памятников типа Большетиганского и Танкеевского могильников в Прикамье (Казаков 1984; Петренко 2001). Второй важный элемент – погребальное лицевое покрытие (*рис. 9, 2; рис. 11, 3; рис. 15, 1*), объединяющее памятники субботцевского типа, с одной стороны, с лицевыми масками Танкеевского могильника (Халикова 1972) и, с другой стороны, с нашивками для глаз и рта погребального покрытия венгров X в. (Фодор 1972).

Единственный важный признак, отличающий памятники типа Субботцев от погребений венгров Карпатской котловины – это преобладание подкурганных захоронений, характерное для угорских памятников кушнаренковской и караякуповской культур Приуралья (Иванов 1999, 57–60).

IV.3. Культурная специфика вещевого комплекса

Уже в первых публикациях памятников типа Субботцев исследователи акцентировали внимание на аналогии вещевого комплекса в Большетиганском и Танкеевском могильниках, а также караякуповских комплексах Башкирии (Чурилова 1986; Бокий–Плетнёва 1988). В. А. Иванов уверенно отнес к караякуповским немногочисленную группу погребений в районе левобережья Среднего Поволжья и Большетиганский

hogy a Dmitrovkában megfigyelt szertartási elem egy kései keltezésű leletegyüttesből került elő, óvatosan feltételezhetjük azt, hogy a tárgytípus fejlődése a bizonyos helyeken kivágott maszkoktól indult, és a felvarrható lemezekig jutott el. Sz. A. Pletnyova és N. M. Bokij a szubbotci 2. sírban is el tudtak különíteni egy az egész felsőtestet letakaró leplet, amelyre vereteket varrtak. Azonban a veretek elhelyezkedése (Bokij–Pletnyova 1988, рис. 2, 13), valamint a hátoldalukon lévő felszerelőcsapokon megfigyelt bőrszíjmaradványok egyértelműen arra utalnak, hogy a vereteket eredetileg kantárdíszként használták (vö. Mazsitov 1981, рис. 15, 12, 13).

A kora középkorban az egyik legelterjedtebb temetkezési forma az egyszerű sírgödör, a nyugat–keleti tájolás, és a nyújtott csontvázas temetkezés volt. Ennél valamivel specifikusabb a lábhoz tett összehajtott lóbőrös temetkezés, amikor az áldozati ló lenyúzott bőrét az elhunyt lábához tették, benne a lónak az elhunyt felé fordított koponyájával és végtagjainak alsó részeivel. Ez a szokás egyrészt a 10. századi Kárpát-medencei magyar sírokra (Bálint 1972), másrészt a Bolsije Tyigani- és Tankejevka-típusú Káma-vidéki temetkezésekre (Kazakov 1984; Petrenko 2001) jellemző. A másik fontos elem a halott arcának különböző módokon történő lefedése (*9. kép 2; 11. kép 3; 15. kép 1*), amely a szubbotci típus leleteit egyrészt a tankejevkai temető halotti maszkjaival (Halikova 1972), másrészt pedig a 10. századi magyaroknál előforduló halotti lepelre varrt szem- és szájfedő lemezekkel (Fodor 1972) kapcsolja össze.

Az egyetlen fontos ismérv, amely megkülönbözteti a szubbotci típus leleteit a Kárpát-medencei magyar síroktól, az a kurgánba történő temetkezések dominanciája, amely a kusnarenkovói és karajakupovói ugor régészeti kultúrákra jellemző az Urál vidékén (Ivanov 1999, 57–60).

IV.3. A tárgyi hagyaték kulturális sajátosságai

A kutatók már a szubbotci lelettípushoz tartozó sírokról szóló első publikációkban is hangsúlyt helyeztek a Bolsije Tyigani-i és tankejevkai temetők leletanyagában, valamint a mai Baskíria területéről előkerült karajakupovói leletek között megfigyelhető párhuzamokra (Csurilova 1986; Bokij–Pletnyova 1988). V. A. Ivanov határozot-

могильник, а также отметил караякуповские черты в северопричерноморских комплексах круга Субботцев (Иванов 1999, 93–103). «Угро-мадьярами» считают носителей караякуповской культуры А. М. Белавин, В. А. Иванов и Н. Б. Крыласова (Белавин–Иванов–Крыласова 2009, 84–85).

К западу от Волги пока не зафиксированы находки характерной лепной посуды караякуповского типа. В погребениях субботцевского типа нет и разнообразных ярких подвесок и литых украшений уральского круга с мифологическими зооморфными сюжетами, изображениями зверей, как и различных шумящих подвесок финно-угорского круга в целом (ср. Белавин–Иванов–Крыласова 2009, рис. 52–75). Как известно, не произошло переноса этой части культурного комплекса угров и в Карпатскую котловину.

Единственная прямая параллель с караякуповскими древностями касается снаряжения коня: стремена из п. 2 Субботцев, п. 18 Слободзеи, Нововоронцовки, Коробчино (*рис. 19, 1–5*) и украшения сбруи из п. 1–2 Субботцев, Бабичей и беспаспортного комплекса из коллекции Ханенко (*рис. 5, 1–5; рис. 6, 12–14; рис. 12, 1, 3, 16, 17*) не имеют салтовских аналогий и несомненно принесены новой группой населения, как минимум соседствующего с караякуповским населением Приуралья (ср. Мажитов 1981, рис. 13, 12, рис. 15, 1–13, рис. 20, 7, 9, 22, рис. 24, 5, рис. 27, 21, рис. 29, 5, рис. 32, 2, рис. 34, 36, рис. 38, 5, рис. 43, 15, рис. 45, 5, рис. 46, 14, рис. 57, 21, рис. 58, 5, 9, 33, 36, 37, рис. 60, 12–14, рис. 64, 1–6). Уникальные для Причерноморья бронзовые стремена из Нововоронцовки (*рис. 19, 4, 5*) находят точную аналогию в Каранаевском могильнике из Приуралья, а также чуть южнее – из случайной находки у с. Переметное (Зеленовский р-н Западно-Казахстанской обл.) (Кригер 1979, рис. 2, 1). В то же время, именно в снаряжении коня само приуральское население находилось под мощным влиянием тюркских кочевников степи, которые выступали законодателями моды (см. Горбунова 2003; Горбунова 2004 и др.).

Второй, хотя и менее явной параллелью, является снаряжение лучника. В комплексах

tan a karajakupovóiakhoz sorolta a Volga középső folyásának bal partján lévő kisszámú sírcsoportot és Bolsije Tyiganit, valamint felhívta a figyelmet a Fekete-tenger északi előteréből, a szubbotci lelettípus lelőhelyeiről származó leletek karajakupovói jellegzetességeire (Ivanov 1999, 93–103). Közös monográfiájukban A. M. Belavin, V. A. Ivanov és N. B. Krilaszova a karajakupovói kultúra hordozóiként az 'ugor–magyar' csoportot nevezték meg (Belavin–Ivanov–Krilaszova 2009, 84–85).

A Volgától nyugatra eddig még nem találtak jellegzetes karajakupovói típusú, kézzel formált kerámiát. A szubbotci lelettípus sírjaiban nem fordulnak elő sem az Urál vidékére jellemző különféle díszes csüngők, sem zoomorf mitológiai vagy állatalakos öntött díszek, sem pedig a finnugorokra jellemző különböző típusú csörgős csüngők (vö. Belavin–Ivanov–Krilaszova 2009, рис. 52–75). Ezek alapján kijelenthetjük, hogy az ugor anyagi kultúra ezen része nem került át a Kárpát-medencébe.

A karajakupovói kultúrával az egyetlen közvetlen párhuzam a lószerszámoknál figyelhető meg. A szubbotci 2. sírból, a szlobodzejai 18. sírból, Novovoroncovkából és Korobcsinóból származó kengyeleknek (*19. kép 1–5*), valamint a szubbotci 1–2. sírból, Babicsiből és a Hanenko-gyűjteménybe tartozó, ismeretlen lelőhelyről származó lószerszámdíszeknek (*5. kép 1–5; 6. kép 12–14; 12. kép 1, 3, 16, 17*) nincs párhuzama a szaltovói leletanyagban. Ezeket a tárgytípusokat kétségtelenül egy olyan új népesség hozta magával, amely legalábbis szomszédos volt az Urál vidékének karajakupovói lakosságával (vö. Mazsitov 1981, рис. 13, 12, рис. 15, 1–13, рис. 20, 7, 9, 22, рис. 24, 5, рис. 27, 21, рис. 29, 5, рис. 32, 2, рис. 34, 36, рис. 38, 5, рис. 43, 15, рис. 45, 5, рис. 46, 14, рис. 57, 21, рис. 58, 5, 9, 33, 36, 37, рис. 60, 12–14, рис. 64, 1–6). A Fekete-tenger északi előterének leletanyagában egyedülálló novovoroncovkai bronzkengyelek (*19. kép 4, 5*) tökéletes párhuzama az Urál nyugati előteréből, a karanajevói temetőből, illetve kicsivel délebbre, Peremetnoje falunál, a mai Kazahsztán területéről (Nyugat-kazahsztáni terület, Zelenovi járás) került elő szórványleletként (Kriger 1979, рис. 2, 1). Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy az Urál vidékének lakossága a lószerszámok vonatkozásában a török nyelvű nomád népek erőteljes hatása alatt állt (ld. Gorbunova 2003; Gorbunova 2004 stb.).

субботцевского типа редки концевые накладки сложного лука (п. 2 к. 2 Усть-Каменки, п. 1 к. 4 Гряковатого, п. 18 Слободзеи) (*рис. 8, 4–7; рис. 20, 21, 22*), зато отмечены серединные без концевых (п. 1 к. 1 Каменки IV, Волосское, п. 18, 40 Слободзеи, п. 1/1 и 1/2 Катериновки) (*рис. 5, 6, 7; рис. 7, 1–3; рис. 20, 23–25*), что характерно и для погребений Приуралья (Иванов 1987, 178). В колчанных наборах нет салтовских трехлопастных наконечников, которые сменяют плоские ромбовидные и ланцетовидные наконечники, а также срезни (*рис. 20, 1–17*). А в Волосском, п. 2 к. 2 Усть-Каменки и п. 2 Субботцев колчан украшали костяные пластины (*рис. 7, 7; рис. 8, 1; рис. 20, 18*), аналогии которым известны у волжских булгар (Генинг–Халиков 1964, табл. XIII, 15, 17, 19, 20), у кочевников Поволжья (Васильева 1979, рис. 4, 16) и Приуралья (Мажитов 1981, рис. 13, 19).

Определение концевых накладок лука из п. 1 к. 4 Гряковатого (*рис. 20, 21*) В. Н. Шалобудовым как принадлежащих луку «хазарского» типа (Шалобудов 2012, 88) ошибочно. Для накладок лука «хазарского» типа характерно резкое сужение пластины и косая подрезка края ниже выреза для тетивы (Круглов 2005, рис. 34, рис. 35), тогда как у накладок из п. 1 к. 4 Гряковатого их не наблюдается. Накладки полностью аналогичны деталям лука «венгерского» типа из к. 110 Шестовицы (Блифельд 1977, табл. XXXI, 8–11; Савин–Семёнов 1992) и серии находок из погребений X в. Венгрии (Révész 2008, 53. tábla 1–3, 77. tábla 18–21; Биро– Ланго–Тюрк 2009, рис. 7, 4, рис. 9, 3, 4). Декор деталей лука и колчана из п. 2 к. 2 Усть-Каменки зигзагами, перекрещивающимися линиями и концентрическими кругами в точках изгиба или пересечения (*рис. 8*) находит близкие аналогии в комплексе из 4-х концевых накладок лука из слоя Саркела X в. (Флёрова 2000 рис. 5, 6–8) и вновь в венгерских погребениях X в. (Биро–Ланго–Тюрк 2009, рис. 9, 3–5).

Список уральских аналогий расширяют новые находки в курганном могильнике Уелги в Южном Зауралье, в частности, именно здесь обнаружены сбруйные и поясные детали с «узелковым» бордюром, трехлопастные и сердцевидные сбруйные бляшки, симметричные подовальные

Második, bár kevésbé egyértelmű párhuzamként az íjászfelszerelés szolgál. A szubbotci lelettípus temetkezéseiben ritkán fordul elő az összetett íjhoz tartozó szarvlemez (Uszty-Kamenka, 2. kurgán 2. sír; Grjakovatoje, 4. kurgán 1. sír; Szlobodzeja, 18. sír) (*8. kép 4–7; 20. kép 21, 22*). Helyette a szarvlemezek nélkül előforduló markolatlemezek jellemzőek (Kamenka IV. kurgáncsoport, 1. kurgán 1. sír; Volosszkoje; Szlobodzeja, 18. és 40. sír; Katyerinovka, 1/1-es és 1/2-es temetkezés) (*5. kép 6, 7; 7. kép 1–3; 20. kép 23–25*), amely az Urál nyugati előterének temetkezéseire is jellemző (Ivanov 1987, 178). A tegezleletek között nincsen szaltovói típusú három vágóélű nyílhegy, amely felváltaná a lapos, rombusz és lancetta alakú, valamint a piramis alakú nyílhegyeket (*20. kép 1–17*). Volosszkojében, az uszty-kamenkai 2. kurgán 2. sírjában és a szubbotci 2. sírban a tegezeket csontlemezekkel díszítették (*7. kép 7; 8. kép 1; 20. kép 18*), amelyek párhuzamai a volgai bolgároknál (Gening–Halikov 1964, табл. XIII, 15, 17, 19, 20), a Volga vidékén élő nomádoknál (Vasziljeva 1979, рис. 4, 16), valamint az Urál vidékén (Mazsitov 1981, рис. 13, 19) ismertek.

V. N. Salobudov a grjakovatojei 4. kurgán 1. sírjából előkerült íjszarvlemezeket (*20. kép 21*) hibásan 'kazár' típusú íj részeként határozta meg (Salobudov 2012, 88). A 'kazár' típusú íjakat borító lemezeket általában élesen leszűkítették, szélüket pedig az ideg helye alatt ferdén bevágták (Kruglov 2005, рис. 34, рис. 35), ezt azonban az említett grjakovatojei leletnél nem figyelhetjük meg. A grjakovatojei szarvlemezek tökéletes párhuzamaként a sesztovicai 110. kurgánból előkerült 'magyar' típusú íjat (Blifeld 1977, табл. XXXI, 8–11; Szavin–Szemjonov 1992), illetve 10. századi Kárpát-medencei magyar leleteket (Révész 2008, 53. tábla 1–3, 77. tábla 18–21; Bíró–Langó–Türk 2009, рис. 7, 4, рис. 9, 3, 4) említhetjük. Az uszty-kamenkai 2. kurgán 2. sírjából előkerült, csontból készült szarvlemezek, markolatlemezek és tegezszájlemez cikcakkvonalakból és koncentrikus körökből álló pontkörös díszítésekkel ellátott motívumának (*8. kép*) párhuzamát egyrészt egy négy íjszarvlemezből álló leletegyüttesből ismerjük, amely Sarkel 10. századi rétegéből származik (Fljorova 2000 рис. 5, 6–8), másrészt a honfoglalás kori magyar sírok leletanyagában is előfordul hasonló ábrázolás (Bíró–Langó–Türk 2009, рис. 9, 3–5).

бляшки с имитацией шарнира, наборные мелкие бляшки с заходящими в подбор выступами, а также поясные детали «мифологического» стиля круга Субботцев (ср. *рис. 26; рис. 27; рис. 30; рис. 31*) (Боталов–Грудочко 2011, рис. 7, 67–82, рис. 8, 64–67, рис. 9, 5, 6, 27–30, рис. 12, 46, 47, 51, 52, рис. 14, 3–5, 14, 15). Могильник Уелги расположен севернее известного ранее могильника из Синеглазово, где исследовано погребение с поясными деталями с «узелковым» бордюром (ср. *рис. 6, 3*) и серебряным блюдом, близким находке из Коробчино (*рис. 11, 4*) (Стоколос 1962; Боталов–Грудочко 2011, рис. 13). Самый южный зауральский комплекс с отдельными бляшками интересующего нас стиля открыт в верховьях р. Эмба в Северо-Западном Казахстане (Бисембаев 2003, рис. 15).

Более полный набор аналогий вещевому комплексу памятников субботцевского типа наблюдаем западнее – в погребении из Луговского на левобережье Нижней Волги (Galkin 1983) и в прикамском Большетиганском могильнике: поясные наборы с «узелковым» бордюром и декором в виде трехлистника или на «мифологическую» тему; приуральские бляшки-«лунницы» и сердцевидные; мужские серьги-колечки и женские серьги с длинной литой подвеской, имитирующей многобусинную; плоские пластинчатые браслеты; серединные накладки лука без концевых; плоские ромбические и ланцетовидные наконечники стрел; нашивки лицевого покрытия (Chalikova–Chalikov 1981, Taf. IV, 13–15, Taf. V, Taf. VII, Taf. X–XIII, Taf. XVI, Taf. XVIII–XX, Taf. XXIII, Taf. XXIVa, Taf. XXVI, Taf. XXVIII, Taf. XXXI–XXXIV). Но культурный комплекс Большетиганского могильника сложнее – наряду с караякуповской лепной посудой, здесь присутствуют также местные лепные прикамские сосуды и гончарные кувшины волжских булгар; прикамское влияние хорошо заметно также в женских украшениях, а в вооружении, снаряжении коня и украшениях пояса выделяется и группа предметов салтовского круга.

В погребениях типа Субботцев собственно прикамское влияние можно предполагать пока лишь по лицевой маске из Манвеловки (*рис. 9, 2*), связывающей данное население с Танкеевским

Az Urál környékéről származó párhuzamok listáját egészíti ki az Urálontúl déli részén található Ujelgi tó mellett elhelyezkedő kurgánsíros temető, ahol a szubbotci lelettípus jellemző ’pálcatagos’ bordűrrel díszített lószerszám- és övdíszeket, háromkaréjos és szív alakú lószerszámvereteket, szimmetrikus, ovális, álzsanéros vereteket, a többi díszhez illő, kidudorodásokkal ellátott kicsi veretek együttesét, továbbá ’mitológiai’ ábrázolásos övvereteket tártak fel (vö. *26. kép; 27. kép; 30. kép; 31. kép*) (Botalov–Grudocsko 2011, рис. 7, 67–82, рис. 8, 64–67, рис. 9, 5, 6, 27–30, рис. 12, 46, 47, 51, 52, рис. 14, 3–5, 14, 15). Ujelgi a korábbról már ismert szinyeglazovói temetőtől északabbra helyezkedik el, ahonnan egy sírból már szintén előkerültek ’pálcatagos’ bordűrrel ellátott övveretek (vö. *6. kép 3*) és egy, a korobcsinóihoz (*11. kép 4*) hasonló ezüsttál (Sztokolosz 1962; Botalov–Grudocsko 2011, рис. 13). A vizsgálatunk tárgyát képező szubbotci stílus leletanyagának urálontúli párhuzamai közül az eddig ismert legdélebbit, néhány különálló veretet Északnyugat-Kazahsztánban, az Emba folyó felső folyásvidékén tártak fel (Biszembajev 2003, рис. 15).

A szubbotci lelettípus anyagi kultúrájának jóval komplexebb analógiáit ettől a területtől nyugatabbra, a Volga felső folyásának bal oldali partvidékén, a lugovszkojei sírból (Galkin 1983) és a Káma vidékén található Bolsije Tyigani-i temetőből ismerjük. Ezekről a lelőhelyekről ’pálcatagos’ bordűrrel és hármas osztatú palmettával vagy ’mitológiai’ ábrázolással díszített veretes övek, az Urál vidékére jellemző ’félhold’ és szív alakú veretek, férfi fülbevaló-karikák és női gömbsorcsüngős fülbevalók, sima lemezkarperecek, íjszarvlemez nélkül talált markolatlemezek, rombusz és lancetta alakú lapos nyílhegyek, valamint halotti lepelre varrt szemfedő lemezek kerültek elő (Chalikova–Chalikov 1981, Taf. IV, 13–15, Taf. V, Taf. VII, Taf. X–XIII, Taf. XVI, Taf. XVIII–XX, Taf. XXIII, Taf. XXIVa, Taf. XXVI, Taf. XXVIII, Taf. XXXI–XXXIV). A Bolsije Tyigani-i temető leletanyaga azonban ennél összetettebb. A kézzel formált karajakupovói edényekkel együtt helyi Káma-vidéki, szintén kézzel formált edények, és a volgai bolgárokra jellemző, fazekaskorongon készített kerámia is jelen van a sírokban. A Káma menti hatás a női viseletben is jól megfigyelhető, viszont a fegyverzet, a lószerszámok és az övdíszek között szaltovói típusú tárgyak is megtalálhatóak.

могильником и культурами Прикамья (Белавин–Иванов–Крыласова 2009, 105–112, рис. 22–26). Иная ситуация с признаками контактов с волжскими булгарами. Гончарный сосуд из п. 18 Слободзеи (горлышко отбито в древности) (*рис. 22, 2*) (Щербакова–Тащи–Тельнов 2008, рис. 7, 3), несмотря на салтовскую сероглиняную технологию изготовления, по форме близок к типу IIВв сосудов Танкеевского могильника по Е. П. Казакову (Казаков 1992, рис. 45), а кувшин желто-красного обжига из Коробчино (*рис. 22, 1*) принадлежит к группе I (Казаков 1992, рис. 44). Как уже указывалось нами ранее (Комар 2004а, 91; Комар 2009, 127), к волжско-булгарским изделиям, судя по орнаментации, могут принадлежать и «салтовские» кувшины из Софиевки (Швецов 1981, рис. 2, 5) и Большой Кохновки (Мельникова 2001, рис. 1). В п. 1 к. 32 Катериновки от сероглиняного гончарного кувшина сохранилась только придонная часть, но грубость исполнения, а также обильные примеси мелко рубленной органики в тесте, также заставляют усомниться в его изготовлении салтовскими гончарами.

В синтезном «салтовско-венгерском» стиле выполнен пояс из Ново-Николаевки (*рис. 6, 10, 11*), ближайшие аналогии которому происходят из п. 115 мордовского Елизавет-Михайловского могильника (Алихова 1969, табл. 42, 13–17) и разрушенного в 1908 г. погребения Редикорского могильника (Даркевич 1976, табл. 54, 3) в Пермском Прикамье (*рис. 49, 3, 7*).

Количество предметов собственно салтовского круга в погребениях субботцевского типа относительно невелико. Это перстень из п. 2 Субботцев (*рис. 12, 15; рис. 21, 10*), женские серьги из п. 29 и 37 Слободзеи (*рис. 21, 3, 4*), браслеты из п. 1 Субботцев и п. 37 Слободзеи (*рис. 21, 12, 13*), серебряная чаша из Коробчино (*рис. 11, 7; рис. 23, 1*), шлем из Манвеловки (*рис. 9, 1*) и стремена из п. 36 Слободзеи (*рис. 19, 8*).

Восточнотюркское влияние представлено серебряным кувшином из Манвеловки (*рис. 9, 4*), а контакты со Средней Азией – серебряным блюдом из Коробчино (*рис. 11, 4; рис. 23, 2*). Наконец, торговлю с Крымом или приазовскими городскими центрами отражает высокогорлый кувшин из п. 2 Субботцев (*рис. 22, 5*) (Бокий–Плетнёва 1988, рис. 2, 5).

A szubbotci lelettípus sírjainak leletanyagában Káma-vidéki hatásra egyelőre csak a manvelovkai halotti maszk (*9. kép 2*) utal, amely a szubbotci népességet a tankejevkai temetővel és a Káma-vidéki kultúrákkal hozza kapcsolatba (Belavin–Ivanov–Krilaszova 2009, 105–112, рис. 22–26). Más a helyzet a szubbotciak és a volgai bolgárok közötti kapcsolatokra utaló jellegzetességekkel. A szlobodzejai 18. sírból származó korongolt korsó (a nyaka még a földbe kerülése előtt tört le) (*22. kép 2*) (Scserbakova–Tascsi–Tyelnov 2008, рис. 7, 3), amely formája alapján – a szürke színű égetési technikája ellenére – a tankejevkai temető E. P. Kazakov tankejevkai kerámiatipológiájának II.V.v típusú edényéhez áll közel (Kazakov 1992, рис. 45), a korobcsinói vörösessárgára kiégetett korsó (*22. kép 1*) pedig a tankejevkai I. csoporthoz tartozik (Kazakov 1992, рис. 44). Amint arra már korábban rámutattunk (Komar 2004a, 91; Komar 2009, 127), a Szofijevkából (Svecov 1981, рис. 2, 5) és Bolsaja Kohnovkából (Melnikova 2001, рис. 1) származó, 'szaltovóinak' meghatározott edények a díszítésük alapján akár volgai bolgár készítmények is lehetnek. A katyerinovkai 32. kurgán 1. sírjában a szürkeagyagból készült korongolt korsóból csak a fenékrész maradt meg, de a durva kivitelezés és az apróra vágott szervesanyaggal gazdagon soványított agyag szintén kétségeket ébreszt afelől, hogy az edényt valóban szaltovói fazekasok készítették volna.

A 'szaltovói–magyar' vegyes stílusban készült novo-nyikolajevkai öv (*6. kép 10, 11*) legközelebbi párhuzamai a jelizavet-mihajlovkai mordvin temető 115. sírjából (Alihova 1969, табл. 42, 13–17) és a Káma-vidéken, a Permi határterületen található redikori temető 1908-ban előkerült bolygatott sírjából (Darkevics 1976, табл. 54, 3) származnak (*49. kép 3, 7*).

A szubbotci lelettípus sírjaiban a ténylegesen a szaltovói körhöz tartozó tárgyak mennyisége viszonylag kicsi. A következő tárgyak sorolhatók ide: a szubbotci 2. sírból származó fejesgyűrű (*12. kép 15; 21. kép 10*), a szlobodzejai 29. és 37. sírból származó női fülbevalók (*21. kép 3, 4*), karperecek a szubbotci 1. sírból és a szlobodzejai 37. sírból (*21. kép 12, 13*), a korobcsinói ezüstcsésze (*11. kép 7; 23. kép 1*), a manvelovkai sisak (*9. kép 1*), valamint a szlobodzejai 36. sírból előkerült kengyel (*19. kép 8*).

Другой вектор связей маркируют п. 4 к. 1 Усть-Каменки и п. 10, 37, 40 Слободзеи, в которых обнаружены раннегончарные и лепные сосуды славянской культуры Луки-Райковецкой[16] (*рис. 22, 3, 4, 6, 7*) (Щербакова–Тащи–Тельнов 2008, рис. 5, 7, рис. 14, 2, рис. 16, 9). В кладе из кв. III2 Новотроицкого городища славянской роменской культуры в качестве ювелирного лома присутствовали серьги с длинной литой «многобусинной» подвеской, а также бляшки-«тройнички», а в слое городища найдена сердцевидная бляшка (*рис. 44, 1*) (Ляпушкин 1958а, рис. 15, 3, рис. 17, 4). Клад из поясных деталей, аналогичных поясу из п. 2 к. 1 Дмитровки (*рис. 15, 2*), найден и на роменском городище Кудеярова Гора (*рис. 10, 7–11*) (Енуков 2005, рис. 55; Шпилев 2010, рис. 8, 14–17). Литая серьга с многоярусной подвеской происходит и с правобережного поселения славянского Бучак волынцевской культуры (Петрашенко 1994, рис. 2). В то же время, факт глубокого проникновения носителей типа Субботцев в лесостепь маркирует погребение из Бабичей в Поросье (*рис. 16, 2*).

Показательно, что целая серия признаков предметов из комплексов типа Субботцев находит продолжение в культуре венгров Карпатской котловины X в.: «узелковый» бордюр и «трилистник» сбруйных и поясных бляшек (*рис. 6, 1, 7, 12–14; рис. 10, 1–3, 7–10; рис. 12, 4–6; рис. 15, 2*); декор обкладок сабли из Коробчино (*рис. 11, 2*), костяной накладки колчана из Волосского (*рис. 7, 7*) и накладок лука и колчана из к. 2 Усть-Каменки (*рис. 8, 1–7*); надчеканка фона «кружочками» золотых бляшек из п. 2 Субботцев (*рис. 12, 7, 8*); бляшки-«лунницы» (*рис. 12, 11–13*); серьги с длинной литой «многобусинной» подвеской (*рис. 12, 19; рис. 21, 1, 2*) и мужские серьги-колечки (*рис. 21, 5, 6*); пластинчатые браслеты с каплевидными расширениями на концах (*рис. 21, 8*); нашивки лицевого покрытия (*рис. 15, 1*); стремена (*рис. 19, 1–4*) и др. (ср. The Ancient Hungarians 1996, 154, fig. 6; 185, fig. 5; 186, fig. 1; 215, fig 2; 217, fig. 2, fig. 3; 221, fig. 3; 225, fig. 1; 268, fig. 26; 322, fig. 1,

[16] Название археологической культуры происходит от с. Райки и урочища возле него «Лука».

A keleti török hatásra a manvelovkai ezüstedény (*9. kép 4*), a közép-ázsiai kapcsolatokra pedig a korobcsinói ezüsttál (*11. kép 4; 23. kép 2*) utal. A Krím félszigettel vagy az Azovi-tenger környéki városokkal folytatott kereskedelmet a szubbotci 2. sírból származó magas nyakú korsó igazolja (*22. kép 5*) (Bokij–Pletnyova 1988, рис. 2, 5).

A kapcsolatok egy másik irányát mutatja az uszty-kamenkai 1. kurgán 4. sírja, valamint a szlobodzejai 10., 37. és 40. számú sír, amelyekből a szlávokhoz köthető Luka-Rajkoveckaja-kultúra[16] kézzel formált és kezdetleges korongolású edényei kerültek elő (*22. kép 3, 4, 6, 7*) (Scserbakova–Tascsi–Tyelnov 2008, рис. 5, 7, рис. 14, 2, рис. 16, 9). A szintén szláv népességhez köthető romni kultúra egyik lelőhelye, a novotroickojei erődített település ásatásán a III.2. szelvényből előkerülő kincsleletben ötvöshulladéknak meghatározott öntött gömbsorcsüngős fülbevalók és hármas szíjelosztó karikák voltak, a településrétegben pedig egy szív alakú veretet találtak (*44. kép 1*) (Ljapuskin 1958a, рис. 15, 3, рис. 17, 4). A dmitrovkai 1. kurgán 2. sírjához (*15. kép 2*) hasonló övdíszekből álló kincsleletet találtak a szintén a romni kultúrához tartozó Kugyejarova gora erődített településen (*10. kép 7–11*) (Jenukov 2005, рис. 55; Spiljev 2010, рис. 8, 14–17). Az ugyancsak szláv volincevói kultúrához tartozó bucsaki jobb parti telepről is előkerült egy többrészes csüngővel ellátott öntött fülbevaló (Petrasenko 1994, рис. 2). Ugyanakkor a Rosz folyó (a Dnyeper jobb oldali mellékfolyója) vidékén található babicsi sír (*16. kép 2*) a szubbotci lelettípushoz tartozó népességnek az erdős sztyeppbe történő mély benyomulását jelzi.

Jellemző, hogy a szubbotci lelettípus jellegzetességeinek egész sora tovább él a 10. századi Kárpát-medencei magyar leletanyagban. Ilyen a lószerszám- és övvereteken látható 'pálcatagos' bordűr és hármasosztatú palmetta (*6. kép 1, 7, 12–14; 10. kép 1–3, 7–10; 12. kép 4–6; 15. kép 2*), a korobcsinói szablyakoptató díszítése (*11. kép 2*), a volosszkojei csontból készült tegezszájlemezen látható motívum (*7. kép 7*), az uszty-kamenkai 2. kurgánból származó, íjhoz tartozó szarvleme-

[16] A névadó lelőhely Rajki nevű település közelében, a Luka nevű dűlőnél található.

fig. 2; 347, fig. 4; 350, fig. 2, fig. 3; 353, fig. 1; 356, fig. 1; 375, fig. 1; 393, fig. 4; Биро–Лангo–Тюрк 2009, рис. 9, 3, 5).

Сопоставив детально элементы художественной торевтики Венгрии X в. с предметами из приднепровских комплексов типа Субботцев и синхронных памятников Поволжья и Приуралья, А. Тюрк справедливо заключил, что именно с субботцевской группой памятников, а не с салтовской КИО, следует связывать начальную фазу формирования культурного комплекса венгров эпохи завоевания родины (Türk 2011, 196–204, 352–369. kép; Türk 2012a, 3–4). Не менее важной для нас проблемой являются истоки и процесс формирования самого субботцевского комплекса культуры до момента его перенесения в Восточную Европу.

zek és markolatlemez, valamint a tegezszájlemez díszítése (*8. kép 1–7*), a szubbotci 2. sírból származó aranyveretek hátterének poncolt 'köröcskés' díszítése (*12. kép 7, 8*), a 'félhold' alakú veretek (*12. kép 11–13*), a gömbsorcsüngős fülbevalók (*12. kép 19; 21. kép 1, 2*), a férfi fülbevaló-karikák (*21. kép 5, 6*), a két végükön szilvamag alakban kiszélesített lemezkarperecek (*21. kép 8*), a halotti lepelre varrt lemezek (*15. kép 1*), a kengyelek (*19. kép 1–4*), stb. (vö. The Ancient Hungarians 1996, 154, fig. 6; 185, fig. 5; 186, fig. 1; 215, fig. 2; 217, fig. 2, fig. 3; 221, fig. 3; 225, fig. 1; 268, fig. 26; 322, fig. 1, fig. 2; 347, fig. 4; 350, fig. 2, fig. 3; 353, fig. 1; 356, fig. 1; 375, fig. 1; 393, fig. 4; Bíró–Langó–Türk 2009, рис. 9, 3, 5).

Türk Attila részletekbe menően hasonlította össze a 10. századi Kárpát-medencei fémművesség tárgyait a Dnyeper menti szubbotci típus leleteivel, illetve az ezekkel egykorú tárgyakkal a Volga mentéről és az Urál vidékéről. Ezután helyesen arra a következtetésre jutott, hogy a honfoglaló magyarok elődeihez köthető önálló anyagi kultúra kialakulásának kezdeti szakaszát nem a szaltovói kultúrkörhöz, hanem a szubbotci típus leleteihez kell kötni (Türk 2011, 196–204, 352–369. kép; Türk 2012a, 3–4). Kutatásunk szempontjából nem kevésbé fontos kérdés a szubbotci leletkörhöz köthető anyagi kultúra Kelet-Európába való átkerülésének előzményei, eredete és kialakulásának folyamata.

Глава V

ПРОИСХОЖДЕНИЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ СТИЛЕЙ ТОРЕВТИКИ

V. fejezet

A FÉMMŰVESSÉG KÜLÖNBÖZŐ MŰVÉSZETI STÍLUSAINAK EREDETE

V.1. Синтезный салтовско-венгерский стиль

Художественные стили торевтики юга Восточной Европы VIII–X вв. преимущественно строятся вокруг различных вариаций растительного орнамента. Ещё в середине VIII в. в регионе доминировали схемы декора, восходящие к византийским прототипам, включающие мотивы «растрепанной» пальметты и переплетенной лозы (Комар 1999; Комар 2001; Комар 2009). Но в последней трети VIII в. им на смену постепенно приходят растительные мотивы «салтовского» круга – т.н. «лотосовидный» декор, вероятнее всего, связанный по происхождению с торевтикой восточноиранского круга (Marschak 1986, Abb. 218; Фонякова 2010, рис. 22, рис. 25). С рубежа VIII–IX вв. «лотосовидный» декор вместе с салтовскими типами украшений пояса, сбруи, оружия, зеркалами и туалетными принадлежностями широко распространяется не только в ареале салтово-маяцкой КИО, но и во всех зонах политического влияния Хазарского каганата – от Среднего Поволжья до Северного Кавказа, от Левобережья Днепра и Крыма до Западного Приуралья.

Как уже подчеркивалось в предыдущих разделах книги, собственно салтовских предметов, а также предметов, декорированных в салтовском стиле, обнаружено на удивление мало в погребениях типа Субботцев, где доминирует мотив широкого трилистника, а также яркие сюжеты с изображениями людей и животных, иногда объединенных в композиции, напоминающие мифологические сцены. Тем не менее, историографическая традиция прочно связывала и этот круг украшений со средой влияния Хазарии. Каким образом возникли такие представления, противоречащие выводу о незначительной степени влияния салтовской КИО на культуру древних мадьяр?

«Классическим» образцом торевтики Хазарского каганата уже более столетия считается серебряный с позолотой ковш, найденный далеко на восток от Хазарии в нижнем течении р. Обь у Коцкого городка сибирских угров – хантов (*рис. 24*). Я. И. Смирнов, первым издавший ковш в каталоге «восточного серебра», отметил,

V.1. A szaltovói–magyar vegyes stílus

A 8–10. századi Kelet-Európa déli részén a fémművesség művészeti stílusai leginkább a növényi ornamentika különböző típusaira épültek. A 8. század közepén ebben a térségben még a bizánci előképekhez visszanyúló sémák, például 'kusza' palmetták és összefonódott növények voltak általánosak (Komar 1999; Komar 2001; Komar 2009). A 8. század utolsó harmadában azonban ezeket fokozatosan felváltották a szaltovói motívumok, például az ún. lótuszminta, amely minden valószínűség szerint a kelet-iráni fémművességből ered (Marschak 1986, Abb. 218; Fonyakova 2010, рис. 22, рис. 25). A 8-9. század fordulójától a lótuszminta a többi tipikus szaltovói díszítéssel ellátott tárggyal, így övekkel, lószerszámokkal, fegyverekkel, tükrökkel és a piperekészlethez tartozó egyéb tárgyakkal együtt nemcsak a szaltovo–majaki kultúrkör területén terjedt el széles körben, hanem minden régióban, amelyre a Kazár Kaganátus politikai fennhatósága kiterjedt, vagyis a Volga középső folyásvidékétől az Észak-Kaukázusig, illetve a Dnyeper bal oldali partvidékétől és a Krím félszigettől az Urál nyugati előteréig.

Amint azt a korábbi fejezetekben kiemeltük, a szubbotci lelettípus sírjaiból meglepő módon kevés olyan lelet került elő, amely kifejezetten szaltovóinak mondható, illetve díszítése szaltovói stílusú. Ezekben a sírokban a széles hármaslevél-motívum, valamint az ember- és állatalakos ábrázolások dominálnak, néhány esetben pedig mitológiai jelenetekre emlékeztetve embert és állatot is ábrázoltak egyazon tárgyon. Ennek ellenére a hagyományos kutatás ezeket a jellemzőket is határozottan a kazár hatáshoz kötötte, ami viszont ellentmond annak a megállapításnak, hogy a szaltovói kultúrkör csupán csekély mértékű hatást gyakorolt a korai magyarság anyagi kultúrájára. Mégis hogyan merülhetett fel az említett elemek kazár hatásként való értelmezése?

Immár több mint egy évszázada említik a Kazár Kaganátus fémművességének 'klasszikus' példájaként a kazár államalakulattól igencsak messze, Szibériában, az Ob alsó folyásvidékén található hanti lelőhelyről, Kockij gorodokból előkerült aranyozott ezüsttálat (*24. kép*). Ja. I. Szmirnov publikálta első-

что растительный декор («деревья») ободка сосуда (*рис. 24, 3, 4*) «*находят себе аналогии и хронологическое определение во множестве бляшек, относимых к VIII–X веку*» (Смирнов 1909, 8), по-видимому, имея в виду опубликованные к тому моменту материалы Верхнесалтовского могильника или им подобные.

Параллели между декором Коцкого ковша и салтовскими бляшками из Верхнесалтовского могильника и ряда памятников Поволжья провел Т. Арне, отметивший, что в погребениях Бирки такие детали сочетались с овальными фибулами 1-й пол. IX в. и византийской монетой Феофила (829–842), а в других погребениях Восточной Европы – с арабскими монетами VIII – начала IX вв. Сам «лотосовидный» декор исследователь считал персидским по происхождению, заимствованным с постсасанидских сосудов и получившим распространение в Поволжье и в зоне влияние хазар (Arne 1914, 119–123, fig. 109–122, fig. 127).

Разделяя тезис о влиянии «постсасанидского» искусства на художественную металлообработку степных народов и населения юга Восточной Европы в целом, Н. Феттих, тем не менее, высказался более уверенно о специфике растительного декора Коцкого ковша, назвав его «характерным мотивом т.н. хазарской торевтики». Исследователь объединил Коцкий ковш в одну группу с поясным набором из Редикора (*рис. 26, 2, 12, 13*) и бляшками из катакомб Верхнего Салтова; при этом редикорский пояс рассматривался им как синтез древневенгерских, степных и местных угорских традиций, ставших основой для формирования стиля украшений венгров эпохи завоевания родины (Fettich 1937, 170–176, Taf. XIV–XVI). Изображения людей на редикорском поясе исследователь ставил в один ряд с угорскими «шаманскими» граффити на Коцком ковше (Смирнов 1909, № 92, табл. LVIII; Лещенко 1976, рис. 22).

Позже Б. И. Маршак указал на византийские истоки формы Коцкого ковша, а также более корректно классифицировал растительный декор ободка как «салтовский» (Маршак 1971, 63). В. П. Даркевич согласился с определением Коцкого ковша как происходящего из салтовского культурного круга 2-й половины

ként a leletet a '*Keleti ezüst*' című katalógusban, és azt a megjegyzést tette, hogy a tál peremét díszítő, fákra emlékeztető növényi motívum (*24. kép 3, 4*) „*párhuzamait és kronológiai meghatározását a nagy számban előforduló 8–10. századi veretek adják*" (Szmirnov 1909, 8). A szerző itt minden bizonnyal a Verhnyij Szaltov-i temető akkoriban már leközölt leletanyagára, vagy valami ahhoz hasonlóra gondolt.

T. Arne fejtette ki a Kockij gorodoki tál és a Verhnyij Szaltov-i temetőből, valamint még számos további Volga-vidéki lelőhelyről előkerült szaltovói veretek díszítése közötti párhuzamokat, továbbá felhívta a figyelmet arra, hogy a birkai sírokban ugyanilyen veretek a 9. század első felére keltezhető ovális fibulákkal és egy Theophilosz bizánci császár (829–842) idején vert érmével együtt fordultak elő, néhány kelet-európai sírban pedig 8. századi és 9. század eleji arab érmékkel. Arne a lótuszmotívumot perzsa eredetűnek tartotta, amely a posztszászánida edényekkel került ebbe a régióba, és terjedt el más tárgyakkal a Volga-vidéken és a kazár befolyás alatt álló területeken (Arne 1914, 119–123, fig. 109–122, fig. 127).

Fettich Nándor a posztszászánida művészet hatásáról megfogalmazott tézist két részre osztotta fel. A magyar kutató szerint a posztszászánida művészet egyrészt a sztyeppi népek, másrészt a Kelet-Európa déli területein élő népesség fémművességére gyakorolt hatást, ennek ellenére Fettich az Ob alsó folyásvidékéről előkerült Kockij gorodoki tál növényi ornamentikájáról magabiztosan azt mondta, hogy ez „*az ún. kazár fémművesség jellegzetes motívuma*". A magyar kutató ezt a tálat egy csoportba sorolta a redikori veretes övvel (*26. kép 2, 12, 13*) és a Verhnyij Szaltov-i kamrasírokból előkerült veretekkel, és emellett azt gondolta, hogy a redikori öv díszítményein a korai magyar, a sztyeppi és a helyi ugor hagyományok keverednek. Fettich véleménye szerint ennek a három hagyománynak a keveredése volt az alapja a honfoglalás kori magyar leletanyagban megfigyelhető stílusnak (Fettich 1937, 170–176, Taf. XIV–XVI). A redikori öv emberalakos ábrázolásait Fettich egy kategóriába sorolta a Kockij gorodoki tálon megfigyelhető ugor bekarcolt 'sámánábrázolásokkal' (Szmirnov 1909, № 92, табл. LVIII; Lescsenko 1976, рис. 22).

Később B. I. Marsak hívta fel a figyelmet a Kockij gorodoki tál formájának bizánci eredetére, valamint

VIII–IX вв., считая его непосредственно произведением торевтов Хазарского каганата, и даже выделил «хазарскую школу торевтики», к которой в т.ч. были отнесены кружка из Томыза, уже упоминавшийся редикорский поясной набор и наконечник пояса из Зарайского клада (*рис. 29, 2*) (Даркевич 1974; Даркевич 1976, 167–170). Выводы В. П. Даркевича относительно происхождения и трактовки сюжета Коцкого ковша поддержала С. А. Плетнёва, правда, считая его единственным сохранившимся металлическим сосудом хазарского производства (Плетнёва 1976, рис. 23; Плетнёва 1981, 75).

Н. А. Фонякова использовала Томызский и Коцкий сосуды в качестве «реперных» изделий для выделения стадий развития «лотосовидного» декора салтовского художественного металла (Фонякова 1986). В серии дальнейших работ (Фонякова 2001; Фонякова 2001а; Фонякова 2002; Фонякова 2005) и суммирующей монографии (Фонякова 2010) к характерным чертам салтовской торевтики исследователь отнесла не только растительные орнаментальные мотивы Коцкого ковша, но и его бордюр с «узелковым» оформлением, а также сюжеты с изображениями людей и животных, расширив их круг за счет изделий Большетиганского могильника (*рис. 26, 7; рис. 29, 7; рис. 30, 4, 10, 13, 15, 20, 21*), погребения из Луговского (*рис. 30, 5*), северокавказских аланских погребений Дуба-Юрта и Дзивгиса (*рис. 25, 4, 5; рис. 30, 2*). С. А. Плетнёва на примере пояса из Субботцевского могильника (*рис. 12, 2, 4–6*) сочла такую комбинацию признаков «завершением развития прикладного искусства салтово-маяцкого этапа», датировав пояс по аналогиям «узелковому» бордюру бляшек из погребений венгров эпохи завоевания родины X в. (Плетнёва 2003, 111–114).

Декоративные сюжеты Коцкого ковша интерпретировались как отражение сцен из тюркского героического эпоса М. П. Грязновым (Грязнов 1961) и В. П. Даркевичем (Даркевич 1974); рассматривались как собственно хазарская сцена борьбы за власть между каганом и беком Н. А. Фоняковой (Фонякова 2001; Фонякова 2002) и В. Я. Петрухиным (Петрухин 1995, 183–192; Петрухин 2013, 335–340); в качестве модели календарного цикла

a peremet díszítő növényi ornamentikát is helyesen határozta meg szaltovóiként (Marsak 1971, 63). V. P. Darkevics egyetértett azzal, hogy a tál a szaltovói kulturális közegből származik és a 8. század második fele és a 9. század közé keltezhető. Úgy vélte, hogy közvetlenül kaganátusbeli mester készítette, sőt, még egy ’kazár fémműves iskolát’ is elkülönített, amelynek munkái közé többek között a redikori veretes öv díszítésére emlékeztető tomizi csészét és a zarajszki kincslelethez tartozó szíjvéget sorolta (*29. kép 2*) (Darkevics 1974; Darkevics 1976, 167–170). Sz. A. Pletnyova a Kockij gorodoki tál eredetét és az ábrázolások magyarázatát tekintve elfogadta V. P. Darkevics következtetéseit, bár a kutatónő ezt a tárgyat tartotta az egyetlen fennmaradt fémtálnak, amely a kazár fémművességhez köthető (Pletnyova 1976, рис. 23; Pletnyova 1981, 75).

N. A. Fonyakova a tomizi és Kockij gorodoki leleteket viszonyítási pontként használta a szaltovói fémművességben használt lótuszmotívum fejlődési szakaszainak elkülönítésére (Fonyakova 1986). További munkáiban (Fonyakova 2001; Fonyakova 2001a; Fonyakova 2002; Fonyakova 2005) és összefoglaló monográfiájában (Fonyakova 2010) pedig a szaltovói fémművesség jellemzői közé nemcsak a Kockij gorodoki tálról ismert növényi motívumokat sorolta, hanem a tál peremén megfigyelhető ’pálcatagos’ bordűrt, illetve az ember- és állatalakos ábrázolásokat is. Fonyakova az ember- és állatalakos ábrázolások tekintetében további lelőhelyeket is bevont ebbe a körbe: a Bolsije Tyigani-i temető leleteit (*26. kép 7; 29. kép 7; 30. kép 4, 10, 13, 15, 20, 21*), a lugovszkojei sírt (*30. kép 5*), illetve két észak-kaukázusi temető, Duba-Jurt és Dzivgisz leleteit (*25. kép 4, 5; 30. kép 2*). Sz. A. Pletnyova a szubbotci temetőből származó öv (*12. kép 2, 4–6*) példáján a motívumoknak és egyéb elemeknek ezt a kombinációját úgy értelmezte, hogy „*ezzel a szaltovo–majaki szakasz idejére jellemző művészet fejlődése lezárult*”, és a szubbotci övet a vereteket díszítő ’pálcatagos’ bordűrnek a honfoglalás kori magyar leletanyagból ismert párhuzamai alapján a 10. századra datálta (Pletnyova 2003, 111–114).

A Kockij gorodoki tálat díszítő ábrázolásokat M. P. Grjaznov és V. P. Darkevics a türk hőseposzból ismert jelenetek utánzataként értelmezte (Grjaznov 1961; Darkevics 1974), N. A. Fonyakova és V. Ja. Petruhin pedig a kazár kagán és a bég

заняли важное место в реконструкции мировоззрения населения Хазарии в монографии В. Е. Флёровой (Флёрова 2001, 100–102). Отражение близкого сюжета В. Я. Петрухин видит и на «хазарских» поясных бляшках Субботцевского могильника (Петрухин 2013, 338).

Изображения людей на Коцком ковше и на поясе из Субботцев использованы в качестве реалистических примеров костюма тюркского населения Хазарского каганата С. А. Яценко (Яценко 2013). Г. Г. Король, напротив, считает, что к тюркским элементам в иконографии субботцевского пояса принадлежат лишь длинные волосы и серьги персонажей, тогда как особенности одежды и причёски относят изображения к наследию сасанидских традиций, предлагая видеть корни сюжета в эпосе «Симд нартов» (Король 2005, 157–158). А. Тюрк аналогично отметил на поясных деталях субботцевского круга тюркскую сидящую позу персонажей, представленную, впрочем, и на восточноиранской постсасанидской посуде, а также характерную ещё для сасанидского убора налобную ленту (Türk 2011, 198, 265–266. kép; Тюрк 2013, 236).

Относительно прочная и представительная традиция рассмотрения Коцкого ковша и сходных с ним стилистически изделий как эталона «хазарской» или «салтовской» торевтики на практике упирается в серьёзную проблему её согласования с не менее длительной историографической традицией, ведущей начало от работ Б. Пошты, Й. Хампеля, Н. Феттиха, выделяющих поясные и сбруйные бляшки с «узелковым» бордюром в качестве характерного признака древневенгерского художественного литья. Пытаясь объяснить происхождение формы бордюра Коцкого ковша, Н. А. Фонякова предложила рискованную гипотезу о подражании хазарскими ремесленниками форме позднеримского блюда IV–V вв. из Концешт (Фонякова 2010, 45). При этом сторонники салтовского происхождения «узелкового» бордюра бляшек никак не комментировали тот факт, что похожий бордюр и волнистый край характерны для широкого круга поясных и сбруйных украшений тюркских народов Центральной Азии IX–X вв., в частности, для тюхтятской культуры енисейских кыргызов (Fettich 1937, Taf. XIX,

között a hatalomért folyó küzdelmet látta benne (Petruhin 1995, 183–192; Petruhin 2013, 335–340; Fonyakova 2001; Fonyakova 2002). A Kazár Kaganátusban élők világnézetét rekonstruáló monográfiájában V. E. Fljorova is fontos szerepet tulajdonított a tál díszítésének, szerinte ugyanis egy naptári ciklust ábrázol (Fljorova 2001, 100–102). V. Ja. Petruhin egy ehhez közelálló jelenet utánzatát látta a szubbotci temető ’kazár’ övveretein (Petruhin 2013, 338).

A Kockij gorodoki tál és a szubbotci veretes öv emberalakos ábrázolásait Sz. A. Jacenko a Kazár Kaganátusban élő türk népesség viseletének hiteles ábrázolásaként használta fel (Jacenko 2013). G. G. Korol ezzel ellentétben úgy vélte, hogy a szubbotci veretes öv ábrázolásain csak a hosszú haj és a fülbevalók tekinthetők hiteles török viseleti elemnek, a ruházat és a hajviselet jellegzetességeit viszont a szászánida hagyományhoz kell sorolni, és a kutató ezzel azt sugallta, hogy az ábrázolás a Nart-eposzból ered (Korol 2005, 157–158). Türk Attila a szubbotci leletkör övdíszeivel kapcsolatban két dologra hívta fel a figyelmet, egyrészt a törökülés emberalakokra, amelyekhez kelet-iráni posztszászánida edényekről ismerünk párhuzamot, másrészt a homlokot övező pántra, amely a szászánida viseletre jellemző (Türk 2011, 198, 265–266. kép; Türk 2013, 236).

A Kockij gorodoki tálat és a hasonló stílusban készült tárgyakat hagyományosan a ’kazár’ vagy ’szaltovói’ fémművesség etalonjának tartják, azonban ez a látszólag szilárd talajon álló, impozáns értelmezés a gyakorlatban abba a komoly problémába ütközik, hogy nincs összhangban a Pósta Béla, Hampel József és Fettich Nándor munkáival fémjelzett magyarországi kutatástörténet eredményeivel. Az említett magyar kutatók ugyanis a ’pálcatagos’ bordűrrel díszített öv- és lószerszámvereteket a korai magyar fémművesség jellemzőjeként határozták meg. N. A. Fonyakova a Kockij gorodoki tál peremén lévő ábrázolások eredetét azzal az igencsak bizonytalan hipotézissel próbálta megmagyarázni, hogy a kazár mesterek a romániai Conceştiből előkerült 4–5. századi késő római amfora díszítését másolták (Fonyakova 2010, 45). Emellett azok a kutatók, akik a vereteket díszítő ’pálcatagos’ bordűrt szaltovói eredetűnek tartják, figyelmen kívül hagyják azt a tényt, hogy az ehhez hasonló bordűrt és a hullámos peremdíszt a 9–10. században a belső-

Taf. XXIII–XXV; Кызласов–Король 1990, рис. 28, рис. 30, рис. 36, рис. 38, рис. 42–45; Бутанаев–Худяков 2000, рис. 196) и кимаков сросткинской культуры (*рис. 29, 1, 11; рис. 31, 10, 13, 14; рис. 36, 1, 2, 4, 5*) (Арсланова 2013, фото 15, фото 22, фото 24, фото 32, фото 141, рис. 2, рис. 164, табл. 1), при мизерном проценте деталей с таким оформлением в комплексах салтовской КИО и синхронных Северного Кавказа.

Появление и распространение стиля волнистого края или «узелкового» бордюра деталей поясов и сбруи у северо-западных соседей Китая было связано с влиянием стилей танской эпохи, что особенно наглядно иллюстрирует престижный комплекс украшений сбруи и золотой посуды из Копенского чаатаса (Евтюхова–Киселёв 1940), выполненный ювелирами позднетанской «школы». Версия же о совершенно независимом появлении и развитии схожего декоративного элемента в торевтике Восточной Европы выглядит в настоящий момент откровенно слабой.

До 60-х гг. XX в. детали с «узелковым» бордюром в Восточной Европе были известны лишь в ограниченном числе на нескольких памятниках IX–X вв., разбросанных на значительном расстоянии друг от друга по окраинах Хазарского каганата. Но в 1961 г. на левом берегу р. Волга были начаты раскопки известного ранее лишь по случайным находкам Танкеевского могильника IX–X вв. с материалами волжскобулгарского, прикамского и древнемадьярского кругов (Халикова 1971; Халикова 1972; Казаков 1971; Казаков 1972; Khalikova–Kazakov 1977). А в 1974 г. на левобережье р. Кама был открыт Большетиганский могильник, содержавший яркие материалы приуральского, салтовского и древнемадьярского кругов (Халикова 1976; Халикова 1976а; Chalikova–Chalikov 1981). Если в случае с Танкеевским могильником речь скорее шла об инфильтрации некой группы приуральского населения в среду волжских булгар, то Большетиганский могильник уже явно был оставлен сепаратной группой населения приуральского происхождения, мигрировавшего к границам Хазарского каганата в IX в., закономерно отождествлённой авторами раскопок и публикаций с древними мадьярами.

ázsiai türk népek is széles körben alkalmazták az öv- és lószerszámdíszeken. Példaként említhetjük a tyuhtyati kultúrát alkotó jenyiszeji kirgizeket (Fettich 1937, Taf. XIX, Taf. XXIII–XXV; Kizlaszov–Korol 1990, рис. 28, рис. 30, рис. 36, рис. 38, рис. 42–45; Butanajev–Hudjakov 2000, рис. 196) és a szrosztki kultúrát alkotó kimekeket (*29. kép 1, 11; 31. kép 10, 13, 14; 36. kép 1, 2, 4, 5*) (Arszlanova 2013, фото 15, фото 22, фото 24, фото 32, фото 141, рис. 2, рис. 164, табл. 1), akikkel éles kontrasztban állnak a szaltovói kultúrkör lelőhelyei és az ezzel egykorú észak-kaukázusi leletanyag, itt ugyanis ezek a tárgyak csak minimális mennyiségben fordulnak elő.

Kína északnyugati szomszédainál a hullámos perem vagy a ’pálcatagos’ bordűr megjelenése és elterjedése az öv- és lószerszámdíszeken összefüggésbe hozható a Tang-kori motívumok hatásával. Erre szolgál kitűnő példával a Kopenszkij csaataszból előkerült, lószerszámdíszekből és egy aranyedényből álló előkelő leletegyüttes (Jevtyuhova–Kiszeljov 1940), amelynek darabjait a késő Tang-kori iskola ötvösei készítették. Az az értelmezés tehát, amely szerint az említett motívumokhoz hasonlító elemek ettől a területtől teljesen függetlenül jelentek meg és fejlődtek tovább a kelet-európai fémművességben, jelen pillanatban nyilvánvalóan gyenge lábakon áll.

Kelet-Európából származó ’pálcatagos’ bordűrrel ellátott veretek az 1960-as évekig csak korlátozott számban voltak ismertek néhány 9–10. századi lelőhelyről, és ezek is nagy területen, egymástól távol szóródtak szét a Kazár Kaganátus peremvidékén. 1961-ben azonban a Volga bal partvidékén megkezdődött a korábban csak szórványleletek alapján ismert 9–10. századi tankejevkai temető régészeti kutatása, ahonnan ezt követően volgai bolgár, Káma-vidéki és korai magyar leletek kerültek elő (Halikova 1971; Halikova 1972; Kazakov 1971; Kazakov 1972; Khalikova–Kazakov 1977). 1974-ben a Káma bal partvidékén megkezdődött a Bolsije Tyigani-i temető feltárása is, amelynek sírjaiban jelentős Urál-vidéki, szaltovói és korai magyar leleteket találtak (Halikova 1976; Halikova 1976a; Chalikova–Chalikov 1981). Ha Tankejevkát úgy értelmezik, hogy a volgai bolgár közegbe beszivárgott egy csoport az Urál vidékéről, akkor Bolsije Tyiganit egyértelműen egy olyan különálló csoporthoz köthetjük, amely az Urál vidékéről szár-

Большетиганский могильник демонстрировал концентрацию поясных деталей с декором «узелковым» бордюром, широким трилистником и антропо-зооморфными сюжетами (*рис. 26, 7, 20; рис. 30, 4, 10, 13, 15, 20, 21, 23, 24; рис. 33, 5–8; рис. 40 a–b*), не характерными для массового материала салтовских памятников. В монографии 1981 г. (Chalikova–Chalikov 1981) были изданы 56 погребений из раскопок 1974–1978 гг., но А. Х. Халиков в 1979–1985 гг. продолжил исследования могильника, увеличив количество погребений до 150. В западной, более поздней части могильника, в т.ч. было обнаружено погребение 65, датированное дирхемом 900 г. чеканки, с гладким серебряным поясом с окантовкой позолотой (Халиков 1984, рис. 4), а в погребении 70 находился поясной набор горизонта Саркельского клада (*рис. 40 a–b*) времени разгрома города князем Святославом в 965 г. (Макарова–Плетнёва 1983). Стало понятным, что данная группа населения не ушла далее на запад, а облик её материальной культуры в X в. трансформировался под влиянием соседних культур Прикамья и Хазарии.

Удачный опыт этнической атрибуции Большетиганского могильника подвиг отдельных авторов на попытку механически отождествить с древнемадьярским весь комплекс культуры данного могильника, в т.ч. и найденные в погребениях салтовские поясные наборы с «лотосовидным» орнаментом в виде сжатого бутона и трёхлепесткового (*рис. 40 a–b*), с перенесением вывода на заимствованный характер таких предметов и в основном ареале салтовских памятников Подонья (Бєлік 2002; Аксёнов 2011). Исследователи явно не обратили внимание на тот факт, что предполагаемый ими на примере поясных деталей «комплекс влияния» древних мадьяр на салтовское население Подонья в реальности не наблюдается в самих степных погребениях IX в. западнее р. Дон с предметами круга Большетиганского могильника.

В разрушенном погребении из Ново-Николаевки «лотосовидный» орнамент украшает бляшки значительно более широкого, чем салтовский, пояса (*рис. 6, 10, 11*), а их типы пока не представлены на салтовских памятниках Подонья (Ханенко–Ханенко 1902, 23, табл. XIX,

mazik, és a 9. században a Kazár Kaganátus határvidékére vándorolt. Ezt a csoportot a lelőhelyet feltáró és publikáló régészek magától értetődően a korai magyarokkal azonosították.

A Bolsije Tyigani-i leletanyagban jól megfigyelhető az övdíszeken használt különböző motívumoknak, így a ’pálcatagos’ bordűrnek, a széles hármaslevél-motívumnak, valamint az ember- és állatalakos ábrázolásoknak a keveredése (*26. kép 7, 20; 30. kép 4, 10, 13, 15, 20, 21, 23, 24; 33. kép 5–8; 40. kép a–b*), amelyek nem jellemzőek az átlagos szaltovói lelőhelyekre. A temető feltárói az 1981-es monográfiában az 1974–1978 közötti ásatásokon előkerült 56 sírt publikálták (Chalikova–Chalikov 1981), de A. H. Halikov 1979–1985 között tovább folytatta a lelőhely kutatását, és ezzel 150-re növekedett a feltárt sírok száma. A temető nyugati, és egyben későbbre keltezhető részében található temetkezések közül a 65. számú sírból egy 900-ban vert dirhem és egy aranyozott szegélyű sima, díszítés nélküli ezüstveretes öv került elő (Halikov 1984, рис. 4), a 70. sírban pedig olyan övdíszeket találtak (*40. kép a–b*), amelyek párhuzama a sarkeli kincsleletből ismert (a kincslelet elrejtése a sarkeli erőd 965-ös, Szvjatoszlav fejedelem általi elpusztításához köthető) (Makarova–Pletnyova 1983). Most már érthető, hogy ez a népcsoport nem vándorolt tovább nyugatra, anyagi kultúrájuk pedig az őket körülvevő Káma menti és kazáriai kultúrák hatására megváltozott.

A Bolsije Tyigani-i temető sikeres etnikai meghatározása arra ösztönzött egyes kutatókat, hogy a temető teljes leletanyagát a korai magyarokhoz kössék, még a lótuszmotívummal ellátott szaltovói övdíszeket is, amelyeket összenyomott bimbóként és háromkarájos sziromlevélként interpretáltak (*40. kép a–b*). Ezek a kutatók mindezt azokkal a máshonnan ismert eredményekkel magyarázták, amelyek szerint a kérdéses tárgytípusok átvétel formájában kerültek a Don-vidéki szaltovói lelőhelyekre (Bjelik 2002; Akszjonov 2011). A szerzők nyilvánvalóan nem vették figyelembe azt a tényt, hogy a feltételezéseik szerint a korai magyarok által a Don-vidéki szaltovói népességre kifejtett összetett hatások – amelyeket az övdíszek példáján mutattak be – valójában egyáltalán nem mutathatók ki azokban a Dontól nyugatra fekvő 9. századi sztyeppi sírokban, amelyekből Bolsije Tyigani-típusú leletek kerültek elő.

№ 645, № 667, № 668, № 678–680; Dienes 1973, 7–8. ábra). Такая же ситуация с бляшками из Сидоровского городища и Агач-Калинского могильника, где сюжетная композиция в стиле Субботцев обрамлена «лотосовидным» бордюром (*рис. 26, 3, 4*). Бляшки по размерам и форме также не находят аналогий среди салтовских, иллюстрируя смешение стилей, причем «лотос» в данном случае несомненно является вкладом салтовских мастеров. В богатом комплексе типа Субботцев из Коробчино «лотос» украшает лишь серебряную с позолотой чашу (*рис. 11, 7; рис. 23, 1*). А в целой серии раскопанных или разрушенных погребений из Бабичей, Волосского, Манвеловки, Субботцев, Твердохлебов, Слободзеи, Дмитровки, Катериновки, Нововоронцовки, Кривого Рога – предметов с декором в стиле «лотоса» и даже бляшек салтовских форм вообще не оказалось. Зато именно эта самобытная группа памятников, выделенная нами в тип Субботцев, демонстрирует пик концентрации таких декоративных элементов как «узелковый» бордюр, сюжетные изображения людей и животных, широкий трилистник и «пылающая жемчужина».

Яркие аналогии всем этим элементам представлены в погребениях могильника Уелги в Зауралье (Боталов–Грудочко 2011; Боталов 2012). Открытие и введение в научный оборот могильника Уелги привнесли в проблему новый аспект – если могильник более ранний, то культурный комплекс памятников типа Субботцев в своей ранней части должен быть сформированным именно в Зауралье, будучи в весьма короткие сроки перенесенным в Восточную Европу, где претерпел дальнейшую трансформацию под местными влияниями.

Предметы торевтики «субботцевского» стиля в салтовских комплексах Подонья обычно единичны в комплексах, не составляя целостного стилевого набора, как в случае с Воробьёвкой (*рис. 1, 6*), катакомбой 43 Верхнего Салтова из раскопок 1901–1902 гг. А. М. Покровского (*рис. 1, 12*), одной из катакомб 1904 г. из раскопок В. А. Бабенко (Архив ИИМК, Фонд 1, № 5782), катакомбами № 5/IV, 56/IV, 92/IV, 96/IV (Аксёнов 2011, рис. 1, 2, 16, 20, 21). Реже, как в катакомбе III/1911 г., погребении 3 катакомбы X/1911 г.

A novo-nyikolajevkai bolygatott sírból előkerült lótuszmintás veretek a szaltovóiakhoz képest jóval szélesebb övet díszítettek (*6. kép 10, 11*), és ez a verettípus egyelőre nem ismert a Don-vidéki szaltovói lelőhelyekről (Hanenko–Hanenko 1902, 23, табл. XIX, № 645, № 667, № 668, № 678–680; Dienes 1973, 7–8. ábra). Ugyanez a helyzet a szidorovói erődített településről és az agacs-kalai temetőből előkerült veretekkel, amelyeken a szubbotci stílusra jellemző jelenetes ábrázolást lótuszmintás bordűr fogja körbe (*26. kép 3, 4*). Méretük és formájuk alapján ezeknek a vereteknek sincs párhuzama a szaltovói leletanyagban, ez pedig jól illusztrálja a stílusok keveredését, különösen, hogy a lótusz ebben az esetben egyértelműen a szaltovói mesterek által hozzáadott motívumként jelenik meg. A szubbotci lelettípushoz tartozó gazdag korobcsinói leletegyüttesben csak egy aranyozott ezüstcsészét díszít lótuszmotívum (*11. kép 7; 23. kép 1*), a bolygatott vagy régészek által feltárt temetkezések egész sorához (Babicsi, Volosszkoje, Manvelovka, Szubbotci, Tverdohlebi, Szlobodzeja, Dmitrovka, Katyerinovka, Novovoroncovka, Krivoj Rog) pedig egyáltalán nem tartozik lótuszmotívummal díszített tárgy, sőt, szaltovói típusú veretek sem. Mégis éppen ez, az általunk szubbotci típus néven elkülönített sajátos leletcsoport vonultatja fel a legfontosabb díszítőelemek kombinációját, a 'pálcatagos' bordűrt, az ember- és állatalakos ábrázolásokat, a széles hármaslevél-motívumot és a 'lángoló gyöngyöt'.

Ezeknek a motívumoknak az ékes párhuzamai mind ismertek az Urálontúlon található ujelgi temető sírjaiból (Botalov–Grudocsko 2011; Botalov 2012). Ujelgi feltárásával és a tudományos köztudatba való bekerülésével újabb nézőpontból láthatjuk a problémát: ha a lelőhely korai keltezésű, akkor innen, az Urálontúlról kell eredeztetni a szubbotci típus leletanyagát, amely aztán igencsak rövid idő alatt került át Kelet-Európába, ahol helyi hatásra további változásokon ment keresztül.

A Don-vidék szaltovói lelőhelyein a szubbotci stílusú fémművesség tárgyai általában csak elszórtan fordulnak elő, egységes stílust nem alkotnak. Ezt láthatjuk Vorobjovka (*1. kép 6*), a Verhnyij Szaltov-i 43. kamrasír (A. M. Pokrovszkij ásatása, 1901–1902) (*1. kép 12*) és ugyanitt egy másik kamrasír esetében, amelyet V. A. Babenko 1904-es ásatásán tártak fel (Arhiv IIMK, Fond 1, № 5782),

(*рис. 3*), и в катакомбе 40/1985 г. Верхнего Салтова (*рис. 26, 1, 8*), бляшки украшали не пояс, а узду и женскую обувь. В погребениях типа Субботцев бляшки значительно крупнее обычных салтовских, выполнены литьем из серебра с позолотой, серебра, реже – медного сплава с позолотой или плакировкой золотой или серебряной фольгой. В салтовских комплексах Подонья речь чаще идет о прессовке и медном сплаве, т.е. предметам не придавался тот уровень престижности, который наблюдается в комплексах субботцевского типа.

Контакт двух культурных групп несомненен. Но его следствием стало не широкое взаимопроникновение культурных элементов в соседнюю группу, а создание предметов синтезного «салтовско-субботцевского» стиля и лишь частные случаи заимствований и подражаний. Наиболее ярким признаком «синтезного» стиля выступает сочетание «узелкового» бордюра и салтовских вариаций «лотосовидного» декора, а также сочетание с «лотосом» изображений людей и животных (*рис. 6, 10, 11; рис. 26, 3, 4; рис. 27, 17; рис. 30, 18, 22*). Именно к предметам такого стиля и принадлежит ковш из Коцкого городка, скорее всего, выполненный по именному заказу. Серебряная чаша из Коробчино, напротив, украшена только «лотосом» (*рис. 23, 1*), и поэтому может служить примером «обычной» продукции салтовских торевтов. Масштабы рынка и ареал сбыта престижной посуды и ювелирной продукции салтовских мастеров в настоящее время установить достаточно сложно, тем более, что не все существующие атрибуции вызывают доверие.

Так, например, кружку из Томыза (Смирнов 1909, 8, табл. LXVII, 116; Arne 1914, 118–119; Даркевич 1976, 167, табл. 54, 1) относить к разряду продукции салтовских ювелиров, вопреки мнению В. П. Даркевича, очень активно поддерживаемого Н. А. Фоняковой (Фонякова 2010, 42–44, рис. 14), реальных оснований немного. Техника исполнения сосуда и сюжет с павлинами остаются совершенно чуждыми салтовской торевтике, а мотив «лотоса» на ручке совсем не идентичен декору салтовских изделий. Показательно, что в аналогичной ситуации схожие с салтовскими «лотосовидные» бутоны на сог-

valamint a Verhnyij Szaltov-i IV. temető 5., 56., 92. és 96. kamrasírjainál (Akszjonov 2011, рис. 1, 2, 16, 20, 21). Előfordul – például a Verhnyij Szaltov-i 1911/III. kamrasírban és az 1911/X. kamrasír 3. temetkezésében (*3. kép*), valamint az 1985/40. kamrasírban (*26. kép 1, 8*) –, hogy a szubbotci veretek nem övhöz tartoztak, hanem kantárt és női lábbelit díszítettek. A szubbotci lelettípus sírjaiban a veretek mérete sokkal nagyobb az átlagos szaltovói vereteknél, készítéstechnikájuk pedig többféle volt: öntött ezüst, amely lehet aranyozott is, ritkább esetben pedig aranyozott, illetve arany- vagy ezüstlemezzel bevont bronzötvözet. A Don-vidéki szaltovói lelőhelyeken a préselt bronzötvözetek a jellemzőek, vagyis ezek a tárgyak nem bírtak olyan magas presztízzsel, mint a szubbotci típusúak.

A két kulturális csoport közötti kapcsolat megléte vitathatatlan, ennek eredménye azonban nem a kulturális elemek széles körű, kölcsönös átvétele lett, hanem a vegyes szaltovói–szubbotci stílus kialakulása, és emellett csak néhány egyedi esetben ment végbe egy-egy motívum átvétele vagy utánzása. A vegyes stílus egyik legfontosabb ismertetőjegye a ’pálcatagos’ bordűr együttes előfordulása a szaltovói típusú lótuszmotívummal, a másik pedig, amikor a lótuszmotívummal ember- és állatalakos ábrázolások társulnak (*6. kép 10, 11; 26. kép 3, 4; 27. kép 17; 30. kép 18, 22*). Ezen típusú tárgyak közé illeszkedik díszítése alapján a Kockij gorodoki tál is, amelyet valószínűleg konkrét megrendelésre készítettek el. A korobcsinói ezüstcsészét ezekkel ellentétben csak lótuszminta díszíti (*23. kép 1*), így ez a tárgy a szaltovói fémművesek ’átlagos’ termékeként említhető. A szaltovói mesterek által készített presztízsértékű edények és egyéb ötvöstermékek piacának méreteit és határait a kutatás jelenlegi állása szerint igencsak nehéz meghatározni, annál is inkább, mert nem mindegyik megállapításban lehet teljes mértékben megbízni.

Így például V. P. Darkevics véleménye – amelyet N. A. Fonyakova is aktívan támogatott (Fonyakova 2010, 42–44, рис. 14) – ellenére nagyon kevés valós alapja van annak, hogy a tomizi csészét (Szmirnov 1909, 8, табл. LXVII, 116; Arne 1914, 118–119; Darkevics 1976, 167, табл. 54, 1) a szaltovói mesterek munkái közé soroljuk. A csésze készítéstechnikája és a pávás jelenet teljes mértékben idegen a szaltovói fémművességtől, a fülön található

дийских сосудах трактуются исследователями лишь как прототипы салтовских (Даркевич 1976, рис. 6, 7–9; Фонякова 2010, 50–51, рис. 22).

Ещё один, относимый к «салтовским», бронзовый ковш из кургана 17 угорского могильника Кипы в Прииртышье (Коников–Самосудов 1989; Флёрова 2001, 97–100; Фонякова 2010, 42–43) салтовского декора не содержит вовсе (таковым объявлены весьма схематические «деревья»), а композиционно и по набору персонажей он является больше аналогией не Коцкому ковшу, а серебряному ковшу конца VII – начала VIII вв. малоазийской работы из кургана 2 могильника Подгорненский IV (Безуглов–Науменко 1999, рис. 2, рис. 3) и чаше из Терской области (Смирнов 1909, табл. XLII, 70, табл. CXXV, 70, рис. 11). Кипский ковш выполнен с ручкой танской формы, украшенной, тем не менее, сасанидским мотивом хищной птицы с добычей (ср. Смирнов 1909, табл. LIV, 88, табл. XC, 162). Типичным для сасанидской торевтики является и мотив всадника, стреляющего из лука во льва с оборотом назад, бросив поводья. Хотя он представлен и на уже давно ставшем «хрестоматийным» седле из Копенского чаатаса (Киселёв 1949, табл. LVIII, 1, 2), сцена охоты на нем в реальности не является кыргызской, а лишь копирует сюжет танских листовидных сбруйных подвесок, в свою очередь, повторяющих сюжет с шелка (Haumont–Van Linden 2009, 19). Для тюркского искусства всё же в основном характерен образ конного лучника, стреляющего вперед, как он и представлен на костяной пластине из к. 17 Чир-Юрта (Магомедов 1983, рис. 23). Кипское изображение ближе всего согдийским всадникам (*рис. 28, 1*), а место производства ковша с наибольшей долей вероятности следует искать в восточноиранском ареале. Впрочем, субъективность подобного рода искусствоведческих определений специально оговаривалась Б. И. Маршаком (Маршак 1971, 16–17).

«Малые» произведения торевтов – декоративные детали пояса, сбруи, оружия – гораздо проще в атрибуции, чем дорогие художественные сосуды, благодаря короткому сроку службы и большей стандартизации. При обнаружении в закрытом комплексе они обычно связаны с той

lótuszmotívum pedig egyáltalán nem hasonlít a szaltovói tárgyak díszítésére. Jellemző, hogy hasonló szituációban a két említett kutató a szogd edényeken ábrázolt, a szaltovóira emlékeztető lótusz formájú bimbókat csak a szaltovóiak prototípusaként értékelte (Darkevics 1976, рис. 6, 7–9; Fonyakova 2010, 50–51, рис. 22).

Az Irtis menti ugor temető, Kipi 17. kurgánjából is ismerünk egy ’szaltovóinak’ meghatározott bronztálat (Konyikov–Szamoszudov 1989; Fljorova 2001, 97–100; Fonyakova 2010, 42–43), amelyen azonban egyáltalán nincs szaltovói motívum (az igencsak sematikus ’faábrázolást’ határozták meg tévesen szaltovóinak). A motívumok elrendezése és az emberalakok alapján a bronztál nem a Kockij gorodoki lelet, hanem sokkal inkább a podgornojei IV. temető 2. kurgánjából előkerült kis-ázsiai eredetű, a 7. század vége és a 8. század eleje közé keltezhető ezüsttál (Bezuglov–Naumenko 1999, рис. 2, рис. 3), valamint a Tyereki területről (mai neve: Észak-Oszétiai Köztársaság – Alánia) előkerült csésze (Szmirnov 1909, табл. XLII, 70, табл. CXXV, 70, рис. 11) párhuzamának tekinthető. A kipi temetőből előkerült tál fülének formája a Tang-korra jellemző, díszítése, a zsákmányával ábrázolt ragadozó madár azonban szászánida motívum (vö. Szmirnov 1909, табл. LIV, 88, табл. XC, 162). Szintén jellemző szászánida ábrázolás az oroszlánra célzó, a kantárt leengedő, hátrafelé nyilazó lovas. Habár ez az ábrázolás jelen van a hosszú ideje szinte már közhelyként emlegetett Kopenszkij csaataszi nyergen is (Kiszeljov 1949, табл. LVIII, 1, 2), a rajta lévő vadászjelenet valójában nem kirgiz eredetű, hanem a Tang-kori levél alakú, lószerszámdíszhez tartozó csüngők ábrázolásának utánzata, a csüngőkön ábrázolt jelenet eredeti változata viszont egy selyemről származik (Haumont–Van Linden 2009, 19). A türk művészet alapvető eleme az előrefelé nyilazó lovasíjász, amelyre egy példa a csir-jurti 17. kurgánból előkerült csontlemez (Magomjedov 1983, рис. 23). A Kipiből ismert ábrázolás leginkább a szogd lovasábrázolásokkal mutat párhuzamot (*28. kép 1*), a tál készítésének helyét pedig a legnagyobb valószínűség szerint a kelet-iráni térségben kell keresnünk. Hozzá kell tenni, hogy B. I. Marsak az ilyen és ehhez hasonló ikonográfiai meghatározásokat szubjektivitásuk miatt határozottan elutasította (Marsak 1971, 16–17).

же культурной средой и хронологическим срезом, что и весь комплекс. Разумеется, и здесь не исключен вариант импорта, производства на заказ во внешних мастерских, но на практике с такими предметами археолог гораздо чаще сталкивается не с прямым импортом, а с разнообразными вариациями копирования, подражания, производства в иных ремесленных традициях.

В процессе нескольких этапов копирования многие детали художественного оформления предметов теряются, или же видоизменяются до неузнаваемости вследствие индивидуального «прочтения» сюжета ремесленником. Таким образом, «гибридизация» происходит даже без осмысленного намерения соединить элементы разных стилей. Исследователю, который ставит перед собой задачу установить истоки и первоначальный вид сюжетного изображения, предстоит определить, какой из вариантов первичен, что не всегда просто: иногда первой копией является простой сглаженный оттиск импортного предмета в пластичной форме, а, казалось бы, оригинальное изделие с детальной проработкой может наоборот оказаться «гибридом».

Наиболее четкой проработкой персонажей, вплоть до мелкого декора одежды, в рассматриваемой нами группе изделий отличается Коцкий ковш, поясной наконечник из кат. 11 Дуба-Юрта (Мамаев–Савенко 1988) и поясной набор из п. 2 Субботцев (*рис. 12, 2, 4–6; рис. 25, 1, 2, 4*). Персонаж наконечника из кат. 11 Дуба-Юрта практически идентичен младшему персонажу ручки Коцкого ковша (*рис. 25, 1, 4*). Он также без усов и бороды; волосы заплетены в одну косу, но дополнительно подвязаны лентой; короткая декорированная запашная курточка с длинным узким рукавом подвязана поясом; узкие декорированные штаны заправлены в низкие сапожки; в ухе – многоярусная салтовская серьга. Необычно скрещенные ноги и поднятые вверх руки, скорее всего, указывают на танцора. Наконечник обрамлен «узелковым» бордюром так же, как и Коцкий ковш. Нет сомнений, что оба предмета вышли из мастерской одной школы и из одной культурной среды. Заплетённые в одну косу волосы видим и у персонажа бронзовой скульптуры из слоя хазарского Саркела (*рис. 25, 3*) (Плетнёва 1967, рис. 49, 19).

A művészi kialakítású drága edényekhez képest a kis fémtárgyakat – az övek, a lószerszám és a fegyverzet díszítő elemeit – használatuk rövid időtartama és egységesebb megjelenésük miatt sokkal könnyebb tipologizálni. Ha zárt leletkontextusból kerülnek elő, akkor ezek a tárgyak általában ugyanahhoz a kulturális közeghez tartoznak, és ugyanarra az időszakra keltezhetőek, mint a réteg, amelyből előkerültek. Az import és a külső mesterek által megrendelésre elkészített tárgyak lehetősége itt sem kizárt, azonban a gyakorlatban a régészek nem közvetlen importból származó tárgyakkal találkoznak, hanem másolatok és utánzatok különböző változataival, amelyek az eredeti tárgyhoz képest eltérő műhelyhagyományok szerint készültek.

A néhány szakaszból álló másolási folyamat közben az eredeti tárgy művészi megmunkálásának sok részlete elveszik, vagy a felismerhetetlenségig eltorzul, mert a másolatot készítő mester másképp értelmezi, vagy egyáltalán nem érti az eredeti ábrázolást. Ilyen módon a stílusok keveredése anélkül a konkrét szándék nélkül megy végbe, hogy a különböző stílusok elemeit akarnák ötvözni. Annak a kutatónak, aki ezeknek az ábrázolásoknak a forrását és eredeti változatát szeretné megállapítani, meg kell határoznia, hogy melyik változat az első, ez azonban nem mindig egyszerű: az első másolat néha az eredeti importtárgy alapján plasztikus formában elkészített egyszerű simított lenyomat, a részletesen megmunkált eredeti tárgy pedig olykor vegyes stílusúnak tűnhet.

A vizsgálatunk tárgyát képező leletek közül a legpontosabban kidolgozott emberalakokkal (részletességük egészen a ruházat finom ábrázolásáig kiterjed) a következő leletek emelkednek ki: a Kockij gorodoki tál, a duba-jurti 11. kurgánból származó szíjvég (Mamajev–Szavenko 1988) és a szubbotci 2. sírból előkerült veretes öv (*12. kép 2, 4–6; 25. kép 1, 2, 4*). A duba-jurti 11. kurgán szíjvégének ábrázolása gyakorlatilag azonos a Kockij gorodoki tál fülén látható fiatalabb emberalakkal (*25. kép 1, 4*). A szíjvégen lévő embert is bajusz és szakáll nélkül ábrázolták; haja egy copfba van fonva, a copf végét pedig egy szalag köti meg; rövid, díszített, hosszú és szűk szárú összehúzott kabátszerű felsőruhát visel, amelyet öv fog össze; szűk szárú nadrágja díszített, csizmája rövid szárú, egyik fülében pedig többtagú szaltovói fülbevalót visel.

Наконечник ремня из могильника Дзивгис (*рис. 25, 5*) (Уварова 1900, 174, рис. 162), расположенного достаточно далеко – в 100 км к западу от Дуба-Юрта, выполнен при помощи оттиска в пластичной форме наконечника, полностью аналогичного дуба-юртскому, но, всё же, отличного в мелких деталях. У персонажа нет косы, он одет в кафтан и расклёшенные штаны. На наконечнике из Ново-Николаевки (*рис. 26, 17*) из-под длинного кафтана видны такие же расклешенные штаны; под руками пропущены концы развевающегося легкого шарфа, а возле головы – по-видимому, такие же развевающиеся концы повязки. На наконечнике из п. 3 к. 3 Ишимбая (*рис. 26, 15*) повторяется длинный кафтан и повязка на голове, но руки разведены в стороны, а не подняты вверх; а на наконечнике из кат. 43 Верхнего Салтова из раскопок А. М. Покровского (*рис. 26, 19*) руки персонажа изображены с ладонями в районе живота. По-разному руки трактованы на дериватных наконечниках и пряжках из Редикора, п. 35 Лядинского, п. 2 Чишминского могильников (*рис. 26, 12–14, 16*). Если мы обратим внимание на одежду других персонажей «сюжетных» поясных деталей из Восточной Европы (*рис. 25, 1–5; рис. 26, 4, 21*), заметим тот же характерный тип расклешённых штанов, головные повязки с разлетающимися концами, но без длинной верхней одежды.

Приведенный ряд аналогий состоит преимущественно из оттисков и подражаний оригинальным деталям пояса, и лишь в случае с п. 2 Субботцев речь может идти о мастере, хотя бы в общих чертах понимавшем смысл сюжета и особенности костюма персонажей или же просто обладавшим лучше проработанным оригиналом для подражания. На их фоне «нестандартные», но качественно выполненные, изделия из Коцкого городка и Дуба-Юрта, напротив, должны выступать адаптацией сюжета салтовскими мастерами к этнографическим реалиям населения Хазарского каганата. Это серьёзный вывод, поскольку основная масса интересующих нас восточноевропейских памятников торевтики IX–X вв. оказываются выполненными лишь как подражание некоему оригинальному циклу сюжетов, чуждому традициям местных ювелиров. Тем

A keresztbe tett láb és a magasba emelt kéz szokatlan elem; a duba-jurti lelet valószínűleg egy táncost ábrázol. A szíjvéget a Kockij gorodoki tálhoz hasonlóan ’pálcatagos’ bordűr díszíti. Kétségtelen, hogy mindkét tárgy ugyanabból az ötvösiskolából és ugyanabból a kulturális közegből származik. Az egy copfba összefogott haj ábrázolásához párhuzamként említhető az a kis bronzszobrocska, amely Sarkel kazár kori rétegéből került elő (*25. kép 3*) (Pletnyova 1967, рис. 49, 19).

A Duba-Jurttól viszonylag messze, 100 km-re nyugatra fekvő dzivgiszi temetőből származó szíjvéget (*25. kép 5*) (Uvarova 1900, 174, рис. 162) lenyomat segítségével készítették el plasztikus formában. Ez a lelet teljes párhuzamot mutat a duba-jurti szíjvéggel, de a finom részletekben mégis vannak eltérések: a dzivgiszi emberalaknak nincs copfja, továbbá kaftánt és széles szárú nadrágot visel. A novo-nyikolajevkai szíjvégen (*26. kép 17*) a hosszú kaftán alatt ugyanilyen széles szárú nadrágot ábrázoltak, az emberalak keze alatt egy vékony, lobogó sál vége látható, a feje körül pedig egy hasonló módon lobogó pánt vége. Az isimbaji 3. kurgán 3. sírjából előkerült szíjvégen (*26. kép 15*) az emberalak ismét egy hosszú kaftánt és egy fejpántot visel, itt azonban nem felemelt, hanem széttárt kézzel ábrázolták. A. M. Pokrovszkij Verhnyij Szaltov-i ásatásán pedig a 43. kamrasírból előkerült szíjvégen (*26. kép 19*) az alak tenyere a hasára van téve. A Redikorból, a ljadai 35. sírból és a csismai 2. sírból ismert, másolatként meghatározott szíjvégeken és csatokon más kéztartások láthatóak (*26. kép 12–14, 16*). Ha megvizsgáljuk a viselet ábrázolását a többi kelet-európai lelőhelyről előkerült emberalakos övdíszeken is (*25. kép 1–5; 26. kép 4, 21*), akkor ugyanazt a széles szárú nadrágtípust és lobogó végű fejpántot látjuk, de a felsőruházat nem hosszú.

A felsorolt párhuzamok többsége eredeti övveretek alapján készült lenyomat vagy utánzat, és csak a szubbotci 2. sír esetében beszélhetünk olyan mesterről, aki legalább főbb vonalaiban értette és átlátta az ábrázolás jelentését és a viseletek részleteit, de az is elképzelhető, hogy az az eredeti tárgy, amely alapján ő dolgozott, a többihez képest sokkal jobb megmunkálású volt. Ezzel szemben a ’nem általános’ jellegű, de minőségi megmunkálású Kockij gorodoki és duba-jurti tárgyak díszítése minden bizonnyal olyan átvétel, amelyet a szaltovói mesterek

более интересным становится вопрос: что это за цикл, кто изображен на деталях, и с какого именно носителя происходило копирование?

V.2. Антропо-зооморфные мотивы

«Бестиарий» поясов субботцевского круга имеет сложное происхождение, сочетая элементы различных мировоззренческих структур. Более гомогенной представляется группа изображений людей с характерной налобной повязкой в виде ленты с длинными широкими концами. По сочетанию поз и аксессуаров среди них выделяется ряд персонажей.

«Крылатый ангел» с повязкой-лентой в руках – пожалуй, наиболее узнаваемый персонаж субботцевского пояса (*рис. 12, 6*). Ангел, подносящий ленту царю-охотнику, представлен на сасанидских блюдах (*рис. 28, 14, 15*). На бляшке из Субботцев в руках у ангела скорее не шарф, а налобная повязка, идентичная по декору повязке центрального персонажа пояса на щитке пряжки (*рис. 12, 4*). Это знаковая деталь, ведь этим символом почета, как можно убедиться, увенчаны большинство персонажей «субботцевских» сцен, за исключением разве что слуг.

«Правитель» уверенно идентифицируется на поясном наконечнике из п. 217 Крюково-Кужновского могильника (*рис. 26, 21*). Ранг персонажа маркирует пара львов под его ногами, характерная для восточноиранской торевтики VIII – первой пол. IX вв. (*рис. 28, 13*) (Даркевич 1976, табл. 6, 4, 5), где, в свою очередь, является заимствованием из буддийского искусства. На крюково-кужновском наконечнике правитель изображен сидящим в позе лотоса, в его ушах пара серег, на шее – гривна, в левой руке – посох/скипетр с топоровидным завершением, правая кисть поднята вверх. Упрощённая версия этого же сюжета, но без нижнего яруса со львами, представлена на бляшке из катакомбы 40/1985 Верхнего Салтова (*рис. 26, 8*).

Близкое изображение выполнено и на пряжке из п. 2 Субботцев (*рис. 12, 4*). Художник-ювелир представил своего персонажа глубоким стариком с длинными волосами, бородой и усами, серьгами в ушах и повязкой на лбу, с тростью в левой руке; черты лица создают впечатление

a Kazár Kaganátus etnikai viszonyai szerint tudatosan dolgoztak át. Ez fontos következtetés, mert a 9–10. századi kelet-európai lelőhelyekről előkerülő ötvöstárgyak túlnyomó többsége valamilyen eredeti ábrázolássorozat alapján készült utánzat, amely messze áll a helyi műhelyhagyományoktól. Annál érdekesebbé válik a kérdés: mi ez a sorozat, kiket ábrázolnak a tárgyak és milyen közvetítőn keresztül jutottak el ide a másolatok?

V.2. Ember- és állatalakos motívumok

A szubbotci öveken ábrázolt ’vadállatok’ eredete bonyolult, főleg, ha figyelembe vesszük a különböző világnézeti struktúrák elemeit. A leginkább homogén csoportot a hosszú, széles végű homlokpánttal ábrázolt emberalakok alkotják, amelyeket a testtartás és a viseleti elemek különböző kombinációi alapján további csoportokra lehet bontani.

A kezében szalaggal ábrázolt ’*szárnyas angyal*’ minden bizonnyal a leginkább felismerhető ábrázolás a szubbotci öveken (*12. kép 6*). Az uralkodónak vagy vadásznak szalagot nyújtó angyal ábrázolása szászánida edényekről ismert (*28. kép 14, 15*). Az egyik szubbotci vereten az angyal kezében valószínűleg nem sál, hanem egy homlokpánt van, amely díszítése alapján azonos a szubbotci 2. sírból előkerült övdíszek központi figurájának, a csaton ábrázolt aggastyánnak a homlokpántjával (*12. kép 4*). Ez egy fontos részlet, hiszen a szubbotci jeleneteken – amint arról meggyőződhetünk – a szolgákat leszámítva az emberalakok többségét ezzel a rangot kifejező szimbólummal ábrázolták.

Az ’*uralkodó*’ ábrázolása egyértelműen azonosítható a krjukovo-kuzsnovói 217. sírból előkerült szíjvégen (*26. kép 21*). Rangját a lába alatt látható két oroszlán jelzi, ami a 8. század és a 9. század első felének kelet-iráni fémművességére jellemző (*28. kép 13*) (Darkevics 1976, табл. 6, 4, 5). Utóbbi a buddhista művészetből vette át ezt a motívumot. A krjukovo-kuzsnovói szíjvégen az uralkodót lótuszülésben ábrázolták, fülében egy pár fülbevalót, nyakában nyakperecet visel, bal kezében egy balta alakban végződő botot vagy jogart tart, jobb kezét pedig felemeli. Ennek az ábrázolásnak egy egyszerűbb és oroszlánok nélküli változata a Verhnyij Szaltov-i 1985/40. kamrasírból előkerült veretről ismert (*26. kép 8*).

монголоидных. Правая рука поднята вверх в восточном жесте поучения, что придаёт всему изображению схожесть с даосским учителем. Для бытовой жестикуляции положение пальцев руки необычно, и если ювелир действительно понимал смысл жеста, то его персонаж – это скорее старейшина, мудрец, а не царь.

На весьма схематичных бляшках из Катериновки (*рис. 14, 5*) идентифицировать тип изображения сложнее – в левой руке персонажа видна сабля или палаш (опознаваемые по наклону рукояти), на шее – гривна, правая рука согнута в локте и держит уплощённый предмет, вероятно, чашу (ср. *рис. 27, 2; рис. 28, 10, 13*). Здесь в оригинале подразумевался образ воина или вождя.

Резко контрастируют с рассмотренными выше изображения человека на прессованных наконечниках ремешков обуви из кат. 25 Верхнего Салтова из раскопок 1901–1902 гг. А. М. Покровского (Покровский 1905, табл. XX, 18). Персонаж изображен по пояс, его лицо выраженно монголоидное и с оскаленным ртом (*рис. 26, 6*). На человеке не обозначены ни серьги, ни шейная гривна, а на его голове вместо повязки головной убор, представляющий собой либо тюркскую шапку, либо же трехчастную диадему, аналогичную диадемам Бильге-кагана (Баяр 2004, рис. 8) и Кюль-тегина (Жолдасбеков–Сарткожаулы 2006, илл. 118). С. А. Плетнёва справедливо сравнила изображение бляшек с тюркскими изваяниями и таким образом отнесла его к тюркскому культурному кругу (Плетнёва 1967, 162, рис. 44). Правда, предполагаемого хазарина или даже самого кагана аланский мастер изобразил устрашающим, тогда как собственно тюркские изображения всегда серьёзные.

«Правитель с птицами». Сбруйные бляшки из п. 3 кат. X/1911 Верхнего Салтова (*рис. 27, 3*) повторяют по форме и композиционно скобы ножен сабли из к. 145 Зевакинского могильника (*рис. 27, 2*) (Арсланова 2013). Зевакинское изображение более аутентично – правитель сидит в центре в позе лотоса с кубком в руках, а справа и слева от него симметрично расположены птицы со сложенными крыльями. Как и в сюжете со львами у ног правителя, птицы здесь не участники некой сцены, а лишь символы, атрибуты ста-

A krjukovo-kuzsnovóira hasonlító ábrázolás a szubbotci 2. sírból származó övcsaton is megtalálható (*12. kép 4*). Ez az övcsat egy hosszú hajú, illetve hosszú bajszú és szakállú aggastyánt ábrázol, aki fülbevalót és homlokpántot visel, bal kezében pedig botot tart, arcvonásai a mongolid formára emlékeztetnek. Jobb kezét keleti módon áldásra emeli, ami miatt az egész ábrázolás egy taoista tanítóra emlékeztet. A hétköznapi gesztikuláláshoz képest ujjai szokatlan pozícióban vannak, ezért, ha az ötvös valóban értette a mozdulat jelentését, akkor ez az emberalak nem uralkodót, hanem egy idős nemzetségfőt vagy egy bölcset ábrázol.

Az igencsak sematikusan kidolgozott katyerinovkai vereteken (*14. kép 5*) az ábrázolás azonosítása már nehezebb: az emberalak bal kezében egy szablya vagy egy pallos látható (az ívelt markolatból kiindulva), nyakában nyakperecet visel, behajlított jobb karjával pedig egy elmosódott tárgyat, talán kelyhet fog (vö. *27. kép 2; 28. kép 10, 13*). Az eredeti ábrázolásokon harcos vagy fejedelem látható.

Élesen árnyalják az imént vizsgált ábrázolásokról alkotott képet A. M. Pokrovszkij 1901–1902-es Verhnyij Szaltov-i ásatásán a 25. kamrasírból előkerült préselt lábbelidíszeken lévő emberalakos ábrázolások (Pokrovszkij 1905, табл. XX, 18). Az emberalakot csak deréktól felfelé ábrázolták, arca kifejezetten mongolid, fogát vicsorítja (*26. kép 6*). Az ábrázoláson sem fülbevalók, sem nyakperec nem látható, fején pedig a homlokpánt helyett egy türk fejfedőt vagy egy háromrészes koronát visel fejdíszként, amely Bilge kagán (Bajar 2004, рис. 8) és Kül-tegin (Zsoldaszbekov–Szartkozsauli 2006, илл. 118) fejdíszéhez hasonlít. Sz. A. Pletnyova helyesen állította párhuzamba ezeket az ábrázolásokat a türk sírszobrokkal, és így a türk kultúrkörhöz kötötte őket (Pletnyova 1967, 162, рис. 44). Igaz, hogy a feltételezett kazár személyt, vagy magát a kagánt az alán mester rémisztőnek jelenítette meg, de az eredeti türk ábrázolások mindig komorak.

'*Uralkodó madarakkal*'. A Verhnyij Szaltov-i 1911/X. kamrasír 3. temetkezéséből előkerült lószerszámveretek (*27. kép 3*) formájukban és ábrázolásukban is a zevakinói temető 145. kurgánjából előkerült, szablyahüvelyhez tartozó függesztőfülre emlékeztetnek (*27. kép 2*) (Arszlanova 2013). A zevakinói ábrázolás autentikusabb: az uralkodó középen ül lótuszülésben, két kezében kelyhet tart, jobb és bal

туса. Изготовитель салтовской бляшки оставил от оригинала голову центрального персонажа в короне или головном уборе, с серьгами в ушах и гривной на шее. Статичные птицы среднеазиатского оригинала заменены двумя орлами с расправленными крыльями, характерными для салтовской торевтики ещё с VIII в. в сюжете птицы, хватающей лань (*рис. 27, 4, 5, 9, 10, 16*). Решение закрыть тело правителя крыльями птиц фактически лишает его статуса центрального персонажа. По-видимому, для салтовского ювелира смысл композиции представлялся не «статусным», а мифологическим, и роль человека в нём оказывалась ниже птиц, олицетворявших духов или божественные силы.

«Правитель со слугами». Любопытны сегментовидные бронзовые позолоченные прессованные бляшки из Агач-Калинского склепа (*рис. 26, 3*) (Магомедов 1994). Разграфка базовых линий рисунка очень напоминает изображение пары львов на коробочке из кат. 154 Дмитровки (*рис. 26, 22*), но вместо львов на ней изображена сцена правителя, окруженного двумя сидящими на корточках слугами, ему подающих (ср. *рис. 28, 13*). Салтовская композиция узнаваема – её источником являются львы, сидящие под троном правителя на среднеазиатской торевтике VIII–X вв. (*рис. 26, 21; рис. 28, 13*) или же Будды в китайском искусстве VI–IX вв. Окантовка агач-калинских бляшек салтовским «лотосом» указывает на их изготовление в рамках «синтезного» стиля, но очень похожа и схема окантовки мотивом «пылающей жемчужины» золотых прессованных китайских бляшек с изображением львов периода ранней Тан (Juliano–Lerner 2001, kat. 92a). С другой стороны, прототип агач-калинских бляшек вполне мог ограничиваться лишь сюжетной частью и входить в комплект с бляшками со сценой «беседы на пиру» (*рис. 26, 1, 2*).

«Беседа на пиру». Эта сцена изображена на бляшках из Редикора и кат. 40/1985 Верхнего Салтова (*рис. 26, 1, 2*). Круглая чаша обозначена в руках у правого персонажа редикорской бляшки, но это вряд ли слуга, так как оба человека изображены в целом равными. На бляшке из кат. 40/1985 Верхнего Салтова правый персонаж, наоборот, изображен уменьшенным (*рис. 26, 1*),

oldalán pedig szimmetrikusan elhelyezve egy-egy csukott szárnyú madár látható. Az uralkodó lábánál lévő oroszlánokhoz hasonlóan ezen az ábrázoláson a madarak sem aktív szereplők, csupán az emberalak társadalmi rangját jelképezik. A szaltovói veret készítője az eredeti ábrázolásból meghagyta a központi alak fején a koronát vagy a fejdíszt, valamint a fülbevalókat és a nyakperecet. A belső-ázsiai eredetű elemet, a nyugalmi helyzetben ábrázolt madarakat viszont két kitárt szárnyú sasra cserélte. Ez a fajta sasábrázolás arra a szaltovói fémművességben a 8. századtól használt jelenetre jellemző, amikor egy madár megragadja a dámszarvast (*27. kép 4, 5, 9, 10, 16*). Az, hogy a két madár szárnya eltakarja az uralkodó testét, gyakorlatilag megfosztja őt a központi szereptől. Ezek alapján a szaltovói mester számára a jelenet nem az emberalak státuszát fejezte ki, hanem mitológiai jelentésű volt, az ember szerepe pedig a szellemeket vagy isteni erőket megtestesítő madarakhoz képest kevésbé volt jelentős.

'*Uralkodó szolgákkal*'. Érdekesek az agacs-kalai kriptasírból származó félkör alakú préselt, aranyozott bronzveretek (*26. kép 3*) (Magomjedov 1994). Az ábrázolás alapvonalai erősen emlékeztetnek a két oroszlánt ábrázoló dobozkára, amely a dmitrovkai 154. kamrasírból származik (*26. kép 22*), de előbbin az oroszlánok helyett egy uralkodó látható, akinek két oldalán egy-egy guggoló szolgát ábrázoltak, akik az uralkodónak nyújtanak valamit (vö. *28. kép 13*). Felismerhető a szaltovói kompozíció: forrásául a 8–10. századi belső-ázsiai fémművességben ismert ábrázolás, az uralkodó trónja alatt ülő oroszlánok (*26. kép 21; 28. kép 13*), vagy pedig a 6–9. századi kínai művészetből ismert Buddha-ábrázolások szolgálnak. Az agacs-kalai veretek szaltovói lótuszmintával díszített szegélye arra utal, hogy vegyes stílusban készítették el azokat, de a szegély sémája nagyon hasonlít a kora Tang-kori préselt kínai oroszlánábrázolásos aranyveretekről ismert 'lángoló gyöngy' motívumra is (Juliano–Lerner 2001, kat. 92a). Másfelől az agacs-kalai veretek előképe lekorlátozódhatott az emberalakos részre, és így a '*társalgás a lakomán*' jelenettel díszített veretek (*26. kép 1, 2*) közé is tartozhatott.

'*Társalgás a lakomán*'. Ezt a jelenetet a Redikorból és a Verhnyij Szaltov-i 1985/40. kamrasírból előkerült vereteken ábrázolták (*26. kép 1, 2*). A redikori vereten a jobb oldali alak egy kerek csészét tart

но в его руках нет каких-либо предметов. По всей видимости, сцена отражает беседу хозяина с гостем. Она характерна для фризов согдийских саркофагов VI–VIII вв. (*рис. 28, 5*).

«Музыканты» – неотъемлемые персонажи восточноиранских блюд и саркофагов с изображениями сцен пира (*рис. 28, 13*) (Орбели–Тревер 1935, pl. 16, pl. 18); использован этот мотив и в оформлении бутероли ножен сабли из к. 145 Зевакино (*рис. 27, 1*). На бляшке с кольцом из Катериновки (*рис. 14, 7*) видим в руках персонажа, очевидно, наклонный гриф струнного инструмента. На двух бляшках из п. 2 Субботцев (*рис. 12, 2, 5*) у персонажа руки сжаты в кулаки и сведены. Художник вряд ли понял смысл изображения, поскольку на одной бляшке предмет в руках лишь схематически обозначен дугой (*рис. 12, 2*), а на второй – изображен в виде какого-то орнаментированного молоточка-колотушки в левой руке при пустой сжатой в кулак правой руке. На фризе согдийского саркофага видим похожую пару музыкантов, играющих на манджире: один сидя в позе лотоса, второй, изображенный в профиль, – на коленях (*рис. 28, 9*).

Наборные пояса из нефритовых деталей с изображениями иностранных музыкантов были популярны в Танском Китае в VIII–IX вв. (*рис. 28, 3, 4*) (Bálint 2000, Taf. 2, 2). Известны и металлические версии таких бляшек, в частности, из бронзы с позолотой (Keverne 2008, kat. 14). В кладе из Hejiacun (после 732 г.) нефритовый поясной набор со ценой пира (*рис. 28, 7*) сочетался с серебряной кружкой с изображениями музыкантов (Hansen 2003, fig. 6), аналогия которой происходит с кораблекрушения возле побережья Belitung в комплексе с младшими предметами 840-х гг. (Shipwrecked 2011, kat. 299). Судя по одежде и антропологическим особенностям персонажей сосудов и нефритовых поясов, сюжет согдийского происхождения, но со временем он трансформировался в собственно китайский, и уже не воспринимался как заимствованный.

«Танцоры». Персонажи данного амплуа уверенно идентифицируются на наконечниках из п. 11 Дуба-Юрта, Дзивгиса (*рис. 25, 4, 5*), Ново-Николаевки (*рис. 26, 17*), п. 1 к. 1 Каменки IV

kezében, őt azonban aligha lehet szolgaként értelmezni, mivel mindkét emberalakot azonos méretben ábrázolták. Ezzel szemben a Verhnyij Szaltov-i 1985/40. kamrasírból származó vereten a jobb oldali alak kisebb (*26. kép 1*), de kezében semmit sem tart. Feltehetően ez a jelenet azt ábrázolja, hogy a házigazda a vendégével társalog. Ez a motívum a 6–8. századi szogd szarkofágok frízeire jellemző (*28. kép 5*).

A '*zenészek*' a kelet-iráni tálak és szarkofágok lakomajeleneteinek nélkülözhetetlen szereplői (*28. kép 13*) (Orbeli–Trever 1935, pl. 16, pl. 18). Ezzel a motívummal díszítették a zevakinói 145. kurgánból előkerült, szablyahüvelyhez tartozó koptatót is (*27. kép 1*). A katyerinovkai karikacsüngős vereteken (*14. kép 7*) az emberalak egyértelműen egy húros hangszer behajlított nyakát tartja a kezében. A szubbotci 2. sír két veretén (*12. kép 2, 5*) az emberalak karjai be vannak hajlítva, kezeit pedig ökölbe szorítja. A veretek készítője aligha értette az ábrázolás jelentését, mivel az egyik vereten az emberalak kezeiben tartott hangszert ívként ábrázolta (*12. kép 2*), a másik vereten pedig a zenész bal kezében lévő hangszert díszített kis kalapácsként vagy fakalapácsként jelenítette meg, míg behajlított, ökölbe szorított jobb keze üres. Egy szogd szarkofág frízén két ehhez hasonló zenészt láthatunk, akik mandzsírán (kis méretű cintányéron) játszanak: az egyik lótuszülésben ül, a másikat pedig oldalnézetből, térdelve ábrázolták (*28. kép 9*).

A nefritből készített, idegen zenészeket ábrázoló övdíszekkel ellátott veretes övek a 8–9. századi Tang-kori Kínában széles körben elterjedtek voltak (*28. kép 3, 4*) (Bálint 2000, Taf. 2, 2). Ezeknek a vereteknek a fémből, többek között aranyozott bronzból készült változata is ismert (Keverne 2008, kat. 14). A 732 utánra keltezett hejiacuni kincsleletből egy lakomát ábrázoló, nefritből készült veret (*28. kép 7*) egy zenészeket ábrázoló ezüstpohárral együtt került elő (Hansen 2003, fig. 6), amelynek párhuzama a ma Indonéziához tartozó Szumátra közelében fekvő kisebb sziget, a Belitung partvidékén talált hajóroncs leletei közül ismert. A leletegyüttest a poháron kívül a 840-es évekre keltezhető tárgyak alkották (Shipwrecked 2011, kat. 299). Az edényeken és a nefrit övvereteken ábrázolt emberalakok ruházata és antropológiai jellemzőik alapján a jelenet szogd eredetű, de az idő múlásával alapvető elemei kínaivá alakultak át, és már nem tartották átvételnek.

(*рис. 5, 10*)*;* подражания представлены на пряжке из п. 2 Чишминского (*рис. 26, 14*) и наконечнике из п. 35 Лядинского (*рис. 26, 16*) могильников. Характерные черты – ноги согнуты в движении, руки подняты к верху (ср. Juliano–Lerner 2001, kat. 81). Впрочем, на бутероли ножен сабли из к. 145 Зевакино танцор статичен, и его выдает только одежда с длинными рукавами (*рис. 27, 1*). Поэтому вероятно, что к «танцорам» может принадлежать вся группа «статичных» полноростовых персонажей на поясных наконечниках (*рис. 26, 12–19*)*,* которые объединяются с предыдущей наличием лишнего при верхней одежде аксессуара – длинного шарфа, концы которого спускаются почти до пола.

Второй группой изображений танцоров, очевидно, являются склонившиеся на одно колено персонажи с поднятыми вверх руками на бляшках из Катериновки (*рис. 14, 8*) и пряжке из п. 19 Большетиганского могильника (*рис. 26, 7*).

«Слуги» (?). На бляшках из Уелгов изображены персонажи, сидящие в позе лотоса с «шарами» в руках (*рис. 26, 10, 11*). В контексте сцены пиршества напрашивается их интерпретация как слуг с блюдами, накрытыми полукруглой крышкой, или же просто с горой еды (ср. *рис. 28, 3, 7;* Childs-Johnson 1998, fig. 14b). Но для такой версии есть очевидное препятствие – персонаж сидит в позе лотоса, характерной для хозяев и гостей пира, тогда как слуги на согдийских и тюркских пиршествах изображались стоящими или присевшими на колени. Учитывая несколько стадий копирования, нельзя не обратиться к ещё одной, на первый взгляд, странной версии – о реинтерпретации образа согдийской богини Наны. Четырехрукую богиню, сидящую на троне в виде льва и держащую в руках солнце и луну в классическом виде отображения на серебряной посуде (*рис. 28, 11*) (Даркевич 1976, табл. 26, 1, 4, 5, рис. 14, 1), спутать, разумеется, сложно. Но если оно копировалось с усечённого и упрощённого (*рис. 28, 12*)*,* а затем значительно уменьшенного до размера бляшки образа, сложенная на поясе нижняя пара рук богини могла быть ошибочно понята копировщиком из другой культурной среды как ноги в позе лотоса.

«Многоярусные личины». На щитке пряжки п. 2 Игимского могильника (*рис. 27, 6*)

'*Táncosok*'. Ennek a szerepkörnek az alakjai biztosan azonosíthatók a duba-jurti 11. sírból és Dzivgiszből (*25. kép 4, 5*), Novo-Nyikolajevkából (*26. kép 17*), valamint a kamenkai IV. kurgáncsoportban az 1. kurgán 1. sírjából (*5. kép 10*) előkerült szíjvégeken. Ezeknek az utánzata a csismai 2. sír csatjáról (*26. kép 14*) és a ljadai 35. sír szíjvégéről (*26. kép 16*) ismert. Az ábrázolásokra jellemző elemek: mozgás közben behajlított lábak és felemelt kezek (vö. Juliano–Lerner 2001, kat. 81). Egyébként a zevakinói 145. kurgánból előkerült koptatón ábrázolt alak álló helyzetben van, és táncos mivoltára csak hosszú ujjú ruhája utal (*27. kép 1*). Emiatt valószínű, hogy táncosként azonosíthatók azon szíjvégek emberalakjai is, amelyeken egy helyben álló, normál méretben ábrázolt alakok vannak (*26. kép 12–19*). Ezekhez az alakokhoz a felsőruházaton lévő felesleges kiegészítő, egy hosszú sál tartozik, amelynek két vége majdnem a földig ér.

A táncosábrázolások második csoportját egyértelműen a katyerinovkai vereteken (*14. kép 8*) és a Bolsije Tyigani-i 19. sírból előkerült csaton (*26. kép 7*) megjelenített, féltérdre ereszkedő, kezüket a magasba emelő emberalakok alkotják.

'*Szolgák*' (?). Az ujelgi vereteken lótuszülésben ábrázolt, mindkét kezükben 'gömböt' tartó emberek láthatók (*26. kép 10, 11*). A lakomajelenetek ismeretében adódik a szolgaként való értelmezésük, akik félkör alakú fedővel letakart tálakat, vagy egyszerűen csak felhalmozott ételt tartanak kezükben (vö. *28. kép 3, 7;* Childs-Johnson 1998, fig. 14b). Ez a magyarázat azonban szemmel láthatóan akadályba ütközik: az emberalak lótuszülésben ül, ami a lakomák házigazdáira és vendégeire jellemző, a szogd és türk lakomajelenetes tálakon viszont a szolgákat álló vagy térdelő helyzetben szokták ábrázolni. Ha megvizsgáljuk a tárgyak és ábrázolások másolási folyamatának egyes szakaszait, nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt az első pillantásra furcsának tűnő értelmezést, hogy az ujelgi vereteken látható ábrázolás a szogd istennő, Nana alakjának újraértelmezése. Az ezüstcsészén ábrázolt, oroszlán alakú trónon ülő négykarú istennőt, aki a klasszikus stílusban ábrázolt napot és holdat tartja kezében (*28. kép 11*) (Darkevics 1976, табл. 26, 1, 4, 5, рис. 14, 1), nehéz bármi mással összetéveszteni. Ha azonban az ábrázolást egy levágott és leegyszerűsített mintáról (*28. kép 12*) vették, majd ezt jelen-

(Старостин–Казаков–Габяшев 1973, рис. 2, 13) и ременном наконечнике из Уелгов (*рис. 27, 7*) изображены соответственно два и три яруса одинаковых личин. Композиция и способ передачи черт лица напоминает наконечники Тюхтятского клада (*рис. 27, 8*) с изображением личин согдийского или буддийского низшего божества (Конькова–Король 2007, 89, рис. 1). Ювелиру данный персонаж не был знаком, поэтому лицо фантастического существа приобрело человеческие черты.

Общий комплекс рассмотренных образов находит ближайшие параллели среди персонажей восточноиранской торевтики и скульптуры VII–IX вв. И всё же, некоторые детали вряд ли могли появиться вследствие копирования только сюжетов набора серебряной посуды. К таковым относится «старейшина» пряжки из Субботцев (*рис. 12, 4*), заставляющий подозревать знакомство художника-ювелира с даосским или буддийским искусством Китая, а также ременные детали с многоярусными личинами (*рис. 27, 6, 7*), подражающие восточным украшениям сбруи или пояса. Второй вектор поиска прототипов – это китайские нефритовые пояса эпохи династии Тан (*рис. 28, 3, 4, 6, 7*), комбинирующие изображения музыкантов, танцоров, слуг, подобно поясным наборам из Музея Метрополитен (Watt 1990, fig. 75, fig. 79; Ping 2005, fig. 1, 1, 4–8) или из клада Hejiacun (Childs-Johnson 1998, fig. 14a). Персонажи китайских поясов отличаются от «субботцевских» одеждой, но сам факт перенесения согдийских сюжетов пира на дорогой ранговый пояс в Китае VIII–IX вв. свидетельствует о степени влияния подобной моды и заставляет предполагать её распространение далее к северо-западу.

Сюжетные композиции с животными в основном сводятся к сценам охоты.

«Лучник, стреляющий с колена во льва и оленя». Композиция известна в разных вариантах. На поясном наконечнике VIII в. из Бродовского могильника (*рис. 29, 3*) присутствуют все четыре элемента: лучник, олень, лев и дерево. На синхронной пряжке из аланского могильника Чми (*рис. 29, 6*) и утраченной похожей пряжке из комплекса № 1 Коби середины IX в. (Еремин–Нарожный 2003, 77) лучник стреляет tős mértékben, egy veret méretére kicsinyítették le, akkor az istennő két behajlított alsó kezét a tárgy másolója – ha nem a szogd kultúrkörből származott – tévesen lótuszülésben lévő lábaknak gondolhatta.

'*Többsoros álarcok*'. Az igimi temető 2. sírjából előkerült övcsaton (*27. kép 6*) (Sztarosztyin–Kazakov–Gabjasev 1973, рис. 2, 13) és egy ujelgi szíjvégen (*27. kép 7*) ugyanolyan álarcból kettőt, illetve hármat ábrázoltak. A kompozíció és az arcvonások megjelenítésének módja a tyuhtyati kincslelet szíjvégére emlékeztet (*27. kép 8*), amelyen a szogd vagy buddhista világkép egy alsóbb istenségét ábrázolták (Konykova–Korol 2007, 89, рис. 1). Az előbbi két tárgy készítői ezt az ábrázolást nem ismerték, ezért a természetfeletti lény arcát emberi vonásokkal ruházták fel.

A vizsgált ábrázolások legközelebbi párhuzamai a 7–9. századi kelet-iráni fémművességből és szobrászatból ismert emberalakok. Ám néhány elem aligha jelenhetett meg kizárólag az ezüstedények másolásának következményeként. Ilyen például az 'aggastyán' a szubbotci övcsaton (*12. kép 4*), amelynek esetében jogosan feltételezhetjük, hogy az ötvös ismerte a taoista vagy buddhista művészetet, de a többsoros álarcokkal díszített övdíszeket is ide sorolhatjuk (*27. kép 6, 7*), amelyek keleti övvagy lószerszámdíszek utánzatai voltak. Az eredeti ábrázolások kutatásának második iránya a Tang-kori kínai nefrit övdíszek felé mutat (*28. kép 3, 4, 6, 7*), amelyek a zenészek, táncosok és szolgák alakjait kombinálják, a New York-i Metropolitan Museumban őrzött övdíszekhez (Watt 1990, fig. 75, fig. 79; Ping 2005, fig. 1, 1, 4–8) vagy a hejiacuni kincslelet tárgyaihoz (Childs-Johnson 1998, fig. 14a) hasonlóan. A kínai övek emberalakjai ruházatukban eltérnek a szubbotciaktól, azonban az a tény, hogy egy társadalmi rangot kifejező, drága 8–9. századi kínai övön egy szogd lakomajelenet átvétele látható, ezen divat hatásának mértékéről tanúskodik, és arra utal, hogy északnyugat felé még távolabbra érhetett el elterjedésének területe.

Az állatalakos jelenetek alapvetően a vadászjelenetekre korlátozódnak.

'*Oroszlánra és szarvasra célzó, térdelő íjász*'. Ennek a jelenetnek különböző változatai ismertek. A brodi temetőből származó 8. századi szíjvégen (*29. kép 3*) az ábrázolás mind a négy eleme jelen van: íjász, szarvas, oroszlán és fa. Két ismert övcsa-

во льва. У него длинные волосы и колчан «с карманом», что указывает на тюркскую принадлежность сюжета. Композиционно близкий рисунок на луке седла нач. VIII в. из к. 1 Шиловки (*рис. 29, 13*), где присевший на колено лучник стреляет в медведя, задравшего оленя. На пряжке VIII в. из п. 2 к. 13 Новинковского II могильника (*рис. 29, 4*) присутствуют олень, лев и дерево, как и на наконечнике нач. X в. из Зарайского клада (*рис. 29, 2*). На наконечнике из Твердохлебов (*рис. 29, 5*) представлены весьма схематизированные лев и олень, а на наконечнике из к. 254 Зевакино (*рис. 29, 1*) – вместо дерева или лучника изображен ещё один лев. Н. А. Фонякова также привлекает сюжет наконечников сельджукских поясов XIV в. (Фонякова 2010, 87), на которых, впрочем, охотник на льва изображен с лошадью и собакой (Крамаровский 2008, рис. 3, а, б), да и аналогия слишком уж дистанциирована во времени.

На пряжке из п. 48 Большетиганского могильника (*рис. 29, 7*) изображен человек, стреляющий из лука с оборота. Либо это вариация предыдущего рассмотренного сюжета, либо сюжета бляшек пояса из кат. 6 Тарского могильника (*рис. 29, 12*). На последних знатный всадник с повязкой на голове стреляет из лука с оборотом назад. Изображение типично для иранского круга торевтики.

«Самсон, раздирающий пасть льву» представлен на наконечнике пояса из кат. 6 Тарского могильника (*рис. 29, 8*). Скорее всего, его подражанием является наконечник из катакомбы Верхнего Салтова (*рис. 29, 9*). И уже совсем неузнаваемый схематический рисунок набросан на наконечнике пояса из клада славянского городища Кудеярова гора (*рис. 29, 10*). Изготовитель последнего несомненно не мог разобрать исходный образец, который копировался, передав рисунок лишь контурными линиями.

Убор тарского персонажа очень близок рассмотренным выше сюжетам субботцевских наборов – на голове повязка, в ухе – серьга с круглой подвеской, на шее – гривна. Но штаны узкие, не расклёшенные, декорированные кружочками, как и у персонажа поясного наконечника из п. 11 Дуба-Юрта (*рис. 25, 4*). Напомним, что оба предмета происходят из погребений кавказских

ton az íjász oroszlánra céloz: az egyik egy alán temetőből, Csmiből származik, és egykorú a brodi szíjvéggel (*29. kép 6*); a másik – amely mostanra már elveszett – a kobi 1. számú objektumból került elő, és a 9. század közepére keltezték (Jeremin–Narozsnij 2003, 77). Az ábrázolás türk eredetére utal, hogy az íjász haja hosszú, oldalán pedig 'zsebes' tegezt visel. Az ábrázolás összetételét tekintve közeli párhuzam a silovkai 1. kurgánból előkerült nyeregkápa díszítése (*29. kép 13*), amelyet a 8. század elejére datálnak. A nyeregkápán egy térdelő íjász látható, aki egy szarvast marcangoló medvére céloz. A novinki II. temetőben a 13. kurgán 2. sírjában talált 8. századi övcsaton (*29. kép 4*) szarvast, oroszlánt és fát ábrázoltak, csakúgy, mint a zarajszki kincslelethez tartozó 10. század eleji szíjvégen (*29. kép 2*). A tverdohlebi szíjvégen (*29. kép 5*) egy igencsak sematikusan ábrázolt oroszlán és szarvas látható, a zevakinói 254. kurgánból előkerült szíjvégen pedig (*29. kép 1*) a fa vagy az íjász helyett még egy oroszlán szerepel. N. A. Fonyakova szintén ezek közé sorolta a 14. századi szeldzsuk övek szíjvégeit (Fonyakova 2010, 87), amelyeken az oroszlánra vadászó emberalakot lóval és kutyával együtt ábrázolták (Kramarovszkij 2008, рис. 3, а, б), ezek a tárgyak azonban időben is nagyon távoliak az általunk vizsgált leletektől.

A Bolsije Tyigani-i 48. sírból előkerült övcsaton (*29. kép 7*) egy hátrafelé lövő íjász látható. Ez az ábrázolás vagy az előző bekezdésben vizsgált jelenetnek, vagy pedig a tarszkojei temető 6. kamrasírjából előkerült övveretek ábrázolásának (*29. kép 12*) egy változata. Ez utóbbin az előkelő lovas fejpántot visel, és íjával a lovon hátrafelé fordulva lő. Ez a fajta ábrázolás az iráni fémművességre jellemző.

'*Sámson széttépi az oroszlánt*'. Ez a jelenet a tarszkojei 6. kamrasírból előkerült szíjvégről ismert (*29. kép 8*). Valószínűleg ennek az utánzata a Verhnyij Szaltov-i 1904/1. kamrasírból előkerült szíjvég díszítése (*29. kép 9*) és a Kugyejarova gora szláv erődített településen talált kincsleletből származó, már szinte felismerhetetlen sematikus ábrázolással ellátott szíjvég (*29. kép 10*). Ez utóbbinak készítője egyértelműen nem tudta értelmezni az eredeti ábrázolást, amelynek így csak a kontúrvonalait jelenítette meg.

A tarszkojei leleten ábrázolt emberalak viselete nagyon közel áll a fentiekben már vizsgált szubbotci tárgyak ábrázolásain látottakhoz: fejpánt, kerek

алан. Сюжет борьбы со львом по происхождению античный, позже представлен на византийском шелке (Muthesius 1997, Abb. 21a, Abb. 23b, Abb. 78a–b). В сасанидской торевтике известна похожая сцена с охотником, раздирающем пасть вепрю (Орбели–Тревер 1935, pl. 42).

«Хищная птица, хватающая лань». Сюжет восходит к сасанидской торевтике (Смирнов 1909, табл. LIV; Даркевич 1976, 24–25). Наиболее ранний восточноевропейский пример использования сюжета – пряжка VIII в. из Фотовижского клада, поясные детали из которого принадлежат к раннесалтовскому культурному кругу, но найдены в славянском контексте (*рис. 27, 16*) (Комар–Стрельник 2011, рис. 2, рис. 3). Следующие по времени экземпляры IX в. также связаны с салтовским контекстом или влиянием и принадлежат к «синтезному» стилю (*рис. 27, 4, 5, 9*). В п. 6 Большетиганского могильника сюжетом декорировано навершие рукояти сабли, украшенной салтовским «лотосом» и видоизмененным трилистником (*рис. 27, 10; рис. 40 a–b*), а в п. 13, сочетаясь с салтовскими поясными деталями, бляшка с кольцом (*рис. 27, 13*), тем не менее, идентична по форме не салтовским, а бляшке из кат. 6 Тарского могильника (*рис. 29, 12*). Добыча птицы на бляшке не поместилась, как, фактически, и на щитке пряжки из Уелгов (*рис. 27, 14*) – ювелиру несомненно приходилось переносить изображение оттиском с более крупного образца.

«Пегас». Крылатый конь – самый распространённый единичный образ фантастического животного на украшениях субботцевского круга, представленный на пряжках, поясных наконечниках и бляшках с кольцом. По особенностям исполнения выделяются две локальные группы: северокавказская и поволжская. В первой группе изображение коня обычно занимает всю площадь щитка, детально проработана грива; все копыта лошади прижаты к земле, хвост поднят вверх, а одно из крыльев опущено ниже шеи (*рис. 30, 2, 3, 6, 8, 9*). В поволжской группе изображение коня пропорционально мельче; лошадь изображена в движении (шаг или галоп), крылья подняты вверх, а хвост опущен вниз (*рис. 30, 4, 5, 10, 21*). К этой же группе принадлежит беспаспортная бляшка (*рис. 30, 12*) из коллекции ГИМ, относимая по месту покупки к Крыму (обычно к

csüngős fülbevaló, nyakperec. Nadrágja azonban nem széles szárú, hanem szűk, és a duba-jurti 11. sír szíjvégéhez hasonlóan (*25. kép 4*) kis körökkel díszített. Emlékeztetünk arra, hogy mindkét tárgy kaukázusi alán sírból származik. Az oroszlánnal való küzdelmi jelenet antik eredetű, később azonban bizánci selymeken is ábrázolták (Muthesius 1997, Abb. 21a, Abb. 23b, Abb. 78a–b). A szászánida fémművességből hasonló jelenet ismert, amelyben egy vadász egy vadkant tép szét (Orbeli–Trever 1935, pl. 42).

'*Dámszarvast megragadó ragadozó madár*'. Ez a jelenet a szászánida fémművességhez nyúlik viszsza (Szmirnov 1909, табл. LIV; Darkevics 1976, 24–25). Legkorábbi kelet-európai alkalmazása a fotovizsi kincsleletből származó 8. századi övcsatról ismert, amely mellett kora szaltovói veretek voltak, a kincslelet azonban szláv környezetből került elő (*27. kép 16*) (Komar–Sztrelnik 2011, рис. 2, рис. 3). Ezenkívül a 9. századból ismerünk hasonló leleteket, amelyek szintén szaltovói kontextussal vagy hatással hozhatók összefüggésbe, és a vegyes stílusú leletek közé tartoznak (*27. kép 4, 5, 9*). A Bolsije Tyigani-i temető 6. sírjában a szablya markolatgombját is ezzel a jelenettel, markolatát pedig szaltovói lótuszmintával és átalakított hármaslevél-motívummal díszítették (*27. kép 10; 40. kép a–b*). Ugyanitt a 13. sírban szaltovói övdíszek egy karikacsüngős verettel együtt fordultak elő (*27. kép 13*), amely viszont alakjában nem a szaltovóiakkal azonos, hanem a tarszkojei 6. kamrasírból származó verettel (*29. kép 12*). A Bolsije Tyigani-i karikacsüngős vereten a madár zsákmányát nem ábrázolták, mint ahogy gyakorlatilag az Ujelgiből származó övcsaton sem (*27. kép 14*). Kétségtelen, hogy az eredeti darab, amelynek lenyomata alapján ezeket a tárgyakat készítették, nagyobb méretű volt.

'*Pegazus*'. A szárnyas ló a szubbotci díszítményeken a leggyakrabban használt mitológiai állatábrázolás, amely egyedüliként fordul elő övcsatokon, szíjvégeken és karikacsüngős vereteken egyaránt. A készítéstechnikai jellemzők alapján két helyi csoport különíthető el, az észak-kaukázusi és a Volga-vidéki. Az észak-kaukázusi csoportban a pegazus ábrázolása általában a tárgy teljes felületét elfoglalja, sörénye részletesen kidolgozott, patái a földön vannak, farkát felemeli, egyik szárnyát pedig nyakának vonala alá lógatja (*30. kép 2, 3,*

«Херсонесу») (Arne 1914, fig. 297; Меч и златник 2012, кат. 470). Схематическое изображение на бляшке из кавказского Сентинского могильника (*рис. 30, 11*) (Алексеева 1971, табл. 26а, 7, 8), по завернутому вверх хвосту лошади сходно с северокавказской группой, но поднятая вверх нога лошади сближает бляшку также и с поволжской группой.

Зооморфная бляшка, украшавшая ножны сабли из п. 8 Большетиганского могильника (*рис. 30, 7*), очень напоминает контуром лошадей с пряжки и наконечника из п. 23 того же могильника (*рис. 30, 4, 21*), но голова животного здесь напоминает больше грифона (*рис. 30, 21*), как и манера исполнения крыльев, начинающихся от передних лап. Также сложно определить животное и на прессованной бляшке из кат. 5 могильника Верхний Салтов IV (Аксёнов 2011, рис. 1, 21 – ср. *рис. 31, 6*).

Ещё две пряжки с изображением лошади происходят из Прикамья – п. 112 Верхсаинского и п. 48 Бродовского могильников (Голдина–Водолаго 1990, табл. XXVI, 23, 31). Бродовская пряжка – несомненное подражание верхсаинской, тогда как последняя выделяется из всей рассмотренной группы наибольшей технологической и художественной сложностью (*рис. 30, 1*). Декор щитка прорезной, двухплановый. На переднем плане изображена шагающая лошадь с поднятой ногой (ср. *рис. 30, 4, 11*), а на заднем – два дерева (ср. *рис. 29, 3, 4;* Смирнов 1909, табл. XL, 69). Комплекс п. 112 Верхсаинского могильника Р. Д. Голдина и С. А. Перевозчикова относят к хронологической группе 8 VIII в. (Голдина–Перевозчикова 2012, 184), т.е. пряжка значительно раньше рассматриваемой нами группы деталей горизонта Субботцев и может выступать не более чем прототипом, неверно трактованным в сторону превращения реалистического сюжета в фантастический.

Для сасанидской и восточноиранской торевтики образ крылатого коня в целом мало характерен (Смирнов 1909, табл. XVII, 9, 10; Орбели–Тревер 1935, pl. 13, pl. 59; Есаян 1964), хотя он был популярен на сасанидских геммах (Борисов–Луконин 1963, № 267–278) и шелке (Splendeur des Sassanides 1993, cat. 126; Гаджиев–Давудов 2012, 33–34). Пегасы также изобража-

6, 8, 9). A Volga-vidéki csoportban a pegazust kisebb méretben, mozgás közben (lépés vagy vágta) ábrázolják, szárnyai felfelé állnak, farkát pedig lefelé lógatja (*30. kép 4, 5, 10, 21*). Ehhez a csoporthoz tartozik a moszkvai Állami Történeti Múzeum gyűjteményében található, ismeretlen lelőhelyről származó veret is (*30. kép 12*), amely megvásárlása helyszínéből kiindulva a Krím félszigethez (általánosítva „Kherszonhoz") köthető (Arne 1914, fig. 297; Mecs i zlatnyik 2012, кат. 470). A kaukázusi Szentyinszkaja gorai temetőből származó vereten látható sematikus ábrázolás (*30. kép 11*) (Alekszejeva 1971, табл. 26а, 7, 8) az állat felemelt farka miatt az észak-kaukázusi csoport leleteire hasonlít, felemelt lábai viszont a Volga-vidéki csoportra jellemzőek.

A Bolsije Tyigani-i 23. sírban feltárt övcsat és szíjvég díszítésére (*30. kép 4, 21*) emlékeztet a 8. sírból származó, szablyahüvelydíszként használt zoomorf veret (*30. kép 7*), az állat feje azonban inkább egy griffére hasonlít (*30. kép 21*), csakúgy, mint a mellső végtagok vonalában kezdődő szárnyak. A Verhnyij Szaltov-i IV. temető 5. kamrasírjából előkerült préselt vereten ábrázolt állat azonosítása szintén nehéz (Akszjonov 2011, рис. 1, 21 – vö. *31. kép 6*).

A Káma mentéről két lóábrázolásos övcsat ismert, amelyek a Verhnyaja Szaja-i temető 112., illetve a brodi temető 48. sírjából származnak (Goldina–Vodolago 1990, табл. XXVI, 23, 31). A brodi övcsat egyértelműen a Verhnyaja Szaja-i utánzata, utóbbi viszont magas készítéstechnikai színvonalával és művészi megformálásával (*30. kép 1*) nagyban kitűnik a vizsgált tárgycsoport összes többi lelete közül. A csattest felülete áttört, és két síkból áll. Az elülső síkon felemelt lábú, lépegető ló (vö. *30. kép 4, 11*), a hátsón pedig két fa látható (vö. *29. kép 3, 4*) (Szmirnov 1909, табл. XL, 69). A Verhnyaja Szaja-i 112. sír leletanyagát R. D. Goldina és Sz. A. Perevozcsikova a 8. századi 8. számú kronológiai csoporthoz sorolták (Goldina–Perevozcsikova 2012, 184), vagyis szerintük az övcsat jóval korábbi az általunk vizsgált szubbotci horizont övdíszeinél, és így ez csak a szubbotciak előképeként szolgálhat. Ezzel azt a hibás értelmezést adják, hogy a realisztikus ábrázolások idővel fantasztikus ábrázolásokká alakultak át.

A szászánida és kelet-iráni fémművességre a szárnyas ló motívuma kevésbé jellemző (Szmirnov 1909, табл. XVII, 9, 10; Orbeli–Trever 1935,

лись на византийских шелках (Muthesius 1997, Abb. 19b, Abb. 100a). У согдийцев известен «гибридный» вариант крылатого коня с фантастическим хвостом (*рис. 28, 2*).

«Грифон». На поясном наконечнике из п. 23 Большетиганского могильника крылатый конь изображен на оборотной стороне, тогда как на лицевой нанесено более искусно проработанное изображение сидящего грифона (*рис. 30, 21*). Бегущее грифоны известны на более ранних (первая треть VIII в.) ременных наконечниках из склепа Галиата и п. I Манякского могильника (*рис. 31, 6, 7*), с которыми сходна бляшка из п. 8 Большетиганского могильника (*рис. 30, 7*); лежащий грифон или дракон представлен на пряжке 2-й пол. VIII в. из Старомайнского могильника (*рис. 31, 8*). Их иконография различна. Первая группа напоминает больше крылатых львов (*рис. 31, 11*) (Орбели–Тревер 1935, pl. 22; Feltham 2010, fig. 20) и китайских драконов (*рис. 31, 13, 14*), тогда как большетиганский грифон (*рис. 30, 21*) отличается хорошо выраженным клювом и шарфом на шее. В аналогичном виде грифоны изображались на сасанидских сосудах (Смирнов 1909, табл. XLII, 76, табл. CXXIII, 307) и византийском шелке (Muthesius 1997, Abb. 15a–b, Abb. 42a, Abb. 75a–b, Abb. 112a–b), на сосудах Надьсентмиклошского клада (Gschwantler 2002, 17, 20, 40). В данном случае важна такая деталь как шарф, характерная именно для сасанидской традиции. Наконечник из п. 863 Танкеевки с изображением сидящего льва (*рис. 30, 17*) может быть подражанием большетиганскому с грифоном, но выполненным мастером, заменившем фантастический образ оригинала на реалистичный.

«Сенмурв». Самый популярный из фантастических зверей сасанидского искусства в рассматриваемом нами круге металлопластики пока представлен лишь одной бляшкой из п. 24 Большетиганского могильника (*рис. 30, 20*). Бляшка, с одной стороны, свидетельствует о несомненном знакомстве ювелиров с иранским искусством, с другой – редкость данного образа на продукции восточноевропейских мастеров говорит о его чуждости мифологии местного населения.

pl. 13, pl. 59; Jeszajan 1964), a szászánida gemmákon (Boriszov–Lukonyin 1963, № 267–278) és selymeken (Splendeur des Sassanides 1993, cat. 126; Gadzsijev–Davudov 2012, 33–34) viszont gyakran alkalmazták. Pegazusábrázolást a bizánci selymekről is ismerünk (Muthesius 1997, Abb. 19b, Abb. 100a), a szogdoknál pedig a szárnyas lónak egy olyan 'hibrid' változata létezett, amelyet nem valósághű farokkal ábrázoltak (*28. kép 2*).

'*Griff*'. A Bolsije Tyigani-i 23. sír szíjvégének hátoldalán egy szárnyas lovat ábrázoltak, elülső oldalán viszont egy sokkal igényesebben kialakított ülő griff látható (*30. kép 21*). A galiati kriptasírból és a manyaki temető I. sírjából származó, jóval korábbra (8. század első harmada) datált szíjvégeken futó griffeket ábrázoltak (*31. kép 6, 7*). Ezek a következő párhuzamokkal rendelkeznek: a Bolsije Tyigani-i 8. sírból származó veret (*30. kép 7*); fekvő griff vagy sárkány a Sztaraja Majna-i temetőből származó övcsaton, amely a 8. század második felére keltezhető (*31. kép 8*). Ezen tárgyak ikonográfiai értelmezése eltérő. Az első csoport inkább szárnyas oroszlánokra (*31. kép 11*) (Orbeli–Trever 1935, pl. 22; Feltham 2010, fig. 20) és kínai sárkányokra emlékeztet (*31. kép 13, 14*), a Bolsije Tyigani-i griffábrázolás (*30. kép 21*) viszont a jól azonosítható csőr és az állat nyakán lévő sál miatt eltér ezektől. Ehhez hasonlóan ábrázolták a griffeket a szászánida edényeken (Szmirnov 1909, табл. XLII, 76, табл. CXXIII, 307), a bizánci selymeken (Muthesius 1997, Abb. 15a–b, Abb. 42a, Abb. 75a–b, Abb. 112a–b) és a nagyszentmiklósi kincs edényein (Gschwantler 2002, 17, 20, 40). Ebben az esetben a sál jelenléte fontos, amely a szászánida hagyományra jellemző. A tankejevkai 863. sírból előkerült szíjvégen ábrázolt ülő oroszlán (*30. kép 17*) a griffel díszített Bolsije Tyigani-i szíjvégnek lehet az utánzata, amelyet viszont egy olyan mester készített el, aki az eredeti tárgy fantasztikus ábrázolását realisztikusra cserélte.

'*Szenmurv* (*pávasárkány*)'. A szászánida művészetben a leggyakrabban használt fantasztikus állatalakot a fémművesség általunk vizsgált szegmensében egyelőre csupán egy veretről ismerjük, amely a Bolsije Tyigani-i 24. sírból került elő (*30. kép 20*). Ez a veret egyrészt azt bizonyítja, hogy az itteni ötvösök ismerték az iráni művészetet, másrészt az a tény, hogy ezt az ábrázolást a kelet-euró-

«Дракон». Также представлен лишь единственным экземпляром бляшки из того же п. 24 Большетиганского могильника (*рис. 31, 5*). Дракон, как и на наконечнике из Уелгов (*рис. 31, 9*), изображен с длинным извивающимся змеиным хвостом, в тюркской традиции. Дракон в змеиной ипостаси хорошо представлен в кочевнических памятниках тюрков, начиная с конца VI в. (*рис. 31, 3, 4*), приобретая интересующий нас облик на предметах VIII в. (*рис. 31, 1, 2*). В сросткинских погребениях IX в. дракон, напротив, теряет змеиный хвост, будучи ближе китайским (*рис. 31, 10, 13, 14*).

«Лев». Кошачий хищник изображается обычно на полусогнутых ногах с прогнутой спиной (как бы крадущимся), с хорошо выделенной гривой и пропущенным под ногой и поднятым вверх китицей хвостом (*рис. 30, 13–19, 22, 23*). Тело выглядит укороченным, что контрастирует со среднеазиатским каноном изображения львов на ременных наконечниках кочевников IX в. (ср. *рис. 31, 12*) (Король 2013, рис. 1, 1, 2, 5, 6), соответствуя больше раннему наконечнику нач. VIII в. из к. 13 Беш-Таш Короо (*рис. 31, 15*) (Худяков–Табалдиев 2009, рис. 73). Львы из рассмотренной выше сцены охоты (*рис. 29, 1–5*) близки ему пропорциями, положением хвоста и поднятой головой, тогда как у «единичных» львов с поясных украшений Восточной Европы голова льва чаще всего опущена (исключение – сидящий лев *рис. 30, 17*). Близкого льва можно отметить и на ковше из Коцкого городка (*рис. 24*) – у него хвост завернут в точности, как на интересующих нас бляшках, хотя голова приподнята и выпрямлены ноги.

Сидящие львы со сходным заворотом хвоста характерны для торевтики Алтая IX–X вв. (Король 2013, рис. 1, 13–16), где они заимствованы с китайских образцов (*рис. 28, 7*); лежащие – для среднеазиатской мастерской, связываемой Б. И. Маршаком и В. П. Даркевичем с Хорасаном рубежа X–XI вв. (Маршак 1971, 66–68, рис. 29; Даркевич 1976, 75–85, табл. 6, 5). Сидящий лев бляшки из Уелгов (*рис. 30, 16*) идентичен изображению согдийской чаши из Лояна (Маршак 1971, рис. 31). Уже упоминавшийся выше китайский клад из Hejiacun, в котором находились детали 10 нефритовых поясных наборов, в т.ч. включал

pai mesterek ritkán használták, arra utal, hogy ez a lény idegen volt a helyi népesség mitológiájától.

'*Sárkány*'. Szintén egyetlen vereten van jelen, amely ráadásul ugyanabból a sírból került elő, mint a szenmurvval díszített veret (*31. kép 5*). Ezen a tárgyon a sárkányt az ujelgi szíjvéghez hasonlóan (*31. kép 9*) türk szokás szerint hosszú, tekeredő kígyófarokkal ábrázolták. A kígyó alakjában ábrázolt sárkány a 6. század végétől jól kimutatható a nomád török népeknél (*31. kép 3, 4*), az általunk vizsgált formája pedig a 8. századtól jelent meg a tárgyakon (*31. kép 1, 2*). A 9. századi szrosztki sírok leletanyagában viszont a sárkány elveszítette kígyótestét, és közelebb került a kínai ábrázolásokhoz (*31. kép 10, 13, 14*).

'*Oroszlán*'. Ezt a ragadozót általában félig behajtott lábakkal és behajlított háttal ábrázolják (mintha lopakodna), sörénye jól kivehető, farokbojttal ábrázolt farka pedig lefelé vagy felfelé irányul (*30. kép 13–19, 22, 23*). Teste lerövidített, ez pedig ellentétben van a 9. századi belső-ázsiai nomádokhoz köthető szíjvégek oroszlánábrázolásaival (vö. *31. kép 12*) (Korol 2013, рис. 1, 1, 2, 5, 6), és inkább azzal a korai, a 8. század elejére datált szíjvéggel egyezik, amely Bes-Tas Koroo lelőhely 13. kurgánjából került elő (*31. kép 15*) (Hudjakov–Tabalgyijev 2009, рис. 73). A fentiekben már elemzett vadászjelenetekben ábrázolt oroszlánok (*29. kép 1–5*) testarányaikat, valamint farkuk pozícióját és felemelt fejüket tekintve közel állnak a Bes-Tas Koroó-i szíjvéghez, azonban a kelet-európai övdíszeken a 'magányos' oroszlánok fejüket általában lelógatják (kivétel: az ülő oroszlán a *30. kép 17*-nél). Párhuzamként tekinthetünk a Kockij gorodoki tálon ábrázolt oroszlánra is (*24. kép*): farka a vizsgált övdíszekhez hasonlóan visszafelé kunkorodik, fejét azonban kissé felemeli, lábai pedig egyenesek.

Hasonló módon visszafelé kunkorodó farkú, ülő oroszlánok jellemzőek a 9–10. századi altaji fémművességre is (Korol 2013, рис. 1, 13–16), amelyeket a kínai ábrázolásokból vettek át (*28. kép 7*). A fekvő oroszlánok a belső-ázsiai ötvöstárgyakra jellemzőek, ezeket B. I. Marsak és V. P. Darkevics a 10–11. század fordulójára keltezve Horászán régióval hozta összefüggésbe (Marsak 1971, 66–68, рис. 29; Darkevics 1976, 75–85, табл. 6, 5). Az egyik ujelgi vereten ábrázolt ülő oroszlán (*30. kép 16*) azonos a lojangi szogd csésze díszí-

один или два поясных набора (пряжка, наконечники, квадратные и сегментовидные бляшки) с изображением львов в разных позах (*рис. 28, 8*) (Childs-Johnson 1998, fig. 14b). На престижных танских золотых деталях пояса из Sunite Zuoqi (Silk Road 2007, kat. 10) лев сочетался с драконом (*рис. 31, 13, 14*).

Ещё одним видом изображения кошачьего хищника выступают фигурные бляшки в виде звериной головы из п. 2 Субботцев (*рис. 30, 26*). Похожие зооморфные бляшки из п. 47 Большетиганского и из кат. 6 Тарского могильников представляют головы баранов (*рис. 30, 27*), а из кат. 29 Тарского – коровы (*рис. 41, 7, 9*). Морда какого-то животного изображена и на пряжке из погребения селища Нетайловка 2 (Аксёнов 2011, рис. 1, 22).

«Свернувшаяся лань». Образ представлен на единственной бляшке – украшении скоб ножен сабли из п. 8 Большетиганского могильника (*рис. 27, 15*). Поскольку в п. 6 того же могильника навершие рукояти сабли украшено сюжетом птицы, хватающей лань (*рис. 27, 10*), мотив свернувшейся лани может быть взаимосвязанным с ним. На китайских поясах танской эпохи также изображались лежащие олени (*рис. 31, 16*), и этот мотив в IX–X вв. был заимствован тюркским населением Алтая (Панкова–Торгоев 2012, кат. 521), что заставляет вспомнить наконечник из венгерского погребения в Тёртеле (Pósta 1896, I. tábla). Впрочем, принцип заполнения пространства щитка бляшки изогнутым животным видим и на других деталях в комплексах горизонта Субботцев.

В кат. 3 Даргавского могильника соединительные бляшки двух типов, крепившиеся к круглым сбруйным листовым, декорированы животными, свернувшимися в калачик (*рис. 4, 9, 10; рис. 30, 25; рис. 41, 6*) (Габуев 2005, кат. 120). Идентифицировать их по схематичному небольшому изображению сложно, но несомненно, что именно сюжет бляшек, подобных даргавским (*рис. 30, 25*), стал прототипом поясных бляшек с изображением медведя из Супрутского клада (Мурашева 2008, рис. 14) и п. 983 Бирки (*рис. 45, 2; рис. 46, 983*) (Arbman 1940, Taf. 95, 8). Ещё более схематизированное изображение свернувшегося животного на бляшках-креплетésével (Marsak 1971, рис. 31). A korábban már említett hejiacuni kínai kincsleletnek 10 darab nefrit övdísz is része volt, amelyek közé többek között egy vagy két övkészlet (övcsat, szíjvégek, négyzetes és lekerekített szélű veretek) is tartozik, amelyeken az oroszlánokat eltérő testtartásban ábrázolták (*28. kép 8*) (Childs-Johnson 1998, fig. 14b). A Sunite Zuoqiból előkerült Tang-kori rangos arany övdíszeken (Silk Road 2007, kat. 10) pedig oroszlán és sárkány ugyanahhoz az övhöz tartozó díszítményeken fordul elő (*31. kép 13, 14*).

Az oroszlánábrázolás további formáját jelenti a szubbotci 2. sír állatfej alakú övverete (*30. kép 26*). A Bolsije Tyigani-i 47. sírból és a tarszkojei 6. kamrasírból hasonló zoomorf veretek, ebben az esetben kosfej alakúak (*30. kép 27*), a tarszkojei 29. kamrasírból pedig bikafej alakúak (*41. kép 7, 9*) kerültek elő. Ezeken kívül a nyetajlovkai 2. telepen feltárt sírból is előkerült egy övcsat, amelyen állatfej látható (Akszjonov 2011, рис. 1, 22).

'Hátraforduló dámszarvas'. Ez az ábrázolás egyetlen leletről, a Bolsije Tyigani-i 8. sírból származó, szablyahüvelyhez tartozó függesztőveretről ismert (*27. kép 15*). Mivel ugyanitt a 6. sírban a szablya markolatgombján egy dámszarvast megragadó madár látható (*27. kép 10*), lehetséges, hogy a két ábrázolás kapcsolatban áll egymással. A Tang-kori kínai öveken fekvő szarvasokat is ábrázoltak (*31. kép 16*), és ezt a motívumot a 9–10. században átvették tőlük az altaji türkök (Pankova–Torgojev 2012, кат. 521). Ez a mozzanat a törteli honfoglalás kori sírból előkerült nagyszíjvéget (Pósta 1896, I. tábla) juttatja eszünkbe. Egyébként a veretek teljes felületének csavarodó testű állattal történő kitöltésére irányuló törekvést látjuk a szubbotci horizont leletegyütteseinek más övdíszein is.

A dargavszi temető 3. kamrasírjából előkerült phalera vereteihez két különböző módon rögzítették a csavarodó testű állatokkal díszített, lemezből készült kerek lószerszámdíszeket (*4. kép 9, 10; 30. kép 25; 41. kép 6*) (Gabujev 2005, кат. 120). A kis méretű sematikus ábrázolások alapján nehéz őket azonosítani, de vitathatatlan, hogy a dargavszi-akhoz (*30. kép 25*) hasonló díszítésű veretek voltak a szupruti kincslelet (*45. kép 2*) (Muraseva 2008, рис. 14) és a birkai 983. sír (*46. kép 983*) (Arbman 1940, Taf. 95, 8) medveábrázolásos övvereteinek

ниях каплевидных подвесок из кат. 3 Даргавса (Габуев 2005, кат. 120) и бляшках пояса из п. 3 Большетиганского могильника (*рис. 30, 24*). Степень свернутости говорит об изящном животном – скорее всего, лани.

«Птица с веткой в клюве». Бляшки с изображением степной птицы дрофы (*рис. 27, 11, 12*) выглядят достаточно оригинальными, хотя в них трудно не подозревать адаптацию к местным реалиям образа сасанидской и позже исламской посуды – фазана с ожерельем или веткой в клюве (ср. Смирнов 1909, табл. LVI, табл. LXXII; Орбели–Тревер 1935, pl. 28, pl. 29; Даркевич 1976, табл. 27, 1, 2, табл. 28, 1–3, рис. 15, 1).

«Сова». На наконечнике «синтезного» стиля из п. 838 Бирки, сочетающем салтовский «лотос» и «узелковый» бордюр, вторично использовавшемся как подвеска, изображены две птицы в «геральдической» позе, верхняя из которых уверенно идентифицируется как сова (*рис. 27, 17*). В собственно степных погребениях такой образ не известен, но он характерен для широкого круга племен Приуралья. По-видимому, в данном случае речь идет о дальнейшем развитии стиля в Поволжье–Приуралье местным финно-угорским населением, что заставляет нас обратить внимание ещё на одну группу торевтики – т.н. «приуральскую» или «урало-венгерскую» группу серебряных сосудов IX–X вв.

«Урало-венгерская» группа сосудов (Смирнов 1909, табл. LXI, 96, табл. LXII, 98, табл. LXXIV, 132, 133, табл. LXXXVIII, 158, 159, табл. XC, 162, табл. CXVI, 290, 294; Даркевич 1976, табл. 55; Фёдорова 2003; Бауло–Маршак–Фёдорова 2004) выделяется относительно невысоким уровнем исполнения, доходящим иногда до примитивизма (*рис. 32*), что заставляет исследователей восточной торевтики исключать такие сосуды из числа произведений высокотехнологичных мастерских среднеазиатских центров. В то же время, выделенная «венгерская группа» (Даркевич 1976, табл. 56, 2–4), как продемонстрировал П. Ланго, практически лишена реальных аналогий в торевтике венгров Подунавья и не может считаться западным импортом (Langó 2006). Поскольку блюда с изображением всадника с соколом аналогий в субботцевском круге памятников

előképei. A dargavszi 3. kamrasír csepp alakú csüngőkhöz tartozó függesztőveretein (Gabujev 2005, кат. 120) és a Bolsije Tyigani-i 3. sír övveretein (*30. kép 24*) még az előbbieknél is sematikusabban ábrázolták a hátraforduló állatot. A csavarodás mértéke kecses állatra, valószínűleg dámszarvasra utal.

'*Csőrében ágat tartó madár*'. A sztyeppi madárral, túzokkal díszített veretek (*27. kép 11, 12*) ábrázolása eredetinek tűnik, bár nehéz nem a szászánida, és később az iszlám művészetből ismert edényeken használt motívum, a csőrében nyakláncot vagy ágat tartó fácán átvételének és a helyi igények szerint átalakított változatának tartani (vö. Szmirnov 1909, табл. LVI, табл. LXXII; Orbeli–Trever 1935, pl. 28, pl. 29; Darkevics 1976, табл. 27, 1, 2, табл. 28, 1–3, рис. 15, 1).

'*Bagoly*'. A birkai 838. sírból származó, vegyes stílusú szíjvéget (*27. kép 17*) szaltovói lótuszmintával, 'pálcatagos' bordűrrel és két, címerállatokra emlékeztető helyzetben ábrázolt madárral díszítették, és másodlagosan csüngőként használták fel. A felső madarat egyértelműen bagolyként lehet azonosítani. A sztyeppi sírok leletanyagából ilyen ábrázolás nem ismert, de az Urál vidékén élt törzsek közt széles körben elterjedt volt. Úgy tűnik, ebben az esetben arról beszélhetünk, hogy a vegyes stílus továbbfejlődött a Volga-vidéken és az Urál vidékén élő finnugor népesség körében. Emiatt pedig az ötvöstárgyak még egy csoportját, a 9–10. századi ezüsttálak ún. 'Urál-vidéki' vagy 'uráli magyar' csoportját kell vizsgálat alá helyeznünk.

Az 'uráli magyar' táltípust (Szmirnov 1909, табл. LXI, 96, табл. LXII, 98, табл. LXXIV, 132, 133, табл. LXXXVIII, 158, 159, табл. XC, 162, табл. CXVI, 290, 294; Darkevics 1976, табл. 55; Fjodorova 2003; Baulo–Marsak–Fjodorova 2004) viszonylag alacsony minőségű, néha primitív készítéstechnika jellemzi (*32. kép*). Emiatt a keleti fémművességet vizsgáló kutatók kizárják, hogy ezek a tárgyak a magas minőséget képviselő termékeket előállító belső-ázsiai fémművesközpontok készítményei lennének. Ugyanakkor az elkülönített 'magyar csoportnak' (Darkevics 1976, табл. 56, 2–4), amint azt Langó Péter bemutatta, gyakorlatilag nincsenek valós párhuzamai a Kárpát-medencei magyar fémművességben, és nem magyarázható nyugati importként (Langó 2006). Mivel a tálakon a lovast sólyommal ábrázoló jelenetnek nincs párhuzama

не имеет, нас интересует собственно уральская часть рассматриваемой группы.

Орнаментальные ободки медальонов сосудов уральской группы обычно оформлены в стиле «пазла», а сами сюжеты, даже при использовании обычных для иранской торевтики персонажей, отличаются. На вероятном восточноиранском прототипе, или же заказе такой мастерской, выполненном значительно искуснее уральских, – блюде из д. Мальцева – сцена повторяет иранский оригинал: орёл хватает лань (*рис. 32, 5*). На примитивном блюде из Сибири рядом изображен человек с повязкой на голове (*рис. 32, 1*), а на блюде с р. Войкар орел заменен филином (*рис. 32, 6*). Согласно объяснению современных хантов, на последнем изображена сцена жертвоприношения и принятия жертвы предкомпокровителем (Бауло–Маршак–Фёдорова 2004), которая более наглядно представлена на блюде из Сибири (*рис. 32, 1*).

На двух сосудах из с. Укан представлены фрагменты какой-то мифологической традиции, где сначала змея хватает оленя, сопровождающегося собакой (*рис. 32, 4*), а затем собака спасает от змеи грифона (*рис. 32, 3*). На блюде из собрания Н. М. Постникова лев нападает на оленя (Смирнов 1909, табл. LXI, 96), а на блюдах из д. Кудесева просто изображен лев (Смирнов 1909, табл. CXVI, 290, 294). На блюде из Эрмитажа выгравирован павлин с сороконожкой в клюве (Смирнов 1909, табл. LXI, 98, табл. LXII, 98). И, наконец, целая группа персонажей: человек, змея, птицы и львы – изображены на самом примитивном из сосудов – из Сосьвинского городка (*рис. 32, 2*).

При сравнении с сюжетами поясных деталей из комплексов субботцевского круга, наблюдаем на них практически полный набор персонажей: лев, грифон, олень, орел с ланью, дрофоподобные птицы, змея (змеевидный дракон). Уральская группа явно отражает заимствование образов постсасанидской торевтики с последующим их оригинальным прочтением, соответствующим представлениям и верованиям местного угорского населения Уральского региона. Такой же механизм заимствования следует предполагать и для сюжетных сцен с людьми и животными: независимо от значе-

a szubbotci kör leletei között, bennünket csak a vizsgált tárgycsoport Urál-vidéki része érdekel.

Az Urál-vidéki csoportba tartozó tálak medalionjának peremdíszét általában puzzle-hoz hasonlóan alakították ki, a központi ábrázolások viszont többfélék, itt az iráni fémművességben szokatlan motívumokat is ábrázoltak. A feltételezett keleti-iráni előképen, vagy talán konkrét megrendelésre elkészített tárgyon – amely az Urál-vidékiekhez képest sokkal magasabb minőségben készült – ábrázolt eredeti iráni jelenet a malcevai tálon is megjelenik: a sas megragadja a dámszarvast (*32. kép 5*). A primitív szibériai tálon ezen jelenet mellett egy fejpántos embert is ábrázoltak (*32. kép 1*), a Vojkar folyó közeléből előkerült tálon pedig a sas helyett fülesbagoly látható (*32. kép 6*). A mai hantik magyarázatával összhangban a vojkari tálon áldozatbemutatás, illetve az látható, ahogy az adott törzs által totemősként tisztelt állat elfogadja az áldozatot (Baulo–Marsak–Fjodorova 2004). A szibériai tálon ugyanezt a jelenetet valamivel szemléletesebben mutatták be (*32. kép 1*).

Két, Ukanból előkerült tálon valamilyen mitológiai hagyomány kisebb részletei láthatók, először egy kígyó megragad egy kutya által kísért szarvast (*32. kép 4*), majd a kutya megvéd egy griffet a kígyótól (*32. kép 3*). Az N. M. Posztnyikova gyűjteményéből származó tálon a szarvasra egy oroszlán támad (Szmirnov 1909, табл. LXI, 96), a kugyeszevai tálakon viszont csak egy oroszlánt ábrázoltak (Szmirnov 1909, табл. CXVI, 290, 294). Az Ermitázsban őrzött tálba egy csőrében százlábút tartó pávát vésztek (Szmirnov 1909, табл. LXI, 98, табл. LXII, 98), végül pedig a legprimitívebb ábrázolású tálon, amely Szoszvinszkij gorodokból került elő, több alakot is ábrázoltak: embert, kígyót, madarakat és oroszlánokat (*32. kép 2*).

Amikor ezeket az ábrázolásokat összevetjük a szubbotci leletkör övdíszeivel, feltűnik, hogy a szubbotciakon sokféle különböző állatot ábrázoltak: oroszlánt, griffet, szarvast, sast dámszarvassal, tűzokformájú madarakat, kígyót (kígyó alakú sárkányt). Az Urál-vidéki csoportban egyértelműen kitűnik a posztszászánida fémművesség ábrázolásainak átvétele és ezek utólagos átértelmezése az Urál vidékén élő helyi ugor népesség világképének és hitvilágának megfelelően. Az átvételnek ugyanezt a mechanizmusát kell feltételeznünk az ember-

ния первоначального сюжета в иранской или тюркской среде, перенесенный на поясные или сбруйные украшения древних угров, он приобретал новый контекст.

Бросается в глаза очевидная бедность растительных мотивов сосудов уральской группы – в «мифологических» сценах они не играли символической роли, а нанесение лишнего декора представляло очевидную проблему для мастеров-торевтов этого культурного круга. В художественной стилистике ювелиров субботцевского круга растительный орнамент наоборот играл важную роль.

V.3. Растительные мотивы

Декоративный элемент, несомненно заимствованный со среднеазиатских серебряных сосудов – это мотив широкого трилистника с «трехягодными» отростками стебля. В исходной технике чеканки и гравировки он представлен на поясных деталях и скобах ножен из п. 12, 33 Больших Тиган (*рис. 33, 2, 6–8*) (Chalikova–Chalikov 1981, Taf. X, 8–12, 19) и бляшках из Луговского (*рис. 33, 1, 4*) (Galkin 1983, Abb. 3, 1, 2), тогда как литые вариации декора (*рис. 4, 1; рис. 6, 1, 4; рис. 10, 1–3; рис. 33, 9, 10, 13; рис. 39*) распространены гораздо шире как количественно, так и географически (Arne 1914, fig. 231–238). На некоторых деталях декор упрощен до стебля с «трехягодными» окончаниями (*рис. 1, 6; рис. 6, 2, 3; рис. 27, 11; рис. 33, 5; рис. 34, 4*). Ещё одна вариация – трехлепестковый цветок бляшек из Твердохлебов (*рис. 10, 1*), упрощённый до схематического на бляшках из Нововоронцовки (*рис. 34, 1, 2*) и из комплекса Эмба (*рис. 37, 6, 7*).

Исходным образцом послужила группа восточноиранских сосудов IX в., выполненных под заметным влиянием торевтики танского Китая (Смирнов 1909, табл. LXXV, 134, табл. LXXVI, 134; Маршак 1971, рис. 16–18; Даркевич 1976, табл. 9, 5–8, табл. 11–14, рис. 12). Группа отличается тонкостенностью сосудов, техникой исполнения (чеканка, гравировка), использованием ряда общих декоративных элементов, из которых выделим как важные для нас «чешуйчатый» или «лепестковый» декор с окантовкой краёв лепестков насечками, плотное заполнение фона надче-

és állatalakos ábrázolások esetében is: az eredeti iráni vagy török minták jelentésétől függetlenül alkalmazták az öv- és lószerszámdíszeken, és új kontextusba kerülésükkel új értelmet is kaptak.

Az Urál-vidéki csoport edényein ábrázolt növényi ornamentika szegényessége szembeötlő. A mitológiai jelenetekben nem volt szimbolikus jelentésük, a felesleges díszítések ábrázolása pedig szemmel láthatóan problémát okozott az Urál-vidéki fémműveseknek. A szubbotci leletkör ötvöseinél ezzel ellentétben a növényi ornamentika fontos szerepet játszott.

V.3. Növényi ornamentika

A szárának nyúlványain három ’bogyóval’ díszített széles hármaslevél-motívumot egyértelműen a belső-ázsiai ezüstedényekről vették át. Ezek a tárgyak eredetileg poncolással és véséssel készültek, például a Bolsije Tyigani-i 12. és 33. sírból származó övdíszek és függesztőfül (*33. kép 2, 6–8*) (Chalikova–Chalikov 1981, Taf. X, 8–12, 19), valamint a lugovszkojei veretek (*33. kép 1, 4*) (Galkin 1983, Abb. 3, 1, 2), ezzel szemben az öntéssel készült tárgyak (*4. kép 1; 6. kép 1, 4; 10. kép 1–3; 33. kép 9, 10, 13; 39. kép*) sokkal nagyobb területen terjedtek el és sokkal nagyobb mennyiségben is kerülnek elő (Arne 1914, fig. 231–238). Néhány tárgyon ennek a motívumnak a leegyszerűsített változatát használták, amelyeken csak az indát és a három ’bogyót’ ábrázolták (*1. kép 6; 6. kép 2, 3; 27. kép 11; 33. kép 5; 34. kép 4*). Még egy variációt képez a tverdohlebi vereteken látható háromszirmú virág (*10. kép 1*), amelynek egyszerűsített, sematikus változata a novovoroncovkai (*34. kép 1, 2*) és az embai (*37. kép 6, 7*) veretekről ismert.

Eredeti mintaként a 9. századi kelet-iráni edények egy csoportja szolgált, amely szemmel láthatóan a Tang-kori kínai fémművesség hatása alatt állt (Szmirnov 1909, табл. LXXV, 134, табл. LXXVI, 134; Marsak 1971, рис. 16–18; Darkevics 1976, табл. 9, 5–8, табл 11–14, рис. 12). A csoport edényei abban különböznek a többitől, hogy az edények fala vékony, valamint poncolással és véséssel készültek. Ezenkívül sok közös díszítőelem is jellemzi őket, amelyek közül a mi kutatásaink szempontjából a ’pikkelyes’ vagy ’szirmos’ motívum fontos. Ezt a motívumot sraffo-

канкой кружочками, «трехлепестковые» цветы с характерной надчеканкой на лепестках в виде линии с тремя кружочками на концах (*рис. 23, 4; рис. 33, 11, 12, 14, 15*). Б. И. Маршак выделил данную сосудов группу в «школу В» согдийской торевтики, отнеся её к 4-му этапу рубежа VIII–IX вв. (Маршак 1971, 23–26, 73). В. П. Даркевич на основании формы розетки сосудов соотнес группу с Ферганой или Семиречьем, датировав её 2-й пол. VIII – 1-й пол. IX вв. (Даркевич 1976, 87–91).

В «кладе» 1908 г. из Редикора находилась круглая подвеска с пальметтой «танско-согдийского» стиля (*рис. 33, 3*), отнесенная Б. И. Маршаком и В. П. Даркевичем к группе В4. Подвеска вырезана из более крупного предмета, скорее всего, сломанного металлического сосуда. В разрушенном же погребении из Коробчино обнаружено и целое блюдце рассматриваемой группы (*рис. 11, 4; рис. 23, 2*). Посуда группы В4 несомненно была доступна как носителям памятников типа Субботцев, так и находившимся в контакте с ними соседям.

Первым связь растительного декора сосуда из Широково (Смирнов 1909, табл. LXXV, 134, табл. LXXVI, 134) с группой поясных деталей, орнаментированных широким трилистником, а также с венгерской торевтикой X в., отметил Т. Арне при анализе материалов Бирки (Arne 1914, 117–158). Б. И. Маршак связывал истоки стилистики торевтики венгров эпохи обретения родины со «школой В» на более широкой базе аналогий, учитывая в т.ч. и технологические моменты исполнения декора (Marschak 1986, 344–347). Крайне важным показателем справедливости его выводов стала находка блюда группы В4 в комплексе типа Субботцев из Коробчино вместе с предметом уже полностью сформированного «венгерского» стиля – оковкой ножен сабли (*рис. 11, 2*).

Следствием влияния среднеазиатской посуды группы В4, вероятно, также является «чешуйчатая» или «лепестковая» окантовка поясных деталей, наблюдаемая в погребениях из Больших Тиган, Катериновки, Ново-Николаевки и Слободзеи (*рис. 34, 10, 11, 13–15, 17, 19–21*). В двух комплексах из Поднепровья – Катериновке и Ново-Николаевке – видим также окантовку

zott szélű szirmok díszítik, a háttér kis poncolt körökkel sűrűn díszített, a ’háromszirmú’ virágokon pedig szintén poncolással alakítottak ki egy-egy vonalat, amelyek végén három-három köröcske látható (*23. kép 4; 33. kép 11, 12, 14, 15*). B. I. Marsak ezt az edénycsoportot a szogd fémművesség ’B’ iskolájának a 8–9. század fordulójára keltezett 4. szakaszához kötötte (Marsak 1971, 23–26, 73), míg V. P. Darkevics az edények rozettáinak formája alapján vagy a Fergánai-medence, vagy a Hétfolyóköznek (Szemirecsje) nevezett terület edénycsoportjával hozta összefüggésbe, és a 8. század második fele, illetve a 9. század első fele közé datálta (Даркевич 1976, 87–91).

Az 1908-ban előkerült redikori ’kincslelethez’ egy vegyes stílusú, Tang-kori és szogd elemeket ötvöző palmettával díszített kerek csüngő (*33. kép 3*) is tartozott, amelyet B. I. Marsak és V. P. Darkevics a B4 csoporthoz sorolt. A csüngőt egy nagyobb tárgyból, valószínűleg egy eltört fémedényből vágták ki. A korobcsinói bolygatott sírból viszont egy ép tálat ismerünk (*11. kép 4; 23. kép 2*), amely a vizsgált csoporthoz tartozik. A B4 csoporthoz tartozó edények kétségkívül elérhetőek voltak a szubbotci lelettípust alkotó népesség és a velük kapcsolatban álló szomszédos népek számára egyaránt.

A sirokovói edény növényi díszítése (Szmirnov 1909, табл. LXXV, 134, табл. LXXVI, 134) és a széles hármaslevél-motívummal ellátott övdíszek, illetve a 10. századi magyar fémművesség közötti kapcsolatra elsőként T. Arne hívta fel a figyelmet, aki a birkai temető leletanyagának vizsgálata közben jutott erre a felismerésre (Arne 1914, 117–158). B. I. Marsak a honfoglalás kori magyar tárgyak stílusának forrását az előbbinél nagyobb számú párhuzamok alapján a szogd ’B’ iskolával hozta kapcsolatba, többek között a készítéstechnikát is figyelembe véve (Marschak 1986, 344–347). Marsak igazát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a korobcsinói leletegyüttesnek a B4 csoporthoz tartozó tálon kívül egy már teljesen kiforrt ’magyar’ stílusban díszített, szablyahüvelyhez tartozó koptató is része volt (*11. kép 2*).

Valószínűleg az övdíszek ’pikkelyes’ vagy ’szirmos’ peremdísze is a B4 csoport hatásának következményeként alakult ki, amely Bolsije Tyiganiban, Katyerinovkában, Novo-Nyikolajevkában és Szlobodzejában is megfigyelhető (*34. kép 10, 11,*

бляшек свернутыми каплевидными завитками (*рис. 6, 5, 9; рис. 34, 18; ср. рис. 33, 14*), близкими также бордюру орнаментального медальона чаши № 20 Надьсентмиклошского клада (Gschwantler 2002, 40). Сосуд № 20 Надьсентмиклоша оснащён типичной салтовской пряжкой с чешуйчатым декором рамки горизонта III сер. IX в. (*рис. 39*), на что уже обращалось внимание нами (Комар 2006b, 29) и М. Шульце-Доррламм (Schulze-Dörrlamm 2010, 132–133).

Внутренний чешуйчатый ободок видим на круглых бляшках из «Среднего Поднепровья» (*рис. 6, 12, 14*) и Архангельского городища вятичей (*рис. 36, 15, 16*) (Москаленко 1956, рис. 37). Реплики таких бляшек представлены в погребениях венгров X в., но здесь внутренний чешуйчатый ободок уже удален (Rejholcová 1974, Tab. VII, 14, 15; The Ancient Hungarians 1996, 213, fig. 4, fig. 5). Аналогии окантовке видим на сбруйной бляшке тюхтятской культуры из с. Беи (Кызласов–Король 1990, рис. 46), украшенной китайским вариантом «расщеплённой пальметты» (ср. *рис. 33, 3*).

Сложнее вопрос стилевой принадлежности обрывков золотого предмета (или двух разных) из п. 2 Субботцев (*рис. 35, 3, 4*). Н. М. Бокий и С. А. Плетнёва сочли их остатками плоских деревянных пуговиц, обтянутых фольгой, вырезанной из более крупного листа, подобного лицевой пластине венгерских сумок-ташек X в. (Бокий–Плетнёва 1988, 101, 113, рис. 4, 1). И. Эрдейи в комментариях к венгерскому переводу статьи заметил, что пластинки могут быть остатками сферических пуговиц, аналогичных моравским IX в. (Erdélyi 1989, 98). В пользу последнего предположения может говорить тот факт, что один из фрагментов несомненно является остатками расплющенного молотком и обрезанного в кружок выпуклого полусферического предмета (*рис. 35, 3*). От второго предмета сохранились два фрагмента (*рис. 35, 4*); он оформлен в относительно близком стиле, и его декор концентричный, что делает теоретически возможным принадлежность всех сохранившихся золотых фрагментов из п. 2 Субботцев одной сферической пуговице (разломанной и расплющенной ещё в древности), двум похожим пуговицам, или же просто двум полусферическим бляшкам.

13–15, 17, 19–21). Két Dnyeper menti lelőhelyről, Katyerinovkából és Novo-Nyikolajevkából olyan veretek is ismertek, amelyek peremét csepp alakú tekert minták díszítik (*6. kép 5, 9; 34. kép 18*; vö. *33. kép 14*). Ezek a nagyszentmiklósi 20. számú csésze medalionos díszítésének pereméhez is közel állnak (Gschwantler 2002, 40). Ehhez a csészéhez egy 'pikkelyes' díszítéssel ellátott tipikus szaltovói csatot rögzítettek, amely a 9. század közepére, a III. szaltovói horizont idejére tehető (*39. kép*). Erre korábban már mi (Komar 2006b, 29), majd M. Schulze-Dörrlamm is felhívta a figyelmet (Schulze-Dörrlamm 2010, 132–133).

A Közép-Dnyeper mentéről (*6. kép 12, 14*) és a vjaticsokhoz köthető arhangelszkojei erődített településről (*36. kép 15, 16*) (Moszkalenko 1956, рис. 37) előkerült kerek vereteken is pikkelydíszes belső peremet láthatunk. Ezeknek a másolatai kerültek elő Ártánd-Nagyfarkasdombról is, de ezeken már elhagyták a pikkelydíszes belső peremet (Rejholcová 1974, Tab. VII, 14, 15; The Ancient Hungarians 1996, 213, fig. 4, fig. 5). A peremdísz párhuzamait láthatjuk a tyuhtyati kultúrához köthető bejai lószerszámvereten is (Kizlaszov–Korol 1990, рис. 46), amelyet a 'széthasított palmetta' kínai változatával díszítettek (vö. *33. kép 3*).

Annak megállapítása már nehezebb, hogy mely stílushoz tartoznak a szubbotci 2. sírból előkerült aranytöredékek (*35. kép 3, 4*). N. M. Bokij és Sz. A. Pletnyova szerint ezek egy nagyobb, a 10. századi magyar tarsolylemezekhez hasonló lemez kivágott darabjai, amelyeket másodlagosan felhasználva fából készült gombok borítására használtak (Bokij–Pletnyova 1988, 101, 113, рис. 4, 1). Erdélyi István a Bokij–Pletnyova szerzőpáros cikkének magyar fordításához fűzött megjegyzéseiben felvetette, hogy ezek a lemezek a 9. századi morva díszgombokhoz hasonló gömb alakú díszgombok maradványai is lehetnek (Erdélyi 1989, 98). Emellett szólhat az a tény, hogy az egyik töredék egyértelműen egy olyan félgömb alakú domború tárgyból származik, amelyből kivágtak egy kerek részt, majd azt egy kis kalapáccsal kilapították (*35. kép 3*). A második tárgyból két töredék maradt fenn (*35. kép 4*). Ezt az előbbihez viszonylag hasonló stílusban díszítették, mintázata koncentrikus, emiatt pedig elvileg lehetséges, hogy a szubbotci 2. sírból előkerült összes aranytöredék ugyanazt a gömb alakú

В прорисовке-реконструкции декора пластин издателями комплекса (Бокий–Плетнёва 1988, рис. 4, 1) схема декора отдаленно напоминает моравские пуговицы с декором «растрепанными» пальметтами (Pavlovičová 1996, Tab. IV, 5, 6). Реальный узор реконструировать сложно из-за фрагментированности предметов, но его отличия от моравских пуговиц всё же заметны. Крупные нижние завитки первой пластины (*рис. 35, 4*) были оформлены тремя рельефными лепестками, что хорошо видно в её менее расплющенной части, напоминая цветок мака или розы. Верх предполагаемой пуговицы был украшен восемью такими стилизованными цветами (*рис. 35, 5*), композиционно образующими характерную для сосудов согдийской «школы В» восьмилепестковую розетку (*рис. 23, 2*) (Даркевич 1976, 87, табл. 11, табл. 12, 3, табл. 13). Из центра каждой пары цветков выходили по два или три стебля, форма которых реконструкции не поддается из-за утрат. На второй полусферической бляшке изображались три пальметты (*рис. 35, 3*). Нижние завитки практически все утрачены, поэтому в зависимости от того видим ли мы полную картину на сохранившемся единственном фрагменте, либо реконструируем его в стиле первой пластины, с «лепестковым» декором, получаем два разных варианта реконструкции (*рис. 35, 1, 2*). Отметим также, что разделение бляшки на три зоны наблюдаем и на литой серебряной бляшке из п. 1 Субботцев (*рис. 12, 1*).

Оба варианта пальметты в общих чертах близки китайским (Daim 2000, Abb. 57–59; Juliano–Lerner 2001, kat. 92b) и согдийским (Маршак 1971, рис. 25; Даркевич 1976, табл. 8, 1–3, табл. 10, табл. 16, 4, рис. 6, 1, рис. 10), связь которых пальметтами венгерской торевтики X в. отмечал ещё Й. Хампель (Hampel 1907, 262–266, 114. tábla, 115. tábla). Но лишь одна из версий реконструкции декора субботцевских бляшек (*рис. 35, 1*) отдаленно сравнима с пальметтами моравских пуговиц или лицевой пластины сумочки из жертвенного комплекса 19 Веселовского могильника (Даркевич 1976, табл. 56, 1; Никитина 2012, рис. 53, 1) и венгерских поясных деталей (The Ancient Hungarians 1996, 167, fig. 3; 212, fig. 1). Х. Хорватова выделяет морав-

gombot díszítette (mely még a használat idején tört össze és lapították ki), vagy két, hasonló díszítéssel rendelkező gombhoz tartoztak, vagy egyszerűen csak két félgömb alakú verethez.

Az aranytöredékek publikálói rajzos rekonstrukciót készítettek a lemezek mintáiról (Bokij–Pletnyova 1988, рис. 4, 1). Az ezen ábrázolt minta sémája távolról emlékeztet a ’kusza’ palmettákkal díszített morva díszgombokra (Pavlovičová 1996, Tab. IV, 5, 6). A leletek töredékessége miatt a valódi díszítést nehéz rekonstruálni, azonban az így is egyértelmű, hogy különböznek a morva díszgomboktól. Az első lemezt díszítő vastag alsó volutákat (*35. kép 4*) eredetileg három, rózsa- vagy mákvirágra emlékeztető plasztikus sziromként jelenítették meg, ami még jól látható a töredék kevésbé kilapított részén. A feltételezett gomb felső részét nyolc darab ilyen virágmotívum díszítette (*35. kép 5*), amelyek így a szogd ’B’ iskola edényeiről ismert nyolckaréjos rozettát ábrázolták (*23. kép 2*) (Darkevics 1976, 87, табл. 11, табл. 12, 3, табл. 13). Minden virágpárból két vagy három inda nő ki, amelyek formáját a letört részek miatt nem lehet rekonstruálni. A második félgömb alakú tárgy töredékén három palmetta látható (*35. kép 3*). Az alsó voluták a tárgy letört részeivel elvesztek vagy soha nem is léteztek, ezért kétféle rekonstrukciós lehetőségünk van attól függően, hogy kizárólag a megmaradt töredék alapján rekonstruáljuk a mintázatot, vagy a másik töredék szirmos stílusában egészítjük ki azt (*35. kép 1, 2*). Azt is megjegyezzük, hogy a mintázat három részre való osztása a szubbotci 1. sírból származó öntött ezüstvereten is megfigyelhető (*12. kép 1*).

Alapjait tekintve mindkét változat közel áll a kínai (Daim 2000, Abb. 57–59; Juliano–Lerner 2001, kat. 92b) és szogd palmettákhoz (Marsak 1971, рис. 25; Darkevics 1976, табл. 8, 1–3, табл. 10, табл. 16, 4, рис. 6, 1, рис. 10). A kínai és szogd, illetve a 10. századi magyar tárgyakon ábrázolt palmetták közti kapcsolatra már Hampel József is felhívta a figyelmet (Hampel 1907, 262–266, 114. tábla, 115. tábla). A szubbotci aranytöredékek díszítésének rekonstrukciói közül viszont csak az egyik (*35. kép 1*), az is csak távolról hasonlít a morva díszgombok palmettadíszére, a Veszelovtanyánál talált temető 19. számú áldozati gödrében feltárt tarsolylemez előlapjának palmettáira (Darkevics 1976, табл. 56, 1; Nyikityina 2012,

ские погребения с пуговицами, украшенными «растрепанной» пальметтой, в хронологическую группу C (Chorvátová 2004; Chorvátová 2007), предшествующую по времени горизонту X в., но как минимум заходящую в начало X в., судя по находкам таких изделий в венгерских погребениях (Hampel 1907, 26. tábla 3a, 4a; Révész 2008, 50. tábla).

Золото как материал для сферических пуговиц крайне редко использовался в Моравии, обычно речь шла только о позолоте (Chorvátová 2008, 163). Субботцевские пластины декорированы надчеканкой кружочками, а не точками, как обычно для моравских пуговиц (Dekan 1981, fig. 136). Впрочем, именно кружочками украшен фон нижней половинки сферической пуговицы из венгерского погребения Хевеш-Капитаньхедь (*рис. 97, 14*) (The Ancient Hungarians 1996, 392–393, fig. 2; Révész 2008, 50. tábla). Возможно, причина отличия в размерах, поскольку последняя из упомянутых пуговиц принадлежит к самым крупным экземплярам. Сочетание декора «растрепанными» пальметтами с золотым фоном, обработанным надчеканкой мелкими кружочками, характерно для венгерской торевтики X в. (The Ancient Hungarians 1996, 67–70, 80, 87, 96–97, 114, 115, 126, 182–183). Также его наблюдаем на горлышках сосудов № 2, 3, 6, на обороте ручки чаши № 8 из Надьсентмиклоша (Gschwantler 2002, 16, 18, 22, 23, 26), декор которых уже неоднократно сравнивался с моравскими пуговицами (Benda 1965; Schulze-Dörrlamm 2010). Та же техника надчеканки использована на близкой надьсентмиклошской чаше № 8 ручке чаши из Ады и серии позднеаварских украшений пояса и сбруи (Garam 2002, fig. 20, fig. 32, 5–8), но важно отметить, что интересующие нас позднеаварские предметы несут реплики танского растительного декора, вполне вероятно, получившего популярность у авар благодаря импорту китайского шелка (Daim 2000, 130–136, Abb. 56–59).

По форме завитков растительный декор надьсентмиклошской чаши № 8, пожалуй, самая близкая на данный момент из европейских стилистических аналогий субботцевской бляшке в варианте «безлепестковой» реконструкции (*рис. 35, 1*). Техника же рельефного тисненно-

рис. 53, 1) és honfoglalás kori magyar övdíszekre (The Ancient Hungarians 1996, 167, fig. 3; 212, fig. 1). H. Chorvátová azokat a morva sírokat, amelyekben 'kusza' palmettával díszített díszgombok voltak, a tipokronológiai beosztás C csoportjába sorolta (Chorvátová 2004; Chorvátová 2007), amely korábbi a 10. századi horizontnál, de a honfoglaló magyar sírokra jellemző tárgyak előfordulása alapján legalább a 10. század elejéig tart (Hampel 1907, 26. tábla 3a, 4a; Révész 2008, 50. tábla).

Az aranyat Moráviában ritkán használták a gömb alakú díszgombok alapanyagaként, ezeket a tárgyakat általában csak aranyozták (Chorvátová 2008, 163). A szubbotci lemezeket kis poncolt körökkel díszítették, nem pedig a morva díszgombokra jellemző pontokkal (Dekan 1981, fig. 136). Egyébként a heves-kapitányhegyi honfoglaló sírból előkerült gömb alakú díszgomb alsó felén a hátteret szintén poncolt köröcskékkel látták el (*97. kép 14*) (The Ancient Hungarians 1996, 392–393, fig. 2; Révész 2008, 50. tábla). Lehetséges, hogy a különbözőség oka a méretekben rejlik, ez utóbbi ugyanis a legnagyobb példányok közé tartozik. A 'kusza' palmetták és a finoman poncolt kis körökkel díszített arany háttér együttes előfordulása a 10. századi magyar fémművességre jellemző (The Ancient Hungarians 1996, 67–70, 80, 87, 96–97, 114, 115, 126, 182–183), de ugyanezt figyelhetjük meg néhány nagyszentmiklósi tárgyon is: a 2., 3. és 6. számú korsók nyakán és a 8. számú szilke fülének hátoldalán (Gschwantler 2002, 16, 18, 22, 23, 26). Ezen tárgyak díszítését már nem egy kutató vetette össze a morva díszgombokkal (Benda 1965; Schulze-Dörrlamm 2010). Szintén poncolt köröcskékkel díszítették a nagyszentmiklósi 8. számú csésze közeli párhuzamának számító adai ezüsttálka fülét és sok más késő avar öv- és lószerszámdíszt (Garam 2002, fig. 20, fig. 32, 5–8), de fontos megjegyezni, hogy a vizsgált késő avar tárgyak a Tang-kori növényi ornamentikát kölcsönzik, amely a kínai selyemkereskedelemnek köszönhetően minden bizonnyal nagy népszerűségnek örvendett az avarok körében (Daim 2000, 130–136, Abb. 56–59).

A szubbotci aranylemeztöredék szirom nélküli rekonstrukciójához (*35. kép 1*) a jelenleg ismert európai stílusbeli párhuzamok közül a voluták formája alapján valószínűleg a nagyszentmiklósi 8. számú

го «лепестка» на завитках на данный момент и вовсе сравнима лишь с круговыми ободками орнаментальных медальонов кувшина № 7 Надьсентмиклоша (Gschwantler 2002, 24–25) и его медной золоченной копии из Краснодара (Покровский 1947, рис. 17).[17] Фрагменты золотых предметов из п. 2 Субботцев вполне могли быть выполнены мастером той же «школы» или «мастерской», которая изготовила сосуды № 2, 3, 6–8 Надьсентмиклошского клада. Что бы из себя не представляли оригиналы, но в целом для субботцевского культурного круга техника исполнения предметов и стиль чужеродны, поэтому их следует отнести к импортам.

Еще одна параллель с Надьсентмиклошским кладом – декор щитка пряжки из п. 18 Слободзеи (*рис. 34, 16*), который находит ближайшие аналогии в декоре ручки чаши № 15 и медальона чаши № 21 (Gschwantler 2002, 34, 41). Слободзейский курган – самый западный из известных на данный момент памятников типа Субботцев, поэтому наличие здесь прямых стилистических аналогий с Надьсентмиклошским кладом может быть не случайным. Предметы в сходном стиле известны и в Болгарии (Daim 2000, Abb. 105–107; Станилов 2006, 190–204, обр. 1, обр. 5, обр. 7). В Моравии элементы стиля представлены на поясных деталях (Dekan 1981, fig. 96; Daim 2000, Abb. 101–103) и вновь на сферических пуговицах (Budinský-Krička 1959, Abb. 30, 1). По яркому поясному набору из Брестоваца происхождение стиля связывается с мастерами провинциальной балканской византийской школы, скорее всего, находившейся под влиянием соседней каролингской торевтики (Daim 2000, 162–182). Позднейшие реминисценции стиля видим на подвесках из п. 965 Бирки (Arbman 1940, Taf. 96, 5) и, не исключено, также венгерских бляшках стиля Фоньода (*рис. 101, 6*) (The Ancient Hungarians 1996, 369–370, fig. 1; Bende–Lőrinczy–Türk 2002, Abb. 17).

Буддийский мотив «пылающей жемчужины» представлен на поясных бляшках из Кривого Рога, Дмитровки и Кудеяровой горы (*рис. 34, 5, 7,*

[17] Подлинность последнего сосуда, впрочем, не установлена.

csésze díszítése áll a legközelebb. A volutákon lévő 'szirmok' plasztikus, préselt mintás technikája jelenleg csupán a nagyszentmiklósi 7. számú korsó medalionjainak körbe futó peremdíszeivel (Gschwantler 2002, 24–25), illetve utóbbinak a Krasznodarból ismert aranyozott bronz másolatával (Pokrovszkij 1947, рис. 17) állítható párhuzamba.[17] A szubbotci 2. sírból származó aranytöredékeket akár ugyanaz az iskola vagy műhely is készíthette, mint a nagyszentmiklósi kincs 2., 3. és 6–8. számú tárgyait, de bárhogy is néztek ki az eredeti szubbotci aranylemezek, a szubbotci kultúrkörtől ez a fajta készítéstechnika és stílus idegen, ezért importáruként kell őket meghatározni.

A szlobodzejai 18. sír csatjának díszítése (*34. kép 16*) szintén párhuzamot mutat néhány nagyszentmiklósi tárggyal, a 15. számú nyeles tálka fülének díszítésével és a 21. számú omphaloszos aljú csésze medalionjával (Gschwantler 2002, 34, 41). A szubbotci lelettípus jelenleg ismert lelőhelyei közül a szlobodzejai kurgán a legnyugatabbi, ezért az innen előkerült csat és bizonyos nagyszentmiklósi tárgyak közötti egyenes stílusbeli párhuzam valószínűleg nem a véletlen műve. Hasonló stílusban díszített tárgyak Bulgáriából is ismertek (Daim 2000, Abb. 105–107; Sztanilov 2006, 190–204, обр. 1, обр. 5, обр. 7), a stílus bizonyos elemei pedig moráviai övdíszeken (Dekan 1981, fig. 96; Daim 2000, Abb. 101–103) és gömb alakú díszgombokon (Budinský-Krička 1959, Abb. 30, 1) is megjelennek. A mai Horvátország területén fekvő Brestovacból előkerült övdíszek alapján a stílus eredete egy, a bizánci iskolához tartozó provinciális balkáni műhelyhez köthető, amelyre valószínűleg a szomszédos karoling fémművesség is hatással volt (Daim 2000, 162–182). A stílushoz köthető legkésőbbi tárgyként jelenleg a birkai 965. sírból előkerült csüngőket ismerjük (Arbman 1940, Taf. 96, 5), de az sem kizárt, hogy a fonyódi típusú honfoglalás kori magyar övveretek is ide tartoznak (*101. kép 6*) (The Ancient Hungarians 1996, 369–370, fig. 1; Bende–Lőrinczy–Türk 2002, Abb. 17).

A buddhista művészetből eredő 'lángoló gyöngy' motívumot ábrázolták a Krivoj Rog-i, a dmitrovkai

[17] Nem bizonyított, hogy az utolsóként említett edény hiteles lelet.

8). Ювелир, изготовивший криворожскую бляшку (*рис. 34, 5*) довольно кустарно пытался сымитировать сюжет, вручную перерисовывая его по восковой модели. Ещё более схематизирован он на прессованных бляшках сбруи из кат. III/1911 г. Верхнего Салтова (*рис. 34, 3*) и, вероятно, бляшке из Волосского (*рис. 7, 6*). На деталях шелкового пояса из п. 7 к .7 могильника Просвет I (*рис. 34, 6, 9*) первоначальный мотив серьёзно видоизменен, а на золотой бляшке из окрестностей Дебрецена пальметта с «пылающей жемчужиной» и вовсе трансформирована в голову быка (The Ancient Hungarians 1996, 217, fig. 2).

Восточноевропейским ювелирам исходный китайский мотив «пылающей жемчужины» явно был не понятен. Наибольшее распространение на востоке он приобрел в среде енисейских кыргызов IX–X вв. (Кызласов–Король 1990, 105–108, табл. XXX, рис. 36; Грач–Савинов–Длужневская 1998, 56, табл. XXII; Король 2008, 98–99, рис. 1, 2). В металлопластике тюхтятской культуры представлены и танские вариации на базе растительного декора (Грач–Савинов–Длужневская 1998, табл. XXIII), особенно ярко выступающие на золотых сосудах из Копенского чаатаса (*рис. 36, 11, 13, 17, 18*), и упрощенный вариант, без перевитых стеблей (*рис. 36, 1, 2*). В зауральском могильнике Уелги видим присутствие обеих линий (*рис. 36, 3–6*), но в Европе оригинальных восточных изделий в данном стиле пока не известно, а примером использования китайского растительного декора в субботцевских погребениях Поднепровья выступают лишь наконечник из Твердохлебов (*рис. 10, 4*) и набор тисненных золотых нашивок из Коробчино (*рис. 36, 14*).

По всей видимости, сюда мода дошла лишь в виде изменённых отголосков, и затем нашла продолжение в торевтике Венгрии X в., где мотив пламени окончательно соединился в единый комплекс с растительными мотивами широкого трилистника и пальметты (The Ancient Hungarians 1996, 118, 122, 152, 238, 285, 322, 328, 342). Самый ранний пример такого соединения представлен на оковке ножен сабли из Коробчино (*рис. 11, 2*), основу декора которого составляет трилистник с пламеневидным центром, а в верхней части использован мотив «пылающей

és a Kugyejarova gorai övvereteken (*34. kép 5, 7, 8*). A Krivoj Rog-i veret (*34. kép 5*) készítője igencsak hozzá nem értő módon próbálta meg utánozni ezt az ábrázolást, ugyanis a viasz öntőmintát szabad kézzel formálta meg. A ’lángoló gyöngy’ motívumot még ennél is sematikusabban ábrázolták a Verhnyij Szaltov-i 1911/III. kamrasírból előkerült préselt lószerszámvereteken (*34. kép 3*), de valószínűleg a volosszkojei vereten is ugyanez látható (*7. kép 6*). A Proszvet I. temető 7. kurgán 7. sírjából származó, egykor selyemövet díszítő veretek ábrázolása (*34. kép 6, 9*) nagyban eltér az eredeti motívumtól, a Debrecen környékéről szórványleletként előkerült aranyveretet pedig a ’lángoló gyöngyös’ palmetta helyett ökörfejjel díszítették (The Ancient Hungarians 1996, 217, fig. 2).

Egyértelmű, hogy a kelet-európai ötvösök nem voltak tisztában az eredetileg Kínából származó ’lángoló gyöngy’ motívum jelentésével. Ez a motívum keleten, a jenyiszeji kirgizek körében terjedt el a legnagyobb mértékben (Kizlaszov–Korol 1990, 105–108, табл. XXX, рис. 36; Gracs–Szavinov–Dluzsnyevszkaja 1998, 56, табл. XXII; Korol 2008, 98–99, рис. 1, 2). A tyuhtyati kultúra fémművességében megfigyelhetőek a növényi ornamentika Tang-kori változatai is (Gracs–Szavinov–Dluzsnyevszkaja 1998, табл. XXIII), amelyek különösen jól elkülöníthetők a Kopenszkij csaataszból származó aranyedényeken (*36. kép 11, 13, 17, 18*), de a leegyszerűsített, egymásba fonódó indák nélküli változat is jelen van (*36. kép 1, 2*). Az Urálontúlon található ujelgi temetőben mindkét változat ismert (*36. kép 3–6*), Európából viszont egyelőre nincs tudomásunk olyan eredeti keleti készítményről, amelyet ebben a stílusban díszítettek. A szubbotci típus Dnyeper menti sírjainak leletanyagában viszont vannak olyan tárgyak, amelyeket kínai növényi motívumokkal díszítettek: a tverdohlebi szíjvég (*10. kép 4*) és a korobcsinói préselt, felvarrt aranyveretek készlete (*36. kép 14*).

Minden valószínűség szerint ez a divat erre a területre csak közvetetten, bizonyos változtatásokkal jutott el, majd a 10. századi magyar fémművesség keretei között fejlődött tovább, ahol a lángmotívum végleg egyesült a széles hármaslevél-motívummal és a palmettával (The Ancient Hungarians 1996, 118, 122, 152, 238, 285, 322, 328, 342). Ennek az összeolvadásnak a legkorábbi példája a korobcsi-

жемчужины». Нижние завитки отсутствуют, но их редукцию наблюдаем и на деталях пояса из Дмитровки (*рис. 15, 2*). Отметим, что в общих чертах близкий мотив трилистника с пламеневидным центром и с аналогичной проработкой краёв лепестков насечками представлен и на характерных огузских каплевидных подвесках X в. (Кригер 1979, рис. 2, 5; Гаврилина 1985, рис. 2, 1–9; Гарустович–Иванов 2001, рис. 29, 8–10, 19, 20; Круглов 2001, рис. 2, 1, 2; Круглов 2003, рис. 1, 29) в т.ч. на подвеске, происходящей из к. 59 Саркела (*рис. 37, 24*) (Плетнёва 1963, рис. 27, 1, 2). Аналогичные украшения известны у печенегов (Curta 2013, fig. 6), а также у кимаков сросткинской культуры (*рис. 37, 21–23*) (Арсланова 2013, 121, рис. 6, 18, 19, 23; 191, рис. 173, рис. 174, рис. 183). Напоминает схему декора коробчинских оковок ножен и отделка перевитыми стеблями с крином сабель огузов, хотя последние находки хронологически позже и поэтому не могут выступать прямой аналогией (*рис. 84, 5, 18; рис. 85, 13*) (Круглов 2001, рис. 4; Каталог 2001, фото VII, кат. 16).

Более сложный декоративный цветок-пальметта «венгерского» стиля нанесен резьбой на костяной обкладке верха колчана из Волосского (*рис. 7, 7*), а в литом исполнении представлен на сбруйной бляшке беспаспортного комплекса из «Среднего Поднепровья» из коллекции Б. Ханенко (*рис. 6, 13*). Истоки данного орнаментального мотива вряд ли связаны с угорской средой, поскольку в различных вариациях сходные пальметты использовались в китайском искусстве ещё с эпохи династии Хань, а с сер. VII в. были также заимствованы и переработаны согдийскими торевтами.

Собственно китайские варианты растительного декора с пальметками, наиболее часто воспроизводимые в торевтике и на шелке, видим на поясном наборе X в. из п. 20 Лядинского могильника (*рис. 36, 7, 9, 10*) (Воронина 2007, рис. 18а, цв. рис. 15, цв. рис. 16) и идентичной лядинским бляшке из венгерской находки в Серенч-Качатетё (The Ancient Hungarians 1996, 174, fig. 1). В комплексах типа Субботцев этого варианта в чистом виде нет. На наконечнике из Твердохлебов (*рис. 10, 4*) бутон проработан слишком грубо и он подпламеневидной формы,

nói szablyakoptatón látható (*11. kép 2*). Díszítésének alapmotívumát egy hármaslevél-minta adja, amelynek közepe láng alakú, felső részén pedig egy ’lángoló gyöngy’ látható. Alsó voluták nincsenek, de csökevényeiket láthatjuk például a dmitrovkai övdíszeken (*15. kép 2*). Megjegyezzük, hogy alapvető jellegzetességeiben a közepén lángmotívummal díszített hármaslevél-motívumhoz és a hasonlóan megmunkált, a szélein sraffozott szirmos díszítéshez hasonló dekoráció a 10. századi csepp alakú oguz csüngőkre is jellemző (Kriger 1979, рис. 2, 5; Gavrilina 1985, рис. 2, 1–9; Garusztovics–Ivanov 2001, рис. 29, 8–10, 19, 20; Kruglov 2001, рис. 2, 1, 2; Kruglov 2003, рис. 1, 29). Erre szolgál példaként a sarkeli 59. kurgánból előkerült csüngő (*37. kép 24*) (Pletnyova 1963, рис. 27, 1, 2). A besenyőktől (Curta 2013, fig. 6) és a szrosztki kultúrához köthető kimekektől (Arszlanova 2013, 121, рис. 6, 18, 19, 23; 191, рис. 173, рис. 174, рис. 183) is ismert hasonló díszítésű tárgy (*37. kép 21–23*). Az egymásba fonódó indákkal és liliommal díszített oguz szablyaszerelékek a korobcsinói koptató díszítésének sémájára emlékeztetnek, bár az oguz leletek kronológiailag későbbiek, ezért nem lehet rájuk egyenes párhuzamként tekinteni (*84. kép 5, 18; 85. kép 13*) (Kruglov 2001, рис. 4; Katalog 2001, фото VII, кат. 16).

A ’magyar’ stílusban díszített volosszkojei tegezszájlemez bonyolultabb, virágos-palmettás motívumát (*7. kép 7*) bevéséssel alakították ki, ugyanennek a motívumnak az öntött változata pedig egy lószerszámveret (*6. kép 13*) B. Hanenko gyűjteményéből, amely egy Közép-Dnyeper menti ismeretlen lelőhelyről származik. Ennek a motívumnak aligha lehetnének ugor gyökerei, mivel a palmetta különböző változatait a kínai művészetben már a Han-dinasztia idejétől kezdve használták, a szogd ötvösök pedig csak a 7. század közepétől kezdték átvenni és átdolgozni.

A fémművességben és a selymeken gyakran ismétlődő palmettás növényi ornamentika kínai változatait látjuk a ljadai temető 20. sírjából előkerült 10. századi övdíszeken (*36. kép 7, 9, 10*) (Voronyina 2007, рис. 18а, цв. рис. 15, цв. рис. 16) és ennek Kárpát-medencei párhuzamán, a Szerencs-Kácsatetőről származó vereten is (The Ancient Hungarians 1996, 174, fig. 1). A szubbotci típus lelőhelyein ennek a kínai változatnak a tiszta verziója

трактованный аналогично декору наконечнику из Уелгов (*рис. 36, 5*). Такой же бутон изображен ювелиром на бляшках из Коробчино (*рис. 36, 14*). Лядинскому поясу ближе по декору круглые бляшки сбруйных наборов из «Среднего Поднепровья» (*рис. 6, 12, 14*), Архангельского городища (*рис. 36, 15, 16*), венгерских могильников Нове Замки (*рис. 96, 2, 3*) (Rejholcová 1974, Tab. VII, 14, 15) и Саконь (Dienes 1972, 16. kép). От сглаженного орнамента лядинского пояса растения рассматриваемых бляшек отличаются проработкой контура лепестков, что сближает их с манерой исполнения декора кувшина из Пермской губ. с изображениями музыкантов (Даркевич 1976, табл. 7, рис. 5, 7). Б. И. Маршак отнес кувшин к заключительному 6-му этапу согдийской школы А, датированному IX в. (Маршак 1971, 23, 73).

Трехлепестковые цветы на стеблях этого круга торевтики (*рис. 36, 12*) – наиболее вероятный прототип стиля салтовских поясов горизонта IV (*рис. 39*) (Комар 1999, табл. V; Фонякова 2010, рис. 32), хорошо представленных в погребениях Большетиганского могильника (*рис. 40 a–b*). В ареале салтово-маяцкой КИО стиль появляется не ранее 2-й пол. IX в., набирая максимальной популярности в последней трети IX – нач. X вв. Можно вполне допускать, что именно салтовская трактовка лепестков повлияла на субботцевских ювелиров, но исходный растительный мотив, который ими использовался, предполагал всё же пятилепестковый бутон с выделенным центром и двумя более мелкими бутонами по бокам (*рис. 6, 12, 14; рис. 36, 15, 16*), который не имеет аналогий в салтовской торевтике. На венгерских дериватных бляшках из п. 6 могильника Артанд-Надьфаркашдомб, где цветки трехлепестковые, присутствует мотив переплетения стеблей (The Ancient Hungarians 1996, 213, fig. 4, fig. 5), как и на наконечнике и щитке пряжки поясного набора п. 20 Лядинского могильника (*рис. 36, 9; рис. 45, 3*), а также сосудах Копенского чаатаса (*рис. 36, 11, 18*).

Орнаментальный мотив рассматриваемой группы бляшек восходит к танским прототипам, и эти аналогии совсем не выглядят отдаленными. В частности, в п. 1 Субботцев (*рис. 12, 16, 17*) и в материалах могильника Уелги (*рис. 70, 13*)

nincs jelen. A tverdohlebi kisszíjvégen (*10. kép 4*) a bimbót túlságosan durván dolgozták ki, formája elnagyolt lángmotívumra emlékeztet, és egy ujelgi szíjvéggel szokták párhuzamba állítani (*36. kép 5*). Ugyanilyen bimbót ábrázoltak a korobcsinói vereteken is (*36. kép 14*). A ljadai övdíszek motívumához a Közép-Dnyeper menti ismeretlen lelőhelyről (*6. kép 12, 14*), az arhangelszkojei erődített településről (*36. kép 15, 16*), a honfoglaló temetők közül Érsekújvárról (*96. kép 2, 3*) (Rejholcová 1974, Tab. VII, 14, 15) és Szakonyból (Dienes 1972, 16. kép) származó kerek lószerszámveretek állnak közel. A ljadai övdísz simított díszítésétől a vizsgált veretek növényi ornamentikája a szirmok kontúrvonalainak megmunkálásában különbözik, ez pedig az egykori Permi kormányzóság területéről előkerült, zenészeket ábrázoló edény készítéstechnikájával állítja őket párhuzamba (Darkevics 1976, табл. 7, рис. 5, 7). B. I. Marsak ezt az edényt a szogd 'A' iskola záró szakaszához, a 9. századra datált 6. szakaszhoz sorolta (Marsak 1971, 23, 73).

A IV. szaltovói horizont (*39. kép*) öveit díszítő stílus legvalószínűbb előképe az indák találkozásából kinövő háromszirmú virág volt (*36. kép 12*) (Komar 1999, табл. V; Fonyakova 2010, рис. 32), amely jól megfigyelhető a Bolsije Tyigani-i temető leletanyagában (*40. kép a–b*). A szaltovo–majaki kultúrkör területén ez a stílus legkorábban a 9. század második felében jelent meg, és legszélesebb körű elterjedése a 9. század utolsó negyede és a 10. század eleje közé esik. Teljesen megalapozottan feltételezhető, hogy a szirmoknak pont a szaltovóiak által használt változata volt hatással a szubbotci ötvösökre, az az eredeti motívum viszont, amely alapján a szubbotciak dolgoztak, mégis egy jól elkülönített középpontú ötkaréjos bimbót feltételezett, amelynek két oldalán egy-egy kisebb bimbó helyezkedik el (*6. kép 12, 14; 36. kép 15, 16*). Ennek a kompozíciónak nincsenek szaltovói párhuzamai. Az ártánd-nagyfarkasdombi 6. sírból előkerült, utánzatnak tűnő lószerszámvereteken háromszirmú virágok vannak, és itt is megfigyelhető az indák egymásba fonódása (The Ancient Hungarians 1996, 213, fig. 4, fig. 5), csakúgy, mint a ljadai 20. sír szíjvégén és övcsatján (*36. kép 9; 45. kép 3*), valamint a Kopenszkij csaataszi edényeken (*36. kép 11, 18*).

A vizsgált veretek növényi díszítése Tang-kori előképekhez nyúlik vissza, és ezek a párhuzamok

(Боталов 2012, рис. 6, 75–81) присутствует редкий тип гладких бляшек с имитацией шарнира по центру. Аналогий им нет в синхронных культурах степной или лесной зоны, но прототип хорошо известен в китайских поясах эпохи Тан в виде деталей из двух симметричных подовальных, каплевидных или «подгеральдических» щитков, соединенных шарниром (Zhang Haiyun 2007, fig. 10, 2). Единственная отдаленная аналогия им в европейских комплексах – шарнирные бляшки-крепления сбруйных листовых подвесок из кат. 3 Даргавса (*рис. 30, 25*) (Габуев 2005, кат. 120).

В работах культорологического плана, посвященных кочевникам различных исторических эпох, степной коридор Евразии традиционно рассматривается как универсальный ретранслятор культурных влияний крупнейших центров Востока и Запада. Степные народы действительно крайне редко обладали высокотехнологичными стационарными мастерскими, производящими предметы престижного комплекса: ткани, ювелирные украшения, металлические сосуды, скульптуры и т.п., ограничиваясь во внутреннем производстве лишь возможностями кустарного ремесла. Пытаясь подражать технике и стилям престижных импортов, кочевые кустари иногда создавали собственный оригинальный стиль или же уникальное соединение стилей разных центров влияния. Эти стили вместе с непосредственными импортами переносились на дальние расстояния посредством миграций и сохранялись некоторое время благодаря поддержанию контактов с исходными регионами миграции. Набор элементов такого сложного культурного комплекса всегда индивидуален, маркируя, подобно ДНК, истоки населения.

Именно сочетание элементов нескольких культурных импульсов, трансформировавшееся в оригинальный стиль, мы и видим в случае с предметами художественного металла из памятников типа Субботцев. «Европейский» блок влияний в предметах торевтики из субботцевских погребениях представлен лишь салтовским мотивом лотоса и вероятным импульсом «надьсентмиклошской школы». Значительно серьёзнее «восточный» блок, включающий постсасанидский согдийский, тюркский и китайский импульсы.

egyáltalán nem távoliak. Példaként említhetjük a szubbotci 1. sírt (*12. kép 16, 17*) és az ujelgi temető leletanyagát (*70. kép 13*) (Botalov 2012, рис. 6, 75–81), amelyekben egy ritka verettípus, az ún. pillangós veret is jelen van. Az ezzel egykorú sztyeppi vagy erdős területen élt kultúrákban nincs párhuzam erre a veretre, előképe viszont jól ismert a Tang-kori kínai övekről a két szimmetrikus, közel ovális, csepp alakú vagy ’közel pajzs alakú’ részből álló zsanéros csattest képében (Zhang Haiyun 2007, fig. 10, 2). Egyetlen távoli párhuzamuk ismert Európából: a dargavszi 3. kamrasírból előkerült zsanéros rögzítőveret, amelyről lemezből készült nagy kerek lószerszámdísz függött (*30. kép 25*) (Gabujev 2005, кат. 120).

A különböző korszakokban élt nomádokat kultúrantropológiai megközelítésből vizsgáló munkákban az eurázsiai sztyeppi átjáróra hagyományosan egy univerzális összekötő láncszemként tekintenek, amely a legnagyobb keleti és nyugati központok kulturális hatását közvetítette. A sztyeppi népek nagyon ritkán rendelkeztek magas technikai szinten dolgozó, helyhez kötött műhelyekkel, amelyek nagy presztízsértékkel bíró tárgyakat, például szöveteket, ékszereket, fémedényeket, szobrokat stb. készítettek, és így lehetőségeik a kevés szakértelemmel készült kontármunkákra korlátozódtak. Ezen tárgyak készítői megpróbálták utánozni az értékes importtárgyak készítéstechnikáját és díszítését, ennek során néha új, saját stílust hoztak létre, vagy épp olyan egyedi kifejezésmódot alkottak, amely különböző kulturális központok elemeit vegyíti. Ezek a stílusok a közvetlenül importból származó tárgyakkal együtt a vándorlás következtében nagy távolságokra is eljuthattak, és a vándorlás kiinduló régiójával fenntartott kapcsolatoknak köszönhetően bizonyos ideig fenn is maradtak. Egy ilyen vegyes stílus mindig egyedi, és a DNS-hez hasonlóan az adott népesség kultúrájának eredetére utal.

Pontosan ezt, vagyis a különböző kulturális hatások egyes elemeinek együttes felhasználásával létrejött stílust láthatjuk a szubbotci típus lelőhelyeiről előkerült fémtárgyakon is. Az ’európai’ hatásokat csak a szaltovói lótuszmotívum és a ’nagyszentmiklósi iskola’ feltételezett hatása képviseli. A ’keleti’ hatások már sokkal jelentősebbek: posztszászánida szogd, türk és kínai elemek is megfigyelhetőek.

A szogd, vagy tágabb fogalmat használva keletiráni eredetű ezüstedények a kora középkori ötvö-

Серебряная посуда согдийского или, шире, – восточноиранского производства несомненно служила одним из эталонов мастерства и стиля для торевтов раннего средневековья, и именно к ней как источнику аналогий с конца XIX в. неизменно обращаются все исследователи художественного металла средневековых кочевников Евразии, древних венгров и других народов Восточной Европы. Последний обзор таких аналогий для памятников субботцевского круга и венгров эпохи завоевания родины сделан А. Тюрком (Türk 2011, 264–271, 278. kép), но, разумеется, и он не исчерпывает проблему. В первую очередь, следует отметить разновекторность влияния самих производственных центров Средней Азии. Так, на салтовскую торевтику фиксируется влияние стилей посуды согдийской «школы А» по Б. И. Маршаку, тогда как в комплексах субботцевского круга проявляется сильная взаимосвязь со «школой В», в свою очередь, вобравшей многие элементы влияния искусства танского Китая. Собственно китайский импульс в памятниках типа Субботцев, как уже подчеркивалось, не является непосредственным, и, вполне возможно, является частью единого комплекса с восточнотюркским.

Важным географическим, культурным и хронологическим репером в проблеме формирования «субботцевского» стиля украшений выступают памятники сросткинской культуры и, в особенности, Зевакинский могильник в Верхнем Прииртышье (Арсланова 2013). Зевакинский могильник сросткинской культуры IX–X вв. расположен на перекрестке влияний: с юга и юго-востока – китайского; с юго-запада – тюрко-согдийского; с северо-востока – кыргызского; а к северу и северо-западу располагались массивы угорских племён Приобья и Прииртышья. Влияние искусства Согда, Китая и кыргызов в материалах могильника очень отчетливое, и проявляется оно в относительно точном воспроизведении форм, сюжетов и декоративных мотивов. Подобного нельзя сказать о «субботцевском» стиле, соединившим те же элементы уже в заметно трансформированном виде.

В наборах ремней пояса и сбруи из к. 145 Зевакино (Арсланова 2013, 71–77, 82–83) присутствуют одновременно оковки ножен сабли с sök számára egyértelműen etalonnak számítottak mind a készítéstechnika, mind pedig a díszítés terén. Az eurázsiai nomádok, korai magyarok és egyéb kelet-európai népek fémművességének kutatói a 19. század vége óta változatlanul ezekhez az edényekhez, mint a párhuzamok forrásához nyúlnak vissza. A legutóbbi összefoglaló művet, amely ilyen megközelítésből vizsgálja a szubbotci leletkör és a magyar honfoglalás kor emlékeit, Türk Attila írta (Türk 2011, 264–271, 278. kép), de neki sem sikerült megoldania a kutatás problémáit. Először is meg kell jegyezni, hogy Belső-Ázsia kézművesközpontjai különböző irányokba hatottak. A szaltovói fémművességre például a B. I. Marsak beosztása szerinti szogd ’A’ iskola edényei fejtettek ki hatást, ugyanakkor a szubbotci leletkör lelőhelyein a ’B’ iskolával fennállt erős kölcsönhatások nyomai figyelhetőek meg. A ’B’ iskola viszont sok elemét a Tang-kori kínai művészetből vette át. A szubbotci típus leletanyagában a kínai hatás – amint azt korábban már kiemeltük – nem közvetlen, az viszont igenis lehetséges, hogy a keleti türkök műveltségével egységes anyagi kultúrát alkotott.

A szubbotci stílusú díszítések kialakulásának kérdésében fontos földrajzi, kulturális és kronológiai kiindulópontként lépnek fel a 9–10. századra keltezett szrosztki kultúra lelőhelyei, különösen az Irtis felső folyásvidékén található zevakinói temető (Arszlanova 2013). A zevakinói temető több kultúra hatásának metszéspontjában áll: délről és délkeletről a kínaiakkal, délnyugatról a türkökkel és a szogdokkal, északkeletről a kirgizekkel, észak és északnyugat felől pedig az Ob és az Irtis mentén nagy számban élő ugor törzsekkel szomszédos. A temető leletanyagában nagyon jelentős a szogd, kínai és kirgiz művészet hatása, amely viszonylag pontosan felhasznált formákban, ábrázolásokban és motívumokban mutatkozik meg. A szubbotci stílusról ugyanez nem mondható el, amely ugyanezeket az elemeket már egyértelműen átalakított változatokban alkalmazza.

A zevakinói 145. kurgánból előkerült öv- és lószerszámdíszek (Arszlanova 2013, 71–77, 82–83) mellett további különböző tárgyak voltak: lakomajelenetről vett zenészeket és táncosokat ábrázoló szogd motívummal, valamint az ülő uralkodót madarakkal ábrázoló jelenettel díszített szablyakoptatók (*27. kép 1, 2; 37. kép 20*); kínai növényi ornamentikával és a ’lángoló gyöngy’ motívum

согдийскими мотивами музыкантов и танцоров на пиру, а также сидящего правителя с птицами (*рис. 27, 1, 2; рис. 37, 20*); бляшки и наконечники с китайским растительным декором и вариациями «пылающей жемчужины» (*рис. 37, 10, 14, 16, 17*); наконечники с изображением дракона и «узелковым» бордюром с четырьмя точками внутри каждой секции (*рис. 31, 10; рис. 37, 8*), характерным для деталей из Большетиганского могильника (*рис. 30, 10, 15*). В к. 254 Зевакино (Арсланова 2013, 78–79) комплекс включает наконечники с упрощенным «узелковым» бордюром и с сюжетом льва и оленя (*рис. 29, 1; рис. 37, 13*), гладкие сердцевидные бляшки, аналогичные сбруйным из Бабичей (*рис. 5, 3*), бляшки с вариациями трилистника и китайских растительных мотивов (*рис. 37, 9, 12*). В кургане из Кызыл-Кайын (Арсланова 2013, 137–141) пояс украшали круглые бляшки с «узелковым» бордюром и декором рельефными стеблями с «трехягодным» окончанием (*рис. 37, 2*), бляшка с четырьмя точками в центре (*рис. 37, 3;* ср. *рис. 34, 4*), близкие по стилю декору дна сосуда из Томыза (*рис. 23, 4*). В к. 6 Бобровского могильника (Арсланова 2013, 164, табл. I, 8), также, как и предыдущие, расположенного в Прииртышье, внимание привлекают бляшки танской формы с изображением всадника (*рис. 29, 11*) – вероятный прототип «узелкового» бордюра. В ещё одном комплексе сросткинского времени из погребения на р. Эмба (Бисембаев 2003, рис. 14), но уже с запада Казахстана, сочетались бляшки с «узелковым» бордюром и декором трехлепестковым цветком в центре (*рис. 37, 6, 7*), и Т-образные бляшки сбруи с имитацией крупной грануляции на лопастях (*рис. 37, 18;* ср. *рис. 12, 3; рис. 37, 5, 11*).

Где-то поблизости и следует искать истоки той самой ювелирной школы, отголоски которой в виде близких или уже слабо узнаваемых реплик попали с древними мадьярами в Восточную Европу. Погребальный обряд самих сросткинских памятников Приртышья полностью исключает возможность их генетической связи с памятниками типа Субботцев. Об этом же говорит иной набор женских украшений, сближающий сросткинское население с огузами, а также использование в колчанных

különböző változataival díszített övveretek és szíjvégek (*37. kép 10, 14, 16, 17*); ’pálcatagos’ bordűrrel díszített sárkányos szíjvég, amelyen minden pálca között négy-négy pont látható (*31. kép 10; 37. kép 8*). Ez utóbbi elem Bolsije Tyigani-i veretekről is ismert (*30. kép 10, 15*). A zevakinói 254. kurgán (Arszlanova 2013, 78–79) mellékletei a következők voltak: egyszerűsített ’pálcatagos’ bordűrrel, valamint oroszlánt és szarvast ábrázoló jelenettel díszített szíjvégek (*29. kép 1; 37. kép 13*); a babicsi lószerszámveretekkel (*5. kép 3*) párhuzamot alkotó szív alakú sima, díszítetlen veretek; valamint a hármaslevél-motívum és a kínai növényi díszítések különböző változataival díszített veretek (*37. kép 9, 12*). A kizil-kajini kurgánban (Arszlanova 2013, 137–141) az övet ’pálcatagos’ bordűrrel és hárombogyós végződésű plasztikus szárakkal ellátott kerek veretek (*37. kép 2*), illetve egy olyan veret díszítette, amelynek közepén négy pont látható (*37. kép 3*; vö. *34. kép 4*). Az említett kizil-kajini öv stílusa közel áll a tomizi edény fenekének díszítéséhez (*23. kép 4*). Az előző lelőhelyekhez hasonlóan az Irtis folyó vidékén elhelyezkedő bobrovói temető 6. kurgánjában (Arszlanova 2013, 164, табл. I, 8) egy Tang-kori formával rendelkező veret kelti fel figyelmünket, amelyen egy lovast ábrázoltak (*29. kép 11*). Ezen a vereten látható a ’pálcatagos’ bordűr egyik feltételezett előképe. Még egy, a szrosztki kultúra idejére tehető, ám Kazahsztán nyugati részén található leletegyüttest, az Emba folyó közelében talált sírt (Biszembajev 2003, рис. 14) érdemes megemlíteni. Itt ’pálcatagos’ bordűrrel, közepén pedig háromszirmú virággal díszített veretek (*37. kép 6, 7*) a szárain álgranulációs díszítéssel ellátott T-alakú lószerszámveretekkel (*37. kép 18*; vö. *12. kép 3; 37. kép 5, 11*) együtt fordultak elő.

Valahol a közelben kell keresni annak az ötvösiskolának a forrását, amelynek az imént felsorolt leletekhez közeli, vagy a még felismerhetően azokról készült másolatai a korai magyarokkal kerültek Kelet-Európába. A szrosztki kultúra Irtis-vidéki lelőhelyein megfigyelhető temetkezési szokás teljesen kizárja a genetikai kapcsolatok fennállásának lehetőségét a szubbotci típus leleteivel. A női ékszerek is hasonló következtetést sugallnak, ezek ugyanis a szrosztki kultúrát az oguzok felé közelítik, de a főleg a türkökre jellemző háromélű és metszett nyílhegyek is ebbe az irányba mutatnak. Ezzel ellentétben

наборах преимущественно обычных для тюрков трехлопастных и граненых стрел, в противовес «охотничьим» колчанным наборам с плоскими наконечниками из погребений типа Субботцев. Отличается и набор железных предметов снаряжения коня – стремена и удила из комплексов типа Субботцев аналогичны огузским и печенежским (Гарустович–Иванов 2001, рис. 18), также распространенным и в Южном Приуралье. Эти факты очерчивают достаточно широкую контактную зону предков мигрировавших в Европу носителей типа Субботцев: от Южного Приуралья на западе до Прииртышья на востоке. И именно в этой зоне расположены наиболее близкие субботцевским памятникам из известных на данный момент – могильники Синеглазово и Уелги (Боталов 2012).

a szubbotci lelettípus sírjaiból lapos ’vadásznyílhegyek’ ismertek. A vasból készült lószerszámoknál is van különbség: a szubbotci típusú kengyeleknek és zabláknak oguz és besenyő párhuzamaik vannak (Garusztovics–Ivanov 2001, рис. 18), amelyek az Urál vidékének déli részein is jellemzőek. Ezek az adatok az Európa felé vándorló, a szubbotci lelettípust hordozó népesség elődeinél egy meglehetősen széles érintkezési zónát körvonalaznak, amely nyugat felé az Urál térségének déli részéig, kelet felé pedig az Irtis folyó vidékéigterjedt ki. Pontosan ebben a zónában helyezkedik el az a két lelőhely, amely a szubbotci horizont eddigi ismereteink szerinti legközelebbi párhuzamait nyújtja – a szinyeglazovói és az ujelgi temető (Botalov 2012).

Глава VI

ХРОНОЛОГИЯ ПАМЯТНИКОВ ДРЕВНЕМАДЬЯРСКОГО КРУГА

VI. FEJEZET

A KORAI MAGYARSÁGHOZ KÖTHETŐ RÉGÉSZETI LELETKÖR KRONOLÓGIÁJA

VI.1. Относительная хронология комплексов типа Субботцев

Вопрос датировки памятников типа Субботцев один из ключевых в их исторической интерпретации. В зависимости от ответа, когда именно данная группа населения появляется в Северном Причерноморье, каким временем датируются сходные по комплексу материальной культуры памятники Поволжья и Приуралья, мы либо получаем последовательную цепочку памятников из разных регионов, отражающих миграцию, либо узкий хронологический срез, отражающий миграцию и импульс культурного влияния переселенцев на местное население, либо же хронологически размытую картину культурного влияния некой моды на большой территории. Проблема отождествления носителей культурного типа Субботцев с древними мадьярами также зависит от абсолютных дат, учитывая весьма ограниченный временной промежуток пребывания мадьяр в Северном Причерноморье согласно письменным источникам – ок. 830–895 гг.

К сожалению, на момент написания данных строк ни один из комплексов памятников круга Субботцев всё ещё не содержал уверенных самостоятельных реперов для абсолютных дат. Археология в таких случаях прибегает к процедуре построения внутренней относительной хронологии предметов и комплексов, их перекрестному датированию и синхронизации с хорошо разработанными хронологическими шкалами соседних культур, включающих сходные предметы.

Стилевое разнообразие украшений пояса и сбруи из комплексов типа Субботцев позволяет провести их сравнение с материалами памятников салтовской КИО и находящихся под её влиянием памятников Северного Кавказа, Крыма, Поволжья, а также с памятниками Приуралья и Средней Азии (включая продукцию стационарных мастерских по изготовлению металлической посуды). Полезным также представляется сравнение состава комплексов с могильниками Венгрии X в. и с синхронными погребениями печенегов и огузов степей юга Восточной Европы, также, впрочем, редко содержащими узко датированные предметы.

VI.1. A szubbotci típusú lelőhelyek relatív kronológiája

A szubbotci lelettípus leleteinek keltezési problémája történeti interpretálásuk egyik kulcskérdése. Az olyan kérdésekre adott válaszoktól függően, hogy mikor jelent meg a kérdéses népesség a Fekete-tenger északi előterében, illetve mikorra keltezzük a Volga–Urál vidékének az anyagi kultúra tekintetében igencsak hasonló régészeti lelőhelyeit, eltérő eredményekre juthatunk. Kimutathatjuk a különböző régiókban található lelőhelyek folyamatos láncolatát, amely a vándorlás útvonalát tükrözi. De kaphatunk egy olyan szűk kronológiai keresztmetszetet is, amelyből a vándorlás és a vándorló népesség által a helyi lakosságra gyakorolt kulturális hatás mértéke olvasható ki. Harmadik lehetőségként egy bizonyos divat kulturális hatásának időrendileg bizonytalan képét láthatjuk egy nagyobb területen elterjedve. Az a kérdéskör, hogy a szubbotci lelettípus anyagi kultúráját hordozó népesség azonosítható-e a korai magyarokkal, az abszolút dátumoktól is függ. Figyelembe kell vennünk azt a rendkívül korlátozott időtartamot is, amelyet a magyarok a Fekete-tenger északi előterében töltöttek, az írásos források alapján hozzávetőlegesen 830–895 között.

Sajnos a jelen sorok megírásáig az abszolút időrend tekintetében a szubbotci leletkör leletegyütteseinek egyike sem tartalmazott biztosan korhatározó független leletet. A régészet ilyen esetekben a tárgytípusok és a lelőhelyek belső, relatív kronológiájából állít fel rendszert. Ebben a leletegyüttesek keresztdatálására épít, majd pedig végül ezt szinkronizálja a hasonló tárgyakat magában foglaló szomszédos kultúrák jól kidolgozott tipokronológiai beosztásaival.

A szubbotci típus lelőhelyeiről származó öv- és lószerszámdíszek stílusbeli sokfélesége lehetővé teszi azt, hogy összehasonlítsuk ezeket a leleteket a szaltovói kultúrkörrel és a szaltovói hatás alatt álló észak-kaukázusi, krími, Volga menti leletekkel, valamint az Urál vidékéről és Közép-Ázsiából származó tárgyakkal (beleértve a fémedényeket készítő, vándorló ötvösműhelyek termékeit is). Szintén hasznosnak tűnik ezen lelőhelyek összevetése a Kárpát-medence 10. századi temetőivel és Kelet-Európa déli része sztyeppi területeinek 10. századi besenyő és oguz sírjaival, amelyekben

Внутренняя периодизация погребений типа Субботцев из-за ограниченного числа известных комплексов пока не может строиться статистическими методами. В то же время, обращение к векторам культурных импульсов позволяет сделать некоторые предварительные наблюдения и разделить комплексы на 7 групп.

Группа 1: Бабичи (*рис. 5, 1–5*), п. 1, 3 Субботцев (*рис. 12, 1, 3, 13, 14, 16, 17, 19–21*) (Бокий–Плетнёва 1988, рис. 1, рис. 7). В комплексах полностью преобладают предметы «приуральских» форм и стилей.

Группа 2: п. 1/1 к. 32 Катериновки (*рис. 14, 1–4*), п. 18 Слободзеи (*рис. 13*). Поясные наборы «поволжско-приуральского» стиля сочетаются с пряжкой с «надьсентмиклошским» декором щитка (*рис. 34, 16*). В обоих погребениях присутствует сероглиняная гончарная посуда салтовской традиции, но волжско-булгарских форм, как о том свидетельствует кувшин из п. 18 Слободзеи (*рис. 22, 2*), судя по отбитому и зашлифованному горлу, использовавшемуся длительное время. Погребение 1/1 к. 32 Катериновки сближает с п. 3 Субботцев группы 1 портупея сабли, украшенная бляшками-нашивками из фольги без декора.

Группа 3: п. 2 Субботцев (*рис. 12, 2, 4–12, 15, 18*); п. 1/2 к. 32 Катериновки (*рис. 14, 5–10*), п. 1 к. 1 Каменки IV (*рис. 5, 9, 10*). В группе представлены поясные детали с «мифологическими» сюжетами, а также отдельные предметы европейского происхождения (крымский кувшин) (*рис. 22, 5*).

Группа 4: украшения сбруи из Ново-Николаевки (*рис. 6, 1–4*) и Твердохлебов (*рис. 10, 1–3*) с мотивом «широкого трилистника» и подражанием растительному декору сосудов школы В по Б. И. Маршаку. В сбруе из Ново-Николаевки при этом использовались гладкие сердцевидные бляшки (*рис. 6, 6*), аналогичные бляшкам из Бабичей (*рис. 5, 3*) группы 1; бляшки с окантовкой «бутонами» (*рис. 6, 5, 9*), идентичные бляшкам из п. 1/1 Катериновки (*рис. 14, 2*) группы 2; а также наконечник с изображением «мифологического» стиля (*рис. 26, 17*). В Твердохлебах также видим присутствие предметов из других групп: гладких каплевидных бляшек (*рис. 10, 6*) группы 1 и наконечника «мифологическим» сюжетом (*рис. 10, 5*) группы 3.

egyébként szintén ritkán fordulnak elő szűken keltezhető tárgyak.

A szubbotci lelettípus sírjainak statisztikai módszerekkel történő belső időrendi periodizációja egyelőre nem állítható fel, a rendelkezésre álló adatok korlátozott száma miatt. Ugyanakkor a kulturális impulzusok irányának vizsgálata lehetővé teszi, hogy néhány előzetes megfigyelést tegyünk és az ismert régészeti emlékeket hét csoportra osszuk fel.

1. csoport: Babicsi (*5. kép 1–5*); szubbotci 1. és 3. sír (*12. kép 1, 3, 13, 14, 16, 17, 19–21*) (Bokij–Pletnyova 1988, рис. 1, рис. 7). Ebben a leletanyagban teljes egészében olyan típusú és stílusú tárgyak dominálnak, amelyek az Urál vidékére jellemzőek.

2. csoport: A katyerinovkai 32. kurgán 1/1. sírja (*14. kép 1–4*) és a szlobodzejai 18. sír (*13. kép*). Itt a ’Volga–Urál-vidéki’ stílusú veretes övhöz olyan csat tartozott (*34. kép 16*), ahol a csattest díszítése a nagyszentmiklósi kincsben is előfordul. Mindkét temetkezésben feltártak szürke agyagból készült, a szaltovói hagyományoknak megfelelően korongolt korsót, ezek formája azonban a volgai bolgár kerámiára jellemző. A szlobodzejai 18. sírból származó korsó (*22. kép 2*) is erről tanúskodik, amelyet – a letört és megcsiszolt peremből ítélve – sokáig használhattak. A vékony, díszítetlen fémlemezből készült veretekkel és felvarrt díszítésekkel ellátott szablyafüggesztő a katyerinovkai 32. kurgán 1/1. sírját és az 1. csoportba tartozó szubbotci 3. sírt időrendileg közelíti egymáshoz.

3. csoport: A szubbotci 2. sír (1*2. kép 2, 4–12, 15, 18*), a katyerinovkai 32. kurgán 1/2. sírja (*14. kép 5–10*) és a kamenkai IV. kurgáncsoport 1. kurgán 1. sírja (*5. kép 9, 10*). A csoport leletanyagában ’mitológiai’ jelenetekkel ellátott övdíszek és európai eredetű tárgyak (krími korsó) (*22. kép 5*) ismertek.

4. csoport: Lószerszámdísz Novo-Nyikolajevkából (*6. kép 1–4*) és Tverdohlebiből (*10. kép 1–3*), amelyeket széles, hármas levélmintával és a B. I. Marsak beosztása szerinti szogd ’B’ iskolára jellemző, fémedényeken használt növényi motívumok utánzatával díszítettek. A novo-nyikolajevkai lószerszám esetében ugyanakkor különböző verettípusokat használtak: olyan sima, díszítetlen szív alakú vereteket (*6. kép 6*), amelyek hasonlítanak az 1. csoport babicsi vereteire (*5. kép 3*). Másrészt ’bimbós’ szegélydíszű vereteket (*6. kép 5, 9*), amelyek a 2. csoporthoz tartozó katyerinovkai

Группа 5: поясные украшения, декорированные мотивом «пылающей жемчужины», из п. 2 к. 1 Дмитровки (*рис. 15, 2*), Кудеяровой горы (*рис. 10, 7; рис. 34, 8*), Кривого Рога (*рис. 34, 5*); и детали с мотивом пальметты: Коробчино (*рис. 11, 2*), Волосское (*рис. 7, 7*), «Среднее Поднепровье» (*рис. 6, 13*). В основном к этой же группе относятся и украшения с растительным декором «танской» традиции: «Среднее Поднепровье» (*рис. 6, 12, 14*), Коробчино (*рис. 36, 14*), Архангельское (*рис. 36, 15, 16*); с единственным исключением в виде наконечника из Твердохлебов (*рис. 10, 4*). Комплекс из Коробчино при этом включал кувшин волжско-булгарского облика (*рис. 22, 1*), т.е. элемент группы 2. Только в этой группе встречается техника плакировки бронзовой основы бляшек серебряной или золотой фольгой (п. 2 к. 1 Дмитровки, Волосское), а также позолота бронзы амальгамированием (Кривой Рог, Архангельское). Бронзовые золоченые бляшки из Нововоронцовки (*рис. 34, 1, 2*) дополнительно сближаются с криворожской способом крепления к ремню путем загиба шпеньков.

Группа 6: пояс из Ново-Николаевки (*рис. 6, 10, 11*), Манвеловки (*рис. 9*), п. 29, 36, 37 Слободзеи (*рис. 19, 8; рис. 21, 3, 4, 12, 14*). Комплексы включают салтовские предметы или предметы «синтезного» стиля с элементами салтовских форм или декоративных элементов. Чаша с салтовским декором присутствует и в Коробчино (*рис. 11, 7*). На бляшке из п. 1 к. 1 Каменки IV (*рис. 5, 9*) нет салтовских элементов, но композиция «узелкового» декора здесь полностью аналогична декору бляшек пояса из Ново-Николаевки (*рис. 6, 10, 11*); возможно, в данном случае представлен прототип, на который были добавлены позже элементы салтовского декора.

Группа 7: п. 4 к. 1 Усть-Каменки и п. 10, 37, 40 Слободзеи с раннегончарными сосудами славянского облика (*рис. 22, 3, 4, 6, 7*).

Наибольшее представительство предметов разных групп в одном комплексе демонстрируют Ново-Николаевка (группы 1, 2, 4, 6) и Твердохлебы (группы 1, 3, 4, 5); в парном погребении из Катериновки сочетаются группы 2 и 3; в комплексе из Кудеяровой горы – группы 3–5; в Коробчино – группы 2, 5 и 6, а в Каменке – группы 3 и, условно, 6.

1/1. sírban talált veretekre (*14. kép 2*) hasonlítanak, valamint ’mitológiai’ ábrázolással ellátott szíjvéget is (*26. kép 17*). Tverdohlebiben szintén ismertek más csoportba tartozó tárgyak: az 1. csoporthoz sorolható sima, csepp alakú veretek (*10. kép 6*) és a 3. csoporthoz tartozó, ’mitológiai’ jelenetet ábrázoló szíjvég (*10. kép 5*).

5. csoport: ’Lángoló gyöngy’ motívummal ellátott övdíszek sorolhatók ide a dmitrovkai 1. kurgán 2. sírjából (*15. kép 2*), továbbá Kugyejarova gorából (*10. kép 7; 34. kép 8*) és Krivoj Rogból (*34. kép 5*), valamint palmettával díszített tárgyak Korobcsinóból (*11. kép 2*), Volosszkojéből (*7. kép 7*) és a Közép-Dnyeper mentéről (*6. kép 13*). Alapvetően ehhez a csoporthoz tartoznak a kínai Tang-dinasztia hagyományára emlékeztető növényi díszítéssel ellátott tárgyak is: Közép-Dnyeper-vidék (*6. kép 12, 14*), Korobcsino (*36. kép 14*), Arhangelszkoje (*36. kép 15, 16*). Az egyetlen kivételt a tverdohlebi szíjvég jelenti (*10. kép 4*), ugyanakkor a korobcsinói leletegyüttes is magában foglalt egy volgai bolgár jellegű korsót (*22. kép 1*), azaz a 2. csoport elemét. Csak ebben a csoportban van egyszerre jelen két különböző készítéstechnika. Egyrészt a veretek bronz alapjának ezüst- vagy aranyfóliával való bevonása (Dmitrovka 1. kurgán 2. sír, Volosszkoje), másrészt a bronzveretek tűziaranyozása (Krivoj Rog, Arhangelszkoje) is megfigyelhető. Továbbá a Novovoroncovkából származó aranyozott bronzveretek felfüggesztési módja is (*34. kép 1, 2*) hasonló a Krivoj Rogból ismert lelethez, vagyis elhajlított végű felszerelőcsapokkal rögzítették a szíjhoz.

6. csoport: Idetartozik a novo-nyikolajevkai öv (*6. kép 10, 11*), Manvelovka (*9. kép*) és Szlobodzeja, 29., 36. és 37. sír (*19. kép 8; 21. kép 3, 4, 12, 14*). Ezek a leletegyüttesek szaltovói tárgyakat vagy szaltovói jellegű formai, esetleg díszítésbeli elemekkel rendelkező ’vegyes’ stílusú leleteket tartalmaznak. Szaltovói díszítéssel ellátott csészét Korobcsinóban is találtak (*11. kép 7*). A kamenkai IV. kurgáncsoport 1. kurgán 1. sírjából előkerült vereten (*5. kép 9*) látszólag nincsenek szaltovói elemek, a ’pálcatagos’ díszítés kompozíciója azonban igen közeli párhuzamot mutat a Novo-Nyikolajevkából előkerült övveretek díszítésével (*6. kép 10, 11*). Lehetséges, hogy ebben az esetben egy prototípusról van szó, amelyet később szaltovói elemekkel egészítettek ki.

Все группы выглядят хронологически близкими, но есть и нюансы. В парном погребении из к. 32 Катериновки детали в стилях групп 2 и 3 разделены между разными погребенными, а качество исполнения пояса «мифологического» стиля из п. 1/2 откровенно невысокое – это явное копирование оттиском, тогда как пояс группы 2 из п. 1/1 Катериновки выполнен четко и уверенно. В комплексах группы 4 детали с «мифологическим» сюжетом представлены единичными наконечниками, а в комплексе группы 5 из Кудеяровой горы сюжет декора наконечника практически неузнаваемый (*рис. 29, 10*). Среди поясных бляшек комплекса клада из Кудеяровой горы выделяются две группы по размерам: первую составляют бляшки группы 5 (*рис. 10, 7*), вторую – бляшки группы 4 и наконечник группы 3 (*рис. 10, 8–11*), поэтому можно говорить об обособленности стиля группы 5 даже в рамках одного комплекса. Гладкие сбруйные бляшки группы 1 присутствуют только в группе 4, а элементы группы 5 в других есть только в виде одного наконечника из погребения в Твердохлебах, принадлежащего по доминантным признакам к группе 4.

Предполагаемая хронологическая дистанция между группами 1–3 и 4–6 вряд ли могла быть большой, но она, в таком случае, оказалась достаточной для практически полной утраты традиции изготовления поясных и сбруйных наборов «приуральского» и «мифологического» стилей, с их заменой на предметы «синтезного» стиля с местным салтовским влиянием, а также, что удивительно, распространением стилистики более восточной по сравнению с Приуральем – группы 4, восходящей к согдийской школе В по Б. И. Маршаку, и группы 5 с корнями в раннесредневековом буддийском искусстве, искусстве танского Китая и древних кыргызов. Более поздняя хронологическая позиция комплексов групп 4 и 5 также удивительна тем, что в таком случае вряд ли может идти речь об их перенесении в Европу с миграцией субботцевского населения, а проникновение указанных стилей произошло либо путем сохранения культурных связей с родственным населением в исходном регионе миграции, либо, что более вероятно, путем подражания стилистике оформления восточных импортов, прежде всего, серебряных сосудов и шёлка.

7. csoport: Az uszty-kamenkai 1. kurgán 4. sír és a szlobodzejai 10., 37. és 40. sírok szláv jellegű, kezdetleges korongolású edényei (*22. kép 3, 4, 6, 7*) tartoznak ide. A legtöbb csoport jellemzőjét magába foglaló lelőhely Novo-Nyikolajevka (1., 2., 4., 6. csoport) és Tverdohlebi (1., 3., 4., 5. csoport). A katyerinovkai páros sírban a 2. és a 3. csoport, a Kugyejarova gorai leletegyüttesben a 3., 4., és 5. csoport, Korobcsinóban a 2., 5. és 6. csoport, Kamenkában pedig a 3. és feltételesen a 6. csoport leletei találhatók meg.

Úgy tűnik, kronológiailag mindegyik csoport közel áll egymáshoz, de vannak apró eltérések is. A katyerinovkai 32. kurgán páros sírjában a 2. és a 3. csoportra jellemző övveretek elkülönülnek a két vázon: az egyik halott csak az egyik, a másik csak a másik csoport övvereteit viselte. Az 1/2. sír 'mitológiai' stílusú veretes övét szemmel láthatóan igencsak rossz minőségben készítették el, egyértelműen kitűnik ugyanis, hogy ez egy lenyomat alapján elkészített másolat, ugyanakkor a 2. csoporthoz tartozó 1/1. sírból származó öv jellegzetes kivitelezésű, precíz munka. A 4. csoport leletanyagában a 'mitológiai' jelenettel díszített vereteket csak néhány egyedi szíjvég képviseli, az 5. csoport esetében pedig a Kugyejarova gorai szíjvég díszítése gyakorlatilag felismerhetetlen (*29. kép 10*). Méretüket tekintve a Kugyejarova gorai kincslelet övvereteit két csoportba sorolhatjuk: az elsőt az 5. csoportba tartozó veretek (*10. kép 7*), a másodikat pedig a 4. csoport veretei és a 3. csoport szíjvége alkotják (*10. kép 8–11*). Vagyis még egyetlen leletegyüttesen belül is megfigyelhető az 5. csoport stílusának elkülönülése. Az 1. csoport sima, díszítetlen lószerszámveretei csak a 4. csoportban vannak jelen, az 5. csoportot pedig a többinél mindössze egyetlen szíjvég képviseli Tverdohlebiből, amely főbb jellemzői alapján a 4. csoporthoz tartozik.

Az 1–3. és a 4–6. csoportok között feltételezett kronológiai távolság aligha lehet nagy, viszont ebben az esetben mégis elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy gyakorlatilag teljesen eltűnt a veretes övek és lószerszámdíszek 'Urál-vidéki' és 'mitológiai' stílusú készítési hagyománya, és az a helyi, azaz szaltovói hatású, 'vegyes' stílusú tárgyakra cserélődött. Az is meglepő, hogy terjedt el az Urál vidékéhez viszonyítva keletiesebb jellegű stílus, azaz a B. I. Marsak beosztása szerinti szogd 'B' iskolához visszanyúló 4. csoport, továbbá a kora középkori buddhista művészetből,

Радиоуглеродный анализ образцов из двух синхронных погребений к. 32 Катериновки (Орджоникидзевский ГОК) дал показатели в 1210±35 и 1220±40 BP (Türk 2010, 5. kép), и при калибровке показал одинаковый диапазон вероятного времени совершения погребений – 761–892/894 гг. (*рис. 38*).

Степень точности радиоуглеродных датировок традиционно вызывает сомнения, поэтому важно располагать большими сериями с надежными контрольными образцами, подвергнутыми анализу в тех же лабораториях. Количество определенных по ^{14}C образцов из комплексов типа Субботцев постепенно возрастает, но детальному анализу полученных дат и их верификации будет посвящена отдельная публикация. Отметим лишь, что вместе с публикуемыми здесь предварительно материалами из Катериновки были отобраны и переданы для радиокарбонного анализа два контрольных образца из закрытых датированных слоев 2-й половины X в. рва Старокиевского городища, в т.ч. образец времени заложения Десятинной церкви (990 г.). Оба древнерусских образца показали попадание реальной календарной даты на сектор падения правой части калибровочного графика, совершенно аналогично картине, наблюдаемой с образцами из слоя разрушения древнерусского Ярославля монголами в 1238 г. (Энговатова–Добровольская–Антипина–Зайцева 2013, рис. 4). Такая поправка позволяет с высокой степенью уверенности позиционировать дату совершения погребений из Катериновки в диапазоне 850–890 гг. и исключить возможность датировки рассматриваемого горизонта как периодом после 895 г., так и ранее 800 г.

Проверить справедливость этих наблюдений позволяет сочетание предметов субботцевского круга в комплексах с салтовскими.

vagyis a kínai Tang-dinszatia korának művészetéből és a korai kirgiz művészetből eredő 5. csoport. A 4. és az 5. csoport leletegyütteseinek későbbi keltezése azért is meglepő, mert ebben az esetben aligha lehet szó arról, hogy ezek a tárgyak a szubbotci népesség vándorlásával kerültek át Európába. Az említett stílusok beszivárgása vagy úgy magyarázható, hogy a vándorlók megőrizték a kulturális kapcsolataikat a kiindulási régiójukban élő rokon népességgel, vagy pedig, ami valószínűbb: megpróbálták utánozni a keleti importáruk mintakincsét, különös tekintettel az ezüstedényekre és a selyemre.

A katyerinovkai (Ordzsonikidze Ércdúsító Kombinát) 32. kurgán két egykorú temetkezéséből származó leletek radiokarbon elemzése 1210±35 és 1220±40 BP eredményt adott (Türk 2010, 5. kép), és a kalibrálás során a temetkezések korára ugyanazt az intervallumot (761–892/894 AD) kapták (*38. kép*).

A radiokarbon kormeghatározás pontosságának mértéke hagyományosan kétkedést vált ki, ezért fontos, hogy vizsgálatainkat nagy szériákra kell alapoznunk és megbízható kontrollminták nyújtotta megerősítések szükségesek ugyanazokban a laborokban. A szubbotci lelettípus ^{14}C keltezéssel meghatározott leleteinek száma fokozatosan növekszik, viszont ezen eredményeknek a részletes elemzését és azok hitelességét majd egy külön publikációban fogjuk ismertetni. Jelen munkánkban csak annyit jegyzünk meg, hogy az itt előzetesen publikált katyerinovkai anyagokkal együtt radiokarbon vizsgálatra küldtünk két kontrollmintát, amelyek az ókijevi erődített település zárt rétegeiből és a 10. század második felére tehető árokból származnak. Az egyik minta a Tizedes templom alapításának idejére (990) keltezhető. Mindkét rusz minta azt mutatta, hogy a valós dátum a kalibrálási görbe jobb oldalára esett, ami teljesen azonos azzal, amit a Jaroszlavl rusz városnak a mongolokhoz köthető, 1238-ra keltezett pusztulási rétegéből származó minták esetében is megfigyelhettünk (Engovatova–Dobrovolszkaja–Antyipina–Zajceva 2013, рис. 4). Ez a pontosítás lehetővé teszi, hogy a katyerinovkai temetkezések korát nagyobb bizonyossággal tegyük a 850–890 közötti időszakra, és a vizsgált horizontnak mind a 895 utáni, mind a 800 előtti keltezését kizárhatjuk.

Ezt a megfigyelést olyan leletegyüttesek is megerősítik, amelyekben szubbotci és szaltovói tárgyak egyaránt jelen vannak.

VI.2. Субботцевские элементы в схеме хронологии салтовской КИО

Многочисленные погребения могильников салтово-маяцкой КИО с репрезентативными комплексами украшений, вооружения и снаряжения коня очерчивают общие тенденции эволюции материальной культуры региона юга Восточной Европы (*рис. 39*). Последовательность появления салтовских стилей украшения предметов торевтики особенно хорошо демонстрируется аланскими катакомбами с несколькими костяками, где часто сочетаются элементы соседних горизонтов (Комар 1999, 129–131, табл. 4; Комар 2011, рис. 13).

Возможность оценить позиции предметов из комплексов типа Субботцев в схеме салтовской хронологии дают комплексы из Воробьёвки (*рис. 1, 1–9*), кат. 43 Верхнего Салтова (раскопки А. М. Покровского) (*рис. 1, 10–14*), п. 1 кат. 1/1904 г. Верхнего Салтова (Бабенко 1905, 570; Архив ИИМК, Фонд 1, № 5782), кат. III/1911 г. Верхнего Салтова (*рис. 3, 3–5*), кат. 56 и 92 Верхнего Салтова IV (Аксёнов 2011, рис. 1, 2–4, 20), все принадлежащие к салтовскому горизонту III (*рис. 39*). В кат. 51 Дмитровки сочетались элементы одновременно горизонтов II, II/III и III, при этом наконечник со львом оформлен в стиле упрощённого «лотоса» горизонта III (Плетнёва 1989, рис. 85). Элементы декора поясных деталей горизонта III наблюдаем в «синтезном» стиле поясных деталей из Ново-Николаевки (*рис. 6, 10, 11*) и на серебряной чаше из Коробчино (*рис. 23, 1*). В кат. 96 Верхнего Салтова IV круглая подвеска с «узелковым» декором сочеталась с поясной бляшкой уже следующего салтовского горизонта IV (Аксёнов 2011, рис. 1, 13, 16). Подражание элементам салтовских горизонтов III и IV в соединении с «зерненым» бордюром, который появляется как следствие влияния «узелкового» видим и в погребениях могильника Дюрсо (Дмитриев 2003, табл. 88, 84–90). К горизонтам III–IV принадлежат салтовские серьги с наборной многоярусной подвеской из п. 29 и 37 Слободзеи (*рис. 21, 3, 4*). Единственным исключением пока выступает лишь п. 3 кат. X/1911 г. Верхнего Салтова (*рис. 3, 1, 2*), к которому на планшете В. А. Бабенко

VI.2. A szubbotci lelettípus elemei a szaltovói kultúrkör kronológiája alapján

A szaltovo–majaki kultúrkör temetőinek nagy számban feltárt sírjaiból ismert övdíszek, fegyverek és lószerszámok reprezentatív leletegyüttesei az anyagi kultúra fejlődésének közös tendenciáit vázolják fel Kelet-Európa déli régiójában (*39. kép*). Különösen jól szemléltetik a szaltovói stílusú fémművességhez tartozó díszítmények megjelenési sorrendjét a több temetkezést is magukban foglaló alán kamrasírok, amelyekben gyakran együtt fordulnak elő szomszédos horizontok elemei (Komar 1999, 129–131, табл. 4; Komar 2011, рис. 13).

A szubbotci típus lelőhelyeiről származó tárgyaknak a szaltovói kronológiai rendszer alapján való értékelését a vorobjovkai leletegyüttes teszi lehetővé (*1. kép 1–9*), a Verhnyij Szaltov-i 43. kamrasír (A. M. Pokrovszkij ásatása) (*1. kép 10–14*), a Verhnyij Szaltov-i 1904/1. kamrasír 1. temetkezése (Babenko 1905, 570; Arhiv IIMK, Fond 1, № 5782), a Verhnyij Szaltov-i 1911/III. kamrasír (*3. kép 3–5*) és a Verhnyij Szaltov-i IV. temető 56. és 92. kamrasírja (Akszjonov 2011, рис. 1, 2–4, 20), amelyek mindegyike a III. szaltovói horizonthoz tartozik (*39. kép*). A dmitrovkai 51. kamrasírban együtt fordulnak elő a II., II/III. és a III. horizont elemei, és emellett az oroszlános szíjvéget a III. horizont stilizált 'lótusz' stílusában készítették el (Pletnyova 1989, рис. 85). A III. horizont övdíszeinek díszítőelemeit figyelhetjük meg a 'vegyes' stílusú novo-nyikolajevkai övveretek (*6. kép 10, 11*) és a korobcsinói ezüstcsésze (*23. kép 1*) esetében is. A Verhnyij Szaltov-i IV. temető 96. kamrasírjában feltárt 'pálcatagos' díszítéssel ellátott kerek csüngő már a következő, a IV. szaltovói horizonthoz tartozó övverettel együtt fordult elő (Akszjonov 2011, рис. 1, 13, 16). A III. és IV. horizont szaltovói elemeinek szintézise alkotja a 'pontmintás' bordűrt – amely a 'pálcatagos' díszítés hatására tűnhetett fel –, és ez figyelhető meg a gyurszói temető sírjaiban is (Dmitrijev 2003, табл. 88, 84–90). A szlobodzejai 29. és 37. sírból származó, többsoros csüngővel ellátott szaltovói fülbevalók (*21. kép 3, 4*) a III. és IV. horizonthoz tartoznak. Egyelőre az egyetlen kivételt a Verhnyij Szaltov-i 1911/X. kamrasír 3. temetkezése jelenti (*3. kép 1, 2*), amelyhez a sír-

отнесен также пояс горизонта II (Архив ИИМК, Фонд 1, № 3370).

Задаче синхронизации двух культур способствует и совместное использование салтовских и субботцевских элементов поясных украшений, оружия и стремян в Большетиганском могильнике (*рис. 40 a–b*). Население, оставившее его, несомненно было включено в структуру Хазарского каганата и салтовской КИО в значительно большей степени, чем население, оставившее памятники типа Субботцев в Северном Причерноморье. Наиболее ранние салтовские материалы здесь представлены в п. 22, в частности, поясной наконечник горизонта II, сочетающийся, правда, с деталями, обычно происходящих уже из комплексов салтовских горизонтов II/III и III, а также с саблей, рукоять которой оформлена в характерном стиле горизонта III (*рис. 40 a*). В п. 3, 48, 68 салтовская часть деталей принадлежит уверенно к горизонту III, тогда как хронологическая позиция п. 12 и 28 менее четкая, допуская более позднюю дату, но в рамках того же IX в., поэтому они условно отнесены на таблице к переходному горизонту III/IV (*рис. 40 a*). Погребения 6, 13, 14, 16, 24, 37 включают уверенные маркеры горизонта IV (*рис. 40 b*). В Большетиганском могильнике отдельные субботцевские элементы несомненно переживают до X в., хотя уже в составе гладких поясных наборов приуральского стиля, как о том свидетельствует п. 65 с дирхемом 900 г. чеканки (*рис. 40 b*). Но мода на пояса круга влияния Хазарского каганата сохраняется до заключительного горизонта V, судя по поясному набору из п. 70 (*рис. 40 b*).

Как видим, материалы погребений Большетиганского могильника демонстрируют картину бытования поясных наборов стиля Субботцев синхронно предметам этапов III и IV салтовской КИО (*рис. 39; рис. 40 a–b*), а сам могильник существует до заключительного горизонта V, датируемого Саркельским кладом времени разгрома города князем Святославом в 965 г.

Из северокавказских комплексов с субботцевскими элементами (*рис. 41*) салтовские детали сочетаются с бляшками субботцевского стиля в кат. 29 Тарского могильника (Кантемиров–Дзаттиаты 1995, табл. XXXV; Габуев 2005, № 118)

lapon V. A. Babenko egy, a II. horizonthoz tartozó övet is besorolt (Arhiv IIMK, Fond 1, № 3370).

A Bolsije Tyigani-i temető hagyatékában (*40. kép a–b*) a szaltovói és szubbotci elemek együttes előfordulása övdíszeken, fegyvereken és kengyeleken nagyban segíti a két kultúra időrendi összehangolásának feladatát. Ennek a temetőnek a népessége kétségtelenül jóval szorosabban kötődött a Kazár Kaganátus struktúrájához és a szaltovói kultúrkörhöz, mint az, amely Fekete-tenger északi előterében a szubbotci horizontot hátrahagyta. Bolsije Tyiganiban a legkorábbi szaltovói leleteket a 22. sírban találjuk, nevezetesen egy szíjvéget a II. szaltovói horizontból, azonban olyan övveretekkel együtt, amelyek általában a II/III. és III. horizont leletegyütteseiből kerülnek elő. Ebben a sírban egy olyan szablya is volt, amelynek markolatát a III. horizontra jellemző stílusban díszítették (*40. kép a*). A 3., 48. és 68. sírban a szaltovói veretek egyértelműen a III. horizonthoz tartoznak, ugyanakkor a 12. és 28. sír kronológiai helyzete kevésbé pontos. Feltehetően későbbre, de még mindig a 9. századra keltezhető, így ezeket feltételesen a III/IV. átmeneti horizontba soroltuk a táblázatban (*40. kép a*). A 6., 13., 14., 16., 24. és 37. számú síroknál határozottan megfigyelhetők a IV. horizont jellemzői (*40. kép b*). A Bolsije Tyigani-i temetőben egyes szubbotci elemek kétségtelenül jelen vannak a 10. században is, bár ekkor már az 'Urál-vidéki' stílusú sima, díszítetlen övveretekkel együtt. Erről tanúskodik a 65. sírban (*40. kép b*) feltárt, 900-ban vert dirhem is. A Kazár Kaganátusnak az övdivatra gyakorolt hatása a 70. sírból származó veretes öv alapján (*40. kép b*) egészen az V., utolsó horizontig kimutatható.

Mint láthatjuk, a Bolsije Tyigani-i temető sírjaiban talált leletek arról tanúskodnak, hogy a szubbotci stílusú veretes övek párhuzamosan jelen voltak a szaltovói kultúrkör III. és IV. horizontjának tárgyaival (*39. kép; 40. kép a–b*), és magát a temetőt az V., a záróhorizont idejéig használták. Ezt a leletkört a sarkeli kincs datálja, amely ezen erőd Szvjatoszlav fejedelem általi 965. évi lerombolásával hozható összefüggésbe.

Az Észak-Kaukázusban is vannak olyan lelőhelyek, ahol szubbotci (*41. kép*) és szaltovói stílusú veretek egyaránt előfordulnak. A tarszkojei temető 29. kamrasírjában (Kantyemirov–Dzattyiati 1995, табл. XXXV; Gabujev 2005, № 118)

и в кат. II Кобана (Хайнрих 1995, табл. XXVIII, табл. XXIX, 8) (*рис. 41, 5, 9*). В обоих случаях салтовские поясные детали принадлежат к горизонту III; в этом же стиле оформлены и «синтезные» бляшки из Агач-Калинского склепа (*рис. 26, 3; рис. 41, 2*).

Проникновение субботцевских типов стремян в культуру населения Северного Кавказа ранее 2-й пол. X в. (*рис. 41, 3*) пока не отмечено. Это же можно сказать и о сумочках-ташках, находка которой в кат. 10 Мартан-Чуйского I могильника в комплексе с «венгерской» саблей (*рис. 42, 2*) часто привлекает внимание венгерских исследователей. Салтовский горизонт Мартан-Чуйского I могильника (Виноградов–Мамаев 1984; Vinogradov 1983) выражен слабо: две бляшки происходят из разрушенных погребений горизонта II/III или III (*рис. 42, 8*); ещё одна бляшка горизонта III входит в состав кат. 11 вместе с круглыми бляшками-розетками и наконечниками с ёлочным декором *(рис. 42, 10*), присутствующими также в кат. 2, 8, 17 (*рис. 42, 6, 7, 9*). К этому же горизонту принадлежит кат. 12 (Виноградов–Мамаев 1984, рис. 10). Следующий этап существования могильника маркируют кат. 5 и 6 (*рис. 42, 4, 5*). Пояс из кат. 6 является местным грубым подражанием стилистике чернёных поясов горизонта Саркельского клада (965 г.). Заключительный горизонт могильника Мартан-Чу представляют кат. 10, 13, 15, 16, 18 (*рис. 42, 1–3*), позиционируемые на абсолютной шкале в рамках последней трети X – 1-й четверти XI в. Пояс из кат. 10 пока не имеет точных аналогий в достоверных комплексах X в., что заставляет склоняться к поздней дате всего комплекса катакомбы – рубеж X–XI вв. – 1-я четверть XI в. Появление предметов «венгерского» стиля в кат. 10 Мартан-Чу несомненно связано с постсубботцевским временем и, судя по находке характерного прикамского «флаконовидного» украшения с изображением птицы (*рис. 42, 2*), маркирует прикамский или поволжский вектор связей.

В Крыму предметы субботцевского круга пока отмечены лишь в Скалистинском могильнике (Веймарн–Айбабин 1993) в склепах 24б и 123 (*рис. 43*). В склепах могильника последовательно представлены комплексы салтов-

és a kobani II. kamrasírban (Heinrich 1995, табл. XXVIII, табл. XXIX, 8) a veretes övet szaltovói és szubbotci darabok egyaránt díszítik (*41. kép 5, 9*). A szaltovói övdíszek mindkét esetben a III. szaltovói horizonthoz tartoznak, csakúgy, mint az agacs-kalai kriptasír ’vegyes’ stílusban megformált veretei (*26. kép 3; 41. kép 2*).

Egyelőre nem mutatható ki, hogy az észak-kaukázusi népesség körében a 10. század második fele előtt megjelentek volna a szubbotci típusú kengyelek (*41. kép 3*). Ugyanezt mondhatjuk el a tarsolyokról is, példaként felhozva a magyar kutatók érdeklődését gyakran felkeltő Martan-Csu I. temető 10. kamrasírját, ahol a veretes tarsoly egy ’magyar’ stílusú szablyával együtt került elő (*42. kép 2*). Az említett temető szaltovói horizontjának (Vinogradov–Mamajev 1984; Vinogradov 1983) meghatározása gyenge lábakon áll: két veret a II/III. vagy a III. horizonthoz tartozó bolygatott sírokból származik (*42. kép 8*), a 11. kamrasírból pedig a kerek rozettás veretekkel és a ’fenyőág’ motívummal ellátott szíjvégekkel együtt egy, a III. horizonthoz tartozó veret (*42. kép 10*) is előkerült. A rozettás veretek és halszálkamotívummal ellátott szíjvégek a 2., 8. és 17. kamrasírból is ismertek (*42. kép 6, 7, 9*). Ugyanehhez a horizonthoz tartozik a 12. kamrasír is (Vinogradov–Mamajev 1984, рис. 10). A temető használatának következő szakaszát az 5. és 6. kamrasír hagyatéka mutatja (*42. kép 4, 5*). A 6. kamrasírból előkerült öv a 965-re datált sarkeli kincsleletből ismert, amely a niellós technikával díszített övek körének egy helyben készült, gyenge utánzata. A martan-csui temető záróhorizontját a 10., 13., 15., 16. és 18. kamrasír képviseli (*42. kép 1–3*), amelyeket az abszolút időrendi skálán a 10. század utolsó harmada és a 11. század első negyede közé tehetünk. A 10. kamrasírból származó övnek egyelőre nincs hiteles 10. századi leletegyüttesből párhuzama, ezért kénytelenek vagyunk az egész kamrasírt későbbre, a 10-11. század fordulója és a 11. század első negyede közé keltezni. A martan-csui temető 10. kamrasírjában talált ’magyar’ stílusú tárgyak jelenléte kétségtelenül a késő szubbotci időszakhoz kapcsolható. A jellegzetes Káma menti tárgytípus, a madárábrázolással ellátott ’fiola alakú’ csüngő pedig (*42. kép 2*) Káma vagy Volga menti területek felé mutat.

A Krím félszigeten a szubbotci horizont leleteit egyelőre csak a szkalisztojei temető (Vejmarn–

ских горизонтов I, I/II, II. Бляшки горизонта III фигурируют лишь в составе пояса из ск. 24б в комплексе с субботцевскими, а также в виде вставки перстня из ск. 333; ещё одна бляшка происходит из разрушенного погребения (*рис. 43*). Предметов салтовских горизонтов IV–V на могильнике не обнаружено, хотя он функционировал и некоторое время позже. В могильнике Лучистое самый поздний комплекс с салтовским влиянием – это п. 1 ск. 16 с туалетной коробочкой, декорированной ранней версией «лотоса» (горизонт II/III), и слабоузнаваемой имитацией поясного набора с каплевидными бляшками (Айбабин–Хайрединова 2008, табл. 61). Могильник также существовал и в X в., но салтовского влияния в позднем горизонте нет, как не прослежено его в этот период пока и в других могильниках Юго-Западного Крыма.

Исчезновение здесь салтовского влияния в сфере украшений не позже начала горизонта III следует связывать с образованием фемы Херсона в 841 г., когда к Византии на время перешла Крымская Готия (Цукерман 1998, 672, 678; Науменко 1998, 689–698; Науменко 2004). По мнению А. И. Айбабина, эти процессы сопровождались перестройкой цитадели Баклы и сооружением новой крепости на плато Сюйрень (Айбабин 1999, 215–221). Изменения в материальной культуре населения региона в целом не были драматичными, но всё же отсутствие влияния «престижного» блока элементов салтовской культуры ясно свидетельствует о смене политического подчинения. Исходя из этого, начало распространения стилей салтовского горизонта III и субботцевского культурного комплекса следует датировать непосредственно ок. 841 г.

Общей тенденцией проникновения субботцевских элементов в культурную среду салтовской КИО является заимствование сюжетов «мифологической» группы поясов (по-видимому, как наиболее яркой и атрактивной) при крайней редкости элементов других стилистических групп. Наличие бляшек со схематической имитацией мотива «пылающей жемчужины» в кат. III/1911 г. Верхнего Салтова (*рис. 3, 2; рис. 34, 3*) вместе с бляшками «мифологического» стиля и салтовскими поясными деталями с «лотосом» горизонта III, как представляется,

Ajbabin 1993) 24b és 123. kriptasírjából ismerjük (*43. kép*). A temető kriptasírjaiban sorban megjelentek az I., I/II. és II. szaltovói horizont leletegyüttesei. A III. horizont azonban innen csak két esetben ismert: a 24b kriptasírban talált övveretek között a szubbotci típusok mellett szaltovóiak is vannak. A 333. kriptasírból még a fejesgyűrű betétjét kell megemlíteni, továbbá egy bolygatott sírból előkerült övveretet (*43. kép*). A IV–V. horizonthoz tartozó leleteket Szkalisztojében nem találtak, annak ellenére sem, hogy a temetőbe egy bizonyos ideig még később is temetkeztek. A lucsisztojei temetőben a 16. kriptasír 1. temetkezése a legkésőbbi leletegyüttes, amely szaltovói hatást mutat. Ebből a sírból korai lótuszábrázolással díszített piperedoboz (II/III. horizont) és egy csepp alakú veretek alig felismerhető utánzatával díszített öv került elő (Ajbabin–Hajregyinova 2008, табл. 61). A temetőbe még a 10. században is temetkeztek, viszont ebben a kései horizontban nem érzékelhető szaltovói hatás, amint azt egyelőre a korszak többi délnyugatkrími temetőjében sem találjuk.

Azt a tényt, hogy ebben a régióban a szaltovói hatás a díszítmények tekintetében legkésőbb a III. horizont kezdetéig eltűnt, összefüggésbe hozható a Kherszoni *thema* 841-es létrehozásával, amikor Krími Gótia ideiglenesen Bizánchoz került (Zuckerman 1998, 672, 678; Naumenko 1998, 689–698; Naumenko 2004). A. I. Ajbabin véleménye szerint ezeket a folyamatokat a Szkalisztoje közelében lévő baklai citadella átépítése és a Szjujrenyfennsíkon egy új erőd kiépítése kísérte (Ajbabin 1999, 215–221). A régióban élő lakosság anyagi kultúrájában bekövetkezett változás általában véve nem volt drámai, ennek ellenére a szaltovói kultúra 'magas presztízsű' tárgyi elemeinek hiánya világosan tanúskodik a megváltozott politikai viszonyokról. Ebből kiindulva a III. szaltovói és a szubbotci horizonthoz tartozó stílus elterjedésének kezdetét közvetlenül 841 körülre kell tennünk.

A szaltovói kultúrkörben a szubbotci elemeknek megjelenése a 'mitológiai' jelenetekkel díszített övek ábrázolásainak átvételében nyilvánul meg (úgy tűnik, hogy pont a leglátványosabb elem esetében), ellenben a többi szubbotci övtípus elemeit rendkívül ritkán használták fel. Az a megfigyelés, hogy a Verhnyij Szaltov-i temető 1911/III. kamrasírjában a 'lángoló gyöngy' motívum sematikus utánzatával

свидетельствует против значительной хронологической дистанции между субботцевскими стилистическими группами 3 и 5. С другой стороны, нельзя исключать и вариант, что декор бляшек – лишь неудачная передача мотива трилистника группы 4, подобного трилистнику бляшек из п. 3 кат. X/1911 г. (*рис. 3, 1*) и п. 606 Бирки (*рис. 33, 9*). В таком случае наблюдения о более поздней хронологической позиции стилистической группы 5 оставались бы в силе.

В Большетиганском могильнике комплексы группы 5 пока не представлены, а мотивы групп 3 и 4 появляются в одно и то же время салтовского горизонта III (*рис. 40 a*). На этапе горизонта IV (*рис. 40 b*) сохраняется стиль группы 3, но с исключением человеческих персонажей и при возрастании роли сюжета хватания орлом лани (п. 6, 12, 24), а детали с мотивом трилистника деградируют в схематические подражания с «жемчужным» ободком (п. 16), сохраняющимся до X в. (п. 65). Создается впечатление, что пути степного населения, оставившего памятники типа Субботцев, и родственной ему группы, оставившей Большетиганский могильник, разошлись на этапе салтовского горизонта III – в то время, как у большетиганской группы связи с салтовской КИО лишь усилились на этапе IV, в причерноморской степи это влияние, наоборот, сводится к нулю, а вместо салтовских наборов группы IV здесь распространяются новые «восточные» стили группы 5.

Сравнение данных о взаимовстречаемости салтовских и субботцевских культурных элементов в комплексах не оставляет никаких сомнений в факте синхронности горизонта Субботцев среднесалтовским горизонтам III и IV.

Отметим, что ошибочное мнение С. А. Плетнёвой о датировке Субботцевского могильника постсалтовским периодом X в. и его синхронности печенежским погребениям (Бокий–Плетнёва 1988; Bokij–Pletnyova 1989; Плетнёва 2003, 113–114) было основано всего на двух культурных признаках, возведенных в ранг хронологических – несалтовском типе стремян и «узелковом» бордюре поясных деталей, а также на представлениях исследовательницы о времени бытования высокогорлых кувшинов. Называя тип кувшинов «тмутараканским», С. А. Плетнёва датиро-

ellátott veretek mellett (*3. kép 2; 34. kép 3*) a ’mitológiai’ stílusú és a III. szaltovói horizont lótuszos övdíszei is jelen vannak, arra utalhat, hogy a 3. és 5. szubbotci stíluscsoport között nincs jelentős időrendi távolság. Másrészt nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget sem, hogy az övveretek díszítése csupán a 4. szubbotci stíluscsoport hármaslevél-motívumának egy rosszul sikerült másolata, amelynek eredeti változata hasonlít a Verhnyij Szaltov-i 1911/X. kamrasír 3. temetkezéséből (*3. kép 1*) és a birkai temető 606. sírjából (*33. kép 9*) előkerült veretek hármaslevél-motívumához. Ebben az esetben pedig az 5. stíluscsoport későbbi datálása maradna érvényben.

Az 5. csoportba tartozó leletek Bolsije Tyiganiból egyelőre nem kerültek elő, viszont a 3. és 4. csoport motívumai pont ekkor, vagyis a III. szaltovói horizont idején jelentek meg (*40. kép a*). A IV. horizont időszakában (*40. kép b*) az emberábrázolások kivételével megmaradtak a 3. stíluscsoportra jellemző elemek. A dámszarvast megragadó sas jelenete gyakoribbá vált (6., 12. és 24. sír), a hármaslevél-motívummal díszített veretek pedig egy ’gyöngyös’ kerettel ellátott sematikus utánzattá degradálódtak (16. sír). Ez utóbbi motívum a 10. századig fennmaradt (65. sír). Az a benyomásunk, hogy a szubbotci horizont leleteit hátrahagyó sztyeppi és az azzal rokon, a Bolsije Tyigani-i temetőhöz tartozó népesség a III. szaltovói horizont időszakában vált el egymástól. Abban az időben, mikor a Bolsije Tyigani-i csoportnak a szaltovói kultúrkörrel való kapcsolatai a IV. horizont idején még csak megerősödőben voltak, addig a Fekete-tenger északi előterében ez a hatás megszűnt, és a IV. szaltovói horizont övkészletei helyett itt az 5. szubbotci csoport új, ’keleti’ stílusa terjed el.

A szaltovói és szubbotci kulturális elemek különböző leletegyüttesekben megfigyelhető együttes jelenlétéről szóló adatok összehasonlítása kétségkívül azt bizonyítja, hogy a szubbotci horizont időben párhuzamos a III. és IV. szaltovói horizonttal.

Megjegyezzük, hogy Sz. A. Pletnyova hibásan keltezte a szubbotci temetőt a 10. századi késő szaltovói időszakra, és tévesen állapította meg, hogy a temető a besenyő temetkezésekkel egykorú (Bokij–Pletnyova 1988; Bokij–Pletnyova 1989; Pletnyova 2003, 113–114). A kutatónő mindössze két, időrendi szintre emelt kulturális jellegzetességre alapozta véleményét: a szaltovóitól idegen kengyeltípusra és a ’pálcatagos’ bordűrrel díszített övve-

вала время его появления концом IX в. (Плетнёва 2006, 105, рис. 74). Кувшин из п. 2 Субботцев (*рис. 22, 5*), по С. А. Плетнёвой, «*относится к финальному этапу существования этого типа сосудов, т.е. к концу X в. и, возможно, началу XI в.*» (Плетнёва 2003, 113–114), хотя стратиграфическая картина распределения типов в слоях Саркела прямо противоположна (Плетнёва 1959, рис. 51), и субботцевский кувшин принадлежит как раз к ранним.

В археологии Причерноморья высокогорлые кувшины являются хорошим признаком горизонта конца IX–X вв. среди массового тарного материала. Но проблема более точного хронологического разделения различных вариантов сосудов на сегодня всё ещё не решена (обзор см. Чхаидзе 2008, 161–173, рис. 89–91), а время появления типа в основном определяется наличием фрагментов таких сосудов в слое Правобережного Цимлянского городища и хазарском слое Боспора с ориентиром на 3-ю четверть IX в. (Герцен–Науменко 2001, 137–138; Науменко 2009, 54–57; Майко 2014, 98–99).

Правобережное Цимлянское городище возникло ранее Саркела и прекратило существование вскоре после сооружения новой крепости в 838–839 гг. На период сосуществования обоих памятников указывают обнаруженные в слое характерные саркельские кирпичи (Флёров 1994, 486). Фрагменты высокогорлых кувшинов в слое городища единичны и не позволяют судить о полной форме сосудов (Плетнёва 1994, рис. 59), тогда как в случае с кувшином из п. 2 Субботцев у нас наоборот, нет данных о венчике. В вопросе относительной хронологической позиции Правобережного Цимлянского городища важно наличие поясных и сбруйных деталей горизонта II (Плетнёва 1994, рис. 53, 5–8) при отсутствии в слое памятника салтовских украшений с декором горизонтов III–V. К горизонту II (*рис. 39*) принадлежит появление и наибольшее распространение аркоорбразных стремян с невысокой петлей путлища и ровной подножкой, представленных в слое и объектах памятника (Плетнёва 1994, рис. 42, 1–4). Этот тип продолжает бытовать затем и весь период существования хазарского Саркела, хотя появляется и тип с прогнутой подножкой горизонта III

retekre, amelyet kiegészített a magasnyakú korsók használati időszakára vonatkozó saját elképzeléseivel. Sz. A. Pletnyova az általa 'tmutarakanyinak' nevezett korsók megjelenési idejét a 9. század végére tette (Pletnyova 2006, 105, рис. 74). A szubbotci 2. sírból származó korsó (*22. kép 5*) véleménye szerint „*ezen edénytípus használatának utolsó szakaszához tartozik, vagyis a 10. század végére, esetleg a 11. század elejére keltezhető*" (Pletnyova 2003, 113–114). Tette ezt annak ellenére, hogy Sarkel rétegtana ezzel teljesen ellentétes képet tár elénk (Pletnyova 1959, рис. 51), vagyis a szubbotci korsó épp annak korai időszakához köthető.

A Fekete-tenger északi előterének régészeti leletanyagában a nagy számban ismert tárolóedények mellett a magasnyakú korsók kiválóan jelzik a 9. század végi – 10. századi horizontot. Azonban a különféle edénytípusok pontosabb tipokronológiája egyelőre nem kidolgozott (áttekintést ld. Cshaidze 2008, 161–173, рис. 89–91). A típus megjelenését a jobb parti cimljanszki erődből, valamint Boszpor lelőhely (ma Kercs) kazár kori rétegéből előkerült töredékek alapján a 9. század harmadik negyedére teszi a kutatás (Gercen–Naumenko 2001, 137–138; Naumenko 2009, 54–57; Majko 2014, 98–99).

A jobb parti cimljanszki erődöt még Sarkel előtt emelték, majd ez utóbbinak 838–839-ben történt felépítését követően hamarosan felhagyták használói. A jobb parti cimljanszki erőd kultúrrétegében feltárt jellegzetes sarkeli téglák arra az időszakra utalnak, mikor még mindkét erőd használatban volt (Fljorov 1994, 486). Az említett rétegben a magasnyakú korsók töredékei szórványosan kerültek elő, ezért nem tudunk következtetni azok teljes formájára (Pletnyova 1994, рис. 59), ugyanakkor a szubbotci 2. sírból származó korsótöredék esetében a helyzet fordított, itt ugyanis a perem formáját nem ismerjük. A jobb parti cimljanszki erőd relatív időrendi helyzetének kérdésében fontos tényező a II. szaltovói horizont öv- és lószerszámdíszeinek jelenléte (Pletnyova 1994, рис. 53, 5–8), illetve a III–V. horizontra jellemző szaltovói díszítmények hiánya. A II. horizonthoz (*39. kép*) köthető az erőd rétegéből és objektumaiból ismert alacsony függesztőfüles, egyenes talpú, boltozatos szárú kengyelek feltűnése és szélesebb körű elterjedése (Pletnyova 1994, рис. 42, 1–4). Ezt a típust Sarkel fennállásának teljes időszaka alatt használták, bár mellette megjelent a III. horizont ívelt

(Сорокин 1959, рис. 1, 10, 11, рис. 7, 1, 6, 9, 10, рис. 34, 1, 7). Но из ямы № 39 Правобережного Цимлянского городища происходит находка овального стремени (Флёров 1994, рис. 18, 2) совершенно иного культурного круга, который для сер. IX в. можно соотнести лишь с субботцевским (*рис. 19, 1, 2*).

Подобно могильникам Юго-Западного Крыма, Правобережное Цимлянское городище маркирует эпизод появления субботцевских элементов у салтовского населения Северного Причерноморья вскоре после сооружения византийцами крепости Саркел, т.е. после 838–839 гг. На этот же рубеж приходится и смена стилей салтовских горизонтов II и III, первый из которых не оказал никакого влияния на субботцевские комплексы, тогда как второй, напротив, даже привел к появлению «синтезного» салтовско-субботцевского стиля ювелирных изделий (*рис. 6, 10, 11; рис. 24; рис. 26, 3, 4; рис. 49, 1–4, 7*).

VI.3. Славянские памятники и Бирка

Из ареала славянских данников хазар – племен северян и вятичей в контексте проблемы хронологии памятников типа Субботцев наше внимание привлекают четыре клада.

В кладе из Новотроицкого городища (*рис. 44, 1*) (Ляпушкин 1958а, рис. 15) присутствовали многоярусные литые серьги, гладкие трехлопастные бляшки и литая с декором лопастей в виде «шишечек» или грозди винограда «приуральского» круга (ср. Chalikova–Chalikov 1981, Taf. XIV, 20, Taf. XXIA). Младшая из монет клада чеканена в 818/819 г., но сам клад состоял преимущественно из ювелирного лома, т.е. предметов, вышедших из обихода к моменту разгрома городища. В горелом жилище № 1 Новотроицкого городища найден пробитый для ношения дирхем 833 г. чеканки, по сопутствующему же материалу сам эпизод разгрома городища следует относить лишь к последней трети IX в. (Ляпушкин 1958а, 28, 52, 180–192; Комар–Сухобоков 2004, 166–169; Комар 2012b, 151–154).

Тогда же, скорее всего, был сокрыт и клад с поясом субботцевского стиля с городища Кудея-

talpú típusa is (Szorokin 1959, рис. 1, 10, 11, рис. 7, 1, 6, 9, 10, рис. 34, 1, 7). Ezzel szemben a jobb parti cimljanszki erőd 39. számú gödréből előkerült egy teljesen más kultúrkörből származó lelet, egy ovális kengyel (Fljorov 1994, рис. 18, 2), amelyet a 9. század közepén csak a szubbotci lelettípussal hozhatunk összefüggésbe (*19. kép 1, 2*).

A Fekete-tenger északi előterében élő szaltovói népesség körében a szubbotci elemek megjelenésének időszakát a Délnyugat-Krím további hasonló temetői mellett a jobb parti cimljanszki erőd is jelzi, amely nem sokkal azt követően ment végbe, hogy a bizánciak felépítették Sarkelt, vagyis 838–839 után. Ugyanekkor következett be a II. és a III. szaltovói horizont közötti váltás is. A szubbotci leletegyüttesek és a II. szaltovói horizont között nincsenek összefüggések, a III. horizont ezzel szemben már hatással volt a szubbotci leletegyüttesekre, sőt, az ötvösmunkák tekintetében egy ’vegyes’ szaltovói–szubbotci stílus is létrejött (*6. kép 10, 11; 24. kép; 26. kép 3, 4; 49. kép 1–4, 7*).

VI.3. A szláv leletek és a birkai temető

A szubbotci lelettípus kronológiájának kérdésével kapcsolatban a kazároknak adót fizető szláv törzsek, a szeverjánok és vjaticsok területéről négy kincslelet kelti fel figyelmünket.

A novotroickojei erődített település kincslelete (*44. kép 1*) (Ljapuskin 1958a, рис. 15) a következő tárgyakból áll: többsoros öntött fülbevalók, díszítetlen felületű háromkaréjos veretek és az Urál vidékére jellemző öntött, karéjos peremű, ’toboz’ vagy ’szőlőfürt’ díszes veretek (vö. Chalikova–Chalikov 1981, Taf. XIV, 20, Taf. XXIA). A kincslelet záróérmét 818/819-ben verték, de a leletegyüttes nagyrészt ötvöshulladékból állt, azaz olyan tárgyakból, amelyeket az erődített település pusztulásának idején már nem használtak. Az erődített település 1. számú, leégett lakóházából egy 833-ban vert dirhem került elő, amelyet átlyukasztottak és viseletdíszként használtak fel. A kísérőleletek alapján az erődített település pusztulását azonban csak a 9. század utolsó harmadára tehetjük (Ljapuskin 1958a, 28, 52, 180–192; Komar–Szuhobokov 2004, 166–169; Komar 2012b, 151–154).

Valószínűleg ugyanekkor rejtették el a Szejm folyó völgyében található Kugyejarova gora erő-

рова гора в Посемье (*рис. 10, 7–11*). В. В. Енуков отнес к составу клада древнерусский перстень XII–XIII вв., собранный рядом с бляшками пояса из осыпи слоя городища, датировав такой «комплекс» концом X в. (Енуков 2005, 264–267; Шпилев 2010, 254–255). Никаких оснований для подобного объединения совершенно разнокультурных предметов, разумеется, нет. Поясные детали были правильно атрибутированы и датированы IX в. А. Г. Шпилевым (Шпилев 2010, 254–255, рис. 11). События разгрома Новотроицкого городища и сокрытия северянских кладов, в т.ч. и клада с городища Кудеярова гора, следует связывать с подчинением северян киевским князем Олегом ок. 884 г.

Формально по младшей монете 877/878 г. к этому же горизонту мог принадлежать и Зарайский (Железницкий) клад в бассейне р. Оки (*рис. 44, 2*), но по составу украшений и географически клад объединяется в одну группу с горизонтом разгрома Супрутского городища (Григорьев 2005, рис. 38, рис. 40), откуда происходит ещё один клад с интересующими нас предметами субботцевского стиля (Мурашева 2008). Пояс из Супрут (*рис. 45, 2*) выполнен ювелиром совсем другой традиции, скорее всего, скандинавским, но подражавшим бытовавшим в Поочье и Поволжье образцам. Мастеру не был понятен растительный декор бляшек и пряжки, замененный на весьма схематическую прорисовку по воску, в которой с трудом угадывается растительный стиль пояса из п. 20 Лядинского могильника (*рис. 45, 3*) и мотив «пылающей жемчужины» (на подсердцевидных бляшках) в его растительных вариациях. На бляшках с кольцом изображен лесной хищник медведь (*рис. 45, 2*), не характерный для субботцевских наборов, но также представленный на бляшке из скандинавской Бирки (*рис. 46, 983*).

Младшие монеты из Супрутского городища принадлежат к саманидским дирхемам 900 и 903/904 гг. чеканки, что позволяет датировать время гибели городища диапазоном 905–915 гг. и связать с процессом ликвидации независимых торговых факторий в Поочье после заключения киевским князем Олегом торгового договора с Византией в 911 г. (Григорьев 2005, 139; Мурашева 2008, 34; Комар 2011а, 148).

dített településről származó kincsleletet is, amely egy szubbotci stílusú veretes öv díszítményeiből áll (*10. kép 7–11*). V. V. Jenukov egy 12–13. századi rusz fejesgyűrűt szintén a kincslelet anyagához sorolt, amely az erődített település pusztulási rétegéből, közvetlenül az övveretek mellől került elő, és így a ’leletegyüttest’ a 10. század végére keltezte (Jenukov 2005, 264–267; Spiljev 2010, 254–255). Természetesen semmiféle alapja nincs annak, hogy teljesen eltérő típusú tárgyakat ilyen módon összefüggésbe hozzunk. Az övdíszeket A. G. Spiljev helyesen határozta meg és tette a 9. századra (Spiljev 2010, 254–255, рис. 11). A novotroickojei erődített település elpusztítását és a szeverján kincsleletek, köztük a Kugyejarova gorainak az elrejtését is összekapcsolhatjuk azzal, hogy a szeverjánok 884 körül Oleg kijevi fejedelem uralma alá kerültek.

A 877/878-ban vert záróérme alapján ugyanehhez a horizonthoz tartozhat az Oka folyó völgyében talált zarajszki (zseleznyici) kincs is (*44. kép 2*), viszont a leletegyüttes összetétele és földrajzi elhelyezkedése alapján a kincslelet a szupruti erődített település pusztulási horizontjával alkot egy csoportot (Grigorjev 2005, рис. 38, рис. 40), ahonnan szintén ismert egy olyan kincslelet, amely szubbotci stílusú tárgyakból áll (Muraseva 2008). A szupruti övet (*45. kép 2*) egy olyan ötvös készítette, aki teljesen más, valószínűleg skandináviai hagyományokat követett, azonban az Oka és a Volga folyók vidékéről ismert mintákat utánozta. A mester nem értette a lemásolt veretek és a csat növényi díszítésének szerkesztési rendszerét, ezért az általa készített darab mintáját sematikusan formázta meg viaszból, majd ebből a mintából öntötte ki a tárgyakat. Ezen sematikus motívumok alapján igencsak nehéz felismerni az eredeti ábrázolásokat, vagyis a ljadai temető 20. sírjából ismert veretes öv növényi motívumait (*45. kép 3*) és a (megközelítőleg szív alakú vereteken ábrázolt) ’lángoló gyöngy’ motívumot. A karikacsüngős vereteken medveábrázolás látható (*45. kép 2*), ami nem jellemző a szubbotci veretes övekre, de a Skandináviában található birkai temetőből ismerünk olyan veretet (*46. kép 983*), amelyet hasonló minta díszít.

A Szupruti erődített település zárópénzeit számánida dirhemek alkotják, amelyeket 900-ban és 903/904-ben vertek. Ez lehetővé teszi, hogy a lelőhely pusztulását 905–915 közé tegyük, és ezt az eseményt összekapcsoljuk az Oka folyó menti

Сочетание в горизонте разгрома Супрутского городища скандинавских предметов и подражаний субботцевским подсказывает наиболее вероятный регион и механизм контактов скандинавов с носителями стиля субботцевских наборов. Эти контакты отразились в появлении в целой серии женских погребений Бирки поясных бляшек субботцевского и салтовского облика, превращённых в подвески (Arbman 1940, Taf. 95, Taf. 96).

Среди находок ближе всего субботцевским бляшка с мотивом трилистника из п. 606 (*рис. 33, 9; рис. 46*), отличающаяся дополнительной прорисовкой декора по восковой модели. Бляшки группы 4 из п. 518, 791, 860В Бирки (*рис. 46*) примитивнее – они выполнены оттисками или подражаниями, подобно деталям пояса с городища Кудеярова гора (*рис. 33, 10; рис. 34, 4*), а в п. 306, 523, 954 Бирки представлены и вовсе схематические дериваты (*рис. 46*), аналогии которым происходят из могильников лесной зоны бассейнов Оки и Волги (*рис. 40 b, 16, 65; рис. 49, 10; рис. 50, 69*). На бляшке из п. 983 (*рис. 46*), подобно бляшкам из Супрутского клада (*рис. 45, 2*), вместо предполагаемой свернувшейся лани изображен медведь, а бляшки из п. 552 и 606 (*рис. 46*) и вовсе украшены то ли головой быка, то ли фантастического животного – рогатого грифона. Оба мотива не известны в степных комплексах типа Субботцев и в Большетиганском могильнике, что позволяет предполагать возникновение этих типов бляшек уже в лесной зоне в качестве подражаний. Поясные наконечники «синтезного» салтовско-субботцевского стиля из п. 557 и 838 также оригинальны, и также должны быть отнесены к продукции мастеров лесной зоны, особенно украшенный совой наконечник из п. 838 (*рис. 46*).

Собственно салтовские детали сочетаются с деталями субботцевского стиля в п. 552, 606, 943 Бирки (*рис. 46*) и принадлежат к поясам салтовского горизонта III; аналогичные представлены в п. 163, 184, 573, 632 (Arbman 1940, Taf. 96, 2, 8, 9, 18) и слое гарнизона Бирки (Hedenstierna-Jonson–Holmquist Olausson 2006, pl. I, 4, 5, 8, 9). В случае со скандинавскими памятниками видим ту же картину распространения салтовских импортов, что и в памятниках типа Субботцев

független kereskedelmi állomások felszámolásával, miután 911-ben Oleg kijevi fejedelem kereskedelmi szerződést kötött a bizánciakkal (Grigorjev 2005, 139; Muraseva 2008, 34; Komar 2011a, 148).

A Szupruti erődített település pusztulási rétegében feltárt skandináviai leletek és szubbotci típusú tárgyak utánzatainak együttes jelenléte arra utal, hogy a legnagyobb valószínűség szerint ez volt az a régió, ahol a vikingek kapcsolatba kerültek a szubbotci stílusú leletek hordozóival, illetve ezen kapcsolatok mechanizmusára is következtethetünk belőle. Ezek a kapcsolatok tükröződnek a birkai temető számos női sírjából ismert, csüngővé alakított szubbotci és szaltovói jellegű övvereteken is (Arbman 1940, Taf. 95, Taf. 96).

A szubbotci típushoz a birkai 606. sírból származó hármaslevél-motívummal díszített veret (*33. kép 9; 46. kép*) áll a legközelebb, amely azonban a minta viaszmodellen történt kiegészítő körberajzolásában tér el az eredetitől. A Kugyejarova gorai erődített település hasonló övvereteihez képest (*33. kép 10; 34. kép 4*) a birkai 518., 791. és 860B sírból (*46. kép*) származó 4. szubbotci stíluscsoportba tartozó veretek jóval alacsonyabb színvonalúak, csupán lenyomatok alapján készített tárgyak vagy egyszerű utánzatok. A birkai 306., 523. és 954. sírból ismert hasonló leletek pedig már teljesen sematikus derivátumok (*46. kép*), amelyek párhuzamai az Oka és a Volga völgyében lévő erdős zóna temetőiből ismertek (*40. kép b, 16, 65; 49. kép 10; 50. kép 69*).

A 983. sírban feltárt (*46. kép*), a szupruti kincslelethez hasonló vereten (*45. kép 2*) – a várakozásokkal ellentétben – a fejét hátrafordító dámszarvas helyett egy medvét ábrázoltak. Az 552. és 606. sír vereteit (*46. kép*) szintén eltérően vagy bikafejjel, vagy egy mitikus állattal, egy agancsos griffel díszítették. Sem a szubbotci lelettípus sztyeppi lelőhelyeiről, sem pedig a Bolsije Tyigani-i temető leletanyagában nem ismerünk ilyen mintákat, ez pedig lehetővé teszi annak felvetését, hogy ez a verettípus az erdős zónába már csak utánzatként jutott el. Az 557. és a 838. sír szaltovói–szubbotci 'vegyes' stílusú szíjvégei szintén eredetiek, és ezeket is az erdőrégió mesterei által készített tárgyak közé kell sorolnunk, különösen a 838. sírból származó bagolyábrázolásos szíjvéget (*46. kép*).

A birkai 552., 606. és 943. sírban a szaltovói övdíszek együtt fordulnak elő szubbotci stílusú veretekkel (*46. kép*), és olyan övek részei voltak,

к западу от Волги – в комплексах представлены только предметы с декором «лотосом» стиля салтовских горизонтов II/III и III, но нет деталей горизонтов II и IV (*рис. 39*). Скорее всего, этот момент связан с политическими изменениями в Восточной Европе, случившимися на протяжении IX в. Проникновение скандинавов и их тесный контакт с населением окраин Хазарского каганата приходится на время распространения стиля горизонта III, тогда как моменту вхождения в моду стиля горизонта IV мода на «диковинные» вещи с востока, привозимые купцами в Бирку, уже прошла. Но здесь нет и субботцевских деталей с декором в стиле «пылающей жемчужины», что уже аналогично ситуации в Большетиганском могильнике. Преимущественно на «лесной» поволжский вектор связей указывает и откровенно дериватный характер большинства деталей субботцевского стиля из Бирки по сравнению с собственно степными памятниками.

Значение комплексов Бирки для абсолютной хронологии субботцевских и салтовских предметов относительно небольшое, учитывая вторичный характер их использования как подвесок ожерелья. И всё же Бирка дает представление об абсолютной верхней границе бытования интересующих нас предметов. В п. 860В Бирки находился фрагмент аббасидского дирхема 749–833 гг.; в п. 632 – аббасидский дирхем 777/778 гг. и византийская монета 838–840 гг.; в п. 557 – денарий 840–877 гг. и византийская монета 842–856 гг.; в п. 838 – фрагменты аббасидского дирхема позже 833 г.; в п. 523 – брактеат с монеты VIII в. и фрагменты саманидского дирхема X в. (после 892 г.); в п. 954 – два аббасидских дирхема 771/772 и 803/804 гг., и фрагмент саманидского дирхема 902–911 гг.; в п. 306 – дирхем 933/934 гг. (Arbman 1940, 88, 157, 160, 178, 211, 312, 377; Arwidsson 1989, 139–141). Как видим, в комплексах X в. с саманидскими дирхемами (п. 306, 523, 954) представлены лишь едва узнаваемые подражания, тогда как комплексы с монетами IX в. содержат более близкие к оригиналам изделия (*рис. 46*).

Ещё один важный комплекс из ареала Поочья – Алпатьевский денежно-вещевой клад (Мурашева 2014). Славянские украшения из клада

amelyek a III. szaltovói horizonthoz tartoznak. Ezekkel párhuzamos vereteket találtak a birkai 163., 184., 573. és 632. sírban (Arbman 1940, Taf. 96, 2, 8, 9, 18). valamint a helyőrség telepének rétegében (Hedenstierna-Jonson–Holmquist Olausson 2006, pl. I, 4, 5, 8, 9). A skandináviai leletek esetében ugyanazt látjuk a szaltovói importok elterjedésével kapcsolatban, mint a Volgától nyugatra a szubbotci típus lelőhelyein: a leletegyüttesekben csak a II/III. és a III. szaltovói horizont lótuszmotívummal díszített tárgyai találhatók meg, a II. és IV. horizont elemei viszont nincsenek jelen (*39. kép*). Ez valószínűleg a 9. század folyamán lezajlott kelet-európai politikai változásokkal áll kapcsolatban. A varégok beszivárgása és szoros kapcsolatuk a Kazár Kaganátus peremterületeinek népességével a III. horizont elterjedésének időszakára esett. De amikor a IV. szaltovói horizont stílusa elterjedt, Birkában a kereskedők által keletről behozott 'furcsa' tárgyak már nem voltak divatban. A birkai temetőben azonban a 'lángoló gyöngy' motívummal díszített szubbotci övdíszek is hiányoznak, és ugyanez a helyzet figyelhető meg a Bolsije Tyigani-i temető esetében is. A Birkából származó szubbotci stílusú leletek többsége – összehasonlítva az eredeti sztyeppi leletekkel – egyértelműen utánzatjellegű, ez pedig elsősorban szintén a Volga-vidék erdős területére mutató kapcsolatokra utal.

A birkai leletegyüttesek jelentősége a szubbotci és szaltovói emlékek abszolút datálása szempontjából nem jelentős, mivel ott azok csak nyakékre illesztett függőkként, másodlagos felhasználásban kerültek elő. A birkai temető pénzleletei alapján azonban mégis következtethetünk a vizsgálatunk tárgyát képező tárgyak használatának felső időrendi határára. A birkai 860B sírból egy 749–833-as abbászida dirhemtöredék került elő, a 632. sírból pedig egy 777/778-as abbászida dirhem és egy 838–840-es bizánci érme, az 557. sírból egy 840–870 közötti denár, valamint egy 842–856 közötti bizánci érme. A 838. sírban egy 833 után vert abbászida dirhem töredékeit tárták fel, az 523. sírból pedig egy 8. századi brakteáta és egy 10. századi (892 utáni) számánida dirhem töredékei, míg a 954. sírból két abbászida dirhem 771/772-ből és 803/804-ből, továbbá egy 902–911 közötti számánida dirhem töredéke, végül pedig a 306. sírból egy 933/934-ben vert dirhem került elő (Arbman 1940, 88, 157, 160, 178, 211, 312, 377; Arwidsson

да аналогичны предметам из Зарайского клада (с младшей монетой 877/878 г.), а младшие монеты здесь представлены затертыми дирхемами 854–861 и 855–861 гг. чеканки. По мнению В. В. Мурашевой и А. А. Гомзина, сокрытие клада относится к концу IX в. (Гомзин 2013, 13; Мурашева 2014, 126). Салтовский поясной набор из клада (Мурашева 2014, рис. 2, 9–17) выполнен в стиле деталей салтовского хронологического горизонта IV, свидетельствуя, что такая мода была актуальной, как минимум, в последней четверти IX в.

VI.4. Степное Поволжье

В степной зоне Поволжья наиболее полными признаками субботцевского типа обладает п. 1 к. 1 Луговского, исследованное на левобережье Волги в бассейне р. Еруслан (*рис. 47, 2*) (Galkin 1983). В поясном наборе сочетаются пряжка группы 3 и поясные детали группы 4, свидетельствующие о синхронности комплекса основной массе погребений типа Субботцев. Литой браслет имитирует прикамские браслеты из перевитого дрота (ср. Chalikova–Chalikov 1981, Taf. I, 7, Taf. VI, 30) и, вероятно, выполнен уже сглаженным оттиском в пластичной форме.

Вторая группа комплексов, происходящая преимущественно из разрушенных погребений, локализируется на левобережье Волги в районе г. Самара.

Погребение 7 к. 7 Просвета I (Багаутдинов–Богачёв–Зубов 2006) одно из редких в группе, полностью раскопанное археологами. Совершено в неглубоком подбое или полуподбое, что не характерно для погребений субботцевского типа, но с указанным кругом памятников его сближает уложенная у плеча единичная кость лошади. Отдельные фрагменты фольги к лицевому покрытию отношения не имели. Набор

1989, 139–141). Mint látható, a számánida dirhemeket tartalmazó 10. századi temetkezésekben (306., 523. és 954. sír) már csak nehezen felismerhető övdíszutánzatok voltak, ugyanakkor a 9. századi érmés sírokban az eredeti tárgytípushoz jóval közelebb álló készítmények (*46. kép*) kerültek elő.

Még egy jelentős leletegyüttes ismert az Oka mentéről, az érmékből és egyéb tárgyakból álló alpatyjevói kincslelet (Muraseva 2014). A leletegyüttes szláv díszítményei párhuzamot mutatnak a zarajszki kincslelet tárgyaival (a zarajszki zárópénzt 877/878-ban verték), a záróérmék pedig 854–861 és 855–861 közötti verésű, kopott dirhemek. V. V. Muraseva és A. A. Gomzin véleménye szerint a kincset a 9. század végén rejthették el (Gomzin 2013, 13; Muraseva 2014, 126). A kincslelethez tartozó szaltovói veretes öv (Muraseva 2014, рис. 2, 9–17) a IV. szaltovói horizont stílusában készült, ami arra utal, hogy ez a stílus legalább a 9. század utolsó negyedéig használatban volt.

VI.4. A Volga menti sztyepp

A Volga-vidék sztyeppi zónájában a Volga bal parti mellékfolyója, a Jeruszlan völgyében található lugovszkojei 1. kurgán 1. sírja rendelkezik a legtöbb szubbotci jellegzetességgel (*47. kép 2*) (Galkin 1983). Együtt fordul elő ugyanazon a veretes övön a 3. szubbotci stíluscsoportra jellemző csat és a 4. stíluscsoportra jellemző övveretek, ez pedig arról tanúskodik, hogy a sír egyidős a szubbotci lelettípus temetkezéseinek nagy részével. Az öntött karperec a Káma menti, csavart huzalból készült karperecek utánzata (vö. Chalikova–Chalikov 1981, Taf. I, 7, Taf. VI, 30), amely valószínűleg már a mintáról vett sík lenyomattal, plasztikus kialakítású öntőmintában készült.

A Volga-vidéki leletek második, főleg bolygatott temetkezésekből álló csoportja a Volga bal partján, Szamara térségében található.

A Proszvet I. temető 7. kurgán 7. sírja (Bagautgyinov–Bogacsov–Zubov 2006) a csoport azon ritka temetkezéseinek egyike, amelyet teljes egészében régészek tártak fel. Ezt a sírt egy kevésbé bemélyített padmalyban vagy félpadmalyban alakították ki, amely a szubbotci lelettípusra nem jellemző, viszont az elhunyt vállánál elhelyezett lócsontlelet mégis összeköti a szubbotci sírokkal.

бляшек женского пояса крепился путем подгибания шпеньков к шелковой основе (*рис. 34, 6, 9*). Аналогичное крепление подогнутыми шпеньками у бляшек из Нововоронцовки и Кривого Рога (*рис. 34, 1, 2, 5*), как и техника исполнения самих бляшек – медный сплав с позолотой. На деталях из всех трех поясов декор субботцевских групп 4–5 представлен лишь дериватными версиями. Бляшки из п. 7 к. 7 Просвета (*рис. 47, 1*) подражают мотиву «пылающей жемчужины».

Застежка-костылёк (*рис. 47, 1*) характерна для салтовских комплексов горизонтов II–IV (Плетнёва 1989, рис. 56, 4); перстень в целом также салтовской схемы, представленной правда, в широком круге культур Восточной Европы IX–X вв. Пара золотых зернённых серег (*рис. 47, 1*) сравнима с серьгами из п. 7 и 30 Большетиганского могильника (*рис. 53, 7*) (Chalikova–Chalikov 1981, Taf. VI, 3, Taf. XXIVA, B), п. 74 Мыдлань-шая (Генинг 1962, табл. I, 12), п. 36 Поломского могильника (Иванова–Куликов 2000, кат. 10, кат. 11), Редикорского клада (*рис. 49, 3*). По наличию верхней бусины на дужке серег и цилиндрическому верху нижней подвески схема серег из Просвета близка салтовским VIII–IX в. (Дмитриев 2003, табл. 88, 1–6), но все известные салтовские серьги этого периода небольшого размера, тогда как пропорции и размер просветовских ближе прикамскому кругу аналогий.

Самостоятельным хронологическим признаком является и кувшин из погребения. Розовато-оранжевый обжиг, декор врезной волной и яйцевидное тулово характерны для салтовской столовой посуды конца IX–X вв., встречающейся преимущественно в городских слоях памятников Приазовья. Но тесто и качество обжига кувшина из Просвета далеки от качества приазовской посуды. Ближайшие аналогии кувшин находит в 1-й группе кувшинов X–XI вв. Волжской Булгарии по Т. А. Хлебниковой (Хлебникова 1984, 86–87), в частности, близкие формы найдены в п. 351 Танкеевки (Khalikova–Kazakov 1977, pl. XII, 10, 26; Генинг–Халиков 1964, рис. 20, 3, 4) вместе с поясными деталями X в.

Из разрушенного погребения у д. Марычевки происходит салтовский поясной набор горизонта III (*рис. 48, 2*). Детали этого же горизонта присутствуют и в составе комплекса

A különálló lemeztöredékek nem a halotti szemfedőhöz tartoztak. A női öv vereteit elhajlított felszerelőcsapokkal rögzítették a selyemfelületre (*34. kép 6, 9*). A novovoroncovkai és Krivoj Rog-i vereteket szintén behajlított végű felszerelőcsapokkal rögzítették (*34. kép 1, 2, 5*), valamint a veretek készítése során alkalmazott alapanyag (aranyozott bronzötvözet) is azonos a Proszvet I. temető 7. kurgán 7. sírjából előkerült veretekével. A 4–5. szubbotci csoportra jellemző díszítés mindhárom öv díszítményeinek esetében csupán utánzatok formájában van jelen. A proszveti 7. kurgán 7. sírjából származó veretek (*47. kép 1*) a 'lángoló gyöngy' motívum utánzatai.

A hajfonatkapocs (*47. kép 1*) a II–IV. szaltovói horizontra jellemző (Pletnyova 1989, рис. 56, 4). Bár a fejesgyűrű teljes egészében szaltovói jellegű, azonban ezek igen széles körben elterjedtek a kelet-európai 9–10. századi kultúrákban. Az aranyból készült, granulációs díszítésű fülbevalópár (*47. kép 1*) összevethető a Bolsije Tyigani-i temető 7. és 30. sírjában (*53. kép 7*) (Chalikova–Chalikov 1981, Taf. VI, 3, Taf. XXIVA, B), a Midlany-saji temető 74. temetkezésében (Gening 1962, табл. I, 12), a polomi temető 36. sírjában (Ivanova–Kulikov 2000, кат. 10, кат. 11), valamint a redikori kincsleletben (*49. kép 3*) talált fülbevalókkal. A proszveti fülbevaló karikáján lévő felső gyöngy megléte és az alsó részen található csüngő henger alakú felső része alapján a fülbevaló sémája közel áll a 8–9. századi szaltovói fülbevalókhoz (Dmitrijev 2003, табл. 88, 1–6). Azonban az ebből az időszakból származó összes ismert szaltovói fülbevaló kis méretű, a proszvetinek viszont a Káma menti leletekhez áll közelebb a mérete és az arányai.

A sírból származó korsó is önálló kronológiai jellemzőkkel bír. A halvány rózsaszín-narancssárga színű kiégetés, a bekarcolt hullámdísz és a tojás alakú edény a 9. század végi – 10. századi szaltovói asztali kerámiára jellemző. A típus az Azovi-tenger előterében, a városias települések kultúrrétegeiből származó anyagban rendelkezik közvetlen párhuzamokkal. Ezzel szemben a proszveti edény anyaga és kiégetési minősége messze elmarad az Azovi-tenger előterében készült edények színvonalától. Legközelebbi párhuzamai a 10–11. századi volgai bolgár kerámiák között, a T. A. Hlebnyikova szerinti beosztás 1. csoportjában ismertek (Hlebnyikova 1984, 86–87), valamint részben hasonló forma került elő a

из Немчанки (Матвеева 1977) вместе с отделанным в том же стиле навершием сабли (*рис. 48, 3*). Салтовские бляшки сочетаются в комплексе с более крупными бляшками «приуральского» стиля, возможно, от портупеи сабли или сбруи. Похожая картина и в разрушенном погребении с «116 км» от г. Самара (Матвеева 1976), где дериват салтовской бляшки горизонтов II/III и III, а также салтовское стремя горизонта III сочетаются с приуральскими деталями ремней (*рис. 48, 1*) (ср. Chalikova–Chalikov 1981, Taf. XXIXA, 7). В разрушенных погребениях IX–X вв. с «24 км» Самары (Сташенков 2012, рис. 75–79) узко датируемых признаков нет, как нет и возможности ограничить бытование такого комплекса вооружения какой-то одной культурной средой.

Чуть выше Самарской Луки, на том же левом берегу Волги, исследованы два впускных погребения в кургане у пионерлагеря «Золотая нива» (Васильева 1979, 208–211, рис. 4). Погребения однотипны – совершены в узких прямоугольных гробах, сбитых гвоздями. Это весьма необычно, учитывая наличие инвентаря, поскольку деревянные гробы с гвоздями распространяются на территории Волжской Булгарии и Приуралья лишь после мусульманизации этих регионов (Измайлов 2013), а на территории Хазарии – в Саркеле-Белой Веже – уже в древнерусский период существования памятника (Артамонова 1963, 35–42). Инвентарь обоих погребений представлен снаряжением лучника – роговыми накладками сложносоставных луков, наконечниками стрел и костяными деталями колчанов (Васильева 1979, рис. 4). Состав и форма роговых накладок соответствует типу «венгерского» лука (Савин–Семёнов 1995, 76; Измайлов 1998, 247–249, рис. 4–8), а подбор наконечников стрел обычен для степных погребений IX–XI вв.

Наиболее узнаваемым предметом из двух комплексов является костяная накладка колчана из п. 2 Золотой нивы (Васильева 1979, рис. 4, 16), находящая аналогии в п. 75, 143, 195, 212 Большетарханского могильника (Генинг–Халиков 1964, рис. 14, табл. XIII, 15, 17, 19, 20), в погребениях типа Субботцев (*рис. 7, 7; рис. 8, 1; рис. 20, 18*) и кочевников Южного Приуралья (Мажитов 1981, рис. 13, 19). По характерным

tankejevkai 351. sírban (Khalikova–Kazakov 1977, pl. XII, 10, 26; Gening–Halikov 1964, рис. 20, 3, 4), méghozzá 10. századi övdíszekkel együtt.

A Maricsevka falu közelében előkerült bolygatott sírból a III. szaltovói horizonthoz tartozó veretes öv került elő (*48. kép 2*). Ugyanennek a horizontnak az övveretei ismertek a nyemcsankai leletegyüttesben is (Matvejeva 1977), amelyhez egy további, szintén ebben a stílusban kidolgozott szablya markolatgombja is tartozott (*48. kép 3*). Nyemcsankában a szaltovói veretek az Urál vidékére jellemző nagyobb méretű veretekkel együtt fordultak elő. Lehetséges, hogy ezek eredetileg szablyahüvelyt vagy lószerszámot díszítettek. Hasonló a helyzet a Szamarai területen a 116-os kilométerkőnél talált bolygatott sír esetében is (Matvejeva 1976), amelyhez a II/III. és a III. szaltovói horizonthoz tartozó veretek utánzata és a III. horizontra jellemző kengyel mellett az Urál vidékére jellemző övdíszek is tartoztak (*48. kép 1*) (vö. Chalikova–Chalikov 1981, Taf. XXIXA, 7). A Szamarától 24 km-re talált, 9–10. századi bolygatott sírokban (Sztasenkov 2012, рис. 75–79) nincsenek szűken keltezhető leletek, így csak korlátozott lehetőségekkel rendelkezünk, hogy az itt talált fegyverleletet egy adott kulturális közeghez soroljuk.

A szamarai Volga-könyöktől kicsit északabbra, a Volgának ugyancsak a bal partján, a Zolotaja nyivai úttörőtábor közelében lévő kurgánban két másodlagos temetkezést tártak fel (Vasziljeva 1979, 208–211, рис. 4). A temetkezések azonos típusúak: szűk, téglalap alakú, leszegezett koporsókat használtak. A sírmellékletet figyelembe véve ez igencsak furcsa, mivel Volgai Bolgária területén és az Urál vidékén csak a terület iszlamizációja után terjedtek el a leszegezett koporsók (Izmajlov 2013). A Kazár Kaganátus területének lelőhelyein – például az óorosz évkönyvekben Bjelaja Vezsa néven említett Sarkelben – viszont már a rusz időszakban is megfigyelhető ez a szokás (Artamonova 1963, 35–42). Mindkét sír mellékletei között megtalálhatóak az íjászfelszerelés maradványai: íjcsontok, nyílhegyek és a tegez csontból faragott borítása (Vasziljeva 1979, рис. 4). A szarulemezek összetétele és formája megfelel a 'magyar' típusú íjnak (Szavin–Szemjonov 1995, 76; Izmajlov 1998, 247–249, рис. 4–8), a nyílhegyek típusai pedig a 9–11. századi sztyeppi sírokban általános nyílhegytípusoknak felelnek meg.

круглым разделителям-«тройничкам» с розеткой в центре (Генинг–Халиков 1964, рис. 14, 3) п. 212 Больших Тархан синхронно п. 22, 41 Большетиганского могильника (Chalikova–Chalikov 1981, Taf. XVIII, Taf. XXXA), а в п. 143 Больших Тархан находилось аркообразное стремя с высокой трапециевидной петлей (Генинг–Халиков 1964, табл. IX, 12), бытование которых в комплексах салтовской КИО ограничивается горизонтами I–II. Т.е. в среде волжских булгар рассматриваемый тип накладок появляется даже ранее субботцевского горизонта и бытует параллельно существованию ранних комплексов Большетиганского могильника. В комплексе п. 1 к. 2 Ямаши-Тауского могильника такая накладка сочетается с разделителям-«тройничком» без розетки в центре и аркообразным салтовским стременем горизонта II (бытующего, правда, и позже), а также с комплексом приуральских сбруйных украшений (*рис. 56, 5*), сравнимых с находками из п. 23 и 47 Большетиганского могильника (Chalikova–Chalikov 1981, Taf. XIX, Taf. XXXIII).

Таким образом, при датировке погребений из кургана Золотой нивы мы сталкиваемся с очевидным противоречием времени бытования аналогий погребальному инвентарю (IX–X вв.) и элемента погребального обряда в виде сбитого гвоздями деревянного гроба (не ранее конца X в.). Предпочтительней кажется всё же первая датировка, поскольку распространение деревянных гробов у населения Восточной Европы, начиная с конца X в. было связано прежде всего с религиозными реформами – принятием монотеистических религий, тогда как погребения Золотой нивы ни мусульманскому, ни христианскому обряду несомненно не соответствуют. С другой стороны, нельзя исключать и фактор влияния исламского обряда волжских булгар на соседние группы кочевников в конце X–XI вв.

В. А. Иванов рассматривал самарскую группу погребений как отражение пути мадьяр на запад, полагая, что именно в этом районе произошло форсирование р. Волги (Иванов 1996; Иванов 1999, 93–97). С. Б. Перепёлкин и Д. А. Сташенков отметили, что подобная версия имеет право на существование только если указанные памятники будут датированы не позднее

A két temetkezés mellékletei közül a legjobban azonosítható tárgy a Zolotaja nyivai 2. sírban talált, csontból készült tegezszájlemez (Vasziljeva 1979, рис. 4, 16), amelynek párhuzamai ismertek a Bolsije Tarhani-i temető 75., 143., 195. és 212. számú temetkezéseiben (Gening–Halikov 1964, рис. 14, табл. XIII, 15, 17, 19, 20), a szubbotci lelettípus sírjaiban (*7. kép 7; 8. kép 1; 20. kép 18*), valamint az Urál-vidék déli részének nomád temetkezéseiben (Mazsitov 1981, рис. 13, 19). A jellegzetes kerek, középen rozettával díszített, hármas küllős szíjelosztó korong alapján (Gening–Halikov 1964, рис. 14, 3) a Bolsije Tarhani-i 212. sír egyidős a Bolsije Tyigani-i 22. és 41. sírral (Chalikova–Chalikov 1981, Taf. XVIII, Taf. XXXA), a Bolsije Tarhani-i 143. sírból előkerült trapéz alakú, magas függesztőfüllel ellátott boltozatos szárú kengyel pedig (Gening–Halikov 1964, табл. IX, 12) csak az I. és II. szaltovói horizont idején volt használatban. Vagyis a volgai bolgárok hagyatékában az áttekintett csont tegezborítás korábbi, mint maga a szubbotci horizont, és az a Bolsije Tyigani-i temető korai sírjaival egyidős. A jamasi-taui temető 2. kurgán 1. sírjából egy ugyanilyen tegezszájlemez mellett egy hármas szíjelosztó korong (ennek közepén nem volt rozettás díszítés), továbbá egy, a II. szaltovói horizonthoz tartozó boltozatos szárú kengyel (igaz, ezt a típust később is használták), valamint az Urál vidékére jellemző lószerszámdíszek is előkerültek (*56. kép 5*). Hasonló lószerszámdíszek ismertek a Bolsije Tyigani-i 23. és 47. sírból is (Chalikova–Chalikov 1981, Taf. XIX, Taf. XXXIII).

Ily módon a Zolotaja nyivai kurgán sírjainak keltezésekor a sírmellékletek párhuzamainak kora (9–10. század), valamint a leszögelt fakoporsós temetkezés megjelenése (legkorábban a 10. század végén) közötti nyilvánvaló időbeli ellentmondásba ütközünk. Úgy tűnik, hogy az első keltezést kell előnyben részesítenünk, mert a 10. század végétől kezdődően a fakoporsók kelet-európai elterjedése elsősorban a különböző monoteista vallások felvételével volt összefüggésben. A Zolotaja nyivai sírok viszont kétségkívül nem felelnek meg sem a muszlim, sem pedig a keresztény temetkezési szokásoknak. Másrészt viszont nem zárhatjuk ki azt a tényezőt sem, hogy az iszlámot felvevő volgai bolgárok temetkezési szertartása hatással lehetett a szomszédos nomád törzsekre a 10. század végén és a 11. században.

2-й пол. IX в. (Перепёлкин–Сташенков 1996, 204–205). Не вдаваясь в абсолютные даты, отметим, что относительная позиция рассматриваемой группы погребений по сравнению с погребениями типа Субботцев Северного Причерноморья пока не может быть признана как предшествующая им. Комплексы из Немчанки, «116 км» и Марычевки демонстрируют вовлечение данной группы населения в орбиту влияния салтовской КИО, причем горизонта III, на стадии которого уже происходит появление субботцевского населения в Северном Причерноморье. Погребения из кургана Золотой нивы заставляют предполагать даже более позднюю их хронологическую позицию, в которой нет сомнений в случае с погребением из Просвета. В группе пока нет ярких признаков «мифологического» стиля, представленного в погребениях типа Субботцев и Большетиганском могильнике. Также, судя по немногочисленным исследованным погребениям, нет и явных параллелей в погребальном обряде. Самарская группа памятников в настоящее время выглядит как отражение временного проживания здесь сепаратной группы населения, прямо не связанной ни с группой, оставившей Большетиганский могильник, ни с мигрировавшей на запад субботцевской группой.

Единственным погребением, для которого действительно допустима ранняя хронологическая позиция, пока остается погребение из Луговского, расположенное гораздо южнее самарской группы, фактически на границе с хазарским доменом.

VI.5. Среднее Поволжье, Поочье, Нижнее Прикамье

Бассейн р. Волги – обширный регион, объединенный многими общими чертами, но всё же исторически разделяющийся на самостоятельные подрегионы с разными векторами культурных связей. Непосредственно гранича с Приуральем, Поволжье в контексте субботцевской проблемы заставляет отбросить в качестве самостоятельного определяющего культурного признака наличие приуральских и «восточных» типов артефактов, которые в Северном Причерноморье наоборот выступали ярким маркером именно

V. A. Ivanov a Szamara környéki sírcsoportban a magyarok nyugati irányú vándorlásának eredményét látta. Feltételezése szerint a magyarok éppen ebben a régióban keltek át a Volgán (Ivanov 1996; Ivanov 1999, 93–97). Sz. B. Perepjolkin és D. A. Sztasenkov megjegyezte, hogy egy ilyen elméletnek csak akkor van létjogosultsága, ha az említett sírok a 9. század második felénél nem későbbiek (Perepjolkin–Sztasenkov 1996, 204–205). Az abszolút keltezést mellőzve megjegyezzük, hogy az említett Szamara környéki sírokat összehasonlítva a szubbotci lelettípus temetkezéseivel a Fekete-tenger északi előterében, egyelőre nem mondható el, hogy a szamarai sírok lennének a korábbiak. A nyemcsankai és maricsevkai temetkezések, valamint a Szamarai területen a 116-os kilométerkőnél található sír azt mutatja, hogy a hozzájuk tartozó népesség a III. szaltovói horizont hatása alá került, amelynek időszakában már folyamatban volt a szubbotci lakosság beszivárgása a Fekete-tenger északi előterébe. A Zolotaja nyivából előkerült síroknál a későbbi keltezés csak feltételezhető, míg a proszveti sír esetében ugyanezt kétségtelenül állíthatjuk. A Szamara környéki sírcsoportban annak a ’mitológiai’ stílusnak egyelőre nincs olyan világos példája, amilyenek a szubbotci horizont sírjaiban, illetve Bolsije Tyiganiban ismertek. A csekély számú feltárt és vizsgált sír alapján a temetkezési szokásokban sem figyelhető meg egyértelmű párhuzam. A Szamara környéki sírok jelenleg úgy értelmezhetők, mint egy olyan különálló csoport átmeneti ott-tartózkodásának nyoma, amely sem a Bolsije Tyigani-i temetőt hátrahagyó népességgel, sem pedig a nyugatra vándorló szubbotci csoporttal nem állt közvetlen kapcsolatban.

Jelenleg a lugovszkojei sír az egyetlen temetkezés, amelynek korai keltezése valóban feltehető, ez azonban a Szamara környéki síroktól jóval délebbre, gyakorlatilag a Kazár Kaganátus határán található.

VI.5. A Volga középső folyása, az Oka, valamint az Alsó-Káma vidéke

A Volga medencéje egy olyan tágas térség, amelyet ugyan sok közös vonás kapcsol össze, ennek ellenére a különböző kulturális hatások történetileg több önálló alrégióra tagolják. A Volga-vidék esetében a közvetlen határ az Urál térségével arra késztet, hogy az uráli és a ’keleti’ típusú leletek feltűnését itt ne

памятников типа Субботцев. Здесь нас, наоборот, интересуют лишь элементы, появившиеся вследствие субботцевского культурного влияния – прямого или опосредованного.

Отметим сразу, что степень такого влияния, учитывая географический разброс памятников, весьма скромная. К западу от Волги речь идет о группе древнемордовских могильников: Елизавет-Михайловский, Пановский, Лядинский, Крюково-Кужновский, Стёксово II, Выползово I, где ощущается заметное влияние салтовской КИО, и поэтому вероятно именно салтовское посредничество. Так, в п. 135 Пановского могильника наконечник со сценой терзания орлом лани входил в состав обычного салтовского поясного набора горизонта IV (*рис. 49, 5*) (Алихова 1969, табл. 21), а в п. 35 Лядинского могильника весьма схематический дериват поясного набора с мотивом широкого трилистника сочетался с копией салтовского пояса горизонта III, в состав которого входил наконечник со схематической передачей сюжета поясов «мифологического» стиля (*рис. 49, 10*) (Воронина 2007, рис. 16, рис. 17). В п. 115 Елизавет-Михайловского могильника представлен пояс «синтезного» стиля (*рис. 49, 7*) (Алихова 1969, табл. 42), полностью аналогичный поясному набору из Ново-Николаевки. В п. 20 Лядинского могильника к салтовскому влиянию относится лишь одно из стремян и подвески к поясу, тогда как поясной набор декорирован танским растительным мотивом, а на ножнах ножа использована пальметта с мотивом «пылающей жемчужины», весьма близкая венгерским (*рис. 45, 3*).

В Крюковско-Кужновском могильнике (Иванов 1952) последовательно представлены все салтовские горизонты I–V. Аналогии субботцевскому комплексу культуры здесь впервые проявляются на этапе горизонта II/III в виде литых серег с многоярусной неподвижной подвеской (*рис. 50*). В п. 217 на поясе сочетались пряжка с декором крином, как на наконечниках и бляшках из Кобана (*рис. 41, 5, 8*), бляшки с композицией из слитых в ромб «трехягодных» стеблей и наконечник с изображением правителя и львов «мифологического» стиля (*рис. 50*). В п. 407 сочетаются салтовские бляшки горизонта III и наконечник горизонта IV; сюда же

tekintsük önálló, meghatározó kulturális markernek a szubbotci kérdéskörrel kapcsolatban, ellentétben a Fekete-tenger északi előterével, ahol ugyanezek a leletek épp a szubbotci típusú leletkör világos elkülönítésében játszanak szerepet. Ebben az alfejezetben most csak azok az elemek fontosak számunkra, amelyek – közvetlenül vagy közvetve – a szubbotci kulturális hatás következményeként jelentek meg.

Azonnal meg kell jegyeznünk, hogy tekintettel a lelőhelyek földrajzi szétszórtságára, a szubbotci hatás mértéke rendkívül csekélynek mondható ezeken a területeken. A Volgától nyugatra az ősmordvin temetők csoportja jöhet számításba: a jelizavet-mihajlovkai, a panovói, a ljadai, a krjukovo-kuzsnovói, valamint a sztyokszovói II. és vipolzovói I. temetők leletanyagában jelentősebb szaltovói hatás érzékelhető, ezért épp a szaltovói közvetítést feltételezhetjük. Így kerülhetett a panovói temető 135. sírjában egy sast és dámszarvast ábrázoló állatküzdelmi jelenettel díszített szíjvég egy olyan veretes övre, amelynek többi díszítménye a IV. szaltovói horizont jellegzetességeit hordozza (*49. kép 5*) (Alihova 1969, табл. 21). A ljadai temető 35. sírjában talált övdíszek, amelyeket a széles hármaslevél-motívum rendkívül sematikus utánzatával díszítettek, egy olyan övhöz tartoztak, amely a III. szaltovói horizontra jellemző készlet másolata. Ehhez az övhöz tartozik az a szíjvég is, amelyen az ún. 'mitológiai stílus' egy jelenetét ábrázolták, szintén sematikusan (*49. kép 10*) (Voronyina 2007, рис 16, рис. 17). A jelizavet-mihajlovkai 115. sírban talált 'vegyes' stílusú öv (*49. kép 7*) (Alihova 1969, табл. 42) tökéletes párhuzama a novo-nyikolajevkai övkészletnek. A ljadai 20. sírban talált leletek közül csupán az egyik kengyelen és az övhöz kapcsolódó egyik csüngőn figyelhető meg szaltovói hatás, ugyanakkor magát a veretes övetet a Tang-korra jellemző növényi ornamentika díszíti. A sírban talált késtokon egy 'lángoló gyöngy' motívummal ellátott kis palmetta látható (*45. kép 3*), amely rendkívül közel áll a magyar leletanyagból ismert hasonló motívumhoz.

A krjukovo-kuzsnovói temető leletanyagában (Ivanov 1952) megszakítás nélkül jelen van az összes (I–V.) szaltovói horizont. A szubbotci leletek párhuzamai itt először a II/III. horizont időszakában jelentek meg többtagú, rögzített csüngőkkel díszített öntött fülbevalók formájában (*50. kép*). A 217. sír-

издателями отнесена более крупная бляшка с кольцом, полностью аналогичная по оформлению деталям пояса с растительным декором пояса из п. 55б (*рис. 50*) (Иванов 1952, табл. XXVIII, 3, 12, 14, табл. XXXI, 11), что очевидно является ошибкой, поскольку наличие пояса другого типа в п. 407 не засвидетельствовано, а вот в описании поясного набора из п. 55б бляшки с кольцом и растительным декором как раз значатся. Дериваты такого же типа бляшек с кольцом входят в поясной набор из п. 69 (*рис. 50*) вместе с пряжкой и бляшками «синтезного» салтовско-субботцевского стиля. Каплевидные бляшки пояса из п. 132 (*рис. 50*) аналогичны бляшкам из п. 648 Танкеевки, где они сочетаются с салтовскими бляшками горизонта III и наконечником горизонта IV (*рис. 51*). Бляшка субботцевского стиля с мотивом «пылающей жемчужины» в п. 381 Крюковско-Кужновского могильника сочетается с салтовской пряжкой горизонта V; обычные пояса этого же горизонта представлены в п. 194 и 562 (*рис. 50*).

Поясные бляшки с «узелковым» бордюром и растительным декором мотива трёхлистника находились в п. 77 Стёксово II и п. 10 Выползово I (Мартьянов 2001, рис. 75, 13, рис. 114, 10). Других датирующих предметов в указанных комплексах не было, в целом же на могильниках отмечены горизонты и IX, и X вв.

В бассейн р. Вятки дошли лишь слабые отголоски субботцевского стиля (Лещинская 1995, рис. 19, 3, 4). Бляшки с кольцом из п. 3 Кочергинского могильника (Талицкий 1940) с ромбом по центру, по всей видимости, являются очень схематизированным дериватом поясных бляшек из п. 217 Крюковско-Кужновского могильника с мотивом перевитых стеблей (*рис. 50*). В погребении они сочетались с салтовскими бляшками горизонта III (*рис. 49, 6*), что вновь говорит об опосредованном механизме передачи влияния.

В регионе Прикамья украшения субботцевского стиля представлены в Игимском, Варнинском, Поломском I и Редикорском могильниках, а также Большетиганском. К этому же географическому региону тяготеет и Танкеевский могильник. Отличительной чертой комплексов лесной зоны является наличие практически во всех них деталей «синтезного» стиля, co-

ban az övet a kobani szíjvégekhez és veretekhez hasonlóan (*41. kép 5, 8*) liliomos övcsat díszítette, továbbá rombusz alakot formáló ’hárombogyós’ indákból álló kompozícióval díszített öntött veretek és uralkodót meg oroszlánokat ábrázoló ’mitológiai’ stílusú szíjvég (*50. kép*). A 407. sírban a III. horizont veretei és a IV. horizont szíjvége együtt fordult elő. A publikációban ugyanide sorolták a többi lelethez képest nagyobb méretű karikacsüngős veretet, amely kialakítását tekintve tökéletesen párhuzamos az 55b sírból származó övdíszek növényi ornamentikájával (*50. kép*) (Ivanov 1952, табл. XXVIII, 3, 12, 14, табл. XXXI, 11). Azonban itt nyilvánvalóan egy tévedésről van szó, mivel a 407. sírban másik, a fent említett övtől eltérő típusú öv előkerülése nem dokumentált, ezzel szemben az 55b sír övdíszeinek leírása ténylegesen említ növényi díszítéssel ellátott karikacsüngős vereteket. Ugyanennek az övverettípusnak a csüngős derivátumai fordultak elő a 69. sír övkészletében, ’vegyes’, szaltovói–szubbotci stílusban díszített csattal és veretekkel együtt (*50. kép*). A 132. sírból származó csepp alakú övveretek (*50. kép*) a tankejevkai 648. sír díszítményeivel mutatnak párhuzamot, ahol ezekhez a III. horizont veretei és a IV. horizont szíjvége társultak (*51. kép*). A krjukovo-kuzsnovói 381. sírban talált, ’lángoló gyöngy’ motívummal díszített szubbotci stílusú veret az V. szaltovói horizont csatjával együtt fordult elő. Az V. horizontra általánosan jellemző öveket a 194. és 562. sírokból ismerünk (*50. kép*).

A sztyokszovói II. temető 77. sírjából és a vipolzovói I. temető 10. sírjából ’pálcatagos’ bordűrrel és hármaslevél-motívummal díszített övveretek kerültek elő (Martyjanov 2001, рис. 75, 13, рис. 114, 10). Az említett leletegyüttesekben egyéb keltező értékű tárgy nem volt, de összességében a két lelőhelyet a 9. és 10. század horizontjai jellemzik.

A szubbotci stílus a Vjatka folyó medencéjébe csupán közvetve, kisebb mértékben jutott el (Lescsinszkaja 1995, рис. 19, 3, 4). A kocserginói temető 3. sírjában feltárt karikacsüngős veretek (Talickij 1940), amelyeket középen rombuszmintával díszítettek, minden valószínűség szerint a krjukovo-kuzsnovói temető 217. sírjában talált, egymásba fonódó indákkal díszített övveretek igencsak sematizált másolatai (*50. kép*). A kocserginói 3. sírban ezek a veretek a III. szaltovói horizont vereteivel együtt fordultak elő (*49. kép 6*), ami ismételten

четающих салтовский «лотос» и «узелковый» бордюр. Поясные детали в этом стиле представлены в п. 323, 449 и 469 Варнинского могильника (Иванова–Куликов 2000, кат. 185, кат. 209, кат. 211), Редикорском «кладе» 1908 г. (*рис. 49, 3*) и п. 2 Игимского могильника (*рис. 49, 1*). Детали «мифологического» стиля входят в пояса из Редикорского «клада» 1908 г., п. 323 Варнинского могильника и п. 2 Игимского, а мотив широкого трилистника представлен на деталях пояса из п. 469 Варнинского могильника и шумящей подвеске из Редикорского «клада» 1908 г. (*рис. 49, 1–4*). В п. 7 могильника Мыдлань-шай обломок ажурного поясного наконечника со сценой охоты на оленя (Генинг 1962, табл. IV, 29) (ср. *рис. 29, 3, 4*) найден вместе с дирхемом 821/822 гг., что свидетельствует о длительном бытовании этого типа украшений в Прикамье. Следы же влияния собственно субботцевских стилей в этом могильнике можно отметить лишь в виде поясного наконечника «синтезного» стиля из п. 78, сочетающего салтовский трилистник горизонта IV и мотив стебля с «трехягодным» окончанием (Генинг 1962, табл. IV, 28). В п. 123 Поломского I могильника к «мифологическому» стилю принадлежит наконечник с изображением льва (*рис. 49, 9*), аналогичный наконечникам из Верхнего Салтова (*рис. 30, 18, 22*) и кат. 51 Дмитровки (Плетнёва 1989, рис. 85), а также щитку пряжки из п. 3 Большетиганского могильника (*рис. 30, 13*). При этом способ крепления ремешка к пряжке обоймицей (*рис. 49, 9*) сближает п. 123 Поломского I могильника с упомянутыми выше Редикорским «кладом» (*рис. 49, 3*) и п. 7 могильника Мыдлань-шай (Генинг 1962, табл. III, 8). В п. 45 Поломского I могильника сочетались поясные детали с волнистым краем, аналогичные набору из п. 18 Слободзеи (*рис. 13, 2, 3; рис. 34, 11, 14*) и подражание салтовской пряжке горизонта II (*рис. 49, 8*).

Танский растительный декор наблюдаем на подквадратных бляшках из Редикора (*рис. 49, 3*), судя по их количеству, составлявших либо отдельный пояс, либо украшения сбруи. Также, вероятно, вариация танского декора представлена на оковках скоб сабли из разрушенного погребения Поломского I могильника (Иванов 1997, рис. 52, 2), где использован и мотив свернув-

arra utal, hogy a szaltovói hatás közvetett módon jutott el erre a területre.

A Káma menti régióban szubbotci stílusú díszítmények a következő temetőkben ismertek: Igim, Varnyi, Polom I. temető, Redikor, Bolsije Tyigani, de a tankejevkai temető is ehhez a földrajzi régióhoz áll közel. Az erdővidék lelőhelyeit az különbözteti meg a többi lelőhelytől, hogy itt szinte minden övdísz 'vegyes' stílusú, vagyis egyszerre alkalmazzák a szaltovói lótuszmintát és a 'pálcatagos' bordűrt. Ilyen stílusban készült övvereteket találunk a varnyi temető 323., 449. és 469. sírjában (Ivanova–Kulikov 2000, кат. 185, кат. 209, кат. 211), az 1908-ban előkerült redikori 'kincsleletben' (*49. kép 3*), valamint az igimi temető 2. sírjában (*49. kép 1*). A 'vegyes' stíluson kívül 'mitológiai' stílusú övdíszek is megtalálhatóak az 1908-as redikori 'kincsleletben', a varnyi 323. sírban, valamint az igimi 2. sírban. A széles hármaslevél-motívum a varnyi 469. sír övveretein és az 1908-as redikori 'kincs' csörgős csüngőjén fordul elő (*49. kép 1–4*). A midlany-saji temető 7. sírjában a töredékesen megmaradt áttört díszítésű szíjvég mellett, amelyen egy szarvast ábrázoló vadászjelenet látható (Gening 1962, табл. IV, 29) (vö. *29. kép 3, 4*), egy 821/822-ben vert dirhem volt. Ebből arra következtethetünk, hogy ez a díszítménytípus hosszú ideig használatban volt a Káma mentén. Ugyanezen hatások között szintén a midlany-saji temetőben a tényleges szubbotci stílusokra mindössze a 78. sírban talált 'vegyes' stílusú szíjvég utal. Ez a szíjvég a IV. szaltovói horizont hármaslevél-motívumával, valamint a 'három bogyóban' végződő indamotívummal együtt fordult elő (Gening 1962, табл. IV, 28). A polomi I. temető 123. sírjában talált oroszlános szíjvég a 'mitológiai' stílushoz tartozik (*49. kép 9*), és a Verhnyij Szaltovban (*30. kép 18, 22*), valamint a dmitrovkai 51. kamrasírban (Pletnyova 1989, рис. 85) talált szíjvégekkel, illetve a Bolsije Tyigani-i 3. sírból ismert csattest díszítésével (*30. kép 13*) mutat párhuzamot. Emellett az a megoldás, ahogy a polomi I. temető 123. sírjából előkerült övcsatot szíjbefogó pánttal rögzítették a szíjhoz (*49. kép 9*), kapcsolatba hozza ezt a temetkezést a fentebb már említett redikori 'kincslelettel' (*49. kép 3*), valamint a midlany-saji 7. sírral (Gening 1962, табл. III, 8). A polomi I. temető 45. sírjából származó hullámos peremű övdíszek, amelyek a szlobodzejai 18. sír vereteivel (*13. kép 2, 3; 34. kép 11, 14*) mutatnak párhu-

шейся лани, идентичный украшению скоб из п. 8 Большетиганского могильника (*рис. 27, 15; рис. 40 b*). Судя по изогнутой форме перекрестья, поломская сабля датируется не ранее X в., что вместе с поясом из п. 20 Лядинского могильника свидетельствует об относительно позднем проникновении танской орнаментальной стилистики в лесную зону Поволжья и Прикамья. Отметим, что и перекрестье сабли из п. 8 Большетиганского могильника на рисунке в публикации представлено изогнутым, с опущенными вниз концами (Chalikova–Chalikov 1981, Taf. VII, 20), чего в реальности нет – перекрестья сабель из п. 6, 8, 9, 28, 33 могильника в целом однотипны. Другое дело, что бляшки пояса из п. 8 Больших Тиган (Chalikova–Chalikov 1981, Taf. VII, 15, 16) не встречены в других погребениях могильника, а их декор крином находит аналогии в оформлении сабли из огузского п. 4 к. 8 Ченин (*рис. 84, 5, 18*) (Круглов 2001, рис. 4).

Редикорская находка 1908 г., объявленная в первой публикации «кладом» (ОАК 1913, 228–230), к сожалению, не может рассматриваться в качестве такового из-за неизвестных условий находки. Набор предметов из этой покупки обнаружен, скорее всего, на известном по археологическим раскопкам Редикорском могильнике и составляет инвентарь одного или нескольких женских погребений, а также как минимум одного мужского. В то же время, нет сомнений, что представленный в комплексе инвентарь хронологически близок. Закрытые комплексы погребений – п. 323, 449 и 469 Варнинского и п. 2 Игимского могильников (*рис. 49, 1, 2, 4*) также демонстрируют сочетание субботцевских стилистических групп 2, 3, 4 с «синтезной» группой 6, т.е. вновь мы сталкиваемся не с исходным субботцевским импульсом, а с уже прошедшим стадию культурного синтеза с салтовскими традициями.

Наибольший интерес исследователей в контексте древневенгерской проблематики из памятников Прикамья и прилегающей зоны Поволжья традиционно вызывают Большетиганский и Танкеевский могильники. Ещё один могильник – Измерский II, по-видимому, близкий по культуре Большетиганскому, открыт Е. П. Казаковым в 1995 г., но его материалы представлены пока

zamot, a II. szaltovói horizont csatjának utánzatával együtt kerültek elő (*49. kép 8*).

A Tang-korra jellemző növényi ornamentika figyelhető meg a redikori lekerekített sarkú négyzetes alakú vereteken (*49. kép 3*). Mennyiségük alapján eredetileg vagy egy különálló övhöz, vagy pedig lószerszámkészlethez tartozhattak. Úgyszintén lehetséges, hogy a Tang-kori díszítés egy variációját láthatjuk a polomi I. temető bolygatott sírjából származó szablyakoptatón (Ivanov 1997, рис. 52, 2), amelyen a hátraforduló dámszarvas motívumát is felhasználták. Ez a motívum pedig azonos a Bolsije Tyigani-i 8. sírban talált szablyához tartozó függesztőveret díszítésével (*27. kép 15; 40. kép b*). Keresztvasának hajlított formája alapján a polomi szablya nem keltezhető a 10. századnál korábbra, ez pedig a ljadai 20. sír veretes övével együtt azt bizonyítja, hogy a Tang-kori motívumok viszonylag későn jutottak el a Volga és a Káma menti erdős zónába. Megjegyezzük, hogy a publikált tárgyrajzban a Bolsije Tyigani-i 8. sírban talált szablya keresztvasát is aláhajló végekkel, ívesen ábrázolták (Chalikova–Chalikov 1981, Taf. VII, 20), ami nem felel meg a valóságnak. A temető 6., 8., 9., 28. és 33. sírjából származó szablyák keresztvasai ugyanis mind ugyanazon típusba tartoznak. Az más kérdés, hogy a 8. sírból származó övveretek (Chalikova–Chalikov 1981, Taf. VII, 15, 16) a temető többi sírjában nem fordulnak elő, liliomos díszítésük párhuzama pedig egy oguz temetkezésből, a Csenyinben feltárt 8. kurgán 4. sírjából származó szablya díszítéséről ismert (*84. kép 5, 18*) (Kruglov 2001, рис. 4).

Az 1908-ban előkerült redikori lelet, amelyet az első publikációban 'kincsleletnek' neveztek (OAK 1913, 228–230), sajnos nem tekinthető annak, mivel a lelet megtalálásának körülményei és pontos helye tisztázatlan. Ezek a – vásárlás útján megszerzett – tárgyak valószínűleg a régészeti ásatásokból jól ismert redikori temetőből származnak, és egy vagy több női sír, valamint legalább egy férfisír mellékleteiből tevődtek össze. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a leletegyüttesben előforduló tárgyak időrendjüket tekintve egymáshoz közeliek. Néhány bolygatatlan temetkezés, így a varnyi 323., 449. és 469. sír, valamint az igimi 2. sír (*49. kép 1, 2, 4*) szintén azt szemlélteti, hogy a szubbotci stíluscsoportok közül a 2., 3. és 4. számúak leletei a 6. 'vegyes' stílus leleteivel együtt is előfordulnak.

лишь малоинвентарным погребением и украшениями из сборов (Казаков 2007, рис. 23, рис. 24). Проблему хронологии Большетиганского могильника, сочетающего сразу четыре различных культурных импульса: субботцевский, салтовский, прикамский и тюрко-уральский, мы уже частично затронули выше в контексте субботцевско-салтовского взаимодействия, и ещё раз вернемся к ней ниже при рассмотрении хронологии приуральских комплексов. Анализировать хронологию Танкеевского могильника в таком же русле нет возможности, поскольку оставившая его группа населения имела иной круг контактов, и степень влияния субботцевского, салтовского и особенно тюрко-уральского комплексов культуры здесь несравненно ниже.

Начиная с первой находки разрушенного погребения в 1904 г. (ОАК 1907, 135–136), Танкеевка привлекла внимание исследователей культуры венгров X в. Позже, после начала первых стационарных раскопок исследователи убедились в наличии на могильнике признаков смешения двух этнических и культурных групп, одна из которых связана с волжскими булгарами, а другая – с угорским населением (Халикова 1971; Халикова 1972; Казаков 1971; Казаков 1972; Khalikova–Kazakov 1977). Комплекс гончарной посуды Танкеевского могильника заметным образом отличается от посуды салтовской традиции Большетарханского могильника и соотносится с керамической традицией Волжской Булгарии X–XI вв., а украшения салтовского образца единичны при наличии целой серии поясных деталей X в. (Хлебникова 1984; Казаков 1992). Это укрепило представление о более поздней хронологической позиции Танкеевского могильника по сравнению с Большетарханским и основной массой погребений Большетиганского могильника. В то же время, нельзя не обратить внимание на присутствие в составе могильника целой группы погребений, аналогии предметам из состава которых всё же происходят из более раннего периода.

В п. 966 (*рис. 51*) обнаружена шарнирная бляшка поясного набора раннесалтовского облика (ср. Комар 1999, табл. 3, 125–127, 141; Комар 2010, рис. 5, С), но, учитывая, что она единична, и то, что полностью аналогичная бляшка

Tehát ismételten nem elsődleges szubbotci hatással szembesülünk, hanem olyannal, amely a szubbotci és szaltovói hagyományok közötti kulturális szintézis fennállása után keletkezett.

A Káma mentén, valamint a Volga-vidék vele határos területein talált leletek közül a korai magyar kérdéskör vonatkozásában a kutatók között a legnagyobb érdeklődést hagyományosan a Bolsije Tyigani-i és a tankejevkai temető váltotta ki. Az E. P. Kazakov által 1995-ben feltárt izmeri II. temető, bár kultúrájában hasonlónak tűnik Bolsije Tyiganihoz, azonban leletei eddig csak mellékletekben szegény temetkezésekből, illetve a sírhoz nem köthető leletgyűjtésekből származnak (Kazakov 2007, рис. 23, рис. 24). A Bolsije Tyigani-i temető kronológiájának bonyolultságát az adja, hogy itt egyszerre négy különféle kulturális impulzus figyelhető meg: szubbotci, szaltovói, Káma menti és 'Urál-vidéki török'. Jelen munkánkban ezt már részben érintettük a szubbotci–szaltovói kölcsönhatás kapcsán, és egy későbbi fejezetben, az Urál vidékén fekvő lelőhelyek kronológiájának tárgyalásakor még visszatérünk rá. Arra nincs lehetőség, hogy a tankejevkai temető kronológiáját ugyanilyen módon tanulmányozzuk, mivel az azt hátrahagyó népesség más kapcsolatokkal rendelkezett, így itt a szubbotci, a szaltovói és különösen az 'Urál-vidéki török' hatás mértéke összehasonlíthatatlanul alacsonyabb.

A tankejevkai temető az 1904-ben megtalált első, bolygatott sírjának leleteitől kezdve (ОАК 1907, 135–136) magára vonta a magyarság 10. századi kultúráját tanulmányozó kutatók figyelmét. Később, az első tervásatások megkezdése után az ásatók megbizonyosodtak arról, hogy a temetőben két etnikai és kulturális csoport keveredett egymással. Az egyik csoport a volgai bolgárokhoz, a másik pedig egy ugor népességhez köthető (Halikova 1971; Halikova 1972; Kazakov 1971; Kazakov 1972; Khalikova–Kazakov 1977). A tankejevkai korongolt kerámiaanyag szemmel láthatóan különbözik a Bolsije Tarhani-i temető szaltovói típusú kerámiájától, és inkább a 10–11. századi volgai bolgár fazekashagyománnyal van kapcsolata. Ugyanakkor szaltovói mintás díszítmények – számos 10. századi övdísz megléte mellett is – csupán elvétve fordulnak elő (Hlebnyikova 1984; Kazakov 1992). Mindez alátámasztja a tankejevkai temető jóval későbbi idő-

в п. 1 к. 12 Хусаиновского могильника (*рис. 58, 2*) сочеталась с обычным инвентарем «тюрко-приуральской» группы, хорошо представленном и в Большетиганском могильнике (*рис. 53*), в данном случае речь идет лишь о длительном бытовании отдельных старых предметов, а не о реальном присутствии горизонта VIII в. в Танкеевском могильнике. Следующей по времени появления типа является очень схематическая копия салтовского пояса горизонта II/III из п. 636 (*рис. 51*), скорее всего, выполненная уже на этапе горизонта III.

Салтовские детали самого горизонта III, выполненные, правда, очень сглаженными оттисками, найдены в п. 468, 824 и 969; в п. 642 и 648 они сочетаются с дериватами субботцевских с мотивом «пылающей жемчужины», а в п. 863 – с наконечником «мифологического» стиля (*рис. 51*). При этом в п. 648 и 824 были также и наконечник и пряжка в стиле следующего горизонта IV, т.е. погребения совершены не ранее этого этапа. К горизонту IV следует также отнести бляшку из п. 897 и едва узнаваемые бляшки из п. 464 и 796 (*рис. 51*). В п. 825 салтовским трилистником горизонта IV на бляшках с «узелковым» бордюром замен «широкий» трилистник; так же оформлены и бляшки из п. 909, где, ко всему, «узелковый» бордюр заменен на схематический «зернёный» (*рис. 51*). На пряжке из п. 1092 декор скорее вариация субботцевского мотива стебля с «трехягодным» окончанием, а на пряжке из п. 663 трехлепестковый декор настолько схематичный, что практически не поддается точной стилевой идентификации (*рис. 51*). Очень схематизирован декор горизонта IV на туалетных коробочках из п. 300а и 568 (*рис. 52*), аналогичных коробочкам из п. 45 и 47 Большетиганского могильника (Chalikova–Chalikov 1981, Taf. XXXA, 4, Taf. XXXIII, 7). В п. 709 поясной набор развивает стиль деталей с волнистым краем и перевитым бордюром (*рис. 51*), близкий к деталям из п. 18 Слободзеи и Катериновки (*рис. 13; рис. 14*). В п. 378, где обнаружена бляшка со львом «мифологического» стиля (*рис. 51*), «узких» хроноиндикаторов не было, поэтому отнесение погребения к горизонту IV условно – оно диктуется наличием в комплексе кувшина с яйцевидным туловом и

rendi helyzetét a Bolsije Tarhani-i temetőhöz képest, valamint a Bolsije Tyigani-i sírok nagy részénél is későbbre tehető. Ugyanakkor nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy Tankejevkában egy egész sor olyan temetkezés ismert, ahol a mellékletek párhuzamai mégis korábbi időszakból származnak.

A tankejevkai 966. sírban (*51. kép*) egy korai szaltovói jellegű övhöz tartozó zsanéros veretet tártak fel (vö. Komar 1999, табл. 3, 125–127, 141; Komar 2010, рис. 5, C), azonban ez csak egy egyedi példány. Azt is figyelembe kell venni, hogy ennek a leletnek a tökéletes párhuzama a huszainovói temető 12. kurgánjának 1. sírjában talált veret (*58. kép 2*), amely az 'Urál-vidéki török' jellegű leletkör általános mellékleteivel együtt fordult elő, és ezek a tárgytípusok a Bolsije Tyigani-i temetőben is gyakoriak (*53. kép*). Így jelen esetben csupán arról van szó, hogy egyes tárgyakat hosszú ideig használtak, és nem arról, hogy a tankejevkai temetőben valóban jelen lenne a 8. századi lelethorizont. Ennek a típusnak a következő megjelenése a tankejevkai 636. sírban talált, a II/III. horizontra jellemző szaltovói típusú öv igencsak sematikus másolata (*51. kép*), amelyet minden bizonnyal már a III. horizont időszakában készítettek.

A III. szaltovói horizonthoz tartozó vereteket a tankejevkai 468., 824. és 969. sírban találtak, amelyek igencsak gyenge lenyomatok alapján készültek. Ugyanennek a horizontnak a veretei a 642. és 648. sírban a 'lángoló gyöngy' motívummal díszített szubbotci veretek utánzataival, a 863. sírban pedig egy 'mitológiai' stílusban díszített szíjvéggel együtt fordultak elő (*51. kép*). Emellett a 648. és 824. sírban már a IV. horizonthoz tartozó szíjvéget és csatot tártak fel, vagyis ezek a sírok nem lehetnek korábbiak a IV. horizontnál. Szintén a IV. horizonthoz kell sorolnunk a 897. sír vereteit, valamint a 464. és a 796. sírban talált, nehezen azonosítható vereteket is (*51. kép*). A 825. sírban a 'pálcatagos' bordűrrel díszített vereteken a széles hármaslevél-motívumot a IV. szaltovói horizont hármaslevélmintája váltotta fel. Hasonló változás történt a 909. sír veretein is: a 'pálcatagos' bordűrt sematikus álgranulációs jellegű bordűrre cserélték (*51. kép*). Az 1092. sírban talált csaton lévő díszítés valószínűleg egy szubbotci motívumnak, a 'hárombogyós' végződésű indaszárnak az egyik változata, míg a 663. sír csatján lévő háromkaréjos díszítés annyira stilizált, hogy gyakorlatilag nem lehet pontosan meghatározni, melyik stílusban készült (*51. kép*).

зажимов псалий, находящих аналогии в п. 54 несомненного X в. (Khalikova–Kazakov 1977, pl. Xa, 10, pl. XXXII, 8).

В отличие от мордовских могильников и Большетиганского, салтовский горизонт V в комплексах Танкеевского могильника пока выражен слабо – на этом этапе лишь происходит дальнейшее развитие местных стилей поясных наборов, доминировавших уже на этапе горизонта IV (*рис. 51*). В этом факте нет ничего удивительного, учитывая политический разрыв Волжской Булгарии с Хазарией в начале X в. Но в Танкеевке хорошо представлен и следующий «постхазарский» горизонт последней трети X в. (*рис. 51*), который пока не выделен в Большетиганском могильнике.

Сложно определить дату п. 263 и 476 с круглыми подвесками «венгерского» стиля (*рис. 51*). В п. 263 дополнительным показателем могут быть ребристые бусы, представленные в п. 65 Большетиганского могильника (Халиков 1984, рис. 12). В п. 476 круглая подвеска сочеталась с шумящими подвесками с «лапками» на концах, что объединяет его с п. 267 и 644 (*рис. 52*) (Khalikova–Kazakov 1977, pl. IXc, pl. XVIIIc). Серьги из последних двух погребений сопоставимы с находками из п. 5 и 9 Большетиганского могильника (Chalikova–Chalikov 1981, Taf. IV, 16, Taf. VIII, 1). Серьги с зернёной ромбической подвеской (*рис. 49, 6; рис. 52*) в п. 18 Аверинского II могильника найдены вместе с дирхемами 801 и 802 гг. чеканки (Голдина 1985, табл. II, 19), а в п. 1 и 7 могильника Мыдлань-шай – вместе с дирхемами 823/824 и 821/822 гг. (Генинг 1962, табл. I, 15), что дает *terminus post quem*. Поясные бляшки из п. 267 Танкеевки (*рис. 52*) сходны с поясами местных форм Танкеевского могильника (*рис. 51*), бытующими синхронно этапам IV–V салтовской КИО.

Среди женских погребений наше внимание привлекает также п. 30 с оковками рукояти ножа, украшенного пальметтой «венгерского» стиля (*рис. 52, 30*). Их ближайшая аналогия известна в п. 20 Лядинского могильника (*рис. 45, 3*). Погребение 30 Танкеевки объединяется в одну группу с п. 49, 56, 300а, 568, 670, для которой характерны серьги с длинной подвеской из паяных круглых бусин с прокладками между ними, гон-

A 300a és az 568. sír dobozcsüngőin a IV. horizont igencsak stilizált díszítése látható (*52. kép*), amelyek párhuzamát a Bolsije Tyigani-i 45. és 47. sírból ismerjük (Chalikova–Chalikov 1981, Taf. XXXA, 4, Taf. XXXIII, 7). A szlobodzejai 18. sírból és Katyerinovkából származó, 'hullámos' peremmel és 'összefonódó' bordűrrel ellátott övdíszekhez hasonló (*13. kép; 14. kép*), de már továbbfejlesztett változat került elő a tankejevkai 709. sírból (*51. kép*). A 378. sírban, ahol egy 'mitológiai' stílusban ábrázolt oroszlánnal díszített veretet találtak (*51. kép*), szűkebb keltezést lehetővé tévő további tárgy nem volt, így ezt a temetkezést csak feltételesen sorolhatjuk a IV. horizonthoz. A leletegyütteshez ugyanis tartozik egy olyan tojás alakú edény és egy zabla oldalpálcája, amelyek egyértelműen az 54. sírban feltárt, 10. századra keltezett leletekkel mutatnak párhuzamot (Khalikova–Kazakov 1977, pl. Xa, 10, pl. XXXII, 8).

A mordvin és Bolsije Tyigani-i temetőktől eltérően a tankejevkai temető leletanyagában az V. szaltovói horizont kevésbé van jelen. Ebben a szakaszban már csupán a IV. horizont időszakában domináns veretes övek helyi stílusú továbbfejlődése ment végbe (*51. kép*). Ezen nincs semmi meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy Volgai Bolgária és Kazária között a 10. század elején megszakadtak a politikai kapcsolatok. Viszont Tankejevkában jól megfigyelhető a 10. század utolsó harmadában a Kazár Kaganátus bukása utáni időszak 'posztkazár' horizontja (*51. kép*), amelyet Bolsije Tyiganiban egyelőre még nem sikerült kimutatni.

A 'magyar' stílusú kerek csüngőket tartalmazó 263. és 476. sírok (*51. kép*) keltezését nehéz meghatározni. A 263. sírban további támpontot jelenthetnek a bordázott gyöngyök, amelyek a Bolsije Tyigani-i 65. sírban is előkerültek (Halikov 1984, рис. 12). A 476. sírban a kerek csüngő az aljukon 'kacsatalp alakú' csüngődíszes csörgős csüngőkkel együtt fordult elő, amely megfigyelés ezt a temetkezést a 267. és a 644. sírral kapcsolja össze (*52. kép*) (Khalikova–Kazakov 1977, pl. IXc, pl. XVIIIc). Az utóbbi két sír fülbevalói összevethetők a Bolsije Tyigani-i 5. és 9. sír leleteivel (Chalikova–Chalikov 1981, Taf. IV, 16, Taf. VIII, 1). Granulációval díszített rombusz alakú csüngős fülbevaló (*49. kép 6; 52. kép*) az averini II. temető 18. sírjából 801-ben és 802-ben vert dirhemekkel együtt került elő (Goldina 1985, табл. II, 19), Midlany-sajban pedig

чарные кувшины с яйцевидным туловом, а также характерные декорированные грушевидные пуговицы (*рис. 52*). Дату группы, с одной стороны, определяет ориентир в виде декора коробочек из п. 300а и 568 в стиле поясов салтовского горизонта IV; с другой – сходный набор украшений в кат. 10 могильника Мартан-Чу (*рис. 42, 2)*, который синхронен поясным накладкам с п. 837 и 1007 Танкеевки (*рис. 51*). Для п. 30 и 670 важным хронологичским показателем выступают грушевидные орнаментированные пуговицы, которых нет в Восточной Европе в достоверных комплексах IX в.

Разброс дат отдельных типов предметов из женских погребений в самой Танкеевке получается от горизонта III до несомненных комплексов 2-й пол. X в., поэтому даже повторяющийся набор из нескольких признаков может оказаться всего лишь этнографическим, учитывая явную гетерогенность населения памятника. Так, например, в рассматриваемой группе (п. 49, 56, 300а, 568, 670, 690) нет шумящих подвесок, и все погребения ориентированы на запад. Также западная ориентировка у п. 440 и 481 с шумящими коньковыми подвесками с утиными лапками, тогда как среди погребений с арочными подвесками с трубочками на концах уверенно преобладают погребения с ориентировкой на восток. Какой-то видимой этнографической закономерности в поясных деталях, наоборот, не наблюдается. Субботцевские элементы представлены как в погребениях с западной (п. 378, 825, 863), так и восточной ориентировкой (п. 642, 648); то же касается и салтовских поясных деталей.

Как видим, Танкеевский могильник возникает на излете салтовского горизонта III, т.е. немногим позже Большетиганского, но существует дольше, причем демографический расцвет общины приходится на X в. Уже изначально могильник демонстрирует биритуальность, маркируя смешение двух разных групп населения. По сравнению с Большетиганским могильником, в Танкеевском нет сбруйных наборов тюрко-уральского круга. Разительные отличия наблюдаем и в исполнении салтовских и субботцевских поясных деталей – среди изделий Танкеевки нет прямых импортов, а копии и подражания изготавливались весьма кустарно.

ugyanez a fülbevalótípus 823/824-ben és 821/822-ben vert dirhemekkel együtt került az 1. és a 7. sírba (Gening 1962, табл. I, 15). Ezek a dirhemleletek *terminus post quem* keltezést adnak. A tankejevkai 267. sír övveretei (*52. kép*) hasonlítanak a lelőhely helyi stílusú övdíszeire (*51. kép*), amelyeket a IV–V. szaltovói horizont idején használtak.

A tankejevkai női sírok közül a 30. sírban talált kés markolatgombjának 'magyar' stílusú palmettás díszítése kelti fel a figyelmünket (*52. kép 30*). Legközelebbi párhuzama a ljadai 20. sírból ismert (*45. kép 3*). Tankejevkában a 30. sír a 49., 56., 300a, 568. és 670. sírral együtt egy olyan csoportot alkot, amelyre a hosszú, forrasztott kerek gyöngyökből álló és a gyöngyök között távtartóval felszerelt gömbsorcsüngős fülbevalók, a tojás alakú korongolt edények, továbbá a körte alakú díszgombok jellemzőek (*52. kép*). A csoport keltezését egyrészt a 300a és az 568. sírból ismert, a IV. szaltovói horizont öveinek stílusát tükröző dobozka alakú díszek határozzák meg, másrészt pedig a martan-csui temető 10. kamrasírjában talált hasonló díszítmények (*42. kép 2*). Ez utóbbiak egyidősek a tankejevkai 837. és 1007. sírból származó övveretekkel (*51. kép*). A 30. és 670. sír vonatkozásában fontos időrendi útmutatók azok a díszített, körte alakú díszgombok, amilyeneket hiteles körülmények között feltárt 9. századi kelet-európai leletegyüttesekből egyelőre nem ismerünk.

A tankejevkai női sírokból származó egyes tárgytípusok keltezése a III. szaltovói horizonttól kezdve egészen a kétség kívül a 10. század második felére datált leletegyüttesekig terjed. Ezért a lelőhelyet hátrahagyó népesség egyértelműen heterogén jellegét figyelembe véve, a néhány jellegzetességből építkező veretegyüttesek ismétlődései pusztán néprajzi sajátosságként is felfoghatók. Így például a vizsgált csoportban (49., 56., 300a, 568., 670., 690. sír) nem fordulnak elő csörgős csüngők, és minden sír nyugat–keleti tájolású. Hasonlóképpen nyugat–keleti tájolású a 440. és a 481. sír, amelyekből felül lófejben végződő, alul 'kacsatalp alakú' csüngődíszekkel és lánccal ellátott csörgős csüngők kerültek elő. Ugyanakkor azon sírok között, amelyekbe felül íves, alul harang alakú csüngődíszekkel ellátott láncos csörgős csüngőt helyeztek, a kelet–nyugati tájolás dominál. Ezzel szemben az övveretek tekintetében hasonló néprajzi jellegű törvényszerűség nem figyelhető meg. Így tehát a szubbotci elemek

Похоже, что группы населения, оставившие территориально близкие Большетиганский и Танкеевский могильники, не были близко родственны, и также находились в разных политических отношениях с носителями культурной среды салтовской КИО. Роль местного прикамского элемента в формировании культуры Танкеевского могильника специально подчеркивалась Р. Д. Голдиной (Голдина 2013).

VI.6. Юго-Западное и Южное Приуралье

«Приуральская» стилистическая группа предметов в комплексах типа Субботцев Северного Причерноморя весьма немногочисленна и, что важно, она имеет не так и много общего по набору и деталям оформления с «приуральской» группой Большетиганского могильника. Ни в одном субботцевском комплексе к западу от Волги нет лепной посуды, нет специфических приуральских женских украшений. Фактически, сходными являются лишь наборы гладких бляшек сбруйных наборов, имеющих тюркское происхождение, а также вариации поясных деталей с прямоугольной прорезью (Горбунова 2003; Горбунова 2004; Добжанский 1990), поэтому на уровне анализа стилистических особенностей группу всё же корректнее назвать «тюрко-приуральской».

При сравнении наборов инвентаря из погребений грунтовых Большетиганского и Чиш-

mind a nyugat–keleti (378., 825., 863. sír), mind pedig a kelet–nyugati (642. és 648. sír) tájolású sírokban jelen vannak, és ugyanez mondható el a szaltovói övdíszekről is.

Amint látjuk, a tankejevkai temető nem sokkal a III. szaltovói horizont vége előtt, vagyis Bolsije Tyiganinál valamivel később jött létre, és hozzá képest hosszabb ideig is használták, mivel ennek a közösségnek a demográfiai fellendülése a 10. századra esett. A temetőben már a kezdetektől fogva kétféle rítus volt jelen, ami két különböző etnikai csoport keveredését jelzi. Tankejevkában nincsenek meg az ’Urál-vidéki török’ jellegű lószerszámleletek, összehasonlítva a Bolsije Tyigani-i temetővel. A szaltovói és szubbotci típusú veretes övek készítéstechnikája között meglepő különbségek figyelhetőek meg. A Tankejevkában talált leletek között nincs közvetlen import, csupán rendkívül alacsony minőségű másolatokat és utánzatokat ismerünk. Úgy tűnik, hogy bár a Bolsije Tyigani-i és a tankejevkai temetőt hátrahagyó csoportok földrajzilag közel éltek egymáshoz, mégsem voltak közeli rokonok, és a szaltovói kultúrkör népességével is eltérő politikai kapcsolatuk volt. A tankejevkai temető kultúrájának kialakulásában a helyi, Káma-vidéki elem szerepét különösen R. D. Goldina hangsúlyozta (Goldina 2013).

VI.6. Az Urál térségének délnyugati és déli régiója

Az ’Urál-vidéki’ stíluscsoport tárgyai nagyon csekély számban fordulnak elő a Fekete-tenger északi előterében, a szubbotci horizont lelőhelyein. Fontos hangsúlyozni továbbá, hogy a szubbotci horizont leletanyagában megtalálható ’Urál-vidéki’ tárgycsoport formai és készítéstechnikai részletei kevés hasonlósággal bírnak a Bolsije Tyigani-i temető leletanyagában megtalálható ’Urál-vidéki’ tárgycsoporttal. A Volgától nyugatra egyetlen szubbotci lelőhelyen sem fordul elő sem kézzel formált edény, sem pedig tipikus Urál-vidéki női ékszer. Valójában csak a török eredetű sima, díszítetlen lószerszámveretek és a téglalap alakban áttört övveretek különböző változatai említhetők közös tulajdonságként (Gorbunova 2003; Gorbunova 2004; Dobzsanszkij 1990), ezért a stilisztikai sajátosságok elemzésének szintjén helyesebb lenne az ’Urál-vidéki török’ nevet használni inkább erre a csoportra.

минского (Казаков 1978, 20–28) могильников (*рис. 53; рис. 54*) с курганными могильниками Башкирии, напротив, наблюдается полное повторение культурного комплекса, выделенного В. А. Ивановым в «КСП-3», характерного для караякуповской культуры (Иванов 1999, 44–45). Он включает поясные наборы т.н. «катандинского» типа, изначально китайского происхождения, но усложненные различными дополнительными деталями тюрками, распространившиеся в VIII в. под тюркским влиянием по всей степной зоне Евразии от Волги до Дальнего Востока. Сбруйные наборы с характерными трехлопастными бляшками также связаны с эпохой II Тюркского каганата (Горбунова 2002, рис. 1; Кубарев 2005, табл. 28, табл. 128, табл. 138, табл. 140), но хронологический диапазон их бытования гораздо шире, как и региональные вариации в исполнении деталей. Женские украшения из комплексов имеют местное прикамско-приуральское происхождение, наиболее характерные из них – это ажурные арочные шумящие подвески, листовидные подвески ожерелья и ажурные трапециевидные серьги.

В п. 47 Большетиганского могильника поясной набор оформлен «выемчатым» бордюром (*рис. 34, 10, 12, 13, 15, 17; рис. 53*), в т.ч. и рамка пряжки. Аналогичные пряжки находились в составе п. 7 Больших Тиган, п. 2 к. 2 Бекешевского I и п. 1 к. 2 Бекешевского II могильников (*рис. 55, 1, 3*), нижнего яруса п. 1 к. 12 Хусаиново (*рис. 58, 3*); близкая пряжка с декорированной рамкой происходит и из п. 2 к. 2 Ямаши-Тауского могильника (*рис. 56, 1*). Единый монолитный горизонт с ними составляют: п. 3 к. 2 Бекешевского I; п. 1 к. 2 Ямаши-Тауского, п. 4 к. 3 и все ярусы п. 1 к. 12 Хусаиново (*рис. 55; рис. 56; рис. 58*). В наиболее выделяющемся из группы п. 47 Большетиганского могильника в комплекс входила коробочка с декором салтовского горизонта IV (*рис. 53*). В п. 2 к. 2 Ямаши-Тауского могильника (*рис. 56, 1*) к салтовским предметам принадлежат колчанный крюк и чумбурный блок горизонта II, а также аркообразное стремя. Судя по целым петлям путлища стремян из п. 3 к. 2 Бекешевского I и п. 2 к. 2 Бекешевского II могильников (*рис. 56, 2, 3*), речь идет о типе с невысокой тра-

Ezzel szemben, ha összehasonlítjuk egymással a Bolsije Tyigani-i és a csismai (Kazakov 1978, 20–28) aknasíros temetők sírmellékleteit (*53. kép; 54. kép*) Baskíria kurgánsíros temetőivel, akkor a karajakupovói kultúrára jellemző leletanyag teljes ismétlődését figyelhetjük meg, amelyet V. A. Ivanov a 43 db leletet számláló ’3. számú tárgycsoportként’ különített el a leletanyag statisztikai elemzésekor (Ivanov 1999, 44–45). Ivanov az ún. Katanda-típusú veretes öveket is ide sorolta, amely eredetileg egy Kínából származó övtípus, de a türkök különféle elemekkel kiegészítették, és így türk hatásra a 8. században a Volgától a Távol-Keletig az egész eurázsiai sztyeppen elterjedt. A jellegzetes háromkaréjos lószerszámveretek szintén jellemzőek a II. Türk Kaganátus időszakára (Gorbunova 2002, рис. 1; Kubarjev 2005, табл. 28, табл. 128, табл. 138, табл. 140), viszont használatuk időbeli intervalluma jóval tágabb, a veretek készítéstechnikájának regionális változatai pedig sokfélék. A női ékszerek helyi, Káma menti és Urál-vidéki eredetűek, a legjellemzőbbek közülük az áttört díszítésű, ívelt fejű, láncos csörgős csüngők, a nyaklánc levél alakú csüngői és az áttört díszítésű, trapéz alakú fülbevalók.

A Bolsije Tyigani-i 47. sírban talált övdíszeket és a csat keretét ’bemélyített’ bordűrrel díszítették (*34. kép 10, 12, 13, 15, 17; 53. kép*). A csat párhuzamai a Bolsije Tyigani-i 7. sírból, a bekesevói I. temető 2. kurgán 2. sírjából, a bekesevói II. temető 2. kurgán 1. sírjából (*55. kép 1, 3*), valamint a huszainovói 12. kurgán 1. sírjának alsó rétegéből (*58. kép 3*) kerültek elő. Ismert ezenkívül továbbá egy hasonlóan díszített keretű csat a jamasi-taui 2. kurgán 2. sírjából is (*56. kép 1*). Az említett sírokkal egységes horizontot alkot a bekesevói I. temető 2. kurgán 3. sírja, a jamasi-taui 2. kurgán 1. sírja, a huszainovói 3. kurgán 4. sírja, továbbá ugyanitt a 12. kurgán 1. sírjában a betöltés összes rétege (*55. kép; 56. kép; 58. kép*). A csoportból a legkiemelkedőbb a Bolsije Tyigani-i 47. sír, amelynek mellékletei közé tartozik egy dobozkacsüngő is, amelyet díszítése alapján a IV. szaltovói horizontba sorolhatunk (*53. kép*). A jamasi-taui temető 2. kurgán 2. sírjában talált leletek esetében (*56. kép 1*) a szaltovói tárgyak közé tartozik a II. horizontra jellemző tegezakasztó és szügyelődísz, valamint egy boltozatos szárú kengyel. A bekesevói I. temető 2. kurgán 3. sírjából, valamint a bekesevói II. temető 2. kurgán 2. sírjából származó kengyelek

пециевидной петлей, наиболее распространенном на этапе салтовского горизонта II (*рис. 39*). Более раннее восьмеркообразное стремя находилось в п. 4 к. 3 Хусаиново (*рис. 56, 6*), но общий состав комплекса не даёт оснований подозревать его раннюю дату.

Горизонт VIII в. среди приуральских подкурганных захоронений хорошо вычленяется благодаря аналогиям с раннесалтовским горизонтом I (*рис. 57, 6–13*) (Комар 1999; Комар 2009). В группе комплексов: п. 3 к. 7 и к. 9 Хусаиново, к. 7, п. 2 к. 27, п. 1 и п. 2 к. 31, к. 47 Лагеревского и п. 1 к. 6 Идельбаевского могильников, восточнотюркское влияние проявляется лишь в поясных наборах из п. 3 к. 7 Хусаиново и п. 1 к. 31 Лагерево (*рис. 57, 11, 12*), тогда как защитное и наступательное вооружение повторяет раннесалтовские типы, так же, как и ременные детали из других погребений. В к. 7 и п. 1 к. 31 Лагерево находились даже малые пряжки – дериваты «геральдических» VII в. (*рис. 57, 11, 13*), а вот напоминающие «геральдические» бляшки из нижнего яруса п. 1 к. 12 (*рис. 58, 3*), п. 4 к. 6 и к. 8 Хусаиново (Мажитов 1981, рис. 22, 16, рис. 24, 25, 26), Стерлитамакского могильника (Ахмеров 1955, табл. IX) можно назвать разве что «псевдогеральдическими», поскольку входят они в состав несомненных комплексов IX в., и с хронологическим горизонтом VII в. их разделяет более чем столетняя лакуна. Ажурная раннесалтовская бляшка из верхнего яруса п. 1 к. 12 Хусаиново (*рис. 58, 3*) находится в обычном контексте интересующего нас «тюрко-приуральского» горизонта и сочеталась с монетами-подвесками, младшая из которых чеканена в 823/824 гг.

В п. 3 к. 6 Хусаиново (*рис. 58, 4*) найдена ажурная неволинская подвеска, как обычно считается, в комплексах Прикамья не выходящая за рамки VIII в., но вместе с подвеской-ложечкой, характерной для «урьинской» фазы ломоватовской культуры (Голдина 1985, 130–131, рис. 16, 92, табл. XXI, 23–26, 28; Голдина–Водолаго 1990, табл. XXXIX, 16, 17, 19, 20, 22, табл. LXVIII, 62, 65; Голдина 2012, табл. 171). Стремя из п. 3 к. 6 Хусаиново по типу несомненно связано с тюркскими стременами эпохи II Тюркского каганата, но его невысокая плоépen megmaradt függesztőfüleik alapján (*56. kép 2, 3*) az alacsony, trapéz alakú füllel ellátott kengyeltípusba tartoznak, amely a II. szaltovói horizont idején volt a legelterjedtebb (*39. kép*). A huszainovói temető 3. kurgán 4. sírjában ugyan egy korábbi, hurkos fülű kengyeltípus került elő (*56. kép 6*), de a sír többi melléklete alapján nem feltételezhetünk korai keltezést.

A korai, I. szaltovói horizont leletanyagával meglévő párhuzamoknak köszönhetően az Urál vidékén feltárt kurgánsíros temetkezések között a 8. századi horizont jól elkülöníthető (*57. kép 6–13*) (Komar 1999; Komar 2009). A huszainovói 7. kurgán 3. sírja és a 9. kurgán, a lagerevói temető 7. kurgánja, a 27. kurgán 2. sírja, a 31. kurgán 1. és 2. sírja, illetve a 47. kurgán, továbbá az igyelbajevói temető 6. kurgán 1. sírja által alkotott csoportban a keleti török hatás csupán a huszainovói 7. kurgán 3. sírjából és a lagerjevói 31. kurgán 1. sírjából előkerült övdíszeken figyelhető meg (*57. kép 11, 12*). A fegyverzet és a védőfelszerelés terén ugyanakkor a korai szaltovói típusok ismétlődnek, csakúgy, mint az imént felállított csoport többi sírjából előkerült övdíszek esetében. A lagerevói 7. kurgánban és a 31. kurgán 1. sírjában még kis csatok is voltak, amelyek a 7. századi 'heraldikus' stílusú csatok derivátumai (*57. kép 11, 13*). A huszainovói 12. kurgán 1. sírjának alsó rétegéből (*58. kép 3*), a 6. kurgán 4. sírjából és a 8. kurgánból (Mazsitov 1981, рис. 22, 16, рис. 24, 25, 26), valamint a sztyerlitamaki temetőből (Ahmerov 1955, табл. IX) előkerült, 'heraldikus' övveretekre emlékeztető leleteket viszont pusztán 'álheraldikus' stílusúnak nevezhetjük, mivel kétségtelenül 9. századi leletegyüttesekhez tartoztak, és azokat az eredeti 7. századi lelethorizonttól több mint egy évszázados hiátus választja el. A huszainovói 12. kurgán 1. sírjának felső rétegében feltárt, áttört díszítéssel ellátott korai szaltovói övveret (*58. kép 3*) az itt vizsgált 'Urál-vidéki török' horizont általános kontextusából került elő, és olyan másodlagosan csüngőként felhasznált érmékkel együtt, amelyek közül a legfiatalabb zárópénz 823/824-ben készült.

A huszainovói 6. kurgán 3. sírjából (*58. kép 4*) egy áttört díszítéssel ellátott nyevolinói típusú csüngő került elő. Ezt a tárgytípust a Káma-vidéki lelőhelyeken általában nem keltezik a 8. századnál későbbre, azonban ebben a sírban egy fülkanál is volt, amely a lomovatovói kultúra urjai fázisára

ская петля (Кубарев 2005, табл. 49, 4, 5, табл. 60, 9, 10, табл. 61, 10, 11) – поздний признак (ср. *рис. 57, 1, 5*). Например, в к. 13 могильника Юстыд XXIV такие стремена сочетались уже со сросткинским типом удил и наборным поясом – прототипом поясов рассматриваемого здесь «тюрко-приуральского» круга (включающим прямоугольные бляшки с прорезью и волнистым краем, ланцетовидные наконечники, соединительные «тройнички», подсердцевидные бляшки и бляшки в виде бычьей головы) (Кубарев 2005, табл. 49, табл. 50; ср. *рис. 53, 47; рис. 54, 4; рис. 55, 1; рис. 56, 1; рис. 58, 3*).

Салтовские предметы следующего горизонта II или подражания им представлены в к. 1 (*рис. 57, 5*) и п. 2 к. 2 Ямаши-Тауского могильника (*рис. 56, 1*), п. 1 и п. 2 к. 5 Хусаиново (*рис. 57, 3, 4*). Не ранее горизонта II по типу стремян п. 3 к. 2 Бекешевского I и п. 2 к. 2 Бекешевского II могильников, п. 4 к. 3 и п. 1 к. 12 Хусаиново (*рис. 56, 2, 3, 6; рис. 58, 1, 2*). Горизонт III наиболее уверенно маркирует п. 1 к. 1 Бекешевского I могильника (*рис. 57, 2*). Декор поясного набора принадлежит горизонту II/III или III, а скобы ножен сабли декорированы «лотосом» горизонта III в сочетании с драконом в змеиной ипостаси (ср. *рис. 31, 5, 9*), что относит изделие к «синтезному» салтовско-субботцевскому стилю. К «синтезному» стилю принадлежит и сегментовидная сбруйная бляшка, изданная Н. А. Мажитовым без указания комплекса (Мажитов 1993, рис. 4, 32д) – она сочетает форму и декор ободка салтовским «лотосом» горизонта III, аналогично бляшкам Агач-Калинского склепа (*рис. 26, 3*), с заполнением внутреннего сегмента парой противостоящих львов, как на салтовских «коробочках» (*рис. 26, 22*). Вероятно, совсем схематическими дериватами салтовских изделий горизонта III являются две бляшки из п. 3 к. 2 Бекешевского I (*рис. 56, 2*) и п. 1 к. 7 Хусаиново (*рис. 57, 1*) со скругленными выпуклостями вместо бутонов «лотоса». Декором салтовского горизонта IV украшен «флакон» из п. 47 Большетиганского могильника (*рис. 53*).

Погребение 1 к. 12 Хусаиново дает редкий пример вертикальной стратиграфии комплексов: «тайник» (*рис. 58, 1*), ниже женское погре-

jellemző (Goldina 1985, 130–131, рис. 16, 92, табл. XXI, 23–26, 28; Goldina–Vodolago 1990, табл. XXXIX, 16, 17, 19, 20, 22, табл. LXVIII, 62, 65; Goldina 2012, табл. 171). A huszainovói 6. kurgán 3. sírjában talált kengyel a típusát tekintve kétségtelenül a II. Türk Kaganátus időszakának türk kengyeltípusához köthető, azonban az alacsony, lapos függesztőfül (Kubarjev 2005, табл. 49, 4, 5, табл. 60, 9, 10, табл. 61, 10, 11) a későbbi típusokra jellemző (vö. *57. kép 1, 5*). Példaként említhető a Jusztid folyó közelében található Jusztid XXIV. nevű temető 13. kurgánja, amelyben egy ugyanilyen típusú kengyel szrosztki típusú zablával, továbbá olyan övdíszekkel együtt került elő, amely az itt vizsgált 'Urál-vidéki török' övek díszítésének prototípusa. Ez az övtípus téglalap alakú, hullámos peremű áttört vereteket, lancetta alakú szíjvégeket, hármas szíjelosztó korongokat, valamint megközelítőleg szív alakú, illetve bikafej alakú vereteket foglal magába (Kubarjev 2005, табл. 49, табл. 50, vö. *53. kép 47; 54. kép 4; 55. kép 1; 56. kép 1; 58. kép 3*).

A II. szaltovói horizont tárgyai, vagy azok utánzatai megtalálhatók a jamasi-taui 1. kurgánban (*57. kép 5*) és a 2. kurgán 2. sírjában (*56. kép 1*), valamint a huszainovói 5. kurgán 1. és 2. sírjában (*57. kép 3, 4*). A kengyelek típusa alapján a bekesevói I. temető 2. kurgán 3. sírja, a bekesevói II. temető 2. kurgán 2. sírja, valamint a huszainovói 3. kurgán 4. sírja és a 12. kurgán 1. sírja (*56. kép 2, 3, 6; 58. kép 1, 2*) nem lehet korábbi a II. horizontnál. A III. horizontot a legjobban a bekesevói I. temető 1. kurgán 1. sírja (*57. kép 2*) jellemzi. Az övdíszek a II/III. vagy a III. horizonthoz tartoznak, a szablyahüvely függesztővereteit pedig a III. horizont lótuszmotívuma és egy kígyóként ábrázolt sárkány díszíti (vö. *31. kép 5, 9*), így a tárgy a 'vegyes' szaltovói–szubbotci stílusba sorolható. Ugyanehhez a stílushoz tartozik az a kerek lószerszámveret is, amelyet N. A. Mazsitov a lelőhely feltüntetése nélkül publikált (Mazsitov 1993, рис. 4, 32д). Ezen a vereten a perem formája és díszítése a III. horizont szaltovói lótuszával együtt fordul elő – ennek az ábrázolásnak a párhuzamai az agacs-kalai kriptasírból előkerült veretek [*26. kép 3*] –, amelynek középső szegmensében két, egymással szembenálló, küzdő oroszlánt ábrázoltak (ennek az ábrázolásnak a párhuzama a szaltovói 'dobozokról' ismert [*26. kép 22*]). Valószínűleg a III. horizont tárgyainak teljesen

бение с младшей монетой 823/824 гг. (*рис. 58, 2*) и под ним погребение подростка (*рис. 58, 3*). Любопытно, что следуя логике датировки по наиболее позднему предмету, позднейшим из трех погребений следовало бы признать погребение подростка с «венгерским» или «печенежско-огузским» стременем, пик распространения которых падает на X в., тогда как в данном случае стратиграфия говорит совсем об обратном. По всей видимости, различия в типах стремян обусловлены полом погребенных: в женских комплексах это стремя-подножка, а в мужском – приспособленное для джигитовки.

Самым ранним комплексом «тюрко-приуральской группы», по салтовским аналогиям, оказывается п. 2 к. 2 Ямаши-Тауского могильника (*рис. 56, 1*) с предметами горизонта II (если, конечно, они здесь не использовались дольше, поскольку и во многих салтовских погребениях отдельные детали горизонта II часто встречаются в комплексах вместе с предметами горизонта III). В погребениях «тюрко-приуральской группы» Башкирии деталей салтовского горизонта IV пока не отмечено. Единственный такой комплекс – п. 47 Большетиганского могильника (*рис. 53*) с «флакончиком» горизонта IV – происходит из Нижнего Прикамья. «Синтезный» салтовско-субботцевский стиль, как и в остальных рассмотренных нами выше регионах, появляется в Приуралье на этапе горизонта III (*рис. 57, 2*).

Это наблюдение в целом подтверждают и материалы Стерлитамакского могильника, среди которых доминируют салтовские, причем во всех категориях: украшения пояса, сбруи, личные украшения, оружие, снаряжение коня (Ахмеров 1955; Мажитов 1981, 91–95). К сожалению, основная часть находок происходит из разрушенных погребений, поэтому судить о комбинации признаков в комплексах не приходится. В коллекции присутствуют несколько предметов, характерных для салтовского горизонта I (*рис. 59, 37–42*) и переходного горизонта I/II (*рис. 59, 31–33*). Серьги в основном раннего варианта с шипом вверху дужки (*рис. 59, 34–36, 39, 40*), но период их бытования включает и горизонт II. Это же справедливо для сабли с прямым перекрестьsematikus derivátuma az a két veret, amely a bekesevói I. temető 2. kurgán 3. sírjából (*56. kép 2*), illetve a huszainovói 7. kurgán 1. sírjából (*57. kép 1*) került elő. Ezeket a vereteket a lótuszbimbók helyett lekerekített, kidomborodó részek díszítették. A IV. szaltovói horizont díszítése látható a Bolsije Tyigani-i temető 47. sírjának ’fiola alakú’ csüngőjén (*53. kép*).

A huszainovói temető 12. kurgán 1. sírja ritka lehetőséget nyújtott a leletegyüttesek vertikális stratigráfiájának megfigyelésére: egy tajnyik lelet (*58. kép 1*), lejjebb egy női sír egy 823/824-es zárópénzzel (*58. kép 2*), ezalatt pedig egy juvenilis korú egyén sírja helyezkedett el (*58. kép 3*). Érdekes, hogy a legkésőbbi keltezésű tárgy alapján a három temetkezés közül a juvenilis sírját kellene a legkésőbbinek tekintenünk, akit egy olyan ’magyar’ vagy ’besenyő–oguz’ típusú kengyellel temettek el, amely a 10. században érte el használati gyakoriságának csúcsát. A sír stratigráfiai helyzete azonban ennek pont az ellenkezőjére utal. Úgy tűnik, hogy a sírba helyezett kengyelek típusa a halott nemétől függ: a női temetkezésekben ez a láb egyszerű megtartására szolgáló kengyel, a férfiaknál pedig a dzsigitelést (trükklovaglást) lehetővé tévő kengyel jellemző.

A szaltovói párhuzamok alapján az ’Urál-vidéki török’ csoport legkorábbi emléke a jamasi-taui temető 2. kurgán 2. sírja (*56. kép 1*), amelyből a II. horizonthoz tartozó leletek kerültek elő (ez a korai keltezés természetesen csak akkor helytálló, ha ezeket a tárgyakat ezen a területen nem használták hosszabb időn keresztül, ugyanis sok szaltovói sírban előfordul, hogy a II. horizont egyes tárgyai a III. horizont leleteivel együtt fordulnak elő). Az ’Urál-vidéki török’ csoport baskíriai temetkezéseiből egyelőre nem ismerünk olyan leletet, amely a IV. szaltovói horizonthoz tartozik. Az egyetlen ilyen leletegyüttes a Káma alsó folyásvidékéről származik, a Bolsije Tyigani-i 47. sírból (*53. kép*). Innen egy, a IV. horizonthoz tartozó ’fiola alakú’ csüngő került elő. A ’vegyes’ szaltovói–szubbotci stílus az Urál nyugati előterében – csakúgy, mint a fentiekben már áttekintett régiókban – szintén a III. szaltovói horizont idején jelent meg (*57. kép 2*).

Ezt a megfigyelést teljes egészében megerősíti a sztyerlitamaki temető leletanyaga is, amelyben a szaltovói tárgyak dominálnak, ráadásul minden tárgytípus tekintetében: övdíszek, lószerszámdíszek, ékszerek, fegyverek, lószerszámok

ем (*рис. 59, 42*) и для аркообразных стремян с ровной подножкой и высокой трапециевидной петлей (*рис. 59, 30*), а диапазон бытования удил с гвоздевидными псалиями (*рис. 59, 14*) и вовсе охватывает весь салтовский период. Горизонт II хорошо представлен деталями поясных и сбруйных наборов, оковками скоб ножен сабли (*рис. 59, 15–29*), а переходной горизонт II/III с ранней версией «лотоса» – поясными деталями (*рис. 59, 6, 7, 9, 10*). Некоторые типы салтовских ременных деталей и украшений (*рис. 59, 3, 9, 11, 12*) продолжают бытовать и позже, но ни одного уверенного предмета салтовского горизонта III или последующих в Стерлитамакском могильнике нет, как нет здесь и следов субботцевского влияния. Признаки влияния «тюрко-приуральской» группы фиксируются только в виде отдельных бляшек сбруйных украшений и соединительного «тройника» (*рис. 59, 1–3, 5*). Создается впечатление, что могильник прекратил существование на этапе горизонта II/III ранее широкого распространения в Башкирии стилей «тюрко-приуральского» горизонта.

Ситуация обрыва салтовского влияния здесь сходна со Скалистинским могильником (*рис. 43*) и, скорее всего, она связана с единой цепочкой исторических событий, одним из следствий которой стало появление волны носителей «тюрко-приуральского» культурного комплекса в Приуралье. Мы сознательно не отождествляем их с носителями караякуповской культуры, поскольку тон «престижной моды», в первую очередь, задавала социальная верхушка политических объединений, а смена салтовского влияния на «тюрко-приуральское» явно свидетельствует об изменении политической ситуации в Приуралье, а не столько этноса населения региона, тем более, что как показывает п. 1 к. 1 Бекешевского I могильника, отдельные проявления салтовского влияния всё же сохранялись и на этапе горизонта III.

Следующая смена культурного комплекса (или импульса влияния) оказалась даже более радикальной – полностью сменились поясные и сбруйные наборы, типы стремян и удил, личных украшений (*рис. 60; рис. 61*). Вещевой набор мужских погребений преимущественно приобретает облик сросткинской культуры, и лишь

(Ahmerov 1955; Mazsitov 1981, 91–95). Sajnos a leletek többsége bolygatott temetkezésekből származik, ezért az egyes sírok jellegzetes tárgyainak együttes előfordulási tendenciájáról nem lehet biztosan dönteni. A leletanyagban van néhány olyan tárgy is, amely az I. horizont (*59. kép 37–42*) és az I/II. átmeneti horizont (*59. kép 31–33*) leletanyagára jellemző. Az a fülbevalótípus, amelyet a karika felső részén tüskével láttak el, alapvetően korai keltezésű (*59. kép 34–36, 39, 40*), azonban használatának ideje a II. horizontra is átnyúlik. Ugyanez vonatkozik az egyenes keresztvassal ellátott szablyákra (*59. kép 42*), valamint az egyenes talpú, magas, trapéz alakú függesztőfüllel rendelkező boltozatos szárú kengyelekre is (*59. kép 30*), ezzel szemben az egyenes (szög alakú) oldalpálcával ellátott zablák (*59. kép 14*) használata az egész szaltovói időszakot felölelte. A II. horizontot jól reprezentálják az öv- és lószerszámdíszek, valamint a szablyahüvely függesztőveretei (*59. kép 15–29*). A II/III. átmeneti horizontra jellemző lótuszminta korai változata az övdíszeken van jelen (*59. kép 6, 7, 9, 10*). A szaltovói övdíszek bizonyos típusait (*59. kép 3, 9, 11, 12*) később is használták, viszont a sztyerlitamaki temető leletanyagában nincs egyetlen olyan tárgy sem, amely biztosan a III. vagy annál későbbi szaltovói horizonthoz tartozik, de ugyanígy szubbotci hatást sem lehet kimutatni. Az ’Urál-vidéki török’ csoport hatását csupán néhány egyedi lószerszámdísz és egy hármas szíjelosztó korong esetében (*59. kép 1–3, 5*) lehet megállapítani. Az a benyomásunk, hogy a sztyerlitamaki temető használata a II/III. horizont idején szakadt meg, még az előtt, hogy az ’Urál-vidéki török’csoportra jellemző tárgyak szélesebb körben elterjedtek volna Baskíria területén.

A Krím félszigeten található szkalisztojei temető leletanyagában a sztyerlitamakihoz hasonló módon szűnt meg a szaltovói hatás (*43. kép*). Ez valószínűleg összefügg egy történelmi eseménysorral, amelynek egyik következményeként egy új leletcsoport jelent meg az Urál térségében, amelynek hordozói az ’Urál-vidéki török’ kultúrkörhöz tartoztak. Mi szándékosan nem azonosítjuk őket a karajakupovói kultúra népességével, mert a presztízstárgyakat mindig az adott politikai szerveződés elitje határozza meg elsősorban, és a szaltovói hatás megszűnése, illetve az ’Urál-vidéki török’ leletcsoport megjelenése egyértelműen arra utal, hogy az Urál vidékén

в женских украшениях проявляется местный приуральский компонент, хотя и без очевидной связи с традициями убора предшествующего «тюрко-приуральского» горизонта (полностью исчезают шумящие подвески, ажурные трапециевидные серьги, листовидные подвески, вместо которых появляются серьги с зерненой подвеской и позже с калачевидной, подвески из бубенчиков и грушевидных пуговиц, листовидные подвески с тремя выступами, наборные диадемы из бляшек, литые браслеты с декором кружочками) (*рис. 60, 11, 12; рис. 61, 2–5*). В керамическом комплексе практически исчезают характерные караякуповские сосуды с декором наколами-«жемчужинами», при распространении типов с гребенчатым орнаментом «гусеничкой» и «шнуровым» декором (Мажитов 1977, табл. XXVI, табл. XXVIII). По мнению С. Г. Боталова, керамический комплекс данного этапа формируется под влиянием нового импульса и притока групп населения из степного Южного Урала и Зауралья (Боталов 2013, 156, 163–164).

«Сросткинский» этап в истории юго-западного Приуралья оказался достаточно длительным. В отличие от предшествующего «тюрко-приурального», демонстрировавшего относительную монолитность по составу, на «сросткинском» этапе четко наблюдается эволюция, отражающая общие степные тенденции смены «восьмеркообразных» стремян высокими аркообразными с короткой петлей и удил с «8-видными» окончаниями на кольчатые (*рис. 60; рис. 61*) (Могильников 2002, рис. 208, рис. 211), причем выделяется и переходная фаза, когда эти типы сосуществуют в одном комплексе (*рис. 60, 1, 5; рис. 61, 7, 11*).

Любопытно, что женские украшения приуральского круга – листовидные подвески и бляшки с волнистым краем (*рис. 61, 2, 4, 7*) почему-то присутствуют в комплексах не первой, а наоборот, второй фазы. Во второй фазе также наблюдаем и распространение стремян огузско-печенежских типов (*рис. 61, 6, 8, 10, 11*), которые находят близкие аналогии в субботцевских погребениях, но и в погребениях Венгрии X в. В ограбленном п. 5 к. 4 Каранаево, которое по сердцевидной бляшке с круглой прорезью (*рис. 60, 8*) можно отнести к первой

hatalmi változás következett be, és nem a régió népességének összetétele változott meg. Egyes tárgyak esetében megfigyelhető, hogy a szaltovói hatás még a III. horizont idején is jelen volt a területen, például a bekesevói I. temető 1. kurgán 1. sírjában.

A következő változás, amely az anyagi kultúrában végbement (vagy amely a kulturális hatások mértékét érinti), sokkal radikálisabbnak bizonyult: teljesen megváltoztak az öv- és lószerszámdíszek, valamint a kengyel-, zabla- és ékszertípusok (*60. kép; 61. kép*). A férfi temetkezések leletanyagában a szrosztki kultúra tárgyai váltak uralkodóvá, és csupán a női ékszerek között jelent meg a helyi uráli komponens, jóllehet a viseletdíszek terén szemmel láthatóan nem áll fenn kapcsolat a szrosztkit megelőző 'Urál-vidéki török' horizonttal. Teljesen eltűntek a láncos csörgős csüngők, az áttört díszítéssel ellátott trapéz alakú fülbevalók és a levél alakú csüngők. Ezek helyett a következő tárgytípusok jelentek meg: a fülbevalók csüngőit először granulációs technikával díszítették, amelyeket később a félhold alakú csüngők váltottak fel; csengettyűs és körte alakú díszgombokból álló csüngők; három kiálló résszel ellátott levél alakú csüngők; veretekkel díszített diadémok; köröcskékkel díszített öntött karperecek (*60. kép 11, 12; 61. kép 2–5*). A kerámiaanyagból gyakorlatilag eltűntek a tipikus karajakupovói beszurkált 'gyöngyös' mintájú edények, ugyanakkor elterjedtek a 'hernyódíszes', valamint a zsinegdíszes típusok (Mazsitov 1977, табл. XXVI, табл. XXVIII). Sz. G. Botalov véleménye szerint ezen időszak kerámiatípusa egy újonnan bejövő népesség hatására alakult ki, amely a Dél-Urál és az Urálontúl déli részének sztyeppi területeiről érkezett ide (Botalov 2013, 156, 163–164).

Az Urál-vidék délnyugati részének történelmében a szrosztki szakasz elég hosszúnak bizonyult. Az azt megelőző, összetételét tekintve viszonylagos egységet mutató uráli török időszakkal szemben a szrosztki periódus alatt jól megfigyelhető az a változás, amely általános sztyeppi tendenciákat mutat. A hurkos fülű kengyeleket például a rövid függesztőfülű, magas boltozatos szárú kengyelek váltották fel, a 'nyolcas alakban hurkolt végű' zablák helyébe pedig a gyűrűs zablák léptek (*60. kép; 61. kép*) (Mogilnyikov 2002, рис. 208, рис. 211). Emellett egy átmeneti szakasz is elkülöníthető, amelyet olyan leletegyüttesek alkotnak, amelyekben mindkét típus jelen van (*60. kép 1, 5; 61. kép 7, 11*).

фазе, а по способу декора – скорее ко второй, находилось подражание дирхему 954–961 гг. чеканки, дающее абсолютный ориентир для датировки анализируемых комплексов.

Выделить «переходные» комплексы от «тюрко-приуральского» до «сросткинского» горизонта оказывается неожиданно сложным. В Лагеревском могильнике есть ранний горизонт VIII в., но нет «тюрко-приуральского» – «сросткинские» курганы появляются здесь только после хронологической лакуны. Монолитны комплексы I и II Бекешевских могильников – «тюрко-приуральский» горизонт в узком значении для памятников Башкирии можно с полным правом называть «бекешевским».

В п. 4 к. 3 Хусаиново в комплексе присутствовало «восьмеркообразное» стремя, но совсем не приземистых сросткинских пропорций, а ближе к экземплярам VII–VIII вв. (*рис. 56, 6*). Интереснее к. 1 Хусаиново: в п. 1 вместе со сбруйными бляшками бекешевского горизонта находилось восьмеркообразное стремя плохой сохранности (Мажитов 1981, 38, рис. 20, 1, 2), а в п. 2 обнаружены бляшки сбруйного набора «синтезного» салтовско-субботцевского стиля с декором на базе «трилистника» салтовского горизонта IV (*рис. 62, 11*). Явных погребений «сросткинского» горизонта среди опубликованных комплексов Хусаиновского могильника нет, но не исключено, что в п. 1 к. 1 Хусаиново «восьмеркообразное» стремя отражало контакт со сросткинской культурой, а п. 2 того же кургана выступает позднейшим хронологическим маркером бекешевского горизонта, прекратившего свое существование в Башкирии на этапе начала салтовского горизонта IV. Территориальная оговорка в данном случае не случайна, поскольку в Большетиганском могильнике наборы «тюрко-приуральского» стиля продолжают использоваться и на этапе горизонта IV (*рис. 53*), находя развитие и в поясах X в. (*рис. 40 а–b*), а в п. 1 Чишминского могильника такой набор и вовсе сочетается со сросткинским стременем позднего этапа (*рис. 54, 16*). В п. 20 Лядинского могильника сочетаются стремена салтовского и сросткинского типов (*рис. 45, 3*), иллюстрируя распространение сросткинского влияния в этот период вплоть до правобережья Волги.

Érdekes módon az Urál vidékére jellemző női ékszerek, a levél alakú csüngők és a hullámos peremű veretek (*61. kép 2, 4, 7*) valamilyen okból nem a leletegyüttesek első fázisából, hanem a másodikból ismertek. A második fázisban megfigyelhető az oguz–besenyő típusú kengyelek elterjedése is (*61. kép 6, 8, 10, 11*), amelyeknek közeli párhuzamai nemcsak a szubbotci temetkezésekben, hanem a 10. századi Kárpát-medencei sírokban is megtalálhatók. A kör alakban áttört, szív alakú veret (*60. kép 8*) alapján a karanajevói temető 4. kurgánjának 5. számú rablott sírját az első fázisba, a díszítés módja alapján viszont inkább a második fázisba sorolhatjuk. Ebből a sírból a 954–961-es verésű dirhemek egy utánzata is előkerült, amely irányjelzőként szolgálhat az elemzés alatt álló leletegyüttesek keltezésében.

Az ’Urál-vidéki török’ és a szrosztki horizont közötti átmeneti időszak leletegyütteseinek elkülönítése meglepően bonyolult feladatnak bizonyul. A lagerevói temetőben megtalálható ugyan a korai, 8. századi horizont, viszont az ’Urál-vidéki török’ hiányzik a lelőhely anyagából, a szrosztki horizonthoz köthető kurgánok pedig ott csak egy időrendi hiátus után jelentek meg. A bekesevói I. és II. temető leletanyaga homogén, ezért a mai Baskíria területén szűkebb értelemben az ’Urál-vidéki török’ leletkört összefoglalóan teljes joggal nevezhetjük ’Bekesevo-horizontnak’.

A huszainovói 3. kurgán 4. sírjában feltárt hurkos fülű kengyel arányai egyáltalán nem hasonlítanak a szrosztki típusú zömök kengyelekhez, sokkal inkább a 7–8. századi típusokhoz állnak közelebb (*56. kép 6*). Ennél érdekesebb a huszainovói 1. kurgán, ahol az 1. sírban a Bekesevo-horizont lószerszámveretein kívül egy rossz megtartású hurkos fülű kengyel is volt (Mazsitov 1981, 38, рис. 20, 1, 2). A kurgán 2. sírjában viszont szaltovói–szubbotci ’vegyes’ stílusú lószerszámvereteket tártak fel, amelyek alapeleme a IV. szaltovói horizont hármaslevél-motívuma (*62. kép 11*). Bár a huszainovói temető publikált anyagában nincs egyértelműen a szrosztki horizonthoz tartozó temetkezés, azonban nem kizárt, hogy az 1. kurgán 1. sírjában talált hurkos fülű kengyel a szrosztki kultúrával fennállt kapcsolatot tükrözi. Ugyanennek a kurgánnak a 2. sírjában a Bekesevo-horizont legutolsó szakaszára jellemző leletek voltak. A Bekesevo-horizont a IV. szaltovói horizont kezdeti szakaszáig volt jelen Baskíria

Обратный импульс влияния культур Поволжья на кочевников Приуралья сросткинского этапа фиксируется наличием в погребениях отдельных поясных и сбруйных украшений. Наиболее яркий пример – п. 3 к. 3 Ишимбаевского могильника, где в узде сочетались дериваты субботцевских бляшек с мотивом «пылающей жемчужины», «мифологического» и «синтезного» стиля (с декором горизонта IV) (*рис. 62, 12*). Луки седла из этого погребения были отделаны серебряными с позолотой бляшками, скорее всего, вырезанными из блюда (*рис. 63, 1–4*). Сюжеты терзания выполнены довольно кустарно, но блюдо несомненно не имело отношения к приуральской группе торевтики. Кошачьи хищники, полосатая гиена, дикие лошади, джейраны, сайгак – комплекс фауны характерен для степной и полупустынной зон Центральной Азии, откуда блюдо и попало в Приуралье. Обломки другого блюда, исламской работы, находились в к. 8 Каранаево (Мажитов 1981, 117, рис. 62).

Круглая бляха – украшение женского головного убора из п. 32 к. 3 Каранаево (*рис. 63, 6*) – функционально аналогична гладкой серебряной листовой нашивке из к. 42 Лагерево (*рис. 63, 5*), но декорирована сложной «венгерской» пальметтой. Похожие круглые листовые украшения из марийских могильников, по всей видимости, вырезались из треснувших металлических чаш (Никитина 2012, рис. 51, 6, рис. 55, 2, рис. 108, 8, рис. 172, 1, рис. 207, 1, 2, рис. 255, 5). Нашивка из п. 32 к. 3 Каранаево по форме ободка орнаментального медальона аналогична сосудам «венгерско-приуральской» группы (*рис. 32, 6*) и также может рассматриваться как следствие вторичного использования сломанного серебряного сосуда. Археологический контекст «приуральской» группы торевтики на примере Уканского клада (*рис. 32, 3, 4*), включавшего гривну глазовского типа X – сер. XI в. (Иванов 1997, рис. 46, 3), хронологически близок Каранаевскому могильнику.

В п. 31 к. 3 Каранаево найдена ременная бляшка «синтезного» стиля с декором салтовского горизонта IV (*рис. 62, 8*). В п. 18 к. 3 литая серьга с длинной многоярусной подвеской, характерная для субботцевских комплексов,

területén. A területi kiemelés (Baskíria) jelen esetben nem véletlen, hiszen a Bolsije Tyigani-i temetőben az ’Urál-vidéki török’ típusú tárgyak a IV. horizont idején is használatban voltak (*53. kép*), és a 10. századi években még tovább is fejlődtek (*40. kép a–b*). A csismai temető 1. sírjában viszont ugyanezek a tárgyak egy késő szrosztki kengyellel együtt fordultak elő (*54. kép 16*). A ljadai temető 20. sírjában a kengyelpár egyik tagja szaltovói, a másik pedig szrosztki típusú volt (*45. kép 3*), amely azt szemlélteti, hogy a szrosztki hatás ebben az időszakban egészen a Volga jobb parti területéig kiterjedt.

A szrosztki időszakban megfordult a kulturális hatások iránya, és a Volga menti kultúrák gyakoroltak hatást az Urál vidékének nomádjaira. Ezt támasztják alá a temetkezésekben talált egyes öv- és lószerszámdíszek, amelyre a legjobb példa az isimbaji temető 3. kurgán 3. sírja, ahol a kantárveretek között ’lángoló gyöngy’ motívummal díszített szubbotci veretek utánzatai, valamint ’mitológiai’ és ’vegyes’ stílusú veretek (a IV. szaltovói horizont díszítéseivel) egyaránt előfordultak (*62. kép 12*). Az ebből a sírból származó, nyeregkápát díszítő aranyozott ezüstveretekhez valószínűleg egy ezüsttálból vágták ki az alapanyagot (*63. kép 1–4*). Az állatküzdelmi jelenetek elég gyenge kivitelűek, de a tál kétségkívül semmiféle kapcsolatban nem áll az Urál vidékének fémművességével, hanem Közép-Ázsiából származik, amelynek sztyeppi és félsivatagos területeire jellemzőek az ábrázolt állatfajok: macskaféle ragadozók, csíkos hiéna, vadló, golyvás gazella, tatárantilop. Egy másik tál töredékeit a karanajevói 8. kurgánból ismerjük, ez a tál azonban muszlim műhelyben készült (Mazsitov 1981, 117, рис. 62).

A karanajevói 3. kurgán 32. sírjából származó, női hajfonatdíszként használt kerek lemez (*63. kép 6*) funkciójában megfelel a lagerevói 42. kurgánban talált felvarrható díszítetlen ezüstlemezének (*63. kép 5*), de a karanajevói veretet összetett, ún. ’magyar’ palmettával díszítették. A mari temetőkből is ismerünk ezekhez hasonló, lemezből készült kerek díszítményeket, amelyeket valószínűleg sérült fémcsészékből vágtak ki (Nyikityina 2012, рис. 51, 6, рис. 55, 2, рис. 108, 8, рис. 172, 1, рис. 207, 1, 2, рис. 255, 5). A karanajevói 3. kurgán 32. sírjából származó felvarrt lemez a medalion peremének díszítése alapján az ’Urál-vidéki magyar’ csoport ezüstedényeivel mutat párhuzamot (*32. kép 6*), és

сочеталась с салтовским поясным набором горизонта V (*рис. 62, 10*) и четырехлепестковыми бляшками, находящими аналогии в п. 16 к. 3 того же могильника со сросткинскими стременами (*рис. 60, 11*). В п. 29 к. 3 поясная бляшка украшена врезным декором на основе мотива стебля с «трехягодным» окончанием (*рис. 62, 7*). Судя по малым щитовидным бляшкам и орнаментированному грушевидному бубенчику (*рис. 62, 7*), погребение не ранее салтовского горизонта V. В насыпи того же к. 3 Каранаево обнаружен и дериват бляшки с мотивом «пылающей жемчужины» (*рис. 62, 4*). Учитывая, что курган содержал 32 погребения и ещё остатки многих разрушенных погребений, прямо объединять интересующую нас бляшку с листовидной сбруйной подвеской огузо-печенежского круга из той же насыпи (*рис. 62, 4*) нельзя.

Из остальных погребений к. 3 следует упомянуть п. 2 с дериватом салтовской пряжки без декора (*рис. 62, 2*) (что затрудняет датировку, поскольку сама форма предмета бытует, начиная с горизонта II/III до постсалтовского времени). А вот бляшка с волнистым краем и круглыми выступами синхронизирует п. 2 к. 3 со «сросткинскими» п. 1 к. 7 Каранаево и к. 42 Лагерево (*рис. 61, 4, 7*). Тип пряжки с волнистым краем рамки из п. 27 к. 3 (Мажитов 1981, рис. 58, 24), судя по п. 667 Танкеевки (*рис. 51*), бытует до горизонта V. Не ранее этого горизонта и сросткинские по облику п. 3 и п. 16 к. 3 (*рис. 60, 11*) (Мажитов 1981, рис. 60, 1–22).

Курган 3 Каранаевского могильника демонстрирует, с одной стороны, следы влияния целого комплекса субботцевских элементов культуры, хотя и в весьма отдаленном от оригинала виде и в единичных экземплярах, с другой – в рамках одного небольшого кладбища на кургане здесь смешиваются также сросткинский и огузо-печенежский импульсы, которые сложно разграничить хронологически от предполагаемого «субботцевского».

Ещё один дериват субботцевской бляшки с мотивом «широкого трилистника» происходит из п. 1 к. 9 Каранаево (*рис. 62, 9*). В п. 1 к. 2 Ишимбаевского могильника находилась прямоугольная бляшка с декором в виде пальметты (*рис. 62, 6*), аналогичная находке из Среднего

ugyancsak egy sérült ezüstedény másodlagos felhasználásának tekinthetjük. Az ukani kincslelet (*32. kép 3, 4*) alapján megállapítható – amelyhez egy 10–11. század közepére keltezett glazovi típusú nyakperec is tartozik (Ivanov 1997, рис. 46, 3) –, hogy az ’Urál-vidéki’ fémművesség kronológiailag közel áll a karanajevói temetőhöz.

A karanajevói 3. kurgán 31. sírjából származó ’vegyes’ stílusú övveretet a IV. szaltovói horizontra jellemző díszítéssel látták el (*62. kép 8*). A 3. kurgán 18. sírjában feltárt hosszú, többtagú csüngővel ellátott öntött fülbevaló, amely a szubbotci leletanyagra jellemző, az V. szaltovói horizont övdíszeivel (*62. kép 10*) és négykaréjos veretekkel együtt fordult elő. Utóbbiak párhuzama a 3. kurgán 16. sírjából ismert, amelyből egy szrosztki típusú kengyelpár is előkerült (*60. kép 11*). A 3. kurgán 29. sírjában talált övveretre egy ’hárombogyós’ végződésű indamotívumot vésztek (*62. kép 7*). A kis méretű, pajzs alakú veretek és a körte alakú, díszített csörgő (*62. kép 7*) alapján ez a temetkezés az V. szaltovói horizontnál nem lehet korábbi. Ugyanennek a kurgánnak a betöltéséből egy ’lángoló gyöngy’ motívummal díszített veret utánzata vált ismertté (*62. kép 4*). Figyelembe véve, hogy ugyanebben a kurgánban 32 sírt és több további, korábban megbolygatott temetkezés maradványait tárták fel, az említett veretutánzatot nem lehet kapcsolatba hozni a szintén a kurgán betöltéséből származó levél alakú, besenyő–oguz típusú lószerszámdísszel (*62. kép 4*).

A 3. kurgán többi sírja közül meg kell említenünk a 2. sír szaltovói övcsatutánzatát, amelyet készítői díszítés nélkül hagytak (*62. kép 2*) (ez megnehezíti a keltezést, mert ez a tárgytípus a II/III. horizonttól kezdve egészen a posztszaltovói időszakig elterjedt volt). Az ebből a sírból előkerült hullámos peremű, kerek kiálló díszekkel ellátott veret miatt a karanajevói 3. kurgán 2. sírját egyidősnek kell tekintenünk két ’szrosztki típusú’ temetkezéssel, a karanajevói 7. kurgán 1. sírjával és a lagerevói 42. kurgánnal (*61. kép 4, 7*). A karanajevói 3. kurgán 27. sírjából származó, hullámos peremű csattípus (Mazsitov 1981, рис. 58, 24) a tankejevkai 667. sír alapján (*51. kép*) az V. szaltovói horizontig volt használatban. Ennél a horizontnál szintén nem korábbi két, kialakításukat tekintve szrosztki típusú karanajevói temetkezés, a 3. kurgán 3. és 16. sírja (*60. kép 11*) (Mazsitov 1981, рис. 60, 1–22).

Поднепровья (*рис. 6, 13*). Очевидно, дериватами салтовских поясов горизонта V являются бляшки из разрушенного п. 5 Житимакского могильника (*рис. 62, 5*). Не ранее 2-й пол. X в. комплексы п. 4 к. 6 Каранаевского и п. 2 к. 2 Ишимбаевского могильников с поволжскими аналогиями (*рис. 62, 1, 3*).

Как видим, субботцевские элементы в культуре населения Башкирии появляются очень локально (на северо-востоке республики в предгорьях Урала), только в виде дериватов и относительно поздно. Первые слабые проявления субботцевского влияния, на примере п. 1 к. 1 Бекешевского I могильника (*рис. 57, 2*), связаны с влиянием салтовской КИО и «синтезного» салтовско-субботцевского стиля. Второй импульс также фиксируется с «синтезными» элементами и не ранее этапа салтовского горизонта IV, что полностью исключает рассматриваемый регион из ареала формирования субботцевского культурного комплекса.

Памятники VIII–X вв. степного Южного Урала и прилегающих к нему с запада районов известны гораздо хуже, причем это касается и погребений огузо-печенежского круга X в., а не только предшествующего периода VIII–IX вв. В связи с единичностью комплексов, разбросанных на большом расстоянии, судить о группах или региональных особенностях памятников в настоящее время не приходится.

Наиболее западное – разрушенное погребение у д. Ромашкино к югу от р. Самара (Мажитов 1981, 124; Erdélyi 2008, 63–64. kép). Из комплекса сохранились бляшки сбруйного набора «тюрко-приуральского» стиля (*рис. 64, 1*) и два аббасидских дирхема, один из которых чеканен в 771/772 г. Типы бляшек сближают Ромашкинское погребение с п. 1 к. 2 Бекешевского II могильника, п. 4 к. 3 и п. 1 к. 7 Хусаиново (*рис. 55, 1; рис. 56, 6; рис. 57, 1*), но заметим, что точной аналогии форме трехлопастных бляшек в указанной группе всё же нет. В то же время, трехлопастные бляшки с объёмными круглыми выступами украшали узду из к. 3 могильника Камыши 1 в Барабе (Молодин–Мороз–Гришин–Гаркуша 2000), принадлежащего уже к сросткинскому этапу. В п. 1 к. 2 Бекешевского II могильника трехлопастные бляшки с плоскими

A karanajevói temető 3. kurgánja egyrészt a szubbotci kulturális hatás minden elemét hordozza, bár az eredetitől igen távoli formában és egyedi darabokkal. Másrészt azt szemlélteti, hogy egyetlen kurgánon, mondhatni egy kis 'temetőn' belül keverednek a szrosztki és az oguz–besenyő hatások, amelyeket kronológiailag nehéz elkülöníteni a feltételezett 'szubbotci' hatástól.

Karanajevóból a 'széles hármaslevél' motívummal ellátott szubbotci vereteknek még egy utánzata ismert, amely a 9. kurgán 1. sírjából került elő (*62. kép 9*). Az isimbaji temető 2. kurgán 1. sírjában egy palmettával díszített téglalap alakú veret feküdt (*62. kép 6*), amelynek párhuzama a Közép-Dnyeper mentéről ismert (*6. kép 13*). Nyilvánvaló, hogy a zsityimaki temető 5. számú, bolygatott sírjából az V. szaltovói horizont övdíszeinek utánzatai kerültek elő (*62. kép 5*). A Volga-vidéki párhuzamokkal rendelkező karanajevói 6. kurgán 4. sírja és az isimbaji 2. kurgán 2. sírja (*62. kép 1, 3*) a 10. század második felénél nem keltezhető korábbra.

Mint látható, a Baskíria területén egykor élt népesség anyagi kultúrájában a szubbotci elemek igencsak lokálisan (a Baskír Köztársaság északkeleti részén, közvetlenül az Urál lábánál), csupán utánzatok formájában és viszonylag későn jelentek meg. A szubbotci hatás első halvány jelei – a bekesevói I. temető 1. kurgán 1. sírja (*57. kép 2*) példáján szemléltetve – a szaltovói kultúrkör és a 'vegyes' szaltovói–szubbotci stílus hatásával vannak összefüggésben. Második impulzusként szintén a 'vegyes' stílus elemei figyelhetők meg, amelyek a IV. szaltovói horizontnál nem korábbiak, ez pedig teljes mértékben kizárja Baskíriát azon lehetséges területek közül, ahol a szubbotci lelettípus anyagi kultúrája kialakult.

A Dél-Urál sztyeppi területeinek és az ezekkel nyugatról szomszédos régióknak a 8–10. századi lelőhelyei sokkal kevésbé ismertek, és ez nemcsak a 8–9. századra, hanem a 10. századi oguz–besenyő csoport temetkezéseire is vonatkozik. A nagy területen szétszórt, egyedi leletekkel kapcsolatban egyelőre nem beszélhetünk csoportokról vagy regionális sajátosságokról.

A legnyugatabbi temetkezés ezek között egy bolygatott sír, amely a Szamara folyótól nyugatra, Romaskino falu közelében került elő (Mazsitov 1981, 124; Erdélyi 2008, 63–64. kép). A leletegyüttesből csak az 'Urál-vidéki török' stílusban díszített lószer-

круглыми выступами использовались на поясе (*рис. 55, 1*), облик деталей которого близок п. 1 Чишминского могильника (*рис. 54, 9*) со сросткинским стременем в комплексе. В последнем находит прямые аналогии и наконечник из части Ромашкинского комплекса, изданного И. Эрдейи (*рис. 54, 4*) (Erdélyi 2008, 63. kép). Несмотря на ограниченное количество сохранившихся предметов, хронологическую позицию Ромашкинского погребения всё же можно уточнить, отнеся его к финалу «бекешевского» горизонта.

Ещё одно разрушенное погребение у с. Палимовка в верховьях р. Самара датировано авторами публикации IX в. и соотнесенное с группой погребений, отражающей путь мадьяр на запад (Перепёлкин–Сташенков 1996). И дата, и культурная принадлежность комплекса сомнительны, поскольку по составу инвентаря комплекс не имеет практически ничего общего с ближайшей самарской группой погребений IX в. Три перстня с креплением камня крапанами (*рис. 64, 2*) имеют очень широкую дату бытования – от 2-й пол. VIII в. до 1-й пол. XI в., и такой же широкий ареал распространения. Подобранные аналогии фигурным бляшкам (*рис. 64, 2*) в виде деталей налобной диадемы из п. 7 и 19 Большетиганского могильника (*рис. 53, 7*) (Chalikova–Chalikov 1981, Taf. VI, 1, Taf. XVI, 1) слишком отдаленные – большетиганские бляшки не соответствуют по форме палимовским и плоские, тогда как палимовские прогнутые. Ближе по форме центральной части, но также плоские, поясные бляшки из п. 1 Чишминского могильника (*рис. 54, 9*), судя по наличию в комплексе сросткинского стремени, одного из позднейших с предметами «тюрко-приуральского» горизонта. Наиболее же близкие аналогии бляшкам происходят из материалов могильника Уелги (*рис. 70, 11*). Проволочный браслет с перевязанными концами из Палимовки (*рис. 64, 2*) не имеет аналогий в достоверных комплексах IX в., зато такие изделия в различных вариациях распространены в комплексах Поволжья X в. (Никитина 2012, рис. 5, 4, рис. 67, 7, рис. 70, 8, рис. 109, 4, 5, рис. 122, 9, рис. 143, 11, 16, рис. 192, 2, рис. 219, 5, рис. 228, 11, 12). Фактически, датировка поszámveretek (*64. kép 1*) és két abbászida dirhem maradt meg, amelyek közül az egyiket 771/772-ben verték. A lószerszámveretek típusai alapján a romaskinói sírt a bekesevói II. temető 2. kurgán 1. sírjával, valamint a huszainovói 3. kurgán 4. sírjával és a 7. kurgán 1. sírjával (*55. kép 1; 56. kép 6; 57. kép 1*) lehet párhuzamba állítani, azonban megjegyezzük, hogy a háromkaréjos vereteknek az itt felsorolt temetkezésekben nincs tökéletes párhuzama. Ugyanebben az időben a barabai sztyepp területén, a már a szroszktki időszakba tartozó kamisi 1. temető 3. kurgánjában talált nagy, kerek kiálló díszekkel ellátott háromkaréjos veretek kantárdíszként funkcionáltak (Mologyin–Moroz–Grisin–Garkusa 2000). A bekesevói II. temető 2. kurgánjának 1. sírjában talált sima, kerek kiálló díszekkel ellátott háromkaréjos veretek viszont övet díszítettek (*55. kép 1*). Ezek formájukban közel állnak a csismai temető 1. sírjának mellékletéhez (*54. kép 9*), ahonnan egy szrosztki típusú kengyel is előkerült. Utóbbi sírban ismert a közvetlen párhuzama (*54. kép 4*) az Erdélyi István által publikált romaskinói bolygatott sír szíjvégének (Erdélyi 2008, 63. kép) is. A romaskinói sírt a megmaradt tárgyak korlátozott számától függetlenül is pontosan lehet datálni a 'Bekesevo-horizont' végére.

A Szamara folyó felső folyásánál, Palimovka falu közeléből is ismert még egy bolygatott temetkezés, amelyet a lelet publikálói a 9. századra kelteztek és abba a sírcsoportba soroltak, amely a magyarok nyugat felé történő vándorlásához köthető (Perepjolkin–Sztasenkov 1996). A temetkezésnek mind a keltezése, mind pedig a kulturális hovatartozása kétséges, mivel mellékletek tekintetében a 9. századi szamarai sírcsoporttal gyakorlatilag semmilyen közös vonást nem mutat. A sírban három volt abból fejesgyűrűtípusból, amelynek karmos foglalatában egy-egy kő található (*64. kép 2*). Ez a tárgytípus nagy területen és hosszú ideig volt használatban, a 8. század második felétől kezdve egészen a 11. század első feléig. A hasonló formájú veretek (*64. kép 2*) közül a Bolsije Tyigani-i 7. és 19. sírból származó homlokdiadém-vereteket lehet elsőként említeni (*53. kép 7*) (Chalikova–Chalikov 1981, Taf. VI, 1, Taf. XVI, 1), de ezek nagyon távoli párhuzamok, mivel a Bolsije Tyigani-i veretek formájukat tekintve nem azonosak a palimovkaiakkal, ezenkívül a Bolsije Tyigani-iak lapos felületűek, a palimovkaiak viszont íveltek. A csismai temető 1. sírjából származó övveretek köz-

гребения 1-й пол. IX в. была предложена только по двум превращённым в подвески аббасидским дирхемам, младший из которых, конца VIII – нач. IX в., затерт в процессе использования до состояния нечитаемости. Аналогии предметам, пускай и непрямые, заставляют предполагать для погребения гораздо более позднюю дату – не ранее конца IX в. Отсутствие параллелей с памятниками типа Субботцев также косвенно свидетельствует в пользу этого заключения.

Южнее, на правобережье р. Урал у с. Переметное найдено бронзовое стремя (Кригер 1979, рис. 2, 1), аналогичное стременам из Нововоронцовки (*рис. 19, 4, 5; рис. 64, 3*) и Каранаево, происходящее, по-видимому, из разрушенного погребения. Сопутствующий контекст находки не известен.

Также к бассейну р. Урал, но его левобережью в междуречье с р. Илек, относится могильник Филипповка I, где в к. 26 исследовано п. 2 с пока уникальным для региона инвентарем круга Большетиганского могильника (Яблонский–Мещеряков–Пшеничнюк 2005). Малые листовидные подвески без прорезей находят аналогии в п. 19, 26, 47 Больших Тиган (*рис. 53, 47*) (Chalikova–Chalikov 1981, Taf. XVI, 14, Taf. XXIIA, 6) и п. 1 к. 2 Бекешевского II могильника (*рис. 55, 1*). Подпрямоугольные бляшки с окантовкой длинных сторон псевдогрануляцией – в п. 20 Большетиганского могильника (Chalikova–Chalikov 1981, Taf. XVII, 16–18) и к. 42 Лагерево (*рис. 61, 4*) уже сросткинского этапа. Литой браслет, имитирующий витые, близок браслету из п. 1 к. 1 Луговского (*рис. 47, 2*). Арочные подвески из п. 2 к. 26 Филипповки полностью аналогичны подвескам из Редикора (*рис. 49, 3*), за исключением формы нижних привесок – экземпляры из Филипповки снабжены утиными лапками. Последнее указывает на поволжское влияние, а сам факт такого синтеза свидетельствует о поздней позиции п. 2 к. 26 Филипповки в рамках горизонта Субботцев, очевидно, синхронно «кладу» 1908 г. из Редикора. Поскольку филипповское погребение пока единственное известное погребение в регионе с таким набором инвентаря, вполне вероятно, что в кургане похоронена представительница поволжских или прикамских этносов, попавшая

ponti részének díszítése már közelebbi párhuzam, de ezek a veretek is lapos felületűek (*54. kép 9*). A sírból előkerült szrosztki kengyelből kiindulva ez az egyik legkésőbbi temetkezés, amelyben az 'Urál-vidéki török' horizonthoz tartozó tárgy van jelen. A palimovkai veretek legközelebbi párhuzamai Ujelgiből ismertek (*70. kép 11*). A palimovkai sírból származó tekercselt végű huzalkarperecnek (*64. kép 2*) nem ismerjük a párhuzamát hiteles 9. századi leletegyüttesből, viszont ennek a tárgytípusnak a különböző változatai viszonylag elterjedtek voltak a Volga menti 10. századi lelőhelyeken (Nyikityina 2012, рис. 5, 4, рис. 67, 7, рис. 70, 8, рис. 109, 4, 5, рис. 122, 9, рис. 143, 11, 16, рис. 192, 2, рис. 219, 5, рис. 228, 11, 12). A palimovkai sírt valójában két, csüngővé átalakított abbászida dirhem alapján keltezték a 9. század első felére, amelyek közül a 8. század végi – 9. század eleji időszakra keltezhető zárópénz annyira kopott, hogy felirata olvashatatlanná vált. A palimovkai leletek párhuzamai, akár a közvetettek alapján is, a publikációban megadott 9. századnál egy jóval későbbi – a 9. század végénél nem korábbi – keltezést valószínűsítenek. A szubbotci típus leleteivel való párhuzam hiánya közvetve szintén ezt a megállapítást erősíti.

Délebbre, az Urál folyó jobb partján, Peremetnoje falu közelében egy feltételezhetően bolygatott sírból származó, bronzból készült kengyelt ismerünk (*64. kép 3*) (Kriger 1979, рис. 2, 1), amely a novoroncovkai (*19. kép 4, 5*) és karanajevói kengyelek párhuzama. A sírból előkerült esetleges további leletekről nincs információ.

Szintén az Urál folyó völgyében, de annak bal partján, az Ilek folyóval alkotott folyóközben található a filippovkai I. temető, ahol a 26. kurgán 2. sírjából a régióban egyelőre egyedülálló, Bolsije Tyiganira jellemző leletek kerültek elő (Jablonszkij–Mescserjakov–Psenyicsnyuk 2005). A kicsi, levél alakú, áttörés nélküli csüngők párhuzamai a Bolsije Tyigani-i 19., 26. és 47. sírból (*53. kép 47*) (Chalikova–Chalikov 1981, Taf. XVI, 14, Taf. XXIIA, 6) és a bekesevói II. temető 2. kurgán 1. sírjából ismertek (*55. kép 1*). A Bolsije Tyigani-i 20. sírból (Chalikova–Chalikov 1981, Taf. XVII, 16–18) és a lagerevói 42. kurgánból (*61. kép 4*) ismert lekerekített téglalap alakú, a hosszabb oldalain álgranulációs szegélydísszel ellátott veretek már a szrosztki időszakhoz tartoznak. A csavart karpereceket utánzó öntött karperec közel

глубоко в степь вследствие механизма экзогамных браков.

Разрушенный комплекс погребения возле г. Эмба в верховьях р. Эмба в Северо-Западном Казахстане (Бисембаев 2003, рис. 15) по составу предметов принадлежит к «тюрко-приуральскому» горизонту (*рис. 64, 4*). Набор поясных бляшек (гладкие прямоугольные с прорезью и сердцевидные с вырезом) сравним с погребением нижнего яруса п. 1 к. 12 Хусаиново (*рис. 58, 3*) и п. 17 и 35 Большетиганского могильника (*рис. 53*). Наконечники с четырехлепестковым декором находят аналогии в п. 47 Больших Тиган (*рис. 53*), наконечник с окантовкой псевдозернью – в п. 31 (Chalikova–Chalikov 1981, Taf. XXVA, 2), а гладкие сердцевидные бляшки – в п. 51 (Chalikova–Chalikov 1981, Taf. XXXIVC, 4b). Сочетание сердцевидных бляшек с вырезом и соединителя-«тройничка» наблюдается в к. 2 могильника Атпа II; похожие бляшки с вырезом и без составляли поясные украшения и в п. 2 к. 2 могильника Орлиное гнездо и к. 11 Лебедевки VI бассейна р. Урал (Гуцалов 1993, рис. 2, 8, 9, 12, 16; Бисембаев 2003, рис. 16А, 5, 6, рис. 16Б, 7, 8, 11–17). Золотые серьги с многочастной подвеской из паянных бусин находят аналогии в п. 19, 20, 25 Больших Тиган (Chalikova–Chalikov 1981, Taf. XVI, 5, 6, Taf. XVII, 1, Taf. XXIA, 2, Taf. XXIB, 3), а также широком спектре салтовских погребений горизонтов III–IV и синхронных могильников сопредельных с салтовской КИО культур. Сбруйные бляшки с окантовкой «узелковым» бордюром и трилистником в центре, скорее всего, дериват овальных бляшек из сбруйного набора Ново-Николаевки (*рис. 6, 1, 4*); стилистически близки также овальные бляшки поясного набора п. 469 Варнинского могильника (*рис. 49, 4*), а также бляшки из Бирки и Цариного городища (Маяки) (*рис. 33, 9, 13*). Дериватный статус бляшек подчеркивает и техника изготовления из бронзы с серебрением.

Подражания субботцевским сбруйным бляшкам и серьги салтовского типа из погребения Эмба подсказывают западный или северо-западный вектор влияния, а хронологические ориентиры – комплексы из Ново-Николаевки, п. 469 Варни, п. 47 Больших áll a lugovszkojei 1. kurgán 1. sírjából származó karperechez (*47. kép 2*). A filippovkai 26. kurgán 2. sírjában talált boltozatos csüngők tökéletes párhuzama Redikorból ismert (*49. kép 3*), leszámítva az alsó csüngődíszeket, ezek ugyanis a filippovkai tárgyak esetében kacsatalp alakúak. Ez utóbbi elem Volga-vidéki hatást jelez, ennek a kapcsolatnak a ténye pedig arról tanúskodik, hogy a filippovkai 26. kurgán 2. sírja a szubbotci horizont kései szakaszára keltezhető, és egyértelműen egyidős az 1908-as redikori 'kincslelettel'. Mivel a filippovkai sír melléklete jelenleg egyedülálló a régióban, nagyon valószínű, hogy a kurgán betöltésébe egy olyan nőt temettek el, aki a Volga vagy a Káma vidékéről származott, és az exogám házassági kapcsolatok révén került be mélyen a sztyepp vidékére.

Északnyugat-Kazahsztánban, az Emba folyó felső folyásánál elhelyezkedő Emba nevű város közelében talált bolygatott temetkezés (Biszembajev 2003, рис. 15) a mellékletek alapján az 'Urál-vidéki török' horizonthoz tartozik (*64. kép 4*). Az övvereteket (díszítetlen, áttört, téglalap alakú és kivágással ellátott szív alakú veretek) a huszainovói 12. kurgán 1. sírjának alsó rétegében talált temetkezés vereteivel (*58. kép 3*), illetve a Bolsije Tyigani-i 17. és 35. sírral (*53. kép*) hasonlíthatjuk össze. A négykaréjos díszítéssel ellátott szíjvégekhez a Bolsije Tyigani-i 47. sírból (*53. kép*), az álgranulációs szegélydísszel ellátott szíjvéghez a Bolsije Tyigani-i 31. sírból (Chalikova–Chalikov 1981, Taf. XXVA, 2), a sima felületű, díszítetlen szív alakú veretekhez pedig a Bolsije Tyigani-i 51. sírból (Chalikova–Chalikov 1981, Taf. XXXIVC, 4b) említhetünk párhuzamokat. Kivágással ellátott szív alakú veretek és hármas síjelosztó korongok együttes előfordulását figyelhetjük meg az atpai II. temető 2. kurgánjában. Két lelőhelyen az Urál folyó völgyében, az Orlinoje gnyezdói 2. kurgán 2. sírjában és Lebegyevka VI. lelőhely 11. kurgánjában is ezekhez hasonló, kivágott és kivágás nélküli veretek tartoztak az övekhez (Gucalov 1993, рис. 2, 8, 9, 12, 16; Biszembajev 2003, рис. 16А, 5, 6, рис. 16Б, 7, 8, 11–17). A forrasztott gyöngyszemekből álló, többtagú csüngővel ellátott arany fülbevalók párhuzamai a Bolsije Tyigani-i 19., 20. és 25 sírban (Chalikova–Chalikov 1981, Taf. XVI, 5, 6, Taf. XVII, 1, Taf. XXIA, 2, Taf. XXIB, 3) ismertek, továbbá széles körben jelen vannak a III–IV. szaltovói horizonthoz tartozó sírokban, illetve a szaltovói kultúrkörrel

Тиган – указывают на время салтовского горизонта IV, т.е. в бассейнах р. Урал и Эмба в этот период, как и в Прикамье, ещё не произошло замены «тюрко-приуральского» комплекса моды ни на сросткинский, ни на огузо-печенежский. Оба импульса проявляются в регионе уже в погребениях X в. (Бисембаев 2003, рис. 5, рис. 6, рис. 8А, рис. 9А, рис. 12Б).

Погребение Эмба и п. 2 к. 26 Филипповки I несомненно имеют прямое отношение к проблеме ареала культурных влияний групп субботцевского населения Поволжья, но возможности их интерпретации как «связующего звена» на пути миграции носителей типа Субботцев в Европу, учитывая хронологию комплексов и наличие «северо-западных» импортов, мы все же не видим.

szomszédos kultúrák időben párhuzamos temetőiben. A 'pálcatagos' bordűrrel, középen pedig hármaslevél-motívummal díszített lószerszámveretek valószínűleg a novo-nyikolajevkai lószerszámveretek utánzatai (*6. kép 1, 4*). Stílusukban a varnyi temető 469. sírjában talált veretes öv ovális veretei (*49. kép 4*), valamint a Birkából és a carinói erődített településről (Majaki) származó veretek (*33. kép 9, 13*) is közel állnak az embai leletekhez. A veretek anyaga ezüstözött bronz, amely szintén azt támasztja alá, hogy utánzatokról van szó.

Az embai sírból származó szubbotci lószerszámveret-utánzatok és a szaltovói típusú fülbevalók nyugati vagy északnyugati hatásra utalnak. A kronológiai tájékozódási pontok ez esetben – a novo-nyikolajevkai lelet, a varnyi 469. sír és a Bolsije Tyigani-i 47. sír – pedig a IV. szaltovói horizont időszakára mutatnak. Ez azt jelenti, hogy ebben az időszakban a Káma vidékéhez hasonlóan az Urál és Emba folyók térségében az 'Urál-vidéki török' horizont divatját még nem váltotta fel sem a szrosztki, sem pedig az oguz–besenyő horizont. Mindkét impulzus csak a régió 10. századi temetkezéseinél jelentkezik majd (Biszembajev 2003, рис. 5, рис. 6, рис. 8А, рис. 9А, рис. 12Б).

Az embai sír és a filippovkai I. temető 26. kurgánjának 2. sírja kétségtelenül közvetlen kapcsolatba hozható azzal, hogy mekkora területre terjedt ki a Volga menti szubbotci csoportok kulturális hatása. A sírmellékletek kronológiája és az 'északnyugati' importtárgyak jelenléte miatt azonban arra mégsem látunk lehetőséget, hogy ezeket a sírokat a szubbotci csoport Európába történő vándorlásának egy-egy állomásaként értelmezzük.

VI.7. Южное Зауралье

Соседние культурные группы Южного Зауралья исследованы хуже, что, в отличие от Приуралья, не позволяло представить развитие региона в VIII–IX вв. в подробной динамике. Интенсивность исследований в последние десятилетия частично изменила ситуацию, но количество комплексов с хорошо датированным материалом всё ещё относительно невелико.

Комплекс п. 2 к. I Байрамгулово нач. VIII в. (Боталов 2000, рис. 30) иллюстрирует северо-западный агафоновский вектор влияния в наборе

VI.7. Az Urálontúl déli része

Az Urálontúl déli részén élt szomszédos kulturális csoportokat kevésbé kutatták, emiatt pedig az Urál vidékével ellentétben itt nem lehetséges a régió 8–9. századi fejlődésének részletes bemutatása. Az utóbbi évtizedekben intenzívebbé váló kutatásnak köszönhetően a helyzet részben megváltozott, de a jól keltezhető leletanyaggal rendelkező leletegyüttesek száma azonban még mindig viszonylag csekély.

A 8. század elejére keltezett bajramgulovói I. kurgán 2. sírjának (Botalov 2000, рис. 30) példája illusztrálja egyrészt az északnyugati, agafonovói

украшений и степной – в наборе вооружения и снаряжения коня. В сер. VIII – нач. IX в., как о том свидетельствуют находки из разрушенных погребений могильников Каскаскиновский рудник и Граултры (*рис. 65, 1, 11, 13–16*), в наборе снаряжения коня преобладало салтовское влияние, которое затем повсеместно сменяется сросткинским (*рис. 65, 2, 3; рис. 66, 6, 10, 14–16; рис. 67, 16, 17; рис. 68, 19–24*). Комплексы тюрко-приуральского горизонта не столь ярки, как в Приуралье, и представлены только в погребениях могильника Граултры (*рис. 66, 1, 3–5, 7–9, 12*) (Боталов 2000, рис. 31, VI, VII, рис. 33). Правда, и в их абсолютной дате нет уверенности, учитывая, что в п. 2 к. 2 Наровчатского могильника и к. 6/1909 г., к. 13/1908 г. Синеглазово ременные украшения тюрко-приуральского стиля присутствуют в комплексах уже достоверно сросткинского времени (*рис. 66, 6, 11, 13*) (Боталов 2000, рис. 37, рис. 40, 8–16), а в могильниках Поволжья происходит и вовсе их «консервация» до конца X в.

В могильнике Синеглазово (Стоколос 1962; Боталов 1987; Боталов 1988; Боталов–Грудочко 2011) досросткинского горизонта пока не выделено. Характерными признаками сросткинского этапа выступают восьмеркообразные стремена, удила 8-образными петлями, псалии с окончаниями в виде «рыбьего хвоста», грушевидные пуговицы, каплевидные бляшки с выпуклым полусферическим центром, костяные пряжки. В погребении 1959 г. со сросткинской сбруей и оружием (*рис. 67, 16–19*) сочетаются поясные детали субботцевского облика (*рис. 67, 1, 2, 4*), принадлежащие к стилю 4-й группы – мотив стеблей с «трехягодным» окончанием и «широкий трилистник». Последний, правда, лишь в дериватном виде, на бляшке с кольцом (*рис. 67, 4*), аналогичной бляшке из п. 65 Большетиганского могильника (*рис. 40 b, 65*), уверенно датированного X в. благодаря монете. На дериватной бляшке из п. 44 Большетиганского могильника (Chalikova–Chalikov 1981, Taf. XXXC, 4) трилистник выполнен в стиле салтовского горизонта IV. Самостоятельным признаком X в. в погребении 1959 г. Синеглазово может выступать грушевидная пуговица (*рис. 67, 11*). Комплект предметов из раскопок Синеглазовского могильника, на который пока не обнаружена

hatást, amely az övdíszeken figyelhető meg, másrészt a sztyeppi hatást, amely a fegyverzeten és a lószerszámokon mutatkozik meg. A 8. század közepe és a 9. század eleje között a lószerszámok jellemzően szaltovói hatást mutatnak, amelyet később mindenütt a szrosztki hatás váltott fel (*65. kép 2–3; 66. kép 6, 10, 14–16; 67. kép 16–17; 68. kép 19–24*), amint arról a Kaszkaszkinovszkij rudnyiki és a graultri temetők bolygatott sírjai tanúskodnak (*65. kép 1, 11, 13–16*).

Az 'Urál-vidéki török' horizont leletegyüttesei az Urálontúlon nem annyira markánsak, mint az Urál nyugati előterében, és csupán a graultri temető sírjaiban vannak jelen (*66. kép 1, 3–5, 7–9, 12*) (Botalov 2000, рис. 31, VI, VII, рис. 33). Igaz, még ezeknek a síroknak sem teljesen biztos az abszolút keltezése, tekintettel arra, hogy a narovcsatkai temető 2. kurgán 2. sírjában, valamint a szinyeglazovói 1908/13. és 1909/6. kurgánban az 'Urál-vidéki török' övdíszek már biztosan a szrosztki időszakból származnak (*66. kép 6, 11, 13*) (Botalov 2000, рис. 37, рис. 40, 8–16), míg a Volga menti temetőkben ezek egészen a 10. század végéig 'konzerválódtak'.

A szinyeglazovói temető leletanyagában (Sztokolosz 1962; Botalov 1987; Botalov 1988; Botalov–Grudocsko 2011) a szrosztkit megelőző horizontot egyelőre nem sikerült elkülöníteni. A szrosztki időszak főbb jellemzői a hurkos fülű kengyelek, a 'halfarokban' végződő zablapálcákkal ellátott, nyolcas alakban megtekert szájvasú zablák, a körte alakú díszgombok, a közepén félgömb alakú kiálló résszel ellátott cseppformájú veretek és a csontból készült csatok. Az 1959-ben előkerült sírban, amely szrosztki típusú lószerszámokat és fegyvert tartalmazott (*67. kép 16– 19*), a 4. szubbotci stíluscsoportba tartozó övveretek is voltak (*67. kép 1, 2, 4*), amelyeket 'hárombogyós' végződésű indamotívummal és széles hármaslevél-mintával díszítettek. Igaz, utóbbi csupán utánzat formájában szerepel egy karikacsüngős vereten (*67. kép 4*), amelynek párhuzama a Bolsije Tyigani-i 65. sírból (*40. kép b, 65*) ismert. Ezt a Bolsije Tyigani-i sírt a benne talált érme alapján biztosan a 10. századra lehet keltezni. A Bolsije Tyigani-i 44. sírból származó vereten, amely egy utánzat (Chalikova–Chalikov 1981, Taf. XXXC, 4), a hármaslevél-mintát a IV. szaltovói horizont stílusában ábrázolták. Az 1959-ben előkerült szinyeglazovói sír a benne talált körte alakú díszgomb (*67. kép 11*)

полевая документация (*рис. 68*), состоит из набора инвентаря одного или скорее двух погребений; без документации его, разумеется, пока невозможно рассматривать как комплекс. В качестве хронологических ориентиров внимание привлекают сросткинские стремя, костяная пряжка и псалий (*рис. 68, 11, 19, 22*), грушевидные пуговицы (*рис. 68, 12–15*). Приуральские листовидные подвески с выступами и с граффити человечками (*рис. 61, 2, 4*) принадлежат к поздней фазе сросткинского этапа. Но особо интересен роскошный набор позолоченных сбруйных украшений (*рис. 68, 1–6*), включающий наконечник с мотивом дракона, малые бляшки с «растительной» версией декора «пламевидной жемчужиной» (аналогичные находкам из к. 6 Синеглазово [*рис. 66, 13*]) и большие прямоугольные бляшки с декором «венгерской» пальметтой – несомненные прототипы бляшек из Среднего Поднепровья (*рис. 6, 13*) и п. 1 к. 2 Ишимбаевского могильника (*рис. 62, 6*). Идентичная синеглазовским бляшка происходит и с могильника Уелги (*рис. 72, 18*).

Могильник Уелги (Боталов–Грудочко 2011; Боталов–Лукиных–Тидеман 2011; Боталов 2012; Грудочко–Боталов 2013; Грудочко 2014) – одно из самых интересных открытий в Зауралье последнего десятилетия. К сожалению, случилось оно вследствие нелегальных поисков, а судя по составу переданного археологам материала, прежде чем на памятнике начались стационарные раскопки, на нем могли быть разрушены десятки комплексов погребально-поминального характера. С этим связана наибольшая на данный момент проблема интерпретации и датировки предметов – лишь малая часть из них происходит из раскопанных археологами комплексов, тогда как остальные в самом лучшем случае лишь привязаны к поверхностному слою какого-либо кургана. С другой стороны, интенсивные раскопки на памятнике лишь начаты, и каждый сезон приносит всё новые и новые материалы, а следовательно, любые выводы на начальной фазе исследований будут носить лишь предварительный характер.

Закрытые комплексы могильника пока менее ярки, чем материалы из сборов металлодетектором, но они демонстрируют в целом похо-

miatt a 10. századra keltezhető. Az a tárgycsoport, amely a szinyeglazovói temető ásatásából származik, és amelynek még nincs ásatási dokumentációja (*68. kép*), egy, de valószínűbb, hogy két temetkezés leletanyaga, amelyet azonban a dokumentáció hiányában nem kezelhetünk leletegyüttesként. Keltező értékű tárgy lehet a szrosztki típusú kengyel, a csontból készült csat és a zablapálca (*68. kép 11, 19, 22*), valamint a körte alakú díszgombok (*68. kép 12–15*). Az Urál vidékére jellemzők a kidomborodó díszekkel és bekarcolt emberábrázolással ellátott levél alakú csüngők (*61. kép 2, 4*), amelyek a szrosztki időszak késői fázisához tartoznak. Különösen érdekes az a reprezentatív, aranyozott lószerszámveretekből álló készlet (*68. kép 1–6*), amelyben a sárkánnyal díszített szíjvég mellett a kis vereteket a 'lángoló gyöngy' motívum 'növényiesített' változata (ezek párhuzama a szinyeglazovói 6. kurgánból ismert [*66. kép 13*]), a nagy, téglalap alakú vereteket pedig 'magyar' palmetta díszíti. Utóbbiak kétségtelenül a Közép-Dnyeper vidékéről (*6. kép 13*) és az isimbaji temető 2. kurgán 1. sírjából (*62. kép 6*) származó veretek prototípusai. A szinyeglazovóival azonos veret Ujelgiben is előkerült (*72. kép 18*).

Az ujelgi temető (Botalov–Grudocsko 2011; Botalov–Lukinih–Tyigyeman 2011; Botalov 2012; Grudocsko–Botalov 2013; Grudocsko 2014) az elmúlt tíz év egyik legérdekesebb új lelőhelye az Urálontúlon. Sajnálatos módon fémkeresősök találták meg a lelőhelyet, és a régészeknek átadott leletanyag összetétele alapján a régészeti ásatások megkezdése előtt több tucat temetkezési és megemlékezési objektumot bolygattak meg. Ebből adódik Ujelgi legnagyobb problémája, amely az innen származó tárgyak keltezését és értelmezését érinti, mivel a leleteknek csak egy kis része származik hitelesen, régészek által feltárt objektumokból. A leletanyag nagyobb részét legjobb esetben is csak egy-egy kurgán betöltéséhez lehet kapcsolni. Másrészt Ujelgiben a szisztematikus feltárások még csak pár éve kezdődtek el, és minden ásatási szezon újabb és újabb anyagokat hoz felszínre, ezért a temető feltárásának ezen kezdeti szakaszában bármiféle következtetés csupán előzetes jellegű lehet.

A temető bolygatatlan objektumaiból származó leletanyag egyelőre nem olyan látványos, mint a fémkeresősöktől származó tárgyak, az ásatás leletanyaga viszont rámutat a különböző kulturális

жее смешение культурных импульсов, которые можно условно свести к следующим группам: «позднетюркская» (*рис. 69, 7*), «сросткинская» (*рис. 69, 1, 3, 4, 6*), «субботцевская» (*рис. 69, 2, 5*) и «кыргызская» (Грудочко–Боталов 2013, рис. 14). Отметим, что в исследованных на данный момент погребальных комплексах «кыргызская» группа скорее представлена в той степени, в которой прослеживается её влияние на сросткинскую культуру, но среди материалов из сборов она достаточно яркая и репрезентативная, несомненно маркируя самостоятельный вектор влияния X в., который здесь рассматриваться не будет. Только в сборах и культурном слое насыпей курганов пока также представлены «салтовская» и «огузо-печенежская» группы.

Наиболее ранней из коллекции материалов могильника на данный момент выступает агафоновская «геральдическая» бляшка (*рис. 70, 15*), которая допускает наличие на могильнике раннего горизонта VII – нач. VIII в. «Тюрко-приуральский» горизонт гладких ременных украшений (*рис. 70, 17–36, 38–50*) частично воспринимается и сросткинской культурой, поэтому без документированных комплексов пока сложно судить, присутствует ли он на могильнике в «чистом» виде или в виде «переходной» к сросткинскому этапу стадии. Что касается собственно приуральских типов украшений, то ранними могут быть листовидные подвески с прорезью (*рис. 70, 1*), тогда как подвески с выступами (*рис. 70, 2, 3*), как уже подчеркивалось выше, уже сросткинского времени. Крестовидные подвески (*рис. 70, 4, 5*) также отличаются от типологически близких украшений Большетиганского могильника и, скорее всего, хронологически позже. «З-образные» бляшки (*рис. 70, 6–9*) в погребениях Приуралья также находятся в составе комплексов сросткинского этапа (*рис. 61, 4, 7*). В то же время, их комбинацию с бляшками с окантовкой псевдогрануляцией, с 8-видными бляшками и трехлопастными сбруйными с имитацией шарнира (*рис. 70, 12–14*) наблюдаем в Субботцевском могильнике (*рис. 12, 1, 11–13, 16, 17*).

К наиболее узнаваемым сросткинским украшениям принадлежат фигурки животных и птиц (*рис. 71, 1–3*), сердцевидные бляшки, на-

hatások keveredésére. Ezeket a hatásokat feltételesen a következő csoportokra bonthatjuk: ’késői türk’ (*69. kép 7*), ’szrosztki’ (*69. kép 1, 3, 4, 6*), ’szubbotci’ (*69. kép 2, 5*) és ’kirgiz’ (Grudocsko–Botalov 2013, рис. 14). Megjegyezzük, hogy a mostanáig feltárt sírokban a ’kirgiz’ csoport leginkább olyan mértékben van jelen, mint amekkora hatást a szrosztki kultúrára is kifejtett. A fémkeresős anyagban viszont a ’kirgiz’ tárgyak jelentősebb szerepet játszanak és sokkal reprezentatívabbak is, kétségtelenül önálló 10. századi hatást mutatnak, amelyet azonban jelen munkánkban nem fogunk részletesebben tárgyalni. A ’szaltovói’ és az ’oguz–besenyő’ csoporthoz tartozó leletek egyelőre csak a fémkeresős anyagból és a kurgánok betöltéséből ismertek.

A jelenleg rendelkezésre álló ujelgi leletanyagban a legkorábbra keltezhető tárgy az agafonovói ’heraldikus’ stílusú veret (*70. kép 15*), amely alapján a temetőben egy korai, 7. századi – 8. század eleji horizontot is feltételezhetünk. A sima, díszítetlen övdíszekből álló ’Urál-vidéki török’ horizont (*70. kép 17–36, 38–50*) részben a szrosztki kultúrához is sorolható, ezért hitelesen feltárt és dokumentált objektumok hiányában egyelőre nehéz megítélni, hogy az ’Urál-vidéki török’ horizont még eredeti formájában is jelen van-e Ujelgiben, vagy pedig csak a szrosztki felé elmozdult átmeneti változatban. Ami az Urál vidékére jellemző díszítményeket illeti, a koraiak közé sorolhatók a levél alakú áttört csüngők (*70. kép 1*), viszont a kiálló részekkel rendelkező csüngők (*70. kép 2, 3*), mint ahogy korábban is hangsúlyoztuk, már a szrosztki időszakhoz tartoznak. A kereszt alakú csüngők (*70. kép 4, 5*) szintén eltérnek a hozzájuk tipológiailag közel álló Bolsije Tyigani-i leletektől, és valószínűleg későbbiek is azoknál. A kettős félhold alakú veretek (*70. kép 6–9*) az Urál vidékének sírjaiban szintén a szrosztki időszak leleteivel együtt fordulnak elő (*61. kép 4, 7*), ugyanakkor a szubbotci temetőben (*12. kép 1, 11–13, 16, 17*) az említett verettípus álgranulációs szegélydísszel ellátott veretekkel, 8-as alakú veretekkel és háromkaréjos, álzsanéros lószerszámveretekkel (*70. kép 12–14*) együtt fordult elő.

Az ujelgi leletanyag legjellegzetesebb szrosztki típusú díszítményei közé tartoznak az állat és madár alakú veretek (*71. kép 1–3*), a szív alakú veretek, a volutákkal vagy középen rombusz alakú díszítés-

конечники с выделенным ромбовидным центром и волютами (*рис. 71, 8–10, 13–16, 22–24*), сбруйные бляшки с окантовкой выемчатыми кружками (*рис. 71, 11, 12, 20*). Луновидные подвески (*рис. 71, 5, 6*) можно рассматривать и как сросткинское, и как огузское влияние (ср. *рис. 88, 1, 5, 30; рис. 89, 1, 3, 15*). Предметы сбруи также в основном сросткинского облика (*рис. 69, 1, 6; рис. 71, 25–28, 30*), но среди них выделяются стремя из п. 8 к. 1 (*рис. 69, 5*), близкое салтовским горизонта III, и стремя «огузо-печенежского» типа (*рис. 71, 29*); оба типа были распространены также у субботцевского населения (*рис. 19, 1–3*) и в Приуралье на сросткинском этапе (*рис. 61, 6, 8; рис. 62, 3*).

Группа предметов с «западным» кругом аналогий достаточно многочисленная, но и одновременно крайне сложная по составу (*рис. 72*). Часть предметов происходит из раскопок, но из богатых по набору комплексов, пригодных для датировки, издан пока лишь один – «тайник» к. 29 (*рис. 69, 2*). В состав комплекса входили «флаконовидная» подвеска прикамского круга (*рис. 72, 55*), литая серьга с длинной подвеской субботцевского круга (*рис. 72, 54*) и рукоятка салтовской копоушки (*рис. 72, 53*) с имитацией декора горизонта III. Гладкие ременные бляшки из «тайника» (*рис. 72, 28*) близки по форме бляшкам из Катериновки (*рис. 14, 1*), а на подсердцевидных схематически выгравирован декор в стиле «пылающей жемчужины» (*рис. 72, 40*), что ставит их в один ряд с субботцевскими (*рис. 34, 3, 6–8*). Литые бляшки с прорезью (*рис. 72, 24*) выполнены в характерном субботцевском стиле с золочением и украшены «узелковым» бордюром, но основной декор мастером передан схематически – на них изображен то ли широкий трилистник, то ли «пылающая жемчужина» в растительном обрамлении (ср. *рис. 72, 33*). Шпеньки бляшек загнуты, подобно целой серии бронзовых бляшек Уелгов (*рис. 72, 24, 29, 31, 32*), что сближает их с предметами стилистической группы 5 субботцевских комплексов, среди которых также выделяется похожая группа бронзовых с золочением изделий (*рис. 34, 1, 2, 5, 6, 9*).

Субботцевская группа 3 с декором в «мифологическом» стиле представлена в Уелгах практически в «чистом» виде (*рис. 26, 10, 11; рис. 27,*

sel ellátott szíjvégek (*71. kép 8–10, 13–16, 22–24*), valamint a bemélyített pontkörökkel vagy körökkel szegélyezett lószerszámveretek (*71. kép 11, 12, 20*). A lunulák (*71. kép 5, 6*) megjelenése egyaránt tekinthető a szrosztki és az oguz hatás eredményének (vö. *88. kép 1, 5, 30; 89. kép 1, 3, 15*). A lószerszámok alapvetően szintén szrosztki jellegűek (*69. kép 1, 6; 71. kép 25–28, 30*), ezektől azonban két lelet is eltér. Az egyik egy kengyel az 1. kurgán 8. sírjából (*69. kép 5*), amely a III. szaltovói horizonthoz áll közel, a másik pedig egy ’oguz–besenyő’ típusú kengyel (*71. kép 29*). A szubbotci népesség körében (*19. kép 1–3*) és az Urál vidékének szrosztki időszakában (*61. kép 6, 8; 62. kép 3*) is használták mindkét típust.

A ’nyugati’ párhuzamokkal rendelkező tárgyak csoportja elég tág, összetételét tekintve pedig rendkívül sokszínű (*72. kép*). A leletek egy része ásatásokból származik, viszont a jól keltezhető gazdag leletegyüttesek közül jelenleg csupán egyet publikáltak, a 29. kurgán tajnyik leletének anyagát (*69. kép 2*). A leletek között található egy Káma menti ’fiola alakú’ csüngő (*72. kép 55*), egy hosszú csüngődísszel ellátott szubbotci típusú öntött fülbeval ó (*72. kép 54*) és egy szaltovói fülkanál fogója (*72. kép 53*), amelynek díszítése a III. horizontot utánozza. A tajnyikból származó sima, díszítetlen övveretek (*72. kép 28*) formájukat tekintve közel állnak a kateyerinovkai veretekhez (*14. kép 1*), viszont a megközelítőleg szív alakú vereteken sematikusan ábrázolt, bevésett ’lángoló gyöngy’ motívum látható (*72. kép 40*), és emiatt a szubbotci típusokkal mutatnak párhuzamot (*34. kép 3, 6–8*). Az öntött, áttört veretek (*72. kép 24*) jellegzetes szubbotci stílusban készültek, aranyozottak és ’pálcatagos’ bordűrrel díszítettek, viszont az alapmotívumot az ötvös csak sematikusan ábrázolta – a vereteken vagy egy széles hármaslevél, vagy egy növényi mintával körbevett ’lángoló gyöngy’ motívum látható (vö. *72. kép 33*). A veretek felszerelőcsapjait behajlították, akárcsak egy sor ujelgi bronzvereten (*72. kép 24, 29, 31, 32*), ami ezeket a veretek az 5. szubbotci stíluscsoport leleteivel rokonítja. Utóbbiak között szintén előfordulnak az ujelgiekhez hasonló aranyozott bronzveretek (*34. kép 1, 2, 5, 6, 9*).

A 3. szubbotci csoport ’mitológiai’ stílusú díszítése Ujelgiben gyakorlatilag eredeti formájában van jelen (*26. kép 10, 11; 27. kép 7; 30. kép 16*),

7; рис. 30, 16), но набор «антропоморфных» и «звериных» сюжетов здесь ограничен. Слабо пока представлена и группа 4 (*рис. 72, 46, 47*), а наиболее репрезентативна группа 5, которая демонстрирует даже большую степень разнобразности, чем комплексы субботцевского круга Европы. Здесь видим и «пылающую жемчужину» (*рис. 72, 19, 31–33, 40*), и два вида пальметт: «венгерскую» (*рис. 72, 18, 25, 27*) и «согдийскую» (*рис. 72, 29, 30, 36, 37*), и танские растительные мотивы (*рис. 72, 21, 22*). Этот момент, скорее всего, имеет хронологическое объяснение, поскольку поясные детали с мотивами «согдийской» пальметты и танского растительного декора в Поволжье представлены в комплексах достоверного X в. (*рис. 45, 3; рис. 50, 55б; рис. 85, 4–6, 13; рис. 92, 6*).

Шестая «синтезная» салтовско-субботцевская группа также присутствует в Уелгах. Она представлена серебряными с позолотой деталями с имитацией салтовского «лотоса» горизонта III (*рис. 72, 50–52, 58–60*). Среди них есть оттиски реальных салтовских деталей (*рис. 72, 51, 58, 59*), грубые имитации без понимания декора (*рис. 72, 52*), и подражания с заменой салтовского «лотоса» на похожий элемент растительного декора сросткинских круглых бляшек (*рис. 72, 50, 60; ср. рис. 75, 1, 2; рис. 76, 2*). Одна из бляшек очень близка салтовским горизонта II/III (*рис. 72, 48*); наконечник с прорезным растительным декором (*рис. 72, 57*) либо принадлежит к салтовским «крымско-византийского» стиля горизонтов I/II–II, либо к литым позднетюркским; а два предмета (*рис. 72, 49, 56*) напоминают раннесалтовские бляшки горизонта I (Комар 1999, табл. 3, 55–57, 139). Но если эти аналогии не случайны, то они маркируют связи с салтовским культурным кругом более раннего, чем субботцевское, времени. Бронзовый с позолотой наконечник (*рис. 72, 35*) напоминает по декору стиль более позднего салтовского горизонта IV, но форма наконечника характерна для тюхтятской культуры, поэтому сходство декора, вероятно, случайное.

Подражания салтовским поясным наборам финального горизонта V (*рис. 81, 1–11*) в Уелгах очень схематизированы (*рис. 72, 2, 14–17*) и скорее должны быть отнесены к «огузо-печенежской» группе. К ней также принад-

az ’ember-’ és ’állatalakos’ ábrázolások változatai azonban korlátozott számban fordulnak elő. A jelenleg ismert leletanyagban a 4. szubbotci csoport szintén ritkán fordul elő (*72. kép 46, 47*), az 5. csoport viszont már jóval nagyobb számban jelen van a temető sírjaiban, ráadásul sokkal változatosabb elemekkel, mint a szubbotci leletkör eddig ismert lelőhelyein. Ujelgiből ’lángoló gyöngy’ motívummal díszített leleteket is ismerünk (*72. kép 19, 31–33, 40*), valamint két palmettatípust, ’magyart’ (*72. kép 18, 25, 27*) és ’szogdot’ (*72. kép 29, 30, 36, 37*), továbbá a Tang-korra jellemző növényi mintákat (*72. kép 21, 22*). Ennek a jelenségnek minden bizonnyal kronológiai magyarázata van, mivel a ’szogd’ palmettákkal és a Tang-kori növényi ornamentikával ellátott övdíszek hiteles 10. századi Volga menti lelőhelyekről ismertek (*45. kép 3; 50. kép 55b; 85. kép 4–6, 13; 92. kép 6*).

A szaltovói–szubbotci ’vegyes’ 6. csoport, a III. szaltovói horizont lótuszmotívumának utánzatával díszített aranyozott ezüstveretek révén (*72. kép 50–52, 58–60*) szintén jelen van Ujelgiben. Vannak közöttük eredeti szaltovói tárgyakról vett lenyomat alapján készült másolatok (*72. kép 51, 58, 59*), illetve durva, elnagyolt utánzatok, amelyeknél a készítő nem értette a díszítőelemek szerkesztési rendszerét (*72. kép 52*). Olyan utánzatok is előfordulnak, amelyeken a szaltovói lótuszt egy hasonló motívumra, a szrosztki kerek veretek növényi díszítésének egy elemére cseréltek le (*72. kép 50, 60;* vö. *75. kép 1, 2; 76. kép 2*). Az egyik veret nagyon közel áll a II/III. szaltovói horizont vereteihez (*72. kép 48*). Az áttört növényi díszítéssel ellátott szíjvég (*72. kép 57*) vagy az I/II–II. szaltovói horizont ’krími–bizánci’ stílusú tárgyai közé tartozik, vagy pedig a későbbi török népek öntött tárgyaihoz. Két lelet (*72. kép 49, 56*) az I. szaltovói horizont korai szaltovói övvereteihez hasonlít (Komar 1999, табл. 3, 55–57, 139). Amennyiben az itt felsorolt párhuzamok nem véletlenszerűek, akkor ezek a tárgyak azt jelzik, hogy az ujelgi népesség már korábban, a szubbotci időszak előtt kapcsolatot létesített a szaltovói kultúrkörrel. Az aranyozott bronz szíjvég (*72. kép 35*) díszítése alapján a jóval későbbi, IV. szaltovói horizont stílusára emlékeztet, viszont a szíjvég formája a tyuhtyati kultúrára jellemző, ezért valószínűleg a díszítés hasonlósága csupán véletlen.

лежат ременные детали с окантовкой крупной псевдогрануляцией (*рис. 72, 6–10*) печенежского горизонта Булгаково (*рис. 90*), более близкие версии которых, правда, представлены в погребениях поволжских лесных могильников (*рис. 91, 19, 20; рис. 93, 6, 10, 14, 16*). В погребениях огузов ближайшие аналогии находит навершие рукояти сабли (*рис. 72, 11*) (Круглов 2001, рис. 4; Каталог 2001, фото VII, кат. 16), представленное также в п. 11 Карошского III могильника в Венгрии (The Ancient Hungarians 1996, 106–107).

Последняя из рассматриваемых групп – «венгерская» – представлена в Уелгах круглыми сбруйными бляшками с мотивом розетки (*рис. 72, 1, 12, 13*), идентичными предметам из погребений Венгрии эпохи «завоевания родины» (*рис. 96; рис. 97*). Специально рассмотрев вопрос распространения таких находок к востоку от Венгрии, И. Фодор констатировал их отсутствие в достоверных комплексах ранее X в., а также их полную тождественность изделиям из могильников Венгрии, предположив, что распространение типа к востоку было связано с торговлей (Fodor 2009a). Находки из Уелгов крайне неожиданны по степени отдаленности от Венгрии, ставя под сомнение возможность прямых передвижений венгерских купцов столь далеко на восток но, тем не менее, это повышает вероятность существования прямого торгово-передаточного канала, функционировавшего в обе стороны. Ближайшая к Уелгам находка похожих бляшек – в п. 3 к. 3 Ишимбаевского могильника (*рис. 62, 12*). Это явный дериват, усложнённый по сравнению с венгерскими салтовским трилистником горизонта IV, т.е. мастер несомненно копировал предмет на месте, добавляя собственное понимание эстетики. Изделия из Уелгов, наоборот, идентичны венгерским, и больше подходят в качестве иллюстрации именно прямого канала связей. Учитывая наличие в материалах могильника и других «западных» предметов салтовского и огузо-печенежского круга, ещё один вектор связей – венгерский, совсем не выглядит фантастичным.

Фигурная прорезная бляшка (*рис. 72, 5*) находит точные аналогии в древнерусских погребениях сер. X в. из Киева и Шестовицы (Каргер 1958,

A szaltovói V., záróhorizonthoz tartozó övdíszek (*81. kép 1–11*) Ujelgiből ismert utánzatai nagyon sematikusak (*72. kép 2, 14–17*), és inkább az ’oguz–besenyő’ csoportba kellene sorolnunk azokat. Szintén utóbbihoz sorolhatók a bulgakovói besenyő horizonthoz (*90. kép*) tartozó övveretek, amelyeket nagy méretű álgranulációval láttak el (*72. kép 6–10*). Ezek közelebbi párhuzamai a Volga-vidék erdős területein feltárt temetők sírjaiban fordulnak elő (*91. kép 19, 20; 93. kép 6, 10, 14, 16*). Az ujelgi markolatgombnak (*72. kép 11*) az oguz sírokban ismertek a legközelebbi megfelelői (Kruglov 2001, рис. 4; Katalog 2001, фото VII, кат. 16), a Kárpát-medencében pedig a karosi III. temető 11. sírjából látott napvilágot formai szempontból hasonló darab (The Ancient Hungarians 1996, 106–107).

Az áttekintett csoportok közül az utolsót, a ’magyart’ a rozettás kerek lószerszámveretek képviselik Ujelgiben (*72. kép 1, 12, 13*), amelyekkel teljesen azonosakat, illetve hasonlóakat Kárpát-medencei honfoglalás kori sírokból ismerünk (*96. kép; 97. kép*). Fodor István külön megvizsgálta ezen tárgytípus Magyarországtól keletre való elterjedését, és arra a megállapításra jutott, hogy azok nem ismertek a 10. századnál korábbi, hiteles körülmények között feltárt lelőhelyekről. A Kárpát-medencei és kelet-európai tárgyak tökéletes hasonlóságát azzal a feltevéssel magyarázta, hogy a keleti tárgyak kereskedelem útján kerültek az adott területre (Fodor 2009a). Az ujelgi leletek előkerülése a Kárpát-medencétől ilyen messzire igencsak váratlan volt, és egyúttal nagyon valószínűtlenné tette annak feltevését, hogy a magyar kereskedők közvetlenül ekkora távolságot tettek volna meg keletre. Viszont ugyanez egyre inkább megnöveli annak a valószínűségét, hogy egy közvetlen, mindkét irányba működő kereskedelmi csatorna működött a két régió között. Az ujelgi veretek legközelebbi párhuzama az isimbaji temető 3. kurgán 3. sírjából ismert (*62. kép 12*), amely a Kárpát-medencei leletekhez képest csak derivátum, és a IV. szaltovói horizont háromlevelű mintájával díszített. Az ötvös egyértelműen helyben másolta le az eredeti tárgyat, saját esztétikai értelmezése alapján. Az Ujelgiből származó veretek azonban ezzel ellentétben teljesen azonosak a Kárpát-medenceiekkel, és jól szemléltetik az egymás közötti közvetlen kapcsolatokat. Tekintettel arra, hogy

рис. 29; Бліфельд 1977, табл. III, 3; Меч и златник 2012, кат. 244). Прямоугольные бляшки с прорезью (*рис. 72, 3, 4*), в силу широкой распространенности данного типа в X в. (Венгрия, Болгария, Русь, Волжская Булгария, лесное Поволжье, Минусинская котловина, Алтай), вряд ли можно причислять к специфической группе. Но одна из них (*рис. 72, 3*) выполнена в характерной для торевтов Венгрии технике – серебро с позолотой и плотным покрытием фона круглой надчеканкой, которая, впрочем, повторяется и на аналогичных бляшках из к. 1 Курай IV на Алтае (Кызласов–Король 1990, рис. 65, 7). Общее количество подобных «широких» параллелей в вещевом материале между могильником Уелги и могильниками Венгрии X в., разумеется, гораздо больше отмеченных здесь (ср. *рис. 69, 4; рис. 71, 8, 9; рис. 72, 1–4, 11–17, 21–23, 28–30, 33, 42–44* и *рис. 100, 2, 4, 6–8, 10–14; рис. 101, 4, 6, 7,* а также: The Ancient Hungarians 1996, 81, fig. 9; 85, fig. 6; 103, fig. 37; 104, fig. 38; 106–107, fig. 41, fig. 43; 140–141, fig. 2, fig. 3; 156, fig. 13; 166–167, fig. 1–4; 174, fig. 1; 354, fig. 1; 361, fig. 1; 369, fig. 1; 401, fig. 1–3; 403, fig. 1). Похожую картину демонстрирует и могильник Синеглазово – в частности, бляшки поясного набора из к. 12/1908 г. (*рис. 66, 15*) находят прямые аналогии и в Поволжье (*рис. 91, 16, 17; рис. 92, 21*), и в Венгрии (*рис. 99, 2, 6, 19, 20*). Подчеркнём сразу, что все указанные общие типы встречаются исключительно в комплексах X в. и связаны по происхождению с различной культурной средой (сросткинской, огузо-печенежской, хазарской, поволжской), а следовательно, и речи не может идти о перенесении их в составе готового культурного комплекса из Зауралья вследствие миграции древних венгров. Единственным разумным объяснением параллелей остаются активные кроскультурные связи между различными группами населения Восточной Европы уже в X в., а также наличие общих культурных импульсов.

Малое количество закрытых комплексов могильника Уелги в сочетании с отсутствием в них самостоятельных абсолютных хронологических маркеров пока не позволяют полноценно использовать памятник для уточнения хронологии памятников типа Субботцев. Но для проблемы

az ujelgi temető leletanyagában más 'nyugati' tárgyak is jelen vannak, közöttük a szaltovói és oguz–besenyő körhöz tartozó leletek, tehát a kapcsolatok egy újabb iránya, vagyis a magyar egyáltalán nem tűnik a fantázia szüleményének.

Az egyik ujelgi áttört díszítésű veret (*72. kép 5*) pontos párhuzama 10. század közepi kijevi és sesztovicai rusz sírokból ismert (Karger 1958, рис. 29; Blifeld 1977, табл. III, 3; Mecs i zlatnyik 2012, кат. 244). A négyzet alakú áttört vereteket (*72. kép 3, 4*) – azok széles körű 10. századi elterjedtsége miatt (Kárpát-medence, Bulgária, Kijevi Rusz, Volgai Bolgária, a Volga-vidék erdős zónája, Minuszinszki-medence, Altaj-hegység) – nem tekinthetjük speciális tárgytípusnak. Az egyiket viszont (*72. kép 3*) a Kárpát-medencei fémművességre jellemző technikával készítették el: anyaga aranyozott ezüst, a háttér pedig kis poncolt körökkel sűrűn díszített. Ez a díszítés egyébként megfigyelhető az Altajban található kuraji IV. temető 1. kurgánjából származó, az ujelgihez hasonló vereteken (Kizlaszov–Korol 1990, рис. 65, 7). Az ehhez hasonló, tágabb értelemben vett párhuzamok száma Ujelgi és a 10. századi Kárpát-medencei temetők leletanyaga között természetesen jóval magasabb (vö. *69. kép 4; 71. kép 8, 9; 72. kép 1–4, 11–17, 21–23, 28–30, 33, 42–44* és *100. kép 2, 4, 6–8, 10–14; 101. kép 4, 6, 7,* továbbá: The Ancient Hungarians 1996, 81, fig. 9; 85, fig. 6; 103, fig. 37; 104, fig. 38; 106–107, fig. 41, fig. 43; 140–141, fig. 2, fig. 3; 156, fig. 13; 166–167, fig. 1–4; 174, fig. 1; 354, fig. 1; 361, fig. 1; 369, fig. 1; 401, fig. 1–3; 403, fig. 1). Hasonló képet mutat a szinyeglazovói temető is: az 1908/12. kurgánban talált övdíszek (*66. kép 15*) közvetlen párhuzamai a Volga mentéről (*91. kép 16, 17; 92. kép 21*) és a Kárpát-medencéből is ismertek (*99. kép 2, 6, 19, 20*). Azonban hozzá kell tenni, hogy az összes felsorolt közös tárgytípus kizárólag 10. századi leletegyüttesekben fordul elő, és eredetüket tekintve más-más kulturális közeggel állnak kapcsolatban (szrosztki, oguz–besenyő, kazár, Volga menti), vagyis arról nem beszélhetünk, hogy ezek a tárgyak egy már megszilárdult kulturális egység keretei között, a korai magyarok vándorlása következtében kerültek volna át az Urálontúlról. A párhuzamok egyetlen észszerű magyarázata így tehát az, hogy Kelet-Európa egyes területei és kultúrái között már a 10. században is igen aktív volt

формирования интересующего нас культурного комплекса материалы могильника Уелги чрезвычайно ценны. Именно здесь мы впервые сталкиваемся с существованием типов украшений и декора субботцевского круга, которые не имеют точных аналогий в Европе и поэтому не могут восприниматься как механическая копия (*рис. 72, 18–20, 27, 31, 32, 42–44, 46*). Здесь наблюдается скорее параллельная схема развития того же стиля. Отмеченное же выше разнообразие предметов с декором стилистической группы 5, слабо развитой в погребениях типа Субботцев и вообще не представленной в Большетиганском могильнике, наоборот, свидетельствует о новом восточном импульсе влияния на субботцевское население Восточной Европы, более позднем по сравнению с временем их миграции.

Могильники Уелги и Синеглазово находились рядом с эпицентром искомой школы торевтики, а чрезвычайное сходство с субботцевским погребального обряда погребения 1959 г. Синеглазово (*рис. 67, 6*), п. 1 и 2 к. 2 Наровчатского могильника (*рис. 107, 1*) (Боталов 2000) подсказывает, что эти памятники оставлены родственным субботцевскому угорским населением, которое невероятным образом ещё и в X в. сохраняло связи с Венгрией. В то же время, доступные в настоящее время для анализа материалы могильников не позволяют видеть в челябинском Зауралье исходный регион миграции – похоже, что появление здесь родственных субботцевцам групп населения произошло синхронно распространению на запад влияния сросткинской культуры, как один из результатов обусловивших его миграционных процессов.

a kapcsolat, valamint az általános kulturális hatások mértéke is nagy volt.

Az ujelgi temető bolygatatlan leletegyütteseinek kis száma és az, hogy ezekből hiányoznak az abszolút keltező értékű tárgyak, egyelőre nem teszik lehetővé, hogy az itt feltárt leletek alapján pontosítsuk a szubbotci típus lelőhelyeinek időrendjét. Azonban a jelen vizsgálatunk tárgyát képező kultúrkör kialakulása kérdésének szempontjából az ujelgi leletanyag rendkívül értékes. Ugyanis itt találkozunk először a szubbotci leletkörhöz köthető olyan díszítmény- és motívumtípusokkal, amelyek Európában nem rendelkeznek pontos párhuzamokkal, és ezért nem lehet azokat pusztán másolatként értelmezni (*72. kép 18–20, 27, 31, 32, 42–44, 46*). Itt inkább egy ugyanabból a stílusból kiinduló párhuzamos fejlődésről lehet szó. Az 5. szubbotci stíluscsoportra jellemző díszítéssel ellátott ujelgi tárgyak korábban már említett sokféleségével szemben az 5. csoport kevésbé fejlett formában figyelhető meg a szubbotci lelettípus sírjaiban, Bolsije Tyiganiban pedig egyáltalán nincs jelen. Ez a tény arra utal, hogy a szubbotci népességre egy új, keletről érkező kulturális impulzus volt hatással, amely később, már a keletről való elvándorlásuk után érte el őket.

Az ujelgi és a szinyeglazovói temető az ismeretlen fémműves iskola központjának környékén helyezkedett el. Az 1959-ben előkerült szinyeglazovói sír (*67. kép 6*) és a narovcsatkai temető 2. kurgán 1. és 2. sírjában (*107. kép 1*) (Botalov 2000) megfigyelt temetkezési szokásnak a szubbotcival való rendkívüli hasonlósága arra enged következtetni, hogy ezek a temetkezések ahhoz a szubbotcival rokon ugor lakossághoz köthetők, amely meglepő módon még a 10. században is tartotta a kapcsolatot az akkor már a Kárpát-medencében élő magyarsággal. Ugyanakkor ennek a két temetőnek a jelenleg rendelkezésre álló leletanyaga alapján egyelőre nem lehet megállapítani, hogy pontosan honnan indult ki a vándorlás az Urálontúl Cseljabinszk környéki régiójából. A szubbotcival rokon népesség megjelenése az Urálontúlon úgy tűnik, hogy a vándorlási folyamat egyik mozgatórugójának, a szrosztki kultúra hatásának nyugat felé való elterjedésével párhuzamosan ment végbe.

VI.8. Сросткинская культура

По мере продвижения далее на восток в поисках аналогий субботцевскому культурному комплексу исследователь восточноевропейских древностей постепенно теряет опору на знакомый ему датирующий материал, сталкиваясь при этом на примере сросткинской культуры с размытием культурных и хронологических атрибуций в работах специалистов.

Термин «сросткинская культура» был первоначально введен для культурного определения памятников Алтая посттюркского времени. По мере расширения географии аналогий и закрепления в историографии их исторической интерпретации как культуры кимаков и зависимого населения Кимакского каганата (Киселёв 1949; Гаврилова 1965; Могильников 1981; Савинов 1984; Савинов 1994; Савинов 1994) количество локальных вариантов постепенно увеличивалось, а сам термин был распространён в т.ч. и на достаточно разнородные памятники, лишь отражающие влияние сросткинской культуры в вещевом комплексе. Последнее вызвало серию дискуссий о рациональности различать «сросткинскую культуру», «культуру кимаков» и «культуры зависимого населения», о составе локальных вариантов и их датировке (Адамов 2000; Неверов–Горбунов 2001; Илюшин 2002; Васютин 2003; Кляшторный–Савинов 2005 и др.).

Состав вещевого комплекса, без учета керамики и локальных особенностей женских украшений, действительно позволяет объединить под термином «сросткинский» достаточно обширный регион и большое количество памятников. При учете же в качестве важных маркеров особенностей погребального обряда, лепной посуды, женских украшений, проблемы возникают с культурным единством даже у соседних «локальных вариантов». Ещё хуже ситуация с этно-историческими атрибуциями, возводимыми в разряд археологических терминов, поскольку состояние письменных источников в реальности не позволяет детализировать расселение кимаков и других кочевых племен рассматриваемого региона, оставляя определения на уровне гипотез. Оперируя понятий-

VI.8. A szrosztki kultúra

Amikor a kelet-európai leletek kutatója a szubbotci leletkör hagyatékának párhuzamait kutatva egyre inkább kelet felé halad, annál kevésbé tud a számára ismert keltező értékű tárgytípusokra támaszkodni, mivel – amint azt a szrosztki kultúra esetében is láthatjuk – a szakirodalomban a kulturális és kronológiai jellegzetességek összemosódásával találkozik.

A ’szrosztki kultúra’ kifejezést eredetileg a Türk Kaganátus bukása utáni időszakból származó altaji leletek kulturális elkülönítésére kezdték el használni. Az analógiák földrajzi elterjedése nyomán, valamint annak kapcsán, hogy ezeket az analógiákat a kutatásban a kimekek és a Kimek Kaganátustól függő népek anyagi kultúrájaként értelmezték (Kiszeljov 1949; Gavrilova 1965; Mogilnyikov 1981; Szavinov 1984; Szavinov 1994; Nyeverov 1988), fokozatosan növekedett a lokális változatok száma, és magát a kifejezést már olyan lelőhelyekre is alkalmazták többek között, amelyek leletanyagában a szrosztki kultúrának csupán a hatása volt megfigyelhető. Ez a jelenség számos vitát váltott ki, amelyek egyrészt arról szóltak, hogy észszerű-e elkülöníteni a ’szrosztki kultúrát’, a ’kimek kultúrát’ és a ’Kimek Kaganátusnak alárendelt népesség kultúráját’, másrészt pedig arról, hogy pontosan milyen a lokális változatok összetétele és keltezése (Adamov 2000; Nyeverov–Gorbunov 2001; Iljusin 2002; Vaszjutyin 2003; Kljastornij–Szavinov 2005 stb.).

A leletanyag összetétele – a kerámiát és a női ékszerek helyi sajátosságait leszámítva – valóban lehetővé teszi, hogy egységesen a ’szrosztki’ fogalommal fedjünk le egy igencsak kiterjedt régiót, illetve a lelőhelyek egy nagyobb csoportját. Ha azonban a temetkezési szokások, a kézzel formált edények és a női ékszerek sajátosságait fontos markerként vesszük figyelembe, akkor már az egymással szomszédos ’lokális változatok’ kulturális egysége is rögtön problémássá válik. Még rosszabb a helyzet azon etnikai-történelmi attribútumok esetében, amelyeket régészeti terminusként kezdtek el használni. Az írott források ugyanis a gyakorlatban nem teszik lehetővé a kimekek és a vizsgált területen élt többi nomád törzs megtelepedésének részletezését, így pedig a megállapítások a hipotézisek szintjén maradnak. Jelen munkában a ’szrosztki

ем «сросткинская культура» и «сросткинский культурный комплекс» в данной работе, мы подразумеваем их «широкое» (синтезное) значение, в первую очередь, в качестве устойчиво повторяющегося набора признаков мужских погребений: украшений пояса и сбруи, предметов снаряжения коня и оружия.

Датирующих предметов в комплексах сросткинского круга крайне мало, а основным абсолютным репером остается китайская монета 766–780 гг. из к. 2 могильника Сростки I (Гаврилова 1965, 70–72). Д. Г. Савинов называл в качестве наиболее ранних кимакских (сросткинских) (Кляшторный–Савинов 2005, 285) комплекс из Подстепного с обычным для тюркского этапа наборным поясом из гладких деталей, а также к. I Орловского могильника (Арсланова 2013, 189–199). Скобы сабли из последнего (*рис. 76, 1*) аналогичны скобам из п. 3 к. 2 Муракаево, в котором также были бляшки с круглым ячеистым декором (*рис. 60, 10*), аналогичные по стилю бляшкам из к. 145 Зевакино (*рис. 76, 2*), что относит и орловское погребение всё же к развитому сросткинскому этапу. Процесс появления сросткинского культурного комплекса на Алтае не был резким. Ещё в тюркских погребениях появляются удила с 8-образными окончаниями грызл (*рис. 73, 1*), сбруйные наборы с трехлопастными бляшками (*рис. 73, 2*), а также поздние версии 8-образных стремян (Кубарев 2005, табл. 16, 10, табл. 72, 10, табл. 95, 7, 9), ставшие прототипами сросткинских. Ранний горизонт в сросткинском ареале могут маркировать разрушенные погребения из Павлодара (Смагулов–Мерц 2007), где присутствуют трехлопастные бляшки и наконечники с прогнутыми боками, близкие украшениям «тюрко-приуральского» горизонта (*рис. 73, 3;* ср. *рис. 56, 2, 5; рис. 58, 2; рис. 59, 3*).

Некоторые интересующие нас предметы, например, украшения в стиле «пылающей жемчужины», вызывают противоречия в датировках у различных исследователей: Ю. С. Худяков связывает его происхождение с уйгурским периодом в истории Сибири (Худяков–Хаславская 1985; Худяков 1998); В. А. Могильников датировал такие предметы периодом 2-й пол. IX – 1-й пол. X в. (Могильников 2002, рис. 217, 29),

kultúra' vagy 'szrosztki kultúrkör' fogalmon annak tágabb (vegyes) jelentését értjük, amely elsősorban a férfisírokban található jellegzetességek állandóan ismétlődő halmazára vonatkozik: öv- és lószerszámdíszekre, illetve a lószerszámzathoz és fegyverzethez köthető tárgyakra.

A szrosztki kultúrkör leletegyütteseiben a keltező értékű tárgyak száma rendkívül alacsony. Az abszolút keltezésben alapvető tájékozódási pontként egyedül a szrosztki I. temető 2. kurgánjából származó, 766–780-ban vert kínai érme szolgál (Gavrilova 1965, 70–72). D. G. Szavinov az egyik legkorábbi kimek (szrosztki) leletegyütteseként (Kljastornij–Szavinov 2005, 285) említette az orlovkai I. kurgánt és a podsztyepnojei sírt, utóbbiból egy, a türk korra jellemző, sima felületű veretekből álló díszöv került elő (Arszlanova 2013, 189–199). Az említett orlovkai sírban feltárt, szablyahüvelyhez tartozó függesztőveretek (*76. kép 1*) párhuzamba állíthatók a murakajevói 2. kurgán 3. sírjában talált függesztőveretekkel. Ugyanebben a murakajevói sírban kerek, 'lyukacsos' díszítéssel ellátott veretek is előkerültek (*60. kép 10*), amelyek stílusukban hasonlítanak a zevakinói 145. kurgánból előkerült veretekhez (*76. kép 2*). Így az orlovkai sírt is a fejlett szrosztki szakaszba sorolhatjuk. A szrosztki kultúrkör altaji megjelenése nem rövid folyamat eredménye volt. Már a türk sírokban megjelentek a nyolcas alakban megtekert szájvasú zablák (*73. kép 1*), a háromkaréjos lószerszámveretek (*73. kép 2*), valamint a később a szrosztki kengyelek prototípusává váló hurkos fülű kengyelek késői változatai (Kubarjev 2005, табл. 16, 10, табл. 72, 10, табл. 95, 7, 9). A szrosztki típusú leletek korai horizontját jelezhetik a pavlodari bolygatott sírok (Szmagulov–Merc 2007), amelyekben az 'Urál-vidéki török' horizont díszítményeihez közel álló háromkaréjos vereteket és ívelt peremű szíjvégeket találtak (*73. kép 3;* vö. *56. kép 2, 5; 58. kép 2; 59. kép 3*).

Néhány bennünket érdeklő tárgytípus, például a 'lángoló gyöngy' motívummal díszített tárgyak esetében a különböző kutatók ellentmondásos keltezéseket adtak meg. Ezen tárgyak eredetét Ju. Sz. Hudjakov Szibéria ujgur időszakával kapcsolta össze (Hudjakov–Haszlavszkaja 1985; Hudjakov 1998), V. A. Mogilnyikov a 9. század második fele és a 10. század első fele közé keltezte azokat (Mogilnyikov 2002, рис. 217, 29),

а Г. В. Длужневская – и вовсе X – 1-й пол. XI в. (Грач–Савинов–Длужневская 1998). В погребении кургана 4 Ибыргыз-Кисте (*рис. 74*) с набором сбруйных украшений в таком стиле сочетались стремена «огузо-печенежского» типа, а также сабля с загнутым навершием рукояти и со слегка раскованным на концах перекрестьем, близким сросткинским (Самашев–Ермолаева–Кущ 2008, 112–113), которые подтверждают правомерность датировки В. А. Могильникова.

Распространение базового сросткинского культурного комплекса (*рис. 75; рис. 76*) традиционно связывается с периодом после падения Уйгурского каганата в 840 г., но миграционная активность кимаков началась гораздо раньше, ещё в промежуток 766–821 гг. (Кумеков 1972, 114). Одним из направлений миграции или активного влияния стали Бараба (Бараба 1988, рис. 3–5, рис. 9, рис. 19, рис. 28, рис. 36, рис. 37, рис. 40, рис. 46) и Новосибирское Приобье, где появляются памятники типа Чингис-2, Каменный мыс с погребениями лошадей и сросткинским набором снаряжения коня (Троицкая–Новиков 1998, 78–86, рис. 23, 2, 3, 10, рис. 24, 1). На западе же сросткинское влияние в итоге достигает Приуралья и Поволжья. С. Г. Боталов высказал мнение, что в рамках миграции групп сросткинского населения в Зауралье и Приуралье в конце IX или начале X в. появилась коалиция кипчаков, печенегов и огузов, вытеснившая оттуда древних мадьяр (Боталов 1988, 129–132; Боталов 2000, 359–365), после чего здесь формируются памятники ранних башкир и кипчаков, в. т.ч. памятники синеглазовского типа (Боталов 2013, 162–164).

Печенеги и огузы являлись носителями очень близкого комплекса материальной культуры, отличного, тем не менее, от сросткинского. Как уже подчеркивалось выше, в комплексе снаряжения коня именно с ними, а не со сросткинцами, обнаруживает сходство снаряжение коня субботцевского населения. При этом, все три группы всё же включают отдельные параллели со сросткинскими памятниками в разных категориях украшений. По всей видимости, миграции древних мадьяр и печенегов были обусловлены одним и тем же рядом исторических событий, повлекших распространение на запад сросткинского влия-

G. V. Dluzsnyevszkaja pedig a teljes 10. századra és a 11. század első felére tette használatuk időszakát (Gracs–Szavinov–Dluzsnyevszkaja 1998). Az ibirgiz-kisztyei 4. kurgánban (*74. kép*) az ebben a stílusban díszített lószerszámdíszek mellett ’oguz–besenyő’ típusú kengyeleket, illetve egy ívelt markolattal és a két végén enyhén elkalapált keresztvassal ellátott, a szrosztki típushoz közelálló szablyát tártak fel (Szamasev–Jermolajeva–Kuscs 2007, 112–113). Ezek a leletek alátámasztják V. A. Mogilnyikov keltezésének helyességét.

A szrosztki kultúrkör meghatározó leletegyütteseinek elterjedését (*75. kép; 76. kép*) a kutatók hagyományosan az Ujgur Kaganátus 840-ben bekövetkezett bukása utáni időszakhoz kötik, viszont a kimekek vándorlása jóval hamarabb, már a 766–821 közötti periódusban megkezdődött (Kumjekov 1972, 114). A vándorlások, illetve a kulturális hatások célpontjai közül az egyik a barabai sztyepp (Бараба 1988, рис. 3–5, рис. 9, рис. 19, рис. 28, рис. 36, рис. 37, рис. 40, рис. 46) és az Ob folyó Novoszibirszk környéki szakasza lett, ahol megjelentek a Csingisz-2 és Kamennij misz típusú lelőhelyek. Utóbbiakra a szrosztki típusú lószerszámveretes lovastemetkezések a jellemzők (Troickaja–Novikov 1998, 78–86, рис. 23, 2, 3, 10, рис. 24, 1). Nyugati irányban a szrosztki hatás elérte az Urál vidékét és a Volga mentét is. Sz. G. Botalov véleménye szerint a szrosztki népesség csoportjainak az Urál nyugati és keleti előtere felé haladó vándorlása keretében a 9. század végén vagy a 10. század elején kialakult egy kipcsakokból, besenyőkből és oguzokból álló szövetség, amely kiszorította a korai magyarságot ezekről a területekről (Botalov 1988, 129–132; Botalov 2000, 359–365), és ezt követően jelentek meg ott a korai baskír és kipcsak emlékek, köztük a szinyeglazovói típusú leletek (Botalov 2013, 162–164).

A besenyők és oguzok anyagi kultúrája igen közel állt egymáshoz, a szrosztkitól viszont különbözött. Mint ahogy korábban már hangsúlyoztuk, a szubbotci lelettípusra jellemző lószerszámok tekintetében a közös elemeket nem a szrosztki, hanem a besenyő és oguz leletanyagban fedezhetjük fel. Ugyanakkor külön-külön mindhárom csoportban vannak olyan tárgytípusok, amelyek párhuzamba állíthatók a szrosztki típusú leletekkel. Úgy tűnik, hogy a korai magyarok és besenyők vándorlását ugyanaz a történelmi eseménysor váltotta ki, amely

ния, и началось это движение несомненно ранее 840 г. Не позже 2-й пол. IX в. в Южном Приуралье письменные источники уже фиксируют племена башкир (башкорт) (Ковалевский 1956, 130; Коновалова 1999, 193; Ibn Hauqal 1964, 387, 389; Jauber 1975, 406–409; Masudi 1962, 108), с появлением которых и может быть связан сросткинский импульс в Приуралье.

Очерчивая исходный регион формирования комплекса материальной культуры субботцевского типа, выстраивается треугольник: Восточное Приаралье на юго-западе, челябинское Зауралье на севере и бассейн Верхнего Иртыша на востоке. Сузить его на основании имеющихся данных пока не представляется возможным.

VI.9. Постсубботцевские горизонты Восточной Европы

Верхнюю хронологическую границу памятников типа Субботцев определяют несколько факторов, один из которых – степень схожести их культурного комплекса с эталонными памятниками X в. соседних культур и политических образований – Древней Руси, Хазарского каганата и печенегов, Булгарии и Венгрии. Как уже упоминалось, некоторые исследователи относили памятники субботцевского типа к печенежскому горизонту X в. (С. А. Плетнёва) или считали их принадлежащими ранним печенегам IX в. (Е. В. Круглов), а предметы торевтики из таких комплексов рассматривались как позднесалтовские (С. А. Плетнёва, Н. А. Фонякова, В. Я. Петрухин). География распространения памятников типа Субботцев в Поднепровье (*рис. 16*), при условии их бытования в X в., подразумевает особо тесный контакт с древнерусской и печенежской культурами, салтовской КИО позднего этапа, чего на практике не наблюдается. Если же вычесть из рассмотрения в качестве хронологических маркеров стремена «огузо-печенежского» типа, количество прямых аналогий сократится до минимума.

a szrosztki hatás nyugatra terjedését is előidézte. Ez a folyamat kétségtelenül 840 előtt kezdődött meg. Az írott források szerint a Dél-Urálban legkésőbb a 9. század második feléig megjelentek a baskír (baskort) törzsek (Kovaljevszkij 1956, 130; Konovalova 1999, 193; Ibn Hauqal 1964, 387, 389; Jauber 1975, 406–409; Masudi 1962, 108), és feltehetően ezzel lehet kapcsolatban az, hogy a szrosztki hatás elérte az Urál vidékét.

Körülhatárolva a szubbotci horizont leletanyagának kialakulási területét, egy háromszöget kapunk, amelynek csúcsait délnyugaton az Aral-tó keleti előtere, északon az Urálontúl Cseljabinszk környéki része, keleten pedig az Irtis felső folyásvidéke alkotja. A jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján ennek a területnek a további szűkítése egyelőre nem lehetséges.

VI.9. Posztszubbotci horizontok Kelet-Európában

A szubbotci lelettípusba tartozó lelőhelyek keltezésének felső határát több tényező is befolyásolja. Ezek egyike, hogy milyen mértékben hasonlít a szubbotci leletanyag a szomszédos 10. századi kultúrák és politikai képződmények (Kijevi Rusz, Kazár Kaganátus, besenyők, Volgai Bolgária, Magyar Fejedelemség) jellegzetes leletanyagára. Mint korábban említettük, egyes kutatók a szubbotci típusú leleteket a 10. századi besenyő horizonthoz (Sz. A. Pletnyova), vagy pedig a 9. századi korai besenyő leletanyaghoz sorolták (E. V. Kruglov), a szubbotci típusú sírokban előforduló ötvöstárgyakat pedig késő szaltovóiként azonosították (Sz. A. Pletnyova, N. A. Fonyakova, V. Ja. Petruhin). Amennyiben a szubbotci típusú leletek 10. századiak, azok Dnyeper menti elterjedése (*16. kép*) egy különösen szoros kapcsolatot feltételez a rusz és a besenyő kultúrával, illetve a szaltovói kultúrkör késői szakaszával, erre azonban a gyakorlatban semmi sem utal. Ha az időrendi jegyek köréből kivesszük az ’oguz–besenyő’ típusú kengyeleket, akkor a közvetlen párhuzamok száma minimálisra csökken.

Древнерусских предметов или подражаний им в субботцевских комплексах нет, а список аналогий состоит всего из одного шлема из Манвеловки (*рис. 9, 1*), находящего параллели одновременно в Черной могиле (Чернигов) (Кирпичников 1971, рис. 9, 2, табл. X, 3) и к. 6 Каранаево в Приуралье (Мажитов 1981, рис. 61, 17). А. Н. Кирпичников проанализировал известные находки сфероконических шлемов данного типа, констатировав первое появление типа ещё в живописи Средней Азии VII–VIII вв. и лишь затем его распространение на запад (Кирпичников 2009).

Ситуация с аналогиями субботцевским предметам в древнерусских комплексах X в. немногим лучше. В. В. Мурашева внесла в каталог древнерусских ременных украшений в качестве «особых» видов O1, O2 депаспортизированные бляшки с утраченным кольцом из дореволюционных раскопок во Владимирской губ. (Спицын 1905, рис. 47; Мурашева 2000, 51) (аналогичные: *рис. 46, 791; рис. 72, 52*). Изъятие колечек из подобных бляшек характерно для превращённых в подвески поясных деталей салтовского и субботцевского круга из Бирки (*рис. 46*). Но поскольку в данном случае археологический контекст находок не известен, а раскопками были охвачены в т.ч. зоны расселения финно-угорских племен и вятичей, данные находки, не находящие аналогий в достоверных древнерусских комплексах, скорее следует исключить из древнерусского культурного круга.

Ближе к древнерусскому контексту находка круглой бляшки с «узелковым» бордюром из к. 2/1902 г. Михайловского могильника в Ярославском Поволжье (Мальм 1963, рис. 39). В могильнике выделяются одновременно финские, скандинавские и древнерусские элементы культуры, но конкретно в к. 2/1902 г. сопровождающий инвентарь включает яркие скандинавские предметы. Наиболее близкая хронологически и территориально аналогия михайловской бляшке – накладка из Балымерского кургана (*рис. 94, 4*), где она сочеталась с классической для могильников Венгрии

A szubbotci lelettípus hagyatékában nem találunk sem rusz tárgyakat, sem azok utánzatait, a párhuzamok listáján pedig egyedül egy manvelovkai sisak szerepel (*9. kép 1*), amelynek analógiái a csernyigovi Fekete sírból (Kirpicsnyikov 1971, рис. 9, 2, табл. X, 3) és az Urál nyugati előterében található karanajevói 6. kurgánból (Mazsitov 1981, рис. 61, 17) származnak. A. N. Kirpicsnyikov a gömbkúp alakú sisakok ezen típusába tartozó összes ismert darabot megvizsgálta, és arra a megállapításra jutott, hogy ennek a típusnak a legkorábbi előfordulása a 7–8. századi közép-ázsiai falfestészetben található meg, és csak ezt követően kezdett nyugat felé terjedni (Kirpicsnyikov 2009).

A 10. századi rusz leletegyüttesekben talált szubbotci típusú tárgyak párhuzamaival már kicsit jobb helyzetben vagyunk. V. V. Muraseva azokat a karikacsüngős vereteket, amelyek még a cári idők átsatásain, a Vlagyimiri kormányzóság területéről kerültek elő, egyedi típusként (O1 és O2) vette fel a rusz övdíszek katalógusába. A veretek karikacsüngője elveszett, csakúgy, mint a leletkísérő lap, így ma már a pontos lelőhelyet nem ismerjük (Szpicin 1905, рис. 47; Muraseva 2000, 51) (párhuzamok: *46. kép 791; 72. kép 52*). A Birkából származó, ezekhez hasonló szaltovói és szubbotci vereteknél, ha a veretet csüngővé alakították át, akkor jellemzően hiányzik a karikacsüngő (*46. kép*). A szóban forgó tárgyakat azonban több okból is ki kell zárnunk a rusz leletanyaghoz tartozó leletek közül. Régészeti kontextusuk ismeretlen, a feltárásokon pedig finnugor nyelvű törzsekhez és a vjaticsokhoz köthető települések is előkerültek, ugyanakkor hitelesen feltárt rusz leletegyüttesből nem ismerünk párhuzamot ezekhez a veretekhez.

Közelebb áll a rusz eredethez a Volga Jaroszlavl környéki szakaszánál, a mihajlovszkojei temető 2/1902. kurgánjában talált 'pálcatagos' bordűrrel ellátott kerek veret (Malm 1963, рис. 39). A temetőben egyszerre fordulnak elő finn, skandinív és rusz kulturális elemek, viszont a 2/1902. kurgán mellékletei között egyértelműen skandinív tárgyak is vannak. A mihajlovszkojei leletnek kronológiailag és területileg egyaránt legközelebbi párhuzama a balimeri kurgánból származó veret (*94. kép 4*). Ebből a kurgánból továbbá egy 10. századi Kárpát-medencei

X в. сбруйной бляшкой (ср. *рис. 96, 1, 13–17; рис. 97, 1, 5–8, 11; рис. 98, 1–5, 10*). Украшения данного типа не представлены в субботцевских комплексах, поэтому речь явно идет о культурных контактах уже X в.

В последние два десятилетия важные материалы для хронологии древнерусских материалов 1-й пол. X в. были получены при раскопках городища № 1 в Коростене – летописного града Искоростеня, сожженного княгиней Ольгой в 946 г. (Звіздецький–Польгуй–Петраускас 2004; Зоценко–Звіздецький 2006; Комар 2012; Петраускас–Польгуй–Хададова 2014). Наряду с ременными украшениями, характерными для древнерусских могильников X в. (*рис. 77, 6–9, 10–15*), в коллекции находок из слоя гибели городища присутствуют серебряные с позолотой и чернением бляшки печенежского стиля (*рис. 77, 2, 3, 21, 22*) (к венгерскому подражанию поясу такого стиля принадлежит золотая бляшка из Бестереца – The Ancient Hungarians 1996, 71, fig. 1), позднесалтовсского горизонта V (*рис. 77, 5*) и подражания им (*рис. 77, 4, 17*). Бляшки с отделкой фона круглой надчеканкой и краёв декоративных листьев черточками (*рис. 77, 1, 19, 20, 23*) технологически, стилистически и по форме аналогичны венгерским X в. (Hampel 1905, Taf. 514, I; The Ancient Hungarians 1996, 79, fig. 5; 140, fig. 2; 285, fig. 3; 316, fig. 3); в Венгрии находят аналогии и бляшки с розетками (*рис. 77, 13, 15*) (The Ancient Hungarians 1996, 306, fig. 1; 316, fig. 3). Декор «растрепанной» пальметтой (*рис. 77, 1*) ближе среднеазиатским изделиям, а точные аналогии бляшкам происходят из к. 216/1961 г. уже упоминавшегося Михайловского могильника в Поволжье (Недошивина 1963, рис. 17). За исключением накладок с пальметтой (*рис. 77, 8, 9*), присутствующих также на других древнерусских памятниках (Мурашева 2000, 37) и, вполне вероятно, отражающих влияние восточной торевтики, никаких параллелей с субботцевскими украшениями коростенская коллекция, отражающая хронологический срез ок. 946 г., не обнаруживает.

Похожая ситуация с предметами из кургана «Гульбище» в Чернигове сер. X в. (Самоквасов 1916, 36–50; Меч и златник 2012, кат. 259–279). Здесь выделяются поясные

párhuzamokal rendelkező lószerszámveret is előkerült (vö. *96. kép 1, 13–17; 97. kép 1, 5–8, 11; 98. kép 1–5, 10*). Ilyen típusú tárgyak a szubbotci leletegyüttesekben nincsenek, így ezek már egyértelműen 10. századi kulturális kapcsolatokra utalnak.

Az elmúlt két évtized folyamán a 10. század első felére datált rusz leletek belső kronológiája szempontjából fontos leletek kerültek elő arról a helyről, amelyet az évkönyvek Iszkorosztyeny néven említenek, a régészeti szakirodalomban pedig I. számú korosztyenyi erődített településként találkozhatnuk vele. Ezt az erődített települést Olga fejedelemasszony 946-ban felégette (Zvizdeckij–Polhuj–Petrauszkasz 2004; Zocenko–Zvizdeckij 2006; Komar 2012; Petrauszkasz–Polhuj–Hadadova 2014). A lelőhely pusztulási rétegéből származó leletegyüttesekben a 10. századi rusz temetőkre jellemző övdíszekkel (*77. kép 6–9, 10–15*) együtt besenyő stílusú aranyozott és niellós veretek is feltűntek (*77. kép 2, 3, 21, 22*) (az ilyen stílusú öv magyar utánzatához tartozik a besztereci aranyveret [The Ancient Hungarians 1996, 71, fig. 1]), de a késő szaltovói V. horizont leletei (*77. kép 5*), illetve annak másolatai (*77. kép 4, 17*) szintén jelen voltak. Azok a veretek, amelyeken az ábrázolás hátterét kis poncolt köröcskékkel díszítették, a levelek pereme pedig sraffozott (*77. kép 1, 19, 20, 23*), készítéstechnikájukat, stílusukat és formájukat tekintve a 10. századi magyar veretek párhuzamai (Hampel 1905, Taf. 514, I; The Ancient Hungarians 1996, 79, fig. 5; 140, fig. 2; 285, fig. 3; 316, fig. 3). A rozettás veretek párhuzamait is a Kárpát-medencében találjuk meg (*77. kép 13, 15*) (The Ancient Hungarians 1996, 306, fig. 1; 316, fig. 3). Az ún. 'kusza' palmettás díszítés (*77. kép 1*) a közép-ázsiai leletekhez áll közelebb, viszont a veretek pontos párhuzamai a már említett Volga menti mihajlovszkojei temetőből származnak (Nyedosivina 1963, рис. 17). A 946-ra keltezhető korosztyenyi díszítmények köre nem mutat a szubbotci tárgyakkal semmilyen párhuzamot, kivéve azokat a palmettás vereteket (*77. kép 8, 9*), amelyek más rusz lelőhelyeken is előfordulnak (Muraseva 2000, 37), és amelyek igen nagy valószínűséggel a keleti fémművesség hatását tükrözik.

Hasonló a helyzet a 10. század közepi csernyigovi 'Gulbiscse' kurgánból származó tárgyak esetében (Szamokvaszov 1916, 36–50; Mecs i zlatnyik 2012, кат. 259–279). Itt elkülönülnek a besenyő

бляшки печенежского облика (*рис. 77, 25*), детали «восточного» облика, но выполненные с византийским мотивом крина (*рис. 77, 24, 27, 28*) (близкие аналогии известны в Болгарии [Плетньов–Павлова 2000, табл. XLIV, 769, 770]), а также бляшки венгерского стиля с мотивом «пылающей жемчужины» и «узелковым» бордюром (*рис. 77, 26, 30*).

Находки в древнерусских комплексах X в. Киева и Чернигова украшений пояса, сбруи, оружия и сумочек с декором в венгерском стиле, начиная с работ Й. Хампеля и Б. Пошты, фигурируют в литературе в качестве аналогий культуре венгров эпохи завоевания родины X в., причём у венгерских исследователей древнерусские параллели неизменно фигурируют в контексте проблемы Этелькёза. Их связь специально рассматривали Н. Феттих (Fettich 1937, 195–201), Г. Таган (Tagán 1941), И. Фодор (Fodor 1977, 87–95; Fodor 1982, 261–267; Fodor 2007 и др.), Р. С. Орлов (Орлов 1982; Орлов 1983), И. Эрдейи (Erdélyi 2008, 19–21, 60–63) и др. В работах Р. С. Орлова на основании стилистического и металлографического анализа констатировался факт местного производства предметов с «венгерской» стилистикой в древнерусское время, т.е. речь шла не о гипотетическом «наследии Этелькёза», и не об импортах, а именно о влиянии яркой торевтики Венгрии X в. на древнерусское ювелирное ремесло.

Хорошим примером синкретизма материальной культуры Южной Руси X в. стало исследованное в 2006 г. камерное погребение в сопровождении лошадей на могильнике VI Шестовицы (Коваленко–Моця–Сытый 2012). Скандинавский комплекс предметов здесь представлен вооружением (меч, скрамасакс, копье, топор), личными украшениями (перстни) и посудой (рог с оковками) (*рис. 78, 3, 15*) (Коваленко–Моця–Сытый 2012, рис. 13, рис. 20–25). Серебряное навершие головного убора (*рис. 78, 1*) находит аналогии в п. 581, 644 Бирки и разрушенном венгерском погребении из Берегово (*рис. 104, 4*) (Kovács 2003), будучи по декору грануляцией аналогичным скандинавским экземплярам. Ремешок сумочки-«ташки» с серебряной лицевой пластиной украшен бляшками в сросткинском стиле (*рис. 78, 12*), использовавшемся в поясных

jellegű övveretek (*77. kép 25*), a ’keleti’ jellegű, de bizánci stílusú liliommotívummal ellátott övdíszek (*77. kép 24, 27, 28*) (ezek közeli párhuzamai megtalálhatók Bulgáriában [Pletnyov–Pavlova 2000, табл. XLIV, 769, 770]), illetve a ’lángoló gyöngy’ motívummal és ’pálcatagos’ bordűrrel ellátott magyar stílusú veretek (*77. kép 26, 30*).

A szakirodalomban a 10. századi kijevi és csernyigovi rusz leletegyüttesekben felbukkanó magyar stílusú övdíszek, lószerszámdíszek, fegyver- és tarsolydíszek Hampel József és Pósta Béla munkáitól kezdve a 10. századi honfoglalás kori magyar leletanyag párhuzamaiként szerepelnek, olyannyira, hogy a magyar kutatók a rusz párhuzamokkal változatlanul Etelköz kérdésének kontextusában foglalkoznak. Külön vizsgálta az utóbbiak kapcsolatát Fettich Nándor (Fettich 1937, 195–201), Tagán Galimdzsán (Tagán 1941), Fodor István (Fodor 1977, 87–95; Fodor 1982, 261–267; Fodor 2007 stb.), R. Sz. Orlov (Orlov 1982; Orlov 1983), Erdélyi István (Erdélyi 2008, 19–21, 60–63) és további kutatók. R. Sz. Orlov a stílusbeli és anyagösszetételi elemzés alapján megállapította, hogy a Rusz idejére keltezhető ’magyar’ stílusú tárgyakat helyben állították elő. Tehát nem egy feltételezett ’etelközi örökségről’, és nem is importról van szó, hanem arról, hogy a jellegzetes 10. századi honfoglalás kori magyar fémművesség hatást gyakorolt a rusz ötvösökre.

A Rusz déli területeinek 10. századi anyagi kultúrájában megfigyelhető szinkretizmusra jó példával szolgál a sesztovicai VI. temetőben 2006-ban feltárt kamrasír, amelybe lovakat is eltemettek (Kovalenko–Mocja–Szitij 2012). Itt a skandináv leletanyagot fegyverek (kard, scramsax, kopja, fejsze), ékszerek (fejesgyűrűk) és edények (fémrátétes ivókürt) képviselik (*78. kép 3, 15*) (Kovalenko–Mocja–Szitij 2012, рис. 13, рис. 20–25). Az itt előkerült süvegcsúcs (*78. kép 1*) párhuzama a birkai 581. és 644. sírban, illetve a beregszászi bolygatott magyar sírban (*104. kép 4*) is megtalálható (Kovács 2003). A sesztovicai süvegcsúcs granulációs díszítése miatt párhuzamba állítható a skandináv példányokkal. Az ezüstlemezes tarsoly zárószíját olyan szrosztki stílusú veretekkel díszítették (*78. kép 12*), amilyeneket a Volga mentén övek díszítésére, a besenyőknél pedig lószerszámokon használták (vö. *72. kép 6–10; 76. kép 2; 90. kép 1, 2; 91. kép 19, 20; 93. kép 10, 14, 16, 19*).

наборах в Поволжье, и в сбруйных – у печенегов (ср. *рис. 72, 6–10; рис. 76, 2; рис. 90, 1, 2; рис. 91, 19, 20; рис. 93, 10, 14, 16, 19*). В оформлении сбруи использованы прямоугольные бляшки с ромбовидным выступом (*рис. 78, 6, 7, 10, 11*), аналогичные сбруйным бляшкам из печенежского погребения в Мирном (*рис. 82, 8, 9, 12*), огузского п. 4 к. 8 Ченин (*рис. 84, 1, 2, 4, 7*) и сросткинского п. 2 к. 5 Карашат II (Арсланова 2013, 316, 318, рис. 1, 1, 2, 7–9). Часть листовидных бляшек сбруи оформлена в том же стиле, что и прямоугольные бляшки (*рис. 78, 2*), другие повторяют сросткинский тип шумящих решм (*рис. 78, 2*) (Могильников 2002, рис. 44, 14, рис. 69, 7, 8, 12, рис. 105, 2–4, рис. 107, 5, рис. 138, 9; Арсланова 2013, 318). Стремена из погребения непарные (*рис. 78, 13, 14*), оба «огузо-печенежского» типа, хорошо представленного и в погребениях венгров эпохи завоевания родины. С венгерским кругом аналогий их связывает характерная инкрустация серебряной проволокой, лучше сохранившаяся на высоком стремени (*рис. 78, 13*) (ср. The Ancient Hungarians 1996, 241, fig. 1; 269, fig. 31; 317, fig. 5; 391, fig. 1). В погребении находился также обломок дирхема 911/912 или 912/913 г. чеканки (Коваленко–Моця–Сытый 2012, 329), дающий самостоятельный *terminus post quem* в датировке комплекса, при этом его реальную дату – не ранее 3-й четверти X в. – определяют скандинавские и печенежские аналогии, а также использование техники чернения в оформлении сбруйных лопастных бляшек.

Шестовицкое погребение 2006 г. интересно не только соединением одновременно четырех векторов культурных связей – северного (Скандинавия), южного (печенеги), западного (Венгрия) и восточного (Поволжье и сросткинская культура), но и тем, что все предметы заимствования здесь представлены фактически исходными формами. Для сравнения, неоднократно привлекавшие внимания исследователей наборы решм из погребений могильников «Березки» (Чернигов), Табаевки и Шестовицы (Бліфельд 1965, табл. IV, 13; Бліфельд 1977, табл. IV, 2; Орлов 1983, рис. 2, рис. 3, рис. 6, 12, 13; Черненко 2006, рис. 1, рис. 2) выполнены уже в «синтезном» стиле – с элементами декора «вен-

A lószerszámzat szíját rombusz alakú kiálló résszel ellátott négyszög alakú veretek díszítik (*78. kép 6, 7, 10, 11*), amelyek párhuzamai a mirnojei besenyő sírban (*82. kép 8, 9, 12*), a csenyini 8. kurgán 4. számú, oguzként azonosított sírjában (*84. kép 1, 2, 4, 7*) és a szrosztki horizonthoz tartozó karasati II. temető 5. kurgán 2. sírjában (Arszlanova 2013, 316, 318, рис. 1, 1, 2, 7–9) fordulnak elő. A levél alakú lószerszámveretek egy részét ugyanabban a stílusban díszítették, mint a négyszög alakú vereteket (*78. kép 2*), egy másik részük pedig a szrosztki típusú csörgős lószerszámveret utánzata (*78. kép 2*) (Mogilnyikov 2002, рис. 44, 14, рис. 69, 7, 8, 12, рис. 105, 2–4, рис. 107, 5, рис. 138, 9; Arszlanova 2013, 318). A sírokban talált kengyelek nem párdarabjai (*78. kép 13, 14*), de mindkettő a honfoglalás kori magyar sírokban is előforduló 'oguz–besenyő' típusba tartozik. A magyar leletanyaggal az ezüsttel tausírozott jellegük hozza kapcsolatba ezeket a kengyeleket. A tausírozás a nagyobb kengyel felületén maradt meg jobban (*78. kép 13*) (vö. The Ancient Hungarians 1996, 241, fig. 1; 269, fig. 31; 317, fig. 5; 391, fig. 1). A sírból egy 911/912-ben vagy 912/913-ban vert dirhem töredéke is előkerült (Kovalenko–Mocja–Szitij 2012, 329), amely a sírnak egy önálló *terminus post quem* keltezést ad, míg a sírlelet tényleges korát a skandináv és besenyő párhuzamok, illetve a karéjos lószerszámvereteknél használt niellótechnika teszi a 10. század harmadik negyedénél nem korábbi időpontra.

A 2006-ban feltárt sesztovicai temetkezés nem csupán azért érdekes, mert egyszerre négy különböző irányban vannak kapcsolatai (észak: Skandinávia, dél: besenyők, nyugat: Magyarország, kelet: Volga mente és a szrosztki kultúra), hanem azért is, mert itt az átvételből származó összes tárgyat eredeti formájában találjuk meg. Összehasonlításképpen a kutatók figyelmét nem egyszer kiérdemlő 'Berjozki' (Csernyigov), tabajevkai és sesztovicai temető sírjaiból származó lószerszámveretek (Blifeld 1965, табл. IV, 13; Blifeld 1977, табл. IV, 2; Orlov 1983, рис. 2, рис. 3, рис. 6, 12, 13; Csernenko 2006, рис. 1, рис. 2) már 'vegyes' stílusban, 'magyar' jellegű palmettával készültek, de megmaradt a tárgy csörgős funkciója. A csernyigovi területen talált ilyen fajta leletcsoportok tárgyainak sajátossága, hogy a levél alakú lószerszámvere-

герской» пальметтой, но с сохранением звенящей функции решм. Особенностью изделий группы таких находок из Черниговской земли является округлая форма центрального выступа на листовидных решмах, что соответствует исходной сросткинской традиции, тогда как на решмах из печенежских и огузских погребений выступ обычно каплевидной или листовидной формы (*рис. 81, 15; рис. 82, 14; рис. 84, 8; рис. 85, 14, 26; рис. 90, 6, 8*) (Гаврилина 1993, рис. 1; Кригер 1993, рис. 1; Гарустович–Иванов 2001, рис. 5, 19, рис. 26, 13–16, 20, 22–24, рис. 27, 8, 9, 11, 12, 37; Каталог 2001, фото IX, фото XI, фото XII, кат. 15). Листовидная, каплевидная и овальная формы выступов характерны для находок из могильников Венгрии (*рис. 100, 7; рис. 101, 11*) (Hampel 1905, Taf. 349, 6–9, Taf. 414, 4; Fettich 1937, Taf. LXXI, 1–3; Perémi 1986, V. tábla; Bálint 1991, Taf. XXIII, 10; Révész 1993, 3. kép 4, 21. kép, 25. kép 6; The Ancient Hungarians 1996, 108, fig. 46; 191, fig. 1; 351, fig. 5; 361, fig. 2; 394, fig. 3; 412, fig. 2); также все эти варианты встречаются и в лесном Поволжье (*рис. 91, 1–3*).

В погребении 1900 г. из Киева (п. 108) (Ханенко–Ханенко 1902, табл. XX; Каргер 1958, табл. XIII, табл. XIV) решмы и вовсе выполнены плоскими, подобно салтовским листовидным украшениям сбруи, но, в отличие от них, киевские решмы литые и декорированы плоской пальметтой без детализации (*рис. 79, 1–3, 7, 8, 13, 14*). Ближайшие аналогии им известны в Венгрии, в комплексе из п. 2 могильника Стреда-над-Бодрогом (László 1943, 2. kép) и п. 56 могильника Пюшпёкладань (The Ancient Hungarians 1996, 250, fig. 15), но и в данном регионе это редкий тип украшений сбруи. К сбруйным в киевском п. 108 (1900 г.) относятся и подражания салтовским поясным бляшкам заключительного горизонта V (*рис. 79, 9–12, 15, 17*), т.е. комплект выполнялся мастером, знакомым с салтовскими кругом украшений.

Рукоять скандинавского меча типа V по Я. Петерсену (Petersen 1919, 154–156) из того же п. 108 Киева украшена пластиной-оковкой с чеканным исполнением «венгерской» пальметты (*рис. 79, 16*). Правда, по сравнению с классическими венгерскими образцами (ср. *рис. 103, 1, 2; рис. 104*) декор выполнен в «сглаженной» ма-

teken a központi kiálló rész formája lekerekített, amely megfelel az eredeti szrosztki hagyományoknak, viszont ugyanennek a tárgytípusnak a besenyő és oguz sírokban talált példányai esetében a kiálló rész csepp vagy levél alakú (*81. kép 15; 82. kép 14; 84. kép 8; 85. kép 14, 26; 90. kép 6, 8*) (Gavrilina 1993, рис. 1; Kriger 1993, рис. 1; Garusztovics–Ivanov 2001, рис. 5, 19, рис. 26, 13–16, 20, 22–24, рис. 27, 8, 9, 11, 12, 37; Katalog 2001, фото IX, фото XI, фото XII, кат. 15). A vereteken látható levél és csepp alakú, illetve ovális kiálló részek jellemzőek a Kárpát-medencei honfoglalás kori temetők leletanyagára (*100. kép 7; 101. kép 11*) (Hampel 1905, Taf. 349, 6–9, Taf. 414, 4; Fettich 1937, Taf. LXXI, 1–3; Perémi 1986, V. tábla; Bálint 1991, Taf. XXIII, 10; Révész 1993, 3. kép 4, 21. kép, 25. kép 6; The Ancient Hungarians 1996, 108, fig. 46; 191, fig. 1; 351, fig. 5; 361, fig. 2; 394, fig. 3; 412, fig. 2). Ezenkívül valamennyi említett változat a Volga-vidék erdős területein is előfordul (*91. kép 1–3*).

Az 1900-ban feltárt kijevi 108. sírban (Hanenko–Hanenko 1902, табл. XX; Karger 1958, табл. XIII, табл. XIV) talált lószerszámdíszek a szaltovói levél alakú lószerszámdíszekhez hasonlóan teljesen laposak, viszont a kijevi lószerszámdíszek ezekkel ellentétben öntéssel készültek, és sima felületű, kidolgozott részletek nélküli palmettával díszítették őket (*79. kép 1–3, 7, 8, 13, 14*). Legközelebbi párhuzamaik a honfoglalás kori leletanyagból, a bodrogszerdahelyi 2. sír leletegyütteséből (László 1943, 2. kép) és a püspökladányi 56. sírból ismertek (The Ancient Hungarians 1996, 250, fig. 15), de ez a tárgytípus még a Kárpát-medencében is ritkának számít a lószerszámdíszek között. Az 1900-ban feltárt kijevi 108. sírból a lószerszámdíszeken kívül az V. szaltovói horizonthoz tartozó övverettípus utánzatai is előkerültek (*79. kép 9–12, 15, 17*), azaz ezt a kollekciót egy olyan mester készítette, aki jól ismerte a szaltovói kultúrkör tárgyain használt motívumokat.

A kijevi 108. sírból egy skandináviai típusú kard is előkerült, amely Petersen tipológiája szerint a V-típusba tartozik (Petersen 1919, 154–156). Markolatát egy lemez borítja, amelyen poncolással kialakított 'magyar' palmetták láthatók (*79. kép 16*). Igaz, a klasszikus magyar tárgyakhoz képest (vö. *103. kép 1, 2; 104. kép*) ez a díszítés 'elsimított' módon készült, vagyis próbáltak arra törekedni, hogy

нере, с минимумом резких линий и острых окончаний листьев; на стеблях нанесена поперечная штриховка, а на листьях покрыта штриховкой вся площадь листка вместо края. В такой же манере выполнена оковка одного из рогов Чёрной могилы (*рис. 105, 1, 2*), где в оформлении листьев чувствуется также влияние венгерского «растительного» стиля, отраженного на серебряной чаше из Кетпо (*рис. 104, 5*). По сочетанию декоративных приёмов киевской и черниговской оковкам близка манера ювелиров, изготовивших оковки сабли из Гестереда и лицевой пластины сумочки из п. 3 могильника Эперьешке (Fettich 1937, Taf. XLVII, Taf. XLVIII, Taf. LIX, 2; The Ancient Hungarians 1996, 66, 73, fig. 2). Ближе всего по исполнению к венгерской торевтике и согдийской школе В по Б. А. Маршаку малая накладка на второй рог из Чёрной могилы (*рис. 105, 3*). Большая круговая оковка этого же рога (*рис. 105, 4*), напротив, соединяет несколько стилей. Сюжет с фантастическими животными (*рис. 105, 4*) находит близкие аналогии на лицевых пластинах сумочек из погребения Бездеда (*рис. 104, 6*) и п. 19 Веселовского могильника (*рис. 92, 6*), тогда как аналогий сцене с людьми на изделиях такого круга нет. Основная часть оковки выполнена чеканкой с оформлением растительных мотивом в стиле венгерской торевтики X в. (ср. *рис. 104*) и согдийской школы В по Б. А. Маршаку, но орнаментальные медальоны под верхним ободком оковки грубо подражают форме бляшек степных поясов X в. и выполнены в технике чернения с мотивом трилистника, распространённым в этот период в декоре ременных украшений огузов (ср. *рис. 72, 35;* Каталог 2001, фото X, кат. 17, кат. 20).

Подобные эксперименты с комбинацией различных культурных элементов уверенно свидетельствуют о местном производстве предметов. Древнерусская культура возникла и начала свое распространение в X в. в обширном регионе с потестарными родоплеменными обществами восточных славян, не имевшими в VIII–IX вв. собственной развитой традиции элитарной культуры. Не принесли таковой с собой и норманны-русы, что заставило ремесленников, обслуживающих новую постепенно формирующуюся военно-административную элиту,

éles vonalból minél kevesebb legyen, illetve a levelek csúcsa minél kevésbé legyen hegyes. A szárakat keresztben sraffozták, a leveleken pedig a perem helyett a levél teljes felületére került sraffozás. Ugyanebben a stílusban készült a csernyigovi Fekete sírból előkerült ivókürtök egyikének fémlemezes borítása (*105. kép 1, 2*). Ebben az esetben is érezhető a levelek kialakításánál a magyar növényi stílus hatása, amely a kétpói ezüstcsészén is megfigyelhető (*104. kép 5*). A díszítési technikák kombinációjából kiindulva a kijevi és csernyigovi lemezes rátétdíszekhez azon ötvöseknek áll közel a stílusa, akik a geszterédi szablya díszítő elemeit és az eperjeskei 3. sírból származó tarsolylemezt készítették (Fettich 1937, Taf. XLVII, Taf. XLVIII, Taf. LIX, 2; The Ancient Hungarians 1996, 66, 73, fig. 2). A magyar fémműveséghez és a B. I. Marsak beosztása szerinti szogd ’B’ iskolához kialakítása alapján leginkább a csernyigovi Fekete sírból származó második ivókürthöz tartozó kis lemezveret áll közel (*105. kép 3*). Ugyanennek az ivókürtnek a nagyobbik, a peremet körbefogó lemeze viszont (*105. kép 4*) az előzővel ellentétben több stílust egyesít magában. A mitikus állatokat ábrázoló jelenet (*105. kép 4*) közeli párhuzama a bezdédi sírból (*104. kép 6*) és a Veszelov-tanyán feltárt temető 19. sírjából (*92. kép 6*) származó tarsolylemezen látható. Ugyanakkor az ezen körhöz sorolható tárgyak közül nem ismerünk olyat, amely párhuzamul szolgálna az emberalakos ábrázolásokhoz. A fémlemez díszítésének nagy részét a 10. századi magyar fémművességre (vö. *104. kép*) és a Marsak beosztása szerinti szogd ’B’ iskolára jellemző növényi stílus adja, amelyet poncolással alakítottak ki. Az ivókürt felső pereme alatti ’medalionok’ durva formai utánzatai a 10. századi sztyeppi övvereteknek, niellótechnikával készültek és hármas levélcsokorral díszítették felületüket. Ez a motívum ebben az időszakban az oguzok övdíszein volt gyakori elem (vö. *72. kép 35;* Katalog 2001, фото X, кат. 17, кат. 20).

A különböző kulturális elemek kombinációjával kapcsolatos hasonló kísérletek egyértelműen a tárgyak helyi készítéséről tanúskodnak. A rusz kultúra a 10. században jelent meg és kezdett elterjedni abban a nagy kiterjedésű régióban, amelyben tagolatlan keleti szláv törzsi közösségek éltek. Ezeknek a törzsközösségeknek nem volt a 8–9. századra visszanyúló hagyományokkal rendelkező elit társadalmi rétege, de a normann–rusz csoportok érkezésével

обращаться за образцами моды к продукции ремесленников соседей. Отсутствие при этом в X в. выраженной доминанты влияния стало причиной частого сочетания в богатых древнерусских комплексах предметов и стилей различных центров производства из разной культурной среды, а также появления «вещей-гибридов». В историографии советского периода такой результат смешения было принято называть «дружинной культурой» или «интернациональной модой», что не совсем корректно, учитывая, что подобный синтезный характер культуры в X в. наблюдается только в молодых восточноевропейских государственных образованиях – Руси, Волжской Булгарии, Польше, а также у соседствующих с ними племен на предгосударственном уровне развития. К началу XI в. древнерусская культура резко унифицируется, в т.ч. и в части элитарной моды, что было прямо взаимосвязано с распространением городов и развитием городского ремесла. В X в., напротив, различия между памятниками разных регионов очень высоки, а комбинации заимствованных культурных элементов весьма локальны.

«Венгерский» импульс в древнерусской культуре 1-й пол. X в. на примере древлянского племенного центра Искоростеня мы бы определили как копирование уже существующих форм и декора предметов. Черниговский регион даёт другую картину – лишь редкие подражания готовым типам предметов, на фоне более широкого использования орнаментальных мотивов и предметов «синтезного» стиля. Последнее на примере п. 108 можно констатировать и для Киева. В плане хронологии разница также существует. В Искоростене горизонт пожара и разрушения городища соотносится с летописным сообщением 946 г., т.е. бытование обнаруженных в нём предметов относится к 40-м гг. X в. Киевское п. 108 датируют салтовские бляшки горизонта V, уже существующего на момент разрушения Искоростеня в 946 г. и затихающего вскоре после разгрома Саркела (965 г.) и Атиля (968–969 гг.), а также меч типа V – в п. 12 Вальсъерде (Valsgärde) меч данного типа сочетался с монетой 952 г., а в могильнике Ос (Ås) – с монетой 943–944 гг. (Андрощук 2013, 160). Дату кургана Чёрная могила опре-

sem jött létre ilyen társadalmi tagozódás ezen a területen. Ez arra késztette a kézműveseket, akik az új, fokozatosan kialakuló katonai-adminisztratív elitet kiszolgálták, hogy a szomszédos területeken lakó kollégiáiktól vegyenek át díszítőelemeket. Mivel ekkor, a 10. században még nem létezett egy kifejezetten domináns hatás, ezért a gazdag rusz leletegyüttesekben gyakran megfigyelhető az, hogy különféle kulturális közegekből és területekről származó motívumok és tárgytípusok együtt fordulnak elő, illetve a 'hibrid tárgytípusok' is feltűntek. A szovjet kutatástörténetben ezt a fajta keveredést általában 'druzsina kultúrának' vagy 'nemzetközi divatnak' nevezték, ami nem teljesen pontos, mivel a 10. században hasonló szintézis csak a fiatal kelet-európai államalakulatokban, a Kijevi Ruszban, Volgai Bolgáriában, Lengyelországban, valamint a velük szomszédos, még az államszervezés előtti stádiumban lévő törzseknél fordult elő. A 11. század elejére a rusz kultúra hirtelen egységessé vált, többek között a társadalmi elit divatjának vonatkozásában is. Ez közvetlen kapcsolatban állt a városok és a városi kézművesség elterjedésével. A 10. században ezzel ellentétben igen nagy a különbség az egyes régiók leletanyaga között, az átvett kulturális elemek kombinációja pedig régiónként felettébb eltérő.

A 10. század első felében a rusz kultúrában megfigyelhető 'magyar' hatást a drevlján törzs központja, Iszkorosztyeny példáján keresztül úgy határozhatnánk meg, mint a már létező tárgyi formák és díszítések másolását. A csernyigovi régió viszont egészen más képet mutat. Csak ritkán másolnak le kész tárgytípusokat, inkább a 'vegyes' stílusba tartozó díszítő motívumokat és tárgytípusokat használták. Ez utóbbit állapíthatjuk meg a kijevi 108. sír esetében is. A kronológia vonatkozásában szintén különbséget figyelhetünk meg. Iszkorosztyenyben az égésréteg és az erődített település pusztulása azzal az eseménnyel köthető össze, amely az évkönyvekben a 946-os évnél szerepel, tehát az itt talált használati tárgyakat a 940-es években használhatták. A kijevi 108. sírt egyrészt az V. szaltovói horizont veretei keltezik. Ez a horizont Iszkorosztyeny 946-os pusztulásakor már létezett, viszont Sarkel (965) és Etil (968–969 körül) elpusztítását követően hamarosan megszűnt. A kijevi 108. sírt a Petersen tipológiája szerinti V-típusú kard párhuzamai (ugyanilyen kard a valsgärdei 12. sírban egy

деляют половина монеты Константина VII и Романа II (945–959 гг.), а также мечи типа T2 и Z по Я. Петерсену, бытующие в поздний период викингов (ок. 970–1000 гг.) (Андрощук 2013, 157–166). Несколько более раннюю позицию по сравнению с Черной могилой занимает черниговский курган «Гульбище» с мечом типа E по Я. Петерсену, но отражающий в составе деталей убора новый византийский импульс влияния, ещё не представленный в материалах Искоростеня, что дает для погребения ориентировочный диапазон 50–60-е гг. X в.

Таким образом, следует констатировать, что наблюдаемое в материалах могильников Киева, Чернигова и его округи распространение венгерских орнаментальных сюжетов и влияние ювелирного искусства венгров на древнерусскую культуру приходится в основном на 2-ю половину X в., хотя активное заимствование отдельных типов ременных деталей и их декора фиксируется уже в 40-х гг. X в. При этом ни один из южнорусских древнерусских памятников пока не обнаруживает интересующих нас предметов субботцевского круга.

Единственным узко датированным древнерусским комплексом с достоверными предметами субботцевского стиля на сегодня остается Гнёздовский клад 1867 (1868) г. (Гущин 1936, 53–57, табл. I–IV), включающий две поясные бляшки, превращенные в подвески ожерелья (*рис. 77, 32, 33*). Клад относится к целой группе Гнёздовских с младшими монетами 953/954 г. (Пушкина–Мурашева–Ениосова 2012, 264), что определенно свидетельствует об их сокрытии вследствие единовременного события ок. 954–955 гг. Практически точные аналогии Гнёздовской бляшке (*рис. 77, 33*) известны в Омарчево (Болгария) (*рис. 36, 8*) и кладе из Фильборны (Швеция) (Hårdh 2003, fig. 14), также с младшей монетой 953/954 гг., но Гнёздовская несколько лучше проработана, и её декор ближе к круглым сбруйным бляшкам (*рис. 6, 12, 14; рис. 36, 15, 16; рис. 96, 2, 3*). Бляшка с прорезью из того же Гнёздовского клада 1867 г. (*рис. 77, 32*) украшена в другом стиле, немного напоминающем декор бляшек из клада возле деревень Горошково-Любоежа (*рис. 77, 34*) (Меч и златник 2012, кат. 172), но наиболее близкая ана-

952-ben, az Ås környékén feltárt temetőben pedig egy 943–944-ben vert érmével együtt került elő) ugyanerre az időszakra keltezik (Androscsuk 2013, 160). A csernyigovi Fekete sír kurgánjának keltezését egyrészt egy fél pénzérme adja meg, amelyet VII. (Bíborbanszületett) Konstantin és II. Romanosz (945–959) idején vertek, másrészt a Petersen tipológiája szerinti T2- és Z-típusba tartozó kardok, amelyek a késő viking korszakban voltak jellemzőek (970–1000 körül) (Androscsuk 2013, 157–166). A Fekete sírhoz képest kissé korábbra keltezhető a csernyigovi 'Gulbiscse' kurgán, amelyből egy Petersen szerinti E-típusú kard került elő, viszont az itt feltárt viseletdíszekben egy új bizánci hatást figyelhetünk meg, amely az iszkorosztyenyi anyagokban még nincs jelen. Ezek alapján a sír a 950–960-as évekre keltezhető.

Így tehát azt állapíthatjuk meg, hogy a kijevi, a csernyigovi és az ezek környékéről ismert temetők leletanyagában megfigyelt magyar elemek elterjedése, illetve a magyar művészet rusz kultúrára gyakorolt hatása alapvetően a 10. század második felére tehető, viszont az övdíszek és az azokon használt díszítések esetében az egyes típusok aktív átvétele már a 940-es években is megfigyelhető. Ugyanakkor a Rusz déli területeinek lelőhelyei közül még egyikben sem találtak olyan tárgyat, amely a jelenlegi vizsgálatunk tárgyát képező szubbotci leletkörhöz tartozik.

Csak egyetlen olyan, szűken keltezhető rusz leletegyüttes van, amelyből hiteles szubbotci stílusú tárgyak kerültek elő. Ez az 1867-ben (vagy 1868-ban) talált gnyozdovói kincs (Guscsin 1936, 53–57, табл. I–IV). Ebbe a kincsleletbe két olyan övveret is tartozik, amelyeket másodlagosan felhasználva nyakékben csüngőként hordtak (*77. kép 32, 33*), továbbá ez a leletegyüttes is azok közé a gnyozdovói kincsleletek közé tartozik, amelyeket 953/954-ben vert záróérmékkel lehet keltezni (Puskina–Muraseva–Jenyioszova 2012, 264). Mindez jól mutatja azt, hogy ezeket a kincseket egy 954–955 körül bekövetkezett esemény miatt rejtették el. A gnyozdovói veretnek (*77. kép 33*) gyakorlatilag pontos párhuzamai kerültek elő a bulgáriai Omarcsevo környékéről (*36. kép 8*), illetve a svédországi Filborna közelében talált kincsleletből (Hårdh 2003, fig. 14), egyformán 953/954-es zárópénzzel. A gnyozdovói veret ezekhez képest jobb kidolgozású, és díszítése közelebb áll a kerek

логия ей всё же происходит из Уелгов (*рис. 72, 46*). Гнёздово в X в. представлял собой крупный перевалочный пункт на соединении днепровского и окского отрезков торговых путей, поэтому факт наличия в Гнёздовском кладе отдельных украшений субботцевского стиля, которых практически нет в древнерусских комплексах южнее, в, казалось бы, непосредственной зоне пересечения древнерусского и субботцевского ареалов, скорее может быть объяснён сохранением традиции производства субботцевских украшений в регионе проживания финно-угорских племен Поочья и Поволжья.

Ещё одна бляшка с декором близкого к субботцевскому растительного стиля, также использованная в качестве подвески, происходит из кургана 1 Седнева с кремационным погребением. Комплекс включал круглую скандинавскую фибулу, украшенную филигранью стиля «Терслев», подковообразную фибулу с гранёными окончаниями и скандинавскую подвеску-амулет с изображением «Одина с воронами», находящую аналогии в упоминавшемся выше Гнёздовском кладе 1867 (1868) г., где также присутствовал и набор круглых сканных подвесок типа «Терслев» (Самоквасов 1916, рис. 61; Гущин 1936, табл. III, 13, табл. IV, 19–23).

Также превращённые в подвески бляшка и наконечник из п. 49/1999 г. на усадьбе Михайловского монастыря в Киеве (*рис. 77, 35, 36*), несмотря на схожесть декора наконечника с согдийскими пальметтами, всё же скорее относятся к кругу венгерских влияний 2-й пол. X в. Коростенская подвеска (*рис. 77, 5*) напоминает по форме салтовские 1-й пол. IX в., но она значительно крупнее и её центральный «лепесток» декорирован по краю рубчиком, как салтовские бляшки горизонта V (*рис. 81, 3, 5*). Использование бляшек «восточных» поясных наборов в качестве подвесок женского ожерелья (*рис. 77, 5, 31–36*) в целом повторяет скандинавскую традицию, рассмотренную выше на примере Бирки. Но если в погребениях Бирки в качестве подвесок в основном использовались детали поясов салтовского и субботцевского стилей (*рис. 46*), древнерусские подвески более разнородны и явно выполнены из деталей более поздних поясов.

lószerszámveretekhez (*6. kép 12, 14; 36. kép 15, 16; 96. kép 2, 3*). A szintén az 1867-ben talált gnyozdovói kincsből származó áttört veret (*77. kép 32*) díszítése más stílusú, kissé a Goroskovo és Ljubojezsa falvak közelében talált kincsleletből származó veretek díszítésére emlékeztet (*77. kép 34*) (Mecs i zlatnyik 2012, кат. 172), legközelebbi párhuzama viszont továbbra is Ujelgiből ismert (*72. kép 46*). Gnyozdovo a 10. században egy nagy átrakodó állomás volt a Dnyeper és az Oka folyó kereskedelmi útszakaszainak találkozásánál, ezért az, hogy a gnyozdovói kincsben olyan szubbotci stílusú tárgyakat találtak, amelyek délebbre a rusz leletegyüttesekben nem ismertek, arra utalhatna, hogy a rusz és a szubbotci területek közvetlen találkozási zónája errefelé lehetett. Azonban valószínűbb az a magyarázat, hogy a finnugor nyelvű törzsek által lakott Oka és Volga menti területeken fennmaradt a szubbotci jellegű tárgyak készítési hagyománya.

Egy a szubbotci növényi stílushoz közeli díszítéssel ellátott veret előkerült a szednyevi 1. kurgán hamvasztásos temetkezéséből is. A sír mellékletei között volt egy filigránnal díszített kerek skandináv fibula (Terslev-típus), egy patkó alakú fibula, amelynek végeit lemetszették, valamint egy csüngőként használt skandináv amulett, amelynek ábrázolásán Odin látható varjúkkal. Ez utóbbi párhuzamai ismertek az 1867-es (1868-as) gnyozdovói kincsben is, amelyben több, filigránnal díszített kerek, Terslev-típusú csüngő is volt (Szamokvaszov 1916, рис. 61; Guscsin 1936, табл. III, 13, табл. IV, 19–23).

A kijevi Szent Mihály-székesegyház és -monostor területén feltárt 49/1999. sírban csüngővé átalakított veret és szíjvég (*77. kép 35, 36*) került elő, amelyek, bár a szíjvég díszítése hasonlít a szogd palmettára, mégis inkább a 10. század második felének magyar hatásra visszavezethető leletköréhez tartoznak. A korosztyenyi csüngő (*77. kép 5*) formáját tekintve a 9. század első felének szaltovói stílusára emlékeztet, viszont ez jóval nagyobb a megszokottnál, és központi szirmának peremét sraffozással díszítették, csakúgy, mint az V. szaltovói horizont vereteit (*81. kép 3, 5*). Az, hogy a 'keleti' díszövek vereteit női nyakékként használták (*77. kép 5, 31–36*), teljes mértékben egyezik a korábbiakban már áttekintett birkai skandináv hagyományokkal. Viszont míg a birkai sírokban alapvetően szaltovói és szubbotci stílusú övdíszeket használtak nyakékként (*46. kép*), addig a rusz csüngők

К древнерусскому ареалу и времени также принадлежит курган в урочище «Дуброва» возле Крылоса, исследованный Я. Пастернаком (Самоквасов 1916). Опираясь на необычный для древнерусских погребений характер инвентаря (*рис. 80*), исследователь датировал его началом X в. и счел древневенгерским, после чего эта интерпретация неоднократно повторялась в литературе и часто даже служила географическим маркером пути древних мадьяр от Киева на запад, к Верецкому перевалу, как следовало из легенд, переданных в хронике нотария Белы. Правильные хронологически значимые аналогии комплексу были предложены лишь С. А. Плетнёвой, которая атрибутировала золотые бляшки-нашивки из комплекса как оттиски салтовского поясного набора горизонта Саркельского клада, датировав погребение серединой X в. (Плетнёва 2003, 114).

Клад из слоя пожара хазарского Саркела (*рис. 81, 1–11*) (Артамонов 1958, 54–56, рис. 34а, рис. 34б, рис. 35; Макарова–Плетнёва 1983) содержал в составе дирхемов-подвесок ожерелья младшие монеты 943–954 гг., и уверенно атрибутируется как принадлежащий к горизонту разгрома города князем Святославом в 965 г. Серебряные поясные детали выполнены с хорошей детализацией декора, позолотой и чернением, несомненно указывающем на влияние византийского ювелирного ремесла. Салтовский мотив трилистника с округлыми листьями горизонта IV (*рис. 39*) трансформирован в более резкий мотив пламеневидного цветка в обрамлении листьев (*рис. 81, 1–3, 5*), с оформлением краёв цветка мелкими насечками, в чем нельзя не увидеть отражение того же восточного импульса влияния (ср. *рис. 36, 5, 11*), который обусловил формирование яркого стиля венгерской торевтики X в. (ср. *рис. 103, 1, 2; рис. 104, 1–4, 6, 7*).

В декоре бляшек и подвесных наконечников наблюдается ещё один характерный приём – формирование из растительной композиции «личины», которая проявляется при перевороте предмета (*рис. 81, 1, 3–5*). Этот же принцип использован и ювелиром, изготовившим сбруйные бляшки из киевского п. 108 (*рис. 79, 9–12, 15, 17*), но здесь форма бляшек задана салтовскими горизонта III (*рис. 39; рис. 48, 2*).

sokkal változatosabbak és egyértelműen jóval később készült övdíszekből alakították át azokat.

A rusz térséghez és korszakhoz sorolható a Krilosz melletti Dubrova nevű dűlőn található kurgán is, amelyet J. Pasternak tárt fel (Самоквасов 1916). A kutató a rusz sírok mellékleteihez képest szokatlan összetételű leletek jellege miatt (*80. kép*) a sírt a 10. század elejére keltezte és korai magyarként határozta meg. Később ez az értelmezés a szakirodalomban többször is megismétlődött, sőt Anonymus narratíváját követve gyakran ezen sír alapján határozták meg, hogy a magyarok milyen útvonalon jutottak el Kijevtől a Vereckei-hágóig. A leletegyütteshez kapcsolódó helytálló, a datálás szempontjából fontos párhuzamokat csak Sz. A. Pletnyova javasolt, aki szerint a sírban talált felvarrt aranyveretek a sarkeli kincshez tartozó szaltovói övdíszek lenyomattal készült utánzatai. Emiatt ő ezt a sírt a 10. század közepére keltezte (Pletnyova 2003, 114).

A sarkeli pusztulási rétegből származó kincsleletben (*81. kép 1–11*) (Artamonov 1958, 54–56, рис. 34а, рис. 34б, рис. 35; Makarova–Pletnyova 1983) nyakékként használt dirhemek voltak, amelyek közül a legkésőbbieket 943–954 között verték. Ezek a leletek egyértelműen az erőd 965-ös pusztulásához köthetők. Az ezüst övveretek díszítése részletesen kidolgozott, amelyek aranyozással és niellóval készültek, ami kétségtelenül a bizánci ötvösség hatását tükrözi. A IV. horizontra jellemző lekerekített levelekkel ábrázolt szaltovói hármas levélcsokor (*39. kép*) egy jóval markánsabb motívummá alakult át, amelyben a lángnyelv alakú növényeket levelek veszik körül (*81. kép 1–3, 5*). A levelek széleit finom bevagdalásokkal alakították ki, és ez az elem egyértelműen ugyanahhoz a keleti hatáshoz köthető (vö. *36. kép 5, 11*), amely lehetővé tette a 10. századi magyar fémművesség jellegzetes stílusának kialakulását (vö. *103. kép 1, 2; 104. kép 1–4, 6, 7*).

A veretek és a függesztőfüles szíjvégek díszítésében még egy jellemző elem figyelhető meg, a növényi ornamentikából kialakított 'álarcok', amelyek a tárgyak megfordításakor válnak láthatóvá (*81. kép 1, 3–5*). Ugyanezt az elvet alkalmazta az ötvös is, aki a kijevi 108. sírban talált lószerszámvereteket készítette (*79. kép 9–12, 15, 17*). Ebben az esetben azonban a veretek formáját a III. szaltovói horizont határozta meg (*39. kép; 48. kép 2*). A kijevi vereteken a mester egyszerűsítette a kompozíciót, és a szemeket, vala-

На киевских бляшках мастер упростил композицию до передачи «глаз» и «носа» кружками, а бровей – изогнутыми линиями, тогда как на затертой бляшке из Саркела (*рис. 81, 4*) видны и остатки черненого декора первоначальной композиции, в исходном виде представленной в поясном наборе из п. 70 Большетиганского могильника (*рис. 40 b, 70*), огузских погребений у оз. Челкар (*рис. 83, 2, 3, 7*) и п. 8 к. 15 Красной Деревни (*рис. 83, 17, 18*); п. 24, 67 Дубовского могильника в Поволжье (*рис. 91, 10–14*), а также – п. 18 к. 3 Каранаево в Приуралье (*рис. 62, 10*). Вторая линия упрощения привела к появлению уплощённых накладок с рубчатым декором по контуру и кружками в центральном поле бляшки (*рис. 77, 4; рис. 86, 1, 2, 5*) или вовсе без декора (*рис. 40 b, 70; рис. 72, 16, 17*). Каплевидные выступы-«ушки» на саркельских бляшках (*рис. 81, 4, 10, 11*) – скорее всего, признак самых поздних изделий салтовского горизонта V – свое дальнейшее развитие этот декоративный элемент находит в поясах из Дардонского погребения на Северном Кавказе (Макарова–Плетнёва 1983, рис. 4, 2), огузских погребений из Нагавской станицы в Подонье (Erdélyi 2008, 41. kép) и п. 4 к. 8 Ченин в Нижнем Поволжье (*рис. 84, 32–35*), а также п. 28 могильника «Нижняя стрелка» и п. 8 Дубовского могильника – в лесном Поволжье (*рис. 92, 3, 5*).

В наиболее густо до этого заселенном регионе салтовской культуры – лесостепном Подонье – находки салтовского горизонта V отсутствуют (по крайней мере, на данный момент), более того, даже горизонт IV уверенно представлен лишь на нескольких наиболее крупных памятниках, что свидетельствует о серьёзном оттоке населения с границ Северо-Западной Хазарии, начиная с последней четверти IX в. В среде части северян – данников Хазарского каганата, почти до конца X в. сохраняются салтовские поясные детали горизонта IV (Сухобоков 2012, фото 18; Комар 2012a, 339, рис. 2), выполненные правда, в манере с заостренными концами лепестков, стилистически ближе наборам горизонта V. Новая мода горизонта V ни к северянам, ни к вятичам по каким-то причинам не проникает, хотя возникает она несомненно раньше окончательного присоединения этих племен к Руси. В то же время az orrot köröcskékkel, a szemöldököket pedig hajlított vonalakkal ábrázolta. A Sarkelből származó kopott felületű vereten (*81. kép 4*) láthatóak még a niellós díszítés maradványai. Ez a kompozíció eredeti formájában a Bolsije Tyigani-i temető 70. sírjában (*40. kép b, 70*), a Cselkar tónál feltárt oguz sírokban (*83. kép 2, 3, 7*), a Krasznaja Gyerevnya-i 15. kurgán 8. sírjában (*83. kép 17, 18*), a Volga menti dubovszkiji temető 24. és 67. sírjában (*91. kép 10–14*) és az Urál nyugati előterében, a karanajevói 3. kurgán 18. sírjában (*62. kép 10*) feltárt övdíszeken látható. Az egyszerűsítés második szakaszában jelentek meg a szegélyük mentén sraffozott, a középső részükön pedig kis körökkel díszített simított felületű veretek (*77. kép 4; 86. kép 1, 2, 5*), de ismerünk ugyanezekből teljesen díszítetlen változatokat is (*40. kép b, 70; 72. kép 16, 17*). A sarkeli vereteken megfigyelhető csepp alakú kiálló részek vagy fülek (*81. kép 4, 10, 11*) valószínűleg az V. szaltovói horizont legkésőbbi tárgyainak jellemzői. Ezen díszítőelem továbbfejlődését az észak-kaukázusi dardoni temető övein (Makarova–Pletnyova 1983, рис. 4, 2), a Don menti Nagavszkaja sztanyica oguz sírjaiban (Erdélyi 2008, 41. kép), az Alsó-Volga-vidéki Csenyin mellett feltárt 8. kurgán 4. sírjában (*84. kép 32–35*), valamint két, a Volga-vidék erdős területén található leletegyüttesben, a Nyizsnyaja sztrelkai temető 28. sírjában és a dubovszkiji temető 4. sírjában (*92. kép 3, 5*) követhetjük nyomon.

A szaltovói kutúrkörnek az eddig az időszakig legsűrűbben lakott régiójában, a Don-vidék erdős sztyeppi területein jelenlegi ismereteink szerint nincsenek olyan leletek, amelyek az V. szaltovói horizonthoz tartoznak, sőt, még a IV. horizont leletei is csupán néhány nagyobb lelőhelyen fordulnak elő ezen a vidéken. Mindez arról tanúskodik, hogy a 9. század utolsó negyedétől kezdve a népesség jelentős része elhagyta a Kazár Kaganátus északnyugati határvidékét. A Kazár Kaganátusnak adót fizető szeverjánok egy része majdnem egészen a 10. század végéig használta a IV. szaltovói horizont övdíszeit (Szuhobokov 2012, фото 18; Komar 2012a, 339, рис. 2), bár stílusukat tekintve azokat már inkább az V. horizont övdíszeihez hasonló, hegyes végű szirmokkal díszítették. Az V. horizont új tárgyai valamilyen okból kifolyólag sem a vjaticsokhoz, sem pedig a szeverjánokhoz nem jutottak el, bár ennek a divatnak a kialakulása két-

мя, различные подражания и упрощенные версии поясов (без чернения, с врезным декором) горизонта хорошо представлены в могильниках X в. Поволжского региона (*рис. 40 b, 70; рис. 50, 194, 256; рис. 91, 10–15; рис. 92, 4, 8, 11, 14, 17–20*) (Ястребов 1893, табл. VI, 22; Алихова 1969, табл. 19, 1, табл. 28, 11, 12; Белорыбкин 2001, рис. 1, 14, рис. 4, рис. 5; Никитина 2012, рис. 169, 12, 13, рис. 181, 6, 7, 9, рис. 183, 5, 10, рис. 188, 9, 10, рис. 232, 2–4, рис. 263, 13–15, 17, 21, рис. 271, 5–7, рис. 296, 1–6, 20, 30). Там же находим ближайшие аналогии навершию рукояти или ножен ножа из Крылоса (*рис. 80, 7*) – в Танкеевском (*рис. 52, 30*), Крюковско-Кужновском (Иванов 1952, табл. XXVII, 1), Армиевском (Белорыбкин 2001, рис. 3, 1) могильниках; а также аналогии кольцевым псалиям с тремя зажимами (*рис. 80, 14, 15, 17*) (Khalikova–Kazakov 1977, pl. X, 10) и крупному перстню с овальным щитком (*рис. 80, 13*) (ср. *рис. 47, 2;* Казаков 1992, рис. 75, 18).

Золотые бляшки крылосского погребения оттиснуты с пояса, выполненного точно в стиле наконечников дополнительных ремешков пояса из саркельского клада (*рис. 81, 3, 5*), но с одним очень важным отличием – углубления линий декора матриц не были заполнены чернью, что характерно для изделий из поволжских лесных могильников (*рис. 91, 10–15*) и древнерусских комплексов (*рис. 79, 9–12, 15, 17*). Да и сам факт попытки создания «элитных» золотых украшений столь примитивным способом оттиска указывает на среду с низким уровнем развития ювелирного ремесла. На памятниках венгерского культурного круга салтовские пояса горизонта V пока представлены только литыми подражаниями. Ближе всего крылосским бляшки пояса из п. 1 могильника Коложвар-Запоя утца из Трансильвании (*рис. 102, 6, 8*). Бляшки выполнены из бронзы, причем детали салтовского растительного декора мастеру оказались непонятными, что указывает на копирование уже с деривата. Судя по листовидной сбруйной подвеске из п. 11 того же могильника (*рис. 102, 11*), посредником в таком заимствовании могли выступить печенеги. Ещё дальше от оригинала бляшка из Эстергом-Сентдьёрдьмезё (Langó 2010, VII. tábla 6). Позднесалтовские поясные детали в погребениях венгров эпохи завоевания родины

ségtelenül jóval korábban történt, mint az említett törzsek végleges csatlakozása a Ruszhoz. Ugyanakkor az ehhez a horizonthoz tartozó övek különböző utánzatai és egyszerűsített változatai (nielló nélkül, bevésett mintával) gyakran előfordulnak a 10. századi Volga menti temetőkben (*40. kép b, 70; 50. kép 194, 256; 91. kép 10–15; 92. kép 4, 8, 11, 14, 17–20*) (Jasztrebov 1893, табл. VI, 22; Alihova 1969, табл. 19, 1, табл. 28, 11, 12; Bjeloribkin 2001, рис. 1, 14, рис. 4, рис. 5; Nyikityina 2012, рис. 169, 12, 13, рис. 181, 6, 7, 9, рис. 183, 5, 10, рис. 188, 9, 10, рис. 232, 2–4, рис. 263, 13–15, 17, 21, рис. 271, 5–7, рис. 296, 1–6, 20, 30). Ugyanennek a régiónak a temetőiben találhatjuk meg a kriloszi késmarkolat vagy késtok (*80. kép 7*) legközelebbi párhuzamait is: Tankejevkában (*52. kép 30*), Krjukovo-Kuzsnovóban (Ivanov 1952, табл. XXVII, 1) és Armijovóban (Bjeloribkin 2001, рис. 3, 1). Ezenkívül a három szíjelosztós típusú oldalpálcás zabla (*80. kép 14, 15, 17*) (Khalikova–Kazakov 1977, pl. X, 10) és a nagy méretű, ovális fejesgyűrű párhuzamai szintén ismertek (*80. kép 13*) (vö. *47. kép 2;* Kazakov 1992, рис. 75, 18).

A kriloszi sír aranyvereteinek elkészítéséhez egy olyan övről vettek lenyomatot, amely abban a stílusban készült, mint a sarkeli kincsleletből származó öv mellékszíjain látható szíjvégek (*81. kép 3, 5*), de van egy nagyon fontos különbség: az öntőmintát nem töltötték ki niellóval, ez pedig a Volga-vidék erdős területeinek temetőire (*91. kép 10–15*) és a rusz leletegyüttesekre (*79. kép 9–12, 15, 17*) jellemző. Ezenkívül az is egy alacsonyabb fejlettségű ötvösségre utal, hogy a társadalom felső rétegeinek szánt aranytárgyakat egy ennyire primitív lenyomatos módszerrel készítették. A magyar kultúrkör leletanyagában az V. szaltovói horizont öveit jelenlegi ismereteink szerint csak öntött utánzatok képviselik. A kriloszihoz a kolozsvári Zápolya utcai temető 1. sírjában talált övveretek állnak legközelebb (*102. kép 6, 8*). A veretek bronzból készültek, ugyanakkor a szaltovói növényi díszítést a mester nem igazán értette, amelynek oka az lehetett, hogy nem egy eredeti veret, hanem egy másolat alapján dolgozott. Ugyanennek a kolozsvári temetőnek a 11. sírjából származó levél alakú lószerszámdísz (*102. kép 11*) alapján feltételezhető, hogy ezeknek a másolt tárgyaknak a közvetítői a besenyők lehettek. Az eredeti verettől még távolabbi párhuzam az Esztergom-Szentgyörgymezőn talált

крайне редки, всегда представлены лишь дериватами, и, в отличие от хазарских поясов стиля Саркельского клада, не относятся к предметам высшей «элитной» моды.

На наш взгляд, погребенный в п. 1 Крылоса несомненно был выходцем из финно-угорских племен Поволжья или Поочья, а его появление на западе Украины в 3-й четверти X в. было связано совсем не с миграцией древних венгров, а с политикой перемещения военизированных групп населения внутри Древней Руси в рамках создания опорных древнерусских административных центров на подчинённых «племенных» территориях.

Печенеги и огузы

Потребителями реальных поясов и сбруйных украшений с чернением салтовского горизонта V в этот период были огузы (*рис. 83, 1–7, 17–19, 25–27; рис. 85, 5–7, 10–12, 14*) и печенеги (*рис. 81, 12–16; рис. 82, 1; рис. 86, 2, 3*), но если поволжские комплексы демонстрируют исходный позднесалтовский декор, на печенежских украшениях из Северного Причерноморья использован византийский мотив крина, что свидетельствует о разных мастерских. Ещё один самостоятельный регион представляют Подунавье и Поднестровье, причем производство поясных деталей стиля Старых Бадражей (*рис. 82, 5–7*) и Земплина отмечено на болгарских производственных центрах (Плетньов–Павлова 2000, табл. XLIV–XLV, 773–800; Бонев–Дончева 2011, табл. XXXIII–XXXIV, 239–255; Рябцева 2013, рис. 3, 1–30).

Болгарские ремесленники обычно заменяли сложный чернёный декор центральной части бляшек врезными схематическими растительными завитками под индивидуальное видение каждого мастера. Древнерусские создавали растительный декор довольно глубоким рельефом, а центральный медальон обрамляли псевдозерненым ободком (*рис. 77, 2, 3, 21, 22, 25*). Северокавказские ювелиры либо воспроизводили детали с чернью (Макарова–Плетнёва 1983, рис. 4, 2; Ковалевская 2000, рис. XIV, 32; Erdélyi 2008, 126. kép), либо с плоской центральной частью (Алексеева 1971, табл. 276, 26,

lelet (Langó 2010, VII. tábla 6). A honfoglalás kori magyar sírokban igen ritkán fordulnak elő késő szaltovói övveretek, és azok is mind csak másolatok. Ezenkívül a sarkeli kincslelet stílusában készült kazár övektől eltérően a Kárpát-medencei leletek nem sorolhatók a legmagasabb szintű elit tárgyak közé.

Véleményünk szerint a kriloszi 1. sírban eltemetett személy kétségtelenül a Volga vagy Oka folyó menti finnugor nyelvű törzsekből került ide. Azonban egyáltalán nem a korai magyarok vándorlásával függ össze ezen személy feltűnése a mai Ukrajna nyugati részén a 10. század harmadik negyedében, hanem a Rusz politikájával, vagyis azzal, hogy a meghódított törzsek lakta területeken adminisztratív központokat hoztak létre, és ezzel együtt katonai csoportokat is telepítettek az adott területre.

Besenyők és oguzok

Az V. szaltovói horizont niellós öv- és lószerszámvereteinek igazi használói ebben az időszakban az oguzok (*83. kép 1–7, 17–19, 25–27; 85. kép 5–7, 10–12, 14*) és a besenyők (*81. kép 12–16; 82. kép 1; 86. kép 2, 3*) voltak. Viszont, míg a Volga menti leletegyüttesek az eredeti késő szaltovói díszítést tükrözik, addig a Fekete-tenger északi előterében talált besenyő tárgyakon a bizánci stílusú liliommotívumot használták, ami eltérő műhelyekről tanúskodik. További önálló régiót alkotott ekkor a Duna és a Dnyeszter menti vidék, például a Sztarije Badrazsi-i (*82. kép 5–7*) és zempléni típusú övveretek a dunai bolgár műhelyközpontokból is ismertek (Pletnyov–Pavlova 2000, табл. XLIV–XLV, 773–800; Bonev–Doncseva 2011, табл. XXXIII–XXXIV, 239–255; Rjabceva 2013, рис. 3, 1–30).

A bolgár ötvösök a veretek középső részén elhelyezkedő bonyolult niellós díszítést általában – mesterenként egyéni ízlés szerint – bemélyítéssel kialakított, ívelt, sematikus növényi indamintával helyettesítették. A ruszok egy egészen mély domborítású növényi díszítést alkalmaztak, a központi részt pedig álgranulációs szegéllyel keretezték (*77. kép 2, 3, 21, 22, 25*). Az észak-kaukázusi ötvösök a díszítés elemeit vagy niellóval alakították ki (Makarova–Pletnyova 1983, рис. 4, 2; Kovaljevszkaja 2000, рис. XIV, 32; Erdélyi 2008, 126. kép), vagy meghagyták simának a veretek középső felületét (Alekszejeva 1971, табл. 276,

27; Ковалевская 2000, рис. XIV, 33), но пояс из кат. 15 Мартан-Чу (*рис. 42, 3*), повторяя по форме позднесалтовские детали, тем не менее, выполнен литьем с характерным рельефным растительным декором «танской» традиции (ср. *рис. 36, 5, 11*). На аналогичных по форме чернёных бляшках из огузского п. 1 к. 4 Маяк Октября в Поволжье декор представляет обычную согдийскую «растрепанную» пальметту (*рис. 85, 5, 6*), а на бляшках из Карабая и п. 1 к. 5 Солодовки I (*рис. 83, 29–35*) – вариацию пальметты и крина, более ярко использованной для декора оковок сабли из п. 1 к. 4 Маяк Октября (*рис. 85, 13*) и поясного набора из п. 1 к. 3 Рахинки (*рис. 85, 30–33*). Как видим, позднесалтовский период отличается от предшествующих тем, что мода, задаваемая ювелирами Хазарского каганата X в., служила не образцом механического копирования, а лишь источником для создания множественных декоративных стилей, при сохранении общей формы ременных деталей.

Наиболее характерные плоские бляшки с выступами-«узелками», неорнаментированные или с несложным врезным декором, довольно похожи в различных регионах, но выделяется особо Болгария, где распространены детали очень вытянутых пропорций (Плетньов–Павлова 2000, табл. IX–X, 158, 159, 162–182, табл. XIII, 229–239, табл. XIV, 254, 259, 260, табл. XV, 270, 271, табл. XVII, 299, табл. XXI, 374, табл. XXII, 377–388, табл. XXIV, 427–429, табл. XXV, 430–432, 440–444, табл. XXIV, 503). Венгерские пояса стиля п. 3 Хомокмедь-Халом и п. 45 Кенезлё-Фазекашзуг II (Horváth 1993, 5. kép; The Ancient Hungarians 1996, 156, fig. 13; 312, fig. 1) несомненно относятся к болгарскому кругу влияний, а накладки аналогичной формы, но с декором пальметтой и мотивом «пылающей жемчужины» (The Ancient Hungarians 1996, 78, fig. 3; 154, fig. 4; Плетньов–Павлова 2000, табл. XXXIX, 692–694, табл. XLIV, 771, 772) следует рассматривать как продукт синтеза двух традиций. Среди материалов ювелирного центра Новосел «стандартные» бляшки очень вытянутых пропорций практически отсутствуют, хотя есть их прототипы (Бонев–Дончева 2011, обр. 42, табл. XXXIII, 236, табл. XLV, 464–473,

26, 27; Kovaljevszkaja 2000, рис. XIV, 33). Viszont a martan-csui 15. kamrasírból származó övön (*42. kép 3*) – bár formailag a késő szaltovói övek részleteire emlékeztet – a domborított növényi díszítés ugyanakkor a Tang-dinasztia idejéhez köthető hagyományoknak megfelelően az öntés során nagy hangsúlyt kapott (vö. *36. kép 5, 11*). A Volga menti Majak Oktyabrja-i oguz temető 4. kurgán 1. sírjából származó niellós veretek formájukat tekintve hasonlóak, azonban a díszítést az általános szogd 'kusza' palmetta adja (*85. kép 5, 6*). A Karabajból és a szolodovkai I. temető 5. kurgánjának 1. sírjából származó, formai párhuzamként szolgáló vereteken (*83. kép 29–35*) a palmetta és a liliom variációi láthatók. Ezeket még markánsabban alkalmazták a Majak Oktyabrja-i oguz temető 4. kurgán 1. sírjában talált, szablyához tartozó markolatdíszeken (*85. kép 13*) és a rahinkai 3. kurgán 1. sírjában talált övdíszeken (*85. kép 30–33*). Mint láthatjuk, a késő szaltovói időszak abban különbözik az azt megelőzőktől, hogy a Kazár Kaganátus 10. századi ötvösei által meghatározott divat nem a mechanikus másolás mintájául szolgált, hanem csupán rengeteg új díszítési stílus forrását jelentette amellett, hogy az övdíszek általános formája nem változott.

A legjellemzőbb lapos, dudoros veretek vagy díszítetlenek, vagy bemélyített, egyszerű mintákkal látták el őket. Ezek a különböző régiókban meglehetősen hasonló kivitelűek, azonban a mai Bulgária területe különösen kiemelkedik, mivel itt az arányaiban erősen nyújtott formájú övdíszek terjedtek el (Pletnyov–Pavlova 2000, табл. IX–X, 158, 159, 162–182, табл. XIII, 229–239, табл. XIV, 254, 259, 260, табл. XV, 270, 271, табл. XVII, 299, табл. XXI, 374, табл. XXII, 377–388, табл. XXIV, 427–429, табл. XXV, 430–432, 440–444, табл. XXIV, 503). A homokmégy-halomi temető 3. sírjának és a Kenézlő-Fazekaszug II. temető 45. sírjának (Horváth 1993, 5. kép; The Ancient Hungarians 1996, 156, fig. 13; 312, fig. 1) magyar övei kétségtelenül a bolgár kör hatását tükrözik formai szempontból, de azokat palmettával és 'lángoló gyöngy' motívummal díszítették (The Ancient Hungarians 1996, 78, fig. 3; 154, fig. 4; Pletnyov–Pavlova 2000, табл. XXXIX, 692–694, табл. XLIV, 771, 772), így a két hagyomány keveredésének eredményeit láthatjuk bennük. A novoszeli ötvösközpont leletanyagából gyakorlatilag hiányoznak az aránya-

табл. XLVI, 478–481), что наталкивает на вывод о хронологической значимости данного факта. Памятник датируют византийские монеты 1-й пол. X в., младшие из которых принадлежат Константину VII и Роману II (945–959 гг.).

Материалы из Новосела также включают набор поясных бляшек синтезной «болгарско-венгерской» группы, подражающих венгерским с мотивом «пылающей жемчужины» (Бонев–Дончева 2011, табл. XXXVII–XLIII, 292–421). Аналогичные накладки и их упрощённые версии составляют основную часть ременных деталей из славянского городища Екимоуцы в Молдове (Абызова–Рябцева 2008, рис. 1, 1–36, рис. 4–7), погибшего в пожаре, по мнению автора раскопок памятника, в нач. XI в. (Фёдоров 1953; Фёдоров 1953а; Фёдоров 1974). Монетные находки на городище представлены дирхемами 892–943 гг. чеканки с младшей узко датируемой 933/934 г. (Musteață 2007, 172), а женские украшения из слоя разгрома аналогичны славянским кладам из соседнего региона Побужья – Копиевки (с младшей монетой 954/955 г.), Юрковцов, Червоного, а также кладам из древнерусского ареала – Гущин и Гнёздовские клады 1870, 1885 и 1993 гг. с младшими монетами 948–961 гг. (Корзухина 1954, кат. 15–17, кат. 21, кат. 24, кат. 25; Пушкина 1996; Комар 2012, рис. 25). Это позволяет отнести и гибель Екимоуцкого городища либо непосредственно к горизонту кладов 50–60-х гг. X в., либо шире – к 3-й четверти X в. Собственно венгерское влияние в материалах городища представлено лишь остатками сабли – перекрестьем и наконечником ножен сросткинского типа (ср. *рис. 67, 18*), но выполненного с характерным венгерским декором X в. (Абызова–Рябцева 2008, рис. 2, рис. 3); тогда как заимствование типов поясных деталей следует всё же связывать с тесным соседством рассматриваемой группы славян с Болгарским царством (Рябцева 2013).

Для проблемы хронологии печенежских памятников Северного Причерноморья коллекция ременных накладок из раскопок Новосела также интересна иллюстрацией синхронности поясных наборов в стиле Старых Бадражей и Траповки (*рис. 82, 1–7*) позднесалтовскому горизонту V. На современном этапе исследо-

iban erősen nyújtott ’szabványos’ veretek, bár azok prototípusai előfordulnak (Bonev–Doncseva 2011, обр. 42, табл. XXXIII, 236, табл. XLV, 464–473, табл. XLVI, 478–481), ez alapján pedig arra következtethetünk, hogy ennek a jelenségnek igen nagy kronológiai jelentősége van. Ezt a lelőhelyet a 10. század első felének bizánci pénzérméi keltezik, amelyek közül a legkésőbbi VII. (Bíborbanszületett) Konstantin és II. Romanosz idejéből (945–959 közötti évek) származik.

A novoszeli leletanyagban találunk övvereteket a ’bolgár–magyar’ vegyes stílusú csoportból is, amelyeken a magyar stílust utánzó ’lángoló gyöngy’ motívumok láthatók (Bonev–Doncseva 2011, табл. XXXVII–XLIII, 292–421). Hasonló veretek és azok egyszerűsített változatai alkotják a moldovai echimăuţi szláv erődített település övdíszeinek alapvető részét (Abizova–Rjabceva 2008, рис. 1, 1–36, рис. 4–7). Ez a lelőhely az ásatást vezető régész véleménye szerint a 11. század elején, egy tűzvészben pusztult el (Fjodorov 1953; Fjodorov 1953a; Fjodorov 1974). Az erődített telep numizmatikai hagyatékát 892–943 között vert dirhemek alkotják, amelyek közül a legkésőbbi, szűken keltező érmét 933/934-ben verték (Musteață 2007, 172). A pusztulási rétegből származó női díszítmények párhuzamai a szomszédos Bug folyó menti régióból előkerült kopijevkai (ahol a legkésőbbi érmét 954/955-ben verték), jurkovci és cservonojei kincsleletekből, illetve rusz területekről származó kincsleletekből, a guscsiniból és a három gnyozdovóiból (előkerülési évük: 1870, 1885, 1993) ismertek. Az utóbbi kincsleleteket 948–961 közé keltezik a záróérmék (Korzuhina 1954, кат. 15–17, кат. 21, кат. 24, кат. 25; Puskina 1996; Komar 2012, рис. 25). Ez lehetővé teszi, hogy az echimăuţi erődített település pusztulását vagy közvetlenül a 950–960-as évekből származó kincsleletek horizontjához kössük, vagy pedig tágabban keltezve a 10. század harmadik negyedére tegyük. Az erődített település leletei között a magyar hatást valójában csak egyetlen, szrosztki típusú (vö. *67. kép 18*), de jellegzetes 10. századi magyar díszítéssel ellátott keresztvassal és koptatóval rendelkező szablya maradványai képviselik (Abizova–Rjabceva 2008, рис. 2, рис. 3), míg az említett szláv csoportok övvereteinek eredetét mindenki az I. Bolgár Cárság közvetlen szomszédságának hatásaként végbement átvételnek értelmezi (Rjabceva 2013).

вания раннепеченежские погребения всё ещё остаются малочисленными, отсюда прямой совстречаемости в комплексах поясных деталей стиля Старых Бадражей и Траповки с позднесалтовскими нет. Усугубляет проблему и «обрядовый» фактор. Богатые печенежские погребения из Булгаково, Максима Горького, Мирного, Первоконстантиновки, Новокаменки, Гаевки не включали наборных поясов, при наличии очень ярких наборов украшений сбруи. В Траповке и Старых Бадражах – наиболее западных погребениях группы, наоборот, не было сбруйных украшений, зато присутствовали пояса. В целом похожая ситуация в синхронных погребениях огузов Поволжья, где случаи совстречаемости этих двух категорий находок редки – по-видимому, помещение в могилу либо пояса, либо сбруи было связано не с имущественным положением умершего, а с какими-то общими для печенегов и огузов традициями погребальной обрядности.

Среди печенежских погребений с богатым инвентарем наиболее ярким и целостным является горизонт Гаевки с характерными сбруйными наборами, декорированными в стиле «плетенки», находящей близкие аналогии на древнерусских ювелирных изделиях XI в., но, одновременно, и в черненых изделиях из Саркела (Макарова 1986, 27–29). К данному горизонту относятся Гаевка (Кирпичников 1973, рис. 59, рис. 60), к. 2 Сарайлы-Кият (Кирпичников 1973, рис. 62), к. 5 Новокаменки (Кубышев–Орлов 1982, рис. 1–3), к. 8 Первоконстантиновки (Кубышев–Орлов 1982, рис. 5), п. 2 Каменки (Кирпичников 1973, рис. 61, 1), Старо-Шведское (Кирпичников 1973, рис. 13, 1). Его датировку определяют с одной стороны – тетартерон Василия II и Константина VIII типа F по Ф. Гриерсону 1005–1025 гг. чеканки (Grierson 1973, 626, pl. XLV, 15b.4), с другой – вторжение в Северное Причерноморье огузов (торков) в 1048 г., вынудившее печенегов бежать в Подунавье.

Отметим, что само погребение из Гаевки наиболее раннее в группе, сочетая со сбруйными бляшками в стиле плетенки «трехлепестковую» решму (Кирпичников 1973, рис. 59), аналогичную решме из Мирного (*рис. 82, 10*), а листовидные решмы и длинные сбруйные наконечники

A Fekete-tenger északi előterében talált besenyő leletek keltezési problémájánál a novoszeli ásatásokból származó övdíszek szintén érdekes példával szolgálnak arra vonatkozóan, hogy a Sztarije Badrazsi-i és trapovkai stílusú övkészletek (*82. kép 1–7*) időben párhuzamosak a késő szaltovói V. horizonttal. Jelenlegi ismereteink szerint a korai besenyő sírok száma továbbra is alacsony, és egyelőre még nem tudunk közvetlen kapcsolatról a Sztarije Badrazsi-i, illetve a trapovkai stílusú övdíszek és a késő szaltovói leletegyüttesek között. Tovább mélyíti a problémát a ’temetkezési szokás’ tényezője. A bulgakovói, Makszima Gorkogó-i, mirnojei, pervokonsztantyinovkai, novokamenkai és gajevkai lelőhelyek gazdag besenyő sírjaiban nem voltak övdíszek, a lószerszámdíszek tekintetében azonban igencsak gazdagok voltak. Trapovkában és Sztarije Badrazsiban, azaz a csoport legnyugatabbi sírjaiban azonban ezzel ellentétben nem találtak lószerszámvereteket, öveket viszont igen. Összességében hasonló a helyzet, mint a Volga menti egykorú oguz síroknál, amelyekben ritka ennek a két tárgytípusnak az együttes előfordulása. Úgy tűnik, hogy az övnek vagy a lószerszámnak a sírba helyezése nem az elhunyt társadalmi rangjától függött, hanem inkább a besenyők és oguzok valamilyen közös temetkezési szertartási hagyományához kapcsolódhatott.

A gazdag leletanyagú besenyő sírok között a legjelentősebb és legegységesebb a Gajevka-horizont, amelynek jellegzetes, ’hurkocskás/fonatos’ stílusban díszített lószerszámkészletéhez a legközelebbi párhuzamot egyrészt a 11. századi rusz ötvöstermékek között találjuk, másrészt a sarkeli kincs niellós veretei között (Makarova 1986, 27–29). Ehhez a horizonthoz tartozik Gajevka (Kirpicsnyikov 1973, рис. 59, рис. 60), Szarajli-Kijat 2. kurgánja (Kirpicsnyikov 1973, рис. 62), a novokamenkai 5. kurgán (Kubisev–Orlov 1982, рис. 1–3), a pervokonsztantyinovkai 8. kurgán (Kubisev–Orlov 1982, рис. 5), a kamenkai 2. sír (Kirpicsnyikov 1973, рис. 61, 1), valamint Sztaro-Svedszkoje (Kirpicsnyikov 1973, рис. 13, 1). A Gajekva-horizont keltezését egyrészt II. Baszileiosz és VIII. Konstantin közös, F. Grierson tipológiája szerinti F-típusú, 1005–1025 között vert *tetarteronja* adja (Grierson 1973, 626, pl. XLV, 15b.4), másrészt pedig az oguzok (torkok) 1048-as betörése a Fekete-tenger északi előterébe, amelynek következtében a besenyők az Al-Duna vidékére menekültek.

из Гаевки (Кирпичников 1973, рис. 59, рис. 60) выполнены с декором, близким сбруйным украшениям из огузского п. 1 к. 4 Маяк Октября (*рис. 85, 10–14*). Похожее сочетание в к. 8 Первоконстантиновки (Кубышев–Орлов 1982, рис. 5), где листовидная решма близка к погребению из Мирного (*рис. 82, 14*), а длинные наконечники – гаевским. Комплекс из Котовки (Кирпичников 1973, рис. 61, 2) с горизонтом Гаевки сходен лишь пропорциями наконечников, а тип решмы близок погребению из Максима Горького (*рис. 81, 15*); круглые бляшки и неорнаментированные листовидные решмы сближают его с серией огузских погребений – п. 9 к. 16 Быково (Фёдоров-Давыдов 1966, рис. 11, 1), к. 13 Свинухи (Гарустович–Иванов 2001, рис. 7, 18), Ново-Николаевское (Гаврилина 1993, рис. 1, 9), но здесь в составе узды не было ни характерных решм типа I по Л. М. Гаврилиной (Гаврилина 1993, рис. 1), ни наконечников с ромбическим декором, как в быковском погребении. В комплексе из Горожено (Кирпичников 1973, рис. 13, 2) признаков горизонта Гаевки нет, а сочетание в узде больших и малых листовидных решм отмечено также в огузском п. 7 к. 3 15-го посёлка (Гаврилина 1993, рис. 1, 1, 2, 12), относительную позицию которого определяет бронзовое подражание (*рис. 85, 26*) решме из п. 1 к. 4 Маяк Октября (*рис. 85, 14*).

Опираясь на эволюцию типов и стилей сбруйных украшений, погребения из Гаевки и Первоконстантиновки можно выделить в качестве опорных для культуры печенегов 1-й четверти XI в., а к. 2 Сарайлы-Кият и к. 5 Новокаменки – 2-й четверти XI в. Погребения из Мирного, Тузлы и Котовки составляют более ранний горизонт, но в них уже практически нет признаков позднесалтовского влияния, что позволяет позиционировать горизонт позже гибели Хазарии (968–969 гг.) – в рамках последней четверти X – начала XI в.

Позднесалтовское влияние наиболее ярко выражено в печенежском погребении из Максима Горького (*рис. 81, 12–17*) (Толочко 1999, рис. 17) и в погребениях огузов Нижнего Поволжья. Так, несомненно синхронны горизонту V погребения у оз.Челкар (*рис. 83, 1–16*) и п. 8 к. 15 Красной Деревни (*рис. 83, 17–20*).

Megjegyezzük, hogy a horizonton belül a gajevkai temetkezés a legkorábbi. Ebben a sírban a fonatos díszítésűek mellett egy ’háromkaréjos’ lószerszámveret is volt (Kirpicsnyikov 1973, рис. 59), amelynek párhuzamát Mirnojéből ismerjük (*82. kép 10*). A gajevkai levél alakú lószerszámveretek és a lószerszámzathoz tartozó hosszúkás szíjvégek (Kirpicsnyikov 1973, рис. 59, рис. 60) olyan díszítéssel készültek, amelyek közel állnak a Majak Oktyabrja-i 4. kurgán 1. számú, oguzként meghatározott sírjából származó lószerszámdíszekhez (*85. kép 10–14*). Hasonló kombinációt ismerünk a pervokonsztantyinovkai 8. kurgánból (Kubisev–Orlov 1982, рис. 5), amelyben a levél alakú lószerszámveret a mirnojeinek közeli párhuzama (*82. kép 14*), a hosszúkás szíjvégek pedig a gajevkaihoz állnak közel. A kotovkai leletegyüttes (Kirpicsnyikov 1973, рис. 61, 2) csupán a szíjvégek méretarányaiban mutat hasonlóságot a Gajevka-horizonttal, a lószerszámveretek típusa a Makszima Gorkogóban előkerült sír leleteihez állnak közel (*81. kép 15*). A kerek veretek és a díszítés nélküli levél alakú lószerszámveretek ugyanakkor az oguz sírok körével mutatnak párhuzamot: bikovói 16. kurgán 9. sír (Fjodorov-Davidov 1966, рис. 11, 1), szvinuhi 13. kurgán (Garusztovics–Ivanov 2001, рис. 7, 18), Novo-Nyikolajevka (Gavrilina 1993, рис. 1, 9). Azonban Kotovkában a bikovói sírral ellentétben a kantárhoz nem tartozott sem az L. M. Gavrilina tipológiája szerinti I. típusú jellegzetes veret (Gavrilina 1993, рис. 1), sem pedig rombuszokkal díszített szíjvég. A gorozsenói leletegyüttesben (Kirpicsnyikov 1973, рис. 13, 2) a Gajevka-horizontnak nincs nyoma, a kantárt díszítő nagyobb és kisebb, levél alakú veretek kombinációja pedig a ’15. poszjolok’ 3. kurgán 7. számú, oguzként azonosított temetkezésében is megfigyelhető (Gavrilina 1993, рис. 1, 1, 2, 12). Utóbbi sírnak a relatív keltezésében segít az a bronz lószerszámveret-utánzat (*85. kép 26*), amelynek eredeti változata a Majak Oktyabrja-i 4. kurgán 1. sírjából került elő (*85. kép 14*).

A lószerszámdíszek típusainak és stílusának fejlődésére támaszkodva a besenyő leletanyagban a 11. század első negyedének vonatkozásában a gajevkai és pervokonsztantyinovkai sírt különíthetjük el etalonként, a 11. század második negyedében pedig a szarajli-kijati 2. kurgán és a novokamenkai 5. kurgán tölti be ugyanezt a szerepet. A mirnojei,

В погребении кургана «Мечеть» у ст. Нагавской (Попов 1914, 204–205; Erdélyi 2008, 41. kép) обнаружены даже две салтовские сбруйные бляшки с декором горизонта III, но сочетались они в комплексе с уже дериватными бляшками горизонта V и листовидными решмами, что не позволяет рассматривать погребение как раннее. Дериваты позднесалтовских поясных деталей из п. 4 к. 8 Ченин (*рис. 84, 32–35*) сочетались с уздечным набором в стиле Мирного (*рис. 84, 1–4, 7–8*) и оковками сабли и ножа с декором крином (*рис. 84, 5, 18, 19, 31*). Аналогичная сабля в п. 1 к. 4 Маяк Октября (*рис. 85, 13*) найдена вместе со сбруйным набором с декором кружочками, близким гаевскому, но несомненно более раннем, а также поясными деталями двух стилей – позднесалтовской формы с декором согдийской пальметтой (*рис. 85, 5–7*) и поясом с растительно-геометрическим декором (*рис. 85, 1–4*). Близки по времени или синхронны п. 1 к. 4 Маяк Октября поясные наборы из Карабая и п. 1 к. 5 Солодовки I (*рис. 83, 29–35*), которые напоминают по стилю также поясные детали из к. 5 Лагерево (*рис. 61, 9*).

В печенежском п. 3 к. 1 могильника Преображенка II (Безверхий 1990) представлены как собственно салтовские бляшки горизонта V (*рис. 86, 2, 3*), так и их дериваты с каплевидными «ушками» (*рис. 86, 1, 5*). Мотив пальметты здесь украшает щиток пряжки, которая в остальном повторяет салтовский тип (*рис. 86, 7*), и наконечник вытянутых пропорций (*рис. 86, 8*), характерных уже для горизонта Гаевки (ср. Кирпичников 1973, рис. 62). Плоская решма с заклепками по контуру (*рис. 86, 12*) находит аналогии в п. 7 к. 3 могильника 15-й посёлок (Гаврилина 1993, рис. 1, 3), хотя последняя круглой, а не листовидной формы. К наиболее поздним признакам в комплексе относятся удила (*рис. 86, 13*), которые находят аналогии в слоях Новгорода 2-й пол. XI в. (Кирпичников 1973, рис. 54, 3), и стремена с уплощенной дужкой (*рис. 86, 20;* ср. Плетнёва 1963, рис. 22, 1; Мажитов 1981, рис. 76, 7).

В п. 13 к. 7 Новоникольского (Шилов 1975, 28; Komantseva 1977, pl. III, pl. IV; Erdélyi 2008, 55. kép) наблюдается сочетание дальних дериватов позднесалтовских бляшек и дериватуzli és kotovkai sírok egy jóval korábbi horizontot képviselnek, viszont ezek leletanyagában gyakorlatilag már nem találkozunk a késő szaltovói hatás jellegzetességeivel, így ezt a lelethorizontot már a Kazár Kaganátus bukása (968–969 körül) utáni időre, vagyis a 10. század utolsó negyede és a 11. század eleje közötti időszakra keltezhetjük.

A késő szaltovói hatás a legmarkánsabban a Makszima Gorkogó-i besenyő temetkezésben (*81. kép 12–17*) (Tolocsko 1999, рис. 17), illetve az Alsó-Volga menti oguz sírokban mutatkozik meg. Így a Cselkar tónál feltárt sírok (*83. kép 1–16*) és a Krasznaja Gyerevnya-i 15. kurgán 8. sírja (*83. kép 17–20*) kétségtelenül egykorú az V. szaltovói horizonttal. A Nagavszkaja sztanyica melletti 'Mecset' nevű kurgán sírjában (Popov 1914, 204–205; Erdélyi 2008, 41. kép) két szaltovói lószerszámveretet is találtak a III. horizontra jellemző díszítéssel, de ebben az esetben ezek a tárgyak már az V. horizont vereteinek utánzataival és levél alakú lószerszámveretekkel voltak együtt. Emiatt pedig többé már nem tekinthetünk úgy erre a sírra, mint korábban. A csenyini 8. kurgán 4. sírjában (*84. kép 32–35*) a késő szaltovói övveret-utánzatok mirnojei stílusú (*84. kép 1–4, 7–8*) kantárdíszekkel, valamint liliomos díszítéssel ellátott szablyaszerelékekkel és kést díszítő veretekkel (*84. kép 5, 18, 19, 31*) közösen kerültek elő. Hasonló szablyát találtak a Majak Oktyabrja-i 4. kurgán 1. sírjában (*85. kép 13*), amelyben ezenkívül a gajevkaihoz közeli, de annál kétségtelenül korábbi, poncolt köröcskékkel díszített lószerszámdíszek, illetve formájukat tekintve késő szaltovói övveretek voltak. Ezek az övveretek azonban díszítésüket tekintve két csoportot alkotnak. Az egyik csoportra a 'szogd' palmetta (*85. kép 5–7*), a másikra pedig a növényi-geometrikus díszítés (*85. kép 1–4*) jellemző. A Majak Oktyabrja-i 4. kurgán 1. sírjával egykorúak, vagy legalábbis időben igen közeliek a Karabajban és a szolodovkai I. temető 5. kurgán 1. temetkezésében talált övdíszek (*83. kép 29–35*), amelyek stílusukat tekintve a lagerevói 5. kurgánból származó övveretekre (*61. kép 9*) is emlékeztetnek.

A preobrazsenkai II. temető 1. kurgán 3. sírjában, amelyet besenyőnek tartanak (Bezverhij 1990), megtalálhatók egyrészt az V. szaltovói horizontba tartozó igazi szaltovói veretek (*86. kép 2, 3*), másrészt ezeknek a csepp alakú 'fülekkel' ellátott utánzatai (*86. kép 1, 5*) is. A palmettamotívum ebben az esetben egyrészt

тов печенежских поясных деталей с выделенным каплевидным центром (аналогичные – из поясного набора у хут. Лапин [*рис. 83, 21–24*]). Другую стилистическую линию в комплексе маркируют детали сбруи – трехлопастная бляшка и наконечники с литым и углублённым растительным декором, находящие стилистические аналогии на щитке пряжки из разрушенного погребения 1926 г. возле Новоникольского (*рис. 85, 15*) и из п. 1 к. 3 Рахинки (*рис. 85, 29, 35*). В самом п. 1 к. 3 Рахинки дополнительно появляются гладкие бляшки с растительным литым бордюром по скошенному краю (*рис. 85, 27, 28*) – по-видимому, признак уже XI в. (ср. *рис. 93, 2;* Мурашева 2000, рис. 85; Никитина 2012, рис. 277, 13). Общий элемент погребений из Мирного, п. 4 к. 8 Ченин и п. 1 к. 3 Рахинки – сбруйные бляшки с псевдозерненым бордюром (*рис. 82, 15; рис. 84, 23–25; рис. 85, 29*). Этот горизонт огузских комплексов интересен ещё и тем, что именно в нем содержатся отдельные ременные детали и колчанные петли, имеющие прямые аналогии в погребениях Венгрии X в. (*рис. 83, 28; рис. 85, 18, 21, 36*).

Речь идет о комплексах с достаточно поздней относительной позицией, формирование которых несомненно приходится на послехазарский период в истории восточноевропейских степей. Если огузские и печенежские комплексы, синхронные салтовскому горизонту V (Траповка, Старые Бадражи, Максима Горького, Челкар, Красная Деревня) стилистически однородны, то погребения постхазарского горизонта (Мирное, Тузлы, Нагавская, Ченин, Преображенка), продолжая частично традиции салтовского горизонта V, включают, тем не менее, элементы нескольких стилей. На этом этапе огузские и печенежские комплексы ещё сохраняют общие черты, тогда как на этапе печенежского горизонта Гаевки происходит заметный разрыв традиций. У печенегов под древнерусским влиянием распространяется стиль «плетенки», тогда как в Поволжье у огузов аналогичное обособление связано с распространением «восточного» стиля пальметты в соединении с мотивом крина. Огузские комплексы п. 1 к. 4 Маяк Октября, погребение 1926 года Новоникольского,

egy csattestet díszít, míg a csat többi része szaltovói jellegzetességeket mutat (*86. kép 7*). Ezenkívül az elnyújtott arányokkal rendelkező szíjvégen is palmetta látható (*86. kép 8*), ezek az arányok azonban már a Gajevka-horizont jellemzői (vö. Kirpicsnyikov 1973, рис. 62). A pereme mentén szegecsekkel ellátott lapos lószerszámveret (*86. kép 12*) párhuzama a ’15. poszjolok’ nevű lelőhely 3. kurgánjának 7. temetkezéséből (Gavrilina 1993, рис. 1, 3) került elő, bár az utóbbi formája kerek, nem pedig levél alakú. A leletegyüttesben a legkésőbbi tárgy egyrészt a zabla (*86. kép 13*), amelyhez Novgorod 11. század második felére datált kultúrrétegeiből ismerünk párhuzamot (Kirpicsnyikov 1973, рис. 54, 3), másrészt az egyenes talpalójú kengyel (*86. kép 20;* vö. Pletnyov 1963, рис. 22, 1; Mazsitov 1981, рис. 76, 7).

A novonyikolszkojei 7. kurgán 13. sírjában (Silov 1975, 28; Komantseva 1977, pl. III, pl. IV; Erdélyi 2008, 55. kép) megfigyelhető a késő szaltovói veretek távoli utánzatainak és a csepp alakú kiemelt központi résszel kialakított besenyő övdíszeknek az együttes előfordulása (az utóbbiak párhuzama megtalálható a Lapin-tanyáról előkerült övdíszek között [*83. kép 21–24*]). Az említett novonyikolszkojei sír mellékletei között jelen van egy másik stilisztikai irányvonal is, amelyet a következő lószerszámdíszek alkotnak: egy háromkaréjos veret, valamint öntött és bemélyített növényi ornamentikával díszített szíjvégek, amelyek ábrázolásbeli párhuzamait a Novonyikolszkoje közelében 1926-ban előkerült bolygatott sírból (*85. kép 15*) és a rahinkai 3. kurgán 1. sírjából (*85. kép 29, 35*) ismerjük. A rahinkai 3. kurgán 1. sírjában a már az előbbi képhivatkozásban említett díszeken kívül olyan sima felületű veretek is voltak, amelyeknek a ferdén levágott peremük mentén növényi ornamentikával díszített öntött szegélydísz látható (*85. kép 27, 28*). Ez utóbbi motívum feltehetően már 11. századi (vö. 93. kép 2; Muraseva 2000, рис. 85; Nyikityina 2012, рис. 277, 13). A mirnojei sírban, a csenyini 8. kurgán 4. sírjában és a rahinkai 3. kurgán 1. sírjában az a közös, hogy mindegyikben volt álgranulációs bordűrrel díszített lószerszámveret (*82. kép 15; 84. kép 23–25; 85. kép 29*). Az oguz leletegyüttesek ezen horizontja továbbá azért is érdekes, mert éppen ezekben a sírokban voltak olyan különálló övdíszek és tegezveretek, amelyeknek közvetlen párhuzamai 10. századi Kárpát-medencei

п. 7 к. 3 15-го посёлка, п. 1 к. 3 Рахинки маркируют самостоятельную «переходную» фазу, которая стадиально приходится на финал горизонта Мирного–Преображенки и начало горизонта Гаевки в Северном Причерноморье, т.е. на конец X – нач. XI в. Дальнейшее развитие стиля демонстрирует курган Болгарки I с набором сбруйных украшений с декором крином и стременем подтреугольной формы (Гарустович–Иванов 2001, рис. 5).

Несложно заметить, что в очерченной схеме остается без ответа вопрос о раннепеченежских и раннеогузских погребениях конца IX – начала X в. Решить его попытался Р. С. Орлов за счет женских погребений с элементами украшений обуви, имеющих аналогии в Приуралье и Поволжье (Орлов 1984; Орлов 1999). К группе были отнесены погребения из Антоновки (*рис. 87, 1*) (Орлов–Клюшинцев 1978), Колпаковки (Шалобудов–Кудрявцева 1981), Великомихайловки (Шалобудов–Яремака 1985), Нижней Бараниковки (Орлов 1999, 182, рис. 4, 3), которые были датированы исследователем 80–90-ми гг. IX в., и сравнивались одновременно с древневенгерскими комплексами (Орлов 1999, 182–183). А П. П. Толочко и вовсе отнес погребение из Антоновки к древневенгерским (Толочко 1999, 32, рис. 12). Параллельно были изданы материалы ещё одного яркого комплекса группы – п. 1 к. 1 Пелеховщины (Лугова 1998), включавшего вытянутые позднесросткинские стремена, а также характерные элементы погребального обряда огузов Поволжья – ножницы и свинцовый грузик (*рис. 87, 2*).

Грунтовое погребение с набором похожих бляшек из Успенки на левобережье Нижней Волги Е. В. Шнайдштейн связывала с «*самой поздней группой населения Хазарского каганат*а» (Шнайдштейн 1989), хотя и верно синхронизировала его с огузским п. 3 к. 1 Верхне-Погромного I (*рис. 89, 1–14*) (Шилов 1975, 43–45, рис. 34), в котором находился полностью аналогичный набор деревянных обтянутых фольгой пуговиц (*рис. 89, 11, 12*). Позицию самого п. 3 к. 1 Верхне-Погромного I в относительной схеме хронологии огузо-печенежских комплексов подсказывает фрагмент поясной бляшки (*рис. 89, 7*), аналогичной

honfoglalás kori sírokból ismertek (*83. kép 28; 85. kép 18, 21, 36*).

Viszonylag késői keltezésű leletegyüttesekről van szó, amelyek biztos, hogy a Kazár Kaganátus bukása után jöttek létre. Ha az V. szaltovói horizonttal (Trapovka, Sztarije Badrazsi, Makszima Gorkogo, Cselkar, Krasznaja Gyerevnya) időben párhuzamos oguz és besenyő leletegyüttesek stílusuk tekintetében homogénnek nevezhetők, akkor a Kazár Kaganátus bukása utáni lelethorizont sírjai (Mirnoje, Tuzli, Nagavszkaja sztanyica, Csenyin, Preobrazsenka), részlegesen folytatják ugyan az V. szaltovói horizont hagyományait, de emellett több stílus elemeit is magukba foglalják. Ebben az időszakban még megvannak a közös vonások az oguz és besenyő leletegyüttesek között, a gajevkai besenyő horizont idején viszont már tetten érhető a hagyomány megszakadása. A besenyőknél rusz hatásra elterjedt a 'fonatos' stílus, a Volga mentén az oguzoknál pedig szintén változás figyelhető meg, náluk az ún. 'keleti' stílusú palmetta terjedt el, amelyben a palmetta és liliom motívuma egyesült. Néhány oguz temetkezés, a Majak Oktyabrja-i 4. kurgán 1. sírja, az 1926-ban előkerült novonyikolszkojei bolygatott sír, a '15. poszjolok' nevű település 3. kurgán 7. sírja és a rahinkai 3. kurgán 1. sírja egy különálló átmeneti időszakot jelez, amely a Fekete-tenger északi előterében szakaszosan éri el egyrészt a Mirnoje–Preobrazsenka-horizont végét, másrészt a Gajevka-horizont kezdetét, vagyis a 10–11. század fordulóját. A stílus további fejlődését a Bolgarka I. lelőhely kurgánja szemlélteti, amelyben liliomos díszítésű lószerszámdíszek és egy lekerekített háromszög alakú kengyel volt (Garusztovics–Ivanov 2001, рис. 5).

Könnyen észrevehetjük, hogy az imént felvázolt sémában megválaszolatlanul marad a 9–10. század fordulójának korai besenyő és korai oguz sírjainak kérdése. Erre korábban R. Sz. Orlov próbált választ találni azoknak a lábbelidíszes női síroknak a segítségével, amelyeknek az Urál vidékén és a Volga mentén vannak párhuzamai (Orlov 1984; Orlov 1999). Ehhez a csoporthoz sorolták az antonovkai (*87. kép 1*) (Orlov–Kljusincev 1978), a kolpakovkai (Salobudov–Kudrjavceva 1981), a velikomihajlovkai (Salobudov–Jaremaka 1985) és a Nyizsnyaja Baranyikovka-i (Orlov 1999, 182, рис. 4, 3) temetőt. Ezeket a kutatók a 880–890-es évekre keltezték,

бляшкам из п. 3 к. 1 Преображенки II (*рис. 86, 1, 5*), а также набор «птицевидных» подвесок и копоушка (*рис. 89, 1, 3, 4*), аналогичный набору предметов из дюнного погребения Лапаса (*рис. 88, 1, 5, 6*), где они сочетались с монетами 954/955 и 958/959 гг. чеканки (Филипченко 1959). Ещё одно синхронное женское огузское погребение из Увака (Фёдорова-Давыдова 1969) сочетало характерные «птицевидные» подвески и набор украшений бляшек обуви (*рис. 88, 30, 35*), близкий печенежским причерноморским (*рис. 87, 1, 2*). Бубенчик из Увака (*рис. 88, 25*) аналогичен по декору звенящей части решм из Саркела и Ильичевского городища, отнесенных Л. М. Гаврилиной в один ряд с решмами из Мирного, Тузлы, Первоконстантиновки, Гаевки (Гаврилина 1993, рис. 1, 13, 14).

Набор накладок из Великомихайловки (Шалобудов–Яремака 1985, рис. 1, 22) отличается формой ажурных бляшек, но он аналогичен обувному набору из огузского п. 2 к. 4 Киляковки, где в комплексе сочетался с ажурными «птицевидными» подвесками (типа: *рис. 88, 26*), ременным наконечником и имитацией куфической надписи и витыми браслетами (Каталог 2001, кат. 26–30). Тип браслетов связывает киляковское с саркельским п. 33 к. 24/6, где такие браслеты находились в комплексе с подражанием милиарисию Василия II и Константина VIII (Артамонова 1963, рис. 59), т.е. оба погребения относятся к горизонту Гаевки. Как видим, выделенная Р. С. Орловым группа женских погребений с украшениями обуви не только находит аналогии в комплексах, достоверно датируемых 2-й пол. X – 1-й пол. XI в., но и не составляет узкого хронологического горизонта. «Луновидные» же бляшки с круглыми выступами в данном случае совсем не являются ранним признаком, поскольку они присутствуют в составе комплексов из п. 1 к. 4 Маяк Октября и погребение 1926 г. Новоникольского (*рис. 85, 3, 17*).

«Гроздевидные» бляшки из украшений обуви п. 1 к. 1 Пелеховщины (*рис. 87, 2*) также отличаются от бляшек из Антоновки (*рис. 87,* 1), Колпаковки и Нижней Бараниковки (Орлов 1999, рис. 4, 1–3), но находят точные аналогии в составе сбруйных украшений из п. 1 к. 7 Булгаково (*рис. 90, 1, 2*). Похожие, но несколько

és ezzel egyidőben össze is hasonlították a korai magyar leletegyüttesekkel (Orlov 1999, 182–183), sőt, P. P. Tolocsko az antonovkai sírt egyenesen a korai magyar sírok közé sorolta (Tolocsko 1999, 32, рис. 12). Ezekkel a kutatásokkal párhuzamosan publikálták a csoport még egy jelentős temetkezésének az anyagát, a pelehovscsinai 1. kurgán 1. sírját (Luhova 1998), amelyben egy hosszúkás, késő szrosztki típusú kengyelpár és a Volga menti oguz temetkezési szokásokra jellemző módon egy olló és egy kis ólomsúly is volt (*87. kép 2*).

E. V. Snajdstejn az Alsó-Volga-vidék bal partján, Uszpenka közelében feltárt aknasírból származó, a korábban említett veretekhez hasonló övdíszeket úgy határozta meg, mint „*a Kazár Kaganátus népességének legkésőbbi csoportjainak*” hagyatékát (Snajdstejn 1989). Ugyanakkor ezt a sírt helyesen állította párhuzamba a verhnye-pogromnojei I. temető 1. kurgán 3. számú oguz sírjával (8*9. kép 1–14*) (Silov 1975, 43–45, рис. 34), amelyben egy, az uszpenkaival teljes mértékben párhuzamot képező, fából készült, fémlemezzel borított díszgombokat találtak (*89. kép 11, 12*). Ahhoz, hogy meghatározzuk a verhnye-pogromnojei I. temető 1. kurgán 3. sírjának az oguz–besenyő leletegyüttesek belső időrendjében elfoglalt helyét, két lelet jöhet segítségünkre. Az egyik egy övveret töredéke (*89. kép 7*), amely a preobrazsenkai II. temető 1. kurgán 3. sírjából (*86. kép 1, 5*) származó veretek párhuzama, a másik pedig egy fülkanál és néhány ’madár alakú’ csüngő (*89. kép 1, 3, 4*). Utóbbiak párhuzama a lapaszi dűnesírból ismert (*88. kép 1, 5, 6*), amelyből 954/955-ben és 958/959-ben vert érmék is előkerültek (Filipcsenko 1959). Uvakból egy további, ezekkel egykorú oguz női sírban (Fjodorova-Davidova 1969) is volt jellegzetes ’madár alakú’ csüngő, illetve lábbeliveretek (*88. kép 30, 35*). Utóbbiak közeli párhuzamai a Fekete-tenger vidéki besenyő leleteknek (*87. kép 1, 2*). Az uvaki csörgő (*88. kép 25*) díszítéséhez hasonlót a Sarkelben és az iljicsi erődített településen talált lószerszámveretek csörgős részén találunk. A sarkelit és iljicsit az L. M. Gavrilina együtt említi a Mirnojében, Tuzliban, Pervokonsztantyinovkában és Gajevkában talált lószerszámveretekkel (Gavrilina 1993, рис. 1, 13, 14).

A Velikomihajlovkából származó veretek (Salobudov–Jaremaka 1985, рис. 1, 22) formájukat tekintetve különböznek az áttört díszítésű veretektől, viszont közel állnak a kiljakovkai 4. kurgán

более уплощенные, бляшки украшали ремешок сумочки из камерного погребения 2006 г. Шестовицы (*рис. 78, 12*), где они сочетались в комплексе со сбруйным набором стиля Мирного. Ещё одна параллель с горизонтом Мирного – декор трехлопастной бляшки из п. 1 к. 1 Пелеховщины (*рис. 87, 2*), который сходен с декором крестовидных бляшек из Горожено (Кирпичников 1973, рис. 13, 2). Сам же тип трехлопастной бляшки заставляет вспомнить п. 13 к. 7 Новоникольского (Komantseva 1977, pl. IV, 3; Erdélyi 2008, 55. kép).

Богатый печенежский комплекс из Булгаково с трудом вписывается в стилистику украшений из рассмотренных выше печенежских и огузских мужских погребений. Округлые сбруйные бляшки с четырьмя выступами (*рис. 90, 4*) находят аналогии в узде из Максима Горького (*рис. 81, 16*), а бляшки с «ушками» (*рис. 90, 5*) близки по оформлению к подчетырехугольной бляшке из Мирного (*рис. 82, 11*). Листовидные решмы (*рис. 90, 6, 8*) обнаруживают лишь отдаленное сходство с решмами из Максима Горького с чешуйчатым декором (*рис. 81, 15*), тогда как аналогичный чешуйчатый бордюр наблюдаем на поздних бляшках круга Субботцев (*рис. 6, 12, 14; рис. 36, 15, 16*), а также на кыргызской решме из Беи (Кызласов–Король 1990, рис. 46). Но основная часть сбруйных бляшек и наконечники из Булгаково выполнены с имитацией сканного декора и с круглыми выступами (*рис. 90, 1–3, 7*), что сближает их с поясными наборами из могильников Поволжья (*рис. 91, 19, 20; рис. 93, 6, 10, 14, 16, 19*), где они связаны с развитием стиля поясных деталей с круглым «ячеистым» декором (*рис. 92, 1, 2; рис. 93, 22*), в свою очередь, развивающим сросткинские традиции (*рис. 37, 11; рис. 60, 7, 10; рис. 71, 11, 12, 20; рис. 72, 6–10; рис. 76, 2*).

Комплексы п. 1 к. 1 Пелеховщины (*рис. 87, 2*) и п. 1 к. 7 Булгаково (*рис. 90*) со сросткинскими и приуральскими традициями в украшениях сбруи и стременах, огузскими параллелями в обряде (ножницы и свинцовый грузик) действительно выделяются на фоне печенежских погребений Северного Причерноморья и выглядят как погребения мигрантов с востока. Но аксиоматически возводить «восточные» признаки в ранг хронологических, как это сделал в своей гипо-

2. számú, oguz sírjában feltárt lábbeliveretekhez, ahol a mellékletek között 'madár alakú' áttört díszítésű csüngőket (példa erre a típusra: *88. kép 26*), kúfikus feliratot utánzó díszítéssel ellátott szíjvéget, valamint sodrott karperecet (Katalog 2001, кат. 26–30) is találunk. Ez a karkötőtípus a kiljakovkai sírt a sarkeli 24/6. kurgán 33. sírjával hozza kapcsolatba, amelyből ugyanilyen karperecek mellett II. Baszileiosz és VIII. Konstantin császár miliarisiumának utánzatai kerültek elő (Artamonova 1963, рис. 59). Ezek alapján mindkét sír a Gajevka-horizonthoz tartozik. Mint láthatjuk, az R. Sz. Orlov által elkülönített, lábbeliveretes női sírokból álló csoport egyrészt a 10. század második fele és a 11. század első fele közé hitelesen keltezhető leletegyüttesekben bír párhuzamokkal, másrészt nem alkot szűk keltezésű horizontot. A kiálló kerek díszekkel ellátott 'lunulák' ebben az esetben semmiképp sem tekinthetők korai jellegzetességnek, mivel azok előfordulnak a Majak Oktyabrja-i 4. kurgán 1. temetkezésében és a Novonyikolszkoje környékén 1926-ban talált sír leletanyagában is (*85. kép 3, 17*).

A pelehovscsinai 1. kurgán 1. sírjából származó, 'fürt alakú' lábbeliveretek (*87. kép 2*) szintén eltérnek az antonovkai (*87. kép 1*), a kolpakovkai és a Nyizsnyaja Baranyikovka-i veretektől (Orlov 1999, рис. 4, 1–3), viszont pontos párhuzamokkal rendelkeznek a bulgakovói 7. kurgán 1. sírjában talált lószerszámdíszek között (*90. kép 1, 2*). Hasonló, bár kissé laposabb veretek díszítették a 2006-ban Sesztovicában feltárt kamrasírból származó tarsolyzáró szíjat (*78. kép 12*). Itt ezek a leletek mirnojei stílusú lószerszámveretekkel együtt fordultak elő. A mirnojei horizonttal kapcsolatosan még egy párhuzamot említhetünk, a pelehovscsinai 1. kurgán 1. sírjából származó háromkaréjos veretet (*87. kép 2*), amelynek díszítése hasonlít a gorozsenói kereszt alakú veretek mintájához (Kirpicsnyikov 1973, рис. 13, 2). Maga a háromkaréjos verettípus a novonyikolszkojei 7. kurgán 13. temetkezésére emlékeztet (Komantseva 1977, pl. IV, 3; Erdélyi 2008, 55. kép).

A bulgakovói gazdag besenyő leletegyüttes csupán nehezen illeszthető be a fentebb vizsgált besenyő és oguz férfisírok díszes leleteinek stílusába. A négy kidudorodó résszel rendelkező, lekerekített lószerszámdíszek (*90. kép 4*) párhuzamai a Makszima Gorkogó-i sír kantárveretei között is előfordulnak (*81. kép 16*), míg a 'füles' veretek (*90. kép 5*) kialakí-

тезе Р. С. Орлов, будет ошибкой. Именно здесь стоит вспомнить, что в арабских источниках фигурируют две группы печенегов, которых «Худуд ал-алам» разделяет на «хазарских» и «тюркских» (Худуд ал-'Алем 1930, 31), причем вторая группа локализируется по соседству с огузами, башкирами и кипчаками в Заволжье. Соединение двух разделенных групп печенегов в Северном Причерноморье произошло не ранее разгрома Святославом Саркела (965 г.), что и объясняет появление погребений группы Булгаково–Пелеховщины с «заволжскими» чертами уже на постхазарском этапе. Показательно, что параллельно комплексы с новыми «восточными» чертами появляются и на левобережье Волги, о чём свидетельствуют яркие решмы со «среднеазиатскими» личинами из п. 13 к. 7 Новоникольского (Komantseva 1977, pl. IV, 1). Скорее всего, окончательный уход печенегов из Заволжья сопровождался притоком новых огузских групп с востока.

Проблема раннепеченежских погребений в Северном Причерноморье остаётся открытой, но это скорее объективное отражение социального развития печенежского общества, которое приобретает новые экономические связи и самостоятельный политический вес только к середине X в., когда и появляются первые богатые погребения с ярким инвентарем. Что же касается печенежских рядовых погребений, обычно содержащих лишь предметы сбруи и наконечники стрел, то хронологически значимые изменения в наборе типов стремян и удил здесь прослеживаются лишь с последней трети X в., тогда как предшествующая по времени группа относительно монолитна.

tásukat tekintve a mirnojei négyszögletes veretekhez (*82. kép 11*) állnak közel. A levél alakú lószerszámveretek (*90. kép 6, 8*) csak távolról hasonlítanak a Makszima Gorkogó-i pikkelyes díszítésű veretekre (*81. kép 15*), ugyanakkor hasonló pikkelyes szegélyt figyelhetünk meg a szubbotci lelettípus késői veretein (*6. kép 12, 14; 36. kép 15, 16*) és a Bejából származó kirgiz lószerszámvereten (Kizlaszov–Korol 1990, рис. 46). A bulgakovói lószerszámveretek jelentős részét és a szíjvégeket viszont álfiligrándísszel és kerek dudorral látták el (*90. kép 1–3, 7*), amely miatt a Volga menti sírokban talált leletekhez állnak közel (*91. kép 19, 20; 93. kép 6, 10, 14, 16, 19*). A Volga mentén ezek a tárgyak a kerek, 'lyukacsos' dísszel ellátott övveretek fejlődésével vannak összefüggésben (*92. kép 1–2; 93. kép 22*), és ez a folyamat végső soron a szrosztki hagyományok továbbfejlődését is eredményezte (*37. kép 11; 60. kép 7, 10; 71. kép 11, 12, 20; 72. kép 6–10; 76. kép 2*).

A pelehovscsinai 1. kurgán 1. sírjának (*87. kép 2*) és a bulgakovói 7. kurgán 1. sírjának (*90. kép*) leletanyagában a szrosztki és az Urál-vidéki tradíciókat tükröző lószerszámdíszek és kengyelek, illetve az oguz párhuzamokkal bíró temetkezési szokások (olló és kis ólomsúly) egyértelműen elkülöníthetőek a Fekete-tenger északi előteréből ismert besenyő sírok leletanyagától, és úgy tűnik, hogy ez a két sír egy kelet felől bevándorolt csoport nyomát őrzi. Ha – mint tette azt Orlov saját hipotézisében – a keleti jellegzetességeket keltező értékkel ruházzuk fel, hibát követünk el. Itt érdemes felidéznünk, hogy az arab forrásokban két besenyő csoport szerepel, akiket Ḥudūd al-ʿĀlam 'kazár' és 'türk' csoportra osztott fel (Ḥudūd al-ʿĀlam 1930, 31), ráadásul a második csoport szálláshelyét a Volgától keletre, az oguzok, baskírok és kipcsakok szomszédságában adta meg. A két besenyő csoport azután egyesült a Fekete-tenger északi előterében, hogy Szvjatoszlav elpusztította Sarkelt (965). Ez egyúttal magyarázat arra is, hogy a Bulgakovo–Pelehovscsina-horizont sírjaiban miért jelentek meg közvetlenül a Kazár Kaganátus bukása után olyan elemek, amelyek a volgántúli terület leletanyagára jellemzőek. Sokatmondó, hogy ezzel egyidőben az új, 'keleti' vonásokkal rendelkező leletegyüttesek a Volga bal partján is megjelentek. Ezt támasztják alá a novonyikolszkojei temető 7. kurgán 13. sírjában talált jellegzetes 'közép-ázsiai' típusú álarcos lószer-

Поволжье

Степные комплексы кочевников традиционно ярче иллюстрируют элитарные элементы культуры, тогда как памятники оседлого населения, демонстрирующие в массе более низкий социальный уровень, в то же время, позволяют лучше представить эволюцию культуры в целом за счет более репрезентативной выборки комплексов рядового и среднего социальных уровней. В контексте же проблемы верхней хронологической границы элементов культуры памятников типа Субботцев и огузо-печенежских древностей наиболее информативны могильники X–XI вв. лесной зоны Поволжья и Прикамья. Благодаря систематизации Т. Б. Никитиной материалов могильников марийского Поволжья (Никитина 2012), а также наличию в их комплексах монетного материала, именно эти памятники позволяют оценить динамику изменений культурных влияний в Поволжье рассматриваемого периода.

Как мы уже продемонстрировали выше, эволюция культуры населения Большетиганского могильника в X в. обозначилась исчезновением субботцевских элементов и появлением поясов позднесалтовского круга с имитацией чернёного декора (*рис. 40 b, 70*), а также дальнейшим развитием гладких поясных деталей «тюрко-приуральского» стиля (*рис. 40 b, 65*). В Танкеевке в этот же период наблюдается трансформация гладких «тюрко-приуральских» деталей в версии с псевдозернёным ободком и шаровидными выступами (*рис. 51, 149, 300b, 472, 667*) и, параллельно, появление орнаментированных деталей, имеющих аналогии в древнерусских и волжско-булгарских комплексах (*рис. 51, 34, 803, 806, 837, 1007*). Влияние собственно позднесалтовского горизонта пока не отмечено, но есть дериваты постхазарского периода, отражающие уже огузо-печенежское влияние (*рис. 51, 387, 735, 873*).

Могильники марийского Поволжья – Веселовский, Дубовский, Юмский, «Нижняя Стрелка», «Черемысское кладбище» – судя по исследованным на данный момент комплексам, материалов IX в. не содержат, появляясь на той стадии эволюции материальной культуры számveretek (Komantseva 1977, pl. IV, 1). Valószínűleg a volgántúli besenyő jelenlét megszűnését egy keletről jövő újabb oguz hullám okozta.

A Fekete-tenger északi előterében ismert korai besenyő sírok kérdésköre továbbra is nyitott kérdés marad, bár ez inkább a besenyő társadalom fejlettségi fokának objektív lecsapódása, mert ez a társadalom csak a 10. század közepére tett szert új gazdasági kapcsolatokra, csak ekkor vált önálló politikai tényezővé, és csak ekkor jelentek meg az első gazdag temetkezéseik is, amelyekben jellegzetes mellékletek voltak. Ami a köznépi besenyő sírokat illeti, ezekben általában csak a lószerszámzat elemeit vagy nyílhegyeket találunk. Ennek a társadalmi rétegnek a sírjaiban csak a 10. század utolsó harmadától figyelhetünk meg jelentős változásokat, amelyek a kengyelek és zablák típusait érintették. Ezzel szemben az ezt megelőző időszakban a besenyő köznépi sírok viszonylag egységesek voltak.

A Volga-vidék

A nomádok sztyeppi lelőhelyei hagyományosan a társadalmi elit kultúrájának elemeit szemléltetik markánsabban, míg a letelepült lakosság esetében az alacsonyabb társadalmi réteghez köthető leletek kerülnek elő tömegesen. Ez a körülmény lehetővé teszi azt, hogy – a köznép és a középréteg leleteinek reprezentatívabb kiválasztásának köszönhetően – jobban bemutathassuk a kulturális fejlődés egész folyamatát. A szubbotci lelettípushoz és az oguz–besenyő hagyatékhoz tartozó leletek felső keltezésének kérdéséhez a legtöbb információt a Volga és Káma erdős vidékének 10–11. századi temetői adják. A Volga-vidék mari temetőiben feltárt leletanyagok T. B. Nyikityina általi rendszerezésének (Nyikityina 2012), valamint az ezekből a temetőkből előkerült éremleleteknek köszönhetően ezek a lelőhelyek lehetővé tették azt, hogy megítélhessük a 10–11. századi kulturális hatások változásának dinamikáját a Volga mentén.

Ahogy már a fentiekben is bemutattuk, a Bolsije Tyigani-i temetőt használó népesség 10. századi kultúrájának fejlődését egyrészt a szubbotci elemek eltűnése, másrészt a niellótechnika utánzásával készült késő szaltovói típusú övek (*40. kép b, 70*) megjelenése, harmadrészt pedig az 'Urál-vidéki török' stílusú sima, díszítetlen övdíszek (*40. kép b, 65*) továbbfej-

населения Поволжья, когда среднесалтовские и субботцевские элементы уже не встречаются в комплексах. Единственная находка субботцевского круга в них – прессованная круглая бляшка из п. 1 могильника «Черемысское кладбище» (*рис. 92, 22*), подражающая литым сбруйным из Ново-Николаевки (*рис. 6, 3*). В комплексе она сочетается с прессованным грубым подражанием наконечнику с псевдозерненым ободком и образующим ромб растительным (?) декором с завитками (*рис. 92, 22*), исходным образцом для которого могли быть наконечники типа п. 20 Лядинского могильника (*рис. 45, 3*) или п. 4 Юмского (*рис. 93, 20*), но никак не поясные детали IX в.

В п. 6 могильника «Нижняя стрелка» (*рис. 92, 21*) находился поясной набор, декоративный ободок деталей которого напоминает схематизацию «узелкого» бордюра ременных украшений субботцевского стиля (*рис. 92, 21*). Как уже подчеркивалось выше при анализе аналогичного поясного набора из могильника Синеглазово (*рис. 66, 15*), факт, что наборы с практически идентичным оформлением поясных деталей представлены в Зауралье, Поволжье и Венгрии (*рис. 99, 2, 6, 18–21*), свидетельствует не о дериватном статусе таких деталей, а о самостоятельном стиле, возникшем позже субботцевского горизонта. В п. 6 «Нижней стрелки» они сочетаются с малой пряжкой – дериватом позднесалтовских горизонта V (*рис. 92, 21*), что подтверждает это наблюдение, ведь субботцевские поясные детали встречаются в комплексах Восточной Европы лишь с салтовскими горизонтов III–IV, в редких случаях – горизонта II, но ни разу пока не найдены с материалами салтовского горизонта V. В то же время, салтовские ременные детали горизонта V в могильниках Поволжья часто представлены в комплексах в комбинации с деталями других стилей, что позволяет выделить синхронные линии.

Пряжки с декором крином, аналогичные пряжке из п. 3 к. 1 Верхне-Погромного (*рис. 89, 6*), встречаются в комплексах не только с позднесалтовскими деталями (*рис. 92, 11, 14, 17*), но также с «гроздевидными» бляшками (*рис. 92, 12*) круга Булгаково. В п. 46 Дубовского могильника последние найдены вместе с монетой 913–943 гг. чеканки, а в п. 31 «Нижней

lődése jellemzi. Ugyanebben az időszakban a tankejevkai temető leletanyagában az figyelhető meg, hogy egyrészt a sima, díszítetlen 'Urál-vidéki török' övdíszeken megjelent az álgranulációs szegélydíszítés és a gömb alakú kiálló díszek (*51. kép 149, 300b, 472, 667*), másrészt ezekkel párhuzamosan megjelentek az olyan motívumokkal ellátott övveretek is, amelyeknek a párhuzamai a rusz és a volgai bolgár leletanyagból ismertek (*51. kép 34, 803, 806, 837, 1007*). Magának a késő szaltovói horizontnak a hatása egyelőre nem mutatható ki, a Kazár Kaganátus bukása utáni időszak hagyatékának olyan derivátumai viszont előfordulnak, amelyek már az oguz–besenyő hatást tükrözik (*51. kép 387, 735, 873*).

A Volga menti mari temetők (Veszelovtanya, Dubovszkij, Jumszkij, Nyizsnyaja sztrelka, Cseremisszkoje kladbiscse) nem tartalmaznak 9. századi leletanyagot a napjainkig ismert sírjaik alapján. Ez a leletanyag a Volga menti népesség anyagi kultúrája fejlődésének egy olyan időszakában jelent meg, amikor a középső szaltovói és a szubbotci elemek már nem fordultak elő a leletegyüttesekben. Az egyetlen szubbotci típusú lelet egy préselt, kerek veret a 'Cseremisszkoje kladbiscse' nevű temető 1. sírjából (*92. kép 22*). Ez a veret a Novo-Nyikolajevkából származó öntött lószerszámveret utánzata (*6. kép 3*). A préselt, kerek vereten kívül volt még a sírban egy szíjvég durva, préselt utánzatával, amelyet álgranulációs szegélydísszel és egy rombusz alakú indás növényi (?) motívummal láttak el (*92. kép 22*). Ezt a szíjvéget a ljadai temető 20. sírjából (*45. kép 3*) vagy a jumszkiji temető 4. sírjából (*93. kép 20*) előkerült szíjvégről másolhatták, de 9. századi tárgyról semmiképpen sem.

A Nyizsnyaja sztrelkai temető 6. sírjából (*92. kép 21*) előkerült övdíszek peremének díszítése a szubbotci stílusú övdíszekről ismert 'pálcatagos' bordűr sematikus utánzatára emlékeztet (*92. kép 21*). Amint azt már fentebb is kiemeltük az ennek a leletnek párhuzamaként szolgáló szinyeglazovói övdíszeknél, gyakorlatilag ugyanilyen motívummal ellátott övdíszek megtalálhatók az Urálontúlon, a Volga-vidéken és a Kárpát-medencében is (*99. kép 2, 6, 18–21*). Mindez nem arra utal, hogy ezek a leletek csupán másolatok lennének, hanem arra, hogy ez egy önálló stílus, amely a szubbotci horizontnál később alakult ki. A Nyizsnyaja sztrelkai temető 6. sírjában az övdíszeken kívül volt még egy kis csat, amely a késői

стрелки» – с монетой 70-х гг. X в. и салтовской пряжкой с декором щитка «лотосом» (*рис. 93, 16*). В п. 116 Пановского могильника (Алихова 1969, табл. 19) с «гроздевидными» бляшками одновременно сочетаются позднесалтовские ременные бляшки с декором, идентичные деталям из п. 67 Дубовского могильника (*рис. 91, 12, 13; рис. 92, 19*) и наконечник без декора с выступами-«ушками», идентичный наконечнику из п. 28 «Нижней стрелки» (*рис. 92, 5*). Прямоугольные и сердцевидные бляшки из последнего погребения (*рис. 92, 5*), в свою очередь, аналогичны ременным деталям из п. 2 Пановского могильника, где они сочетались с сумочкой-ташкой с лицевой пластиной, украшенной грифонами (*рис. 91, 23*) (Krylaszova–Belavin–Türk 2014, 7. kép 7). Аналогичная накладка-грифон из п. 52 Дубовского могильника (*рис. 91, 22*) в комплексе сочеталась с гладкими поясными деталями сердцевидной и щитовидной формы с мелким псевдозерненым бордюром (*рис. 93, 23*), а также младшей монетой 933–941 гг. чеканки. С поясами этой группы встречаются «гроздевидные» бляшки (*рис. 93, 19*) и детали с круглым «ячеистым» декором (*рис. 93, 20*). Последние, в свою очередь, в комплексах сочетаются с «гроздевидными» бляшками (*рис. 92, 1*), деталями с окантовкой крупной псевдограну́ляцией (*рис. 92, 2*) и гладкими деталями с вертикальным ребром (*рис. 93, 22*).

Целые комбинации бляшек различных стилей наблюдаем в п. 8 и п. 36 Дубовского могильника (*рис. 92, 3; рис. 93, 10*), во втором случае с монетой 952/953 гг. чеканки. В п. 66 Дубовского могильника с монетой 940/941 гг. находились ременные детали двух стилей: гладкие с ребром и «ячеистым» декором (*рис. 93, 22*), а также сбруйный набор из гладких бляшек и решм с декором пальметтой (*рис. 91, 1, 5–7*), аналогичных решмам из Нагавской станицы (Erdélyi 2008, 41. kép). Ещё один выход на абсолютные даты дают ременные наконечники из п. 19 Веселовского и п. 58 Дубовского могильников (*рис. 92, 6, 14*), полностью аналогичный которым найден в п. 67 Рождественского могильника с монетой 954–961 гг. чеканки (Белавин–Крыласова 2008, рис. 65). Погребение 19 Веселовского могильника традиционно при-

V. szaltovói horizont derivátuma (*92. kép 21*). Ez alátámasztja az önálló stílusra vonatkozó megfigyelésünket, hiszen szubbotci stílusú övdíszek ritkább esetekben a II., túlnyomórészt pedig a III–IV. szaltovói horizont leleteivel együtt kerülnek elő a keleteurópai leletegyüttesekből. Olyan sírt viszont eddig még nem találtak, amelyben az V. horizont tárgyait kísérné szubbotci stílusú tárgy. Ugyanakkor az V. szaltovói horizont övdíszei a Volga menti temetőkben gyakran más stílusba tartozó leletekkel kombinálva fordulnak elő, ami az egymással időben párhuzamos stílusvonalak elkülönítését teszi lehetővé.

A verhnye-pogromnojei temető 1. kurgánjának 3. sírjából származó liliomdíszes csat (*89. kép 6*) párhuzamai nemcsak késő szaltovói övdíszekkel együtt fordulnak elő (*92. kép 11, 14, 17*), hanem a bulgakovói horizont ’fürt alakú’ vereteivel (*92. kép 12*) együtt is megtalálhatók. Az utóbbi típusba tartozó veretek kerültek elő egy 913–943 közé keltezhető érmével együtt a dubovszkiji temető 46. sírjából, a Nyizsnyaja sztrelkai temető 31. sírjában pedig egy 970-es években vert érme és egy szaltovói övcsat került elő, utóbbin a csattestet egy lótuszminta díszíti (*93. kép 16*). A panovói temető 116. sírjában (Alihova 1969, табл. 19) a ’fürt alakú’ vereteken túl egyrészt késő szaltovói övveretek voltak, amelyeknek díszítése azonos a dubovszkiji temető 67. sírjából előkerült veretekkel (*91. kép 12, 13; 92. kép 19*), másrészt pedig egy fülszerű kiálló részekkel ellátott díszítetlen szíjvég is a sírmellékletek között volt, amelynek párhuzama a Nyizsnyaja sztrelkai temető 28. sírjából ismert (*92. kép 5*). Ez utóbbiból egy négyzet és egy szív alakú veret is előkerült, amelyek pedig a panovói 2. sír övvereteinek párhuzamai. A panovói 2. sírban ezenkívül egy griffes jelenettel díszített lemezes tarsoly is volt (*91. kép 23*) (Krylaszova–Belavin–Türk 2014, 7. kép 7). Ennek a griffábrázolásnak a párhuzamát a dubovszkiji temető 52. sírjának griffes verete adja (*91. kép 22*), amely mellett további mellékletekként szív és pajzs alakú, sima felületű, peremükön finom álgranulációs díszítéssel ellátott övveretek voltak (*93. kép 23*), valamint egy 933–941 között vert érme. Ennek a csoportnak az öveivel kerültek kapcsolatba a ’fürt alakú’ veretek (*93. kép 19*) és a kerek, ’lyukacsos’ díszítésű övdíszek (*93. kép 20*). Utóbbiak együtt kerültek elő ’fürt alakú’ (*92. kép 1*) és peremükön nagyobb méretű álgranulációval díszített veretekkel

влекает внимание лицевой пластиной сумочки (*рис. 92, 6*) (Krylaszova–Belavin–Türk 2014, 5. kép), напоминающей венгерские (ср. *рис. 104, 6*). Следует констатировать, впрочем, что в стилистике венгерского декора (или согдийской школы B) здесь выполнены лишь хвосты львов, тогда как пальметты ближе декору огузских предметов (*рис. 85, 13, 14, 26, 33*).

Наиболее поздние линии представлены гладкими дериватами позднесалтовских бляшек, которые в п. 18 «Нижней Стрелки» найдены вместе с пряжкой (*рис. 93, 17*), идентичной пряжке из п. 3 к. 1 могильника Преображенка II (*рис. 86, 7*), и монетой 980/981 гг. Поясные наборы с одночастными и двучастными «луновидными» бляшками (*рис. 93, 8–11*) также принадлежат к поздним стилям и сочетаются в комплексах с фигурными бляшками с выступами в виде крина (*рис. 93, 8, 9*). Бляшки с декором крином в п. 21 «Нижней Стрелки» найдены вместе с наконечником, имитирующим сканный декор (*рис. 93, 5*), что сближает его с бляшками из Булгаково (*рис. 90, 1–3*). В п. 14 Веселовского могильника вместе с младшей монетой 996/997 гг. сочетались бляшки гладкого набора (подквадратные и подсердцевидные), сердцевидные бляшки с декором крином и бляшки с декором трилистником (*рис. 93, 3*), аналогичные поясному набору из огузского п. 7 к. 1 Калиновки (Шилов 1959, рис. 70), маркирующему уже горизонт начала XI в.

Следуя показаниям арабских монет из поволжских комплексов, предметы позднесалтовского горизонта V здесь встречаются с младшими монетами 908, 913–943 гг. (*рис. 92, 9, 12, 17*), 952/953 гг., 949–974 гг. (*рис. 92, 7; рис. 93, 10*); а самые поздние монеты принадлежат к выпускам 70-х гг. X в. (*рис. 93, 16*), т.е. изделия позднесалтовского круга здесь переживают Хазарский каганат.

Сросткинское влияние, выраженное в стиле поясных деталей с «ячеистым» декором, на абсолютной шкале позиционирует п. 66 Дубовского могильника с монетой 940/941 гг. (*рис. 93, 22*), которое одновременно указывает и время бытования решм с декором пальметтой.

Печенежские горизонты комплексов с украшениями стиля Булгаково и Преображенки II (*92. kép 2*), illetve sima, tengelyük mentén futó vonallal ellátott, gerincelt övdíszekkel (*93. kép 22*).

Különféle stílusú veretek kombinációit figyelhetjük meg a dubovszkiji temető 8. és 36. sírjában (*92. kép 3; 93. kép 10*), utóbbiból egy 952/953-ban vert érme is előkerült. A dubovszkiji 66. sírban egy 940/941-ben vert érme, valamint övdíszek voltak, amelyek kétféle stílusba sorolhatók. Az egyiket sima és bordázott, vagy pedig 'lyukacsos' övdíszek alkotják (*93. kép 22*), a másikat pedig sima veretek és lószerszámveretek palmettadísszel (*91. kép 1, 5, 7*). A lószerszámveretek párhuzamai Nagavszkaja sztanyicából ismertek (Erdélyi 2008, 41. kép). Szintén abszolút datálással rendelkező sírként említhetjük a Veszelov-tanyán feltárt temető 19. sírját és a dubovszkiji 58. sírt az itt előkerült szíjvégek miatt (*92. kép 6, 14*). Ezek tökéletes párhuzamai a rozsgyesztvenszki temető 67. sírjából ismertek, ahonnan egy 954–961 között vert érme is előkerült (Belavin–Krilaszova 2008, рис. 65). A Veszelov-tanya 19. sírjából származó, a magyar tárgytípusra emlékeztető (vö. *104. kép 6*) tarsolylemez általában nagy figyelmet kap a kutatóktól (*92. kép 6*) (Krylaszova–Belavin–Türk 2014, 5. kép). Azonban azt kell megállapítanunk, hogy ezen a tárgyon csak az oroszlánok farkát ábrázolták a magyarokra jellemző stílusban (másnéven a szogd 'B' iskola stílusában), a palmetták inkább az oguz tárgyakon látható stílushoz állnak közelebb (*85. kép 13, 14, 26, 33*).

A legkésőbbi vonalat a késő szaltovói veretek sima felületű utánzatai képviselik. Ilyen fajta veretek a Nyizsnyaja sztrelkai temető 18. sírjában egy olyan övcsattal együtt kerültek elő (*93. kép 17*), amelynek párhuzama a Preobrazsenka II. temető 1. kurgán 3. sírjából ismert (*86. kép* 7). Az említett Nyizsnyaja sztrelkai sírt egy 980/981-ben vert érme keltezi. Az olyan övek, amelyeket egy- és kétrészes 'hold alakú' veretek is díszítenek (*93. kép 8–11*), szintén a késői stílushoz tartoznak, és együtt szoktak előkerülni a liliom formájú kiálló részekkel rendelkező veretekkel (*93. kép 8, 9*). A Nyizsnyaja sztrelkai 21. sírban a liliommal díszített vereteken kívül előkerült egy szíjvég is, amelynek díszítése filigránt utánoz (*93. kép 5*), emiatt pedig a bulgakovói veretekhez lehet kapcsolni (*90. kép 1–3*). A Veszelov-tanyán feltárt temető 14. sírjában egy 996/997-ben vert érme és sima, négyzet és szív alakú veretek, liliommal díszített szív alakú veretek, valamint hármas levél-

находят аналогии в поволжских могильниках в комплексах с монетами 70-х гг. X в. (*рис. 93, 16*) и 980/981 гг. (*рис. 93, 17*), что полностью подтверждает вывод о датировке указанных печенежских погребений периодом после 965 г.

Абсолютным ориентиром для поясных накладок с круглыми и криновидными выступами, а также бляшек с мотивом трилистника (*рис. 93, 5, 8–12*) в Поволжье служит комплекс с монетой 952/953 гг. (*рис. 93, 10*), а верхняя граница бытования бляшек с мотивом трилистника несомненно уходит в XI в. (*рис. 93, 3*).

«Венгерские» параллели в поволжских комплексах представлены двумя группами. Первая группа – сумки-ташки из п. 2 Пановского (*рис. 91, 23*) и п. 19 Веселовского могильника (*рис. 92, 6*), для абсолютной датировки которых следует учитывать комплексы с монетами 933–941 гг. (*рис. 93, 23*) и 954–961 гг. чеканки (Белавин–Крыласова 2008, рис. 65).

Вторая группа – круглые бляшки с мотивом розетки (*рис. 51, 263, 476; рис. 94, 3, 4*), датируется благодаря кремационному подкурганному погребению древнерусского круга из Балымера (Штукенберг 1892; Pósta 1905; Измайлов 2000), совершенному на территории Волжской Булгарии. В состав комплекса входит меч (*рис. 94, 15, 16*) типа Е по Я. Петерсену (Petersen 1919, 75–80) или Е-4 по С. Ю. Каинову (Каинов 2001, 57–58). Мечи с рукоятью типа Е характерны для среднего периода эпохи викингов (ок. 900–970 гг.) (Андрощук 2013, 159), но декор ромбами рукояти и перекрестья мечей типа Е-4 сближает их со схемой декора более поздних рукоятей типа Т2 (Кирпичников 1966, табл. I, 5, табл. V, 3, табл. VII, 3, табл. X, 2), что позволяет предполагать для типа Е-4 позднюю позицию в рамках среднего периода эпохи викингов. Детали местной «поволжско-прикамской» сумочки (см. Никитина 2013) из Балымерского погребения (*рис. 94, 1 ,2, 9, 10, 14*) по набору ближе всего к п. 5 Веселовского могильника (Никитина 2012, рис. 19, 4), где такая сумочка сочеталась с ещё одной, но уже «венгерского» облика (*рис. 91, 24*), а также поясными деталями поволжской группы с гладкими сердцевидными бляшками и щитовидными с прорезью (*рис. 93, 26*). Поясной набор из п. 13 Веселовского могильника с аналогичной сучсокорral díszített veretek voltak (*93. kép 3*). Ezek párhuzama az oguzokhoz köthető kalinovkai temető 1. kurgán 7. sírjából származik (Silov 1959, рис. 70), amely már a 11. század eleji horizontot jelzi.

A Volga menti leletegyüttesekben az V. szaltovói horizontba tartozó tárgyak 908-ban, 913–943-ban (*92. kép 9, 12, 17*), 952/953-ban és 949–974-ben (*92. kép 7; 93. kép 10*) vert érmékkel együtt kerültek elő, a legkésőbbi pénzeket pedig a 970-es években verték (*93. kép 16*). Ez azt jelenti, hogy a késő szaltovói körből származó tárgyak a Volga mentén a Kazár Kaganátus bukása után is jelen voltak.

A 'lyukacsos' díszítéssel ellátott övdíszekben megnyilvánuló szrosztki hatás abszolút keltezésében a dubovszkiji 66. sírból származó, 940/941-ben vert érme ad iránymutatást (*93. kép 22*). Ez az érme egyúttal a palmettás lószerszámvereteket is keltezi.

A bulgakovói és a preobrazsenkai II. temető stílusára jellemző leleteket tartalmazó besenyő lelethorizont párhuzamait olyan Volga menti sírokban találhatjuk meg, amelyekből a 970-es években (*93. kép 16*) és 980/981-ben vert érmék kerültek elő (*93. kép 17*). Ez teljes mértékben alátámasztja az említett besenyő sírok 965 utánra történő keltezését.

A kerek és liliom alakú kiálló részekkel ellátott övveretek és a hármas levélcsokorral díszített övveretek (*93. kép 5, 8–12*) Volga-vidéki abszolút keltezésében egy 952/953-ben készült érmét tartalmazó leletegyüttes segít (*93. kép 10*). A hármas levélcsokorral díszített veretek használatának felső határa kétségtelenül átnyúlik a 11. századra (*93. kép 3*).

A 'magyar' tárgyaknak a Volga menti leletanyagban megtalálható párhuzamait két csoportra oszthatjuk. Az első csoportot a panovói temető 2. sírjából (*91. kép 23*) és a Veszelov-tanyán feltárt temető 19. sírjából (*92. kép 6*) származó tarsolylemezek alkotják. Abszolút keltezésükhöz két sírt kell megvizsgálni, az egyikből egy 933–941-ben (*93. kép 23*), a másikból pedig egy 954–961-ben (Belavin–Krilaszova 2008, рис. 65) vert érme került elő.

A második csoport – amelyet kerek, rozettás veretek alkotnak (*51. kép 263, 476; 94. kép 3, 4*) – a ruszokhoz köthető volgai bolgáriai Balimer lelőhelyen feltárt hamvasztásos kurgánsíros temetkezés (Stukenberg 1892; Pósta 1905; Izmajlov 2000) miatt jól keltezhető. A leletegyütteshez tartozik egy kard is, amely a Petersen-féle tipológia szerint az E-típusba (Petersen 1919, 75–80), Sz. Ju. Kainov

мочкой (Никитина 2012, рис. 40) находит прямые аналогии в п. 28 «Нижней Стрелки» (*рис. 92, 5*) и п. 2 Пановского могильника (Krylaszova–Belavin–Türk 2014, 8. kép 9). Близкие детали сумочки также следует отметить в п. 38 Дубовского могильника (Никитина 2012, рис. 243, 5–7) вместе с позднесалтовскими поясными бляшками (*рис. 92, 8*). В п. 14 Веселовского и п. 2 Юмского могильников боковые зажимы-трубочки значительно длинее (Никитина 2012, рис. 42, 7, рис. 117, 2), эти комплексы явно немного позже по времени (*рис. 93, 3, 7*).

Сопоставив относительные позиции п. 2 Пановского и п. 19 Веселовского могильников, а также Балымерского кургана, можно констатировать, что они совершены приблизительно в одно время, а именно – в 50–70-х гг. X в., т.е. синхронно распространению венгерского влияния в материальной культуре Древней Руси.

Третья группа, которую к «венгерской» относить можно лишь условно, это поясные накладки с круглыми и криновидными выступами, а также бляшки с мотивом трилистника (*рис. 93, 5, 8–12*). На данный момент непросто определиться с регионом происхождения этого стиля и вектором влияния. Так, например, фигурные бляшки с выступами в виде крина (*рис. 91, 21*) имеют более широкую географию находок в регионе Поволжья, где есть и вероятные прототипы самой схемы декора, популярной на оковках оружия из огузских погребений (*рис. 84, 5, 18, 31; рис. 85, 13*). Но очень близкие бляшки использовались и венграми эпохи завоевания родины в Венгрии для украшения колчанов (Révész 1990, 4. kép, 10. kép; The Ancient Hungarians 1996, 74, fig. 6; 76, fig. 9; 105, fig. 40). При этом и в данном регионе известны находки сабель с декором крином, близким по стилю огузским, в частности, речь идет о «сабле Карла Великого» (The Ancient Hungarians 1996, 67–71, fig. 1, fig. 3). Если, конечно, речь идет не о прямом заимствовании, то, в таком случае, у венгерских и поволжских находок должен быть общий прототип. В обратном случае приходится предполагать возможность венгерско-огузского контакта в конце X в., о возможности которого уже упоминалось выше на примере разрушенного огузского погребения из Новоникольского (*рис. 85, 15–23*).

tipológiája szerint pedig az E-4-típusba tartozik (Izmajlov 2000, 57–58). Az E-típusú markolattal rendelkező kardok a viking kor középső időszakában voltak jellemzőek (kb. 900–970 között) (Androscsuk 2013, 159), viszont az E-4-típusba tartozó markolaton és keresztvason látható rombusz alakú díszítések miatt ezek a kardok közel állnak a későbbi keltezésű T2-típusú markolatok díszítési sémájához (Kirpicsnyikov 1966, табл. I, 5, табл. V, 3, табл. VII, 3, табл. X, 2). Ez alapján azt feltételezhetjük, hogy az E-4-típusú kardokat a viking kor középső időszakának egy későbbi szakaszában használták. A balimeri sírban (*94. kép 1, 2, 9, 10, 14*) talált helyi, Volga–Káma menti tarsoly (ld. Nyikityina 2013) az egyes részei alapján a Veszelov-tanyán feltárt temető 5. sírjával áll a legközelebbi kapcsolatban (Nyikityina 2012, рис. 19, 4), amelyben egy ehhez hasonló tarsolylemezen kívül volt egy ’magyar’ stílusú tarsolylemez (*91. kép 24*), továbbá pajzsalakban áttört sima felületű, szív alakú ún. volgai típusú veretek is (*93. kép 26*). A Veszelov-tanyán feltárt temető 13. sírjából övdíszek és egy, az előbbihez hasonló tarsoly került elő (Nyikityina 2012, рис. 40). Ezek pontos párhuzamait a Nyizsnyaja sztrelkai 28. sírból (*92. kép 5*) és a panovói 2. sírból ismerjük (Krylaszova–Belavin–Türk 2014, 8. kép 9). A tarsoly egyes részleteinek közeli analógiáit, amelyek a dubovszkiji temető 38. sírjából származnak, szintén meg kell említeni (Nyikityina 2012, рис. 243, 5–7), csakúgy, mint a késő szaltovói övvereteket (*92. kép 8*). A Veszelov-tanya 14. sírjában és a jumszkiji temető 2. sírjában az oldalsó tarsolyzáró csövecskék jelentősen hosszabbak (Nyikityina 2012, рис. 42, 7, рис. 117, 2). Ezek a leletegyüttesek egyértelműen egy kicsit későbbre keltezhetők (*93. kép 3, 7*).

Összevetve a panovói temető 2. és a Veszelov-tanyán feltárt temető 19. sírját, valamint a balimeri kurgánt, megállapíthatjuk, hogy az elhunytakat körülbelül egyidőben, a 950–970-es években temették el, vagyis abban az időszakban, amikor a Kijevi Rusz anyagi kultúrájában elkezdett terjedni a magyar hatás.

A harmadik csoport kétféle díszítésű övveretekből áll, az egyik típust kerek és liliom alakú kiálló részekkel látták el, a másikat hármas levélcsokorral díszítették (*93. kép 5, 8–12*). Ezt a csoportot csak feltételesen lehet a ’magyar’ jelzővel illetni. Jelenlegi ismereteink nem teszik könnyűvé annak meghatá-

Абсолютным ориентиром для бытования таких стилей в Поволжье служит комплекс с монетой 952/953 гг. (*рис. 93, 10*), но по времени совершения огузских погребений горизонта п. 4 к. 8 Ченин можно заключить, что оно приходится уже на постхазарский период, т.е. после 969 г., что согласуется с представлениями о датировке «сабли Карла Великого» не ранее конца X в.

Верхняя граница бытования бляшек с мотивом трилистника также несомненно уходит в первую половину XI в. (*рис. 93, 1, 3*). Среди них особо выделяются бляшки поясного набора из жертвенного комплекса 4 могильника «Нижняя стрелка» (*рис. 91, 8, 9*). При явном сходстве их декора с мотивами венгерских изделий X в., а также с декором сумочки из п. 2 Пановского могильника (*рис. 91, 23*), сама форма бляшек восходит к «восточным» поясным деталям с характерным декором согдийской «растрепанной» пальметтой (*рис. 72, 29, 30, 36, 37*). Не исключено, что сходство декора поволжских и венгерских предметов в конкретном данном случае обусловлено общим элементом генезиса стиля в виде торевтики согдийской школы В по Б. И. Маршаку.

В любом случае, рассматриваемая группа комплексов Поволжья с включением отдельных параллелей материальной культуре Венгрии X в. занимает достаточно позднюю хронологическую позицию – в рамках последней трети X – 1-й трети XI в., и несомненно не имеет никакого отношения к субботцевскому горизонту.

rozását, hogy melyik régióban jött létre ez a stílus, illetve honnan és milyen irányba kezdett el terjedni. Például a liliom alakú kiálló részekkel ellátott veretek (*91. kép 21*) a Volga menti régióban a legelterjedtebbek, és valószínűleg ennek a motívumnak az eredeti változata is erről a területről származik. Az eredeti változat gyakran fordul elő oguz sírokból származó fegyverdíszeken (*84. kép 5, 18, 31; 85. kép 13*). Ugyanakkor a Kárpát-medencei honfoglalás kori magyar leletanyagban is találunk ezekhez igencsak hasonló vereteket, amelyek tegezeket díszítettek (Révész 1990, 4. kép, 10. kép; The Ancient Hungarians 1996, 74, fig. 6; 76, fig. 9; 105, fig. 40). Emellett a Kárpát-medencében is ismert olyan szablya, az ún. 'Nagy Károly kard'-nak nevezett szablya (The Ancient Hungarians 1996, 67–71, fig. 1, fig. 3), amelynek liliomos díszítése hasonlít az oguz mintákra. Ha itt nem egy közvetlen átvételről van szó, akkor a magyar és Volga menti leleteknek kell, hogy legyen egy közös prototípusa. Amennyiben ilyen nem létezik, akkor felmerül az a lehetőség, hogy a magyarok és oguzok kapcsolatba kerültek egymással a 10. század végén. Ennek valószínűségéről korábban már említést tettünk a novonyikolszkojei bolygatott oguz sír kapcsán (*85. kép 15–23*).

Ezeknek a stílusoknak a Volga menti jelenlétére abszolút támpontot jelent a 952/953-ban vert érmével datált dubovszkiji 36. sír (*93. kép 10*), viszont a csenyini 8. kurgán 4. sírját a Kazár Kaganátus bukása utáni időszakra, vagyis 969 utánra kell keltezni. Ez egybeesik az ún. 'Nagy Károly kard'-nak nevezett szablya 10. század végére feltételezett keltezésével.

A hármas levélcsokorral díszített veretek használatának felső időhatára kétségtelenül átnyúlik a 11. század első felébe (*93. kép 1, 3*). Közülük különösen kiemelkedőek a Nyizsnyaja sztrelkai temető 4. számú áldozati gödrében talált övveretek (*91. kép 8, 9*). Amellett, hogy ezek díszítése a 10. századi honfoglalás kori magyar leletekkel és a panovói temető 2. sírjából származó tarsollyal (*91. kép 23*) nagy hasonlóságot mutat, a veretek formája a szogd ún. 'kusza' palmettás veretek formájához nyúlik vissza (*72. kép 29, 30, 36, 37*). Nem kizárt, hogy ebben a konkrét esetben a Volga menti és a honfoglalás kori magyar tárgyak díszítésének hasonlóságát a B. I. Marsak beosztása szerinti szogd 'B' ötvösiskola stílusa nyomán létrejött stílus általános, közös elemei eredményezik.

Подунавье

Самый западный к настоящему моменту памятник типа Субботцев расположен на левобережье Днестра (*рис. 16, 1*). Но если говорить о комплексах с включением набора предметов субботцевского круга, то самым западным из таковых является клад из Рэдукэнень (Teodor 1980; Nikolae–Moglan 2001) на правом берегу р. Прут.

Клад состоял из богатого набора женских украшений (гривна, браслеты, серьги, подвески ожерелья, бусы, перстни), характерного для славянских культур Подунавья (*рис. 95, 1–5, 18, 20*), поясного набора и мужского перстня субботцевского круга (*рис. 95, 9–17, 19*) и 7 арабских дирхемов 754–806 гг. чеканки с младшими монетами 805/806 гг. По составу клад вполне напоминает имущество одной семьи, но судя по сломанному состоянию многих предметов, а также по наличию в кладе серебряных слитков, речь скорее идет о «накопительном» хранении старых предметов из драгоценных металлов для их переплавки. Наименее изношенной в комплексе выглядит большая лунница (*рис. 95, 4*), которая одновременно типологически самый поздний предмет комплекса. Массивная гривна аналогична по конструкции гривне с Алчедарского городища (Рябцева–Рабинович 2014, рис. 4, 4, 5), а также гривнам из Крылосского клада с младшей монетой 935/936 г. (Кропоткин 1971, 89–92; Кропоткин 1972, 199–201, рис. 1). С. С. Рябцева справедливо отметила, что комплекс женских украшений клада практически полностью аналогичен набору украшений из соседних славянских памятников X в. Молдовы – городищ Екимоуцы и Алчедар (Reabţeva 2002; Рябцева 2002), младшие монеты из слоя которых принадлежат к выпускам 933/934 г. и 947/948 гг. соответственно (Musteaţă 2007, 172). В то же время, поясных деталей субботцевского круга на указанных памятниках нет – весь круг «венгерских» аналогий, собранный С. С. Рябцевой и Р. А. Рабиновичем (Рябцева–Рабинович 2007; Рябцева–Рабинович 2014), здесь уже принадлежит к кругу венгерских влияний X в. в целом на соседние культуры Подунавья, да и состав монетных находок слишком отличен.

Ettől függetlenül a Volga menti leletanyag vizsgált csoportja – a 10. századi Kárpát-medencei honfoglalás kori magyar anyagi kultúra egyes párhuzamaival együtt – viszonylag késői időszakra, a 10. század utolsó harmada és a 11. század első harmada közé keltezhető, és egyértelműen semmilyen kapcsolatban nem áll a szubbotci horizonttal.

A Duna mente

A szubbotci lelettípus jelenleg ismert legnyugatabbi lelőhelye a Dnyeszter folyó bal oldali partvidékén fekszik (*16. kép 1*). Ha viszont azokat a leletegyütteseket vesszük figyelembe, amelyekben szubbotci stílusú tárgy került elő, akkor a Prut folyó jobb oldali partvidékén található Răducăneni környéki kincslelet számít a legnyugatibbnak (Teodor 1980; Nikolae–Moglan 2001).

A kincslelet a Duna menti szláv kultúrákra jellemző női ékszerekből (nyak- és karperecek, fülbevalók, nyakékek, gyöngyök, fejesgyűrűk) (*95. kép 1–5, 18, 20*), a szubbotci lelettípusra jellemző övdíszekből és férfi fejesgyűrűből (*95. kép 9–17, 19*), illetve 7 arab dirhemből áll, amelyek 754–806 között készültek, a záróérme pedig 805/806-ban. Összetétele alapján úgy tűnik, hogy a kincs egy család tulajdona volt, viszont több tárgy is sérült vagy törött, illetve ezüstrudak is voltak a leletegyüttesben, így inkább arról lehet szó, hogy ezeket a régi, nemesfémből készült tárgyakat újraöntés céljából gyűjtötték össze. A leletek közül az a nagy lunula van a leginkább megkímélt állapotban (*95. kép 4*), amely tipokronológiája alapján a kincslelet legfiatalabb tárgya. A nagy méretű nyakperec szerkezete alapján az alcedari erődített településről származó (Rjabceva–Rabinovics 2014, рис. 4, 4, 5), és a 935/936-os záróérmével keltezett kriloszi kincsleletből származó nyakperec párhuzama (Kropotkin 1971, 89–92; Kropotkin 1972, 199–201, рис. 1). Sz. Sz. Rjabceva helyesen jegyezte meg, hogy a răducăneni kincslelet női ékszerei gyakorlatilag tökéletes párhuzamai a 10. századi moldovai szláv lelőhelyekről, az echimăuţi és az alcedari erődített településekről származó női ékszereknek (Reabţeva 2002; Rjabceva 2002). Ennek a két lelőhelynek a záróérméi 933/934-ben és 947/984-ban készültek (Musteaţă 2007, 172). Az említett lelőhelyekről szubbotci stílusú övdíszek nem kerültek elő, az Sz. Sz. Rjabceva

В кладе из Рэдукэнень нет саманидских дирхемов, характерных для памятников X в., как нет и монет конца IX в. Все дирхемы клада поступили в оборот в Восточной Европе не позже первой четверти IX в., и если речь действительно идет о кладе, зарытом в X в., то такой необычайно архаичный состав монет можно объяснить лишь сознательным отбором старых монет для переплавки на украшения, что характерно для славянских денежно-вещевых кладов, либо же поступлением монет через каналы салтово-маяцкого круга контактов, где наблюдается значительный по времени обрыв в поступлениях арабского серебра после 814 г. Позднейшая монета IX в. из салтовского ареала на данный момент – случайная находка дирхема 815/816 г. из Райгородка (Кропоткин 1971, 85).

Поясной набор субботцевского круга попал в клад в изношенном состоянии, о чём свидетельствует сломанный щиток пряжки и отсутствие части шпеньков на бляшках. Форма деталей близка набору из п. 18 Слободзеи (*рис. 13, 2, 3; рис. 34, 11, 14*), но центральная часть бляшек декорирована откровенно небрежной имитацией (*рис. 95, 6–8, 10–12, 14–17*), вероятно, мотива «пылающей жемчужины» или же витого шнура (ср. *рис. 51, 709*). В относительной шкале хронологии комплекс из Рэдукэнень можно позиционировать позже от п. 18 Слободзеи, но ранее горизонта пожаров городищ Екимоуцы и Алчедар (2-я пол. X в.). Моравские аналогии серьгам (Chorvátová 2004, Tab. 1) позволяют отнести нижнюю границу формирования «женской» части предметов клада к последней четверти IX в., сокрытие же клада, скорее всего, пришлось на 1-ю пол. X в.

Поясные детали близкого стиля на территории Болгарии единичны (Плетньов–Павлова 2000, 53, табл. XIX, 326). Также единичны и находки бляшек с растительным мотивом пятилепестковых цветов (Плетньов–Павлова 2000, 53, табл. III, 43). Практически точные аналогии бляшке из Омарчево (*рис. 36, 8*) в кладах из Гнёздово (*рис. 77, 33*) и Фильборны (Hårdh 2003, fig. 14) сочетались с младшими монетами 953/954 гг., правда, в указанных кладах бляшки использовались в качестве подвесок женского ожерелья. По всей видимости, pos és R. A Rabinovics által összegyűjtött ’magyar’ párhuzamok (Rjabceva–Rabinovics 2007; Rjabceva–Rabinovics 2014) ezen a területen már a Duna menti kultúrákat ért 10. századi magyar hatással magyarázhatók. Ezen túlmenően a pénzmellékletek is túlságosan különböznek a szubbotci leletkör pénzleleteitől.

A răducăneni kincsleletben nincsenek a 10. századi lelőhelyekre jellemző számánida dirhemek, de a 9. századra jellemző érmék is hiányoznak. A kincslelet valamennyi dirheme legkésőbb a 9. század első negyedéig bekerült a kelet-európai pénzforgalomba, és ha a leletegyüttes valóban a 10. században került földbe, akkor egy ilyen szokatlan összetételű érmekészlet csakis azzal magyarázható, hogy valaki tudatosan gyűjtötte a régi érméket azzal a céllal, hogy azok beolvasztásával ékszereket csináltasson. Ez jellemző az érméket vagy egyéb fizetőeszközöket tartalmazó szláv kincsleletekre. A másik lehetőség, hogy az érmék a szaltovo–majaki kultúrkörrel fennálló kapcsolatokon keresztül kerültek ide, 814 után viszont szemmel láthatóan megszakadt az arab ezüstpénzek beáramlása. A szaltovói térségből jelenleg ismert legkésőbbi 9. századi érme a szórványleletként ismert, 815–816-ban vert rajgorodoki érme (Kropotkin 1971, 85).

A răducăneni kincslelet szubbotci stílusú övdíszei meglehetősen kopott állapotban vannak, a csattest törött, a vereteknél pedig néhány esetben hiányoznak a felszerelőcsapok. A veretek formája közel áll a szlobodzejai 18. sír övdíszeihez (*13. kép 2, 3; 34. kép 11, 14*). A veretek központi részének díszítése azonban ezekhez képest csak hanyag munkaként értékelhető (*95. kép 6–8, 10–12, 14–17*), amely valószínűleg a ’lángoló gyöngy’ motívumot vagy a csavart zsinegdíszt próbálta utánozni (vö. *51. kép 709*). A relatív kronológiai skálán a răducăneni kincsleletet a szlobodzejai 18. sírnál későbbre, az echimăuţi és az alcedari erődített települések pusztulási rétegeinél (10. század második fele) viszont korábbra helyezhetjük. A fülbevalók moráviai párhuzamai (Chorvátová 2004, Tab. 1) alapján a kincslelet női tárgyai legkorábban a 9. század utolsó negyedében készülhettek, a kincslelet viszont valószínűleg a 10. század első felében került földbe.

A Bulgária területéről előkerült leletanyagban nagyon ritkának számítanak az előbbi övdíszekhez hasonló stílusú veretek (Pletnyov–Pavlova 2000, 53,

явление таких находок в Болгарии связано с культурными контактами уже X в. В изданной коллекции материалов из ювелирного центра Новосел (Бонев–Дончева 2011), датируемого по младшим монетам 945–959 гг. чеканки, аналогий субботцевским предметам нет, но, как уже отмечалось выше, присутствуют выразительные параллели поясным деталям печенегов. В могильнике Одърци поясные бляшки и сбруйные решмы печенежского горизонта Мирного найдены в закрытых погребальных комплексах, в т.ч. в п. 33 и 109 с младшими монетами 989 и 989–1025 гг. (Дончева-Петкова 2005, обр. 22, обр. 23, табл. LIX, табл. LX, табл. LXXV). Т.е. болгарские материалы дают картину динамики развития печенежской культуры, в целом аналогичную очерченной выше на основании собственно печенежских памятников Северного Причерноморья, а также синхронных степных и лесостепных памятников Поволжья. При этом, следует констатировать, что субботцевское влияние в Болгарии также не пересекается в комплексах с печенежским, а его объем, по сравнению с печенежским, был весьма незначителен.

Среди культур Подунавья X в. наибольшую схожесть с памятниками типа Субботцев обнаруживают могильники венгров эпохи завоевания родины, что в свое время побудило С. А. Плетнёву датировать и сам Субботцевский могильник X в. Но хронологический характер этого сходства так и не был аргументирован надлежащим образом.

При всём разнообразии торевтики венгров X в., в ранней части комплексов устойчиво повторяются стандартизированные формы бляшек сбруи с «узелковым» бордюром и декором розетками (*рис. 96, 1, 5, 13–17; рис. 97, 1, 5–8, 11; рис. 98, 1–6, 9, 10*), точные аналогии которым теперь известны даже в Зауралье (*рис. 72, 1, 12, 13, 20*). Ни одного такого характерного предмета венгерской сбруи X в. в комплексах горизонта Субботцев пока нет, как нет в них и точных аналогий поясным деталям венгров эпохи завоевания родины. Наблюдается обратная картина – наоборот, отдельные субботцевские предметы и их дериваты присутствуют в погребениях Венгрии X в. (*рис. 96, 2, 3; рис. 99, 4*) (Dienes 1972, 16. kép; Rejholcová 1974, Tab. VII, табл. XIX, 326), csakúgy, mint az ötkaréjos virágmotívummal díszített övveretek (Pletnyov–Pavlova 2000, 53, табл. III, 43). Az omarcsevói veretek (*36. kép 8*) gyakorlatilag tökéletes párhuzamai a gnyozdovói (*77. kép 33*) és filbornai kincsleletekben (Hårdh 2003, fig. 14) kerültek elő 953/954-ben vert záróérmékkel együtt, bár az utóbbi két leletegyüttesből származó vereteket női nyakékként használták. Úgy tűnik, hogy az ilyen leletek bulgáriai megjelenése már 10. századi kulturális kapcsolatoknak köszönhető. A 945–959 között készült érmékkel datált novoszeli ötvösműhelyközpontból származó leleteket összegyűjtő kötetben (Bonev–Doncseva 2011) nincsenek olyan tárgyak, amelyek a szubbotci stílusú leletek párhuzamai lennének, de, amint korábban már megjegyeztük, a besenyő övdíszek fontos párhuzamai megtalálhatók a leletanyagban. Az odirci temetőben a besenyő Mirnoje-horizonthoz tartozó övveretek és lószerszámveretek zárt kontextusú temetkezésekből kerültek elő, többek között a 33. és 109. sírból, amelyekben egy 989-ben és egy 989–1025 között vert záróérme volt (Doncseva-Petkova 2005, обр. 22, обр. 23, табл. LIX, табл. LX, табл. LXXV). Vagyis a bulgáriai leletek segítségével láthatjuk a besenyő kultúra fejlődésének dinamikáját, amely egészen hasonló ahhoz képest, amilyet a korábbiakban a Feketetenger északi előterének tényleges besenyő leletei, illetve a Volga-vidék ezekkel egykorú sztyeppi és erdős sztyeppi leletei alapján felvázoltunk. Emellett meg kell állapítanunk, hogy a bulgáriai leletegyüttesek között sincs olyan, amelyben egyszerre van jelen a szubbotci és a besenyő hatás, továbbá a szubbotci hatás a besenyőhöz képest igencsak jelentéktelen volt.

A 10. századi Duna menti kultúrák közül a honfoglalás kori magyar temetők leletanyaga mutatja a legnagyobb hasonlóságot a szubbotci lelettípussal, ami annak idején Sz. A. Pletnyovát arra késztette, hogy a szubbotci temetőt a 10. századra keltezze. Ennek a hasonlóságnak az időrendi vonatkozásait azonban soha senki nem indokolta meg megfelelő módon.

A 10. századi fémművességgel mutatott minden hasonlóság mellett a korai leletegyüttesekben rendszeresen előfordulnak a ’pálcatagos’ bordűrrel és rozettával díszített, egységes stílusú lószerszámveretek (*96. kép 1, 5, 13–17; 97. kép 1, 5–8, 11; 98. kép 1–6, 9, 10*), amelyek pontos párhuzamai még az Urálontúlon is ismertek (*72. kép 1, 12, 13, 20*). A szubbotci horizontból jelenleg egyetlen ilyen

14, 15; The Ancient Hungarians 1996, 213, fig. 4; 217, fig. 2, fig. 3; 375, fig. 1; 413, fig. 2).

Показательно, что большинство таких предметов выполнено из бронзы с позолотой, т.е. в технике, в которой исполнены и их субботцевские аналогии (*рис. 6, 12, 14; рис. 36, 15, 16*). Она же отмечена в стилистической группе 5 украшений субботцевского типа с мотивом «пылающей жемчужины» (*рис. 34, 1–3, 5, 6, 8, 9*). К этой же группе, напомним, мы отнесли субботцевские предметы в стиле «венгерской» пальметты (*рис. 6, 13; рис. 7, 7; рис. 11, 2*) и с «танскими» растительными мотивами (*рис. 6, 12, 14; рис. 10, 4; рис. 36, 14–16*), обретающими уже в постсубботцевское время продолжение в виде поясных наборов стиля п. 20 Лядинского могильника и Будапешт-Фаркашрет (*рис. 45, 3; рис. 100, 2, 4, 10, 11*) (Dienes 1973, 2. ábra, 9. ábra, 10. ábra, 14. ábra; The Ancient Hungarians 1996, 175, fig. 1; 401, fig. 1–3). Также в комплексе вместе с уже постсубботцевским поясным набором сочетается субботцевская бляшка группы 4 с мотивом «широкого» трилистника в погребении из Вереба (*рис. 99, 1–16*). Аналогии группе 3 с «мифологическими» мотивами из могильников венгров периода завоевания родины не обладают разнообразием субботцевского набора сюжетов, и фактически сведены к стандартизированным изображением львов и оленей (*рис. 96, 6, 18; рис. 97, 2; рис. 98, 7*). Что же касается аналогий мотиву «венгерской» пальметты, то здесь ситуация обратная – в могильниках венгров X в. пальметта представлена множеством вариаций и сложных сюжетов (*рис. 104*), тогда как точных аналогий субботцевской версии (*рис. 11, 2*) известно относительно немного (*рис. 103, 1, 2*).

Сравнивая наблюдаемую картину с хронологической динамикой, приходится констатировать, что к моменту формирования венгерской культуры Карпатской котловины субботцевские стилистические группы 3–4 уже пребывали в стадии изживания и трансформации на новых типах вещей, а вот группа 5 имела статус актуальной моды, активно развивающейся далее. Именно стилистическая группа 5, определённая нами как наиболее поздняя среди субботцевских, выглядит в настоящее время наиболее реальным прототипом базовых стилей венгерской

típusú 10. századi magyar lószerszámdíszt sem ismerünk, csakúgy, miként a magyar övdíszek pontos párhuzamait sem. Ennek épp az ellentéte figyelhető meg, vagyis a 10. századi Kárpát-medencei honfoglalás kori magyar sírokban fordulnak elő egyes szubbotci tárgyak, illetve azok derivátumai (*96. kép 2, 3; 99. kép 4*) (Dienes 1972, 16. kép; Rejholcová 1974, Tab. VII, 14, 15; The Ancient Hungarians 1996, 213, fig. 4; 217, fig. 2, fig. 3; 375, fig. 1; 413, fig. 2).

Sokatmondó, hogy ezen tárgyak nagy része aranyozott bronzból készült, vagyis azzal a készítéstechnikával, amellyel a szubbotci párhuzamok is (*6. kép 12, 14; 36. kép 15, 16*). Ugyanez a stílus figyelhető meg az 5. szubbotci stíluscsoportban a ’lángoló gyöngy’ motívum esetében is (*34. kép 1–3, 5, 6, 8, 9*). Emlékeztetőül megemlítjük, hogy ugyanehhez a csoporthoz soroltuk a ’magyar’ stílusú palmettákkal (*6. kép 13; 7. kép 7; 11. kép 2*) és a Tang-korra jellemző növényi ornamentikával (*6. kép 12, 14; 10. kép 4; 36. kép 14–16*) díszített szubbotci tárgyakat is, amelyek folytatását a posztszubbotci időszakból származó övdíszek stílusában találjuk meg. Ilyen leleteket a ljadai temető 20. sírjából és a budapest-farkasréti temetkezésből ismerünk (*45. kép 3; 100. kép 2, 4, 10, 11*) (Dienes 1973, 2. ábra, 9. ábra, 10. ábra, 14. ábra; The Ancient Hungarians 1996, 175, fig. 1; 401, fig. 1–3). Ehhez hasonlóan a verebi leletegyüttesben (*99. kép 1–16*) már a posztszubbotci övkészlettel együtt fordult elő egy ’széles’ háromlevelű motívummal ellátott, a szubbotci 4. csoportra jellemző veret. A szubbotci 3. csoport ’mitológiai’ motívummal ellátott vereteinek a magyarok honfoglalás kori sírjaiból származó analógiáin nem látható az a sokszínűség, mint a hasonló szubbotci övkészleteknél, gyakorlatilag csupán a standardizált oroszlán- és szarvasdíszítésekre van példa (*96. kép 6, 18; 97. kép 2; 98. kép 7*). Ami a ’magyar’ palmetta analógiáit illeti, ott ennek a helyzetnek pont az ellenkezője figyelhető meg. A magyarok 10. századi temetőiben a palmetta rengeteg változatban és összetett kompozíciókban fordul elő (*104. kép*), ugyanakkor a szubbotci változat pontos analógiája (*11. kép 2*) csak viszonylag kis számban ismert (*103. kép 1, 2*).

Ha az így kapott képet összevetjük a kronológiai fejlődéssel, meg kell állapítanunk, hogy a magyar kultúra Kárpát-medencében végbement kialakulásának időpontjában a 3–4. szubbotci stíluscsoport

торевтики X в., а также главным «посредником» в процессе перенесения центральноазиатских стилей в Европу (*рис. 34; рис. 36*).

Ещё раз рассмотрев критически гипотезу Н. Феттиха о возможности переселения в X в. в Венгрию некой центральноазиатской группы населения, И. Фодор справедливо констатировал отсутствие прямых свидетельств подобной миграции, но связав при этом проявление восточных стилей в венгерской торевтике X в. с салтовским влиянием (Fodor 2009c). Как мы уже продемонстрировали выше, собственно для салтово-маяцкой культурно-исторической общности такие стилистические элементы чужды, и их появление на отдельных салтовских памятниках объясняется влиянием носителей культурного типа Субботцев.

Сравнение распространения салтовского влияния в комплексах типа Субботцев и венгров эпохи завоевания родины даёт ещё один важный результат. Предметы субботцевского круга в самих погребениях типа Субботцев, в салтовских комплексах, а также в комплексах из соседних ареалов Поволжья и Прикамья сочетаются исключительно с салтовскими предметами горизонтов III–IV, но не позднесалтовского горизонта V. В закрытых же комплексах венгров X в. салтовские предметы горизонтов III–IV на данный момент вообще не известны, а единственная находка салтовской поясной бляшки горизонта III в Карпатской котловине происходит из п. 50 могильника Карош II (Türk 2011, 363. kép 3).

Совсем иная ситуация здесь с салтовскими деталями горизонта V. Довольно близкое к оригиналу подражание дорогому салтовскому поясу с чернением представлено в п. 1 могильника Коложвар-Запоя утца (*рис. 102, 6, 8*) (Gáll 2013, 117. tábla). Уплощенные бляшки, но ещё с узнаваемым мотивом «лотоса» горизонта V видим в составе поясов из п. 2 Гадороша (Fettich 1937, Taf. XCIII, 12–14; Bálint 1991, Taf. V) и Кеглевичхазы (*рис. 96, 19; рис. 102, 1, 2*) (Gáll 2013, 109. tábla). Пояс из Тисакечке (*рис. 101, 1–4*) (Fettich 1937, Taf. XXVIII, 1–13) представляет отдельный вариант декора, который повторяется на находках из Болгарии (Плетньов–Павлова 2000, табл. XXX, 519–521), már a leszálló ágában, illetve az új tárgytípusokra való áttérésének időszakában volt, viszont az 5. csoport az épp aktuális divat szerepét töltötte be és aktívan fejlődött tovább. Jelenleg úgy tűnik, hogy éppen az általunk legkésőbbi szubbotci csoportként meghatározott 5. stíluscsoport a 10. századi magyar díszítőművészet legvalószínűbb előképe, illetve a közép-ázsiai stílusok Európába való legfőbb „közvetítője" (*34. kép; 36. kép*).

Még egyszer áttekintve Fettich Nándornak azt a kritikus hipotézisét, amely szerint a 10. században valamilyen közép-ázsiai népcsoport esetleg áttelepült Magyarországra, Fodor István joggal állapította meg, hogy egy ilyen vándorlásnak a közvetlen bizonyítékai hiányoznak. Ugyanő a keleti stílusok megjelenését a 10. századi magyar díszítőművészetben a szaltovói hatásokkal kapcsolta össze (Fodor 2009c). Mint azt fentebb bemutattuk, a szaltovo–majaki kultúrkörben az ilyen stíluselemek tulajdonképpen idegenek, az egyes szaltovói lelőhelyeken való feltűnésük a szubbotci leletkör hordozóinak hatásával magyarázható.

A szaltovói hatás elterjedtségének összevetése a szubbotci típusú és a honfoglalás kori magyar leletegyüttesekben még egy fontos eredményre vezet. A szubbotci kör tárgyai magukban a szubbotci típusú sírokban, a szaltovói leletegyüttesekben, továbbá a Volga menti és a Káma menti szomszédos területek sírjaiban kizárólag a III–IV. szaltovói horizont tárgyaival, és nem az V. késő szaltovói horizont leleteivel együtt kerülnek elő. A 10. századi magyarok zárt leletegyütteseiben a III–IV. szaltovói horizonthoz tartozó tárgyak jelen pillanatban egyáltalán nem ismertek, a szaltovói III. horizonthoz tartozó egyetlen Kárpát-medencei lelet mindössze egy övveret a karos-eperjesszögi II. temető 50. sírjából (Türk 2011, 363. kép 3).

Egészen más a helyzet ugyanitt az V. szaltovói horizont elemeivel. A drága, niellódíszes szaltovói öveket utánzó készletekhez meglehetősen közeli utánzatot találtak a Kolozsvár-Zápolya utcai 1. sírban (*102. kép 6, 8*) (Gáll 2013, 117. tábla). Az V. szaltovói horizont még felismerhető 'lótusz' motívumával díszített lapos veret látható a gádorosi 2. sír övkészletében (Fettich 1937, Taf. XCIII, 12–14; Bálint 1991, Taf. V) és a Keglevichházáról származó (*96. kép 19; 102. kép 1, 2*) (Gáll 2013, 109. tábla) övveretek között. A tiszakécskei öv (*101. kép 1–4*) (Fettich 1937,

Поволжья (*рис. 50, 256*) и Руси (Мурашева 2000, рис. 53), причем в п. 256 Крюково-Кужновского могильника (*рис. 50, 256*) такой пояс сочетается со сломанной пряжкой, аналогичной пряжке из п. 20 Лядинского могильника (*рис. 45, 3*), что позиционирует его не ранее горизонта поясов с «танскими» мотивами. Наконец, наиболее распространенными в Венгрии закономерно оказываются гладкие подражания салтовским бляшкам горизонта V с полной схематизацией или потерей декора (*рис. 100, 6, 8, 12, 14; рис. 102, 25, 27*). Судя по тому, что очень похожая картина распространения подражаний салтовским поясам горизонта V наблюдается в X в. в Болгарии и Руси, речь идет о взаимосвязанных культурных процессах, охватывавших обширный ареал юго-востока Европы.

После падения Хазарского каганата салтовское влияние закономерно затихает, сменяясь влиянием печенежской и огузской культур. Как уже подчеркивалось выше, это влияние в Подунавье лучше всего наблюдается в Болгарии, но степные культурные импульсы проникают и далее на северо-запад, влияя на культурный облик венгерской элиты. Так, например, к подражанию чернённым поясам печенегов принадлежит золотая бляшка из Бестереца (The Ancient Hungarians 1996, 71, fig. 1), а подкурганный комплекс из Земплина включал поясные и сбруйные детали печенежского облика в комбинации с венгерскими. Поясной набор из Надькомлоша (*рис. 102, 20–24*) (Gáll 2013, 180. tábla) комбинирует бляшки с мотивом крина и трилистника, что характерно для стилистики огузских изделий Поволжья (ср. *рис. 84, 5; рис. 85, 24, 25, 31, 32*); характерные гладкие огузские решмы с прорезями представлены в погребении из Будапешт-Фаркашрета (Dienes 1973, 6. ábra 19–25), а решма из п. 11 могильника Коложвар-Запоя утца (Gáll 2013, 134–137. tábla) оформлена бубенчиком, полностью аналогичным огузским горизонта Увака (*рис. 88, 25*). Такие комплексы несомненно принадлежат ко 2-й половине X в., а часть – и к его концу, не имея никакой связи с культурой мадьяр до переселения в Карпатскую котловину.

Не секрет, что в венгерской археологической науке «восточные» или «степные» анало-

Taf. XXVIII, 1–13) egy különálló mintaváltozatot képvisel, amely ismétlődik a bulgáriai (Pletnyov–Pavlova 2000, табл. XXX, 519–521), a Volga menti régió (*50. kép 256*) és a Rusz (Muraseva 2000, рис. 53) leletein is. Sőt mi több, a krjukovo–kuzsnovi temető 256. sírjában feltárt hasonló öv (*50. kép 256*) egy olyan típusú, bár törött csattal együtt került elő, amely a ljadai temető 20. sírjából ismert (*45. kép 3*), és emiatt a típus kronológiai elhelyezése nem lehet korábbi a Tang-kori motívumokkal díszített övek horizontjánál. Végül megállapíthatjuk, hogy immár törvényszerűen, a magyarországi leletek között is az V. szaltovói horizont díszítés nélküli sima utánzatai a legelterjedtebbek, teljesen sematizált vagy lecsökkent mintamennyiséggel (*100. kép 6, 8, 12, 14; 102. kép 25, 27*). Mivel az V. szaltovói horizont övveretutánzatainak elterjedése nagyon hasonló képet rajzol ki a 10. századi Bulgáriában és a Rusz esetében is, így tehát olyan kölcsönösen összefüggő kulturális folyamatokról van szó, amelyek Európa délkeleti részén kiterjedt területeket öleltek fel.

A Kazár Kaganátus bukása után a szaltovói hatás törvényszerűen lecsengett, amelyet a besenyő és az oguz kultúra hatása váltott fel. Amint fentebb már hangsúlyoztuk, ez a hatás a Duna mentén leginkább Bulgáriában figyelhető meg, azonban a sztyeppi kulturális impulzusok északnyugat felé még távolabbra is eljutottak, ezzel hatást gyakorolva a magyar elit kulturális közegére. Így például a besenyők niellós öveinek utánzataihoz tartozik a Beszterecről származó aranyveret (The Ancient Hungarians 1996, 71, fig. 1), a Zemplénben feltárt halmos temetkezés leletegyüttesében pedig a magyarral kombinált besenyő jellegű övrészletek és lószerszámdíszek kerültek elő. A Nagykomlósról származó övkészleten (*102. kép 20–24*) (Gáll 2013, 180. tábla) a liliom és a hármaslevel-motívum kombinációja látható, amely a Volga menti oguz leletek stílusára jellemző (vö. *84. kép 5; 85. kép 24, 25, 31, 32*). Bevagdalásokkal tagolt, oguzokra jellemző lószerszámdíszek ismertek a Budapest-Farkasréten talált sírban (Dienes 1973, 6. ábra 19–25), míg a Kolozsvár-Zápolya utcai 11. sírban (Gáll 2013, 134–137. tábla) feltárt lószerszámveret viszont csörgős kialakítású és az uvaki oguz horizont tökéletes analógiája (*88. kép 25*). Ezek a leletegyüttesek kétségtelenül a 10. század második feléből származnak, egy részük pedig a 10. század végén keletkezett, így a magyarok kultú-

гии в могильниках венгров эпохи завоевания родины долгое время рассматривались через призму «первого поколения мигрантов». Большая часть таких комплексов были собраны в единую книгу авторским коллективом каталога «The Ancient Hungarians» под редакцией И. Фодора (The Ancient Hungarians 1996), где в комментариях к каталожным статьям все салтовские, кочевнические и поволжские влияния были трактованы как хронологический признак начала X в., независимо от реальной даты появления таких предметов восточнее Карпатской котловины. Этот подход включает изначально странный аксиоматический постулат, а именно: резкую смену вектора культурных контактов древних венгров после их переселения в Подунавье, с полным разрывом «восточного» блока связей. Сравнение динамики распространения культурных импульсов в различных регионах юга Восточной Европы в X в. позволяет уверенно отбросить тезис об изоляции Венгрии от восточных соседей. Древневенгерская культура этого периода активно влияла на художественные стили торевтики Руси (*рис. 79; рис. 105*), Поволжья (*рис. 83, 28; рис. 85, 18; рис. 91, 23; рис. 92, 6*), достигая даже Зауралья (*рис. 72, 1, 12, 13, 20*), но и сама была открытой для ответного влияния.

VI.10. Абсолютные даты

Относительная хронологическая позиция собственно памятников типа Субботцев и шире – всего горизонта Субботцев – в контексте соседних культур Восточной Европы абсолютно четкая и не вызывает внутренних противоречий. Субботцевские культурные элементы и комплексы появляются в Приуралье, Поволжье и Северном Причерноморье в рамках единого хронологического отрезка, который сложно или вообще невозможно разделить на более дробные, что говорит о стремительности процесса, например, быстрой миграции с оседанием части мигрантов в зонах промежуточных остановок.

В относительной шкале салтовской КИО горизонт Субботцев повсеместно соотносится с этапами салтовских горизонтов III и IV (*рис. 39; рис. 40 a–b*), но не пересекается с наиболее

rájával a Kárpát-medencébe való beköltözésük előtt semmiféle kapcsolatban nem állnak.

Nem titok, hogy a magyar régészetben a honfoglalás kori magyar sírokban talált 'keleti' vagy 'sztyeppi' analógiákat sokáig a 'beköltöző magyarok első generációjának' prizmáján keresztül szemlélték. Az ilyen leletegyüttesek többségét *A honfoglaló magyarság* (1996) című kiállítási katalógus szerzőgárdája egy egységes könyvben gyűjtötte össze Fodor István szerkesztésével (The Ancient Hungarians 1996), ahol a szócikkekhez fűzött megjegyzésekben minden szaltovói, nomád és Volga menti hatást a 10. század kronológiai ismérveként kezeltek, mégpedig attól függetlenül, hogy e tárgyak a Kárpát-medencétől keletebbre ténylegesen mikor is jelentek meg. Ez a megközelítés már eredendően egy furcsa axiomatikus megállapítást tartalmaz, nevezetesen, hogy a Duna vidékére való áttelepülésük után a korai magyarok esetében a kulturális kapcsolatok iránya élesen megváltozott, amely minden 'keleti' kapcsolatrendszerük teljes megszakadását jelentette. Ha összehasonlítjuk a Kelet-Európa déli részének különböző területein megfigyelhető 10. századi kulturális impulzusok elterjedésének dinamikáját, megalapozottan vethetjük el azt a tézist, amely szerint Magyarország elszigetelődött keleti szomszédaitól. A korai magyar kultúra ebben az időszakban aktív hatást gyakorolt a Rusz (*79. kép; 105. kép*), a Volga-vidék (*83. kép 28; 85. kép 18; 91. kép 23; 92. kép 6*), sőt, egészen az urálontúli régió (*72. kép 1, 12, 13, 20*) fémművességének művészeti stílusaira, ugyanakkor nyitott volt a visszahatásokra is.

VI.10. Az abszolút időrend

A szubbotci típusú leletek, valamint tágabb értelemben a szubbotci horizont relatív időrendi helyzete a szomszédos kelet-európai kultúrák kontextusában teljes mértékben egyértelmű, és ennek kapcsán nem merülnek fel belső ellentmondások. A szubbotci kulturális elemek egy egységes kronológiai metszetben jelentek meg az Urál vidékén, a Volga mentén és a Fekete-tenger északi előterében. Ezt az időrendi síkot nehéz, vagy egyenesen lehetetlen pontosabb belső szakaszokra felosztani, ez pedig arra utal, hogy megjelenése nem egy lassú folyamat eredményeként jött létre. Sokkal valószínűbb például, hogy egy gyors lefolyású migrációhoz köthető,

мощным салтовским горизонтом II и позднесалтовским горизонтом V. Последнему, в то же время, синхронен уже постсубботцевский горизонт культуры венгров эпохи завоевания родины. Если бы салтовские комплексы обладали подробным набором монетных находок от VIII до X в., задача перевести относительную хронологию в абсолютную не составила бы труда. Но абсолютное большинство монет (византийских и арабских) из салтовского ареала чеканены в VIII в., а находки дирхемов IX в. из комплексов погребений представлены лишь выпусками до 814 г. (Иченская 1982, табл. 5; Тортика 2006, 486–488). Этот обрыв поступлений сопровождался выпадением целой серии монетных кладов с младшими дирхемами 805/806–813/814 гг. (Леонтьев–Носов 2012, 388, рис. 2), а затем и резкой сменой состава дирхемов восточноевропейских кладов (ок. 825 г.), в которых решительно преобладавшие ранее монеты североафриканской чеканки сменяются ближневосточными (Нунан–Ковалёв 2002).

Серьёзные политические и экономические изменения, ставшие причинами этих событий, крайне негативным образом повлияли на поступления арабского серебра в салтовский ареал, переориентировав потоки на лесную зону и север Европы, что совпало с начальным этапом формирования и выхода на историческую арену нового государственного объединения Восточной Европы и главного конкурента Хазарии – Руси. В то же время, именно наличие в нашем арсенале письменных данных о политических событиях рассматриваемого периода позволяет создать шкалу исторических абсолютных дат, с которыми могут быть скоррелированы выделяемые по археологическим данным события и процессы. Результаты такой корреляции представлены в *Таблице 3*.

Ранние проявления субботцевского влияния в Приуралье связаны с памятниками типа Караякупово (Кара-Якупово). Как уже подчеркивалось выше, хронологический анализ однозначно свидетельствует, что караякуповское население не было сдвинуто со своих мест миграцией субботцевского населения, но какая-то его часть вполне могла присоединиться к такому переселению и взять участие в формировании памятников

amely során a bevándorló népesség egy része egy-egy közbeeső területen telepedett meg.

A szaltovói kultúrkör belső időrendi skáláján valamennyi esetben a III. és IV. horizonttal együtt fordulnak elő a szubbotci leletek (*39. kép; 40. kép a–b*), a II. horizonttal viszont – amely a legjelentősebb – nincs kapcsolatuk, amint az V. szaltovói horizonttal sem. Utóbbival a honfoglalás kori magyar kultúrához köthető posztszubbotci horizont jelent időbeli párhuzamot. Ha a szaltovói leletegyüttesekben is hasonló gyakorisággal fordulnának elő 8–10. századi érmék, akkor a relatív kronológiát könnyűszerrel lehetne abszolút időrendre váltani. A szaltovói térségből származó bizánci és arab érmék túlnyomó többsége azonban 8. századi, míg a sírmellékletként előkerült 9. századi dirhemek közül 814-ben készült a legkésőbbi (Icsenszkaja 1982, табл. 5; Tortika 2006, 486–488). A dirhemforgalom jelentős hanyatlásával párhuzamos kísérőjelenség a zárópénzként 805/806–813/814 között vert dirhemeket tartalmazó kincsleletek eltűnése (Leontyjev–Noszov 2012, 388, рис. 2). A pénzforgalom megszűnésének másik következménye az volt, hogy (825 körül) a kelet-európai kincsleletekben élesen megváltozott a dirhemek összetétele, és a korábban túlnyomó többségben lévő észak-afrikai eredetű érméket felváltották a közel-keleti pénzek (Noonan–Kovaljov 2002).

Az ezeket az eseményeket kiváltó komoly politikai és gazdasági változások meglehetősen kedvezőtlenül hatottak az arab ezüstpénzek beáramlására a szaltovói térségbe, amelyek ezt követően inkább az erdővidéken és Európa északi részén tűntek fel. Ez a fejlemény egybeesett egy új kelet-európai államalakulat, a Kazár Kaganátus legfőbb riválisának számító Kijevi Rusz kialakulásának kezdeti szakaszával, illetve komoly politikai tényezővé válásával. A vizsgált időszakból rendelkezésünkre álló írott források és politikai események alapján felállítható egy időrendi skála, amelyen az abszolút dátummal rendelkező történelmi események mellett összeállíthatjuk az ezekkel az eseményekkel és folyamatokkal összefüggésbe hozható régészeti adatokat is. Ezeket az összefüggéseket mutatja be a *3. táblázat*.

A szubbotci hatás korai megjelenése az Urál vidékén a Karajakupovo-típusú (másik írásmódban: Kara-Jakupovo) lelőhelyekhez kapcsolódnak. A kronológiai vizsgálat – amint azt a korábbiakban már kiemeltük – egyértelműen igazolta, hogy

типа Больших Тиган в Поволжье. Абсолютный хронологический ориентир для фазы культурного контакта караякуповцев Приуралья с субботцевским населением даёт п. 1 к. 12 Хусаиново (*рис. 58, 1–3*) с младшей монетой 823/824 гг., что близко расчетному времени начала миграции мадьяр на запад – ок. 830–831 гг.

Погребения типа Субботцев в Северном Причерноморье монетных находок лишены, что подталкивает к выводу о переселении данной группы населения в момент после прекращения поступлений арабской монеты в салтовский ареал Подонья, т.е. после 814 г. Радиоуглеродная дата образцов двух костяков из п. 1 к. 32 Катериновки – 761–892/894 гг. (*рис. 38*) не противоречит такому выводу, наоборот, согласуясь с археологической калибровкой результатов этой лаборатории по узко датированным древнерусским образцам, позволивших сузить диапазон до 850–890 гг.

Следующий абсолютный исторический репер – сооружение византийцами для хазар крепости Саркел в 838–839 гг. Это надежный *terminus post quem* для определения времени функционирования соседнего Правобережного Цимлянского городища, в слое и объектах которого присутствуют обожженные кирпичи из новой крепости, наряду со стременами субботцевского облика и фрагментами высокогорлых кувшинов.

С постройкой Саркела тесно связана и история образования фемы Херсона, во главе которой в 841 г. был назначен строитель крепости Саркела Петрона Каматир. Этим событием объясняется обрыв салтовского влияния на население Юго-Западного Крыма на этапе самого начала салтовского горизонта III и момента проникновения субботцевского влияния (*рис. 43*), которые, таким образом, имели место незадолго до 841 г.

Правобережное Цимлянское городище возникло ранее Саркела (на этапе горизонта II) и прекратило существование вскоре после сооружения новой крепости в 838–839 гг. Младшая монета из горизонта пожара городища принадлежит к чекану 802 г., но это всего лишь говорит, что речь идет о поступлениях до 814 г., а не о времени самой междоусобной войны в Хазар-

a karajakupovói népesség nem kényszerült szállásheljének elhagyására a szubbotci népesség vándorlása miatt. Egy részük azonban csatlakozhatott a szubbotci népességhez, és részt vehetett a Bolsije Tyigani-típusú lelőhelyek kialakulásban a Volga mentén. A huszainovói 12. kurgán 1. sírja segíthet (*58. kép 1–3*) az Urál-vidéki karajakupovói és a szubbotci népesség közötti kulturális kapcsolatok abszolút keltezésében, itt a zárópénzt egy 823/824-ben vert érme jelentette. Ennek készítési ideje közel áll a magyarok nyugat felé irányuló vándorlásának 830–831 körülre feltételezett kezdetével.

A Fekete-tenger északi előterében található szubbotci típusú sírokból nem ismerünk érmeleleteket, ez pedig azt sugallja, hogy a szubbotci népesség azt követően költözött erre a területre, hogy a Don menti szaltovói térségben megszakadt az arab pénzek beáramlása, vagyis 814 után. A katyerinovkai 32. kurgán 1. sírjában feltárt két csontvázból vett minták alapján készült radiokarbon vizsgálat, amely a 761–892/894 közti időszakra keltezte a sírt (*38. kép*), nem mond ellent ennek következtetésnek. Ezek az eredmények összhangban állnak az ugyanebben a laboratóriumban vizsgált, szűkebb keltezésű rusz minták esetében kapott eredményekkel, amelyek segítségével 850–890 közé szűkíthetjük a katyerinovkai sírok időrendjét.

Abszolút keltezés szempontjából a következő kiindulási pontként szolgáló történelmi esemény a sarkeli erőd 838–839-ben történt felépítése, amelyet a bizánciak készítettek a kazárok számára. Ez egy megbízható *terminus post quemet* jelent a Sarkellel szomszédos jobb parti cimljanszki erőd települési idejének meghatározásához. Az utóbbi erőd kultúrrétegéből és objektumaiból ugyanis az új, a sarkeli erődből származó égetett téglákkal együtt szubbotci jellegű kengyelek és magasnyakú korsók töredékei is előkerültek.

Sarkel felépítésével szorosan összefügg a Kherszoni *thema* 841-ben történt létrehozása, amelynek vezetőjévé a sarkeli erődöt felépítő Petronas Kamaterost nevezték ki. Ezekkel az eseményekkel magyarázhatjuk, hogy a Délnyugat-Krímben a III. szaltovói horizont időszakának legelején egyrészt megszűnt a szaltovói jelleg, másrészt pedig feltűnt a szubbotci hatás (*43. kép*), amelyek együtt így csak egy rövid ideig tudtak jelen lenni a térségben 841-ig.

ском каганате, никаких оснований датировать начало которой ранее 861 г. в настоящее время нет. Письменные источники свидетельствуют, что мадьяры объединились с восставшими против царя (бека) хазар кабарами, и в 881 г. они совершили совместный поход во франкские земли современной Австрии. Ещё одно вторжение мадьяр в Австрию приходится на 862 г. При условии, что догадка И. Эрдейи о принадлежности золотых фрагментов из Субботцевского могильника (*рис. 35*) пуговицам моравского типа верна, было бы возможным провести прямую связь их происхождения с походом 862 г.

Сложнее с датировкой момента политического разрыва мадьяр с Хазарией. В погребениях типа Субботцев Северного Причерноморья наблюдается разрыв контактов с салтовской КИО ранее или максимум на начальной стадии горизонта IV, сопровождавшийся появлением новых восточных стилей в торевтике субботцевской стилистической группы 5. Аналогичной картины, как подчеркивалось выше, не наблюдается в Большетиганском могильнике, где последовательно представлены салтовские горизонты III–V, а вот субботцевской группы 5 нет (*рис. 40 a–b*). На этапе горизонта IV наблюдается также резкое прекращение функционирования кремационных могильников в салтовском ареале Подонья, что может быть связано с обстоятельствами усобицы в Хазарском каганате (Комар 1999а). Проблема ещё и в том, что сам салтовский горизонт IV из-за временной изоляции населения Хазарии от притока арабской монеты, оказывается датирован только старыми монетами, чеканенными до 814 г., которые встречаются одновременно в комплексах горизонтов II–IV. И лишь в славянском Алпатьевском кладе салтовский поясной набор горизонта IV находится в одном комплексе с младшими монетами 855–861 гг. чеканки (Мурашева 2014).

Косвенно можно привлечь для решения проблемы скандинавские материалы, где находки салтовских украшений с декором в стиле горизонта IV почему-то пока не известны, хотя обнаружено много деталей горизонта III, встречающихся ещё и в слоях достоверно X в. (*рис. 46, 552, 606, 838, 943*). Возможный контакт

Sarkelnél korábban hozták létre a jobb parti cimljanszki erődöt (a II. szaltovói horizont idejében), illetve nem sokkal Sarkel 838–839-es felépítése után hagyták azt fel. Az erőd pusztulási rétegéből származó legfiatalabb érmét 802-ben verték, ez azonban csak egy 814-ig vagy azt megelőzően bekövetkezett eseményre utal, nem pedig a kazár polgárháború idejére, amelyet jelenleg semmilyen adat alapján nem datálhatunk 861-nél korábbra. Az írott források arról tanúskodnak, hogy a kazár uralkodó (bég) ellen fellázadt kavarok szövetséget kötöttek a magyarokkal, 881-ben pedig közösen indítottak hadjáratot a mai Ausztriában található frank uralom alatt álló területekre. 862-ben is volt egy magyar betörés a mai Ausztria területére. Abban az esetben, ha Erdélyi István a szubbotci temetőből származó aranytöredékeket (*35. kép*) helyesen hozta összefüggésbe a morva díszgombokkal, akkor utóbbiak megjelenését a 862-es hadjárattal lehetne közvetlenül összekapcsolni.

A magyar–kazár szembenállás pontos időrendje ennél sokkal nehezebb feladat. A Fekete-tenger előterében feltárt szubbotci lelettípus sírjaiban a szaltovói kultúrkörrel fennállt kapcsolatok megszűnése úgy tűnik, hogy már a korábbi leletegyüttesekben is megfigyelhető, de ez minden kétséget kizáróan legkésőbb a IV. szaltovói horizont kezdeti szakaszára történt meg. Ezt követően új keleti hatások jelentek meg az 5. szubbotci stíluscsoport fémművességében. A Bolsije Tyigani-i temető leletanyagában ezzel ellentétben a III–IV. szaltovói horizont közti folytonosságról beszélhetünk, amint korábban már hangsúlyoztuk, de az 5. szubbotci stíluscsoport tárgyai nem fordulnak elő ezen a lelőhelyen (*40. kép a–b*). A IV. szaltovói horizont idején a Don-vidék szaltovói területein váratlanul megszűntek a hamvasztásos temetők, ez talán a Kazár Kaganátust sújtó belháborúval állhat összefüggésben (Komar 1999a). Szintén problémát jelent, hogy a IV. szaltovói horizont leletegyütteseit a dirhemforgalom 814-től kezdődő ideiglenes megszűnése miatt csak olyan régi, 814-ig készült érmékkel lehet keltezni, amelyek a II. horizonttól kezdve egészen a IV. horizont hagyatékáig egyformán előfordulnak. Egyedül az alpatyjevói szláv kincsleletben találunk a IV. szaltovói horizonthoz tartozó övdíszek mellett egy későbbi, 855–861 között vert zárópénzt (Muraseva 2014).

Közvetett módon felhasználhatjuk ennek a problémának a megoldásához a skandináviai leletanyagot

с салтовским горизонтом IV здесь отражают исключительно предметы «синтезного» салтовско-субботцевского стиля (*рис. 46, 943*), причём непросто определить, является ли трилистник с округлыми лепестками здесь салтовским влиянием, или же отражает тенденцию схематизации мотива «широкого трилистника» (*рис. 46, 606, 791*). Впрочем, материалы Бирки маркируют и несомненные эволюционные изменения формы бутона «лотоса» горизонта III в сторону трилистника горизонта IV (*рис. 46, 523, 838*). По всей видимости, обрыв контактов Скандинавии с Хазарией произошёл в близкое время к хазаро-мадьярскому разрыву, определяемому хронологическим промежутком 861–881 гг. Канал поступлений салтовских украшений в Скандинавию наиболее очевидно мог быть разрушен процессом укрепления и расширения подконтрольных территорий новообразованного объединения русов, громко заявивших о себе осадой Константинополя 860 г. У норманнов, принимавших участие в восточных походах и восточной торговле, возник новый центр оседлости в Поднепровье, закрепленный захватом Киева князем Олегом в 882 г.

Таким образом, древнерусская история в смычке со скандинавской археологией дает нам фактически тот же абсолютный диапазон (860–882 гг.) для времени начала салтовского горизонта IV, что и история древних мадьяр (861–881 гг.).

Два славянских клада с городищ Кудеярова гора и Новотроицкое (*рис. 10, 7–11; рис. 44, 1*), включавших поясные детали и женские украшения субботцевского круга, соотносятся с эпизодом разгрома Новотроицкого городища в последней трети IX в., обладающего своим *terminus post quem* в виде пробитого для ношения дирхема 833 г. чеканки. События нападения на Новотроицкое городище и сокрытия северянских кладов можно связать с зафиксированном летописью сюжетом о подчинении племени северян киевскому князю Олегу в 884 г. Как уже отмечалось, по младшей монете 877/878 г. к этому же горизонту мог принадлежать и Зарайский (Железницкий) клад (*рис. 44, 2*), но его состав и локализация объединяют его с горизонтом разгрома Супрутского городища (*рис. 45, 1, 2*),

is, amelyben a IV. szaltovói horizont stílusára jellemző díszítményeket egyelőre nem ismerünk, a III. horizonthoz tartozó övveretekből viszont már sok került elő. Utóbbiak még hiteles 10. századi rétegekben is előfordulnak (*46. kép 552, 606, 838, 943*). A IV. szaltovói horizonttal fenálló lehetséges kapcsolatot itt kizárólag a szaltovói–szubbotci vegyes stílusba tartozó tárgyak jelzik (*46. kép 943*). Emellett nem könnyű meghatározni, hogy egyedi szaltovói motívumnak tartható-e a lekerekített levelű hármas levélcsokor, vagy csak a hármaslevélcsokor-motívum egyszerűsödését láthatjuk benne (*46. kép 606, 791*). A birkai leleteken egyértelműen nyomon követhető a III. szaltovói horizont lótuszmotívumának a IV. horizontra jellemző hármaslevélcsokor-minta irányába tartó fejlődése (*46. kép 523, 838*). Úgy tűnik, hogy a kazár–magyar kapcsolatok megszakadásával – amelyet a kutatás 861–881 közé tesz – körülbelül azonos időszakban szűnt meg a kapcsolat Skandinávia és Kazária között is. A szaltovói díszítmények Skandináviába történő beáramlását szemmel láthatóan megszakíthatta az, hogy az újonnan létrejött államalakulat, a Rusz megszilárdította jelenlétét az ellenőrzése alá vont területeken, másrészt ki is terjesztették a fennhatóságukat, amelyről nyomatékosan tanúskodik, hogy 860-ban még Konstantinápolyt is ostrom alá vették. A keleti hadjáratokban és kereskedelemben résztvevő normannok a Dnyeper mentén egy újabb területen hoztak létre településközpontot, amelyet 882-ben Kijev Oleg fejedelem általi elfoglalása erősített meg.

Így tehát a Rusz története a skandináviai régészettel összefüggésben gyakorlatilag ugyanazt az időkeretet (860–882) adja meg a IV. szaltovói horizont kezdeti szakaszára, mint amit a korai magyarság történetét vizsgálva is feltételezhetünk (861–881).

Két szláv kincslelet, amelyek a Kugyejarova gorai és a novotroickojei erődített településekről származnak (*10. kép 7–11; 44. kép 1*), szubbotci stílusú övdíszeket és női ékszereket is tartalmaztak. Mindkét kincslelet a novotroickojei erődített település 9. század első harmadában történt pusztulásához köthető. Novotroickojét *terminus post quem* datálja egy 833-ban vert, átfúrt dirhem, amelyet ruhadíszként használtak. A novotroickojei erődített település pusztulását és az ezüstkincsek elrejtését azzal az évkönyvek szerint 884-ben történt eseménnyel lehet összefüggésbe hozni, amelynek során Oleg

датирующегося младшей монетой 903/904 гг. Типологически несколько позже клад из Рэдукэнень (*рис. 95*), но время его сокрытия не выходит за рамки первой половины X в.

Славянские клады дают несколько важных реперов. Первый – на момент 884 г. стили субботцевской группы 5 уже были актуальны, т.е. связывать новый «восточный» импульс с миграцией печенегов нет оснований, тем более, что он не находит никакого продолжения в культуре печенегов и огузов X в., хотя развивается в Карпатской котловине венграми. Второе – на тот же момент 884 г. субботцевское культурное влияние на славянские племена всё ещё осуществлялось в «исходном» виде (прямой контакт), тогда как в кладах 1-й пол. X в. представлены только заметно видоизмененные дериваты субботцевских вещей. Такую же тенденцию наблюдаем и в Бирке, где в погребениях с монетами X в. представлены лишь слабоузнаваемые подражания (*рис. 46, 306, 954*), а также в Большетиганском могильнике (*рис. 40 b, 65*). В Карпатской котловине верхнюю границу бытования собственно субботцевских предметов маркирует комплекс погребения из Вереба (*рис. 99, 1–6*) с младшими монетами 914–928 и 915–924 гг. (Kovács 1989, 74); он же одновременно указывает на время бытования постсубботцевского горизонта, к которому также принадлежит погребение из Фоньода (*рис. 101, 5–15*) с младшей монетой 931–950 гг. (Költő 1996, 189).

Это хорошо согласуется со сведениями письменных источников о миграции мадьяр в 889 г. под давлением печенегов в Нижнее Подунавье, а затем, в 895–896 гг. – уже в Карпатскую котловину. Самые поздние известные на данный момент предметы субботцевского круга – вторично использованные как женские подвески поясные бляшки из Гнёздовского клада 1867 г. (*рис. 77, 32, 33*), Фильборны и Омарчево (*рис. 36, 8*), датированы младшими монетами 953/954 гг., причём состав кладов позволяет допускать их сокрытие в узкий период 954–961 гг.

В конце IX – первой половине X в. Хазарский каганат переживал глубинный кризис, сопровождавшийся потерей контроля над целым рядом зависимых народов. В частности, в 920-х гг. независимые решения о религиозном

kijevi fejedelem hatalma alá vonta a szeverján törzset. Amint korábban már említettük, a 877/878-as záróérme alapján ugyanehhez az eseményhez tartozhat a zarajszki (zseleznyici) kincslelet is (*44. kép 2*), bár leletanyaga és földrajzi fekvése alapján inkább a 903/904-es záróérmével datált szupruti erődített település pusztulási horizontjához tartozik (*45. kép 1, 2*). Tipológiája alapján a răducăneni kincslelet (*95. kép*) valamivel későbbi, azonban egészen biztosan a 10. század első felében rejtették el.

A szláv kincsleletek fontos tájékozódási pontként szolgálnak. Először is, 884-ben az 5. szubbotci stíluscsoport már virágzott, vagyis alaptalan az új 'keleti' impulzust a besenyők vándorlásával kapcsolatba hozni. Annál is inkább, mert ennek a hatásnak a 10. századi besenyő és oguz kultúrában nincs semmilyen folytatása, ugyanakkor továbbfejlődése figyelhető meg a Kárpát-medencei magyar leletanyagban. Másrészt 884-ben a szláv törzsekre kifejtett szubbotci kulturális hatás továbbra is 'eredeti' formájában, közvetlen kapcsolatként valósult meg, míg a 10. század első felére datált kincsleletekben szemmel láthatóan már csak szubbotci derivátumokat találunk. Hasonló tendenciát figyelhetünk meg a birkai leletanyagban is, ahol a 10. századi érmével datált sírokban a szubbotci tárgyaknak már csak nehezen felismerhető utánzatai fordultak elő (*46. kép 306, 954*), és a Bolsije Tyigani-i temető esetében is ugyanez a helyzet (*40. kép b, 65*). A szubbotci típusú tárgyak Kárpát-medencei jelenlétének felső időhatárát jelzi a verebi sír (*99. kép 1–6*), ahol egy 914–928-as és egy 915–924-es záróérme került elő (Kovács 1989, 74). Ez a sír ugyanakkor a posztszubbotci horizont jelenlétét is mutatja, amelybe besorolható a 931–950-es zárópénzzel keltezett fonyódi sír is (*101. kép 5–15*) (Költő 1996, 189).

Mindez összhangban áll azokkal az írott forrásokkal, amelyek arról számolnak be, hogy 889-ben a magyarok besenyő nyomásra az Al-Duna vidékére, majd ezt követően 895–896-ban a Kárpát-medencébe vándoroltak. A jelenleg ismert legkésőbbi szubbotci típusú övveretek az 1867-ben előkerült gnyozdovói kincsleletből ismertek, ahol másodlagos felhasználásban női csüngőként kerültek elő (*77. kép 32, 33*), illetve Filbornából és Omarcsevóból (*36. kép 8*). Ezeket a leletegyütteseket 953/954-es zárópénzekkel keltezhetjük, a többi tárgy alapján pedig a kincsleletek elrejtését 954–961 közé tehetjük.

выборе сделали правители алан и волжских булгар. В 932 г. хазарам удалось вновь подчинить алан, но Волжская Булгария и новообразованная «Чёрная» Булгария стали к 40-м гг. практически самостоятельными. В археологическом плане наиболее заметным явлением стало исчезновение лесостепного аланского варианта салтовской КИО. Случилось это ранее распространения стилей салтовского горизонта V. В самом крупном из исследованных Верхнесалтовском могильнике документированных раскопками монет X в. не обнаружено, хотя есть упоминание об атрибуции В. К. Трутовским одной из монет из раскопок Д. И. Багалея как саманидской X в. (Данилевич 1905, 393), проверить которую сейчас невозможно. Но, в целом, материалы могильника допускают возможность его функционирования до нач. X в., после чего остатки алан Подонья мигрировали на Северный Кавказ.

Усиление Алании оказалось кратковременным. Уже в 30-х гг. X в. Хазарский каганат сумел вновь восстановить контроль над аланами, который, судя по известиям о войне Святослава 965 г. с ясами, в определённой форме мог сохраняться до самого разгрома хазар русами (Новосельцев 1990, 194–196). Среди аланских материалов Северного Кавказа салтовские украшения горизонта IV крайне малочисленны, но горизонт V вновь представлен достаточно репрезентативными находками с выраженным поволжским влиянием (*рис. 42, 2–5*). Абсолютные даты горизонта достаточно уверенные, но их, всё-же, следует оговаривать. Так, констатируя наличие совсем упрощённых подражаний салтовским поясным деталям в коллекции из слоя пожара древлянского города Искоростеня, разгромленного в 946 г., мы говорим уже о времени широкого распространения моды за пределы Хазарии. Пояс из слоя пожара 965 г. хазарского Саркела также не маркирует конец самого стиля, как и окончательный разгром Хазарии русами в 968/969 гг., поскольку подражания и различные местные вариации салтовских поясов ещё некоторое время продолжали бытовать в среде печенегов, огузов, в лесном Поволжье, Болгарии. Этот эффект напоминает ситуацию, наблюдаемую со стилями

A 9. század vége – 10. század első fele között a Kazár Kaganátus egy mély válságot élt meg, amelynek következtében elvesztette az addig számos nép felett gyakorolt politikai ellenőrzését. A 920-as években például az alánok és volgai bolgárok vezetői önálló döntést hoztak vallási hovatartozás kérdésében. 932-ben a kazárok újra uralmuk alá tudták vonni az alánokat, Volgai Bolgária és az újonnan megalakult 'Fekete' Bolgária viszont a 940-es évekre gyakorlatilag önállóvá vált. Régészeti tekintetben itt az a legszembetűnőbb jelenség, hogy megszűnt a szaltovói kultúrkör erdős sztyeppi alán variánsa. Ez még az V. szaltovói horizont stílusának elterjedése előtt történt. A feltárt temetők közül az eddigi legnagyobb lelőhelyről, Verhnyij Szaltovból egyelőre nincs tudomásunk olyan 10. századi érméről, amely ásatáson került volna elő. A szakirodalomból ugyan ismerünk egy arra vonatkozó említést, hogy V. K. Trutovszkij 10. századi számánida érmeként írt le egy olyan pénzt, amely D. I. Bagalej ásatásán került elő (Danyiljevics 1905, 393), ezt azonban már lehetetlen ellenőrizni. Összességében azonban elmondható, hogy leletanyaga alapján a Verhnyij Szaltov-i temető akár a 10. század elejéig is használatban lehetett, majd ezt követően költözött át a Don menti alán népesség maradványa az Észak-Kaukázusba.

Alánia megerősödése rövid életűnek bizonyult. A Kazár Kaganátusnak már a 930-as években sikerült ismét ellenőrzése alá vonnia az alánokat, és ezt a helyzetet egészen addig meg tudták őrizni, amíg a ruszok le nem győzték a Kazár Kaganátust. A Szvjatoszlav és a jászok között 965-ben zajló háborúról szóló beszámoló legalábbis erre enged következtetni (Novoszelcev 1990, 194–196). Az Észak-Kaukázus alán leletanyagában a IV. szaltovói horizontba tartozó díszítmények meglehetősen alacsony számban vannak jelen. Az V. horizont viszont már ismét nagyon reprezentatív tárgyakban mutatkozik meg, amelyeken markáns Volga-vidéki hatás figyelhető meg (*42. kép 2–5*). Az V. horizont abszolút keltezése eléggé biztos alapokon nyugszik, de ennek ellenére magyarázatot kell fűzni hozzá. Ha figyelembe vesszük, hogy a 946-ban elpusztított drevlján város, Iszkorosztyeny pusztulási rétegéből szaltovói övdíszek leegyszerűsített utánzatai kerültek elő, akkor azt állíthatjuk, hogy ebben az időszakban a szaltovói divat a Kazár Kaganátus határain túl is ismert volt. A sarkeli kazár erőd 965-ös pusztulási

горизонта Субботцев, которые в виде дериватов доживают до 1-й пол. X в. вне степи, тогда как в степной части памятники типа Субботцев полностью исчезают с появлением печенегов.

Салтовская пряжка из п. 31 могильника «Нижняя стрелка» (*рис. 93, 16*) сочеталась в комплексе с ременными бляшками печенежского горизонта Булгаково и монетой 70-х гг. X в., которая выступает *terminus post quem* финала бытования собственно салтовских предметов в Поволжье. Следует отметить, что аналогичная пряжка из венгерского могильника Чома в Закарпатье (Kobály 2001, 9. kép; Кобаль 2012, рис. 23, 18; Прохненко 2011, рис. 9, 4) также находилась в контексте материала 2-й пол. X в., и к «первому поколению мигрантов», как и остальные погребения могильника (Прохненко 2006), никакого отношения не имеет. Как уже подчеркивалось выше, салтовский горизонт V формируется значительно позже переселения венгров в Карпатскую котловину, и начинает распространение у соседей Хазарского каганата не ранее 30-х гг. X в. В Подунавье этот процесс несомненно был связан с печенежским посредничеством, особенно ярко проявившемся в Болгарии, но оказавшим влияние и на венгров (*рис. 102, 11*) (The Ancient Hungarians 1996, 71, fig. 3; 140, fig. 1; 194, fig. 1; 361, fig. 2). В п. 33 и 109 болгарского могильника Одърци дериваты позднесалтовских поясных бляшек найдены с младшими монетами 989 и 989–1025 гг. (Дончева-Петкова 2005, табл. LX, табл. LXXV), свидетельствуя о консервации здесь моды на салтовско-печенежские украшения до конца X в.

Что касается степных комплексов субботцевского круга, допускающих датировку как ранее, так и позже 889 г., то таких относительно немного. Это беспаспортный комплекс из Среднего Поднепровья (*рис. 6, 12–14*), бляшки из которого имеют практически точные аналогии в комплексах X в. Погребение 7 к. 7 могильника Просвет I (*рис. 47, 1*) содержит красноглиняный кувшин, находящий аналогии в керамике волжских булгар X в. В погребении 23 к. 1 Нововоронцовки относительно поздним признаком могут выступать поясные бляшки (*рис. 34, 1, 2*), которые имеют дериватный статус по отношению к основному субботцевскому горизонту. В то же время

rétegéből származó öv szintén nem arra utal, hogy a ruszok Kazária felett aratott végső győzelmének (968/969) következtében megszűnt ez a stílus, mivel a besenyők és oguzok körében, illetve a Volga-vidék erdős területein, Volgai Bolgáriában egy ideig még továbbra is használatban maradtak a szaltovói leletek másolatai és különböző helyi utánzatai. Ez a jelenség a szubbotci lelettípus tárgyaira emlékeztet, amelyek a sztyeppen kívül eső területeken egészen a 10. század első feléig használatban maradtak derivátumok formájában, a sztyeppről ugyanakkor teljes mértékben eltűntek a besenyők megjelenését követően.

A Nyizsnyaja sztrelkai temető 31. sírjában a szaltovói típusú övcsaton (*93. kép 16*) kívül a besenyő Bulgakovo-horizonthoz tartozó övveretek és egy, a 970-es években vert érme volt, amely *terminus post quem* keltezést ad a tényleges szaltovói tárgyak Volga menti használatának lezárultához. Meg kell jegyeznünk, hogy ennek az övcsatnak a kárpátaljai tiszacsomai honfoglalás kori temetőből ismert a párhuzama (Kobály 2001, 9. kép; Kobály 2012, рис. 23, 18; Prohnenko 2011, рис. 9, 4), amely szintén a 10. század második felére keltezhető leletkontextusból került elő. Így sem a tiszacsomai sírban nyugvó személy, sem pedig a temetőt használó közösség (Prohnenko 2006) nem köthető az első generációs honfoglalókhoz. Amint korábban már kiemeltük, az V. szaltovói horizont jóval a magyarok Kárpát-medencei honfoglalása után alakult ki, és a Kazár Kaganátussal szomszédos területeken legkorábban a 930-as évektől kezdhetett elterjedni. Ez a folyamat a Duna mentén besenyő közvetítéssel ment végbe, és a legnagyobb hatást Bulgáriában fejtette ki, de a magyaroknál is megfigyelhető (*102. kép 11*) (The Ancient Hungarians 1996, 71, fig. 3; 140, fig. 1; 194, fig. 1; 361, fig. 2). A bulgáriai odirci temető 33. és 109. sírját – amelyekből késő szaltovói övdíszek derivátumai is előkerültek – egy 989-ben és egy 989–1025 között vert zárópénz keltezte (Doncseva-Petkova 2005, табл. LX, табл. LXXV). Ezek a sírok azt bizonyítják, hogy az V. szaltovói horizont divatjának szaltovói–besenyő díszítményeken megfigyelt konzerválódása egészen a 10. század végéig fennmaradt.

A szubbotci leletkör 889 előttre és utánra egyaránt – tehát szélesen – keltezhető sztyeppi leletanyagából viszonylag keveset ismerünk. Az egyik ilyen az az ismeretlen lelőhelyről származó leletegyüttes a Közép-

мя, аналогий предметам из погребения (поясным бляшкам, стременам) в печенежских или иных комплексах X в. не известно. Ситуация с п. 23 к. 1 Нововоронцовки также показательна наличием в том же кургане реального раннепеченежского погребения 2-й пол. X в. с младшей монетой 945/946 г. Печенежское п. 6 к. 1 Нововоронцовки находилось в юго-западном секторе ближе к центру кургана и было вкопано в древнюю поверхность (до 3,4 м), тогда как разрушенное строительной траншеей п. 23 залегало в слое насыпи на её краю в юго-восточном секторе (Кубышев и др. 1979, 62–64, 73–74), что говорит о различиях в обряде. Учитывая тот факт, что случаев находки сразу двух раннепеченежских погребений X в. в одном кургане в Северном Причерноморье пока не отмечено, ситуацию в к. 1 Нововоронцовки следует рассматривать как прямое свидетельство смены населения памятников типа Субботцев печенегами.

Примером реальной спорной хронологической и этнической атрибуции может выступать п. 1 к. 4 Гряковатого (*рис. 18, 5; рис. 20, 12, 19, 21*). Его ограниченный инвентарь и детали обряда находят определённые параллели и среди кочевнических (печенежских или огузских) погребений Саркела X в., правда, всё же без чётких маркеров. А вот сложносоставный лук, имеющий только концевые накладки, для оружия печенегов и огузов необычен – в таких погребениях чаще, наоборот, встречаются луки без концевых, а только с серединными накладками, либо полный набор (Добролюбский 1986, табл. VIII, 2–4; Чирков 1990, рис. 1, рис. 2; Гарустович–Иванов 2001, рис. 3, рис. 4, рис. 9–12, рис. 15, рис. 19); перпендикулярную подрезку накладок на концах наблюдаем на находках из субботцевских комплексов (*рис. 7, 1, 2*) и в слоях Саркела (Флёрова 2000, рис. 1, 10, 11). В случае с могильником у Слободзеи принадлежность малоинвентарных погребений именно к субботцевскому горизонту косвенно устанавливается наличием групп погребений с одинаковой ориентировкой (*рис. 17, 3*). Но для единичных степных погребений с простым обрядом и невысоким имущественным статусом, если в таком комплексе не присутствует хоть один предмет с узкой датой, чаще всего, действительно, невозможно хрono-

Dnyeper mentéről (*6. kép 12–14*), amelynek veretei gyakorlatilag pontos 10. századi párhuzamokkal rendelkeznek. A Proszvet I. temetőben feltárt 7. kurgán 7. sírjában (*47. kép 1*) egy vörösre égetett agyagból készült edény volt, amelynek párhuzamait a 10. századi volgai bolgár kerámialeletek között találhatjuk meg. A novovoroncovkai 1. kurgán 23. sírjában feltárt övveretek (*34. kép 1, 2*) viszonylag késői elemeknek tűnnek. Ezeket a vereteket a szubbotci horizont alapvető leleteihez képest derivátumnak tekinthetjük. Ezzel szemben a besenyő vagy egyéb 10. századi lelőhelyekről származó tárgyakhoz (övveretek, kengyelek) nem ismerünk párhuzamot. Sokatmondó a novovoroncovkai 1. kurgán 23. sírja is, amely mellett ugyanabban a kurgánban feltártak egy tényleges korai besenyő sírt is a 10. század második feléből, egy 945/946-ban készült zárópénzzel. A novovoroncovkai 1. kurgán 6. számú, besenyőként azonosított sírja a kurgán délnyugati felében, a kurgán középpontjához közel helyezkedett el, és az egykori járószintbe ásták bele (3,4 méter mélységig). Ezzel szemben az árokásás során megbolygatott 23. temetkezés a kurgán betöltési rétegében, annak peremén, a délkeleti szektorban helyezkedett el (Kubisev et al. 1979, 62–64, 73–74). A két sír között megfigyelhető eltérések különböző temetkezési rítusra utalnak. Figyelembe véve azt a tényt, hogy ezen a kurgánon kívül jelenleg nincs tudomásunk másik olyan lelőhelyről a Fekete-tenger északi előterében, ahol egy kurgánban két 10. századi korai besenyő sír is előkerült, ezért a novovoroncovkai 1. kurgánt annak közvetlen bizonyítékaként kell tekintenünk, hogy itt a szubbotci lelettípus népességét a besenyők váltották fel.

Az igazán vitatott kronológiai és etnikai értelmezés példájaként említhetjük a grjakovatojei 4. kurgán 1. sírját (*18. kép 5; 20. kép 12, 19, 21*). Ennek szerény mellékleteihez és a temetkezési rítus elemeihez a 10. századi sarkeli nomád (besenyő vagy oguz) sírokban is találhatunk határozott párhuzamokat, igaz, ezekben a sírokban nincsenek egyértelmű etnikumjelzők. Az az összetett reflexíj viszont, amelynek csak szarvlemezei voltak, nem jellemző sem a besenyőkre, sem az oguzokra. Az ő sírjaikban ezzel ellenkezőleg, éppen az olyan íjak a gyakoribbak, amelyeken csak markolatlemezek, vagy szarv- és markolatlemezek együtt fordulnak elő (Dobroljubszkij 1986, табл. VIII, 2–4; Csirkov 1990, рис. 1, рис. 2; Garusztovics–

логически разделить погребения IX–XIV вв. Эта проблема будет оставаться актуальной ещё долго, пока в перспективе естественнонаучные методы не достигнут совершенства в датировании костей самого погребенного.

Попытаемся суммировать наши данные об абсолютной хронологии субботцевских памятников Восточной Европы. Следуя только археологической части методики и опираясь на показания абсолютных монетных реперов из комплексов, синхронных времени бытования субботцевских стилей и заимствований в среде соседей рассматриваемой группы кочевнического населения, мы должны констатировать её появление в Приуралье после 824 г., а в Северном Причерноморье – после 814 г., а также продолжение развития культурного комплекса до конца IX в. с его затуханием после 904 г. и выходом из обихода отдельных позднейших предметов ок. 955 г. Введение в схему исторической составляющей датировки дает ещё два неоспоримых репера: весьма кратковременный культурный контакт населения Юго-Западного Крыма с носителями субботцевского типа был разорван в 841 г., а для жителей хазарского Правобережного Цимлянского городища в Нижнем Подонье такой же культурный контакт приходится на период 839–861 гг. Наконец, смена погребений типа Субботцев в степи погребениями печенегов без малейших признаков эволюции или культурной родственности двух групп памятников означает, что она произошла вследствие полного захвата печенегами Северного Причерноморья в период 889–895 гг.

Ivanov 2001, рис. 3, рис. 4, рис. 9–12, рис. 15, рис. 19). Az íjlemezek végein gyakori merőleges levágást a szubbotci leletegyüttesekben (*7. kép 1, 2*) és Sarkelben is megfigyelhetjük (Fljorova 2000, рис. 1, 10, 11). A szlobodzejai temetőben a kevés melléklettel rendelkező síroknál azok szubbotciként történő meghatározását közvetett módon az azonos sírtájolás segíti (*17. kép 3*). Azon magányos sztyeppi sírok esetében, amelyek temetkezési rítusa egyszerű, az elhunyt pedig alacsony társadalmi rétegbe tartozott, továbbá nincs a mellékletek között legalább egy szűken keltezhető tárgy, ott valóban lehetetlen a 9–14. századnál pontosabb kormeghatározást adni. Ez a probléma még sokáig aktuális lesz, egészen addig, míg a természettudományos módszerek képesek nem lesznek arra, hogy az elhunyt csontjából vett minta alapján tökéletes keltezést adjanak.

Végezetül kísérletet teszünk arra, hogy összegezzük a kelet-európai szubbotci típusú leletek abszolút kronológiájáról rendelkezésre álló adatokat. Ha csak a régészeti módszertant követjük, és az érmék által nyújtott abszolút kronológia esetében csak azokra a pénzekre támaszkodunk, amelyek egyrészt időben párhuzamosak a szubbotci stíluscsoportok használatával, továbbá az általunk vizsgált népcsoport szomszédaitól eredő, átvételnek tekinthető tárgyakéval, akkor arra a megállapításra jutunk, hogy ez a nomád népcsoport 824 után jelent meg az Urál vidékén, és 814 után a Fekete-tenger északi előterében. Ezenkívül a tárgyalt leletanyag 9. század végéig tartó fejlődése, majd 904 utáni eltűnése is megfigyelhető, végül pedig az, hogy 955 körül az utolsó, még egyedi darabjai is kikoptak a használati tárgyak közül. Ha a keltezés történelmi összetevőit is figyelembe veszszük, további két kétségbevonhatatlan iránymutatót kapunk. A Délnyugat-Krím népességének kulturális kapcsolata a szubbotci stílus hordozóival nagyon rövid ideig állt fent, majd 841-ben megszakadt. Másrészt 839–861 közé tehető az Alsó-Don menti jobb parti cimljanszki kazár erőd lakóinak ugyanilyen jellegű kulturális kapcsolata a szubbotci stílus hordozóival. Végül pedig az a megfigyelés, hogy a sztyeppen a szubbotci típusú sírokat az átmenet vagy a kulturális rokonság leghalványabb jelei nélkül váltották fel a besenyő sírok, arra utal, hogy ez a váltás csak 889–895 során ment végbe, azt követően, hogy a besenyők teljes mértékben elfoglalták a Feketetenger északi előterét.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

ÖSSZEFOGLALÁS

Ещё 15 лет назад автору настоящих строк возможности археологии в решении проблемы происхождения культуры мадьяр Этелькёза казались весьма ограниченными. На это указывала более чем скромная база известных на тот момент археологических памятников круга Субботцев, а также их низкая информативность из-за происхождения преимущественно из разрушенных случайным образом погребений. Задача же написать книгу о древних мадьярах Этелькёза выглядела совершенно нереальной. Но археология как динамически развивающаяся эмпирическая наука, постоянно приносящая новые открытия, внесла и здесь свои весомые коррективы.

Резкие изменения последних десятилетий в первую очередь произошли в качественном, а не количественном плане. Вместо разрушенных, обычно неполных комплексов, археология наконец получила небольшую выборку исследованных надлежащим образом погребений, демонстрирующих единство погребального обряда и вещевого набора, позволяющих уверенно выделить самостоятельный археологический тип памятников, названный нами по наиболее яркому из первых исследованных могильников – Субботцевского. Но и по количеству известных комплексов памятники субботцевского типа сейчас стали сравнимы, например, с объемом материалов о кочевниках Северного Причерноморья гуннского периода (см. Засецкая 1994), что заставляет рассматривать их уже не как локальное, а как вполне самостоятельное историческое явление.

Во многом именно для осмысления нового материала А. Б. Супруненко была организована в 2011 г. конференция *«Мадьяры в Среднем Поднепровье»* (г. Комсомольск, Украина), для итогового сборника статей по результатам которого автором была подготовлена обзорная статья о состоянии исследования проблемы древних мадьяр Этелькёза на современном этапе. Инициатива научного обсуждения проблем изучения археологических памятников древних мадьяр эпохи их миграции была подхвачена С. Г. Боталовым, следствием усилий которого стало проведение *II-го Международного Мадьярского* симпозиума в 2013 г. (Челябинск,

Tizenöt évvel ezelőtt jelen sorok szerzőjének csupán rendkívül korlátozott régészeti lehetőségei voltak annak kutatására, hogy az etelközi magyarok kultúrája honnan ered. Abban az időben még nagyon szerény adatbázis állt rendelkezésre a szubbotci leletkörhöz tartozó régészeti hagyatékból, továbbá azok információértéke is alacsony volt, mivel túlnyomórészt bolygatott temetkezésekből, véletlenszerűen kerültek elő. Az a feladat tehát, hogy könyvet írjunk az etelközi magyarokról, még teljesen irreálisnak tűnt. Viszont a régészet – mint egy dinamikusan fejlődő, állandóan új felfedezésekkel gazdagodó empirikus tudomány – új adatai révén ebben a témában is jelentős változásokat hozott.

Az elmúlt évtizedek kiemelkedő változásai elsősorban minőségi és nem mennyiségi vonatkozásban mentek végbe. A bolygatott, többnyire hiányos leletegyüttesek helyett ma már egy kicsi, de szakszerűen feltárt sírokból álló leletkör áll a régészek rendelkezésére, ahol a temetkezési rítus és a leletanyag olyan egységet mutat, amely lehetővé teszi, hogy azt biztosan önálló régészeti entitásként tartsuk számon. Ezt a leletkört az elsők között ismertté vált és legjellegzetesebb lelőhelye alapján szubbotci lelettípusnak neveztük el. Az ismert szubbotci típusú lelőhelyek száma ugyanakkor mára elérte azt a szintet, amely alapján összevethetővé vált például a Fekete-tenger északi előterének hun kori nomádjainak hagyatékával (ld. Zaszeckaja 1994). Napjainkban mindez lehetővé teszi, hogy a szubbotci lelettípust ne csak lokális jelentőségű, hanem teljes mértékben önálló történelmi jelenségként vizsgáljuk.

Olekszandr B. Szuprunenko 2011-ben főként az új leletanyag értelmezésére szervezett konferenciát *Мадяри в Середньому Подніпров'ї* (Magyarok a Közép-Dnyeper mentén) címmel az ukrajnai Komszomolszkban. A konferencia eredményeit összegző kiadványban jelen kötet szerzője egy áttekintő jellegű cikket publikált az etelközi korai magyarság problémáival foglalkozó kutatások mai helyzetéről. A korai magyarság vándorlási időszakából származó régészeti leletekhez kapcsolódó kérdéskör tudományos megvitatására irányuló kezdeményezést Szergej G. Botalov karolta fel 2013-ban, és az ő erőfeszítéseinek köszönhetően valósult meg Oroszországban a *II-й Международный Мадьярский симпозиум* (II. Nemzetközi Magyar Konferencia) Cseljabinszk és Sadrinszk városokban. Az olvasó

Шадринск, Россия). Собственно, начало данной книги и положили доклады, прочитанные автором на двух указанных конференциях, а инициатива их перевода на венгерский язык, дополнения и представления читателю в виде целостной книги принадлежит Иштвану Эрдейи и Аттиле Тюрку.

Научные обзоры принято заканчивать выводами, но в нашем случае важнее суммировать не столько уже известное, сколько очертить перспективы, открывающиеся перед исторической наукой XXI века в вопросе определения времени и путей миграции древних венгров из Приуралья в Северное Причерноморье (Этелькёз) через призму генезиса памятников типа Субботцев, этапы которого в настоящий момент представляются следующими:

I этап – группа кочевого или полукочевого угорского населения, родственного населению караякуповской культуры Юго-Западного Приуралья, проживала изначально восточнее региона Челябинского Зауралья с возможностью контактов на юге одновременно с огузскими и печенежскими племенами Южного Урала и кимаками Верхнего Прииртышья (*рис. 106*); не ранее начала IX в. она начала миграцию на запад;

II этап – после кратковременного перехода через Южный Урал (скорее всего, бассейном р. Урал) группа мигрантов переселилась на Левобережное Поволжье к северу от основного домена хазар, заняв полосу кочевания от р. Еруслан на юге до р. Камы на севере (*рис. 106, II*), вплотную к границам Волжской Булгарии, где познакомилась с гончарной посудой булгар, но не с традициями её производства;

III этап – на этом этапе произошло дробление переселенцев, часть из которых осталась в Прикамье, где оставила памятники типа Большетиганского могильника, тогда как вторая группа не позже 30-х гг. IX в. мигрировала вдоль границы лесостепи и степи на запад, заняв северную подзону степей Северного Причерноморья (*рис. 106, I*);

IV этап – относительно короткий промежуток времени (до последней трети IX в.) причерноморская группа пребывала под культурным

által most kézben tartott könyvet az az igény hozta létre, hogy az eredmények magyar nyelven is elérhetők legyenek a téma iránt érdeklődők számára. Megjelenését és teljes kötetté történő kibővítését Erdélyi István és Türk Attila szorgalmazták. A kiadvány alapját a szerző által az említett két konferencián tartott előadások anyagai alkotják, természetesen számos kiegészítéssel.

A tudományos áttekintéseket általában következtetésekkel szokás zárni, de jelen esetben nemcsak a már ismert eredmények összefoglalása volt a cél, hanem a 21. századi történettudomány előtt megnyíló azon lehetőségek felvázolása, amelyek a szubbotci lelettípus prizmáján keresztül a magyarság elődeinek az Urál térségéből a Fekete-tenger északi előterébe (Etelközbe) való vándorlásának időrendi és földrajzi kereteinek meghatározásához nyújthatnak támpontot. A kutatás jelenlegi állása szerint ennek a vándorlásnak az egyes szakaszai a következőkben foglalhatók össze:

I. szakasz: A nomád vagy félnomád ugor népesség egy csoportja – amely rokonságban állt az Urál vidékén élő karajakupovói kultúra népességével – eredetileg az Urálontúl cseljabinszki régiójától keletebbre lakott. Valószínűleg egyidejűleg kapcsolatban álltak a tőlük délre, a Dél-Urál térségében élő besenyő és oguz törzsekkel, valamint az Irtis felső folyásánál élő kimekekkel (*106. kép*). Ez az ugor népesség a 9. század elején kezdett el nyugati irányban vándorolni.

II. szakasz: Rövid idő alatt átjutottak a Dél-Uralon (valószínűleg az Urál folyó völgyén keresztül), majd a vándorlók egy része átköltözött a Volga vidékére, annak is a bal partjára. Itt a központi kazár területektől északra elfoglalták a Jeruszlan folyótól délre eső, nomadizálásra alkalmas tterületet, amelyet északon a Káma folyó határol (*106. kép II*). Területük kiterjedt Volgai Bolgária határáig, ahol megismerkedtek a korongolt volgai bolgár kerámiával, bár annak készítési technikáját nem sajátították el.

III. szakasz: Ebben a fázisban a vándorlók egysége felbomlott. Egyik részük a Káma mentén maradt, ahol a Bolsije Tyigani-típusú lelőhelyeket hagyta hátra maga után. A másik csoport pedig még a 830-as évek előtt az erdős sztyepp és a sztyepp határa mentén nyugat felé vándorolt,

влиянием салтовской КИО в части престижных предметов и вооружения при ограниченном поступлении салтовской гончарной посуды и крымской тарной; обратное влияние субботцевского населения на жителей Хазарского каганата выразилось в ограниченном распространении новых «восточных» художественных стилей групп 3, 4, 6;

V этап – в последней трети IX в. происходит разрыв контактов северопричерноморской группы с салтовской КИО; распространение новой волны восточных влияний стилистической группы 5; а также установление контактов со славянами, которое способствовало поступлению гончарных славянских сосудов к носителям типа Субботцев на Правобережье Днепра; тогда как на Днепровском Левобережье наблюдалось субботцевское влияние на северян в области украшений, продолжавшееся до самого эпизода подчинения северян Киеву в 884 г. (*рис. 106, 3–8*);

VI этап – не позже 90-х гг. IX – начала X в. памятники типа Субботцев исчезают из Северного Причерноморья, но происходит перенесение части элементов субботцевского культурного комплекса в Карпатскую котловину, где они продолжают дальнейшее развитие.

Происхождение основных элементов культурного комплекса носителей памятников типа Субботцев, а также особенности их культурных контактов с окружающими народами, практически идеально совпадают с письменными свидетельствами об этапах переселения мадьяр, включая их исход из Зауралья, временное пребывание в Прикамье и Поволжье, контакты с хазарами и славянами. Хронология субботцевских комплексов, происходящих с территории современной Украины, также точно соответствует периоду пребывания мадьяр в Северном Причерноморье (ок. 836–895 гг.).

Эти факты позволяют уверенно выделить в качестве археологической культуры древних мадьяр Этелькёза памятники субботцевского типа, связав дальнейшие перспективы исследования проблемы именно с изучением материалов данного культурного круга. Но вместе с решением одной проблемы, мы получили и целый ряд новых, происходящих от «избыточности» архео-

és a Fekete-tenger északi előterében a sztyepp északi alzónájában telepedett meg (*106. kép 1*).

IV. szakasz: Ez egy viszonylag rövid időszak (a 9. század utolsó harmadáig), amelyben a Fekete-tenger északi előterében élő csoport a szaltovói térség kulturális hatása alá került, ez a presztízstárgyakon és a fegyvereken figyelhető meg. Kisebb mértékben, de hozzájutottak szaltovói korongolt kerámiához és krími tárolóedényekhez is. Ugyanakkor a szubbotci leletkör, korlátozott mértékben ugyan, de hatással volt a Kazár Kaganátus népességének műveltségére, ami egy új 'keleti' stílusú díszítőművészet (3., 4., 6. csoport) szűkebb körű elterjedésében nyilvánult meg.

V. szakasz: A 9. század utolsó harmadában megszakadt a Fekete-tenger északi előterében élő korai magyar népesség kapcsolata a szaltovói kultúrkörrel. Egy új, szintén keleti eredetű művészeti stílus (5. csoport) elterjedése mutatható ki. A szlávokkal is kapcsolatba kerültek, ennek köszönhetően szláv fazekastermékek kerültek a szubbotci népességhez, a Dnyeper jobb partvidékére. Ugyanakkor a Dnyeper bal partján az ötvösség terén szubbotci hatás figyelhető meg a szeverjánoknál, egészen addig, amíg azok 884-ben Kijev fennhatósága alá nem kerültek (*106. kép 3–8*).

VI. szakasz: A 890-es évek és a 10. század eleje között a szubbotci lelettípus emlékei eltűntek a Fekete-tenger északi előteréből, de szubbotci kulturális jegyek tűntek fel a Kárpát-medencében, ahol azok továbbfejlődése figyelhető meg.

A szubbotci népesség anyagi kultúráját alkotó főbb elemek eredete, valamint a szomszédos népekkel való sajátos kapcsolatai gyakorlatilag tökéletesen megfelel a korai magyarság vándorlásáról szóló írott források adatainak, beleértve ebbe az Urál keleti oldaláról történt elindulásukat, ideiglenes tartózkodásukat a Káma és a Volga mentén, valamint a kazárokkal és a szlávokkal való kapcsolataikat. A mai Ukrajna területéről származó szubbotci lelőhelyek kronológiája pontosan egyezik a magyarok Fekete-tenger északi előterében való tartózkodásának időszakával (836–895 körül).

Ezek az adatok megbízható alapot nyújtanak, hogy az etelközi magyarok által hátrahagyott régészeti emlékeket a szubbotci lelettípussal kapcsoljuk

логической информации по сравнению с сохранившимися данными письменных источников.

Поверхностный взгляд на карту распространения субботцевских памятников и их аналогий (*рис. 106*) позволяет выделить три основных ареала, которые, казалось бы, могут быть соотнесены с историческими стадиями миграций предков венгров – странами Дентумогер, Леведией и Этелькёзом. Хронологический подход позволяет согласиться только с последней частью утверждения, а именно – тождественностью северопричерноморской группы историческому Этелькёзу (*рис. 106, I*).

Второй ареал – на левом берегу Волги – также очерчивает в целом исторически корректную зону проживания мадьяр в Поволжье, локализированных письменными источниками между хазарами, волжскими булгарами и печенегами. Но пребывание здесь субботцевского населения не было столь кратковременным. Показателен факт синхронности появления предметов древневенгерского круга в Северном Причерноморье и Больших Тиганах, что не позволяет более рассматривать собственно Большетиганский могильник как «промежуточное звено» между субботцевскими и приуральскими памятниками. Эта группа населения может быть лишь осколком субботцевских мигрантов, причём смешанным с местным приуральским населением кушнаренковского и караякуповского культурного круга. Заметное салтовское влияние в Большетиганском могильнике продолжалось до середины X в., т.е, в отличие от северопричерноморской группы, данное население никогда не пребывало во вражеских отношениях с хазарами. И в поисках археологического эквивалента *Magna Hungaria* – т.е. родственников венгров, не ушедших на запад, а оставшихся проживать недалеко от берегов Волги, именно потомки «большетиганской» группы и выглядят наиболее реальным претендентом.

Третий – «уральский» ареал (*рис. 106, III*) дал наиболее неожиданные результаты, так как комплексы с субботцевскими элементами культуры и в Челябинском Зауралье (Синеглазово, Уелги), и в Южном Приуралье (Каранаево, Ишимбай), появляются позже ареалов I–II – только на этапе салтовского горизонта IV (т.е. после 861 г.).

össze, továbbá arra is, hogy a magyar etnogenezis további kutatásának perspektíváját e kulturális kör tanulmányozásában lássuk. Ugyanakkor egy probléma megoldásával egy egész sor újat kaptunk, amely abból fakad, hogy az írásbeli forrásokban megőrzött információkhoz képest 'túlságosan sok' régészeti adat áll rendelkezésünkre.

A szubbotci típusú leletek és analógiáik elterjedési térképének (*106. kép*) felületes áttekintése is három alapvető terület kijelölését teszi lehetővé, amelyek valószínűleg összefüggésbe hozhatók a korai magyarok vándorlásának történelmi szakaszaival: Dentümogyerral, Levédiával és Etelközzel. A kronológiai megközelítés csak az utóbbi terület azonosítását erősíti meg, nevezetesen a Fekete-tenger északi előterében lévő csoport földrajzi helyének azonosságát a történelmi Etelközzel (*106. kép I*).

A második terület – a Volga bal partján – szintén megfelel a magyarok Volga menti szállásterületével a történeti értelmezések szerint, mivel az írásbeli források a kazárok, a volgai bolgárok és a besenyők közé lokalizálják őket. A szubbotci jellegű leletanyagot hátrahagyó népesség itt-tartózkodása azonban ennél hosszabb idejű volt. A magyar jellegű leletkör egyidejű feltűnése a Fekete-tenger északi előterében és a Bolsije Tyigani-i temetőben ugyanis arra mutat, hogy a Bolsije Tyigani-i temetőt nem tekinthetjük többé 'köztes láncszemnek' az Urál-vidéki és a szubbotci hagyaték között. A szubbotci népesség e csoportja csupán egy kis töredék lehet, ráadásul az is keveredett a helyi lakossággal: a kusnarenkovói és a karajakupovói kultúrák hordozóival. A Bolsije Tyigani-i temetőben a szaltovói hatás a 10. század közepéig megfigyelhető. Tehát ez a lakosság – a Fekete-tenger északi előterében lévő csoporttól eltérően – soha nem állt ellenséges viszonyban a kazárokkal. Magna Hungaria régészeti hagyatékának meghatározása során, azaz a korai magyarság keleten maradt és a Volga partjához közel lakó töredékéhez köthető régészeti hagyaték elkülönítésénél éppen a Bolsije Tyigani-i csoport és azok leszármazottai tűnnek a legreálisabb jelölteknek.

A harmadik, az 'uráli' terület (*106. kép III*) szolgáltatta a legmeglepőbb eredményeket, mivel itt a szubbotci kulturális elemek mind az Urálontúl Cseljabinszk környéki területein (Szinyeglazovo, Ujelgi), mind pedig az Urál nyugati előterének déli temetőiben (Karanajevo, Isimbaj) csak később

На предшествующем же этапе салтовского горизонта III в Приуралье ещё сохраняется плотный массив караякуповского населения, в материальной культуре которого именно в это время появляются первые субботцевские заимствования (*рис. 57, 1, 2; рис. 58, 3*). Керамический набор из памятников синеглазовского типа связан с бакальским культурным кругом Зауралья, что не позволяет предполагать обратную миграцию части субботцевского населения из Поволжья к Уралу.

В сфере погребального обряда наибольшим показателем сходства с субботцевскими погребениями и Большетиганским могильником из памятников Зауралья выделяется Наровчатский могильник, где повторяются главные элементы: ингумация с западной ориентировкой в сопровождении шкуры коня в сложенном состоянии у ног погребенного (с ориентировкой черепа носовыми костями в сторону головы) и бедренной кости лошади у головы или руки (*рис. 107, 1, 4*). Подобный обряд был распространён и в караякуповских курганах Приуралья, что говорит об общем происхождении двух групп угорского населения.

В то же время, горизонт памятников типа Синеглазово и Каранаево ярко демонстрирует влияние кочевнической сросткинской культуры, накрывающее в это время и всё Южное Приуралье. Сросткинский культурный импульс к началу X в. достигает Прикамья и Поволжья, распространяясь строго севернее ареалов проживания печенегов и огузов. Его движущей силой должна выступать родственная кимакам группа тюркского населения, мигрировавшая во 2-й пол. IX в. в Приуралье. Такой группой могут быть только древние башкиры. По всей видимости, в процессе миграции ими были сдвинуты на запад с мест исходного проживания и небольшие группы остатков угорских родственников мадьяр в Зауралье, что и привело к образованию рассеянных выплесков субботцевской традиции в ареале III (*рис. 106, III*) в комбинации уже со сросткинскими элементами культуры. Наличие в материалах могильников Уелги и Синеглазово целого блока украшений круга Субботцев указывает на весьма быструю миграцию населения из Зауралья (в рамках жизни одного поколения), позволившую перенести ряд элементов

jelentek meg az első és második területhez viszonyítva, mégpedig a IV. szaltovói horizont idején (azaz 861 után). Az előző szakaszban, a III. szaltovói horizont alatt az Urál környékén még nagy tömegben élt az a karajakupovói népesség, amelynek anyagi kultúrájában éppen ebben az időszakban jelentek meg az első szubbotci átvételek (*57. kép 1, 2; 58. kép 3*). A szinyeglazovói típusú lelőhelyek kerámiaanyaga az Urálontúl bakalszkojei kultúrkörével állt kapcsolatban, amely ugyanakkor kizárja a Volga mentén élő szubbotci lakosság ellentétes irányú vándorlásának felvetését az Urál felé.

A temetkezési szokások tekintetében a szubbotci kör sírjaival és a Bolsije Tyigani-i temetővel a legnagyobb mértékű hasonlóságot a narovcsatkai temető mutatja az urálontúli terület lelőhelyei közül. Itt a következő főbb elemek a leggyakoribbak: nyugati tájolású csontvázas sírok, lábhoz tett részleges lóbőrös temetkezések (a lókoponya orral a halott feje felé néz, a ló lábcsontjai a váz fejénél vagy kezénél helyezkednek el) (*107. kép 1, 4*). Hasonló rítus az Urál-vidéki karajakupovói kurgánokban is nagyon elterjedtnek mondható, ami az ugor népek e két csoportjának közös származására utal.

Ugyanakkor a szinyeglazovói és a karanajevói típusú lelőhelyek horizontja markánsan szemlélteti a nomád szrosztki kultúra hatását, amely ebben az időben az egész Dél-Urálban meghatározó volt. A 10. század elejére a szrosztki kulturális hatás elérte a Káma és a Volga vidékét, de kizárólag csak a besenyők és az oguzok által lakott területektől északra terjedt el. Hordozójaként a kimekekkel rokon török népességet kell feltételeznünk, amely a 9. század második felében vándorolt az Urál térségébe. Ezzel kapcsolatban csak a baskírok elődei jöhetnek szóba. Vándorlásuk során minden valószínűség szerint az Urál keleti részéről, eredeti lakóhelyükről nyugat felé szorították a magyarokkal rokon ugor népek kisebb csoportjait. Ez pedig azt eredményezte, hogy a harmadik területen (*106. kép III*) ezzel a szétszóratással párhuzamosan jelentek meg a szubbotci hagyományt követő szórványok, azonban már a szrotszki kultúra elemeivel keveredve. Az ujelgi és szinyeglazovói temetők anyagában a szubbotci körhöz tartozó díszítmények egész sora jelen van, ez pedig arra utal, hogy az Urálontúlról a népesség igen gyorsan (egyetlen nemzedék alatt) vándorolt át a Fekete-tenger északi előterébe. Ezzel magya-

в Северное Причерноморье фактически в неизменном виде.

Стали ли причиной миграции древних мадьяр из исходного региона кочевники – носители сросткинской культуры, или же, как традиционно считается в исторической науке, это были печенежские и огузские племена? На этот вопрос археология пока не может дать ответ, но она может констатировать, что по следам мадьяр последовали на запад вовсе не печенеги. Серьезное влияние сросткинского культурного комплекса фиксируется в IX–X вв. на население угорского круга бассейнов Оби, Иртыша, Ишима; наблюдаем его и западнее – в Приуралье и Зауралье.

Поиск вероятной прародины древних мадьяр – «страны Дентумогер», в контексте генезиса субботцевского культурного комплекса также усложняется. Мы выделили несколько обязательных условий:

1) тесный контакт со всаднической культурой огузо-печенежской и тюркской традиции, обусловивший заимствование протомадьярами типов стремян, удил и украшений сбруи;
2) культурный контакт со среднеазиатской торевтикой и кимаками Верхнего Прииртышья;
3) опосредованный канал культурных связей с танским Китаем, возможно, через импорт шелка.

Это очерчивает довольно большой регион поиска – на юге условного треугольника между реками Тобол и Иртыш (*рис. 108*), что останется перспективой дальнейших исследований.

Ни одна дальняя миграция народов не происходила без заметных, а иногда и кардинальных трансформаций их культурного и этнического облика, происходящих под давлением внутренних и внешних факторов. Древние венгры не стали исключением, утратив в процессе переселения наиболее яркие культурные признаки раннесредневековых угорских народов Сибири – лепную посуду, самобытные зооморфные украшения, амулеты и шумящие подвески. Им на смену пришли элементы престижной ремесленной культуры кочевников евразийской степи и оседлого населения Европы.

Особое значение памятников типа Субботцев для древневенгерской археологии обусловлено

rázható az, hogy egy egész sor tárgy gyakorlatilag változatlan formában került át erre a területre.

Vajon a korai magyarság eredeti szálláshelyéről történt elvándorlásának kiváltóiként a szrotszki kultúra nomád hordozóit kell-e tekintenünk, vagy pedig a történetírás által hagyományosan feltételezett besenyő és oguz törzseket? Erre a kérdésre a régészet egyelőre nem tud választ adni, azt viszont megállapíthatja, hogy nyugat felé haladva nem a besenyők leletei ismertek a magyarok nyomában. A 9–10. században a szrotszki kultúra igen erős hatása mutatható ki az Ob, Irtis és Isim folyók völgyében élő ugor körhöz tartozó népesség hagyatékában, és ezt figyelhetjük meg még nyugatabbra, az Urál keleti és nyugati előterében is.

A korai magyarság valószínűsíthető őshazájának, Dentümogyernek a keresése a szubbotci lelettípus megszületésével ugyan bonyolultabbá vált, de ezen a téren is meghatároztunk néhány biztos alapvetést:

1) szoros kapcsolat az oguz–besenyő lovas kultúrával és azzal a török tradícióval, amelynek révén a magyarok elődei átvehették a kengyelek, zablák és lószerszámdíszek egyes típusait;
2) kulturális kapcsolat a közép-ázsiai díszítőművészettel és az Irtis felső folyásának környékén élő kimekekkel;
3) közvetett kulturális kapcsolat a Tang-kori Kínával, amely valószínűleg a selyemimporton keresztül valósult meg.

Ez egy meglehetősen nagy régiót jelöl ki, délen feltételezhetően a Tobol és az Irtis folyók közötti háromszögig (*108. kép*), amely a további kutatások számára jelent perspektívát.

Egyetlen nagy távolságot megtevő népvándorlás sem zajlott le az abban résztvevő népesség kulturális és etnikai jellegének – olykor akár jelentős – megváltozása nélkül, amely belső és külső tényezők hatására következett be. A korai magyarság sem volt kivétel, így vándorlásuk során elveszítették Szibéria kora középkori ugor népeinek legmarkánsabb kulturális jellemzőit: a kézzel formált kerámiát, a sajátos állatalakos díszítményeket, amuletteket és csörgős csüngőket. Ezeket folyamatosan felváltották az eurázsiai sztyepp nomádjaihoz, valamint az Európa letelepült lakosságának kultúrájához köthető magas presztízsű műhelyek tárgyai.

именно их промежуточной позицией между хорошо исследованной культурой венгров эпохи обретения родины (X в.) и пока остающейся загадкой культурой исходного региона миграции в Зауралье. Материалы из погребений мадьяр Этелькёза выступают тем мостиком, который позволяет нам связать воедино исследования археологов Европы и юга Сибири. Наряду с поиском новых памятников, такая программа исследований несомненно должна включать интенсификацию изучения уже накопленного материала путем использования археометрических и естественнонаучных методов: спектрального и технологического анализа предметов из металла, всестороннее изучение антропологических и остеологических материалов, включая анализы ДНК, радиокарбонный и стронциевый (см. Türk 2012a). Сегодня мы лишь открываем новую страницу в истории исследований, а её наполнение новыми открытиями и знаниями зависит от множества факторов, в т.ч. и незаменимой для археолога удачи.

A korai magyarokkal foglalkozó régészetben az a tény ad különleges jelentőséget a szubbotci típus emlékeinek, hogy közbenső, összekötő pozíciót foglalnak el egyrészt a jól kutatott honfoglalás kori (10. századi) kultúra, valamint a vándorlásuk kiindulási területe szempontjából továbbra is kérdéses urálontúli régió hagyatéka között. Etelköz magyar sírjainak leletei alkotják azt a kis hidat, amely lehetőséget biztosít számunkra, hogy összekapcsoljuk az Európában és Szibéria déli részén dolgozó régészek kutatásait. Az új leletek kimutatásával párhuzamosan a kutatási programnak magába kell foglalnia a már feltárt leletek intenzívebb archaeometriai és természettudományos módszerekkel történő vizsgálatát. Ilyen a fémből készült tárgyak anyagösszetételi és készítéstechnikai elemzése, illetve az antropológiai és csonttani hagyaték sokoldalú kutatása, beleértve a DNS-, a radiokarbon- és a stronciumizotópos vizsgálatokat (ld. Türk 2012a). Ma csupán egy új lapot nyitunk a kutatástörténetben, azonban ennek az oldalnak új felfedezésekkel és ismeretekkel való megtöltése egy sor tényezőtől függ, többek között a régészek számára nélkülözhetetlen szerencsétől is.

БИБЛИОГРАФИЯ

BIBLIOGRÁFIA

ИСТОЧНИКИ / FORRÁSOK

Annales Bertiniani 1883: *Annales Bertiniani.* Hannoverae 1883.

Anonymus 1975: Anonymus: *Gesta Hungarorum* (Ford.: Pais D.) Budapest 1975.

Bozoyan 2006: Bozoyan, A.: La Vie Arménienne de Saint Étienne de Sougdaia. In: *La Crimée entre Byzance et le khaganat Khazar.* Éd.: Zuckerman, C. Paris 2006, 87–107.

Bresslau 1934: Bresslau, H.: Annales ex Annalibus Iuvavensibus Antiquis Excerpti. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*. 30 (1934) 727–744.

Chronica Hungarorum 1883: Chronica Hungarorum. *Historiae Hungaricae fontes domestici* 2, 1883.

Constantine Porphyrogenitus 1967: Constantine Porphyrogenitus: *De administrando imperio*. Ed.: Moravcsik, Gy. Transl.: Jenkins, R. J. H. Washington 1967.

Csicsurov / Чичуров 1980: Чичуров, И. С.: *Византийские исторические сочинения. «Хронография» Феофана, «Бревиарий» Никифора. Тексты, перевод, комментарий.* Москва 1980.

Golb–Pritsak 1982: Golb, N. – Pritsak, O.: *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*. New York 1982.

Gyejanyija vengrov / Деяния венгров 2007: «Деяния венгров» магистра П., которого называют Анонимом. Перевод В. И. Матузовой, вступительная статья и комментарии М. К. Юрасова. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. Санкт-Петербург 2007:1–2, 87–98.

HKÍF 1995: *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szerk.: Kristó Gy. Szeged 1995.

Ibn Hauqal 1964: Ibn Hauqal: *Configuration de la terre.* Paris 1964.

Hudūd al-'Ālam / Худуд ал-'Алем 1930: *Худуд ал-'Алем. Рукопись Туманского* (изд.: В. Бартольд). Ленинград 1930.

Isztrin / Истрин 1920: Истрин, В. М.: *Книги временные и образные Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе.* Петроград 1920:1.

Ivanov 2006: Ivanov, S.: The Slavonic Life of Saint Stefan of Surozh. In: *La Crimée entre Byzance et le Khaganat Khazar*. Éd.: Zuckerman, C. Paris 2006, 109–167.

Jagics / Ягич 1893: Ягич, И. В.: Вновь найденное свидетельство о деятельности Константина Философа, первоучителя славян св. Кирилла. *Сборник отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук* 54 (1893) 1–44.

Jauber 1975: Jauber, P. A.: *La geographie d'Edrisi.* Amsterdam 1975:1–2.

Jurgevics / Юргевич 1863: Юргевич, В.: Рассказ римско-католического миссионера доминиканца Юлиана о путешествии в страну приволжских Венгерцев, совершенном перед 1235 годом и письма папы Бенедикта XII к хану Узбеку, его жене Тайдолю и сыну Джанибеку в 1340 году. *Записки Одесского Общества Истории и Древностей* 5 (1863) 998–1006.

Konsztantyin Bagrjanorodnij / Константин Багрянородный 1991: Константин Багрянородный: *Об управлении империей.* Ред.: Литаврин, Г. Г. – Новосельцев, А. П. Москва 1991.

Kovaljevszkij / Ковалевский 1956: Ковалевский, А. П.: *Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 911–922 гг.* Харьков 1956.

al-Kūfī / ал-Куфи 1981: Абу Мухаммад Ахмад ибн А'сам ал-Куфи: *Книга завоеваний (извлечения по истории Азербайджана VII—IX вв.)*. Пер.: Буниятов, З. М. Баку 1981.

Latisev / Латышев 1948: Латышев, В. В.: Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. *Вестник древней истории* 1948:4, 225–298.

Mango–Scott 1997: Mango, C. – Scott, R.: *The Chronicle of Theophanes Confessor*. Oxford 1997.

Masudi 1962: Masudi: *Les prairies d'or*. Paris 1962/1.

Minorsky 1937: Minorsky, V.: *Hudud al-'Alam: The Regions of the World. A Persian Geography, 372 A.H. – 982 A.D*. London 1937.

Movszesz Kalankatuaci / Мовсэс Каланкатуаци 1984: *Мовсес Каланкатуаци. История страны Алуанк.* Пер.: Смбатян, Ш. В. Ереван 1984.

Nazarenko / Назаренко 1993: Назаренко, А. В.: *Немецкие латиноязычные источники IX–XI вв.: Тексты, перевод, комментарий.* Москва 1993.

Perels–Laehr 1928: Perels, E. – Laehr, G.: *Anastasii Bibliothecarii epistolae sive praefationes*. Monumenta Germaniae Historica 7. Berlin 1928, 395–442.

PSzRL / ПСРЛ 2001: *Полное собрание русских летописей*. Москва 2001:1–2.

Reginonis abbatis 1890: *Reginonis abbatis Prumiensis chronicon cum continuatione treverensi.* Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Germanicarum. Hannoverae 1890.

Rerum Hungaricarum 1849: *Rerum Hungaricarum.* Monumenta Arpadiana. Sangalli 1849.

Simonis de Keza 1999: Simonis de Keza: *Gesta Hungarorum*. Budapest 1999.

Zsityije / Житие 1865: Житие и перенесение мощей св. Климента. В: Погодин, М. П. (ред.): *Кирилло-Мефодиевский сборник.* Москва 1865, 327–342.

Zsityije / Житие 1999: *Житие Константина-Кирилла*. Пер.: Мошкова, Л. В. – Турилов, А. А. Библиотека литературы Древней Руси. Т. 2: XI–XII века. Ред.: Лихачев, Д. С. – Дмитриева, Л. А. – Алексеева, А. А. – Понырко, Н. В. Санкт-Петербург 1999, 66–81.

ЛИТЕРАТУРА / IRODALOM

Abizova–Rjabceva / Абызова–Рябцева 2008: Абызова, Е. – Рябцева, С.: О находках предметов ременной и сумочной гарнитуры средневекового времени с городища Екимауцы в Молдове. *Tyragetia* 2008:II (17) № 1. 311–318.

Adamov / Адамов 2000: Адамов, А. А.: *Новосибирское Приобье в X–XIV вв.* Тобольск–Омск 2000.

Afanaszjev / Афанасьев 1987: Афанасьев, Г. Е.: *Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона (аланский вариант салтово-маяцкой культуры).* Археологические открытия на новостройках 2. Ред.: Мунчаев, Р. М. – Седов, В. В. – Афанасьев, Г. Е. Москва 1987.

Afanaszjev / Афанасьев 1993: Афанасьев, Г. Е.: *Донские аланы. Социальные структуры алано-ассо-буртасского населения Среднего Дона.* Москва 1993.

Ahmerov / Ахмеров 1955: Ахмеров, Р. Б.: Могильник близ г. Стерлитамака. *Советская археология.* 22 (1955) 153–176.

Ajbabin / **А**йбабин 1999: Айбабин, А. И.: *Этническая история ранневизантийского Крыма.* Симферополь 1999.

Ajbabin–Hajregyinova / Айбабин–Хайрединова 2008: Айбабин, А. И. – Хайрединова, Э. А.: *Могильник у села Лучистое.* Симферополь 2008.

Akszjonov / Аксёнов 1997: Аксёнов, В. С.: К вопросу об этнической принадлежности захоронений с конем Нетайловского могильника. *Вісник Харківського державного університету* № 396: Історія 29 (1997) 31–37.

Akszjonov / Аксёнов 1998: Аксёнов, В. С.: Новые находки коньковых подвесок в салтовских захоронениях на Харьковщине. *Finno-Ugrica* 1 (1998) 3–12.

Akszjonov / Аксёнов 2001: Аксёнов, В. С.: Редкий тип бляшек-амулетов из Верхнесалтовского катакомбного могильника. В: *Культуры Евразийских степей второй половины I тыс. н.э. (из истории костюма).* Ред.: Сташенков, Д. А. Самара 2001:2, 132–140.

Akszjonov / Аксёнов 2011: Аксёнов, В. С.: Новые материалы к вопросу о мадьяро-салтовских контактах в Верхнем Подонцовье. В: *Мадяри в Середньому Подніпров'ї.* Археологія і давня історія України 7 (2011) 133–143.

Akszjonov–Tortika / Аксёнов–Тортика 2001: Аксёнов, В. С. – Тортика, А. А.: Протоболгарские погребения Подонья и Придонечья VIII–X вв.: проблема поливариантности обряда и этноисторической интерпретации. *Степи Европы в эпоху средневековья* 2 (2001) 191–218.

Alekszejeva / Алексеева 1971: Алексеева, Е. П.: *Древняя и средневековая история Карачаево-Черкесии. Вопросы этнического и социально-экономического развития.* Москва 1971.

Alihova / Алихова 1969: Алихова, А. Е.: *Материальная культура средне-цнинской мордвы VIII–XI вв.* Саранск 1969.

Androscsuk / Андрощук 2013: Андрощук, Ф. А.: *Мечи викингов.* Киев 2013.

Arbman 1940: Arbman, H.: *Birka I: Untersuchungen und Studien. Die Gräber: Taffeln*. Uppsala–Stockholm 1940.

Arne 1914: Arne, T. J.: *La Suede et l'Orient*. Uppsala 1914.

Arszlanova / Арсланова 1969: Арсланова, Ф. Х.: Погребения тюркского времени в Восточном Казахстане. В: *Культура древних скотоводов и земледельцев Казахстана.* Ред.: Акишев, К. А. Алма-Ата 1969, 43–57.

Arszlanova / Арсланова 2013: Арсланова, Ф. Х.: *Очерки средневековой археологии Верхнего Прииртышья.* Труды Филиала Института археологии им. А. Х. Маргулана 3. Астана 2013.

Artamonov / Артамонов 1935: Артамонов, М. И.: Рец.: Zakharow A., Arendt W.: Studia Levedica. Archaeologischer Beitrag zur Geschichte der Altungarn im IX. Jh. Budapest, 1934. В: *Проблемы истории докапиталистических обществ* 9–10 (1935) 243–246.

Artamonov / Артамонов 1958: Артамонов, М. И.: Саркел-Белая Вежа. В: *Труды Волго-Донской археологической экспедиции* 1. Материалы и исследования по археологии СССР 62 (1958) 7–84.

Artamonov / Артамонов 2002: Артамонов, М. И.: История хазар. Санкт-Петербург 2002.[2]

Artamonova / Артамонова 1963: Артамонова, О. А.: Могильник Саркела-Белой Вежи. *Труды Волго-Донской археологической экспедиции* 3. Материалы и исследования по археологии СССР 109 (1963) 9–215.

Arwidsson 1989: Arwidsson, G.: Die Münzen der Gräber von Birka. In: *Birka* II: 3. *Systematische Analysen der Gräberfunde. K. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.* Uppsala 1989, 137–142.

Atavin / Атавин 1996*:* Атавин, А. Г.: Погребения VII – начала VIII вв. из Восточного Приазовья. В: *Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э.* Ред.: Сташенков, Д. А. Самара 1996, 208–264.

Babenko / Бабенко 1905: Бабенко, В. А.: Дневники раскопок Верхне-Салтовского могильника. В: *Сборник Харьковского историко-филологического общества* 16 (1905) 553–577.

Bagautgyinov–Bogacsov–Zubov / Багаутдинов–Богачёв–Зубов 1998: Багаутдинов, Р. С. – Богачёв, А. В. – Зубов, С. Э.: *Праболгары на Средней Волге. У истоков истории татар Волго-Камья.* Самара 1998.

Bagautgyinov–Bogacsov–Zubov / Багаутдинов–Богачёв–Зубов 2006: Багаутдинов, Р. С. – Богачёв, А. В. – Зубов, С. Э.: Средневековые комплексы могильника Просвет I. *Вопросы археологии Поволжья* 4 (2006) 400–410.

Bajar / Баяр 2004: Баяр, Д.: Новые археологические раскопки на памятнике Бильгэ-кагана. *Археология, этнография и антропология Евразии* 4 (2004) 73–84.

Balabanova / Балабанова 2005: Балабанова, М. А.: Антропология населения Нижнего Поволжья (кон. V – 1-я пол. IX в.). *Степи Европы в эпоху средневековья* 4 (2005) 55–72.

Balahuri–Aliskevics / Балагурі–Алишкевич 1999: Балагурі, Е. А. – Алишкевич, Я. А.: Старожитності Верхнього Потисся періоду віднайдення угорцями батьківщини (нові аспекти та концепції). *Науковий вісник Ужгородського університету.* Серія: Історія 3 (1999) 106–112.

Bálint / Балинт 1972: Балинт, Ч.: Погребения с конями у венгров в IX–X вв. В: *Проблемы археологии и древней истории угров.* Ред.: Смирнов, А. П. и др. Москва 1972, 176–188.

Bálint 1989: Bálint, Cs.: *Die Archäologie der Steppe: Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jh*. Wien–Köln 1989.

Bálint 1991: Bálint, Cs.: *Südungarn im 10. Jahrhundert.* Studia Archaeologica 11. Budapest 1991.

Bálint 2000: Bálint, Cs.: Byzantinisches zur Herkunftsfrage des vielteiligen Gürtels. In: *Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe im 6.–7. Jahrhundert.* Hrsg.: Bálint, Cs. Budapest 2000, 99–162.

Balogh 2004: Balogh, L.: The Ugri allies of Heraclius. *Chronica* 4 (2004) 8–14.

Balogh 2005: Balogh, L.: Notes on the Western Turks in the Work of Theophanes Confessor. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungarica* 2 (2005) 187–195.

Baraba / Бараба 1988: *Бараба в тюркское время.* Новосибирск 1988.

Baranov / Баранов 1990: Баранов, И. А.: *Таврика в эпоху раннего средневековья.* Киев 1990.

Baulo–Marsak–Fjodorova / Бауло–Маршак–Фёдорова 2004: Бауло, А. В. – Маршак, Б. И. – Фёдорова, Н. В.: Серебряные блюда с реки Войкар. *Археология, этнография и антропология Евразии* 18 (2004) 107–114.

Belavin–Ivanov–Krilaszova / Белавин–Иванов–Крыласова 2009: Белавин, А. М. – Иванов, В. А. – Крыласова, Н. Б.: *Угры Предуралья в древности и средние века.* Уфа 2009.

Belavin–Krilaszova / Белавин–Крыласова 2008: Белавин, А. М. – Крыласова, Н. Б.: *Древняя Афкула: археологический комплекс у с. Рождественск.* Пермь 2008.

Benda 1965: Benda, K.: Současný stav studia zlatých nádob pokladu ze Sânnicolăul Mare (Nagyszentmiklós). *Slovenská archeológia* 13:2 (1965) 399–414.

Bende–Lőrinczy–Türk 2002: Bende L. – Lőrinczy G. – Türk A.: Honfoglalás kori temetkezés Kiskundorozsma-Hosszúhát-Halomról (Eine landnahmezeitliche Bestattung von Kiskundorozsma-Hosszúhát-Hügel). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 8 (2002) 351–402.

Benkő 1992/93: Benkő, M.: Burial masks of Eurasian mounted nomad peoples in the migration period (1st millennium A. D.). *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungarica* 46:2–3 (1992/93) 113–131.

Benkő 2003: Benkő, M.: Aranymaszkos ősmagyar vezéri sír. A korobcsinói leletről (a Dnyeper középső folyásánál). *Antik Tanulmányok* 47 (2003) 111–125.

Bezuglov–Naumenko / Безуглов–Науменко 1999*:* Безуглов, С. И. – Науменко, С. А.: Новые находки византийских и иранских импортов в степях Подонья. *Донская археология* 1 (1999) 35–42.

Bezverhij / Безверхий 1990: Безверхий, А. П.: Датировка и этническая принадлежность кочевнического погребения у с. Преображенка. В: *Исследования по археологии Поднепровья.* Ред.: Ковалёва, И. Ф. Днепропетровск 1990, 119–123.

Bezverhij / Безверхий 1991: Безверхий, А. П.: Средневековые кочевнические памятники Правобережья Днепра. В: *Проблемы археологии Поднепровья.* Ред.: Ковалёва, И. Ф. Днепропетровск 1991, 119–130.

Bibikov / Бибиков 2003: Бибиков, М. В.: Византийские источники. В: *Древняя Русь в свете зарубежных источников.* Ред.: Мельникова, Е. А. Москва 2003, 69–168.

Bíró–Langó–Türk / Биро–Ланго–Тюрк 2009: Биро, А. – Ланго, П. – Тюрк, А.: Роговые накладки лука Карпатской котловины X–XI вв. *Степи Европы в эпоху средневековья* 7 (2009) 407–440.

Biszembajev / Бисембаев 2003: Бисембаев, А. А.: *Археологические памятники кочевников средневековья Западного Казахстана (VIII–XVIII вв.).* Уральск 2003.

Bjelik / Бєлік 2002: Бєлік, О. О.: Поясні набори із салтівських пам'яток як індикатор салтово-мадярських контактів. *Археологія* 2002:2, 109–114.

Bjeloribkin / Белорыбкин 2001: Белорыбкин, Г. Н.: Мода на украшения на территории Верхнего Посурья в IX–XI вв. В: *Культуры евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. (из истории костюма).* Ред.: Сташенков, Д. А. Самара 2001:1, 214–225.

Blifeld / Бліфельд 1965: Бліфельд, Д. І.: Давньоруський могильник в Чернігові. *Археологія* 18 (1965) 105–138.

Blifeld / Бліфельд 1977: Бліфельд, Д. І.: *Давньоруські пам'ятки Шестовиці.* Київ 1977.

Bogacsov–Francuzov / Богачёв–Французов 2012: Богачёв, А. В. – Французов, Д. А.: *Костюм праболгар Среднего Поволжья. Конец VII – начало X в.* Самара 2012.

Bogyanszkij / Бодянский 1863: Бодянский, О.: Кирилл и Мефодий. *Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете* 2 (1863) 1–224.

Bokij–Pletnyova / Бокий–Плетнёва 1988: Бокий, Н. М. – Плетнёва, С. А.: Захоронение семьи воина-всадника X в. в бассейне Ингула. *Советская археология* 1988:2, 99–115.

Bokij–Pletnyova 1989: Bokij, N. M. – Pletnyova, Sz. A.: Nomád harcos család 10. századi sírjai az Ingul folyó völgyében (Gräber einer nomadischen Kriegerfamilie aus dem 10. Jh. im Ingul-Flußtal). *Archaeologiai Értesítő* 116 (1989) 86–97.

Bonev–Doncseva / Бонев–Дончева 2011: Бонев, С. – Дончева, С.: *Старобългарски производствен център за художествен метал при Новосел, Шуменско.* Велико Търново 2011.

Boriszov–Lukonyin / Борисов–Луконин 1963: Борисов, Л. Я. – Луконин, В. Г.: *Сасанидские геммы.* Ленинград 1963.

Botalov / Боталов 1987: Боталов, С. Г.: Курганы у оз. Синеглазово (по раскопкам Н. К. Минко и С. А. Гатцука). В: *Ранний железный век и средневековье Урало-Иртышского междуречья.* Ред.: Зданович, Г. Б. Челябинск 1987, 105–119.

Botalov / Боталов 1988: Боталов, С. Г.: Культурно-хронологическая принадлежность Синеглазовских курганов. В: *Проблемы археологии Урало-Казахстанских степей*. Ред.: Зданович, Г. Б. Челябинск 1988, 126–140.

Botalov / Боталов 2000: Боталов, С. Г.: Поздняя древность и раннее средневековье. В: *Древняя история Южного Зауралья.* Ред.: Иванова, Н. О. Челябинск 2000:2, 207–430.

Botalov / Боталов 2012: Боталов, С. Г.: Новые аспекты и перспективы в исследовании проблемы «Magna Hungaria». *Вестник Челябинского государственного университета* 50 (2012) 128–146.

Botalov / Боталов 2013: Боталов, С. Г.: Некоторые аспекты уральской мадьярской проблемы. В: *II-й Международный Мадьярский симпозиум.* Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 139–166.

Botalov–Grudocsko / Боталов–Грудочко 2011: Боталов, С. Г. – Грудочко, И. В.: Новые материалы по культорогенезу средневекового населения Южного Урала (по материалам могильников Уелги и Синеглазово). В: *Мадяри в Середньому Подніпров'ї.* Археологія і давня історія України 7 (2011) 79–99.

Botalov–Lukinih–Tyigyeman / Боталов–Лукиных–Тидеман 2011: Боталов, С. Г. – Лукиных, А. А. – Тидеман, Е. В.: Погребальный комплекс могильника Уелги – новый средневековый памятник в Южном Зауралье. *Челябинский гуманитарий* 15 (2011) 104–114.

Bubenok / Бубенок 2008: Бубенок, О. Б.: Алани і мадяри в Лебедії. *Східний світ* 2 (2008) 54–70.

Bubenok / Бубенок 2011: Бубенок, О. Б.: Мадяри у степах Приазов'я (до питання про локалізацію країни Лебедії). *Україна в Центрально-Східній Європі* 11 (2011) 135–161.

Budinský-Krička 1959: Budinský-Krička, V.: *Slovanské mohyly v Skalici.* Bratislava 1959.

Bunardžić 1985: Bunardžić, R.: *Čelarevo. Risultati delle ricerche nelle necropoli dell' alto medioevo.* Roma 1985.

Butanajev–Hudjakov / Бутанаев–Худяков 2000: Бутанаев, В. Я. – Худяков, Ю. С.: *История енисейских кыргызов.* Абакан 2000.

Chalikov 1986 Chalikov, A. H.: Auf der Suche nach "Magna Hungaria". *Hungarian Studies* 2 (1986) 189–215.

Chalikova–Chalikov 1981: Chalikova, E. A. – Chalikov, A. H.: *Altungarn an der Kama und im Ural. Das Gräberfeld von Bolschie Tigani.* Régészeti Füzetek 21 (2. évf.) Budapest 1981.

Childs-Johnson 1998: Childs-Johnson, E.: Jade as material and epoch. In: *China, 5000 years innovation and trasformation in the arts.* Eds.: Brinker, H. et al. New York 1998, 55–68.

Chorvátová 2004: Chorvátová, H.: K relatívnej chronológii pohrebiska Staré Město v polohe Na valách. *Acta Historica Neosoliensia* 7 (2004) 199–235.

Chorvátová 2007. Chorvátová, H.: Horizonty byzantsko-orientálneho šperku na tzv. vel'komoravských pohrebiskách. In: *Byzantská kultúra a Slovensko.* Zborník Slovenského Národného Múzea Archeológia. Supplementum 2 (2008) 83–102.

Chorvátová 2008: Chorvátová, H.: Gombíky s tepanou výzdobou. *Zborník Slovenského Národného Múzea* 102 (2008) 153–170.

Curta 2013: Curta, F.: The image and archaeology of the Pechenegs. *Banatica* 23 (2013) 143–202.

Csernenko / Черненко 2006: Черненко, О. Є.: Про один тип «речей-гібридів» із Шестовицького могильника. В: *Русь на перехресті світів: (Міжнародні впливи на на формування давньоруської держави IX–XI ст.).* Ред.: Толочко, П. П. Чернігів 2006, 206–211.

Cshaidze / Чхаидзе 2008: Чхаидзе, В. Н.: *Таматарха. Раннесредневековый город на Таманском полуострове.* Москва 2008.

Csirkov / Чирков 1990: Чирков, А. Ю.: Новые данные о поздних кочевниках Среднего Попрутья. В: *Археологические исследования молодых ученых Молдавии.* Ред.: Дергачёв, В. А. Кишинёв 1990, 158–168.

Csurilova / Чурилова 1986: Чурилова, Л. Н.: Погребение с серебряной маской у села Манвеловка на Днепропетровщине. *Советская археология* 1986:4, 261–266.

Csurilova / Чурилова 1990: Чурилова, Л. В.: Комплекс предметів з середньовічного поховання поблизу с. Коробчино Криничанського району Дніпропетровської області. В: *Охорона та охоронні дослідження пам'яток археології на Україні в 1989 р.: ТДК.* Ред.: Воляник, В. К. Вінниця 1990, 84–85.

Csurilova–Hodasz / Чурилова–Ходас 2011: Чурилова, Л. Н. – Ходас, В. А.: Древневенгерские памятники в коллекции Днепропетровского национаьного исторического музея им. Д. И. Яворницкого. В: Мадяри в Середньому Подніпров'ї. *Археологія і давня історія України* 7 (2011) 100–104.

Daim 2000: Daim, F.: "Byzantinische" Gürtelgarnituren des 8. Jahrhunderts. In: *Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt*. Hrsg.: Daim, F. Innsbruck 2000, 77–204.

Danyiljevics / Данилевич 1905: Данилевич, В. Е.: Карта монетных кладов и находок единичных монет в Харьковской губернии. В: *Труды XII Археологического съезда.* Москва, 1905:1, 374–410.

Darkevics / Даркевич 1974: Даркевич, В. П.: Ковш из Хазарии и тюркский героический эпос. *Краткие сообщения Института археологии* 140 (1974) 28–33.

Darkevics / Даркевич 1976: Даркевич, В. П.: *Художественный металл Востока VIII–XIII. вв. Произведения восточной торевтики на территории Европейской части СССР и Зауралья.* Москва 1976.

Dekan 1981: Dekan, J.: *Moravia Magna: The great Moravian empire, its art and times*. Minneapolis 1981.

Dienes 1972: Dienes I.: *A honfoglaló magyarok.* Budapest 1972.

Dienes 1973: Dienes I.: Honfoglalás kori veretes tarsoly Budapest-Farkasrétről (Beschlagverzierte landnahmezeitliche Tasche von Budapest-Farkasrét). *Folia Archaeologica* 24 (1973) 179–217.

Dmitrijev / Дмитриев 2003: Дмитриев, А. В.: Могильник Дюрсо – эталонный памятник древностей V–IX веков. В: *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья.* Отв. ред.: Макарова, Т. И. – Плетнёва, С. А. Москва 2003, 200–206.

Dobroljubszkij / Добролюбский 1986: Добролюбский, А. О.: *Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья.* Киев 1986.

Dobroljubszkij–Szmirnov / Добролюбський–Смирнов 2011: Добролюбський, А. О. – Смирнов, І. О.: *Кочовики південно-західної України в X–XVII століттях.* Київ–Миколаїв 2011.

Dobzsanszkij / Добжанский 1990: Добжанский, В. Н.: *Наборные пояса кочевников Азии.* Новосибирск 1990.

Doncseva-Petkova / Дончева-Петкова 2005: Дончева-Петкова, Л.: *Одърци: Некрополи от XI век.* София 2005.

Drevnyetyurkszkij szlovar / Древнетюркский словарь 1969: *Древнетюркский словарь.* Ленинград 1969.

Engovatova–Dobrovolszkaja–Antyipina–Zajceva / Энговатова–Добровольская–Антипина–Зайцева 2013: Энговатова, А. В. – Добровольская, М. В. – Антипина, Е. Е. – Зайцева, Г. И.: Коллективные захоронения в Ярославле. Реконструкция системы питания на основе результатов изотопного анализа. *Краткие сообщения Института археологии* 228 (2013) 96–115.

Eniosova 2012: Eniosova, N. V.: Tracing the routes of silver procurement to the early urban centre Gnezdovo in the 10th/early 11th centuries. In: *Die Archäologie der frühen Ungarn: Chronologie, Technologie und Methodik*. Hrsg.: Tobias, B. Mainz 2012, 261–277.

Erdélyi / Эрдейи 1961: Эрдейи, И.: «Большая Венгрия». *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 13 (1961:3) 307–320.

Erdélyi 1961a: Erdélyi I.: Újabb adatok a tarsolylemezek stílusának elterjedéséhez Kelet-Európában (Neuere Angaben zur Verbreitung des Taschenblechstils in Osteuropa). *Archaeologiai Értesítő* 88 (1961) 95–100.

Erdélyi 1977: Erdélyi, I.: Les anciens Hongrois ont-ils été dans dans la région du Kouban? In: *Les anciens Hongrois et les ethnies voisines à l'Est*. Éd.: Erdélyi, I. Budapest 1977, 249–252.

Erdélyi / Эрдели 1983: Эрдели, И.: Кабары (кавары) в Карпатском бассейне. *Советская археология* 1983:4, 174–181.

Erdélyi / Эрдели 1984: Эрдели, И.: Венгры на Дону. В: *Маяцкое городище. Труды советско-болгарско-венгерской экспедиции.* Ред.: Плетнёва, С. А. Москва 1984, 20–26.

Erdélyi 1989: Erdélyi I.: A fordító hozzászólása N. M. Bokij és Sz. A. Pletnyova cikkéhez. *Archaeologiai Értesítő* 116 (1989) 98.

Erdélyi 2002: Erdélyi I.: *A magyar honfoglalás és előzményei.* Budapest 2002.

Erdélyi 2004: Erdélyi I.: *Őseink nyomában. A magyar őstörténet kutatása a XX. században.* Budapest 2004.

Erdélyi 2008: Erdélyi I.: *Scythia Hungarica – A honfoglalás előtti magyarság régészeti emlékei. Régészeti tanulmányok*. Budapest 2008.

Etyimologicseszkij szlovar / Этимологический словарь 1997: *Этимологический словарь тюркских языков* 5. Москва 1997.

Feltham 2010: Feltham, H.: Lions, Silks and Silver: The Influence of Sasanian Persia. *Sino-Platonic Papers* 206 (2010) 1–51.

Fettich 1929: Fettich, N.: *Bronzeguss und Nomadenkunst auf Grund der ungarländischen Denkmäler. Mit einem Anhang von L. Bartucz über die anthropologischen Ergebnisse der Ausgrabungen von Mosonszentjános, Ungarn.* Prague 1929.

Fettich 1937: Fettich N.: A honfoglaló magyarság fémművessége (Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn). *Archaeologia Hungarica* 21. Budapest 1937.

Fihol / Фіголь 1997: Фіголь, М.: *Мистецтво стародавнього Галича.* Київ 1997.

Filipcsenko / Филипченко 1959: Филипченко, В. А.: Погребение X в. в Астраханской области у с. Лапас. *Советская археология* 1959:2, 239–242.

Fjedotov / Федотов 1996: Федотов, М. Р.: *Этимологический словарь чувашского языка* 1. Чебоксары 1996.

Fjodorov / Фёдоров 1953: Фёдоров, Г. Б.: Городище Екимауцы (работа Славяно-Днестровской экспедиции в 1951 г.). *Краткие сообщения Института археологии* 50 (1953) 104–124.

Fjodorov / Фёдоров 1953a: Фёдоров, Г. Б.: Славяне Поднестровья. В: *По следам древних культур. Древняя Русь.* Ред.: Фёдоров, Г. Б. Москва 1953, 121–154.

Fjodorov / Фёдоров 1974: Фёдоров, Г. Б.: Древнерусская культура Поднестровья. В: *Древняя культура Молдавии.* Ред.: Зеленчук, В. С. Кишинёв 1974, 109–126.

Fjodorov-Davidov / Фёдоров-Давыдов 1966: Фёдоров-Давыдов, Г. А.: *Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники.* Москва 1966.

Fjodorova / Фёдорова 2003: Фёдорова, Н. В.: Торевтика Волжской Болгарии. Серебряные изделия X–XIV. вв. из зауральских коллекций. *Труды Камской археологической экспедиции* 3 (2003) 138–153.

Fjodorova-Davidova / Фёдорова-Давыдова 1969: Фёдорова-Давыдова, Э. А.: Погребение знатной кочевницы в Оренбургской области. *Материалы и исследования по археологии СССР* 169 (1969) 262–266.

Fljorov / Флёров 1994 (1995): Флёров, В. С.: Правобережное Цимлянское городище в свете раскопок 1987–1988, 1990 гг. *Материалы и исследования по археологии, истории и этнографии Таврии* 4 (1994; на обложке: 1995) 441–491.

Fljorov / Флёров 2000: Флёров, В. С.: *Аланы Центрального Предкавказья V–VIII веков: обряд обезвреживания погребённых.* Москва 2000.

Fljorova / Флёрова 2000: Флёрова, В. Е.: Костяные детали луков, колчанов и налучий Белой Вежи. *Степи Европы в эпоху средневековья* 1 (2000) 101–116.

Fljorova / Флёрова 2001: Флёрова, В. Е.: *Образы и сюжеты мифологии Хазарии.* Иерусалим–Москва 2001.

Fodor / Фодор 1972: Фодор, И.: К вопросу о погребальном обряде древних венгров. В: *Проблемы археологии и древней истории угров.* Ред.: Смирнов, А. П. и др. Москва 1972, 176–188.

Fodor 1977: Fodor, I.: *Altungarn, Bulgarotürken und Ostslawen in Südrussland (archäologische Beiträge)*. Szeged 1977.

Fodor 1982: Fodor, I.: *Die grosse Wanderung der Ungarn vom Ural nach Pannonien.* Budapest 1982.

Fodor 2007: Fodor, I.: Olmin Dvor: Bemerkungen zu einem Ortsnamen der Russischen Urchronik. *Folia Archaeologica* 53 (2007) 193–202.

Fodor / Фодор 2008: Фодор, И.: Древние венгры и Северный Кавказ. In: *Hungaro-Russica III: История и культура Евразийской степи.* Ред.: Васильев, Д. Д. Москва 2008, 37–52.

Fodor 2008a: Fodor I.: Prémkereskedelem, művészet, hitvilág. Kereskedelem és hatása őseink korában. Tradicionális kereskedelem és migráció az Alföldön. *Arany János Múzeum Közleményei* 11 (2008) 127–192.

Fodor / Фодор 2009: Фодор, И.: Аналогии в археологическом материале древних венгров и волжских болгар и их историческое значение. В: *Материалы и исследования по археологии Восточной Европы.* Ред.: Руденко, К. А. Казань 2009, 126–129.

Fodor 2009a: Fodor, I.: Ein ungarischer Fund aus dem 10. Jahrhundert in Kasan. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungarica* 3 (2009) 303–313.

Fodor 2009b: Fodor I.: *Őstörténet és honfoglalás.* Budapest 2009.

Fodor 2009c: Fodor I.: Van-e honfoglalás kori emlékanyagunkban „friss belső-ázsiai beütés”? In: *„In terra quondam Avarorum...” Ünnepi tanulmányok H. Tóth Elvira 80. születésnapjára.* Szerk.: Somogyvári Á. – V. Székely Gy. Kecskemét 2009, 61–77.

Fonyakova / Фонякова 1986: Фонякова, Н. А.: Лотос в растительном орнаменте металлических изделий салтово-маяцкой культуры VIII–IX вв. *Советская археология* 1986:3, 36–47.

Fonyakova / Фонякова 2001: Фонякова, Н. А.: Изображение одного забытого обычая на хазарском сосуде из Коцкого городка. *Донская археология* 3–4 (2001) 67–71.

Fonyakova / Фонякова 2001a: Фонякова, Н. А.: Сюжетные изображения на сосудах и поясах из Хазарии второй половины VIII–X веков. *Археология восточноевропейской лесостепи* 15 (2001) 87–93.

Fonyakova / Фонякова 2002: Фонякова, Н. А.: История изучения художественного металла племен Юго-Восточной Европы второй половины VIII – начала X в. *Хазарский альманах* 1 (2002) 189–201.

Fonyakova / Фонякова 2005: Фонякова, Н. А.: Черты иконографии и стиля изображений животных в художественном металле Хазарии VIII–IX вв. *Хазары. Евреи и славяне* 16 (2005) 372–377.

Fonyakova / Фонякова 2010: Фонякова (Чувило), Н. А.: *Прикладное искусство Хазарии второй половины VIII–X вв. по материалам художественной металлообработки.* Казань 2010.

Fonyakova / Фонякова 2012: Фонякова, Н. А.: Хазарский каганат и «золотой век» обработки кости в Восточной Европе. В: *Кочевники Евразии на пути к империи.* Ред.: Пиотровский, М. Б. Санкт-Петербург 2012, 218–223.

Gabajdullov / Габайдуллов 2004: Габайдуллов, Р. З.: Разведки в Ульяновской области. *Археологические открытия 2003 года.* Москва 2004, 311–312.

Gabujev / Габуев 2005: Габуев, Т. А.: *Аланский всадник. Сокровища князей I–XII веков: Каталог выставки.* Москва 2005.

Gadzsijev–Davudov / Гаджиев–Давудов 2012: Гаджиев, М. С. – Давудов, Ш. О.: Образ крылатого коня на зооморфных бляшках из Дагестана. *Вестник Дагестанского научного центр*а 44 (2012) 32–37.

Galkin 1983: Galkin, L. L.: Nomadischer Grabfund von jenseits der Volga. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 35 (1983) 379–383.

Gáll 2013: Gáll E.: *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői, szórvány- és kincsleletei* 1–2. Szeged 2013.

Garam 2002: Garam, É.: The Connection of Avar Period Pricely and Common Grave Goods with the Nagyszentmiklós Treasure. In: *The Gold of the Avars. The Nagyszentmiklós Treasure.* Eds.: Garam, É. – Kovács, T. Budapest 2002, 90–111.

Garusztovics–Ivanov / Гарустович–Иванов 2001: Гарустович, Г. Н. – Иванов, В. А.: *Огузы и печенеги в евразийских степях.* Уфа 2001.

Gavrilina / Гаврилина 1985: Гаврилина, Л. М.: Кочевнические украшения X в. *Советская археология* 1985:3, 214–226.

Gavrilina / Гаврилина 1993: Гаврилина, Л. М.: Бляхи-решмы в украшении узды у кочевников Восточной Европы X–XI вв. В: *Новое в средневековой археологии Евразии.* Ред.: Матвеева, Г. И. Самара 1993, 77–85.

Gavrilova / Гаврилова 1965: Гаврилова, А. А.: *Могильник Кудыргэ как исторический источник по истории алтайских племен.* Москва 1965.

Gening / Генинг 1962: Генинг, В. Ф.: Мыдлань-шай – удмуртский могильник VIII–IX вв. *Вопросы археологии Урала* 3 (1962) 7–111.

Gening / Генинг 1977*:* Генинг, В. Ф.: Проблема происхождения венгров. *Советская археология* 1977:1, 317–321.

Gening 1978: Gening, V. F.: Magna Hungaria és a régészeti emlékanyag (Megjegyzések E. A. Halikova elgondolásához). *Archaeologiai Értesítő* 105 (1978) 260–263.

Gening–Halikov / Генинг–Халиков 1964: Генинг, В. Ф. – Халиков, А. Х.: *Ранние болгары на Волге: Больше-Тарханский могильник.* Москва 1964.

Gercen–Naumenko / Герцен–Науменко 2001*:* Герцен, А. Г. – Науменко, В. Е.: Керамика IX–XI вв. из жилого комплекса на мысе Тешкли-бурун. В: *Античная древность и средние века* 32 (2001) 127–147.

Gluhov / Глухов 2007: Глухов, Л. А.: Погребения огузо-печенежского времени из могильника Солодовка I. В: *Проблемы археологии Нижнего Поволжья.* Ред.: Скрипкин, А. С. Волгоград 2007, 135–139.

Goldina / Голдина 1985: Голдина, Р. Д.: *Ломоватовская культура в Верхнем Прикамье.* Иркутск 1985.

Goldina / Голдина 2012: Голдина, Р. Д.: *Неволинский могильник VII–IX вв. в Пермском Предуралье. Материалы и исследования Камско-Вятской археологической экспедиции* 21. Ижевск 2012.

Goldina / Голдина 2013: Голдина, Р. Д.: Некоторые замечания относительно формирования теории угорского присутствия в Предуралье в эпоху средневековья. В: *II-й Международный Мадьярский симпозиум.* Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 89–109.

Goldina–Vodolago / Голдина–Водолаго 1990: Голдина, Р. Д. – Водолаго, Н. В.: *Могильники неволинской культуры в Приуралье.* Иркутск 1990.

Goldina–Perevozcsikova / Голдина–Перевозчикова 2012: Голдина, Р. Д. – Перевозчикова, С. А.: О датировке Верх-Саинского могильника неволинской культуры (VI – начало IX в. н.э.). В: *Древности Прикамья эпохи железа (I тыс. – первая половина II тыс. н.э.): хронологическая атрибуция. Материалы и исследования Камско-Вятской археологической экспедиции* 25. Ред.: Голдина, Р. Д. Ижевск 2012, 179–194.

Gomzin / Гомзин 2013: Гомзин, А. А.: *Восточное монетное серебро IX – начала XI в. в Среднем и Нижнем Поочье.* Москва 2013.

Gorbunova / Горбунова 2002: Горбунова (Шиготарова), Т. Г.: Оголовья верховых лошадей Тюркской культуры Горного Алтая. *Древности Алтая* 9 (2002) 91–103.

Gorbunova / Горбунова 2003: Горбунова, Т. Г.: Распространение «тюркской» культурной традиции на юге Западной Сибири (по материалам украшений конского снаряжения). В: *Исторический опыт хозяйственного и культурного освоения Западной Сибири.* Ред.: Кирюшин, Ю. Ф. – Тишкин, А. А. Барнаул 2003:1, 43–48.

Gorbunova / Горбунова 2004: Горбунова, Т. Г.: *Украшения конского снаряжения как источник для историко-культурного изучения Алтая (эпоха раннего средневековья).* Автореферат дис. кандидата исторических наук. Барнаул 2004.

Gotyje / Готье 1927: Готье, Ю. В.: Кто были обитатели Верхнего Салтова? *Известия Государственной академии истории материальной культуры* 5 (1927) 65–84.

Gracs–Szavinov–Dluzsnyevszkaja / Грач–Савинов–Длужневская 1998: Грач, А. Д. – Савинов, Д. Г. – Длужневская, Г. В.: *Енисейские кыргызы в центре Тувы.* Москва 1998.

Grierson 1973: Grierson, Ph.: *Leo III to Nicephorus III, 717–1081. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection* 3. Washington 1973.

Grigorjev / Григорьев 2005: Григорьев, А. В.: *Славянское население Оки и Дона*. Тула 2005.

Grigorjev / Григорьев 2012: Григорьев, А. В.: На Десне и Сейме, в верховьях Дона и Оки. В: *Русь в IX–X веках: археологическая панорама.* Ред.: Макаров, Н. А. Москва–Вологда 2012, 366–379.

Grjaznov / Грязнов 1961: Грязнов, М. П.: Древнейшие памятники героического эпоса народов Южной Сибири. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа* 3 (1961) 7–31.

Grot / Грот 1881*:* Грот, К. Я.: *Моравия и мадьяры с половины IX до начала X века.* Санкт-Петербург 1881.

Grudocsko / Грудочко 2014: Грудочко, И. В.: Реконструкция уздечных наборов из могильника Уелги. В: *Наука ЮУрГУ: материалы 66-й научной конференции. Секции социально-гуманитарных наук.* Ред.: Ваулин, С. Д. и др. Челябинск 2014, 866–874.

Grudocsko–Botalov / Грудочко–Боталов 2013: Грудочко, И. В. – Боталов, С. Г.: Этнокультурная ситуация в Южном Зауралье в VIII–XI веках (в свете новых данных исследований погребального комплекса Уелги). В: *II-й Международный Мадьярский симпозиум.* Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 110–138.

Gschwantler 2002: Gschwantler, K.: The Nagyszentmiklós treasure: catalogue 1–23. In: *The Gold of the Avars. The Nagyszentmiklós Treasure*. Eds.: Garam, É. – Kovács, T. Budapest 2002, 14–44.

Gucalov / Гуцалов 1993: Гуцалов, С. Ю.: Погребение средневекового воина в восточных отрогах Мугоджар. В: *Кочевники Урало-Казахстанских степей.* Ред.: Таиров, А. Д. Екатеринбург 1993, 162–166.

Guscsin / Гущин 1936: Гущин, А. С.: *Памятники художественного ремесла древней Руси 10–13 вв.* Ленинград 1936.

Gyóni / Дьёни 2005–2006: Дьёни, Г.: Восточные венгры, западные венгры (к проблеме «Югрия»). *Finno-Ugrica* 9 (2005–2006) 81–91.

Gyóni / Дьёни 2007: Дьёни, Г.: *Протовенгры на Урале в первом тысячелетии нашей эры в российской и венгерской историографии.* Автореферат дис. ... кандидата исторических наук. Екатеринбург 2007.

Halikov / Халиков 1984: Халиков, А. Х.: Новые исследования Больше-Тиганского могильника (о судьбе венгров, оставшихся на древней Родине). В: *Проблемы археологии степей Евразии.* Ред.: Мартынов, А. И. Кемерово 1984, 122–133.

Halikova / Халикова 1971: Халикова, Е. А.: Погребальный обряд Танкеевского могильника. В: *Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья.* Ред.: Халиков, А. Х. Казань 1971, 64–93.

Halikova / Халикова 1972: Халикова, Е. А.: Погребальный обряд Танкеевского могильника и его венгерские параллели. В: *Проблемы археологии и древней истории угров.* Ред.: Смирнов, А. П. и др. Москва 1972, 145–160.

Halikova / Халикова 1976: Халикова, Е. А.: Больше-Тиганский могильник. *Советская археология* 1976:2, 158–178.

Halikova / Халикова 1976a: Халикова, Е. А.: Ранневенгерские памятники Нижнего Прикамья и Приуралья. *Советская археология* 1976:3, 141–156.

Halikova 1976b: Halikova, E. A.: Ősmagyar temető a Káma mentén. Magna Hungaria kérdéséhez. *Archaeologiai Értesítő* 103 (1976) 53–78.

Halikova / Халикова 1978: Халикова, Е. А.: Ещё раз о проблеме происхождения венгров. *Советская археология* 1978:4, 294–300.

Hampel 1896: Hampel J.: *A honfoglalási kor hazai emlékei.* Budapest 1896.

Hampel 1905: Hampel, J.: *Alterthümer des Frühen Mittelalters in Ungarn.* Braunschweig 1905.

Hampel 1907: Hampel J.: *Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről.* Budapest 1907.

Hanenko–Hanenko / Ханенко–Ханенко 1902: Ханенко, Б. – Ханенко, В.: *Древности Приднепровья* 5. Киев 1902.

Hansen 2003: Hansen, V.: The Hejia village hoard: a snapshot of China's Silk Road trade. *Orientations* 34:2 (2003) 14–19.

Hårdh 2003: Hårdh, B.: The Contacts of the Central Place. In: *Uppåkrastudier 7. Centrality – Regionality. The Social Structure of Southern Sweden during the Iron Age.* Eds.: Larsson, L. – Hårdh, B. Stockholm 2003, 27–66.

Haumont–Van Linden 2009: Haumont, D. – Van Linden, C.: *La Route de la Soie. Un Voyage à travers la vie et la mort. Musée du Cinquantenaire.* Musées Royaux d'art et d'Histoire. Bruxelles 2009.

Hedenstierna-Jonson–Holmquist Olausson 2006: Hedenstierna-Jonson, Ch. – Holmquist Olausson, L.: *The Oriental Mounts from Birka's Garrison: An expression of warrior rank and status.* Antikvariskt arkiv 81. Stockholm 2006.

Heilbrunn Timeline Of Art History 2009: Heilbrunn Timeline of Art History. The Metropolitan Museum of Art 2000. http://www.metmuseum.org/toah/works-of-art/1992.165.22a-j. (September 2009). New York 2009. (link ellenőrizve: 20186. 09. 20. / ссылка проверена: 20. 09. 2018.)

Heinrich / Хайнрих 1995: Хайнрих, А.: Раннесредневековые катакомбные могильники у селений Чми и Кобан (по материалам Венского Естественно-Исторического музея). В: *Аланы: История и культура.* Ред.: Тменов, В. Х. Владикавказ 1995, 184–258.

Hewsen 1992: Hewsen, R. H.: *The Geography of Ananias of Širak.* Wiesbaden 1992.

Hlebnyikova / Хлебникова 1984: Хлебникова, Т. А.: *Керамика памятников Волжской Болгарии. К вопросу об этнокультурном составе населения.* Москва 1984.

Horváth 1993: Horváth M. A.: Honfoglalás kori sírleletek Bács-Kiskun megyéből (Landnahmezeitliche Grabfunde aus dem Komitat Bács-Kiskun). *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 30–31:2 (1993) 321–350.

Hudjakov / Худяков 1998: Худяков, Ю. С.: Реконструкция узды из древнетюркского погребения на могильнике Ибыргыс-Кисте. *Гуманитарные науки в Сибири* 3 (1998) 31–38.

Hudjakov / Худяков 2004: Худяков, Ю. С.: *Древние тюрки на Енисее.* Новосибирск 2004.

Hudjakov–Haszlavszkaja / Худяков–Хаславская 1985: Худяков, Ю. С. – Хаславская, Л. М.: О пламеневидном орнаменте в Южносибирской торевтике. В: *Рериховские чтения: Материалы конференции.* Ред.: Ларичев, В. Е. – Велижанина, Н. Г. Новосибирск 1985, 244–249.

Hudjakov–Tabalgyijev / Худяков–Табалдиев 2009: Худяков, Ю. С. – Табалдиев, К. Ш.: *Древние тюрки на Тянь-Шане.* Новосибирск 2009.

Icsenszkaja / Иченская 1982: Иченская, О. В.: Особенности погребального обряда и датировка некоторых участков салтовского могильника. В: *Материалы по хронологии археологических памятников Украины*. Ред.: Телегин, Д. Я. Киев 1982, 140–148.

Iesszen / Иессен 1965: Иессен, А. А.: Раскопки большого кургана в урочище Уч-Тепе. *Материалы и исследования по археологии СССР* 125 (1965) 153–192.

Iljusin / Илюшин 2002: Илюшин, А. М.: К дискуссии вокруг понятия «сросткинская культура». *Древности Алтая* 8 (2002) 88–94.

Ivanov / Иванов 1987: Иванов, В. А.: Вооружение средневековых кочевников Южного Урала и Приуралья (VII–XIV вв.). В: *Военное дело древнего населения Северной Азии.* Ред.: Медведев, В. Е. – Худяков, Ю. С. Новосибирск 1987, 172–188.

Ivanov / Иванов 1988: Иванов, В. А.: Magna Hungaria – археологическая реальность? В: *Проблемы древних угров на Южном Урале.* Ред.: Пшеничнюк, А. Х. Уфа 1988, 53–66.

Ivanov / Иванов 1993: Иванов, В. А.: Хронологические комплексы X–XI вв. на Южном Урале и в Приуралье. В: *Хронология памятников Южного Урала.* Ред.: Агеев, Б. Б. Уфа 1993, 119–140.

Ivanov / Иванов 1995: Иванов, В. А.: Мадьярский путь на запад. В: *Культуры степей Евразии второй половины I тыс. н.э.* Ред.: Сташенков, Д. А. Самара 1995, 33–34.

Ivanov / Иванов 1996: Иванов, В. А.: Урало-Поволжская часть мадьярского пути на запад. В: *Культуры евразийских степей второй половины I тыс. н.э.* Ред.: Сташенков, Д. А. Самара 1996, 192–198.

Ivanov / Иванов 1997: Иванов, А. Г.: *Этнокультурные и экономические связи населения бассейна р. Чепцы в эпоху средневековья (конец V – первая половина XIII в.).* Ижевск 1997.

Ivanov / Иванов 1999: Иванов, В. А.: *Древние угры-мадьяры в Восточной Европе.* Уфа 1999.

Ivanov / Иванов 1952: Иванов, П. П.: *Крюковско-Кужновский могильник.* Моршанск 1952.

Ivanov–Kriger / Иванов–Кригер 1987: Иванов, В. А. – Кригер, В. А.: Проблемы изучения средневековых кочевников Южного Урала. В: *Вопросы древней и средневековой истории Южного Урала.* Ред.: Пшеничнюк, А. Х. – Иванов, В. А. Уфа 1987, 105–116.

Ivanova–Kulikov / Иванова–Куликов 2000: Иванова, М. Г. – Куликов, К. И.: *Древнее искусство Удмуртии.* Ижевск 2000.

Izmajlov / Измайлов 1998*:* Измайлов, И. Л.: К истории сложносоставного лука населения Среднего Поволжья и Нижнего Прикамья середины VIII–X вв. В: *Культуры Евразийских степей 2-й пол. I тыс. н.э. (вопросы хронологии).* Ред.: Сташенков, Д. А. Самара 1998, 242–259.

Izmajlov / Измайлов 2000: Измайлов, И. Л.: Балымерский курганный могильник и его историко-культурное значение. В: *Средневековая Казань: возникновение и развитие.* Ред.: Хузин, Ф. Ш. Казань 2000, 191–194.

Izmajlov / Измайлов 2013: Измайлов, И. Л.: *Волжская Булгария в IX – первой трети XIII века: становление социальной, религиозной и этнополитической структуры общества.* Автореферат дис. ... доктора исторических наук. Казань 2013.

Jablonszkij–Mescserjakov–Psenyicsnyuk / Яблонский–Мещеряков–Пшеничнюк 2005: Яблонский, Л. Т. – Мещеряков, Д. В. – Пшеничнюк, А. Х.: Продолжение раскопок курганного могильника у с. Филипповка. В: *Археологические открытия 2004 года.* Ред.: Лопатин, Н. В. Москва 2005, 387–389.

Jacenko / Яценко 2013: Яценко, С. А.: Несколько наблюдений о костюме ранних тюрков на изображениях. В: *Тюркологический сборник 2011–2012. Политическая и этнокультурная история тюркских народов и государств.* Ред.: Кляшторный, С. Г. Москва 2013, 413–431.

Jasztrebov / Ястребов 1893: Ястребов, В. Н.: Лядинский и Томниковский могильники. *Материалы по археологии России* 10. Санкт-Петербург 1893.

Jenukov / Енуков 2005: Енуков, В. В.: *Славяне до Рюриковичей.* Курск 2005.

Jeremin–Narozsnij / Еремин–Нарожный 2003: Еремин, Н. М. – Нарожный, Е. И.: Новые комплексы VIII–IX вв. из окрестностей сел. Коби Шелковского района Чечни. *Материалы и исследования по археологии Северного Кавказа* 1 (2003) 75–88.

Jeszajan / Есаян 1964: Есаян, С. А.: О чаше из Ново-Баязетского клада. *Известия АН Армянской ССР* 9 (1964) 81–86.

Jevtyuhova–Kiszeljov / Евтюхова–Киселёв 1940: Евтюхова, Л. А. – Киселёв, С. В.: Чаа-тас у села Копёны. *Труды Государственного Исторического Музея* 11 (1940) 21–54.

Juliano–Lerner 2001: Juliano, A. L. – Lerner, J. A.: *Monks and Merchants. Silk Road Treasures from Northwest China.* New York 2001.

Juraszov / Юрасов 1994: Юрасов, М. К.: О времени появления печенегов в степях Восточной Европы. В: *Восточная Европа в древности и средневековье. Древняя Русь в системе этнополитических и культурных связей.* Ред.: Новосельцев, А. П. Москва 1994, 48–50.

Juraszov / Юрасов 1994a: Юрасов, М. К.: *Венгры в степях Восточной Европы (IX в.).* Автореферат дис. ... кандидата исторических наук. Москва 1994.

Juraszov / Юрасов 1999: Юрасов, М. К.: Внешнеполитические акции венгров в Центральной Европе во второй половине IX века. *Славяне и их соседи* 9 (1999) 47–54.

Juraszov / Юрасов 2007: Юрасов, М. К.: Влияние поисков венграми новой родины на освоение восточными славянами междуречья Днестра и Прута. *Русин* 8 (2007) 20–25.

Juraszov / Юрасов 2014: Юрасов, М. К.: Венгерско-хазарские отношения в IX в. и складывание Древнерусского государства. В: *Русь в IX–XII веках: общество, государство, культура.* Ред.: Макаров, Н. А. – Леонтьев, А. Е. Москва–Вологда 2014, 74–80.

Kagyijeva / Кадиева 2012: Кадиева, А. А.: Хронологические индикаторы в погребальном инвентаре Галиатского склепа 1935 г. в Дигорском ущелье (Северная Осетия). *Российская археология* 2012:1, 100–111.

Kainov / Каинов 2001*:* Каинов, С. Ю.: Еще раз о датировке гнёздовского кургана с мечом из раскопок М. Ф. Кусцинского (К вопросу о нижней дате Гнёздовского могильника). В: *Гнездово: 125 лет исследования памятника.* Государственный Исторический музей 124. Ред.: Мурашева, В. В. Москва 2001, 64–63.

Kalinyina / Калинина 2003: Калинина, Т. М.: Интерпретация некоторых известий о славянах в «Анонимной записке». В: *Древнейшие государства Восточной Европы 2001.* Ред.: Мельникова, Е. А. Москва 2003, 204–216.

Kantyemirov–Dzattyiati / Кантемиров–Дзаттиаты 1995: Кантемиров, Э. С. – Дзаттиаты, Р. Г.: Тарский катакомбный могильник VIII–IX вв. н.э. В: *Аланы: история и культура.* Alanica III. Ред.: Тменов, В. Х. Владикавказ 1995, 259–314.

Karger / Каргер 1958: Каргер, М. К.: *Древний Киев.* Москва–Ленинград 1958:1.

Kasparova 1989: Kasparova, K. V.: The Slavs on the left bank in the Ukraine 8th–10th centuries. In: *Treasure of khan Kubrat. Culture of Bulgars, Khazars, Slavs.* Ed.: Kasparova, K. V. Sofia 1989, 53–60.

Katalog / Каталог 1899: *Каталог выставки XI Археологического съезда в Киеве*. Киев 1899.

Katalog / Каталог 2001: *Культура средневековых кочевников и городов Золотой Орды. Каталог.* Ред.: Хабарова, Н. В. Волгоград 2001.

Kazakov / Казаков 1971: Казаков, Е. П.: Погребальный инвентарь Танкеевского могильника. В: *Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья.* Ред.: Халиков, А. Х. Казань 1971, 94–155.

Kazakov / Казаков 1972: Казаков, Е. П.: О некоторых венгерских аналогиях в вещевом материале Танкеевского могильника. В: *Проблемы археологии и древней истории угров.* Ред.: Смирнов, А. П. и др. Москва 1972, 168–175.

Kazakov / Казаков 1978: Казаков, Е. П.: *Памятники болгарского времени в восточных районах Татарии.* Москва 1978.

Kazakov / Казаков 1981: Казаков, Е. П.: Кушнаренковские памятники Нижнего Прикамья. В: *Об исторических памятниках по долинам Камы и Белой.* Ред.: Казаков, Е. П. – Халиков, А. Х. Казань 1981, 115–136.

Kazakov / Казаков 1984: Казаков, Е. П.: О культе коня в средневековых памятниках Евразии. В: *Западная Сибирь в эпоху средневековья.* Ред.: Чиндина, Л. А. Томск 1984, 99–110.

Kazakov / Казаков 1992: Казаков, Е. П.: *Культура ранней Волжской Булгарии.* Москва 1992.

Kazakov / Казаков 1998: Казаков, Е. П.: Коминтерновский II могильник в системе древностей эпохи тюркских каганатов. В: *Культуры Евразии второй половины I тысячелетия н.э. (вопросы хронологии).* Ред.: Сташенков, Д. А. и др. Самара 1998, 97–150.

Kazakov / Казаков 2001: Казаков, Е. П.: О локализации мадьяр в IX в. В: *Вопросы древней истории Волго-Камья.* Ред.: Казаков, Е. П. и др. Казань 2001, 53–59.

Kazakov / Казаков 2007: Казаков, Е. П.: *Волжские болгары, угры и финны в IX–XIV вв.* Казань 2007.

Keverne 2008: Keverne, R.: *Fine and rare Chinese works of art and ceramics, winter exhibition.* London 2008.

Khalikova–Kazakov 1977: Khalikova, E. A. – Kazakov, E. P.: Le cimetiere de Tankeevka. In: *Les anciens Hongrois et les ethnies voisines a l'Est.* Éd.: Erdélyi, I. Studia Archaeologica 6 (1977) 21–221.

Kirpicsnyikov / Кирпичников 1966: Кирпичников, А. Н.: *Древнерусское оружие. Выпуск первый. Мечи и сабли IX–XIII вв.* Москва–Ленинград 1966.

Kirpicsnyikov / Кирпичников 1971: Кирпичников, А. Н.: *Древнерусское оружие. Выпуск третий. Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв.* Ленинград 1971.

Kirpicsnyikov / Кирпичников 1973: Кирпичников, А. Н.: *Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII вв.* Ленинград 1973.

Kirpicsnyikov / Кирпичников 2009: Кирпичников, А. Н.: *Раннесредневековые золоченые шлемы. Новые находки и наблюдения.* Санкт-Петербург 2009.

Kiszeljov / Киселёв 1949: Киселёв, С. В.: *Древняя история Южной Сибири.* Материалы и исследования по истории СССР 9. Москва–Ленинград 1949.

Kizlaszov / Кызласов 1981: Кызласов, Л. Р.: Древнехакасская культура чаатас VI–IX вв. В: *Степи Евразии в эпоху средневековья.* Ред.: Рыбаков, Б. А. и др. Археология СССР. Москва 1981, 46–52.

Kizlaszov–Korol / Кызласов–Король 1990: Кызласов, Л. Р. – Король, Г. Г.: *Декоративное искусство средневековых хакасов как исторический источник.* Москва 1990.

Kljastornij / Кляшторный 1965: Кляшторный, С. Г.: Проблемы ранней истории племени турк (Ашина). В: Новое в советской археологии. Памяти Сергея Владимировича Киселёва. К 60-летию со дня рождения. *Материалы и исследования по археологии СССР* 130 (1965) 278–281.

Kljastornij–Szavinov / Кляшторный–Савинов 2005: Кляшторный, С. Г. – Савинов, Д. Г.: *Степные империи древней Евразии.* Санкт-Петербург 2005.

Kobály 2001: Kobály J.: Néhány adat Kárpátalja honfoglalás és Árpád-kori leleteiről (Über die landnahme- und arpadenzeitlichen Funde der Karpatoukraine). *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve* 43 (2001) 197–224.

Kobály / Кобаль 2012: Кобаль, Й. В.: Давньоугорські археологічні пам'ятки Закарпаття (Україна). In: *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego* 33 (2012) 269–305.

Komantseva 1977: Komantseva, A. S.: Les sepultures nomades tardives du cimetiere de Novonikolskoe. In: *Les anciens Hongrois et les ethnies voisines à l'est.* Éd.: Erdélyi, I. Studia Archaeologica 6 (1977) 309–358.

Komar / Комар 1999: Комар, А. В.: Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы. *Vita Antiqua* 2 (1999) 111–136.

Komar / Комар 1999a: Комар, О. В.: Коментарі до статті: Тахтай А. К.: Погребальный комплекс хазарской эпохи из округи г. Чистяково Сталинской области. *Vita Antiqua* 2 (1999) 160–169.

Komar / Комар 2001: Комар, А. В.: Происхождение поясных наборов раннесалтовского типа. В: *Культуры Евразийских степей второй половины I тыс. н.э. (из истории костюма).* Ред.: Сташенков, Д. А. и др. Самара 2001:2. 103–117.

Komar / Комар 2004: Комар, А. В.: Кутригуры и утигуры в Северном Причерноморье. В: *Сугдейский сборник* 2. Киев–Судак 2004, 169–200.

Komar / Комар 2004a: Комар, А. В.: Салтовская и «салтоидная» культуры в Поднепровье. *Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре* 3–4 (2004) 87–91.

Komar / Комар 2006: Комар, А. В.: Погребение кочевника нач. VIII в. у села Журавлиха в Среднем Поднепровье. *Степи Европы в эпоху средневековья* 5 (2006) 403–412.

Komar / Комар 2006a: Комар, А. В.: Погребение номада середины VII в. у с. Дмитровка в Южном Побужье. *Степи Европы в эпоху средневековья* 5 (2006) 375–386.

Komar / Комар 2006b: Комар, А. В.: Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII – начала VIII в. *Степи Европы в эпоху средневековья* 5 (2006) 7–244.

Komar / Комар 2008: Комар, А. В.: Наследие Западнотюркского каганата в Восточной Европе. В: *Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя.* Ред.: Івакін, Г. Ю. Київ 2008, 288–300.

Komar / Комар 2008a: Комар, А. В.: Памятники типа Суханово: к вопросу о культуре булгар Северного Причерноморья 2-й половины VI – начала VII в. *Сугдейский сборник* 3 (2008) 87–117.

Komar / Комар 2008b: Комар, О. В.: Хозари та уйгури (нотатки до «телеської» версії походження хозар). В: *Надчорномор'я: студії з історії та археології (з IX ст. до н.е. по XIX ст. н.е.).* Ред.: Смолій, В. А. Київ 2008, 107–123.

Komar / Комар 2008c: Комар, А.: Кочевники Восточной Европы VI–IX вв. В: *Тюркское наследие Евразии VI–VIII вв.* Ред.: Досымбаева, А. Астана 2008, 191–216.

Komar / Комар 2009: Комар, О. В.: Давні мадяри. В: *Україна: хронологія розвитку 2: Давні слов'яни та Київська Русь.* Ред.: Толочко, П. П. Київ 2009, 126–127.

Komar 2009a: Komar, O.: Ancient Hungarians of Etelkoz (archaeological evidence). In: *Medieval Nomads: Third International Conference on the Medieval History of the Eurasian Steppe*. Ed.: Dobrovits, M. Miskolc 2009, 15–16.

Komar / Комар 2010: Комар, А. В.: К дискуссии о хронологии раннесредневековых кочевнических памятников Среднего Поволжья. В: *Культуры евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э. (вопросы межэтнических контактов и межкультурного взаимодействия).* Ред.: Сташенков, Д. А. Самара 2010, 169–206.

Komar / Комар 2011: Комар, А. В.: Древние мадьяры Этелькеза: перспективы исследований. В: *Мадяри в Середньому Подніпров'ї.* Археологія і давня історія України 7 (2011) 21–78.

Komar / Комар 2011a: Комар, А. В.: Древнерусская денежно-весовая система X в. на перекрестке путей: хазарский тупик. *Хазарский альманах* 9 (2010–2011) 131–184.

Komar / Комар 2012: Комар, А. В.: Киев и Правобережное Поднепровье. В: *Русь в IX–X веках: археологическая панорама.* Ред.: Макаров, Н. А. Москва–Вологда 2012, 300–333.

Komar / Комар 2012a: Комар, А. В.: Хронология могильника у с. Каменное. В: Сухобоков, О. В.: *«Земля незнаема»: население бассейна Среднего Псла в X–XIII вв. (по материалам роменско-древнерусского комплекса в с. Каменное).* Киев 2012, 335–355.

Komar / Комар 2012b: Комар, А. В.: Поляне и северяне. В: *Древнейшие государства Восточной Европы 2010.* Ред.: Мельникова, Е. А. Москва 2012, 128–191.

Komar / Комар 2013: Комар, А. В.: Кочевники восточноевропейских степей второй половины VI – первой половины VIII в. В: *Западный Тюркский каганат. Атлас.* Ред.: Досымбаева, А. – Жолдасбеков, М. Астана 2013, 671–737.

Komar / Комар 2013a: Комар, А.: Погребальные обряды булгар 2-й пол. VI – начало VII в. (памятники типа Суханово). *Добруджа* 24/25 (2013) 31–52.

Komar–Kubisev–Orlov / Комар–Кубышев–Орлов 2006: Комар, А. В. – Кубышев, А. И. – Орлов, Р. С.: Погребения кочевников VI–VII вв. из Северо-Западного Приазовья. *Степи Европы в эпоху средневековья* 5 (2006) 245–374.

Komar–Sztrelnik / Комар–Стрельник 2011: Комар, А. В. – Стрельник, М. А.: «Репрессированный» клад: комплекс ювелирных изделий VIII в. из находки у с. Фотовиж. *Stratum plus* 2011:5, 143–164.

Komar–Szuhobokov / Комар–Сухобоков 2004: Комар, А. В. – Сухобоков, О. В.: Городище «Монастырище» и древнерусский Ромен: проблема преемственности. В: *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст.* Ред.: Моця, О. П. Київ 2004, 159–173.

Konovalova / Коновалова 1999: Коновалова, И. Г.: *Восточная Европа в сочинении ал-Идриси.* Москва 1999.

Konyikov–Szamoszudov / Коников–Самосудов 1989: Коников, Б. А. – Самосудов, В. М.: Раннесредневековый ковш из лесного Прииртышья. *Известия Сибирского отделения Академии наук СССР* 1 (1989) 43–51.

Konykova–Korol / Конькова–Король 2007: Конькова, Л. В. – Король, Г. Г.: Набор средневековых ременных украшений с мифическим персонажем из Минусинской котловины Саяно-Алтая (комплексное исследование). В: *Алтае-Саянская горная страна и история освоения ее кочевниками.* Ред.: Невинский, В. В. – Тишкин, А. А. Барнаул 2007, 89–92.

Korol / Король 2005: Король, Г. Г.: Антропоморфно-сюжетные изображения на ременных украшениях кочевников Евразии конца I – начала II тыс. н.э. В: *Снаряжение кочевников Евразии.* Ред.: Тишкин, А. А. Барнаул 2005, 157–162.

Korol / Король 2008: Король, Г. Г.: *Искусство средневековых кочевников Евразии. Очерки.* Москва 2008.

Korol / Король 2013: Король, Г. Г.: Фантастические животные в декоре средневекового художественного металла Саяно-Алтая. *Российская археология* 2013:3, 26–36.

Korzuhina / Корзухина 1954: Корзухина, Г. Ф.: *Русские клады IX–XIII вв.* Москва 1954.

Korzuhina / Корзухина 1996: Корзухина, Г. Ф.: Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье (каталог памятников). *Материалы и исследования по истории, археологии и этнографии Таврии* 5 (1996) 352–435, 586–705.

Kotihorosko / Котигорошко 2003: Котигорошко, В. Г.: *Верхнє Потисся в контексті стародавньої історії Карпато-Дунайського ареалу.* Ужгород 2003.

Kotihorosko / Котигорошко 2008: Котигорошко, В. Г.: *Верхнє Потисся в давнину: 1000000 років тому – X сторіччя н.е.* Ужгород 2008.

Kovács 1989: Kovács, L.: *Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Archäologische Untersuchung der arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus der Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts.* Budapest 1989.

Kovács 2003: Kovács, L.: Beregszász–Birka: Beiträge zu den Mützen mit Blechspitze des 10. Jahrhunderts. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 54 (2003) 205–242.

Kovács 2005: Kovács, L.: Remarks on the archaeological remains of the 9th–10th century Hungarians. In: *Research on the Prehistory of the Hungarians: a Review.* Ed.: Mende, B. G. Varia Archaeologica Hungarica 18 (2005) 351–368.

Kovalenko–Mocja–Szitij / Коваленко–Моця–Сытый 2012: Коваленко, В. – Моця, А. – Сытый, Ю.: Новейшие находки в погребениях Шестовицы. В: *Скандинавские древности Южной Руси: каталог.* Ред.: Андрощук, Ф. – Зоценко, В. Paris 2012, 322–350.

Kovaljevszkaja / Ковалевская 1979: Ковалевская, В. Б.: *Поясные наборы Евразии IV–IX вв. Пряжки.* Свод археологических источников по археологии СССР 1–2. Москва 1979.

Kovaljevszkaja / Ковалевская 2000: Ковалевская, В. Б.: *Компьютерная обработка массового археологического материала из раннесредневековых памятников Евразии.* Москва 2000.

Kovaljova–Marina–Romasko / Ковалёва–Марина–Ромашко 1981: Ковалёва, И. Ф. – Марина, З. П. – Ромашко, В. А.: Отчёт об исследованиях в зоне строительства Магдалиновской оросительной системы в 1981 г. В: *Научный архив Института археологии НАНУ.* 105 (1981).

Kovaljova–Romasko–Nyikulkin–Jaremaka / Ковалёва–Ромашко–Никулкин–Яремака 1983: Ковалёва, И. Ф. – Ромашко, В. А. – Никулкин, И. В. – Яремака, В. Н.: Могильники эпохи бронзы на р. Заплавка в Среднем Приорелье. В: *Древности степного Поднепровья III–I тысячелетия до нашей эры.* Ред.: Ковалёва, И. Ф. Днепропетровск 1983, 4–18.

Kovpanenko–Bunyatyan–Gavriljuk / Ковпаненко–Бунятян–Гаврилюк 1978: Ковпаненко, Г. Т. – Бунятян, Е. П. – Гаврилюк, Н. А.: Раскопки курганов у с. Ковалёвка. В: *Курганы на Южном Буге.* Ред.: Генинг, В. Ф. Киев 1978, 7–130.

Kozjuba / Козюба 2005: Козюба, В.: Про локалізацію Угорського урочища і Угорської брами у давньому Києві. *Історико-географічні дослідження в Україні* 7 (2005) 179–194.

Költő 1996: Költő L.: Az első honfoglalók a Balaton déli partján (Die ersten Landeseroberer am Südufer des Plattensees). In: *A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei.* Szerk.: Wolf M. – Révész L. Miskolc 1996, 187–197.

Kramarovszkij / Крамаровский 2008: Крамаровский, М. Г.: Сельджукские пояса в Крыму и на Северном Кавказе в XIV в. (предварительное сообщение). *Античная древность и средние века* 38 (2008) 278–296.

Kravcsenko–Petrenko / Кравченко–Петренко 2010: Кравченко, Э. Е. – Петренко, А. Н.: Постройки Сидоровского комплекса хазарского времени (по материалам раскопок 2010 г.). В: *Святогірський альманах 2010.* Ред.: Дєдов, В. М. Донецьк 2010, 37–48.

Kriganov / Крыганов 1988: Крыганов, А. В.: Восточноевропейские кочевнические стремена второй половины VII–X вв. *Вестник Харьковского университета* 22 (1988) 108–114.

Kriger / Кригер 1979: Кригер, В. А.: Погребение и случайные находки IX–XI вв. на территории Уральской области. *Труды Куйбышевского Государственного педуниверситета. Древняя история Поволжья* 230 (1979) 174–179.

Kriger / Кригер 1993: Кригер, В. А.: Огузские курганы в междуречье Волги и Эмбы. В: *Новое в средневековой археологии Евразии.* Ред.: Матвеева, Г. И. Самара 1993, 137–144.

Kristó 1996: Kristó, Gy.: *Hungarian history in the ninth century.* Szeged 1996.

Kropotkin / Кропоткин 1971: Кропоткин, В. В.: Новые находки сасанидских и куфических монет в Восточной Европе. *Нумизматика и эпиграфика* 9 (1971) 76–97.

Kropotkin / Кропоткин 1972: Кропоткин, В. В.: Время и пути проникновения куфических монет в Среднее Подунавье. В: *Проблемы археологии и древней истории угров.* Ред.: Смирнов, А. П. и др. Москва 1972, 197–202.

Kruglov / Круглов 1990: Круглов, Е. В.: Памятники авиловского типа и проблема их этнокультурной атрибуции. В: *Вопросы этнической истории Волго-Донья в эпоху средневековья и проблема буртасов.* Пенза 1990, 46–50.

Kruglov / Круглов 2001: Круглов, Е. В. Погребальный обряд огузов Северного Прикаспия 2-й пол. IX – 1-й пол. XI в. *Степи Европы в эпоху средневековья* 2 (2001) 395–446.

Kruglov / Круглов 2003: Круглов, Е. В.: Печенеги и огузы: некоторые проблемы археологических источников. *Степи Европы в эпоху средневековья* 3 (2003) 13–82.

Kruglov / Круглов 2005: Круглов, Е. В.: Сложносоставные луки Восточной Европы раннего средневековья. *Степи Европы в эпоху средневековья* 4 (2005) 73–142.

Krylaszova–Belavin–Türk 2014: Krylaszova, N. B. – Belavin, A. M. – Türk A.: Újabb adatok a honfoglalás kori tarsolyok és tűzkészségek klasszifikációjához Volga–Káma-vidéki analógiáik fényében (The classifcation of Conquest period purses and tinder sets in the light of analogies from the Volga-Kama region). In: *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára.* Szerk.: Anders A. – Balogh Cs. – Türk A. Budapest 2014, 457–496.

Kubarjev / Кубарев 2005: Кубарев, Г. В.: *Культура древних тюрок Алтая (по материалам погребальных памятников).* Новосибирск 2005.

Kubisev et al. / Кубышев и др. 1979: Кубышев, А. И. – Дорофеев, В. В. – Симоненко, А. В. – Полин, С. В. – Битковский, О. В. – Якунов, С. А.: *Отчет о работе Херсонской археологической экспедиции ИА АН УССР. Исследования курганной группы «Рядовые курганы» в зоне строительства Золотобалковской о/с. в Нововоронцовском р-не, Херсонской обл.* В: Научный архив Института археологии НАНУ. № 1978/17. Киев 1979.

Kubisev–Orlov / Кубышев–Орлов 1982: Кубышев, А. И. – Орлов, Р. С.: Уздечный набор XI в. из Ново-Каменки. *Советская археология* 1982:2, 238–246.

Kulatova–Szuprunenko / Кулатова–Супруненко 2011: Кулатова, І. М. – Супруненко, О. Б.: Давньоугорські та «салтоїдні» знахідки у Лівобережному Придніпровському терасовому лісостепу Полтавщини. В: *Мадяри в Середньому Подніпров'ї.* Археологія і давня історія України 7 (2011) 144–156.

Kumjekov / Кумеков 1972: Кумеков, Б. Е.: *Государство кимаков IX–X вв. по арабским источникам.* Алма-Ата 1972.

Lampe 1961: Lampe, G. W. H.: *A Patristic Greek Lexicon.* Oxford 1961.

Langó 2005: Langó, P.: Archaeological research on the conquering Hungarians: a review. In: *Research on the Prehistory of the Hungarians: a Review.* Ed.: Mende, B. G. Varia Archaeologica Hungarica 18 (2005) 175–340.

Langó 2006: Langó P.: „Vadat űzni feljövének". („Sie kamen herauf, um Wild zu hetzen"). *Limes* 2006:1, 85–106.

Langó 2010: Langó P.: A Kárpát-medence X–XI. századra keltezett településeinek fém- és eszközleletei. In: *„Fons, skepsis, lex". Ünnepi tanulmányok a 70 esztendős Makk Ferenc tiszteletére.* Szerk.: Almási T. et al. Szeged 2010, 257–285.

Laptyev–Akszjonov / Лаптєв–Аксьонов 2012: Лаптєв, О. О. – Аксьонов, В. С.: Салтово-маяцький кремаційний могильник біля с. Кицівка на Харківщині. *Археологія* 2012:4, 95–109.

László 1943: László Gy.: *A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben.* Erdélyi Tudományos Intézet Kiadványai. Kolozsvár 1943.

Leontyjev–Noszov / Леонтьев–Носов 2012: Леонтьев, А. Е. – Носов, Е. Н.: Восточноевропейские пути сообщения и торговые связи в конце VIII–X в. В: *Русь в IX–XI веках: археологическая панорама.* Ред.: Макаров, Н. А. Москва 2012, 383–401.

Lescsenko / Лещенко 1976: Лещенко, В. Ю.: Использование восточного серебра на Урале. В: *Художественный металл Востока: Произведения восточной торевтики на территории Европейской части СССР и Зауралья.* Ред.: Даркевич, В. П. Москва 1976, 176–188.

Lescsinszkaja / Лещинская 1995: Лещинская, Н. А.: Хронология и периодизация могильников в бассейне р. Вятки. В: *Типология и датировка археологических материалов Восточной Европы.* Ред.: Голдина, Р. Д. Ижевск 1995, 88–128.

Liddell–Scott 1996: Liddell, H. G. – Scott, R.: *English–Greek Lexicon.* Oxford 1996.

Lifanov–Szedova / Лифанов–Седова 2003: Лифанов, Н. А. – Седова, М. С.: Средневековые угорские погребения на Самарской Луке. В: *Археология Восточноевропейской Лесостепи.* Ред.: Белорыбкин, Г. Н. – Ставицкий, В. В. Пенза 2003, 306–314.

Limberisz–Marcsenko / Лимберис–Марченко 2011: Лимберис, Н. Ю. – Марченко, И. И.: Погребения эпохи великого переселения народов и раннего средневековья из курганов степного При-

кубанья. В: *Петербургский апокриф. Послание от Марка. (Библиотека Stratum Plus)*. Ред.: Шаров, О. В. Кишинёв–Санкт-Петербург 2011, 417–441.

Ljapuskin / Ляпушкин 1958: Ляпушкин, И. И.: Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона. В: *Труды Волго-Донской археологической экспедиции.* Материалы и исследования по археологии СССР 62 (1958) 85–150.

Ljapuskin / Ляпушкин 1958a: Ляпушкин, И. И.: *Новотроицкое городище: О культуре восточных славян в эпоху сложения Киевского государства.* Материалы и исследования по истории СССР 74. Москва–Ленинград 1958.

Luhova / Лугова 1998: Лугова, Л. М.: Нові поховання пізніх кочівників із Середньодніпровського Лівобережжя. *Археологічний літопис Лівобережної України* 4 (1998) 71–75.

Magomjedov / Магомедов 1983: Магомедов, М. Г.: *Образование Хазарского каганата.* Москва 1983.

Magomjedov / Магомедов 1994: Магомедов, М. Г.: *Хазары на Кавказе.* Махачкала 1994.

Mahner / Магнер 1969: Магнер, Г. І.: Русько-угорський союз IX ст. у світлі літописів. *Український історичний журнал* 7 (1969) 76–84.

Mahno / Махно 1960: Махно, Є. В.: Розкопки пам'яток епохи бронзи та сарматського часу в с. Усть-Кам'янці. *Археологічні пам'ятки УРСР* 9 (1960) 14–38.

Majko / Майко 2014: Майко, В. В.: *Восточный Крым во второй половине X–XII вв.* Киев 2014.

Makarova / Макарова 1986: Макарова, Т. И.: *Черневое дело древней Руси.* Москва 1986.

Makarova–Pletnyova / Макарова–Плетнёва 1983: Макарова, Т. И. – Плетнёва, С. А.: Пояс знатного воина из Саркела. *Советская археология* 1983:2, 62–77.

Makszimov / Максимов 1969: Максимов, Е. К.: Позднекочевнические погребения Урало-Волжского региона. В: *Древности Восточной Европы.* Материалы и исследования по археологии СССР 169. Москва 1969, 130–138.

Malm / Мальм 1963: Мальм, В. А.: Поясные и сбруйные украшения. В: *Ярославское Поволжье X–XI вв.* Москва 1963, 64–70.

Mamajev–Narozsnij–Rosztunov / Мамаев–Нарожный–Ростунов 2011: Мамаев, Х. М. – Нарожный, Е. И. – Ростунов, Е. В.: «Гуннское» погребение из Коби (Шелковский район Чеченской Республики). *Материалы и исследования по археологии Северного Кавказа* 12 (2011) 108–114.

Mamajev–Szavenko / Мамаев–Савенко 1988: Мамаев, Х. М. – Савенко, С. Н.: Дуба-Юртовские катакомбные могильники. В: *Новые археолого-этнографические материалы по истории Чечено-Ингушетии.* Ред.: Мамаев, Х. М. – Мужухоев, М. Б. Грозный 1988, 5–37.

Marsak / Маршак 1971: Маршак, Б. И.: *Согдийское серебро.* Москва 1971.

Marschak 1986: Marschak, B. I.: *Silberschätze des Orients. Metallkunst des 3.–13. Jahrhunderts und ihre Kontinuität.* Leipzig 1986.

Martyjanov / Мартьянов 2001: Мартьянов, В. Н.: *Арзамасская мордва в I – начале II тысячелетия.* Арзамас 2001.

Matvejev–Cibin / Матвеев–Цыбин 2004: Матвеев, Ю. П. – Цыбин, М. В.: *Таганский грунтовый могильник.* Археологические памятники Донского бассейна 6. Воронеж 2004.

Matvejeva / Матвеева 1976: Матвеева, Г. И.: Погребения VIII–IX веков в окрестностях г. Куйбышева. *Очерки истории и культуры Поволжья* 1 (1976) 33–39.

Matvejeva / Матвеева 1977: Матвеева, Г. И.: Погребения VIII–IX веков у разъезда Немчанка. В: *Древности Волго-Камья.* Ред.: Фёдоров-Давыдов, Г. А. Казань 1977, 52–56.

Matvejeva–Bogacsov / Матвеева–Богачёв 2000: Матвеева, Г. И. – Богачёв, А. В.: Памятники времени. В: *История Самарского Поволжья с древнейших времен до наших дней: Ранний железный век и средневековье.* Ред.: Васильев, И. Б. – Матвеева, Г. И. Москва 2000, 155–188.

Mazsitov / Мажитов 1977: Мажитов, Н. А.: *Южный Урал в VII–XIV вв.* Москва 1977.

Mazsitov / Мажитов 1981: Мажитов, Н. А.: *Курганы Южного Урала VIII–XII вв.* Москва 1981.

Mazsitov / Мажитов 1987: Мажитов, Н. А.: Некоторые итоги и задачи изучения средневековой

археологии Урала и Поволжья. В: *Вопросы древней и средневековой истории Южного Урала.* Уфа 1987, 76–85.

Mazsitov / Мажитов 1988: Мажитов, Н. А.: Историческая Башкирия по данным письменных источников и археологии. В: *Проблемы древних угров на Южном Урале.* Ред.: Пшеничнюк, А. Х. Уфа 1988, 88–101.

Mazsitov / Мажитов 1993: Мажитов, Н. А.: Материалы к хронологии средневековых древностей Южного Урала (VII–XI вв.). В: *Хронология памятников Южного Урала.* Ред.: Агеев, Б. Б. Уфа 1993, 119–140.

Mecs i zlatnyik / Меч и златник 2012: *Меч и златник. К 1150-летию зарождения Древнерусского государства. Каталог выставки.* Ред.: Журавлев, Д. В. – Мурашева, В. В. и др. Москва 2012.

Melnikova / Мельникова 2001: Мельникова, І. С.: Салтівське поховання в околицях Кременчука. *Археологічний літопис Лівобережної України* 2 (2001) 116.

Merpert / Мерперт 1951: Мерперт, Н. Я.: О генезисе салтовской культуры. *Краткие сообщения института истории материальной культуры* 36 (1951) 14–30.

Merpert / Мерперт 1955: Мерперт, Н. Я.: Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье. *Советская археология* 23 (1955) 131–168.

Mesterházy 2005: Mesterházy, K.: Stilrichtungen in der Kunst der landnehmenden Ungarn. *Acta Archaeologica Carpathica* 40 (2005)145–161.

Mesterházy 2006: Mesterházy, K.: Die Kunst der landnehmenden Ungarn im Kraftfeld der iranischen, byzantinischen und islamischen Welt. In: *Trade, Journeys, Inter- and Intracultural Communication in East and West (up to 1250).* Eds.: Gálik, M. – Štefanovičová, T. Bratislava 2006, 218–231.

Mihejev / Михеев 1982: Михеев, В. К.: Коньковые подвески из могильника Сухая Гомольша. *Советская археология* 1982:2, 156–167.

Mihejev / Михеев 1985: Михеев, В. К.: *Подонье в составе Хазарского каганата.* Харьков 1985.

Minorsky 1937a: Minorsky, V.: The Khazars and the Turks in the Akam al-Marjan. *Bulletin of the School of Oriental Studies, University of London* 9 (1937) 141–150.

Misin / Мишин 2000: Мишин, Д. Е.: Географический свод «Худуд Ал-Алам» и его сведения о Восточной Европе. *Славяноведение* 2000:2, 52–63.

Misin / Мишин 2002: Мишин, Д. Е.: *Сакалиба (славяне) в исламском мире в раннее средневековье.* Москва 2002.

Misin / Мишин 2009: Мишин, Д. Е.: Джайхани и его «Книга путей и государств». *Восток* 2009:1, 33–45.

Mocja / Моця 2011: Моця, О. П.: Мандрівка угрів за Карпати: інформація писемних джерел та археологічні реалії. В: *Мадяри в Середньому Подніпров'ї.* Археологія і давня історія України 7 (2011) 15–20.

Mogaricsev / Могаричев 2002: Могаричев, Ю. М.: К вопросу о политической ситуации в Таврике в середине IX в. *Сборник Русского исторического общества* 4 (2002) 48–55.

Mogilnyikov / Могильников 1981: Могильников, В. А.: Сросткинская культура. *Степи Евразии в эпоху средневековья.* Археология СССР. Ред.: Плетнёва, С. А. Москва 1981, 45–46.

Mogilnyikov / Могильников 2002: Могильников, В. А.: *Кочевники северо-западных предгорий Алтая в IX–XI веках.* Москва 2002.

Mologyin–Moroz–Grisin–Garkusa / Молодин–Мороз–Гришин–Гаркуша 2000: Молодин, В. И. – Мороз, М. В. – Гришин, А. Е. – Гаркуша, Ю. Н.: Средневековый памятник Камыши-1 в Центральной Барабе. *Сохранение и изучение культурного наследия Алтая* 11 (2000) 219–225.

Moravcsik 1930: Moravcsik, Gy.: Zur Geschichte der Onoguren. *Ungarische Jahrbücher* 10 (1930) 53–90.

Moravcsik 1961: Moravcsik, Gy.: Sagen und Legenden über Kaiser Basileios I. *Dumbarton Oaks Papers* 15 (1961) 59–126.

Moszkalenko / Москаленко 1956: Москаленко, А. Н.: Раскопки на Архангельском городище в 1952—1953 гг. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры* 62 (1956) 84–94.

Moszkalenko / Москаленко 1972: Москаленко, А. Н.: Славяно-венгерские отношения в IX в. и древнерусское население Среднего и Верхнего Дона. В: *Проблемы археологии и древней истории угров*. Ред.: Смирнов, А. П. и др. Москва 1972, 189–196.

Muraseva / Мурашева 2000: Мурашева, В. В.: *Древнерусские ременные наборные украшения (X–XIII вв.)*. Москва 2000.

Muraseva / Мурашева 2008: Мурашева, В. В.: *Супрутский клад: Из раскопок 1969 г.* Москва 2008.

Muraseva / Мурашева 2012: Мурашева, В. В.: Славяне, варяги и иные «языцы» на речных путях Восточной Европы. Донской путь. В: *Меч и златник. К 1150-летию зарождения Древнерусского государства. Каталог выставки.* Ред.: Журавлев, Д. В. – Мурашева, В. В. и др. Москва 2012, 36–51.

Muraseva / Мурашева 2014: Мурашева, В. В.: «Книга путей и стран» (Алпатьевский клад). В: *Славяне и иные языци... К юбилею Натальи Германовны Недошивиной.* Труды Государственного Исторического музея 198. Москва 2014, 116–131.

Musteață 2007: Musteață, S.: Răspândirea monedei islamice timpurii la nordul Dunării de Jos în secolele VIII–X. In: *Monedă si comerţ în sud-estul Europei.* Ed.: Munteanu, C. Sibiu 2007, 165–182.

Muthesius 1997: Muthesius, A.: *Byzantine silk weaving: AD 400 to AD 1200.* Vienna 1997.

Napolszkih / Напольских 2005: Напольских, В. В.: Йогра (ранние обско-угорско-пермские контакты и этнонимия). *Антропологический форум* 2005:3 (2005) 240–268.

Naumenko / Науменко 1998: Науменко, В. Е.: К вопросу о названии и дате учреждения византийской фемы в Таврике. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии* 6 (1998) 689–700.

Naumenko / Науменко 2004: Науменко, В. Є.: *Таврика у контексті візантійсько-хозарських відносин: політико-адміністративний аспект.* Автореферат дис. ... кандидата історичних наук. Київ 2004.

Naumenko / Науменко 2009: Науменко, В. Е.: Высокогорлые кувшины с широкими плоскими ручками. В: Зинько, В. Н. – Пономарев, Л. Ю.: *Тиритака. Раскоп XXVI.* Том I: *Археологические комплексы VIII–X вв.* Симферополь–Керчь 2009, 50–57.

Nazarenko / Назаренко 2003: Назаренко, А. В.: Западноевропейские источники. В: *Древняя Русь в свете зарубежных источников.* Ред.: Мельникова, Е. А. Москва 2003, 259–407.

Németh 1930: Németh Gy.: *A honfoglaló magyarság kialakulása.* Budapest 1930.

Nikolae–Moglan 2001: Nikolae, E. – Moglan, A.: Răducăneni, dep. de Iaşi; 1969. In: *Monnaies et parures du Musée d'Histoire de la Moldavie de Iaşi.* Ed.: Butnariu, V. M. Iaşi 2001, 43–49.

Noonan–Kovaljov / Нунан–Ковалёв 2002: Нунан, Т. С. – Ковалёв, Р. К.: Большой клад дирхемов эпохи викингов, найденный в 2000 году в г. Козельске. *Археологические вести* 10 (2002) 149–163.

Novoszelcev / Новосельцев 1990: Новосельцев, А. П.: *Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа.* Москва 1990.

Nyedosivina / Недошивина 1963: Недошивина, Н. Г.: Михайловский могильник. В: *Ярославское Поволжье X–XI вв.* Ред.: Смирнов, А. П. Москва 1963, 24–31.

Nyeverov / Неверов 1988: Неверов, С. В.: *История племён сросткинской культуры в VIII–XII вв. н.э.* Автореферат дис. ... кандидата исторических наук. Москва 1988.

Nyeverov–Gorbunov / Неверов–Горбунов 2001: Неверов, С. В. – Горбунов, В. В.: Сросткинская культура (периодизация, ареал, компоненты). В: *Пространство культуры в археолого-этнографическом измерении. Западная Сибирь и сопредельные территории: Материалы XII Западно-Сибирской археолого-этнографической конференции.* Ред.: Чиндина, Л. А. Томск 2001, 176–178.

Nyikityin–Nyikityina / Никитин–Никитина 2004: Никитин, В. В. – Никитина, Т. Б.: *К истокам марийского искусства.* Йошкар-Ола 2004.

Nyikityina / Никитина 2012: Никитина, Т. Б.: Погребальные памятники IX–XI вв. Ветлужско-Вятского междуречья. *Археология евразийских степей* 14 (2012)

Nyikityina / Никитина 2013: Никитина, Т. Б.: Поясные кошельки/сумочки в средневековых могильниках Ветлужско-Вятского междуречья. *Поволжская археология* 4 (2013:2) 151–161.

ОАК / ОАК 1907: *Отчёт Императорской археологической комиссии за 1904 г.* Санкт-Петербург 1907.

ОАК / ОАК 1913: *Отчёт Императорской археологической комиссии за 1909–1910 гг.* Санкт-Петербург 1913.

Orbeli–Trever / Орбели–Тревер 1935: Орбели, И. А. – Тревер, К. В.: *Сасанидский металл: Художественные предметы из золота, серебра и бронзы.* Москва–Ленинград 1935.

Orlov / Орлов 1982: Орлов, Р. С.: *Некоторые особенности формирования древнерусского художественного ремесла. Новые памятники древней и средневековой художественной культуры.* Киев 1982, 163–174.

Orlov / Орлов 1983: Орлов, Р. С.: Південноруський центр художньої металообробки X ст. *Археологія* 44 (1983) 29–46.

Orlov / Орлов 1984: Орлов, Р. С.: Північнопричорноморський центр художньої металообробки у X–XI ст. *Археологія* 47 (1984) 24–45.

Orlov / Орлов 1999: Орлов, Р. С.: Про час появи печенігів на території України. В: *Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н.е.* Ред.: Терпиловський, Р. С. и др. Київ–Львів 1999, 174–185.

Orlov / Орлов 2001: Орлов, Р. С.: Культура неслов'янських народів України IV–VIII ст. В: *Історія української культури.* Ред.: Толочко П. П. и др. Київ 2001:1, 991-1007.

Orlov–Kljusincev / Орлов–Клюшинцев 1978: Орлов, Р. С. – Клюшинцев, В. М.: Нова пам'ятка середньовічного художнього ремесла кочівників. *Археологія* 27 (1978) 75–79.

Orlov–Rasszamakin / Орлов–Рассамакин 1996: Орлов, Р. С. – Рассамакин, Ю. Я.: Новые памятники VI–VII вв. из Приазовья. В: *Материалы 1 тыс. н.э. по археологии и истории Украины и Венгрии.* Ред.: Приходнюк, О. М. Киев 1996, 102–116.

Oszipenko / Осипенко 2010: Осипенко, О. С.: Тема прародины венгров в трудах востоковедов второй половины XIX – начала XX в. *Ученые записки Казанского государственного университета.* 152/3:1 (Кн. 3, ч. 1.) 2010, 119–126.

Pankova–Torgojev / Панкова–Торгоев 2012: Панкова, С. В. – Торгоев, А. И.: Тюркоязычные кочевники раннего средневековья: эпоха каганатов. В: *Кочевники Евразии на пути к империи.* Ред.: Пиотровский, М. Б. Санкт-Петербург 2012, 180–195.

Pantyelejev / Пантелеев 2011: Пантелеев, С. А.: Об одном поясном наборе (X – начала XI вв.) из Астраханской области. В: *Форум «Идель-Алтай». Материалы научно-практической конференции «Идель – Алтай: истоки евразийской цивилизации», I Международного конгресса средневековой археологии евразийских степей (7–11 декабря 2009 г., Казань).* Ред.: Хакимов, Р. С. и др. Археология евразийских степей 13. Казань 2011, 133–137.

Pasternak 1937: Pasternak, J.: Die ersten altungarischen Grabfunde nördlich der Karpaten. In: Fettich N.: *A honfoglaló magyarság fémművessége.* Archaeologia Hungarica 21. Budapest 1937, 297–303.

Pavlovičová 1996: Pavlovičová, E.: K vypovedacej schopnosti gombíka u naddunajských Slovanov v 9. storočí. *Slovenská archeológia* 44 (1996) 95–153.

Penyak–Penyak / Пеняк–Пеняк 1998: Пеняк, С. І. – Пеняк, П. С.: *Історія Закарпаття з найдавніших часів до приходу угорців в Карпатську улоговину.* Ужгород 1998.

Perémi 1986: Perémi Á.: Honfoglalás kori leletek Veszprém megyében. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 18 (1986) 115–133.

Perepjolkin–Sztasenkov / Перепёлкин–Сташенков 1996: Перепёлкин, С. Б. – Сташенков, Д. А.: Палимовское погребение. В: *Культуры Евразийских степей второй половины I тыс. н.э.* Ред.: Сташенков, Д. А. Самара 1996, 199–207.

Petersen 1919: Petersen, J.: *De Norske Vikingesverd.* Kristiania 1919.

Petrasenko / Петрашенко 1994: Петрашенко, В. О.: До проблеми археологічної інтерпретації літописних полян. В: *Старожитності Русі-України.* Ред.: Толочко П. П. и др. Київ 1994, 181–187.

Petrauszkasz–Polhuj–Hadadova / Петраускас–Польгуй–Хададова 2014: Петраускас, А. В. – Польгуй, В. І. – Хададова, М. В.: Історична топографія Літописного Іскоростеня. В: *Міста Давньої Русі. Збірка наукових праць пам'яті А. В. Кузи.* Ред.: Івакін, Г. Ю. Київ 2014, 294–301.

Petrenko / Петренко 2001: Петренко, А. Г.: Варианты форм захоронения частей коня в погребениях Больше-Тиганского и Танкеевского могильников. В: *Вопросы древней истории Волго-Камья.* Ред.: Казаков, Е. П. и др. Казань 2001, 152–155.

Petruhin / Петрухин 1995: Петрухин, В. Я.: *Начало этнокультурной истории Руси IX–XI веков.* Москва 1995.

Petruhin / Петрухин 2013: Петрухин, В. Я.: *Русь в IX–X веках: От призвания варягов до выбора веры.* Москва 2013.

Ping 2000: Ping, Liang Zheng: Yùdài bǎn chūtàn. *Zhōngyuán wénwù* 5 (2000) 43–51.

Pletnyov–Pavlova / Плетньов–Павлова 2000: Плетньов, В. – Павлова, В.: Ранносредновековни ремъчни апликации във Варненския археологически музей. *Известия на Народния музей Варна* 30–31 (2000) 24–239.

Pletnyova / Плетнёва 1959: Плетнёва, С. А.: Керамика Саркела-Белой Вежи. В: *Материалы и исследования по археологии СССР* 75 (1959) 212–272.

Pletnyova / Плетнёва 1962: Плетнёва, С. А.: Подгоровский могильник. *Советская археология* 1962:3, 241–251.

Pletnyova / Плетнёва 1963: Плетнёва, С. А.: Кочевнический могильник близ Саркела-Белой Вежи. *Материалы и исследования по археологии СССР* 109 (1963) 216–259.

Pletnyova / Плетнёва 1967: Плетнёва, С. А.: От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. *Материалы и исследования по археологии СССР* 146 (1967) 1–196.

Pletnyova / Плетнёва 1976: Плетнёва, С. А.: *Хазары*. Москва 1976.

Pletnyova / Плетнёва 1981: Плетнёва, С. А.: Салтово-маяцкая культура. В: *Степи Евразии в эпоху средневековья.* Археология СССР. Ред.: Плетнёва, С. А. Москва 1981, 62–75.

Pletnyova / Плетнёва 1989: Плетнёва, С. А.: *На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс.* Москва 1989.

Pletnyova / Плетнёва 1994 (1995): Плетнёва, С. А.: Правобережное Цимлянское городище. Раскопки 1958–1959 гг. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии* 4 (1994; на обложке: 1995) 271–396.

Pletnyova / Плетнёва 2003: Плетнёва, С. А.: *Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья IV–XIII века.* Воронеж 2003.

Pletnyova / Плетнёва 2006: Плетнёва, С. А.: *Древнерусский город в кочевой степи (опыт историко-стратиграфического исследования).* Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Supplementum 1. Симферополь 2006.

Pokrovszkij / Покровский 1905: Покровский, А. М.: Верхне-Салтовский могильник. В: *Труды XII Археологического съезда.* Москва 1905:1, 465–491.

Pokrovszkij / Покровский 1947: Покровский, М. В.: Новый сасанидский сосуд из Краснодара. *Краткие сообщения Института археологии* 18 (1947) 51–57.

Polgár 2004: Polgár, S.: The identification of K.r.h in the passage of Ibn Rusta. *Chronica* 4 (2004) 15–21.

Polin–Csernih–Daragan–Razumov / Полин–Черных–Дараган–Разумов 2008: Полин, С. – Черных, Л. – Дараган, М. – Разумов, С.: Исследования курганов эпохи бронзы и скифского периода у г. Орджоникидзе (Украина) в 2007 г. (предварительное сообщение). *Revista Arheologică* 1 (2008) 135–145.

Popov / Попов 1914: Попов, Х. И.: *Описание археологического отдела Донского музея.* Новочеркасск 1914.

Pósta 1896 : Pósta B.: A törteli magyar pogánykori leletek. *Archaeologiai Értesítő* 16 (1896) 30–39.

Pósta 1905: Pósta B.: *Régészeti tanulmányok az orosz földön (Archaeologishe Studien auf russischem Boden)*. Budapest–Leipzig 1905:1–2.

Prihodnyuk / Приходнюк 2000: Приходнюк, О. М.: Болгари та хозари. *Давня історія України.* Ред.: Толочко, П. П. Київ 2000:3, 208–211.

Prihodnyuk / Приходнюк 2001: Приходнюк, О. М.: *Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.).* Київ 2001.

Prihodnyuk–Csurilova / Приходнюк–Чурилова 2001: Приходнюк, О. М. – Чурилова, Л. М.: Коштовності з с. Коробчине на Дніпропетровщині. *Археологія* 2001:1, 96–105.

Prijmak / Приймак 1997: Приймак, В. В.: Кремационные погребения городища Новотроицкое. В: *Культуры степей Евразии второй половины I тыс. н.э. (вопросы хронологии).* Ред.: Сташенков, Д. А. Самара 1997, 48–51.

Prijmak / Приймак 1998: Приймак, В. В.: Ямні поховання городища Новотроїцького. *Археологія* 1998:2, 93–100.

Prijmak–Szuprunenko / Приймак–Супруненко 1994: Приймак, В. В. – Супруненко, А. Б.: Венгерское погребение в кургане у с. Твердохлебы Кобелякского района. В: Супруненко, А. Б.: *Курганы Нижнего Поворсклья.* Москва–Полтава 1994, 81–85.

Prohnenko / Прохненко 2005: Прохненко, І. А.: Давні угри у Верхньому Потиссі. *Археологічні дослідження Львівського університету* 8 (2005) 372–387.

Prohnenko / Прохненко 2006: Прохненко, І. А.: Давньоугорські вояцькі поховання с. Чома (Закарпатської обл.). *Військово-історичний альманах* 1/12 (2006) 4–24.

Prohnenko / Прохненко 2011: Прохненко, І. А.: Взаємини печенігів та Київської Русі за даними поховальних пам'яток Верхнього Потисся. *Військово-історичний альманах* 2/23 (2011) 70–87.

Puholovok / Пуголовок 2003: Пуголовок, Ю. А.: Деталі поясного набору доби середньовіччя у збірці Кременчугського краєзнавчого музею. *Археологічний літопис Лівобережної України* 2 (2003) 103–104.

Puholovok / Пуголовок 2006: Пуголовок, Ю. А.: Угорські прикраси вузди з околиць с. Шушвалівка на Полтавщині. *Археологічний літопис Лівобережної України* 2 (2006) 106–107.

Puskina / Пушкина 1996: Пушкина, Т. А.: Новый гнёздовский клад. В: *Древнейшие государства Восточной Европы 1994. Новое в нумизматике.* Москва 1996, 171–186.

Puskina–Muraseva–Jenyioszova / Пушкина–Мурашева–Ениосова 2012: Пушкина, Т. А. – Мурашева, В. В. – Ениосова, Н. В.: Гнёздовский археологический комплекс. В: *Русь в IX–XI веках: археологическая панорама.* Отв. ред.: Макаров, А. Н. Москва–Вологда 2012, 243–274.

Rasev / Рашев 2007: Рашев, Р.: Праболгары на юго-западной окраине евразийской степи. *Средневековая археология евразийских степей* 2007:1, 104–117.

Raszpopova / Распопова 1980: Распопова, В. И.: *Металлические изделия раннесредневекового Согда.* Ленинград 1980.

Razumov et al. / Разумов и др. 2017: Разумов, С. Н. – Дараган, М. Н. – Полин, С. В.: Раннесредневековое воинское погребение у с. Старая Катериновка на правобережье нижнего Днепра (Kora középkori fegyveres temetkezés Sztaraja Katyerinovkánál, a Dnyeper alsó folyásának jobb partján). In: *A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája. Esztergom 2014. november 4–6.* II. Főszerkesztő: Türk A. Szerk.: Balogh Cs. – Major B. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensiae No. 3.2 – Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 3.2. Budapest–Esztergom 2017, 335–353.

Reabţeva 2002: Reabţeva, S.: Tezaurul Răducăneni (România) şi cetăţile circulare din spaţiul Carpato-Nistrean. *Tyragetia* 11 (2002) 271–276.

Rejholcová 1974: Rejholcová, M.: Pohrebisko z 10.–12. storočia v Nových Zámkoch. *Slovenská archeológia* 22 (1974) 435–463.

Révész 1990: Révész L.: Készenléti íjtartó tegezek a magyar honfoglalás kori sírokban (Köcher für Bögen in Bereitschaftsstellung aus Gräbern der ungarischen Landnahmezeit). *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 28–29 (1989–1990) 31–49.

Révész 1991: Révész L.: Voltak-e nagycsaládi temetői a honfoglaló magyaroknak? (Über die Existenz der Großfamiliären Gräberfelder bei den landnehmenden Ungarn). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1984/85:2. Szeged 1991, 615–639.

Révész 1993: Révész L.: Veretekkel díszített lószerszámok a honfoglalás kori női és férfi sírokból (Сбруя с накладками из женских и мужских погребений эпохи обретения родины). *Herman Ottó Múzeum Évkönyve.* 30–31:2 (1993) 351–416.

Révész 2008: Révész L.: *Heves megye 10–11. századi temetői.* Budapest 2008.

Révész 2014: Révész L.: *The era of the Hungarian conquest.* Budapest 2014.

Rjabceva / Рябцева 2002: Рябцева, С. С.: Клад Рэдукэнень (Румыния) и кольцевые городища Карпато-Поднестровья. В: *Ювелирное искусство и материальная культура. Тезисы докладов участников одиннадцатого коллоквиума.* Ред.: Захарова, Н. А. Санкт-Петербург 2002, 83–86.

Rjabceva / Рябцева 2013: Рябцева, С. С.: О балканских связах населения Пруто-Днестровского региона. По материалам находок предметов цветной металлообработки. *Преслав* 7 (2013) 171–183.

Rjabceva–Rabinovics / Рябцева–Рабинович 2007: Рябцева, С. С. – Рабинович, Р. А.: К вопросу о роли венгерского фактора в Карпато-Днестровских землях в IX–X вв. *Revista Arheologică. Serie поиă* III: 1–2 (2007) 195–230.

Rjabceva–Rabinovics / Рябцева–Рабинович 2014: Рябцева, С. С. – Рабинович, Р. А.: О возможности выделения венгерских древностей в Карпато-Днестровском регионе в IX–X вв. В: *Русь в IX–XII веках: общество, государство, культура.* Ред.: Макаров, Н. А. – Леонтьев, А. Е. Москва–Вологда 2014, 263–279.

Róna-Tas 1999: Róna-Tas, A.: *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages.* Budapest 1999.

Salobudov / Шалобудов 1983: Шалобудов, В. Н.: Погребение кочевника VIII века у с. Заплавка. В: *Древности степного Поднепровья III–I тысячелетия до нашей эры.* Ред.: Ковалёва, И. Ф. Днепропетровск 1983, 67–68.

Salobudov / Шалобудов 2012: Шалобудов, В. Н.: Неопубликованные кочевнические погребения, открытые новостроечными экспедициями ДГУ в 1972–1999 гг. В: *Проблеми археології Подніпров'я.* Ред.: Ковальова, І. Ф. Дніпропетровськ 2012, 86–106.

Salobudov–Jaremaka / Шалобудов–Яремака 1985: Шалобудов, В. Н. – Яремака, В. Н.: Кочевнические захоронения X–XII вв. на р. Волчьей. В: *Проблемы археологии Поднепровья.* Ред.: Ковалёва, И. Ф. Днепропетровск 1985, 138–153.

Salobudov–Kudrjavceva / Шалобудов–Кудрявцева 1981: Шалобудов, В. Н. – Кудрявцева, И. В.: Позднекочевнические погребения Приорелья. В: *Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках.* Ред.: Ковалёва, И. Ф. Днепропетровск 1981, 94–100.

Samraj–Duhin / Шамрай–Духин 1997: Шамрай, А. В. – Духин, О. Й.: Ювелірний центр на Сіверському Дінці. В: *V Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених: Наукові матеріали.* Ред.: Андрощук, Ф. О. и др. Київ 1997, 135–138.

Schulze-Dörrlamm 2010: Schulze-Dörrlamm, M.: Bemerkungen zu den jüngsten Elementen des Schatzes von Nagyszentmiklós und zum Zeitpunkt seiner Deponierung. *Antaeus* 31–32 (2010) 127–142.

Scserbakova–Tascsi–Tyelnov / Щербакова–Тащи–Тельнов 2008: Щербакова, Т. А. – Тащи, Е. Ф. – Тельнов, Н. П.: *Кочевнические древности Нижнего Поднестровья (по материалам раскопок кургана у г. Слободзея).* Кишинёв 2008.

Shipwrecked 2011: *Shipwrecked: Tang Treasures and Monsoon Winds.* Singapore 2011.

Silk Road 2007: *The Silk Road in Inner Mongolia.* Ed.: Chow, A. Hong Kong 2007.

Silov / Шилов 1959: Шилов, В. П.: Калиновский курганный могильник. *Материалы и исследования по археологии СССР* 60 (1959) 323–353.

Silov / Шилов 1975: Шилов, В. П.: *Очерки по истории Древних племен Нижнего Поволжья.* Ленинград 1975.

Snajdstejn / Шнайдштейн 1989: Шнайдштейн, Е. В.: Средневековое погребение на реке Ахтуба в Астраханской области. *Советская археология* 1989:4, 269–272.

Spiljev / Шпилев 2010: Шпилев, А. Г.: Украшения роменского времени из Курской области (вторая половина VIII – конец X вв.). *Stratum plus* 5 (2010) 221–274.

Spiljev / Шпилев 2014: Шпилев, А. Г.: Северяне и Хазарский каганат. В: *Курский край сквозь века.* Ред.: Зорин, А. В. и др. Курск, 2014, 110–113.

Splendeur des Sassanides 1993: *Splendeur des Sassanides. L'empire perse entre Rome et la Chine (224–642).* Bruxelles 1993.

Stukenberg / Штукенберг 1892: Штукенберг, А. А.: Древняя курганная могила около деревни Белымер (Булымеръ) в Спасском у. Казан. губ. *Известия общества археологии, истории и этнографии при Императорском Казанском университете* 10 (1892) 155–160.

Susarin / Шушарин 1961: Шушарин, В. П.: Русско-венгерские отношения в IX в. В: *Международные связи России до XVII в.* Ред.: Зимин, А. А. – Пашуто, В. Т. Москва 1961, 131–180.

Susarin / Шушарин 1997: Шушарин, В. П.: *Ранний этап этнической истории венгров.* Москва 1997.

Svecov / Швецов 1981: Швецов, М. Л.: Погребения салтово-маяцкой культуры в Поднепровье. В: *Древности Среднего Поднепровья.* Ред.: Ковалёва, И. Ф. Киев 1981, 96–101.

Szamasev–Jermolajeva–Kuscs / Самашев–Ермолаева–Кущ 2008: Самашев, З. – Ермолаева, А. – Кущ, Г.: *Древние сокровища казахского Алтая.* Алматы 2008.

Szamokvaszov / Самоквасов 1916: Самоквасов, Д. Я.: *Могильные древности Северянской Черниговщины.* Москва 1916.

Szarapulkin / Сарапулкин 2006: Сарапулкин, В. А.: Ржевский грунтовый могильник салтово-маяцкой культуры (предварительное сообщение). *Археологические памятники Восточной Европы* 12 (2006) 195–203.

Szavin–Szemjonov / Савин–Семёнов 1992: Савин, А. М. – Семёнов, А. И.: Реконструкция шестовицкого лука. В: *Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини.* Ред.: Коваленко, О. Б. и др. Чернігів 1992, 62–67.

Szavin–Szemjonov / Савин–Семёнов 1995: Савин, А. М. – Семёнов, А. И.: К методике изучения и публикации средневековых кочевнических луков. В: *Культуры степей Евразии второй половины I тысячелетия н.э.* Ред.: Сташенков, Д. А. Самара 1995, 74–77.

Szavinov / Савинов 1984: Савинов, Д. Г.: *Народы Южной Сибири в древнетюркскую эпоху.* Ленинград 1984.

Szavinov / Савинов 1994: Савинов, Д. Г.: *Государства и культурогенез на территории Южной Сибири в эпоху раннего средневековья.* Кемерово 1994.

Szedov / Седов 1987: Седов, В. В.: Венгры в Восточной Европе. В: *Финно-угры и балты в эпоху средневековья. Археология СССР.* Ред.: Седов, В. В. Москва 1987, 236–239.

Szíj 2005: Szíj, E.: Research on the prehistory of the Hungarians and Finno-Ugric studies. In: *Research on the Prehistory of the Hungarians: a Review.* Ed.: Mende, B. G. Varia Archaeologica Hungarica 18 (2005) 115–156.

Szinyicin / Синицын 1947: Синицын, И. В.: Археологические раскопки на территории Нижнего Поволжья. *Ученые записки Саратовского государственного университета* 17 (1947) 3–134.

Szinyicin / Синицын 1954: Синицын, И. В.: Археологические памятники в низовьях реки Иловли. *Ученые записки Саратовского государственного университета* 39 (1954) 218–253.

Szkarbovenko–Sztasenkov / Скарбовенко–Сташенков 2000: Скарбовенко, В. А. – Сташенков, Д. А.: Березовский курган и его место в системе раннесредневековых древностей Самарского Поволжья. *Краеведческие записки* 9 (2000) 166–187.

Szkirda / Скирда 2011: Скирда, В. В.: Речі фіно-угорського типу Красногорського могильника. В: Мадяри в Середньому Подніпров'ї. *Археологія і давня історія України* 7 (2011) 171–174.

Szmagulov–Merc / Смагулов–Мерц 2007: Смагулов, Т. Н. – Мерц, В. К.: Средневековые погребения из Павлодара. *Национальная академия наук Республики Казахстан. Серия общественных наук* 1 (2007) 135–142.

Szmirnov / Смирнов 1909: Смирнов, Я. И.: *Восточное серебро. Атлас древней серебряной и золотой посуды восточного происхождения, найденной преимущественно в пределах Российской* империи. Санкт-Петербург 1909.

Szmirnov / Смирнов 1952: Смирнов, К. Ф.: Археологические исследования в Дагестане в 1948–1950 гг. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры* 45 (1952) 83–96.

Szorocsan / Сорочан 2004: Сорочан, С. Б.: Сугдея в "темные века". *Сугдейский сборник* 1. Киев–Судак 2004, 333–347.

Szorokin / Сорокин 1959: Сорокин, С. С.: Железные изделия Саркела-Белой Вежи. *Материалы и исследования по археологии СССР* 75 (1959) 145–199.

Szpicin / Спицын 1905: Спицын, А. А.: Владимирские курганы. *Известия Императорской археологической комиссии* 15 (1905) 84–172.

Szpicin / Спицын 1914: Спицын, А. А.: Венгерские вещи в России. *Известия Императорской археологической комиссии* 53 (1914) 107–110.

Szravnyityelno-isztoricseszkaja grammatyika / Сравнительно-историческая грамматика 2001: *Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Лексика.* Ред.: Тенишев, Э. Р. и др. Москва 2001.

Sztanilov / Станилов 2006: Станилов, С.: *Художественият метал на българското ханство на Дунав (7–9 век): опит за емпирично изследване.* София 2006.

Sztarosztyin–Kazakov–Gabjasev / Старостин–Казаков–Габяшев 1973: Старостин, П. К. – Казаков, Е. П. – Габяшев, Р. С.: Игимский могильник. *Советская археология* 1973:1, 260–264.

Sztasenkov / Сташенков 2009: Сташенков, Д. А.: Памятники мадьярского круга в Самарском Поволжье. В: *Форум «Идель–Алтай». Материалы научно-практической конференции «Идель–Алтай: истоки евразийской цивилизации», I Международного конгресса средневековой археологии Евразийских степей. Тезисы докладов.* Ред.: Хакимов, Р. С. и др. Казань 2009, 228–229.

Sztasenkov / Сташенков 2012: Сташенков, Д. А.: *Новые археологические исследования на территории города Самары.* Самара 2012.

Sztasenkov–Tureckij / Сташенков–Турецкий 1999: Сташенков, Д. А. – Турецкий, М. А: Погребение эпохи раннего средневековья у хутора Лебяжинка (к вопросу об этнокультурной ситуации в Самарском Поволжье в IX в.). *Охрана и изучение памятников историии и культуры в Самарской области* 1 (1999) 289–301.

Sztokolosz / Стоколос 1962: Стоколос, В. С.: Курган на озере Синеглазово. В: *Археология и этнография Башкирии.* Ред.: Кузеев Р. Г. Уфа 1962:1, 163–168.

Szuhobokov / Сухобоков 2012: Сухобоков, О. В.: *«Земля незнаема»: население бассейна Среднего Псла в X–XIII вв. (по материалам роменско-древнерусского комплекса в с. Каменное).* Киев 2012.

Szuprunenko / Супруненко 2007: Супруненко, О. Б.: *Курган з угорським некрополем у пониззі Псла.* Старожитності околиць Комсомольська 6. Київ–Полтава 2007.

Szuprunenko / Супруненко 2011: Супруненко, О. Б.: Давньоугорський некрополь поблизу с. Дмитрівки в нижній течії Псла. В: *Мадяри в Середньому Подніпров'ї.* Археологія і давня історія України 7 (2011) 105–124.

Szuprunenko–Kulatova–Prijmak / Супруненко–Кулатова–Приймак 2001: Супруненко, А. Б. – Кулатова, И. Н. – Приймак, В. В.: Венгерское погребение с юга Полтавщины. *Finno-Ugrica* 1 (2001) 24–28.

Szuprunenko–Majevszka / Супруненко–Маєвська 2007: Супруненко, О. Б. – Маєвська, С. В.: Давньоугорське поховання у кургані в пониззі Псла. *Археологічний літопис Лівобережної України* 1–2 (2007) 32–45.

Tabaldijev / Табалдыев 2011: Табалдыев, К. Ш.: *Древние памятники Тянь-Шаня.* Бишкек 2011.

Tagán 1941: Tagán, G.: Honfoglaláskori magyar sír Kievben. *Folia Archaeologica* 3–4 (1941) 311–313.

Talickij / Талицкий 1940: Талицкий, М. В.: Кочергинский могильник. *Материалы и исследования по археологии СССР* 1 (1940) 159–168.

Teodor 1980: Teodor, D.: Tezaurul de la Răducăneni-Iaşi. *Studii şi Cercetări de Istorie Veche.* 31 (1980) 403–423.

The Ancient Hungarians 1996: *The Ancient Hungarians. Exhibition catalogue.* Eds.: Fodor, I. et al. Budapest 1996.

Tolocsko / Толочко 1999: Толочко, П. П.: *Кочевые народы степей и Киевская Русь.* Киев 1999.

Tortika / Тортика 2006: Тортика, А. А.: *Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы.* Харьков 2006.

Tóth 2005: Tóth, S. L.: The past and present of the research on the prehistory of the Hungarians. Historiography. In: *Research on the Prehistory of the Hungarians: a Review.* Ed.: Mende, B. G. Varia Archaeologica Hungarica 18 (2005) 45–86.

Troickaja–Novikov / Троицкая–Новиков 1998: Троицкая, Т. Н. – Новиков, А. В.: *Верхнеобская культура в Новосибирском Приобье.* Новосибирск 1998.

Türk 2010: Türk A.: A szaltovói kultúrkör és a magyar őstörténet régészeti kutatása. A VI. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2009. június 4–5.). Szerk.: G. Tóth P. – Szabó P. *Középkortörténeti tanulmányok* 6 (2010) 261–306.

Türk 2011: Türk A.: *A magyar őstörténet és a szaltovói régészeti kultúrkör.* PhD kézirat. Szeged 2011.

Türk / Тюрк 2012: Тюрк, А.: Новые результаты и перспективы археологических исследований ранней истории древних венгров (угров-мадьяр). В: *IX Евразийский научный форум «Наследие Л. Н. Гумилева и современная евразийская интеграция».* Ред.: Сыдыков, Е. Б. и др. Астана 2012, 22–26.

Türk 2012a: Türk, A.: The new archaeological research design for early Hungarian history. *Hungarian Archaeology e-journal*. – 2012. – Summer. http://www.hungarianarchaeology.hu/wp-content/uploads/2012/08/eng_turk_12Ny_0827.pdf (link ellenőrizve: 2018. 09. 20. / ссылка проверена: 20. 09. 2018.).

Türk / Тюрк 2013: Тюрк, А.: От Урала до Карпатов. Новые результаты и перспективы в археологии Восточной Европы по поводу древних венгров. В: *II-й Международный Мадьярский симпозиум.* Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 231–237.

Uvarova / Уварова 1900: Уварова, П. С.: Могильники Северного Кавказа. *Материалы по археологии Кавказа* 8 (1900) 1–381.

Várady 1989: Várady, L.: Revision des Ungarn-Image von Konstantinos Porphyrogennetos. *Byzantinische Zeitschrift* 1–2 (1989) 22–58.

Vasmer / Фасмер 1986: Фасмер, М.: *Этимологический словарь русского языка* 2. Москва 1986.

Vasziljeva / Васильева 1979: Васильева, И. Н.: Погребения средневековых кочевников на территории Куйбышевского Поволжья. В: *Труды Куйбышевского ГПИ*. Куйбышев 1979/230, 202–240.

Vaszjutyin / Васютин 2003: Васютин, А. С.: Сросткинская археологическая культура: исторические мифы. В: *Исторический опыт хозяйственного и культурного освоения Западной Сибири.* Ред.: Кирюшина, Ю. Ф. – Тишкина, А. А. Барнаул 2003:1, 13–19.

Vejmarn–Ajbabin / Веймарн–Айбабин 1993: Веймарн, Е. В. – Айбабин, А. И.: *Скалистинский могильник.* Киев 1993.

Velikoje pereszelenyije / Великое переселение 2005: *Великое переселение. Сокровища ойкумены. История мировой культуры.* Ред.: Журавлёв, А. Москва 2005.

VINOGRADOV 1983: Vinogradov, V. B.: Altungarische Parallelen zu einigen Gräbern des Alanischen Gräberfeldes bei Martan-ču. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 35 (1983) 211–220.

VINOGRADOV–MAMAJEV / ВИНОГРАДОВ–МАМАЕВ 1984: Виноградов, В. Б. – Мамаев, Х. М.: Аланский могильник у сел. Мартан-Чу в Чечне (материалы 1970–1976 гг). В: *Вопросы археологии и этнографии Северной Осетии.* Отв. ред.: Кузнецов, В. А. Орджоникидзе 1984, 5–27.

VOJTOV / ВОЙТОВ 1996: Войтов, В. Е.: *Древнетюркский пантеон и модель мироздания в культово-поминальных памятниках Монголии VI–VIII вв.* Москва 1996.

VORONYINA / ВОРОНИНА 2007: Воронина, Р. Ф.: *Лядинские древности. Из истории мордвы-мокши конец IX – начало XI века.* Москва 2007.

WATT 1990: Watt, J.: The Arts of Ancient China. *Metropolitan Museum of Art Bulletin* 1 (1990) 1–72.

WATT 2004: Watt, J. C. Y. (ed.): *China. Dawn of a Golden Age, 200–750 A.D.* New York 2004.

ZAHOGYER / ЗАХОДЕР 1967: Заходер, Б. Н.: *Каспийский свод сведений о Восточной Европе: Горган и Поволжье в IX–X вв.* Москва 1967/2.

ZAKHAROV–ARENDT 1935: Zakharov, A. – Arendt, V.: *Studia Levedica. Régészeti adatok a magyarság IX. századi történetéhez (Archaeologischer Beitrag zur Geschichte der Altungarn im IX. Jh.).* Archaeologia Hungarica 16 (1935) 6–80.

ZASZECKAJA / ЗАСЕЦКАЯ 1994: Засецкая, И. П.: *Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV–V вв.).* Санкт-Петербург 1994.

ZHANG HAIYUN 2007: Zhang Haiyun (张海云): Guyuan City Southern Plateau Excavation of the Tang Dynasty. *Archaeological Heritage* 5 (2007) 31–42.

ZIMONYI / ЗИМОНИ 2000: Зимони, И.: Венгры в Волжско-Камском бассейне. *Finno-Ugrica* 4 (2000) 5–41.

ZIMONYI 2005: Zimonyi, I.: The state of the research on the prehistory of the Hungarians. Historiography (Oriental sources, history of the Steppe). In: *Research on the Prehistory of the Hungarians: a Review.* Ed.: Mende, B. G. Varia Archaeologica Hungarica 18 (2005) 87–102.

ZIMONYI 2006: Zimonyi, I.: *Muslimische Quellen über die Ungarn vor der Landnahme. Das ungarische Kapitel der Gaihani-Tradition.* Budapest 2006.

ZOCENKO–ZVIZDECKIJ / ЗОЦЕНКО–ЗВІЗДЕЦЬКИЙ 2006: Зоценко, В. М. – Звіздецький, Б. А.: Типологія та хронологія артефактів «скандинавського» типу із розкопок стародавнього Іскоростеня. В: *Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування давньоруської держави) IX–XI ст.* Ред.: Толочко, П. П. Чернігів 2006, 73–89.

ZUCKERMAN / ЦУКЕРМАН 1998: Цукерман, К.: Венгры в стране Леведии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок. 836–889 г. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии* 6 (1998) 663–688.

ZVIZDECKIJ–POLHUJ–PETRAUSZKASZ / ЗВІЗДЕЦЬКИЙ–ПОЛЬГУЙ–ПЕТРАУСКАС 2004: Звіздецький, Б. А. – Польгуй, І. І. – Петраускас, А. В.: Нові дослідження стародавнього Іскоростеня. В: *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст.* Ред.: Моця, О. П. Київ 2004, 51–86.

ZSOLDASZBEKOV–SZARTKOZSAULI / ЖОЛДАСБЕКОВ–САРТКОЖАУЛЫ 2006: Жолдасбеков, М. – Сарткожаулы, К.: *Атлас Орхонских памятников.* Астана 2006.

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ / RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Arhiv IIMK / Архив ИИМК	Научный архив Института истории материальной культуры РАН, Санкт-Петербург (Orosz Tudományos Akadémia, az Anyagi Kultúra Történetének Intézete, Tudományos Archívum, Szentpétervár)

ПРИЛОЖЕНИЕ

FÜGGELÉK

Таблица 2. Характеристика погребений типа Субботцев. 1: Курганное погребение; 2: Бескурганное погребение; 3: Ориентировка погребения; 4: Кости коня; 5: Детали снаряжения коня; 6: Предметы вооружения; 7: Детали пояса; 8: Личные украшения; 9: Сосуд; 10: Жертвенная пища; 11: Нож; 12: Кресало или кремень; 13: Сведенные ноги; 14: Органическая подстилка; 15: Астрагалы; 16: Лицевое покрытие; 17: Половозрастная принадлежность: м: мужское, ж: женское, д: детское, к: кенотаф

2. táblázat. A szubbotci horizont sírjainak jellemzői. 1: Kurgániros temetkezés; 2: Kurgán nélküli, aknasíros temetkezés; 3: A sírok tájolása; 4: Lovastemetkezés; 5: Lószerszám; 6: Fegyverzet; 7: Az öv részei; 8: Ékszerek; 9: Edénymelléklet; 10: Ételmelléklet; 11: Kés; 12: Csiholó vagy kovakő; 13: Összehúzott lábak; 14: Szervesanyag-maradványok; 15: Asztragalosz csontok; 16: Halotti szemfedő; 17: Nem és kor szerinti besorolás: м: férfi, ж: női, д: gyermek, к: jelképes sír

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Слободзея, п. 18 / Szlobodzeja, 18. sír	x		СЗ / ÉNY	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x				м
Твердохлебы / Tverdohlebi	x		З / NY	x	x	x	x										м
Усть-Каменка, к. 2 п. 2 / Uszty-Kamenka, 2. kurgán 2. sír	x		З / NY	x		x								x			м
Слободзея, п. 36 / Szlobodzeja, 36. sír	x		СЗ / ÉNY	x	x												к
Гряковатое, к. 4 п. 1 / Grjakovatoje, 4. kurgán 1. sír	x		З / NY	x		x		x						x			м
Слободзея, п. 37 / Szlobodzeja, 37. sír	x		СЗ / ÉNY	x				x	x		x		x	x			ж
Ново-Николаевка / Novo-Nyikolajevka	x		?	?	x		x	x									м
Нововоронцовка, к. 1 п. 23 / Novovoroncovka, 1. kurgán 23. sír	x		?	?	x		x										м?
Бабичи / Babicsi	x		?	?	x												?
Слободзея, п. 16 / Szlobodzeja, 16. sír	x		З / NY		x	x				x	x	x	x				д
Слободзея, п. 10 / Szlobodzeja, 10. sír	x		?		x?				x								к
Дмитровка, к. 1 п. 2 / Dmitrovka, 1. kurgán 2. sír	x		СЗ / ÉNY			x	x	x		x	x		x	x		x	м/д
Катериновка, к. 32 п. 1/1 / Katyerinovka, 32. kurgán 1/1. sír	x		СЗ / ÉNY			x	x		x		x		x				м
Катериновка, к. 32 п. 1/2 / Katyerinovka, 32. kurgán 1/2. sír	x		СЗ / ÉNY			x	x		x					x			м
Дмитровка, к. 1 п. 14 / Dmitrovka, 1. kurgán 14. sír	x		СЗ / ÉNY			x	x			x	x		x	x			м/д
Каменка, к. 1 п.1 / Kamenka, 1. kurgán 1. sír	x		З / NY			x	x					x	x				м

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Слободзея, п. 24 / Szlobodzeja, 24. sír	x		З / NY			x	x										м
Слободзея, п. 29 / Szlobodzeja, 29. sír	x		СЗ / ÉNY			x?		x									ж
Слободзея, п. 17 / Szlobodzeja, 17. sír	x		СЗ / ÉNY					x			x	x					м?
Слободзея, п. 23 / Szlobodzeja, 23. sír	x		СЗ / ÉNY					x			x			x?			ж
Слободзея, п. 30 / Szlobodzeja, 30. sír	x		СЗ / ÉNY					x			x		x		x		д
Слободзея, п. 35 / Szlobodzeja, 35. sír	x		СЗ / ÉNY					x			x				x		д
Слободзея, п. 27 / Szlobodzeja, 27. sír	x		З / NY					x									м?
Дмитровка, к. 1 п. 15 / Dmitrovka, 1. kurgán 15. sír	x		СЗ / ÉNY					x									д
Усть-Каменка, к. 1 п. 4 / Uszty-Kamenka, 1. kurgán 4. sír	x		З / NY						x								д
Субботцы, п. 2 / Szubbotci, 2. sír		x	З / NY	x	x	x	x	x	x	x	x	x					м
Коробчино / Korobcsino		x	?	x	x	x		x	x							x	м
Манвеловка / Manvelovka		x	З? / NY?	x	x?	x			x		x					x	м
Субботцы, п. 3 / Szubbotci, 3. sír		x	СЗ / ÉNY	x	x			x		x					x		м/д
Субботцы, п. 1 / Szubbotci, 1. sír		x	?	?	x			x									ж
Слободзея, п. 38 / Szlobodzeja, 38. sír		x	СЗ / ÉNY	x		x		x	x				x		x		м?
Волосское / Volosszkoje		x	З? / NY?			x	x	x			x						м
Слободзея, п. 40 / Szlobodzeja, 40. sír		x	СЗ / ÉNY			x		x	x			x	x		x		м
Кривой Рог / Krivoj Rog		x	?				x										м?

Таблица 3. Корреляция исторических и археологических событий IX–X вв. в Восточной Европе

Дата	Исторические события	Археологические события	*Terminus post quem* по монетам
после 969 г.		исчезновение салтовской культурно-исторической общности и постепенное прекращение развития её традиций в степи и соседних регионах	970-е гг.
968/969 г.	разгром войсками Руси хазарской столицы Итиль, ликвидация Хазарии		
965 г.	переселение заволжской части печенегов в Северное Причерноморье под давлением огузов	появление в Северном Причерноморье погребений круга Булгаково–Антоновки	970-е гг.
965 г.	взятие хазарского города Саркела князем Святославом	пожар на Левобережном Цимлянском городище (Саркел), сокрытие клада	943–954 гг.
946 г.	сожжение княгиней Ольгой древлянского города Искоростеня	разгром городища № 1 в Коростене	882–907 гг.
932 г.	поражение Алании от хазар, отказ от христианства	новый импульс салтовского влияния на Северном Кавказе (горизонт V)	
921 г.	попытка Волжской Булгарии выйти из подчинения Хазарии, принятие мусульманства	ослабление салтовского влияния в уборе населения Среднего Поволжья, распространение местных стилей украшений	900 г.
920–925 гг.	христианизация кавказских алан, начало независимой от хазар политики аланского царя	полное прекращение функционирования салтовских памятников лесостепного «аланского» варианта Подонья, возвращение остатков алан из Подонья на Северный Кавказ	«X в.»
911 г.	заключение договора Византии и Руси, переориентирование торговой магистрали на днепровский путь «из Варяг в Греки»	разгром Супрутского городища, сокрытие славянских кладов в Поочье (Супрутский, Зарайский)	903/904 г.
895–896 гг.	переселение мадьяр в Карпатскую котловину под дальнейшим давлением печенегов и болгар		
889 г.	нападение печенегов на мадьяр в Северном Причерноморье, миграция мадьяр в Нижнее Подунавье	исчезновение в Северном Причерноморье памятников типа Субботцев	
до 889 г.	война хазар и огузов с печенегами, поражение последних и переселение их части в Северное Причерноморье		

Дата	Исторические события	Археологические события	*Terminus post quem* по монетам
884 г.	подчинение племени северян киевским князем Олегом	разгром Новотроицкого городища и сокрытие северянских кладов (Новотроицкий, Кудеярова Гора)	833 г.
881 г.	вторжение мадьяр и кавар в земли франков (совр. Австрия)		
862 г.	вторжение мадьяр и кавар в земли франков (совр. Австрия)		
после 861 г.	междоусобная война в Хазарии, восстание племени кавар и его соединение с мадьярами; разрыв мадьяр с хазарами	сожжение Правобережного Цимлянского городища; прекращение функционирования в лесостепном Подонье салтовских могильников по обряду кремации и биритуальных	802 г.
861 г.	совместная осада Херсона хазарами и мадьярами		
841 г.	образование фемы Херсона	прекращение салтовского влияния на население Юго-Западного Крыма, распространение византийского влияния	
838–839 гг.	сооружение византийцами из обожженного кирпича крепости Саркел для Хазарского каганата	возведение Левобережного Цимлянского городища	
838 г.	посольство русов в Константинополь, преграждение обратного пути неизвестным народом		
ок. 837 г.	военный конфликт мадьяр и византийских переселенцев в Подунавье		
833–836 гг.	переселение мадьяр из-за Волги в Северное Причерноморье - «Этелькёз»	появление в Северном Причерноморье погребений типа Субботцев	косвенно 814 г.
ок. 830–831 гг.	переселение мадьяр из страны Дентумогер на запад, образование «страны Леведии» на границах Хазарии в Поволжье	появление субботцевского влияния в Приуралье в комплексах погребений типа Караякупово, а также памятников типа Больше-Тиганского могильника на левобережье Волги	823/824 гг.

3. táblázat. Kelet-Európa 9–10. századi történelmi eseményeinek és régészeti adatainak összefüggései

Dátum	Történelmi események	Régészeti adatok	*Terminus post quem* datálás érmék alapján
969 után		a szaltovói kultúrkör megszűnése és továbbfejlődő hagyományának fokozatos eltűnése a szytepp és a szomszédos régiók területéről	970-es évek
968/969	a Rusz seregei lerombolják a kazár fővárost, Etilt, és felszámolják a Kazár Kaganátust		
965	az oguzok nyomására a besenyők Volgán túli törzsei áttelepülnek a Fekete-tenger északi előterébe	a Bulgakovo–Antonovka típusú leletek temetkezéseinek megjelenése a Fekete-tenger északi előterében	970-es évek
965	Szvjatoszlav fejedelem beveszi Sarkelt	pusztulási réteg a bal parti cimljanszki erődben (Sarkel), a sarkeli kincslelet földbe kerülése	943–954
946	Olga fejedelemasszony felégeti Iszkorosztyenyt, a szláv drevlján törzs városát	a korosztyenyi 1. számú erődített település elpusztítása	882–907
932	a kazárok vereséget mérnek Alániára, a kereszténység elutasítása	újabb szaltovói hatás az Észak-Kaukázusban (V. horizont)	
921	Volgai Bolgária kísérlete a kazár uralomtól való függetlenedésre, az iszlám felvétele	a szaltovói hatás gyengülése a Közép-Volga-vidék népességének viseleti elemeiben, a helyi díszítő elemek terjedése	900
920–925	keresztény térítés a kaukázusi alánoknál, az alán uralkodó önálló politizálásba kezd	a szaltovo–majaki kultúrkör erdős sztyeppi 'alán' variánsának teljes megszűnése a Don mentén, az itt megmaradt alánok visszatérése az Észak-Kaukázusba	10. század
911	megállapodás Bizánc és a Rusz között, és a fő kereskedelmi útvonal áthelyeződése a Dnyeper menti (bizánci) varég útra	a szupruti erődített település elpusztítása, az Oka folyó menti szlávokhoz köthető kincsleletek földbe kerülése (Szupruti, Zarajszk)	903/904
895–896	a magyarok beköltözése a Kárpát-medencébe a besenyők és bolgárok nem szűnő nyomására		
889	besenyő támadás a magyarok ellen a Fekete-tenger északi előterében, a magyarok migrációja az Al-Duna térségébe	a szubbotci lelettípus megszűnése a Fekete-tenger északi előterében	
889 előtt	a kazárok és oguzok háborúja a besenyőkkel, a besenyők vereséget szenvednek és egy részük átköltözik a Fekete-tenger északi előterébe		

Dátum	Történelmi események	Régészeti adatok	*Terminus post quem* datálás érmék alapján
884	Oleg kijevi fejedelem leigázza a szláv szeverján törzset	a novotroickoje erődített település elpusztítása és a szeverjánokhoz köthető kincsleletek földbe kerülése (Novotroickoje, Kugyejarova Gora)	833
881	magyar és kavar betörés a frankok földjére (a mai Ausztria területén)		
862	magyar és kavar betörés a frankok földjére (a mai Ausztria területén)		
861 után	belháború Kazáriában, a kavarok lázadása és csatlakozása a magyarokhoz; a magyar–kazár kapcsolatok megszakadása	a jobb parti cimljanszki erőd felégetése; a Don-vidék erdős sztyeppi sávjában a szaltovói kultúrkörhöz tartozó hamvasztásos és birituális temetők megszűnése	802
861	Kherszon városát magyar és kazár hadak közösen ostromolják		
841	a Kherszoni *thema* megszervezése	a szaltovói hatás eltűnése és a bizánci hatás elterjedése a Krím félsziget délnyugati részén	
838–839	a bizánciak égetett téglából felépítik Sarkelt a Kazár Kaganátus számára	a bal parti cimljanszki erőd felépítése	
838	a Rusz követsége Konstantinápolyban, akiknek hazafelé vezető útját egy ismeretlen nép nehezítette meg		
837 körül	katonai konfliktus a magyarok és a Bizánci Birodalomból áttelepített lakosság között az Al-Duna mentén		
833–836	a magyarság áttelepülése a Volgán túlról a Fekete-tenger északi előterébe, 'Etelköz' területére	a szubbotci horizont temetkezéseinek megjelenése a Fekete-tenger északi előterében	814 (keresztdatálással)
830–831 körül	a magyarság nyugatra vándorlása Dentümogyerből, 'Levédia' megalakulása a Kazár Kaganátus volgai határvidékén	a szubbotci hatás megjelenése az Urál nyugati előterében a karajakupovói kultúra sírleletei között; a Bolsije Tyiganitípusú temetők feltűnése a Volga bal partján	823/824

Таблица 4

4. táblázat

	Варианты топонимов / Földrajzi nevek			
	венгерский / magyar	русский / orosz	українська / ukrán	варианты топонимов / névváltozatok
	Altaj-hegység	Алтай		
	Atil vagy Itil folyó	Атиль, Итиль		
	Baraba, barabai sztyepp	Бараба		Барабинская степь
	Bjelaja folyó	Белая		
	Cna folyó	Цна		
	Dariel-szoros	Дарьяльское ущелье		
	Déli-Bug folyó	Южный Буг	Південний Буг	
	Don folyó	Дон	Дон	
	Donyec folyó	Северский Донец	Сіверський Донець	
	Dnyeper folyó	Днепр	Дніпро	
	Dnyeszter folyó	Днестр	Дністер	
	Duna folyó	Дунай	Дунай	
	Emba folyó	Эмба		
	Gizeldon folyó (Észak-Oszétia)	Гизельдон		
	Hétfolyóköz	Семиречье		Жетісу (kazak)
	→ Balhas (tó)	Балхаш		Балқаш (kazak)
	→ Szaszikköl (tó)	Сасыкколь		Сасыққөл (kazak)
	→ Alaköl (tó)	Алаколь		Алакөл (kazak)
	→ Ile (folyó)	Или		Іле (kazak)
	→ Karatal (folyó)	Каратал		Қаратал (kazak)
	→ Bien (folyó)	Биен		Бүйен, Биен (kazak)
	→Akszu (folyó)	Аксу		Ақсу (kazak)
	→ Lepszi (folyó)	Лепсы		Лепсі (kazak)
	→ Baszkan (folyó)	Баскан		Басқан (kazak)
	→ Szarkand (folyó)	Сарканд		Сарқант, Сарқан (kazak)
	Ilek folyó	Илек		
	Ingul folyó	Ингул	Інгул	

	Варианты топонимов / Földrajzi nevek			
	венгерский / magyar	русский / orosz	українська / ukrán	варианты топонимов / névváltozatok
	Irtis folyó	Иртыш		
	Isim folyó	Ишим		
	Jeruszlan folyó	Еруслан		
	Jum folyó	Юм		
	Jusztid folyó	Юстыд		
	Káma folyó	Кама		
	Kambilejevka folyó	Камбилеевка		
	Kubány folyó	Кубань		
	Minuszinszki-medence	Минусинская котловина		
	Ob folyó	Обь		
	Oka folyó	Ока		
	Poltavscsina (földrajzi régió)	Полтавщина	Полтавщина	
	Prut folyó	Прут	Прут	
	Rosz folyó	Рось	Рось	
	Szamara folyó	Самара		
	szamarai Volga-könyök	Самарская Лука		
	Szejm folyó	Сейм	Сейм	
	Szeret folyó	Сирет	Серет	
	Szula folyó	Сула	Сула	
	Terek folyó	Терек		
	Tobol folyó	Тобол		
	Urál folyó			
	Urál (hegység)	Урал		
	Vereckei-hágó	Верецкий перевал		
	Vjatka folyó	Вятка		
	Vojkar folyó	Войкар		
	Volga folyó	Волга		
	Vorszkla folyó	Ворскла	Ворскла	

	Географический указатель / Közigazgatási nevek			
	венгерский / magyar	русский / orosz	українська / ukrán	варианты топонимов / névváltozatok
UKR	Jekatyerinoszlavi kormányzóság (Orosz Birodalom)	Екатеринославская губерния (Росс. Имп.)	Катеринославська губ.	Екатеринослав
	→ Dnyepropetrovszki terület	**→ Днепропетровская обл.**	Дніпропетровська обл.	Днепропетровск / Дніпропетровськ / Дніпро
	Aposztolovói járás	**Апостоловский р-н**	Апостолівський р-н	Апостолово / Апостолове
	Dnyepropetrovszki járás	Днепропетровский р-н	Дніпропетровський р-н	Днепропетровск
	Krinyicski járás	Криничанский р-н	Криничанський р-н	Кринички
	Szinyelnyikovói járás	Синельниковский р-н	Синельниківський р-н	Синельниково / Синельникове
	Vaszilkovkai járás	Васильковский р-н	Васильківський р-н	Васильковка / Васильківка
UKR	**→ Dnyipropetrovszki terület**	**→ Днепропетровская обл.**	Дніпропетровська обл.	Днепропетровск / Дніпропетровськ / Дніпро
	Nyikopoli járás	Никопольский р-н	Нікопольський р-н	Никополь / Нікополь
	Verhnyodnyiprovszki járás	Верхнеднепровский р-н	Верхньодніпровський р-н	Верхнеднепровск / Верхньодніпровськ
UKR	Kijevi kormányzóság, Cserkasszi járás (Orosz Birodalom)	Киевская губерния, Черкасский уезд (Росс. Имп.)	Київська губернія, Черкаський повіт	Киев; Черкассы / Київ, Черкаси
	→ Cserkaszi terület, Kanyivi járás	→ Черкасская обл., Каневский р-н	Черкаська обл., Канівський р-н	Черкассы/Черкаси; Канев/Канів
UKR	Kijevi terület	Киевская обл.	Київська обл.	Киев/Київ
	Kirovográdi terület, Znamenkai járás	Кировоградская обл., Знаменский р-н	Кіровоградська обл., Знам'янський р-н	Кировоград; / Кіровоград (Кропивницький), Знам'янка
KAZ	Nyugat-kazahsztáni terület, Zelenovi járás	Западно-Казахстанская обл., Зеленовский р-н		Уральск; Зеленов
RUS	Permi határterület	Пермский край		Пермь
UKR	Poltavai terület	Полтавская обл.	Полтавська обл.	Полтава/Полтава
	Poltavai terület, Kobeljaki járás	Полтавская обл., Кобелякский р-н	Кобелякський р-н	Полтава; Кобеляки
	Poltavai terület, Kremencsuki járás	Полтавская обл., Кременчугский р-н	Полтавська обл., Кременчуцький р-н	Полтава/Полтава; Кременчуг/ Кременчук
RUS	Szamarai terület	Самарская обл.		Самара
UKR	Szumi terület, Romni járás	Сумская обл., Роменский р-н	Сумська обл., Роменський р-н	Сумы/Суми; Ромны/Ромни

	Географический указатель / Közigazgatási nevek			
	венгерский / magyar	русский / orosz	українська / ukrán	варианты топонимов / névváltozatok
RUS	Tyereki terület (Orosz Birodalom)	Терская обл. (Росс. Имп.)		р. Терек
	→ Észak-Oszétiai Köztársaság – Alánia	→ Республика Северная Осетия – Алания		
RUS	Asztrahany	Астрахань		
	Jekatyerinburg	Екатеринбург		
	Kazany	Казань		
Krím	Kercs	Керчь	Керч	
RUS	Krasznojarszk	Красноярск		
	Minuszinszk	Минусинск		
UKR	Odessza	Одесса	Одеса	
RUS	Perm	Пермь		
	Szamara	Самара		
	Szimbirszk (ma: Uljanovszk)	Симбирск (совр. Ульяновск)		
	Tobolszk	Тобольск		
	Tomszk	Томск		
	Tver	Тверь		
	Tyumeny	Тюмень		
	Voronyezs	Воронеж		

	Комплексы в Карпатской котловине и в других частях Европы / Kárpát-medencei és egyéb európai lelőhelyek			
	венгерский / magyar	русский / orosz	українська / ukrán	варианты топонимов / névváltozatok
SRB	Ada	Ада		Ада (szerb)
MDA	Alcedar	Алчедар		
HUN	Aranykerti	Аранькерти		
	Ártánd-Nagyfarkasdomb	Артанд-Надьфаркашдомб		
SWE	Ås	Ос		
UKR	Beregszász	Берегово	Берегове	
HUN	Beszterec	Бестерец		
	Bezdéd	Бездед		
SWE	Birka	Бирка		
SVK	Bodrogszerdahely	Стреда-над-Бодрогом		Streda nad Bodrogom (szlovák)
HRV	Brestovac	Брестовац		
HUN	Budapest-Farkasrét	Будапешт-Фаркашрет		
ROU	Conceşti	Концешты		
HUN	Debrecen	Дебрецен		
SRB	Dunacséb	Челарево		Челарево (szerb)
MDA	Echimăuţi	Екимоуцы		
HUN	Eperjeske	Эперьешке		
	Esztergom-Szentgyörgymező	Эстергом-Сентдьёрдьмезё		
SWE	Filborna	Фильборна		
HUN	Fonyód	Фоньод		
	Gádoros	Гадорош		
SVK	Galgóc	Гальгоц		Hlohovec (szlovák)
HUN	Geszteréd	Гестеред		
	Heves-Kapitányhegy	Хевеш-Капитаньхедь		
	Homokmégy-Halom	Хомокмедь-Халом		
BGR	Kabijuk	Кабиюк		Кабиюк (bolgár)
HUN	Karos	Карош		
	Keglevichháza	Кеглевичхаза		
	Kenézlő	Кенезлё		
	Kétpó	Кетпо		

	Комплексы в Карпатской котловине и в других частях Европы / Kárpát-medencei és egyéb európai lelőhelyek			
	венгерский / magyar	русский / orosz	українська / ukrán	варианты топонимов / névváltozatok
ROU	Kolozsvár-Zápolya utca	Коложвар-Запоя утца		совр. страда Генерал Траян Мошою, Клуж-Напока, Румыния
HUN	Nagykomlós	Надькомлош		
	Nógrádsáp	Ноградшап		
SVK	Nové Zámky (Érsekújvár)	Нове Замки		бывш. Эршекуйвар (Érsekújvár), Венгрия
BGR	Novoszel	Новосел		Новосел (bolgár)
	Odirci	Одырци		Одърци (bolgár)
BGR	Omarcsevo	Омарчево		Омарчево (bolgár)
HUN	Oroszlámos	Оросламош		
POL	Przemyśl	Перемышль		
HUN	Püspökladány	Пюшпёкладань		
ROU	Răducăneni	Рэдукэнень		Radukanén (magyar)
HUN	Szakony	Саконь		
	Szerencs-Kácsatető	Серенч-Качатетё		
MDA	Szlobodzeja	Слободзея		Slobozia (moldáv/román)
				Слободзейский могильник
	Sztarije Badrazsi	Старые Бадражи		Bădragii Vechi (moldáv/román)
DNK	Terslev	Терслев		
UKR	Tiszacsoma	Чома	Чома	
HUN	Tiszakécske	Тисакечке		
	Tiszanána–Cseh-tanya	Тисанана–Чех-танья		
	Tiszaszederkény	Тисаседеркень		
	Törtel	Тёртель		
SWE	Valsgärde	Вальсъерде		
HUN	Vereb	Вереб		
SVK	Zemplén	Земплин		

	Восточные комплексы / Keleti lelőhelyek				
	венгерская транслитерация / magyar alak	русское название / orosz alak	украинское название / ukrán alak	другие языки / egyéb alak	прилагательное / orosz melléknévi forma
RUS	15. poszjolok (15. számú település)	15-й посёлок			
	Afanaszjevo	Афанасьево			
	Agacs-Kala	Агач-Кала			Агачкалинский склеп
	Agafonovo	Агафоново			Агафоновский
	Ahmirovo	Ахмирово			
	Alekszejevszkoje	Алексеевское			Алексеевское
	Alpatyjevo	Алпатьево			Алпатьевский
UKR	Antonovka	Антоновка	Антонівка		
RUS	Arhangelszkoje	Архангельское			Архангельское
	Armijovo	Армиёво			Армиёвский могильник
KAZ	Atpa	Атпа			
RUS	Averini	Аверины			Аверинский могильник
	Avilovo	Авилово			Авиловский
UKR	Babicsi	Бабичи	Бабичі		
RUS	Bajramgulovo	Байрамгулово			
Krím	Bakla	Бакла	Бакла		
RUS	Balik-Szook	Балык-Соок			
	Balimer	Балымер			Балымерский курган
	Beja	Бея			
	Bekesevo	Бекешево			Бекешевский
IDN	Belitung	Belitung			
RUS	Berezovka	Березовка			Березовский I могильник
KGZ	Bes-Tas Koroo	Беш-Таш Короо			
RUS	Bikovo	Быково			Быковское погребение
	Bobrovo	Боброво			Бобровский могильник
KAZ	Bolgarka	Болгарка			
UKR	Bolsaja Kohnovka	Большая Кохновка	Велика Кохнівка		
RUS	Bolsije Tarhani	Большие Тарханы			Больше-Тарханский могильник

	Восточные комплексы / Keleti lelőhelyek				
	венгерская транслитерация / magyar alak	русское название / orosz alak	украинское название / ukrán alak	другие языки / egyéb alak	прилагательное / orosz melléknévi forma
RUS	Bolsije Tyigani	Большие Тиганы			Больше-Тиганский могильник
	Borodajevka	Бородаевка			
	Brodi	Броды			Бродовский могильник
	Bruszjani	Брусяны			Брусянский могильник
UKR	Bucsak	Бучак	Бучак		
MNG	Bugut	Бугут			
RUS	Bujlovka	Буйловка			
UKR	Bulgakovo	Булгаково	Булгакове		
	Carino	Царино городище	Царине городище		Царино городище
RUS	Carjev	Царев			
	Cimljanszk	Цимлянск			Цимлянское городище
	Cselkar (tó)	Челкар			
	Csenyin	Ченин			
	Cseremisszkoje kladbiscse	Черемысское кладбище			
UKR	Csernyahov	Черняхов	Черняхів		Черняховский
	Csernyigov	Чернигов	Чернігів		Черниговский
	Cservonoje	Червоное	Червоне		
RUS	Csingisz	Чингис			
	Csir-Jurt	Чир-Юрт			
	Csisma	Чишма			Чишминский могильник
UKR	Csisztyakovo	Чистяково	совр. укр. г. Торез		
RUS	Csmi	Чми			
	Dargavsz	Даргавс			Даргавский могильник
	Dardon	Дардон			Дардонское погребение
UKR	Dmitrovka	Дмитровка	Дмитрівка		Дмитровское погребение
RUS	Duba-Jurt	Дуба-Юрт			дуба-юртский
	Dubovszkij	Дубовский посёлок			Дубовский могильник

	Восточные комплексы / Keleti lelőhelyek				
	венгерская транслитерация / magyar alak	русское название / orosz alak	украинское название / ukrán alak	другие языки / egyéb alak	прилагательное / orosz melléknévi forma
UKR	Dubrova	Дуброва	Діброва	Krilosz településnél / урочище у с. Крылос	
RUS	Dzivgisz	Дзивгис			
KAZ	Emba	Эмба			
RUS	Etil (Atil)	Атиль (Итиль)			
	Filippovka	Филипповка			Филипповский могильник
UKR	Fotovizs	Фотовиж	Фотовиж	ошибочно: Фативиж	Фотовижский клад
RUS	Gajevka	Гаевка			Гаевский
	Galiat	Галиат			
RUS	Giljevo	Гилево			
	Glazov	Глазов			глазовский тип
	Gnyozdovo	Гнёздово			Гнёздовский клад
	Goroskovo-Ljubojezsa	Горошково-Любоежа			
UKR	Gorozseno	Горожено	Горожене		
RUS	Graultri	Граултры			
UKR	Grjakovatoje	Гряковатое	Грякувате		
	Guscsin	Гущин	Гущин		
RUS	Gyurszo	Дюрсо			
CHN	Hejiacun	Хэцзя Цунь			
UKR	Helenovka	Оленовка	Оленівка		
RUS	Huszainovo	Хусаиново			Хусаиновский могильник
	Ibirgiz-Kisztye	Ибыргыз-Кисте			
	Igyelbajevo	Идельбаево			Идельбаевский могильник
	Igim	Игим			Игимский могильник
	Iljics	Ильич			Ильичёвское городище
	Imanle	Иманле			Иманлейский могильник

	Восточные комплексы / Keleti lelőhelyek				
	венгерская транслитерация / magyar alak	русское название / orosz alak	украинское название / ukrán alak	другие языки / egyéb alak	прилагательное / orosz melléknévi forma
	Imenykovo	Именьково			Именьковская культура
	Isimbaj	Ишимбай			Ишимбаевский могильник
	Izmeri	Измери			Измерский могильник
	Jamasi-tau	Ямаши-тау			Ямаши-Тауский могильник
	Jaroszlavl	Ярославль			
	Jelizavet-Mihajlovka	Елизавет-Михайловка			Елизавет-Михайловский могильник
	Jumszkij (Zagrebinszkij pocsinok)	Юмский			
UKR	Jurkovci	Юрковцы	Юрківці		
RUS	Jusztid	Юстыд			
	Kalinovka	Калиновка			
UKR	Kamenka	Каменка	Кам’янка		
RUS	Kamennij misz	Каменный мыс			
	Kamisi	Камыши			
	Kamunta	Камунта			
	Karabaj	Карабай			
	Karajakupovo (Kara-Jakupovo)	Караякупово (Кара-Якупово)			Караякуповская культура
	Karanajevo	Каранаево			Каранаевский могильник
KAZ	Karasat	Карашат			
RUS	Kaszkaszkinovszkij rudnyik	Каскаскиновский рудник			
	Katanda	Катанда			катандинский тип
UKR	Katyerinovka (Ordzsonikidze Ércdúsító Kombinát)	Катериновка (Орджоникидзевский ГОК)	Катеринівка		
Krím	Kercs	Керчь	Керч		керченский
UKR	Kicevka	Кицевка	Кицівка		
	Kherszon	Херсон	Херсон		

	Восточные комплексы / Keleti lelőhelyek				
	венгерская транслитерация / magyar alak	русское название / orosz alak	украинское название / ukrán alak	другие языки / egyéb alak	прилагательное / orosz melléknévi forma
RUS	Kiljakovka	Киляковка			Киляковкский могильник
	Kipi	Кипы			Кипский могильник
KAZ	Kizil-Kajin	Кызыл-Кайын			
RUS	Klin-Jar	Клин-Яр			
	Koban	Кобан			Кобанский могильник
	Kobi	Коби			
	Kockij gorodok	Коцкий городок			
	Kocsergino	Кочергино			Кочергинский могильник
UKR	Kolpakovka	Колпаковка	Ковпаківка		
RUS	Komintern	Коминтерн			Коминтерновский могильник
	Komunta	Камунта			
	Kopenszkij csaatasz	Копенский чаатас			
UKR	Kopijevka	Копиевка	Копіївка		
	Korobcsino	Коробчино	Коробчине		коробчинский
	Korosztyeny	Коростень	Коростень	Искоростень (középkori krónikákban)	коростенский
	Kotovka	Котовка	Котовка		
	Kovaljovka	Ковалёвка	Ковалівка		
RUS	Krasznaja Gyerevnya	Красная Деревня			
	Krasznodar	Краснодар			
UKR	Krilosz	Крылос	Крилос		Крылосский могильник
	Krivoj Rog	Кривой Рог	Кривий Ріг		криворожский
RUS	Krjukovo-Kuzsnovo	Крюково-Кужново			Крюково-Кужновский могильник
	Krupszkij-tanya	хут. Крупский			Крупский курган
	Kugyejarova gora	Кудеярова гора			
	Kugyeszeva	Кудесева			

	Восточные комплексы / Keleti lelőhelyek				
	венгерская транслитерация / magyar alak	русское название / orosz alak	украинское название / ukrán alak	другие языки / egyéb alak	прилагательное / orosz melléknévi forma
RUS	Kuraj	Курай			
	Kusnarenkovo	Кушнаренково			Кушнаренковская культура
	Lagerevo	Лагерево			Лагеревский курган
	Lapasz	Лапас			
	Lapin-tanya	хут. Лапин			
KAZ	Lebegyevka	Лебедевка		mai neve: Szegizszaj	совр.: Сегизсай
RUS	Lebjazsinka-tanya	Лебяжинка хут.			Лебяжинский
	Leninszk	Ленинск			
	Lezgur	Лезгур			
	Ljada	Ляда			Лядинский могильник
UKR	Ljubecs	Любеч	Любеч		
CHN	Lojang	Лоян			
RUS	Lomovatovo	Ломоватово			Ломоватовская культура
Krím	Lucsisztoje	Лучистое	Лучисте		Лучистинский могильник
RUS	Lugovszkoje	Луговское			Луговское
UKR	Luka-Rajkoveckaja-kultúra	Лука-Райковецкая культура	Лука-Райковецька, Райковецька культура	Luka = dűlőnév Rajki falu közelében	урочище Лука у с. Райки
RUS	Majaki	Маяки			Маяцкое городище
	Majak Oktyabrja	Маяк Октября			
UKR	Makszima Gorkogo	Максима Горького	Максима Горького		
RUS	Malai-tanya, II. temető (keleti kurgáncsoport)	хут. Малаи			Восточно-Малайский II могильник
	Malceva	Мальцева			
UKR	Manvelovka	Манвеловка	Манвелівка		Манвеловское погребение
RUS	Manyak	Маняк			Манякский могильник
	Maricsevka	Марычевка			

	Восточные комплексы / Keleti lelőhelyek				
	венгерская транслитерация / magyar alak	русское название / orosz alak	украинское название / ukrán alak	другие языки / egyéb alak	прилагательное / orosz melléknévi forma
RUS	Martan-Csu	Мартан-Чу			Мартан-Чуйский могильник
	Midlany-saj	Мыдлань-шай			
	Mihajlovszkoje	Михайловское			Михайловский могильник
UKR	Mirnoje	Мирное			
RUS	Mrjaszimovo	Мрясимово			Мрясимовские курганы
	Murakajevo	Муракаево			
	Nagavszkaja sztanyica	Нагавская станица			
	Narovcsatka	Наровчатка			Наровчатский могильник
	Novgorod	Новгород			
	Novinki	Новинки			Новинковский могильник
ARM	Novobajazet	Новобаязет		арм. Гавар	
UKR	Novogrigorjevka	Новогригорьевка	Новогригорівка		
	Novokamenka	Новокаменка	Новокам’янка		
RUS	Novonyikolszkoje	Новоникольское			
UKR	Novoszjolki	Новосёлки	Новосілки		
	Novotroickoje	Новотроицкое	Новотроїцьке		Новотроицкое городище (Роменский р-н Сумской обл.)
	Novovoroncovka	Нововоронцовка	Нововоронцовка		
	Novo-Nyikolajevka	Ново-Николаевка	Ново-Миколаївка, Миколаївка		Ново-Николаевское погребение
RUS	Novo-Nyikolajevszkoje	Ново-Николаевское			
	Nyemcsanka	Немчанка			Немчанское погребение
UKR	Nyetajlovka	Нетайловка	Нетайлівка	совр. укр. Металівка	Нетайловский могильник
RUS	Nyevolino	Неволино			Неволинская культура

	Восточные комплексы / Keleti lelőhelyek				
	венгерская транслитерация / magyar alak	русское название / orosz alak	украинское название / ukrán alak	другие языки / egyéb alak	прилагательное / orosz melléknévi forma
RUS	Nyizsegorodszkaja jarmarka (Nyizsnyij Novgorodból képezve)	Нижегородская ярмарка			
UKR	Nyizsnyaja Baranyikovka	Нижняя Бараниковка	Нижня Бараниківка		
RUS	Nyizsnyaja sztrelka	Нижняя стрелка			
	Orlovka	Орловка			Орловский могильник
KAZ	Orlinoje gnyezdo	Орлиное гнездо			
RUS	Os-Pando-Ner	Ош-Пандо-Нерь			
UKR	Ókijev erődített település	Старокиевское городище	Старокиївське городище		
RUS	Palimovka	Палимовка			Палимовский
	Panovo	Паново			Пановский могильник
UKR	Pasztirszkoje	Пастырское	Пастирське		Пастырское городище
KAZ	Pavlodar	Павлодар			
UKR	Pelehovscsina	Пелеховщина	Пелехівщина		
Krím	Perekop	Перекоп	Перекоп		
RUS	Peremetnoje	Переметное			
UKR	Perescsepino	Малая Перещепина	Мала Перещепина		
	Pervokonsztantyinovka	Первоконстантиновка	Першокостянтинівка		
RUS	Podgornoje	Подгорное			Подгорненский
	Podgorovka	Подгоровка			Подгоровский
	Podgorszkoje	Подгорское			Подгорское
KAZ	Podsztyepnoje	Подстепное			
RUS	Pokrovszk	Покровск			
	Polom	Полом			Поломская культура
UKR	Poltavscsina		Полтавщина		
RUS	Preobrazsenka	Преображенка нас. пункт			
	Proszvet	Просвет			просветовский
	Rahinka	Рахинка			
UKR	Rajgorodok	Райгородок	Райгородок		
RUS	Redikor	Редикор			Редикорский могильник

	Восточные комплексы / Keleti lelőhelyek				
	венгерская транслитерация / magyar alak	русское название / orosz alak	украинское название / ukrán alak	другие языки / egyéb alak	прилагательное / orosz melléknévi forma
UKR	Rejtarszka utca (Kijev)	Рейтарская улица (Киев)	Рейтарська вулиця (Київ)		
RUS	Romaskino	Ромашкино			Ромашкинское погребение
	Rozsgyesztvenszk	Рождественск			Рождественский могильник
	Rzsevka	Ржевка			Ржевский могильник
	Sarkel (bal parti cimljanszki erőd)	Саркел (левобережное Цимлянское городище)		óorosz évkönyvekben Bjelaja Vezsa, др.рус. Белая Вежа	Саркельский клад
UKR	Sesztovica	Шестовица	Шестовиця		Шестовицкое погребение
RUS	Silovka	Шиловка			Шиловский
	Sirokovo	Широково			
CHN	Sunite Zuoqi	Суньитэ Цзоци			
UKR	Susvalovka	Шушваловка	Шушвалівка		
UKR/ RUS	Szaltovo–majaki kultúrkör	Салтово-маяцкая КИО	Салтівська КІО		
RUS	Szamarai terület, 116-os kilométerkő	116 км, Самара			
UZB	Szamarkand	Самарканд			
Krím	Szarajli-Kijat	Сарайлы-Кият		mai neve: Mirnoje	совр.: Мирное, укр. Мирне
UKR	Szednyev	Седнев	Седнів		
RUS	Szemikarakorszk	Семикаракорск			Семикаракорское городище
	Szentyinszkaja gora	Сентинская гора			Сентинский могильник
UKR	Szidorovo	Сидорово	Сидорове		Сидоровское городище
RUS	Szinyeglazovo	Синеглазово			Синеглазовский могильник
UKR	Szivasovka	Сивашовка	Сивашівка		

	Восточные комплексы / Keleti lelőhelyek				
	венгерская транслитерация / magyar alak	русское название / orosz alak	украинское название / ukrán alak	другие языки / egyéb alak	прилагательное / orosz melléknévi forma
Krím	Szjujreny	Сюйрень			
	Szkalisztoje	Скалистое	Скалисте		
UKR	Szkelja	Скеля			
	Szofijevka	Софиевка	Софіївка		
RUS	Szokolovszkaja balka	Соколовская балка			
	Szolodovka	Солодовка			
	Szoszvinszkij gorodok	Сосьвинский городок			
	Szrosztki	Сростки			Сросткинская культура
	Sztaraja Majna	Старая Майна			Старомайнский могильник
	Sztaro-Halilovo	Старо-Халилово			Старо-Халиловский могильник
UKR	Sztaro-Svedszkoje	Старо-Шведское	Старошведське	mai neve: Zmijevka	совр.: Змиевка, укр. Зміївка
RUS	Sztyerlitamak	Стерлитамак			Стерлитамакский могильник
	Sztyokszovo	Стёксово			
UKR	Szubbotci	Субботцы	Суботці	hibásan: Szubbotyici, ошибочно: Субботицы	Субботцевский могильник
	Szudak (Szugdea, Szurozs)	Судак	Судак	Σουγδαία / Σουγδιαία (bizánci görög); Соурож (órosz)	
	Szudovaja Visnya	Судовая Вишня	Судова Вишня		
	Szuhaja Gomolsa	Сухая Гомольша	Суха Гомільша		Сухогомольшанский могильник
	Szuhanovo	Суханово	Суханове		Сухановский
RUS	Szupruti	Супруты			Супрутское городище
	Szuzdal	Суздаль			
	Szvinuha	Свинуха		mai neve: Lesznoje	совр.: Лесное
UKR	Tabajevka	Табаевка	Табаївка		

	Восточные комплексы / Keleti lelőhelyek				
	венгерская транслитерация / magyar alak	русское название / orosz alak	украинское название / ukrán alak	другие языки / egyéb alak	прилагательное / orosz melléknévi forma
RUS	Taganka	Таганка		legközelebbi pont: Лосево	Таганский могильник
	Taktalacsuk	Такталачук			
	Tankejevka	Танкеевка			Танкеевский могильник
	Tarszkoje	Тарское			Тарский могильник
UKR	Tizedes templom (Kijev)	Десятинная церковь	Десятинна церква		
RUS	Tmutarakany	Тмутаракань			Тмутараканский
	Tomiz	Томыз			Томызский
UKR	Trapovka	Траповка	Трапівка		
	Tuzli	Тузлы	Тузли		
	Tverdohlebi	Твердохлебы	Твердохліби		
Krím	Tyepszeny	Тепсень	Тепсень		
RUS	Tyimerjevo	Тимерево			
	Tyuhtyati	Тюхтяты			Тюхтятская культура
	Ujelgi	Уелги			Уелгинский могильник
	Ukan	Укан			Уканский клад
	Urja	Урья			Урьинский могильник
	Ur-Bedari	Ур-Бедари			
	Uszpenka	Успенка	Успенка		
UKR	Uszty-Kamenka	Усть-Каменка	Усть-Кам’янка		
RUS	Uvak	Увак			
AZE	Üçtəpə	Уч-Тепе		legközelebbi település: Salmanbəyli	ближайшее село: Salmanbəyli
RUS	Varnyi	Варни			Варнинский могильник
UKR	Velikomihajlovka	Великомихайловка	Великомихайлівка		
RUS	Verhnyaja Szaja	Верхняя Сая			Верхсаинский могильник
	Verhnye-Pogromnoje	Верхне-Погромное			
UKR	Verhnyij Szaltov	Верхний Салтов	Верхній Салтів		Верхнесалтовский могильник

	Восточные комплексы / Keleti lelőhelyek				
	венгерская транслитерация / magyar alak	русское название / orosz alak	украинское название / ukrán alak	другие языки / egyéb alak	прилагательное / orosz melléknévi forma
RUS	Veszelov tanyája	хутор Веселова / Веселовский хутор			Веселовский могильник
UKR	Vinogradnoje	Виноградное	Виноградне		Виноградненский
RUS	Vipolzovo	Выползово			
	Vojkar (folyó)	Войкар			
UKR	Volincevo	Волынцево	Волинцеве		Волынцевская культура
	Volosszkoje	Волосское	Волоське	egyes publikációkan hibásan: Volosinszkoje	ошибочно: Волошинское
RUS	Vorobjovka	Воробьёвка			Воробьёвский комплекс
UKR	Voznyeszenka	Вознесенка	Вознесенка	régen külön falu volt, ma már Zaporozsje városhoz tartozik	бывшая укр. Вознесенка, сейчас в черте г. Запорожье, Украина
RUS	Zagrebinszkij pocsinok (Jumszkij)	Загребинский починок			Загребинский (Юмский) могильник
UKR	Zaplavka	Заплавка	Заплавка		Заплавский
RUS	Zarajszk (Zseleznyici)	Зарайск (Железницы)			Зарайский (Железницкий) клад
	Zevakino	Зевакино			Зевакинский могильник
UKR	Zlivki-tanya	хут. Зливки	Зливки		Зливкинский тип
RUS	Zolotaja nyiva (kolhoz)	Золотая нива			
	Zsityimak	Житимак			Житимакский могильник

ИЛЛЮСТРАЦИИ

КÉРЕК

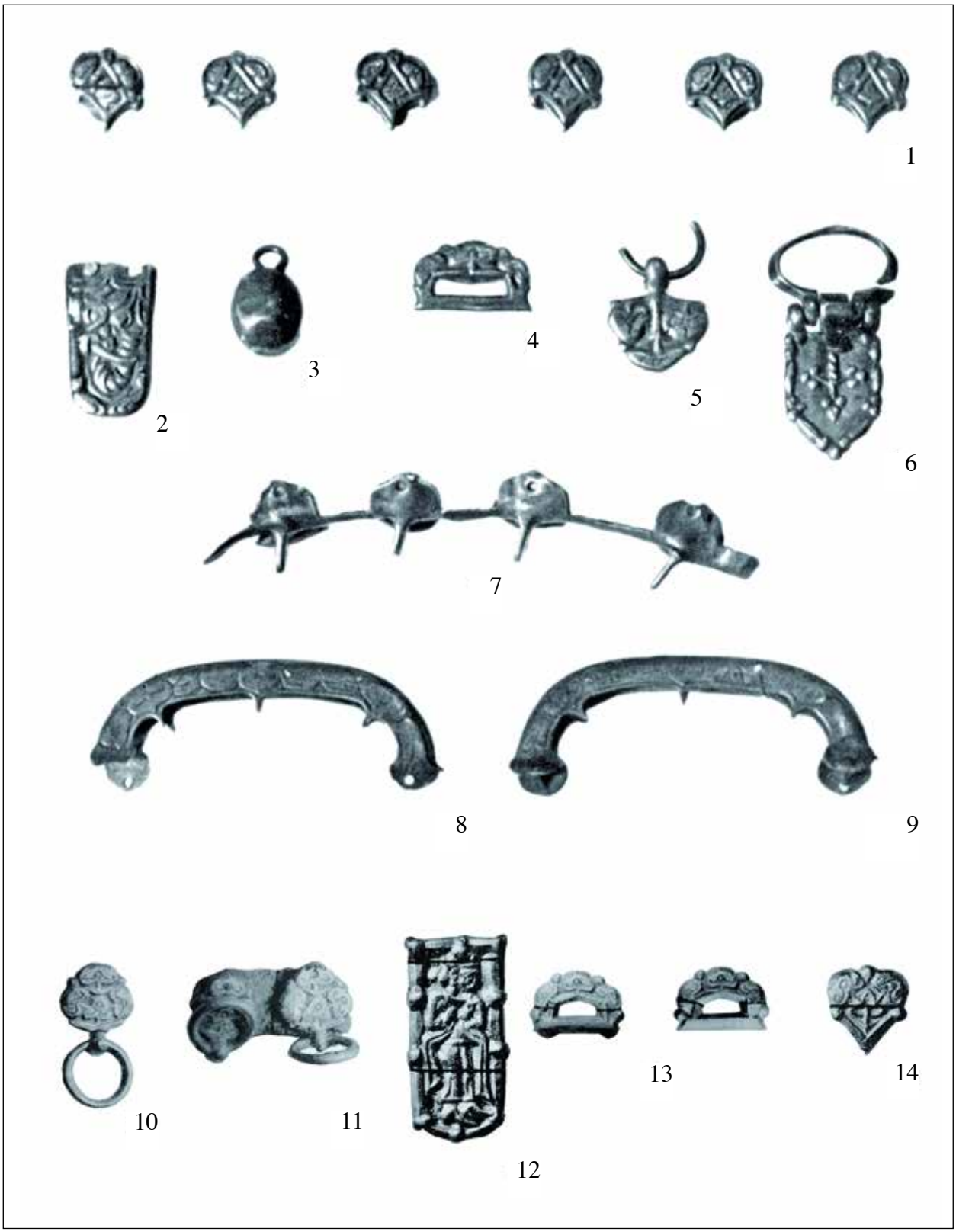

Рис. 1. Комплекс погребений из Воробьевки (1–9) (по: Zakharov–Arendt 1935) и кат. 43 Верхнего Салтова (10–14) (по: Покровский 1905)

1. kép. A vorobjovkai sír leletanyaga (1–9) (Zakharov–Arendt 1935) és a Verhnyij Szaltov-i 43. kamrasír leletei (10–14) (Pokrovszkij 1905)

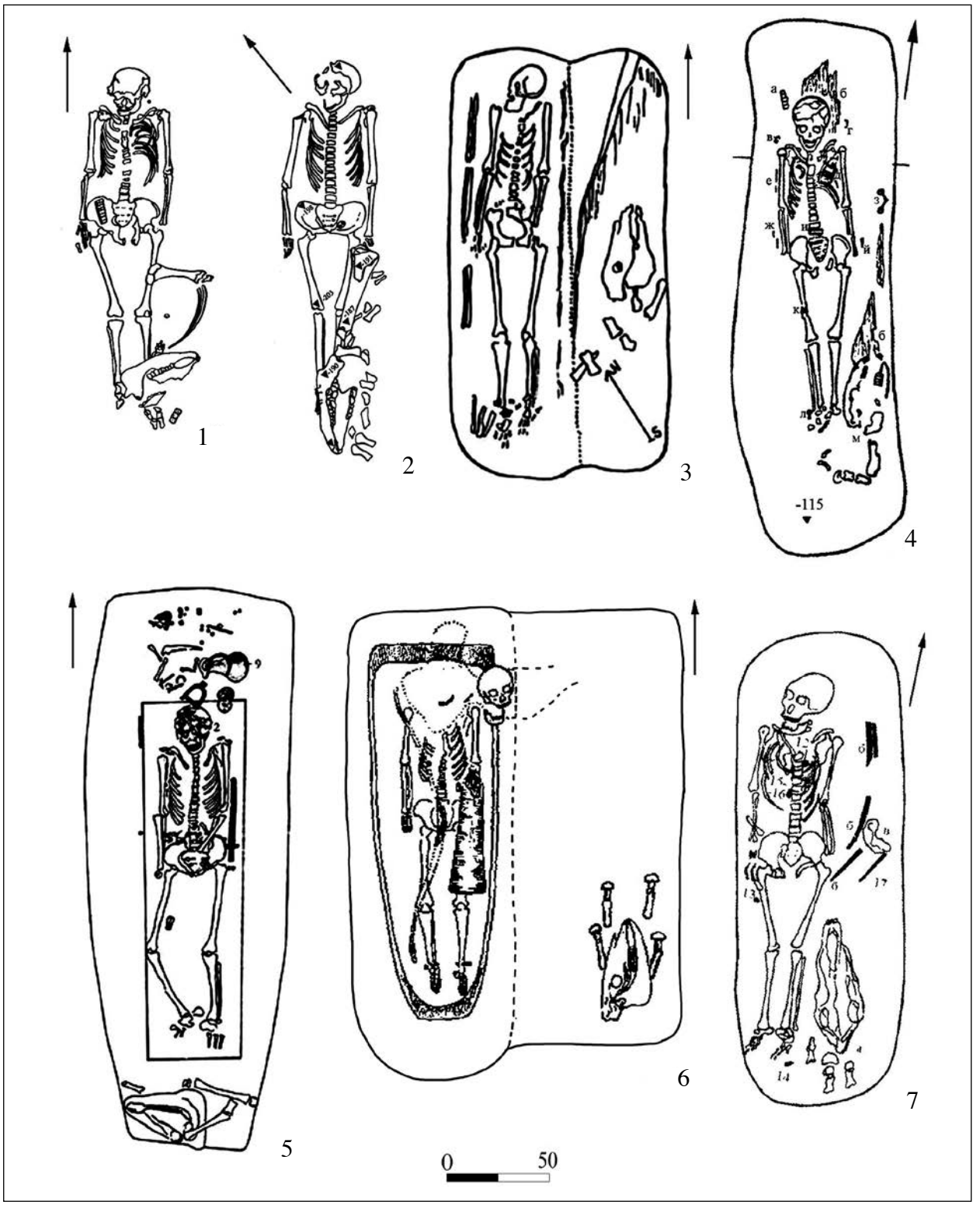

Рис. 2. Погребения V–VIII вв. со сложенной в ногах шкурой коня. 1: Ленинск, п. 12 к. 3 (Засецкая 1994); 2: Коби, п. 2 к. 7 (по: Мамаев–Нарожный–Ростунов 2011); 3: Покровск, п. 2 к. 36 (по: Засецкая 1994); 4: Царев, п. 2 к. 66 (по: Круглов 2005); 5: Кабиюк, м. 4 (по: Рашев 2007); 6: Авиловский, к. 1 (по: Синицын 1954); 7: Таганский, п. 2 (по: Матвеев–Цыбин 2004)

2. kép. 5–8. századi lábhoz tett részleges lovastemetkezések. 1: Leninszk, 3. kurgán 12. sír (Zaszeckaja 1994); 2: Kobi, 7. kurgán 2. sír (Mamajev–Narozsnij–Rosztunov 2011); 3: Pokrovszk, 36. kurgán 2. sír (Zaszeckaja 1994); 4: Carjev, 66. kurgán 2. sír (Kruglov 2005); 5: Kabijuk, 4. sír (Rasev 2007); 6: Avilovo, 1. kurgán (Szinyicin 1954); 7: Taganka, 2. sír (Matvejev–Cibin 2004)

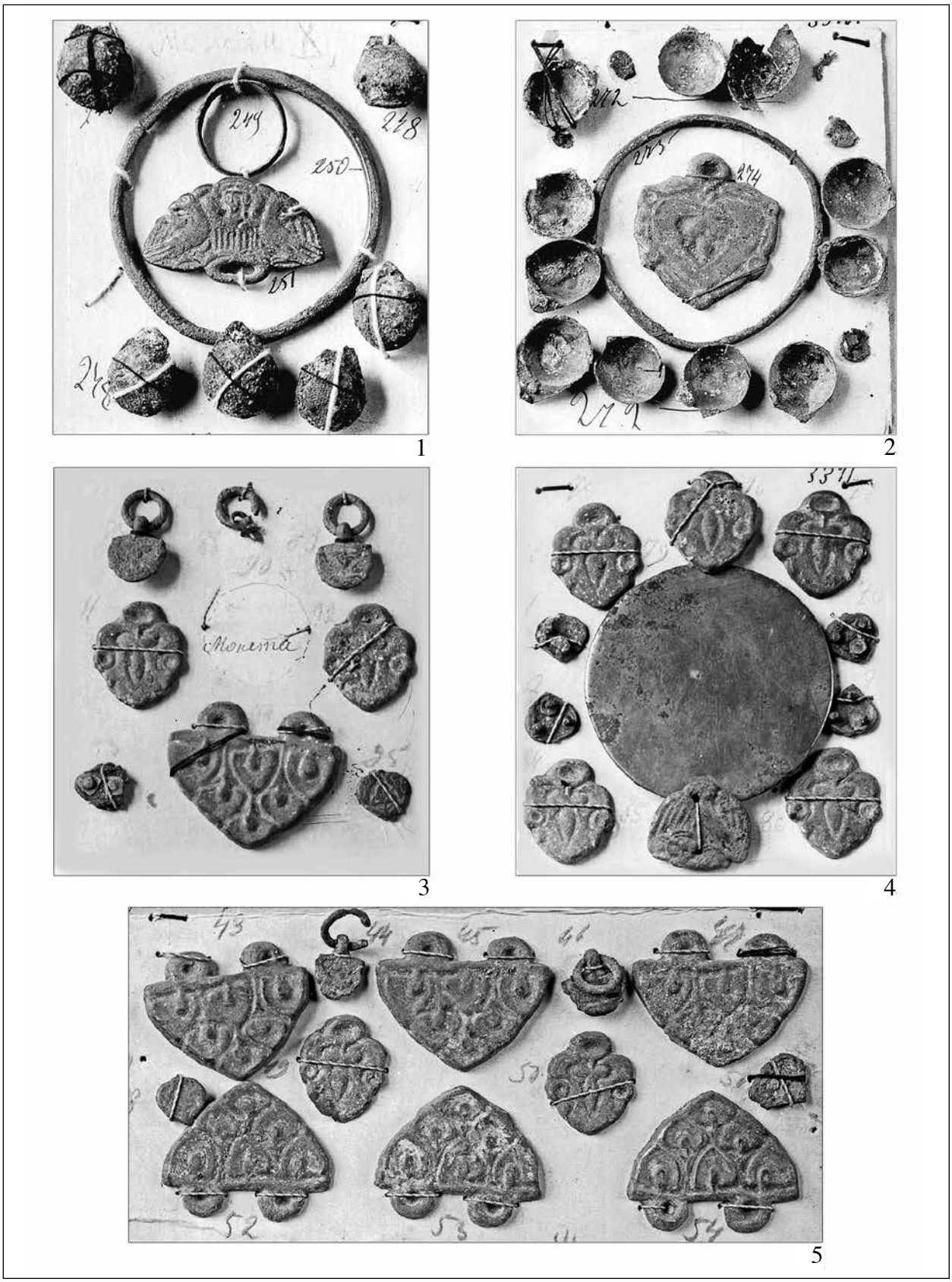

Рис. 3. Украшения сбруи и пояса из катакомб Верхнего Салтова. 1–2: п. 3 м. X/1911 г.; 3–5: м. III/1911 г. (Архив ИИМК)

3. kép. Lószerszám és öv díszítményei Verhnyij Szaltov-i kamrasírokból. 1–2: 1911/X. kamrasír 3. temetkezése; 3–5: 1911/III. kamrasír (Arhiv IIMK)

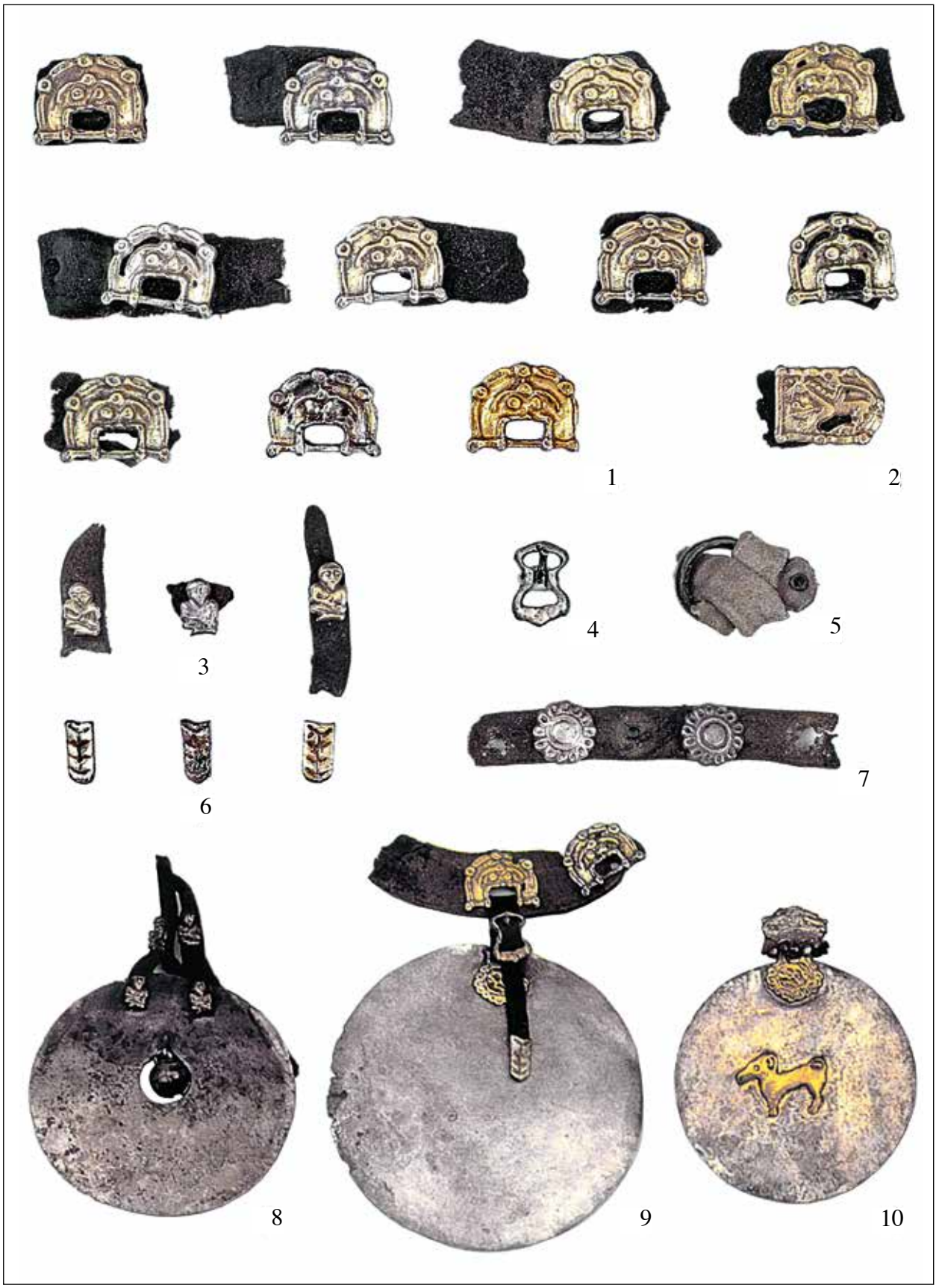

Рис. 4. Украшения сбруи из кат. 3 Даргавса (по: Габуев 2005)

4. kép. Lószerszámdíszek. Dargavsz, 3. kamrasír (Gabujev 2005)

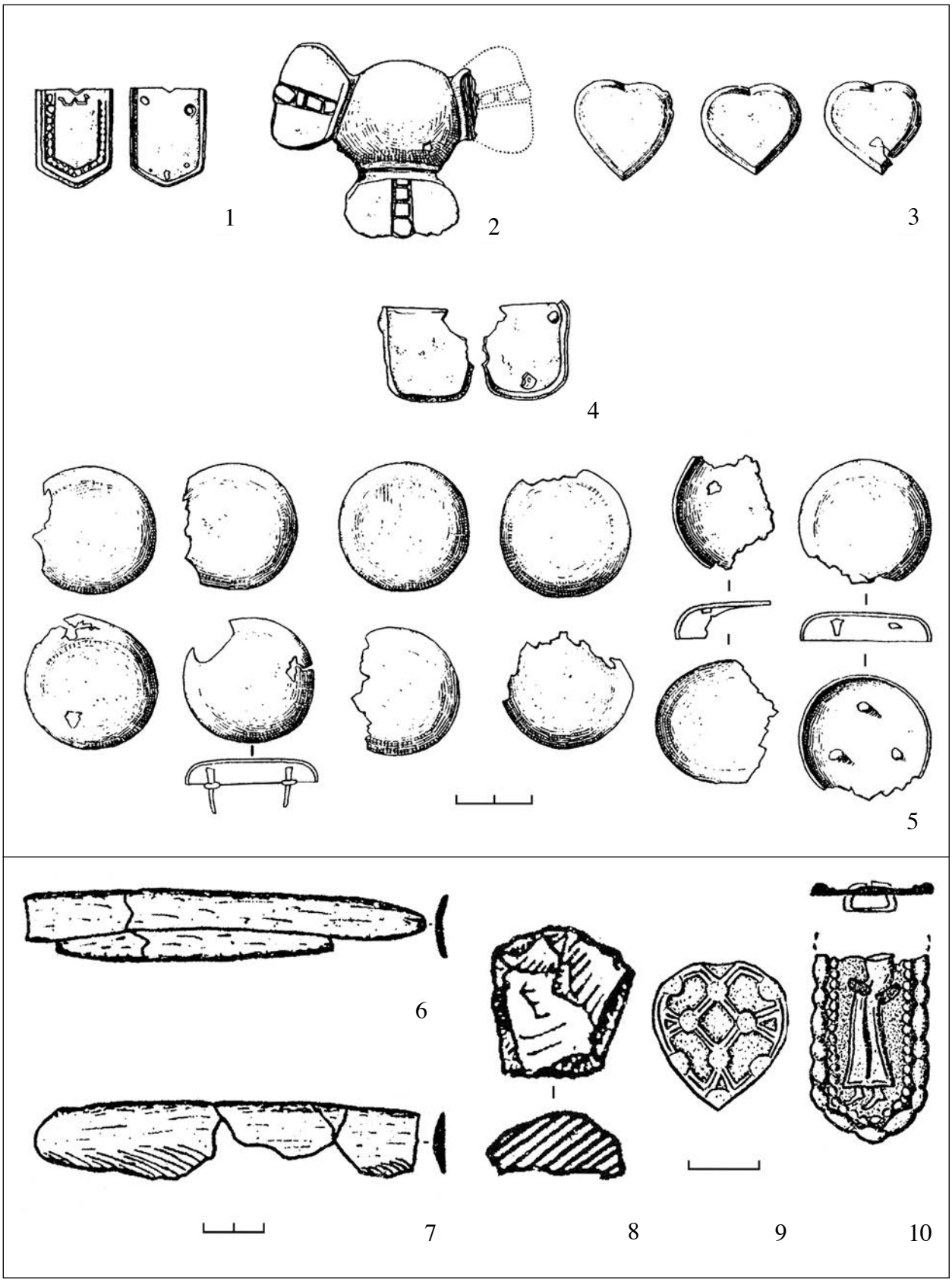

Рис. 5. Комплекс из Бабичей: 1–5 (по: Корзухина 1996) и п. 1 к. 1 Каменки IV: 6–10 (по: Безверхий 1991)

5. kép. A babicsi leletegyüttes (1–5) (Korzuhina 1996) és a kamenkai IV. kurgáncsoport 1. kurgánjának 1. sírja (6–10) (Bezverhij 1991)

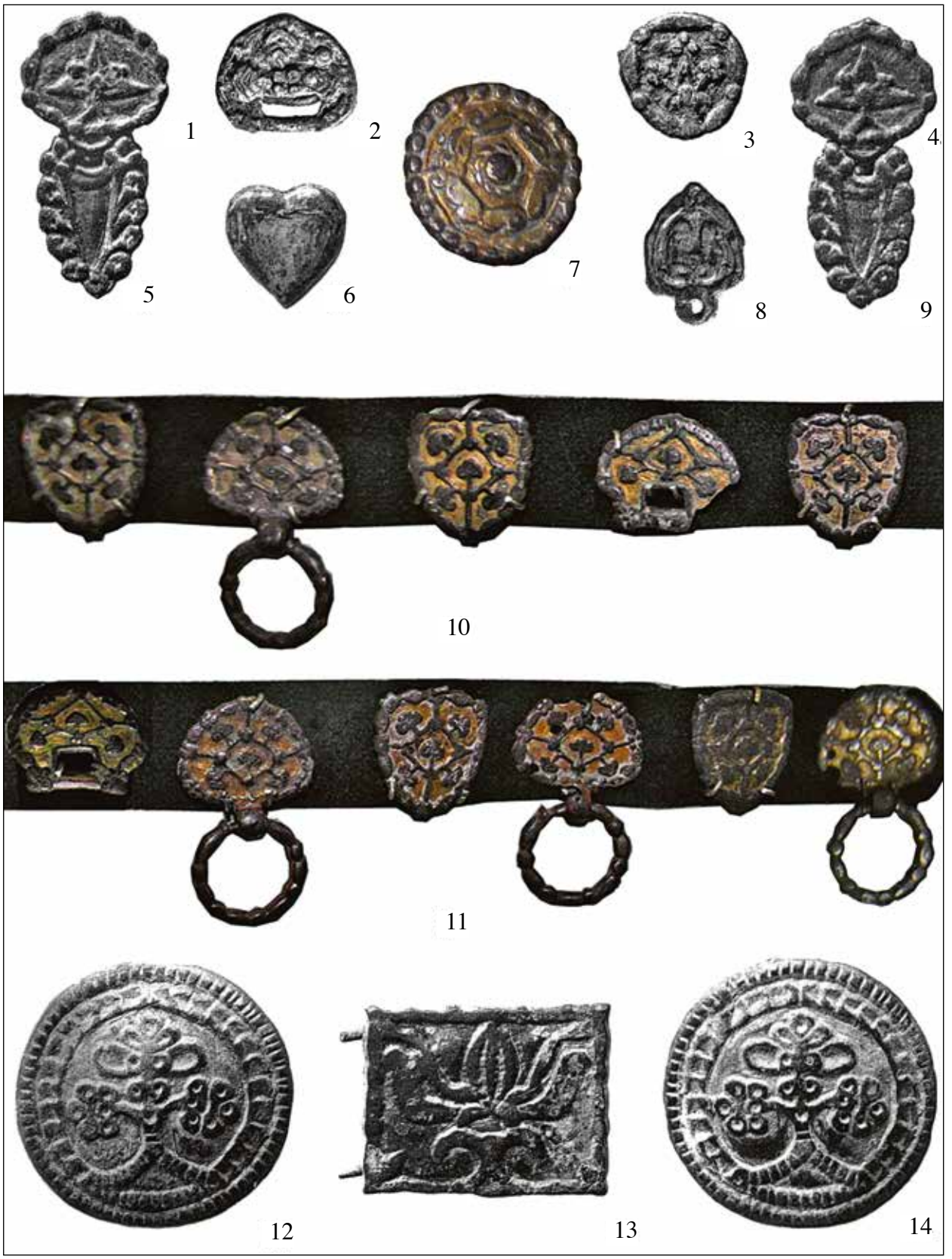

Рис. 6. Погребение из Ново-Николаевки (1–11) и комплекс из коллекции Б. Ханенко (12–14)
(1–6, 8, 9, 12–14 по: Ханенко–Ханенко 1902)

6. kép. A novo-nyikolajevkai sír leletei (1–11) és a B. Hanenko gyűjteményéből származó leletegyüttes (12–14)
(1–6, 8, 9, 12–14: Hanenko–Hanenko 1902)

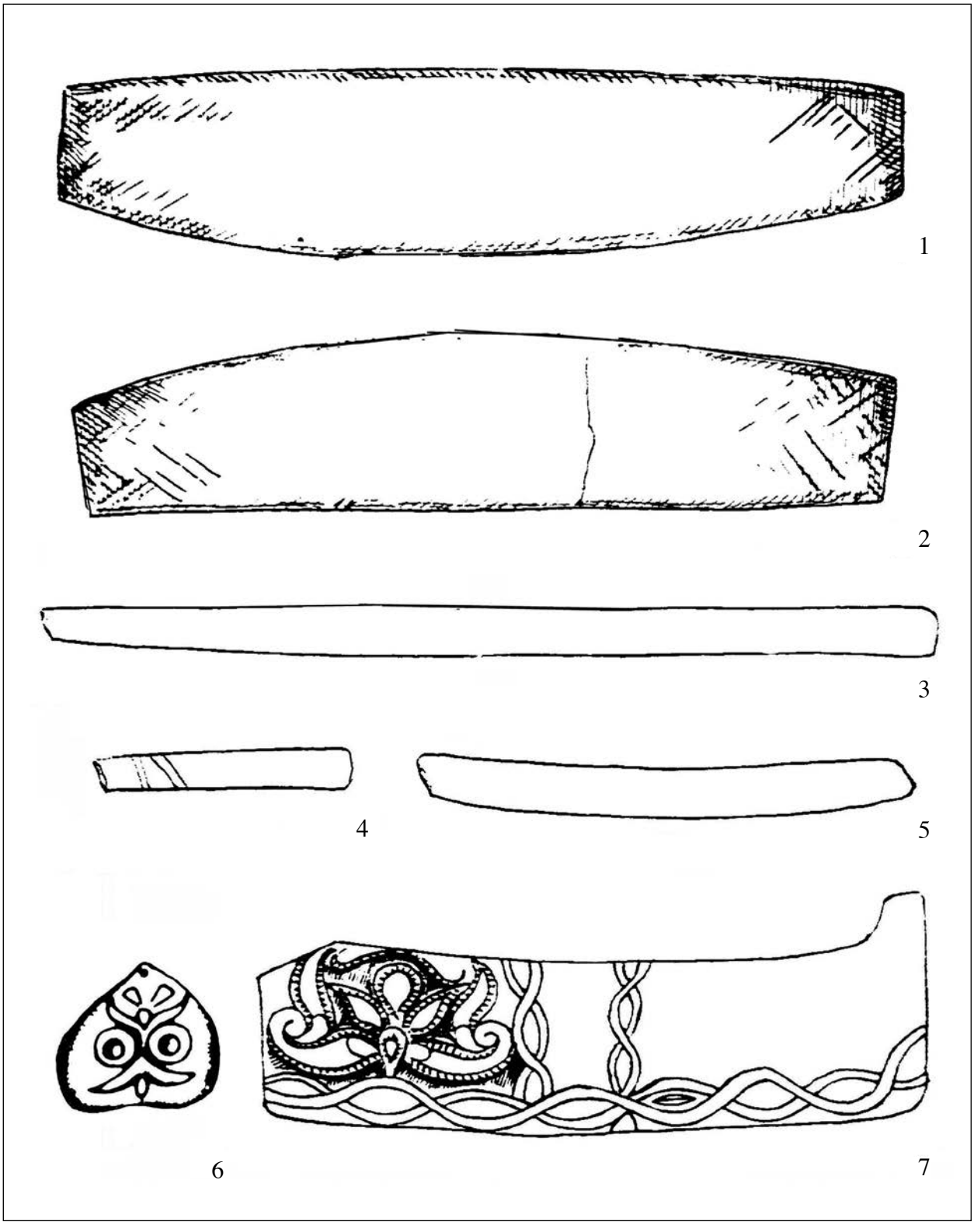

Рис. 7. Комплекс из Волосского (по: Erdélyi 1961a)
7. kép. A volosszkojei leletegyüttes (Erdélyi 1961a)

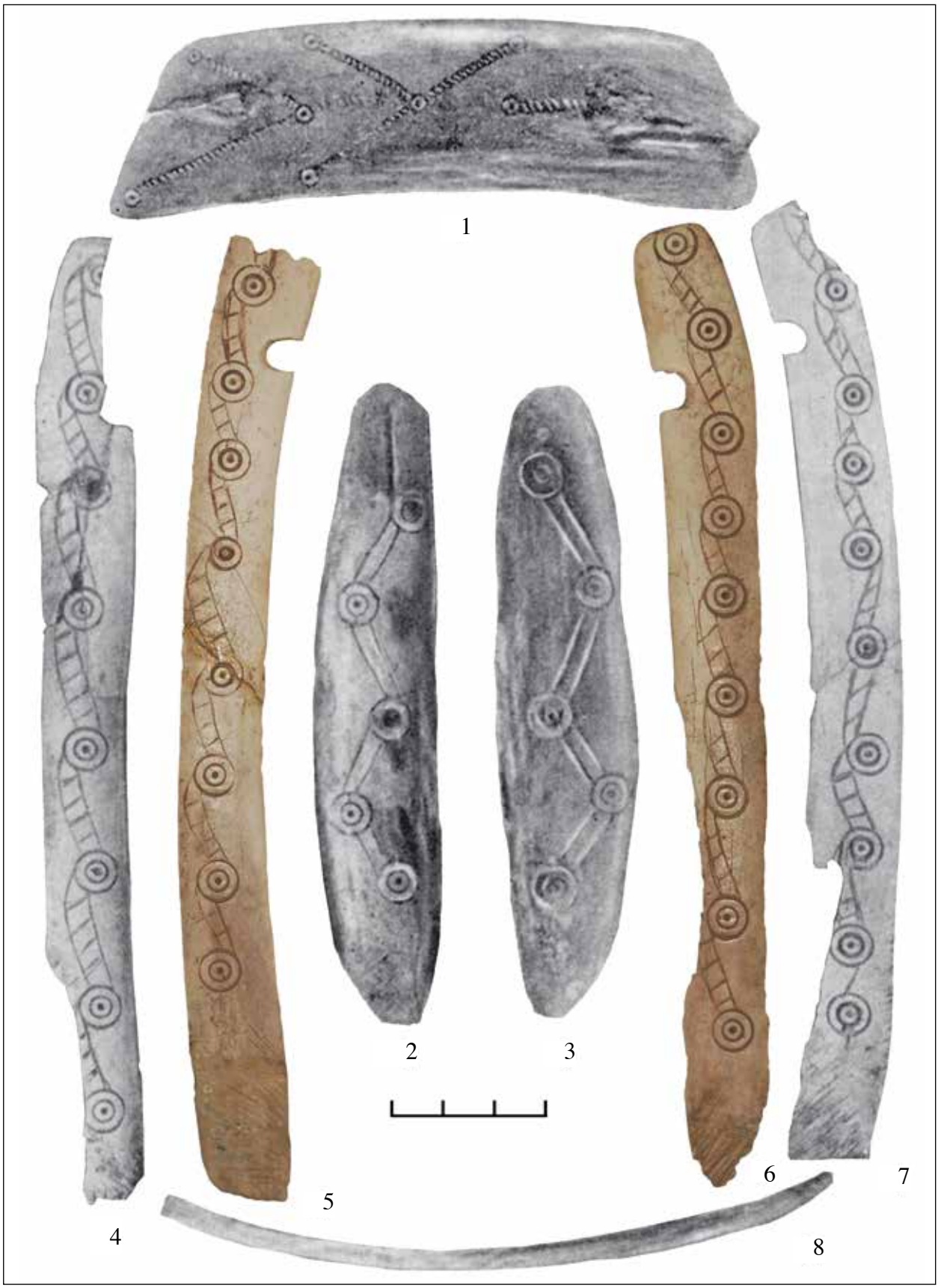

Рис. 8. Накладки лука и колчана из к. 2 Усть-Каменки (1–4, 7, 8 по: Махно 1960)
8. kép. Íjapplikációk és nyíltegezdíszek az uszty-kamenkai 2. kurgánból (1–4, 7, 8: Mahno 1960)

Рис. 9. Комплекс из Манвеловки. Масштаб разный

9. kép. A manvelovkai leletegyüttes. A méretarányok eltérőek

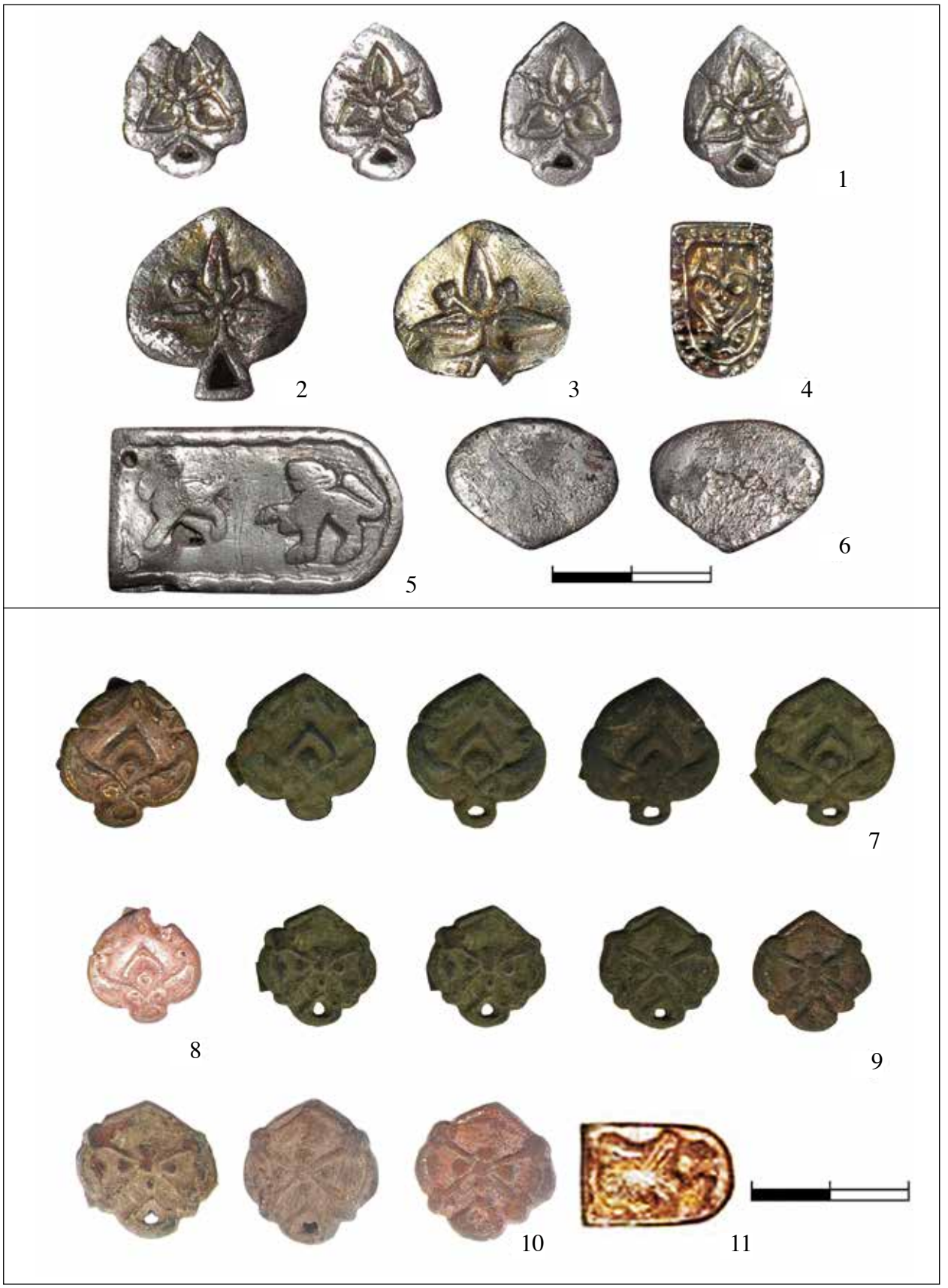

Рис. 10. Комплекс украшений из Твердохлебов (1–6) и городища Кудеярова гора (7–11, по: Шпилев 2014)
10. kép. Övdíszek Tverdohlebiből (1–6) és Kugyejarova gora erődített településről (7–11, Spiljev 2014)

Рис. 11. Комплекс из Коробчино. Масштаб разный

11. kép. A korobcsinói leletegyüttes. A méretarányok eltérőek

Рис. 12. Украшения из Субботцевского могильника: 1, 3, 13, 16, 17, 19–21: п. 1; 2, 4–12, 15, 18: п. 2; 14: п. 3

12. kép. Övdíszek és ékszerek a szubbotci temetőből: 1, 3, 13, 16, 17, 19–21: 1. sír; 2, 4–12, 15, 18: 2. sír; 14: 3. sír

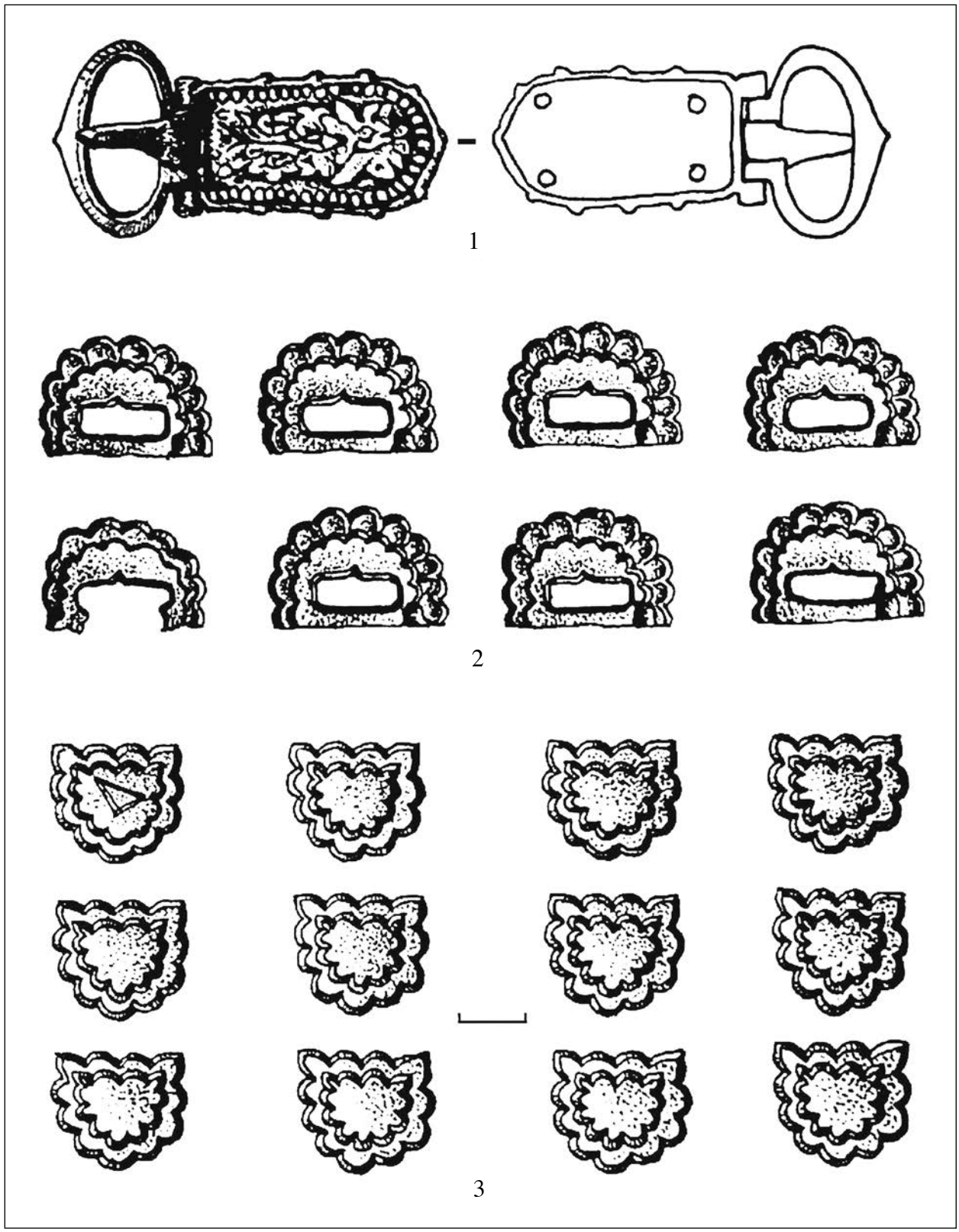

Рис. 13. Пояс из п. 18 Слободзеи (по: Щербакова–Тащи–Тельнов 2008)

13. kép. Övveretek és csat a szlobodzejai 18. sírból (Scserbakova–Tascsi–Tyelnov 2008)

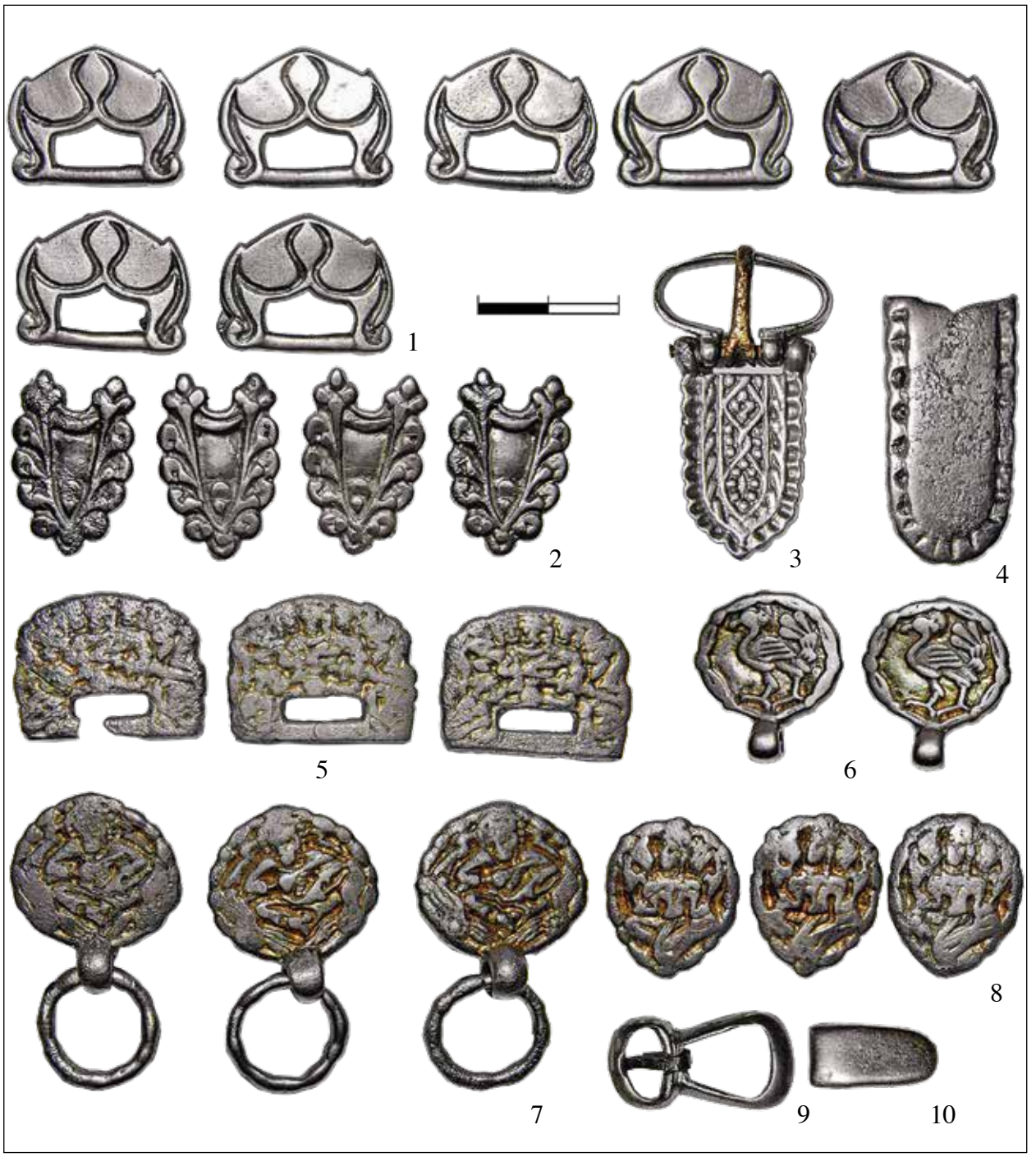

Рис. 14. Детали ремней из п. 1 к. 32 Катериновки

14. kép. Övdíszek a katyerinovkai 32. kurgán 1. sírjából

Рис. 15. Детали лицевого покрытия (1) и украшения пояса (2) из п. 2 к. 1 Дмитровки
15. kép. Halotti szemfedő töredékei (1) és övveretek (2) a dmitrovkai 1. kurgán 2. sírjából

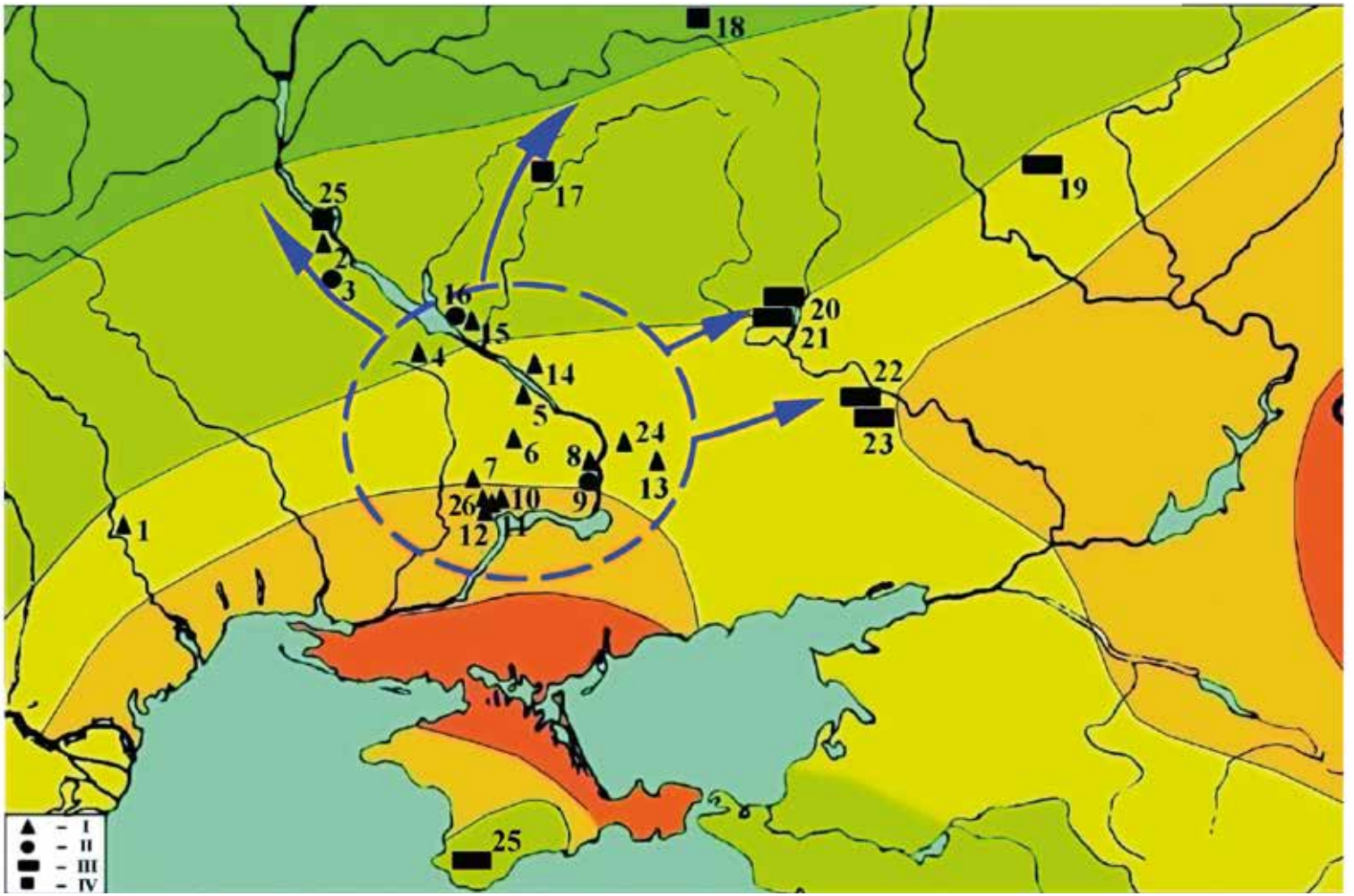

Рис. 16. Памятники типа Субботцев и отдельные находки. I: погребения; II: случайные находки; III: отдельные предметы в комплексах салтовской КИО; IV: отдельные предметы в комплексах роменской культуры. 1: Слободзея; 2: Бабичи; 3: Пастырское; 4: Субботцы; 5: Ново-Николаевка; 6: Коробчино; 7: Кривой Рог; 8: Волосское; 9: Скеля; 10: Катериновка; 11:Усть-Каменка; 12:Нововоронцовка; 13: Манвеловка; 14: Твердохлебы; 15: Дмитровка; 16: Шушваловка; 17: Новотроицкое; 18: Кудеярова гора; 19: Воробьевка; 20: Верхний Салтов; 21: Кицевка; 22: Маяки; 23: Сидорово; 24: Гряковатое; 25: Бучак; 26: Каменка

16. kép. A szubbotci típusú lelőhelyek és szórványleletek. I: Temetkezések; II: Szórványleletek; III: Egyedi leletek a szaltovói kultúrkör leletegyütteseiből; IV: Egyedi leletek a romni kultúra területéről. 1: Szlobodzeja; 2: Babicsi; 3 : Pasztirszkoje; 4: Szubbotci; 5: Novo-Nyikolajevka; 6: Korobcsino; 7: Krivoj Rog; 8: Volosszkoje; 9: Szkelja; 10: Katyerinovka; 11: Uszty-Kamenka; 12: Novovoroncovka; 13: Manvelovka; 14: Tverdohlebi; 15: Dmitrovka; 16: Susvalovka; 17: Novotroickoje; 18: Kugyejarova gora; 19: Vorobjovka; 20: Verhnyij Szaltov; 21: Kicevka; 22: Majaki; 23: Szidorovo; 24: Grjakovatoje; 25: Bucsak; 26: Kamenka

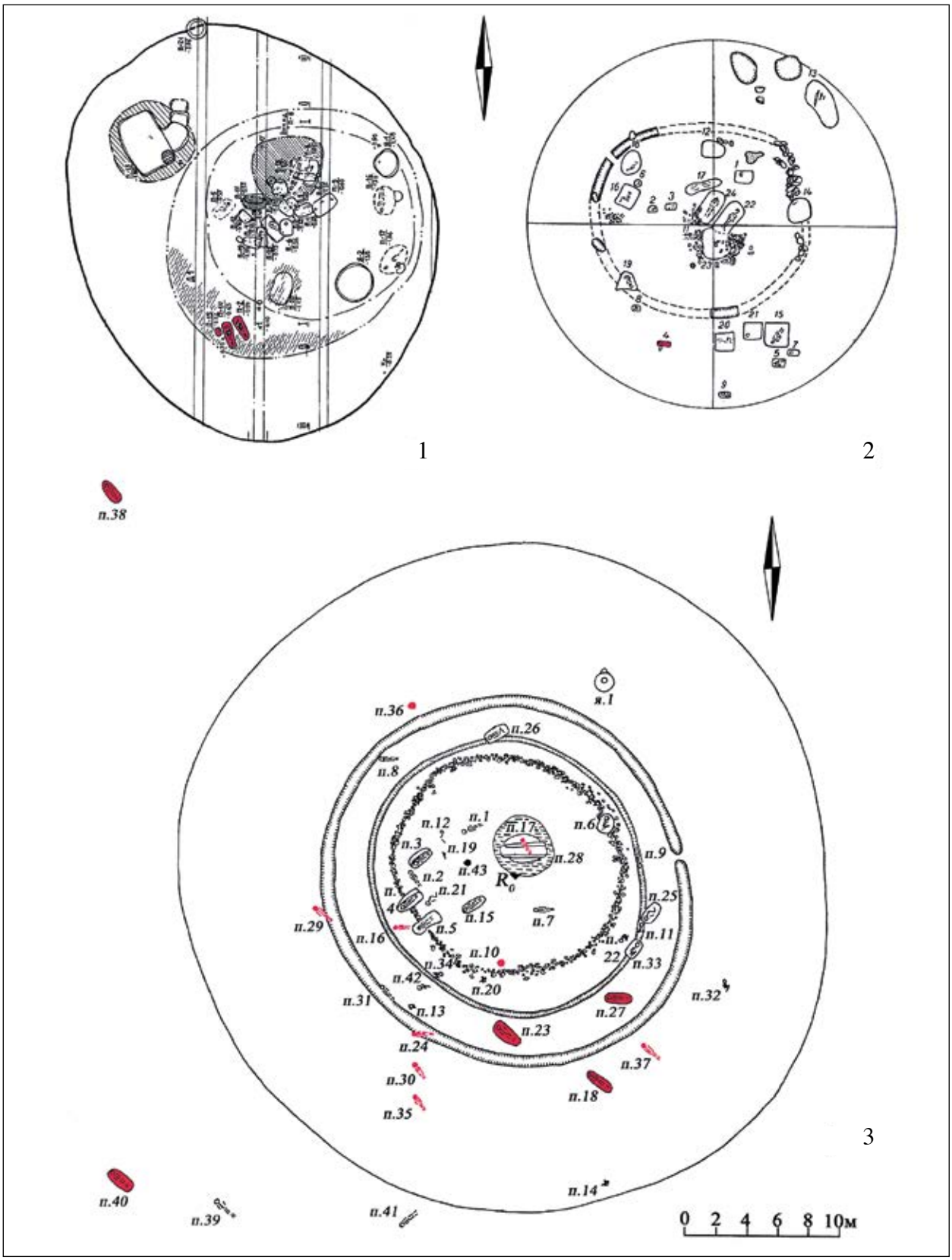

Рис. 17. Планы курганов. 1: к. 1 Дмитровки (по: Супруненко 2007); 2: к. 1 Усть-Каменки (по: Махно 1960); 3: Слободзея (по: Щербакова–Тащи– Тельнов 2008)

17. kép. Kurgánok ásatási alaprajzai. 1: Dmitrovka, 1. kurgán (Szuprunenko 2007); 2: Uszty-Kamenka, 1. kurgán (Mahno 1960); 3: Szlobodzeja (Scserbakova–Tascsi–Tyelnov 2008)

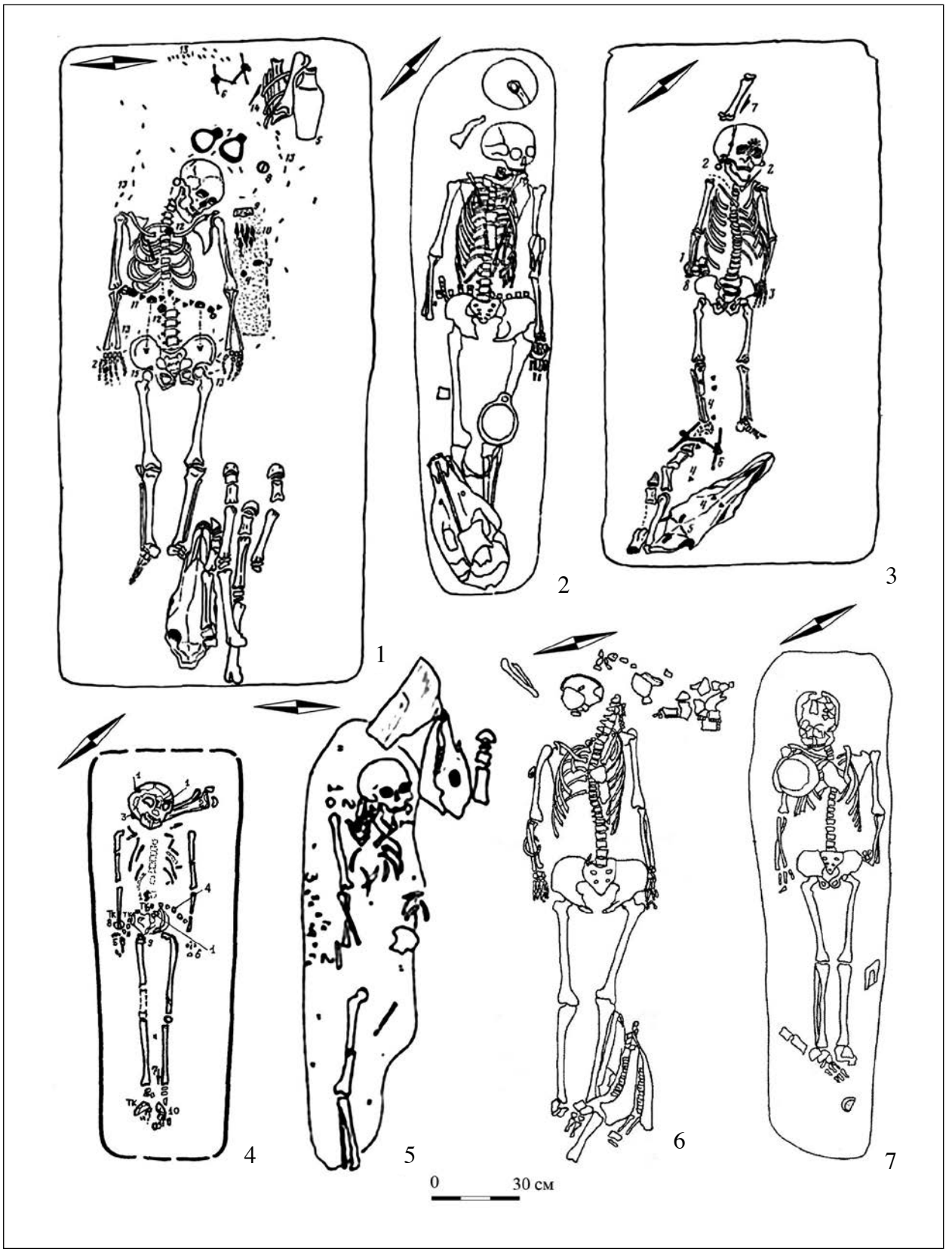

Рис. 18. Планы погребений. 1, 3: п. 2 и 3 Субботцев (по: Бокий–Плетнёва 1988); 2, 6, 7: п. 18, 37, 38 Слободзеи (по: Щербакова–Тащи–Тельнов 2008); 4: п. 2 к. 1 Дмитровки (по: Супруненко 2007); 5: п. 1 к. 4 Гряковатого (по: Шалобудов 2012)

18. kép. Sírrajzok. 1, 3: Szubbotci, 2. és 3. sír (Bokij–Pletnyova 1988); 2, 6, 7: Szlobodzeja, 18., 37., 38. sír (Scserbakova–Tascsi–Tyelnov 2008); 4: Dmitrovka, 1. kurgán 2. sír (Szuprunenko 2007); 5: Grjakovatoje, 4. kurgán 1. sír (Salobudov 2012)

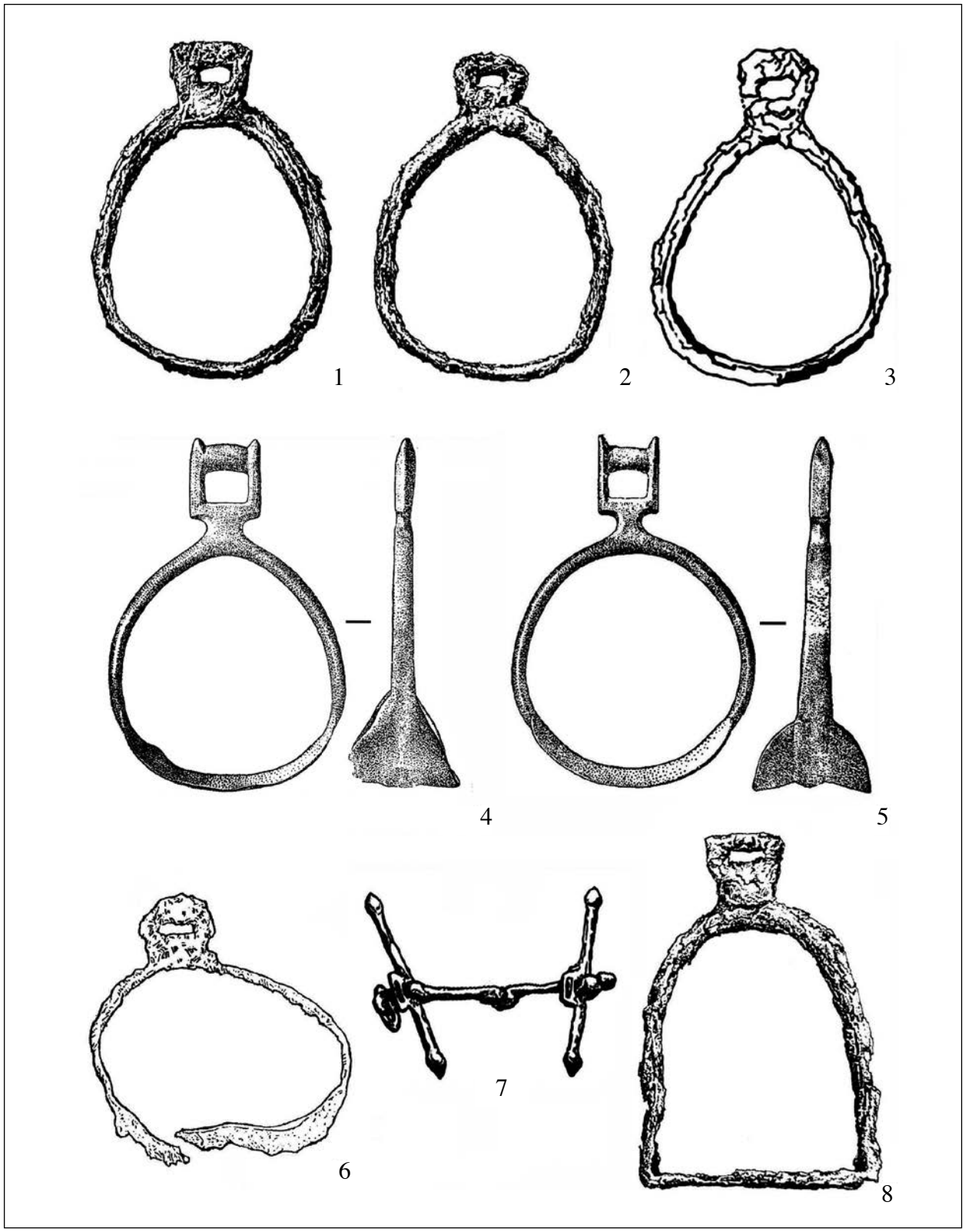

Рис. 19. Детали снаряжения коня. 1, 2: п. 18 Слободзеи (по: Щербакова–Тащи–Тельнов 2008); 3: п. 2 Субботцев (по: Бокий–Плетнёва 1988); 4, 5: Нововоронцовка (по: Кубышев и др., 1979); 6: Коробчино (по: Приходнюк–Чурилова 2001); 7: п. 3 Субботцев (по: Бокий–Плетнёва 1988); 8: п. 36 Слободзеи (по: Щербакова–Тащи–Тельнов 2008)

19. kép. Lószerszámok. 1, 2: Szlobodzeja, 18. sír (Scserbakova–Tascsi–Tyelnov 2008); 3: Szubbotci, 2. sír (Bokij–Pletnyova 1988); 4, 5: Novovoroncovka (Kubisev et al. 1979); 6: Korobcsino (Prihodnyuk–Csurilova 2001); 7: Szubbotci, 3. sír (Bokij–Pletnyova 1988); 8: Szlobodzeja, 36. sír (Scserbakova–Tascsi–Tyelnov 2008)

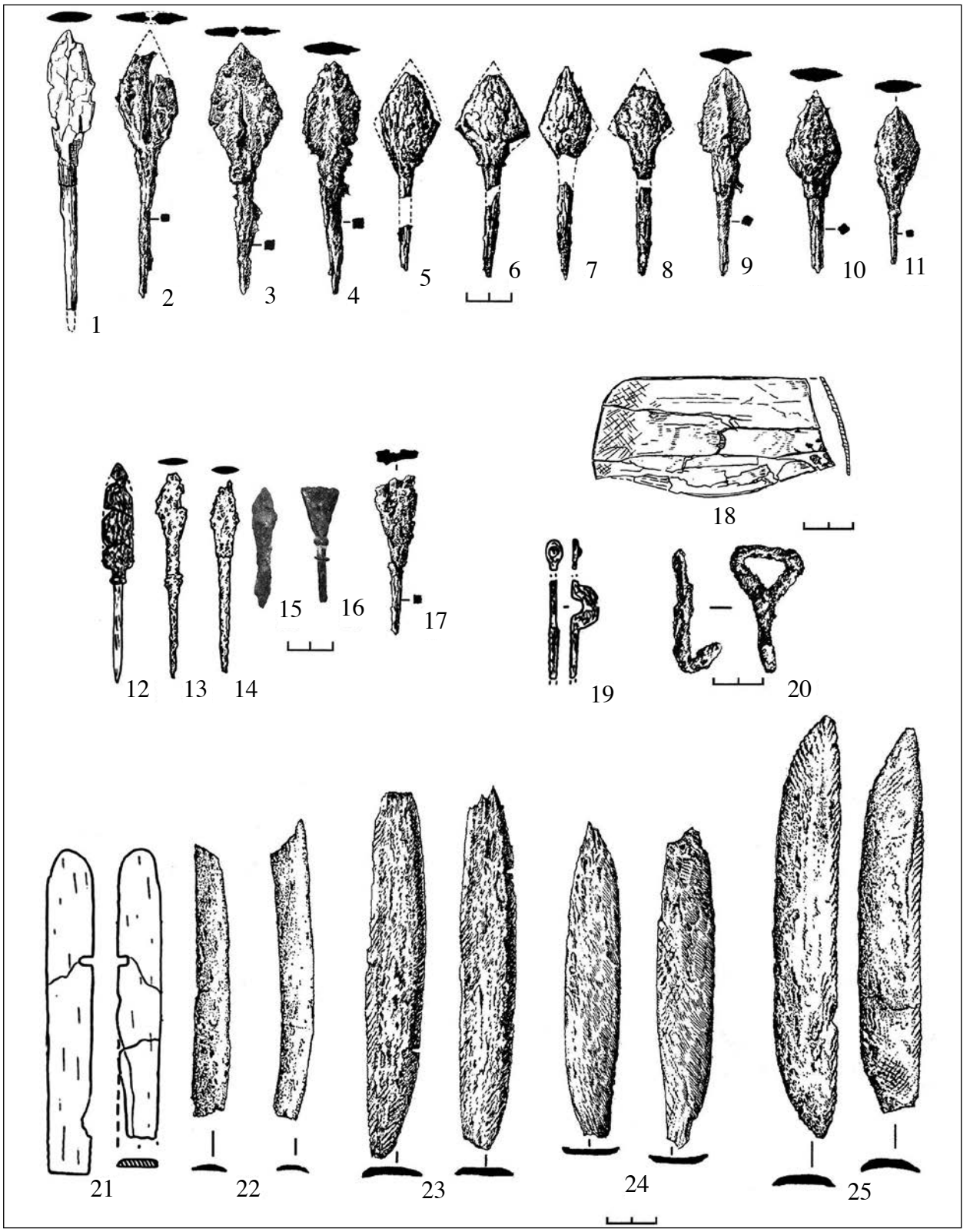

Рис. 20. Предметы снаряжения лучника. 1, 18: п. 2 Субботцев (по: Бокий–Плетнёва 1988); 2–11, 17, 20, 22–25: Слободзея: 2–4, 9, 10, 20, 22, 25: п. 18; 5–8, 23: п. 24; 11, 17: п. 38; 24: п. 40 (по: Щербакова–Тащи–Тельнов 2008); 12, 19, 21: п. 1 к. 4 Гряковатого (по: Шалобудов 2012); 13, 14: Коробчино (по: Приходнюк–Чурилова 2001); 15, 16: Манвеловка

20. kép. Íjászfelszerelés részei. 1, 18: Szubbotci, 2. sír (Bokij–Pletnyova 1988); 2–11, 17, 20, 22–25: Szlobodzeja: 2–4, 9, 10, 20, 22, 25: 18. sír; 5–8, 23: 24. sír; 11, 17: 38. sír; 24: 40. sír (Scserbakova–Tascsi–Tyelnov 2008); 12, 19, 21: Grjakovatoje, 4. kurgán 1. sír (Salobudov 2012); 13, 14: Korobcsino (Prihodnyuk–Csurilova 2001); 15, 16: Manvelovka

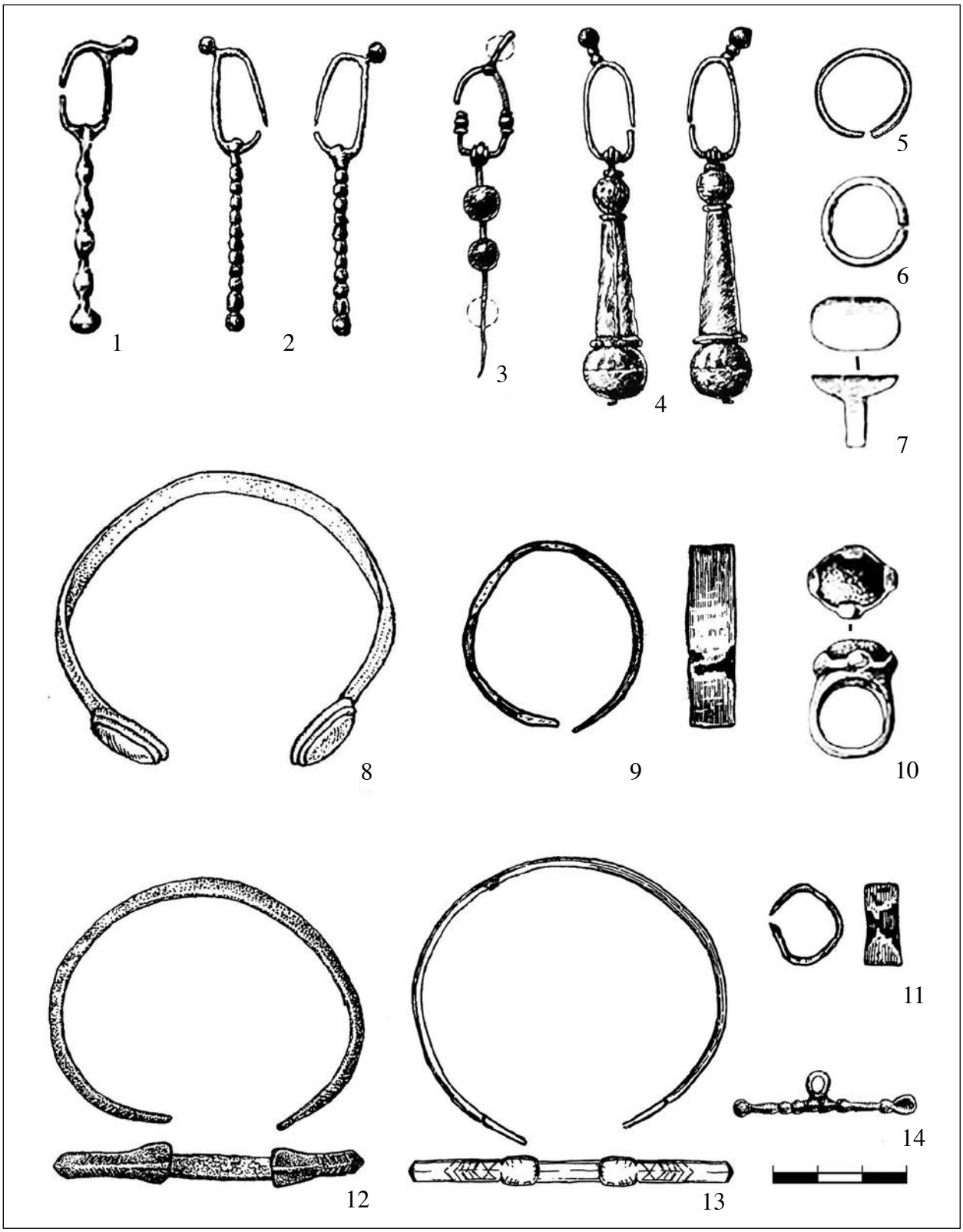

Рис. 21. Личные украшения. 1, 13: п. 1 Субботцев (по: Бокий–Плетнёва 1988); 2: п. 23 Слободзеи; 3, 12, 14: п. 37 Слободзеи; 4: п. 29 Слободзеи (по: Щербакова–Тащи–Тельнов 2008); 5, 9, 11: п. 2 к. 1 Дмитровки (по: Супруненко 2007); 6, 10: п. 2 Субботцев; 7: п. 3 Субботцев (по: Бокий–Плетнёва 1988); 8: Коробчино (по: Приходнюк–Чурилова 2001)

21. kép. Ékszerek. 1, 13: Szubbotci, 1. sír (Bokij–Pletnyova 1988); 2: Szlobodzeja, 23. sír; 3, 12, 14: Szlobodzeja, 37. sír; 4: Szlobodzeja, 29. sír (Scserbakova–Tascsi–Tyelnov 2008); 5, 9, 11: Dmitrovka, 1. kurgán 2. sír (Szuprunenko 2007); 6, 10: Szubbotci, 2. sír; 7: Szubbotci, 3. sír (Bokij–Pletnyova 1988); 8: Korobcsino (Prihodnyuk–Csurilova 2001)

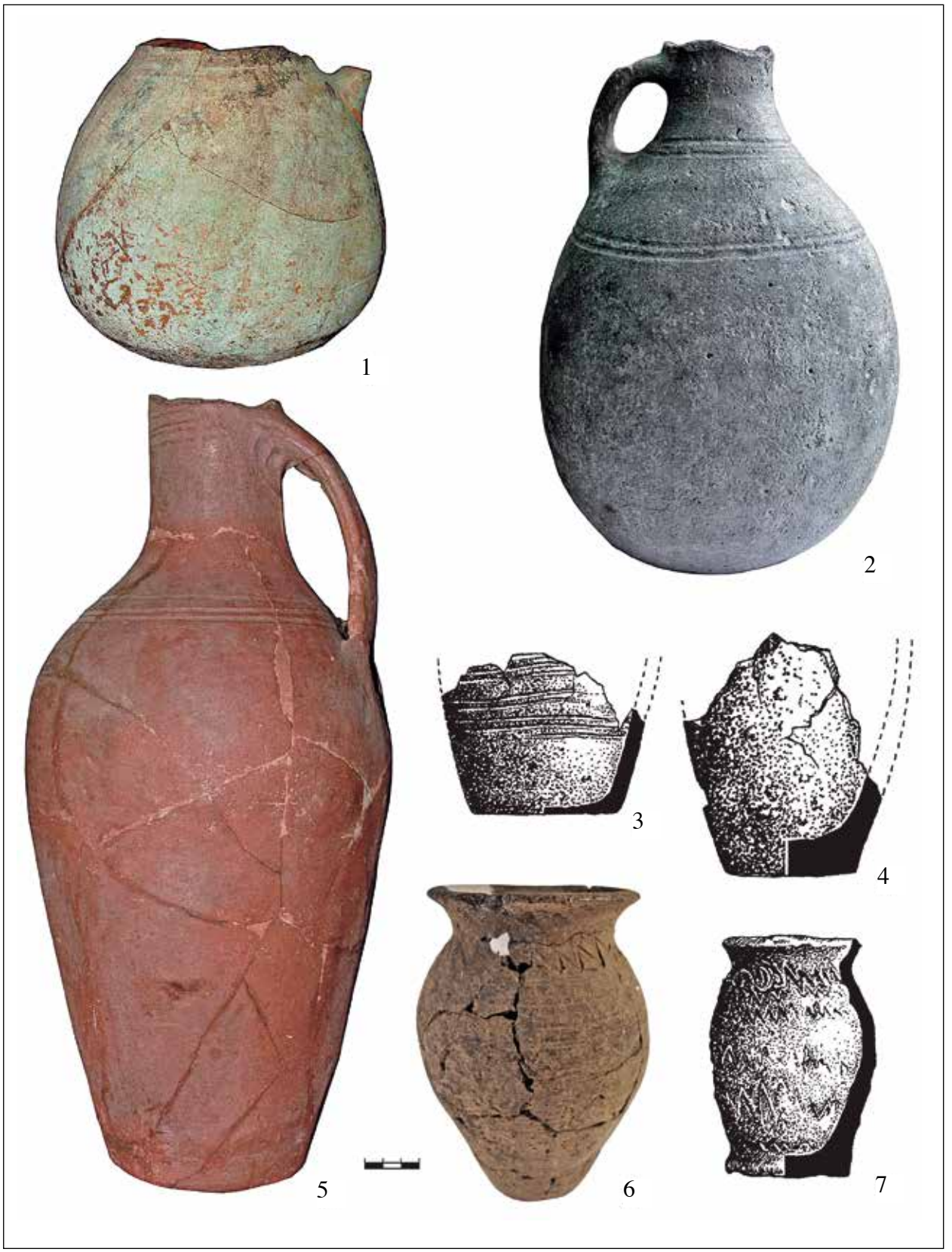

Рис. 22. Керамические сосуды. 1: Коробчино; 2: п. 18 Слободзеи (по фото А. Тюрка); 3: п. 10 Слободзеи; 4: п. 37 Слободзеи; 5: п. 2 Субботцев; 6: п. 4 к. 1 Усть-Каменки; 7: п. 40 Слободзеи (3, 4, 7 по: Щербакова–Тащи–Тельнов 2008)

22. kép. Kerámiaedények. 1: Korobcsino; 2: Szlobodzeja, 18. sír (Türk A. felvétele); 3: Szlobodzeja, 10. sír; 4: Szlobodzeja, 37. sír; 5: Szubbotci, 2. sír; 6: Uszty-Kamenka, 1. kurgán 4. sír; 7: Szlobodzeja, 40. sír (3, 4, 7: Scserbakova–Tascsi–Tyelnov 2008)

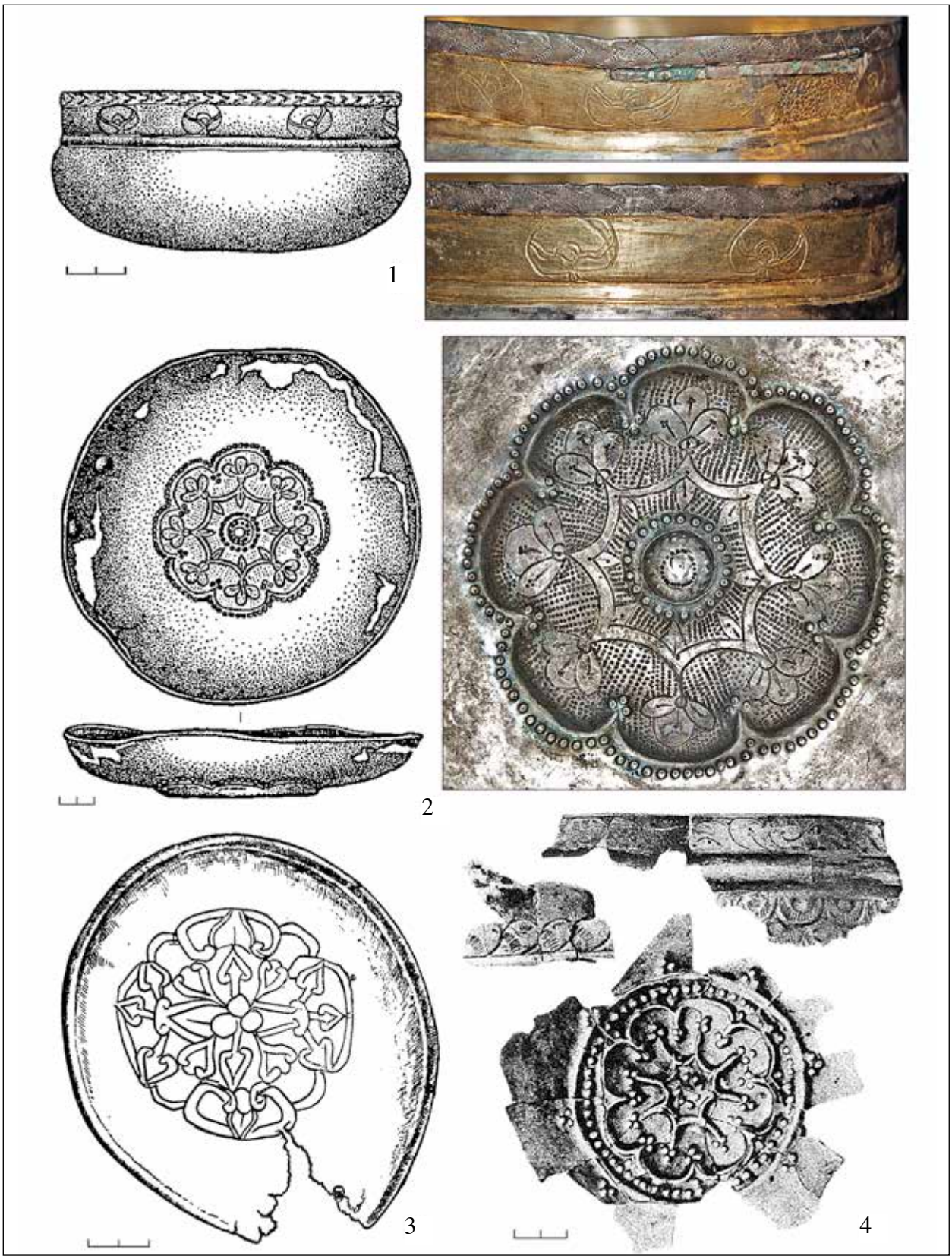

Рис. 23. Серебряные сосуды. 1–2: чаши из Коробчино (по: Приходнюк–Чурилова 2001) и детали их декора; 3: чаша из погребения 1959 г. Синеглазово (по: Стоколос 1962); 4: фрагменты сосуда из Томыза (по: Смирнов 1909)

23. kép. Ezüstedények. 1–2: Korobcsinói csészék (Prihodnyuk–Csurilova 2001) és díszítésük részletei; 3: Az 1959-ben előkerült szinyeglazovói sírból származó csésze (Sztokolosz 1962); 4: A tomizi edény töredékei (Szmirnov 1909)

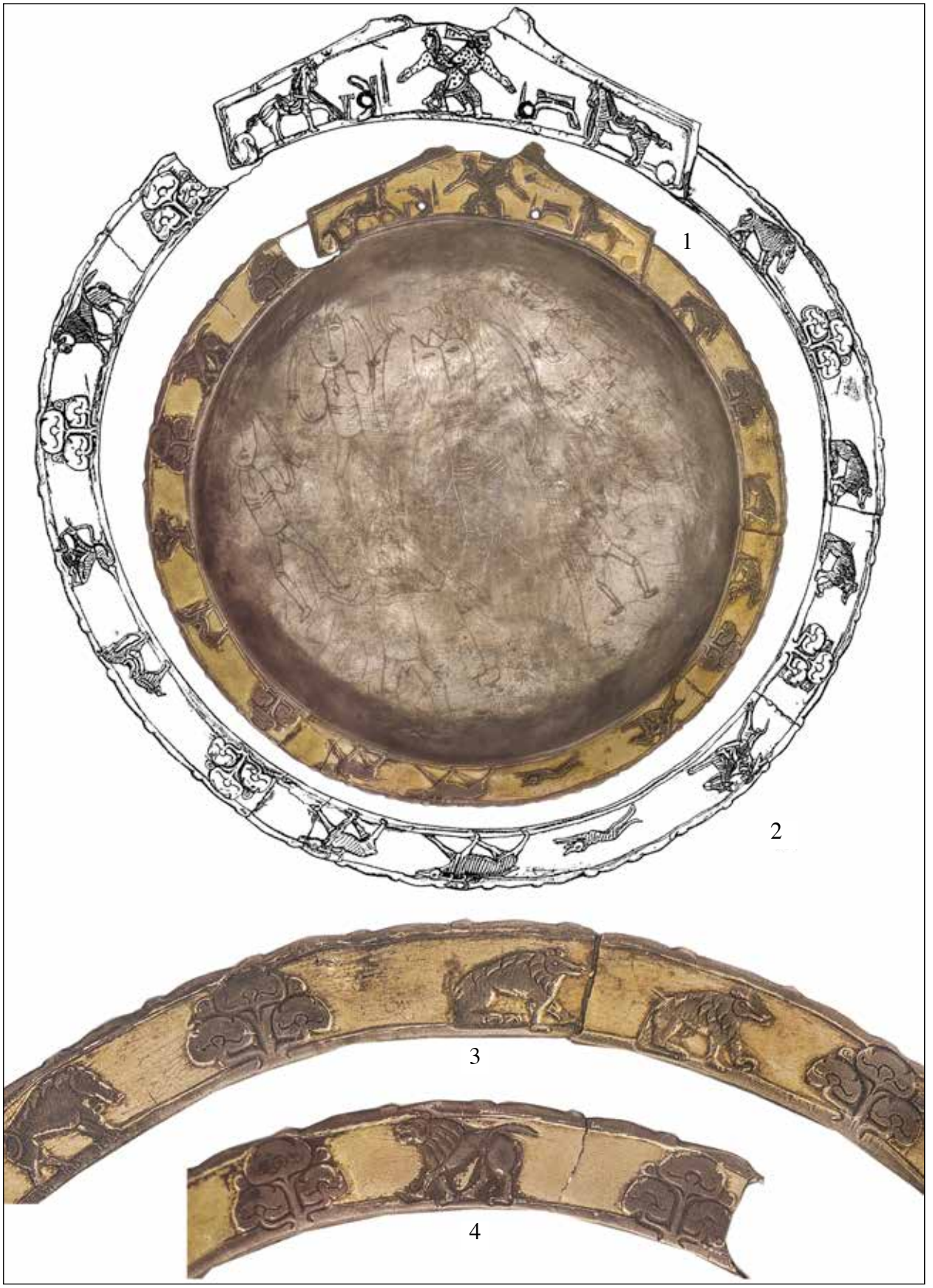

Рис. 24. Ковш из Коцкого городка. 1: фото; 2: прорисовка орнамента бортика (по: Фонякова 2010); 3, 4: детали декора бортика

24. kép. A Kockij gorodoki tál. 1: Fotó; 2: Rajz a perem díszítéséről (Fonyakova 2010); 3, 4: A perem díszítésének részletei

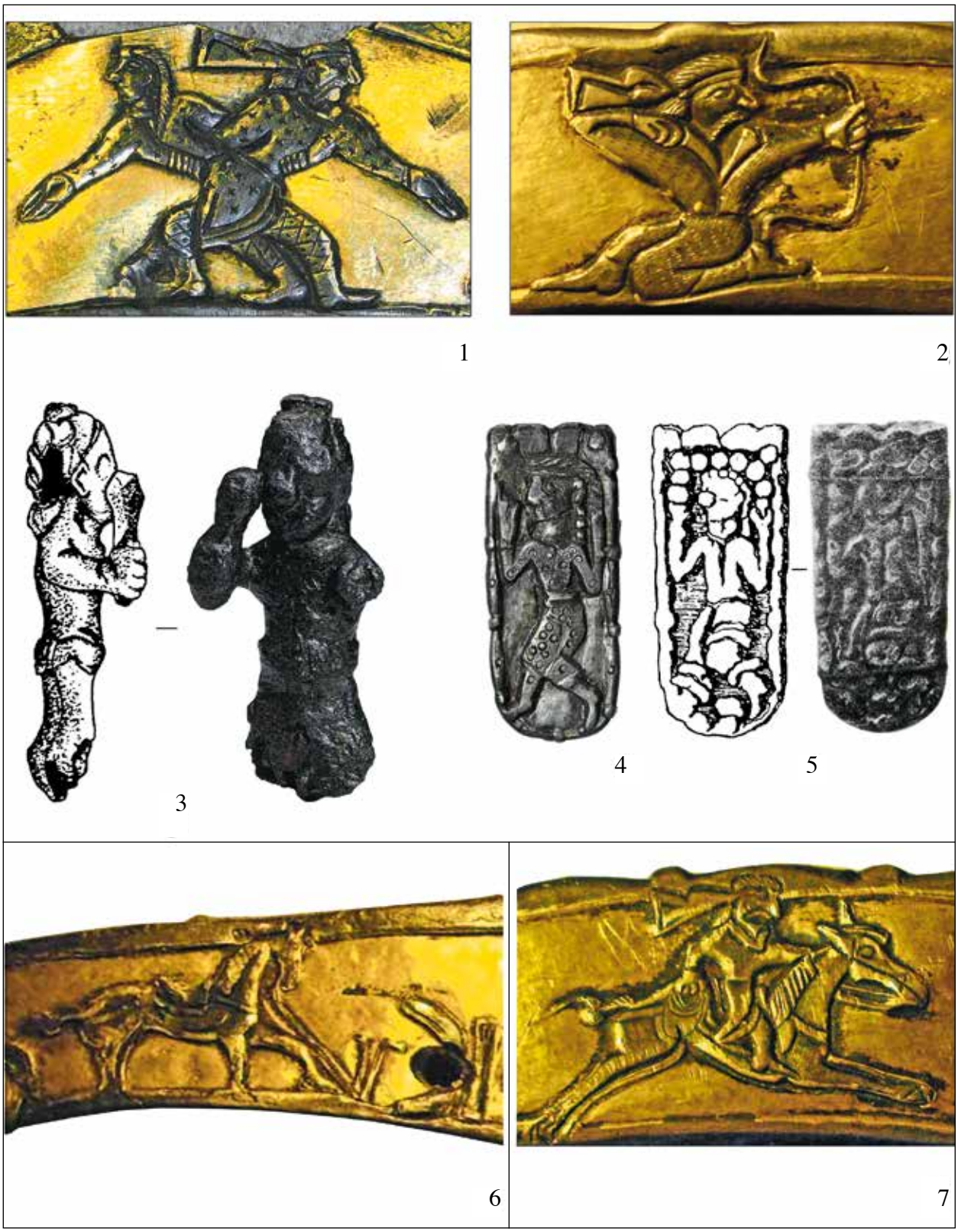

Рис. 25. Сюжетные изображения с людьми. 1, 2, 6, 7: детали ковша из Коцкого городка (по: Богачёв–Французов 2012); 3: Саркел (по: Плетнёва 1967; Фонякова 2012); 4: Дуба-Юрт, кат. 11 (по фото А. Тюрка); 5: Дзивгис (по: Уварова 1900). Масштаб разный

25. kép. Emberalakos ábrázolások. 1, 2, 6, 7: Részletek a Kockij Gorodoki tálról (Bogacsov–Francuzov 2012); 3: Sarkel (Pletnyova 1967; Fonyakova 2012); 4: Duba-Jurt, 11. kamrasír (Türk A. felvétele); 5: Dzivgisz (Uvarova 1900). A méretarányok eltérőek

Рис. 26. Сюжетные изображения с людьми. 1, 6, 8, 19: Верхний Салтов: 1, 8: кат. 40/1985 (по: Аксёнов 2001); 6, 19: кат. 43 (Покровский 1905); 2, 12, 13: Редикор, «клад» 1908 г.; 3: Агач-Кала, ск. 5 (по: Магомедов 1994); 4: Сидорово (по: Кравченко–Петренко 2010); 5: Варни, п. 323 (по: Иванова–Куликов 2000); 7, 20: Большие Тиганы: 7: п. 19; 20: п. 48 (по: Chalikova–Chalikov 1981); 9: Даргавс, кат. 3 (по: Габуев 2005); 10, 11: Уелги; 14: Алексеевское (по: Казаков 1992); 15: Ишимбай, п. 3 к. 3 (по: Мажитов 1981); 16: Лядинский, п. 35 (по: Воронина 2007); 17: Ново-Николаевка (по: Ханенко–Ханенко 1902); 18: Тарский, кат. 6 (по: Габуев 2005); 21: Крюково-Кужновский, п. 217 (по: Türk 2011); 22: Дмитровка, кат. 154. Масштаб разный

26. kép. Emberalakos ábrázolások. 1, 6, 8, 19: Verhnyij Szaltov: 1, 8: 1985/40. kamrasír (Akszjonov 2001); 6, 19: 43. kamrasír (Pokrovszkij 1905); 2, 12, 13: Redikor, 'kincslelet' 1908-ból; 3: Agacs-Kala, 5. kriptasír (Magomjedov 1994); 4: Szidorovo (Kravcsenko–Petrenko 2010); 5: Varnyi, 323. sír (Ivanova–Kulikov 2000); 7, 20: Bolsije Tyigani: 7: 19. sír; 20: 48. sír (Chalikova–Chalikov 1981); 9: Dargavsz, 3. kamrasír (Gabujev 2005); 10, 11: Ujelgi; 14: Alekszejevszkoje (Kazakov 1992); 15: Isimbaj, 3. kurgán 3. sír (Mazsitov 1981); 16: Ljada, 35. sír (Voronyina 2007); 17: Novo-Nyikolajevka (Hanenko–Hanenko 1902); 18: Tarszkoje, 6. kamrasír (Gabujev 2005); 21: Krjukovo-Kuzsnovo, 217. sír (Türk 2011); 22: Dmitrovka, 154. kamrasír. A méretarányok eltérőek

Рис. 27. Детали ремней и оружия с сюжетным декором. 1, 2: Зевакино, к. 145 (по: Арсланова 2013); 3: Верхний Салтов, п. 3 кат. X/1911; 4: Подгоровский, кат. 2 (по: Плетнёва 1962); 5: Верхний Салтов, кат. III/1911; 6: Игимский, п. 2 (по: Казаков 1978); 7: Уелги; 8: Тюхтятский клад (по: Конькова–Король 2007); 9: Пановский, п. 137 (по: Алихова 1969); 10, 13, 15: Большие Тиганы: 10: п. 6; 13: п. 13 (по: Chalikova–Chalikov 1981); 15: п. 8 (по фото А. Тюрка); 11: Днепропетровский исторический музей; 12: Катериновка, п. 2 к. 32; 14: Уелги (по: Боталов 2012); 16: Фотовижский клад; 17: Бирка, п. 838 (Historiska Museet, Stockholm). Масштаб разный

27. kép. Övdíszek és fegyverzet díszei ember- és állatalakos ábrázolással. 1, 2: Zevakino, 145. kurgán (Arszlanova 2013); 3: Verhnyij Szaltov, 1911/X. kamrasír 3. temetkezés; 4: Podgorovka, 2. kamrasír (Pletnyova 1962); 5: Verhnyij Szaltov, 1911/III. kamrasír; 6: Igim, 2. sír (Kazakov 1978); 7: Ujelgi; 8: Tyuhtyati, kincslelet (Konykova–Korol 2007); 9: Panovo, 137. sír (Alihova 1969); 10, 13, 15: Bolsije Tyigani: 10: 6. sír; 13: 13. sír (Chalikova–Chalikov 1981); 15: 8. sír (Türk A. felvétele); 11: Dnyepropetrovszki Történeti Múzeum; 12: Katyerinovka, 32. kurgán 2. sír; 14: Ujelgi (Botalov 2012); 16: Fotovizs, kincslelet; 17: Birka, 838. sír (Historiska Museet, Stockholm). A méretarányok eltérőek

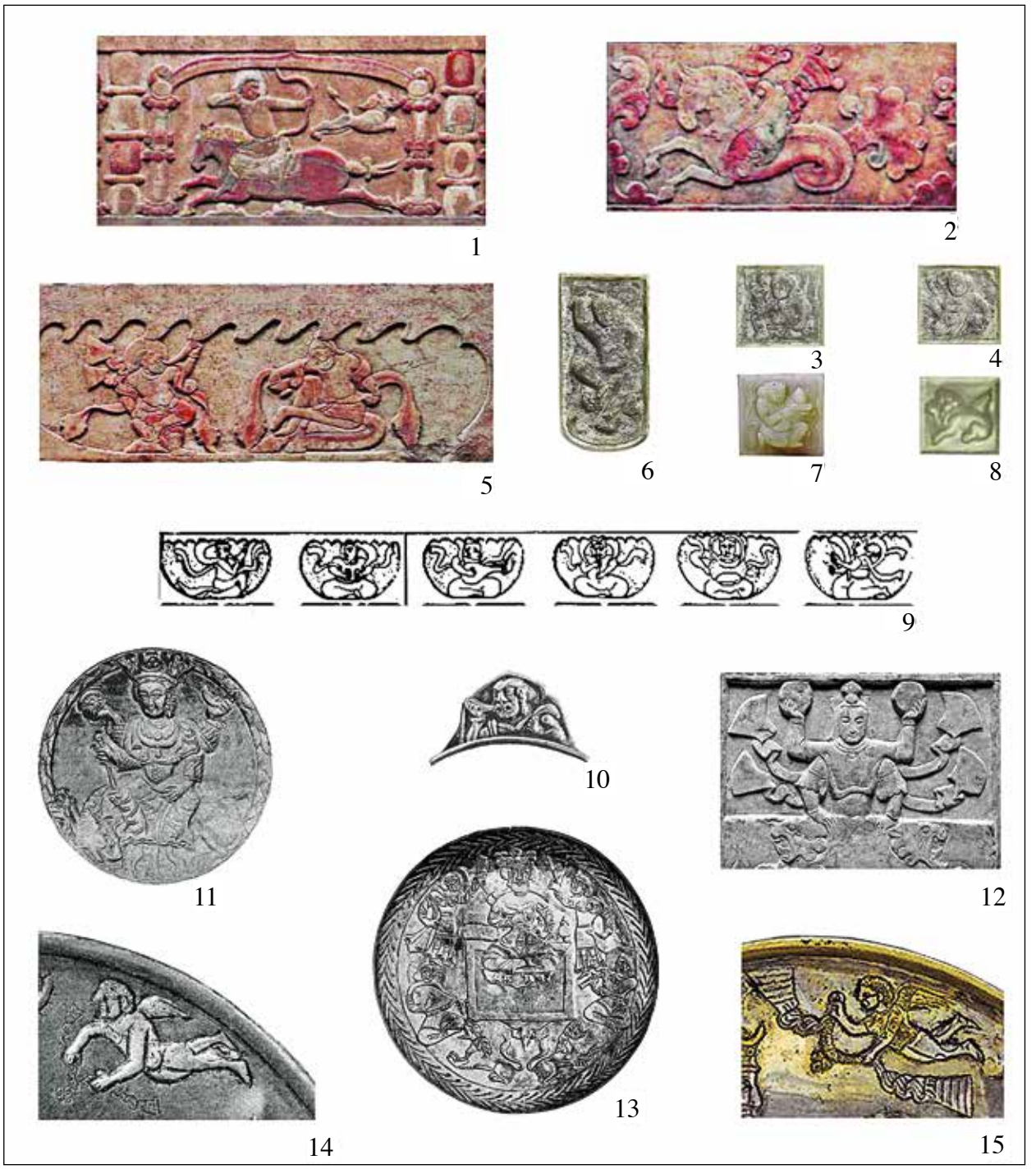

Рис. 28. Аналогии сюжетам поясных деталей субботцевского круга. 1, 2, 5: панели саркофага Yu Hong (детали) (Watt 2004); 3, 4, 6: поясной набор из собрания Metropolitan Museum of Art (Heilbrunn Timeline of Art History 2009); 7, 8: клад Hejiacun (Shaanxi History Museum); 9: панель саркофага из Tianshui (деталь) (по: Juliano–Lerner 2001); 10: ручка чаши из Томыза (по: Даркевич 1976); 11: дно чаши с Нижегородской ярмарки (по: Смирнов 1909); 12: панель саркофага (деталь) из коллекции MIHO Museum (MIHO Museum); 13: блюдо из Прикамья (по: Даркевич 1976); 14: фрагмент блюда из Новобаязета (по: Смирнов 1909); 15: фрагмент сасанидского блюда (MIHO Museum). Масштаб разный

28. kép. A szubbotci leletkör emberalakos övdíszeinek párhuzamai. 1, 2, 5: Yu Hong szarkofágjának oldalai (részletek) (Watt 2004); 3, 4, 6: Övdíszek a Metropolitan Museum of Art gyűjteményéből (Heilbrunn Timeline of Art History 2009); 7, 8: Hejiacun, kincslelet (Shaanxi History Museum); 9: Szarkofág oldala Tianshuiból (részlet) (Juliano–Lerner 2001); 10: Csésze füle Tomizból (Darkevics 1976); 11: A Nyizsegorodszkaja Jarmarka lelőhelyről származó csésze alja (Szmirnov 1909); 12: Szarkofág oldalának részlete a MIHO Museum gyűjteményéből (MIHO Museum); 13: Tál a Káma folyó vidékéről (Darkevics 1976); 14: Táltöredék Novobajazetből (Szmirnov 1909); 15: Szászánida tál töredéke (MIHO Museum). A méretarányok eltérőek

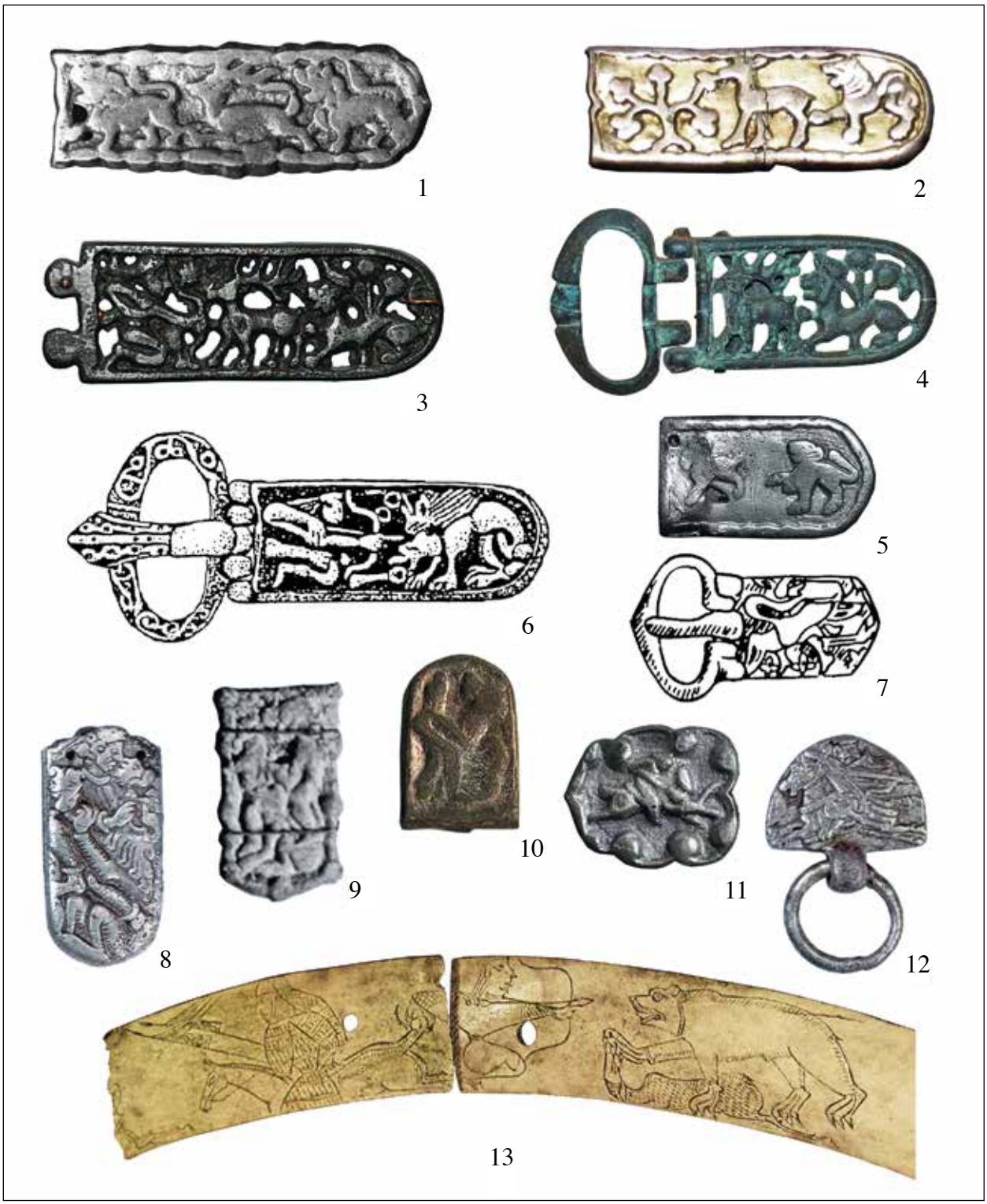

Рис. 29. Предметы с сюжетами борьбы и охоты. 1: Зевакино, к. 254 (по: Арсланова 2013); 2: Зарайский клад; 3: Броды; 4: Новинки II, п. 2 к. 13; 5: Твердохлебы; 6: Чми, кат. Б (по: Хайнрих 1995); 7: Большие Тиганы, п. 48 (по: Chalikova–Chalikov 1981); 8, 12: Тарский, кат. 6 (по: Габуев 2005); 9: Верхний Салтов, п. 1 кат. 1/1904 г. (Архив ИИМК); 10: Кудеярова гора (по фото В. В. Енукова); 11: Боброво, к. 6 (по: Арсланова 2013); 13: Шиловка, к. 1. Масштаб разный

29. kép. Tárgyak állatküzdelmi és vadászjelenetekkel. 1: Zevakino, 254. kurgán (Arszlanova 2013); 2: Zarajszk, kincslelet; 3: Brodi; 4: Novinki II. temető, 13. kurgán 2. sír; 5: Tverdohlebi; 6: Csmi, 'B' kamrasír (Heinrich 1995); 7: Bolsije Tyigani, 48. sír (Chalikova–Chalikov 1981); 8, 12: Tarszkoje, 6. kamrasír (Gabujev 2005); 9: Verhnyij Szaltov, 1904/1. kamrasír 1. temetkezés (Arhiv IIMK); 10: Kugyejarova gora (V. V. Jenukov felvétele); 11: Bobrovo, 6. kurgán (Arszlanova 2013); 13: Silovka 1. kurgán. A méretarányok eltérőek

Рис. 30. Ременные детали с изображениями животных. 1: Верхсаинский, п. 112; 2: Дуба-Юрт, кат. 11 (по фото А. Тюрка); 3: Камунта (по: Ковалевская 1979); 4, 7, 10, 13, 15, 20, 21, 23, 24, 27: Большие Тиганы: 4, 21: п. 23 (по: Халикова 1976; Chalikova–Chalikov 1981); 7: п. 8 (по фото А. Тюрка); 10, 15: п. 6 (по: Türk 2011); 13, 24: п. 3 (по фото А. Тюрка); 20: п. 24 (по: Chalikova–Chalikov 1981); 23: п. 113 (по фото А. Тюрка); 27: п. 47 (по фото Н. В. Ениосовой); 5: Луговское, п. 1 к. 1 (по: Galkin 1983); 6: Лезгур (по: Ковалевская 1979); 8: Кобан, кат. II (по: Хайнрих 1995); 9, 25: Даргавс, кат. 3 (по: Габуев 2005); 11, 19: Сентинский (по: Алексеева 1971); 12: «Херсонес»; 14: Катериновка, п. 2; 16: Уелги; 17: Танкеевка, п. 863 (по: Khalikova–Kazakov 1977); 18: Верхний Салтов (по: Фонякова 2010); 22: Верхний Салтов IV, кат. 92 (по фото В. С. Аксёнова); 26: Субботцы, п. 2. Масштаб разный

30. kép. Állatalakos övdíszek. 1: Verhnyaja Szaja, 112. sír; 2: Duba-Jurt, 11. kamrasír (Türk A. felvétele); 3: Kamunta (Kovaljevszkaja 1979); 4, 7, 10, 13, 15, 20, 21, 23, 24, 27: Bolsije Tyigani: 4, 21: 23. sír (Halikova 1976; Chalikova–Chalikov 1981); 7: 8. sír (Türk A. felvétele); 10, 15: 6. sír (Türk 2011); 13, 24: 3. sír (Türk A. felvétele); 20: 24. sír (Chalikova–Chalikov 1981); 23: 113. sír (Türk A. felvétele); 27: 47. sír (N. V. Jenyioszova felvétele); 5: Lugovszkoje, 1. kurgán 1. sír (Galkin 1983); 6: Lezgur (Kovaljevszkaja 1979); 8: Koban, II. kamrasír (Heinrich 1995); 9, 25: Dargavsz, 3. kamrasír (Gabujev 2005); 11, 19: Szentyinszkaja gora (Alekszejeva 1971); 12: 'Kherszon'; 14: Katyerinovka, 2. sír; 16: Ujelgi; 17: Tankejevka, 863. sír (Khalikova–Kazakov 1977); 18: Verhnyij Szaltov (Fonyakova 2010); 22: Verhnyij Szaltov IV. temető, 92. kamrasír (V. Sz. Akszjonov felvétele); 26: Szubbotci, 2. sír. A méretarányok eltérőek

Рис. 31. Предметы с изображениями животных. 1: Шиловка, к. 1; 2: Новинки I, п. 2 раскоп 1; 3: Бугут (по: Войтов 1996); 4: Катанда, п. 11; 5: Большетиганский, п. 24 (по фото Н. В. Ениосовой); 6: Манякский, п. I (по: Мажитов 1981); 7: Галиат, ск. 1935 г. (по: Кадиева 2012); 8: Старая Майна (по: Габайдуллов 2004); 9: Синеглазово; 10: Зевакино, к. 145 (по: Арсланова 2013); 11: Самарканд (по: Распопова 1980); 12: Карашат I, п. 1 к. 23 (по: Арсланова 2013); 13, 14: Sunite Zuoqi (по: Silk Road 2007); 15: Беш-Таш Короо, к. 13 (по: Табалдыев 2011); 16: собрание Dallas Museum of Art. Масштаб разный

31. kép. Állatalakos tárgyak. 1: Silovka, 1. kurgán; 2: Novinki I. temető, 1. szelvény 2. sír; 3: Bugut (Vojtov 1996); 4: Katanda, 11. sír; 5: Bolsije Tyigani, 24. sír (N. V. Jenyioszova felvétele); 6: Manyak, I. sír (Mazsitov 1981); 7: Galiat, az 1935-ben feltárt kriptasír (Kagyijeva 2012); 8: Sztaraja Majna (Gabajdullov 2004); 9: Szinyeglazovo; 10: Zevakino, 145. kurgán (Arszlanova 2013); 11: Szamarkand (Raszpopova 1980); 12: Karasat I. lelőhely, 23. kurgán 1. sír (Arszlanova 2013); 13, 14: Sunite Zuoqi (Silk Road 2007); 15: Bes-Tas Koroo, 13. kurgán (Tabaldijev 2011); 16: a Dallas Museum of Art gyűjteményéből. A méretarányok eltérőek

Рис. 32. Серебряная посуда «приуральской» группы (детали). 1: блюдо из Сибири (по: Смирнов 1909); 2: сосуд из Сосьвинского городка (по: Смирнов 1909); 3, 4: сосуды из с. Укан (по: Смирнов 1909); 5: блюдо из д. Мальцева (по: Смирнов 1909); 6: блюдо с р. Войкар (по: Бауло–Маршак–Фёдорова 2004). Масштаб разный

32. kép. Az Urál-vidéki típusba tartozó ezüsttálak (részletek). 1: Szibériai tál (Szmirnov 1909); 2: Edény Szoszvinvszkij gorodok környékéről (a Szoszva folyó közelében) (Szmirnov 1909); 3, 4: Tálak Ukan település környékéről (Szmirnov 1909); 5: Tál Malceva falu környékéről (Szmirnov 1909); 6: Tál a Vojkar folyó környékéről (Baulo–Marsak–Fjodorova 2004). A méretarányok eltérőek

Рис. 33. Детали с растительным декором и его аналогии в среднеазиатской торевтике.
1, 4: Луговское, п. 1 к. 1 (по: Galkin 1983); 2, 5–8: Большие Тиганы: 2: п. 33; 5: п. 6; 6–8: п. 12 (по фото А. Тюрка); 3: Редикор, «клад» 1908 г.; 9: Бирка, п. 606 (Historiska Museet, Stockholm); 10: Кудеярова гора (по фото В. В. Енукова); 11, 12, 14: серебряное ведро из Широково и элементы его декора (по: Смирнов 1909; Даркевич 1976); 13: Маяки (Царино городище) (по: Шамрай–Духин 1997); 15: декор ведра из Афанасьево (по: Даркевич 1976). Масштаб разный

33. kép. Növényi ornamentikus díszítések és párhuzamaik a közép-ázsiai fémművességben. 1, 4: Lugovszkoje, 1. kurgán, 1. sír (Galkin 1983); 2, 5–8: Bolsije Tyigani: 2: 33. sír; 5: 6. sír; 6–8: 12. sír (Türk A. felvételei); 3: Redikor, 'kincslelet' 1908-ból; 9: Birka, 606. sír (Historiska Museet, Stockholm); 10: Kugyejarova gora (V. V. Jenukov felvétele); 11, 12, 14: Ezüstvödör Sirokovóból és díszítésének elemei (Szmirnov 1909; Darkevics 1976); 13: Majaki (Carino erődített település) (Samraj–Duhin 1997); 15: Vödör alakú edény díszítménye Afanaszjevóból (Darkevics 1976). A méretarányok eltérőek

Рис. 34. Украшения ремней с растительным декором. 1, 2: Нововоронцовка; 3: Верхний Салтов, м. III/1911 г.; 4, 8: Кудеярова гора (по фото В. В. Енукова); 5: Кривой Рог; 6, 9: Просвет I, п. 7 к. 7; 7: Дмитровка, п. 2 к. 1; 10, 12, 13, 15, 17: Большие Тиганы, п. 47 (по фото Н. В. Ениосовой); 11, 14, 16: Слободзея, п. 18 (по фото А. Тюрка); 18, 20, 21: Катериновка, п. 1 к. 32; 19: Ново-Николаевка. Масштаб разный

34. kép. Övdíszek növényi ornamentikával. 1, 2: Novovoroncovka; 3: Verhnyij Szaltov, 1911/III. kamrasír; 4, 8: Kugyejarova gora (V. V. Jenukov felvétele); 5: Krivoj Rog; 6, 9: Proszvet I. temető, 7. kurgán 7. sír; 7: Dmitrovka, 1. kurgán 2. sír; 10, 12, 13, 15, 17: Bolsije Tyigani, 47. sír (N. V. Jenyioszova felvétele); 11, 14, 16: Szlobodzeja, 18. sír (Türk A. felvétele); 18, 20, 21: Katyerinovka, 32. kurgán, 1. sír; 19: Novo-Nyikolajevka. A méretarányok eltérőek

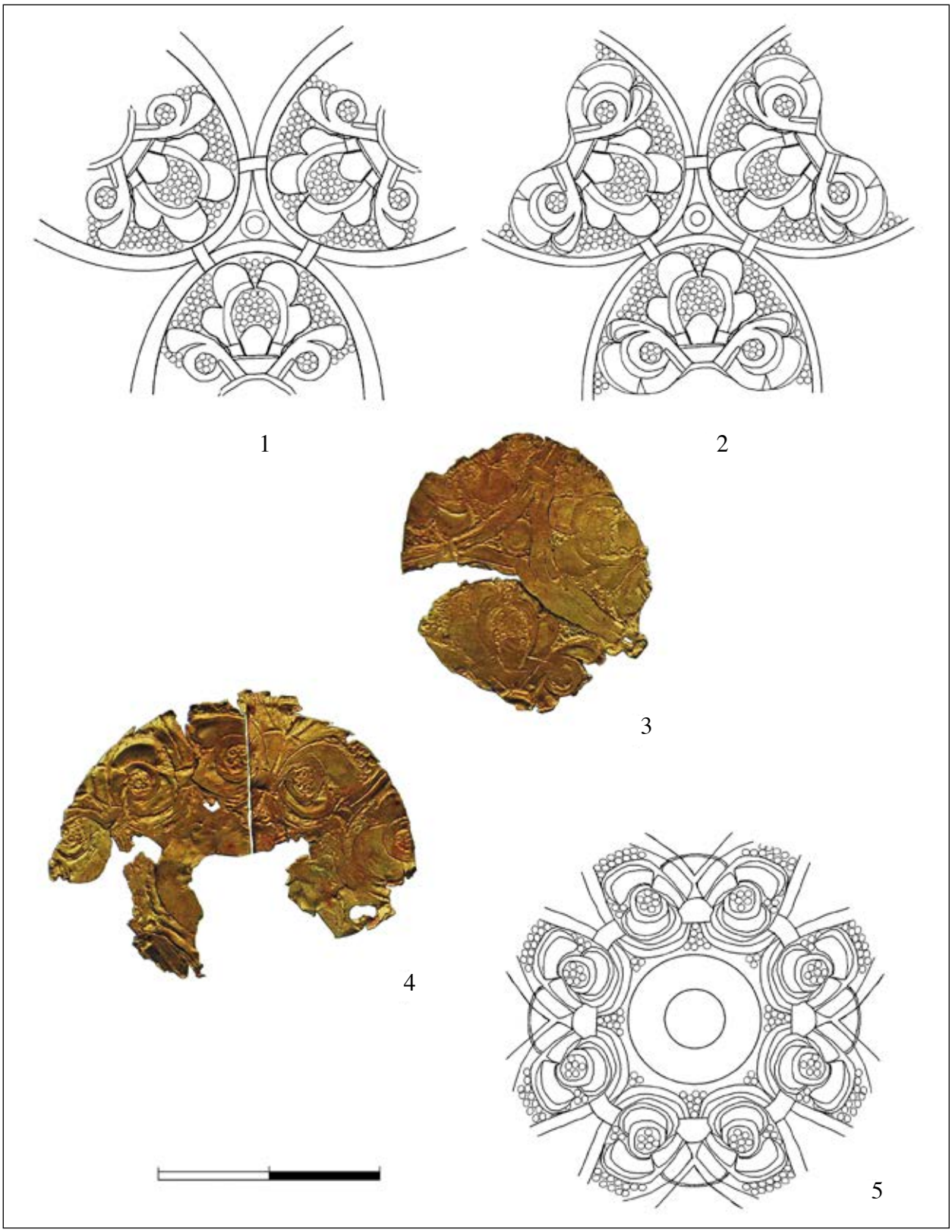

Рис. 35. Фрагменты золотых бляшек из п. 2 Субботцев (3, 4) и реконструкция их декора (1, 2, 5)

35. kép. Aranyveretek töredékei a szubbotci 2. sírból (3, 4) és díszítésük rekonstrukciója (1, 2, 5)

Рис. 36. Детали ремней с растительным декором и его аналогии. 1, 2: Минусинская котловина (Государственный Эрмитаж); 3–6: Уелги; 7, 9, 10: Лядинский, п. 20 (по: Воронина 2007); 8: Омарчево (Шуменский музей); 11, 13, 17, 18: Копенский чаатас: 11: золотая кружка (по: Великое переселение 2005) и элементы её декора: 13, 17 (по: Евтюхова–Киселёв 1940), 18: элементы декора золотого блюда (по: Кызласов 1981); 12: фрагмент декора сосуда из Пермской губернии (по: Даркевич 1976); 14: Коробчино; 15, 16: Архангельское (по: Москаленко 1956). Масштаб разный

36. kép. Növényi ornamentikával ellátott övdíszek és párhuzamaik. 1, 2: Minuszinszki-medence (Állami Ermitázs Múzeum, Szentpétervár); 3–6: Ujelgi; 7, 9, 10: Ljada, 20. sír (Voronyina 2007); 8: Omarcsevo (Sumeni Helytörténeti Múzeum, Bulgária); 11, 13, 17, 18: Kopenszkij csaatasz: 11: Aranyedény (Velikoje pereszelenyije 2005) és díszítményének részletei: 13, 17 (Jevtyuhova–Kiszeljov 1940), 18: Arany tál díszítésének elemei (Kizlaszov 1981); 12: Edénytöredék az egykori Permi kormányzóság területéről (Darkevics 1976); 14: Korobcsino; 15, 16: Arhangelszkoje (Moszkalenko 1956). A méretarányok eltérőek

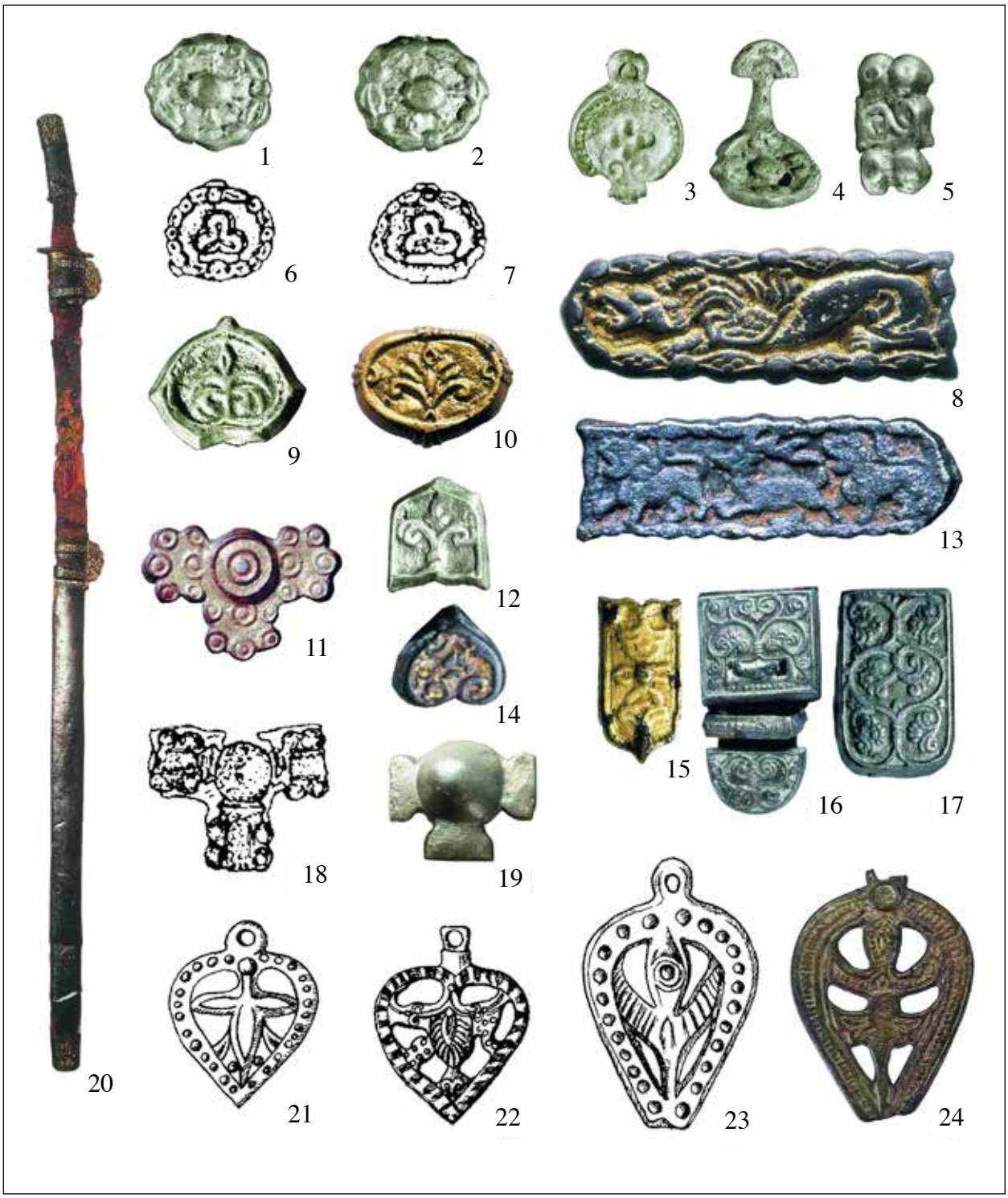

Рис. 37. Предметы из погребений сросткинской культуры (1–23) и огузов (24). 1–5: Кызыл-Кайын (по: Арсланова 2013); 6, 7, 18: Эмба (по: Бисембаев 2003); 8, 10, 11, 14, 16, 17, 20: Зевакино, к. 145 (по: Арсланова 2013); 9, 12, 13: Зевакино, к. 254 (по: Арсланова 2013); 15: Ахмирово I, к. 7 (по: Арсланова 2013); 19: Карашат I (по: Самашев–Ермолаева–Кущ 2008); 21, 22: Боброво, к. 3 (по: Арсланова 2013); 23: Ур-Бедари, п. 4 к. 30 (по: Арсланова 2013); 24: Саркел, к. 59 (по: Фонякова 2012). Масштаб разный

37. kép. A szrosztki kultúra sírjaiból származó (1–23) és oguzokhoz köthető (24) tárgyak. 1–5: Kizil-Kajin (Arszlanova 2013); 6, 7, 18: Emba (Biszembajev 2003); 8, 10, 11, 14, 16, 17, 20: Zevakino, 145. kurgán (Arszlanova 2013); 9, 12, 13: Zevakino, 254. kurgán (Arszlanova 2013); 15: Ahmirovo I. temető, 7. kurgán (Arszlanova 2013); 19: Karasat I. (Szamasev–Jermolajeva–Kuscs 2008); 21, 22: Bobrovo, 3. kurgán (Arszlanova 2013); 23: Ur-Bedari, 30. kurgán 4. sír (Arszlanova 2013); 24: Sarkel, 59. kurgán (Fonyakova 2012). A méretarányok eltérőek

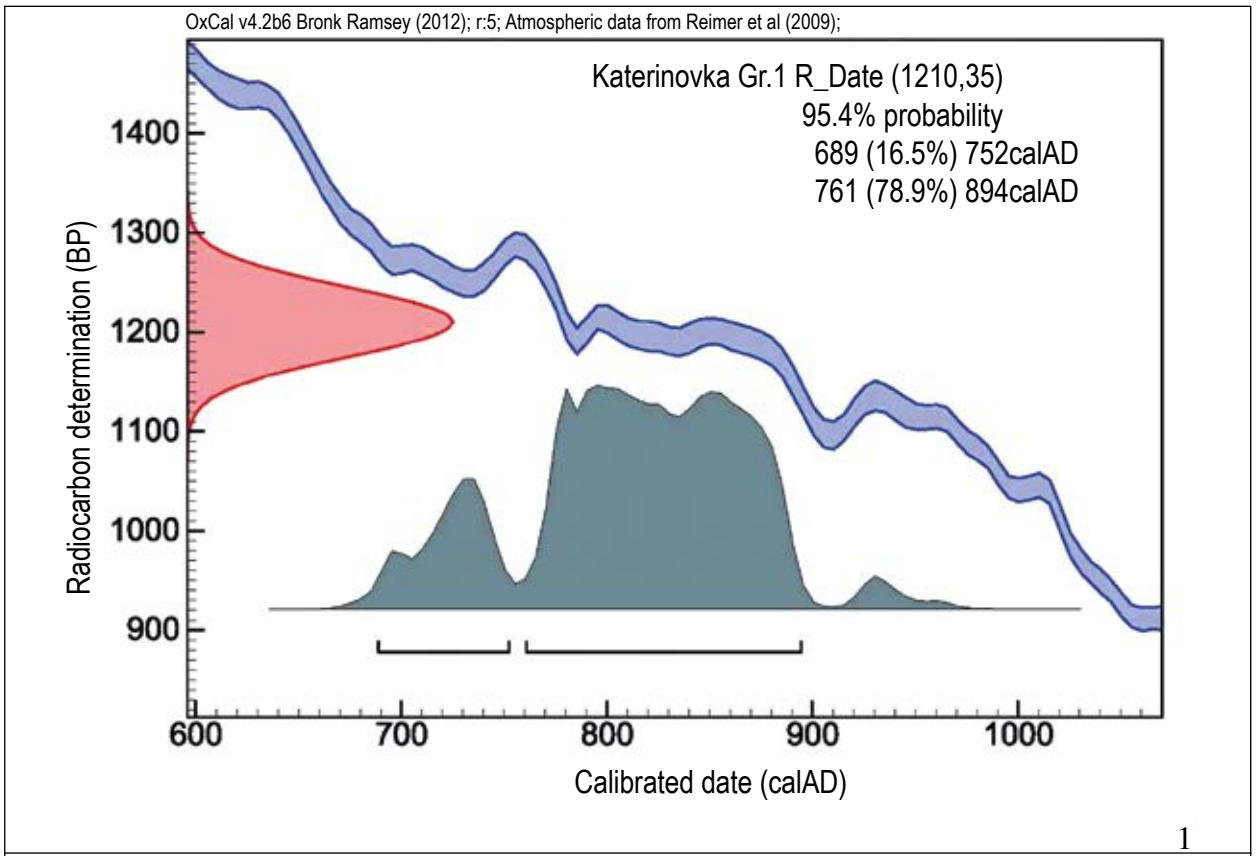

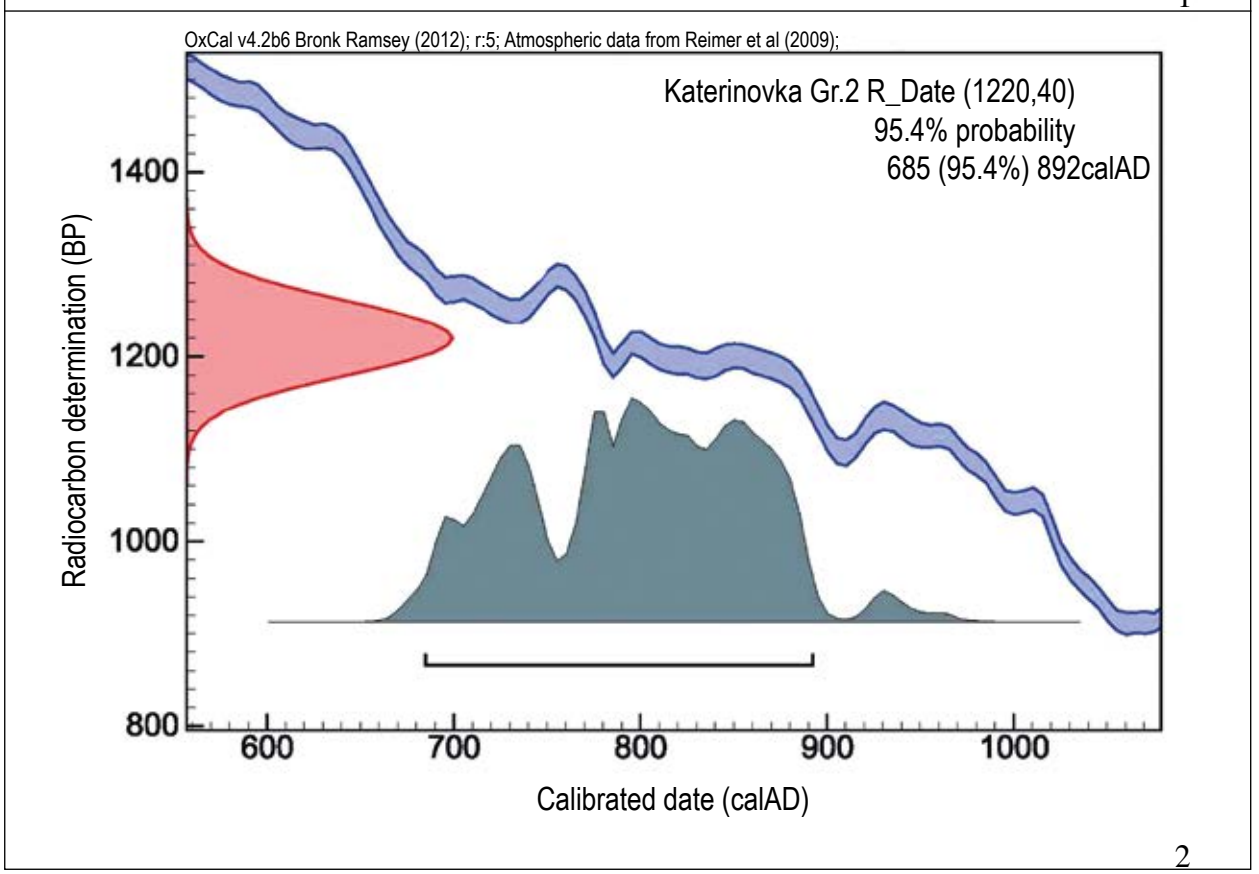

Рис. 38. Результаты калибровки радиокарбонного анализа образцов из п. 1/1 и п. 1/2 к. 32 Катериновки

38. kép. A katyerinovkai 32. kurgán 1. és 2. sírjából vett minták radiokarbon kormeghatározásának kalibrált eredményei

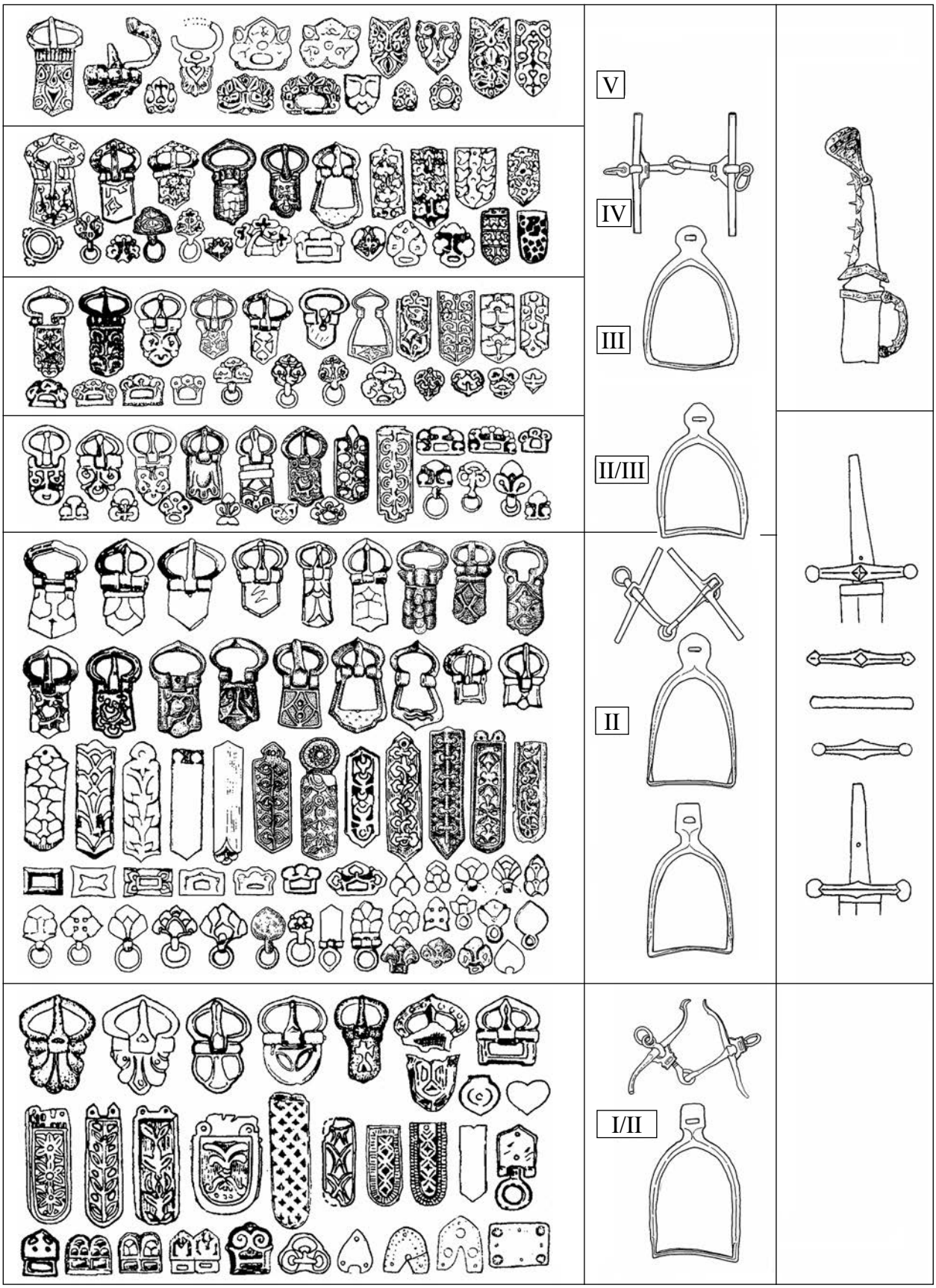

Рис. 39. Хронологическая схема развития деталей поясов, оружия и снаряжения коня салтовской КИО (этапы I/II–V)

39. kép. A szaltovói kultúrkörre jellemző övdíszek, fegyverek és lószerszám tipokronológiai fejlődése (I/II–V. horizont)

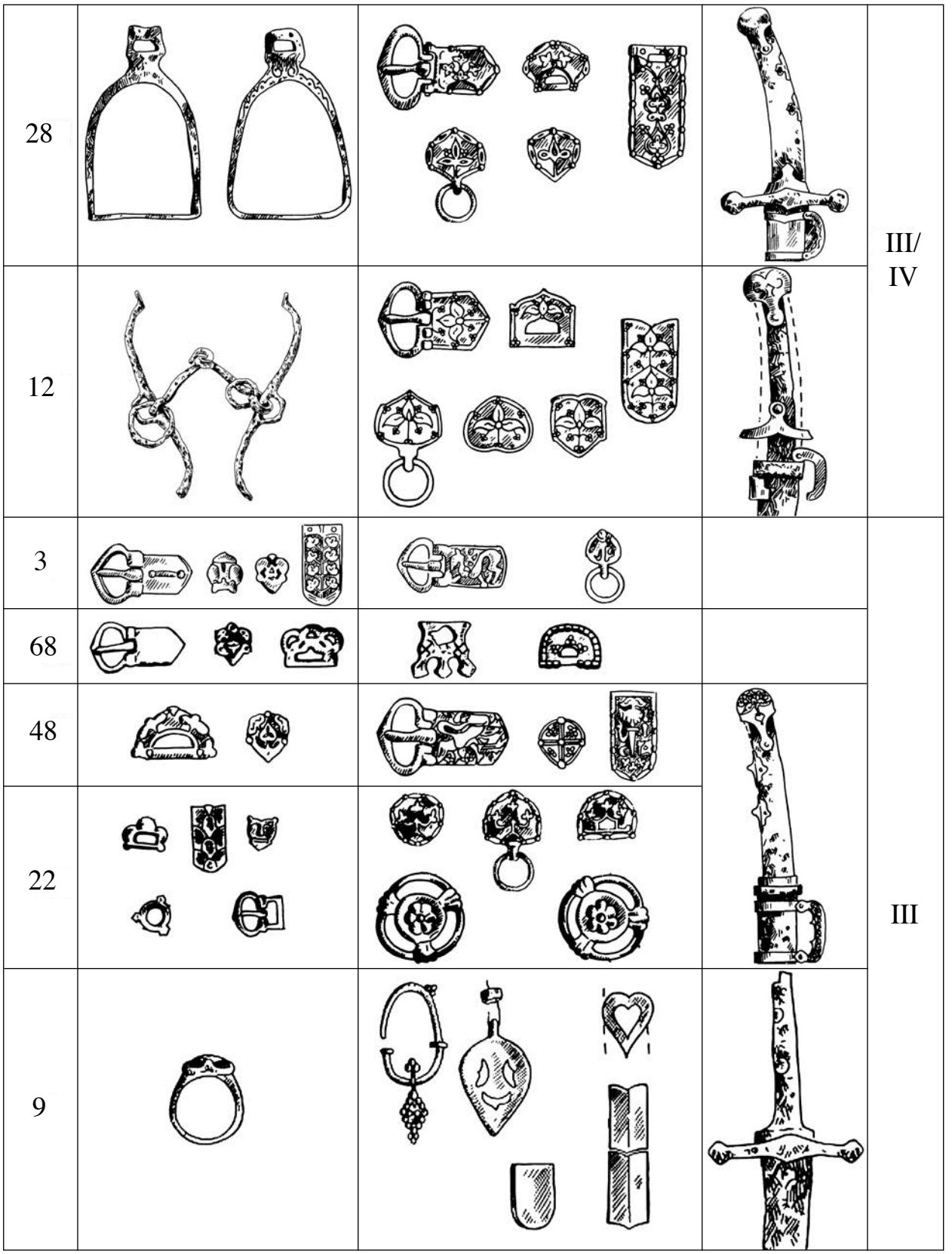

Рис. 40 а. Сравнительная схема эволюции деталей поясов, оружия и снаряжения коня салтовской и субботцевской традиций в погребениях Большетиганского могильника (изображения по: Chalikova–Chalikov 1981) (п. 3, 9, 12, 22, 28, 48, 68)

40. kép a. Összehasonlító táblázat a Bolsije Tyigani-i temetőből származó, szaltovói és szubbotci hagyományok alapján készült övveretek, fegyverek és lószerszámok tipokronológiai fejlődéséről (Chalikova–Chalikov 1981 alapján) (3., 9., 12., 22., 28., 48., 68. sír)

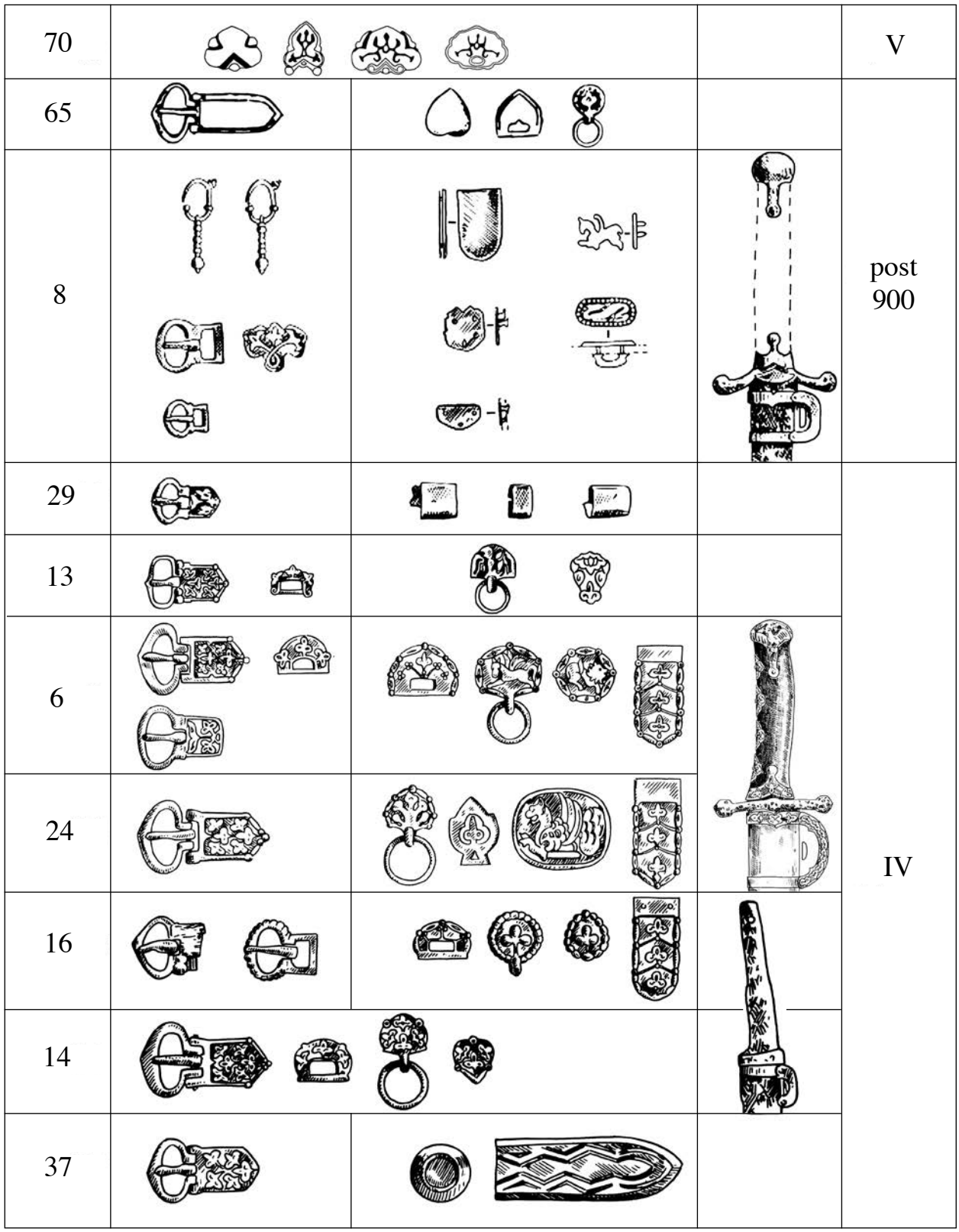

Рис. 40 b. Сравнительная схема эволюции деталей поясов, оружия и снаряжения коня салтовской и субботцевской традиций в погребениях Большетиганского могильника.
(изображения по: Chalikova–Chalikov 1981) (п. 6, 8, 13, 14, 16, 24, 29, 37, 65, 70)

40. kép b. Összehasonlító táblázat a Bolsije Tyigani-i temetőből származó, szaltovói és szubbotci hagyományok alapján készült övveretek, fegyverek és lószerszámok tipokronológiai fejlődéséről
(Chalikova–Chalikov 1981 alapján) (6., 8., 13., 14., 16., 24., 29., 37., 65., 70. sír)

Рис. 41. Комплексы с деталями круга Субботцев из Северного Кавказа. 1: Сентинский могильник (по: Алексеева 1971); 2: Агач-Кала, склеп 5 (по: Смирнов 1952); 3, 6: Даргавс: 3: кат. 28; 6: кат. 3 (по: Габуев 2005); 4: Дуба-Юрт, кат. 11 (по: Мамаев–Савенко 1988 и фото А.Тюрка); 5: Кобан, кат. II (по: Хайнрих 1995); 7, 9: Тарский: 7: кат. 6; 9: кат. 29 могильника (по: Кантемиров–Дзаттиаты 1995; Габуев 2005); 8: Кобан (по: Уварова 1900); 10: Дзивгис (по: Уварова 1900)

41. kép. A szubbotci leletkörre jellemző elemek észak-kaukázusi leletegyüttesekben. 1: Szentyinszkaja gorai temető (Alekszejeva 1971); 2: Agacs-Kala, 5. kriptasír (Szmirnov 1952); 3, 6: Dargavsz: 3: 28. kamrasír; 6: 3. kamrasír (Gabujev 2005); 4: Duba-Jurt, 11. kamrasír (Mamajev–Szavenko 1988 és Türk A. felvétele); 5: Koban, II. kamrasír (Heinrich 1995); 7, 9: Tarszkoje: 7: 6. kamrasír; 9: 29. kamrasír (Kantyemirov–Dzattyiati 1995; Gabujev 2005); 8: Koban (Uvarova 1900); 10: Dzivgisz (Uvarova 1900)

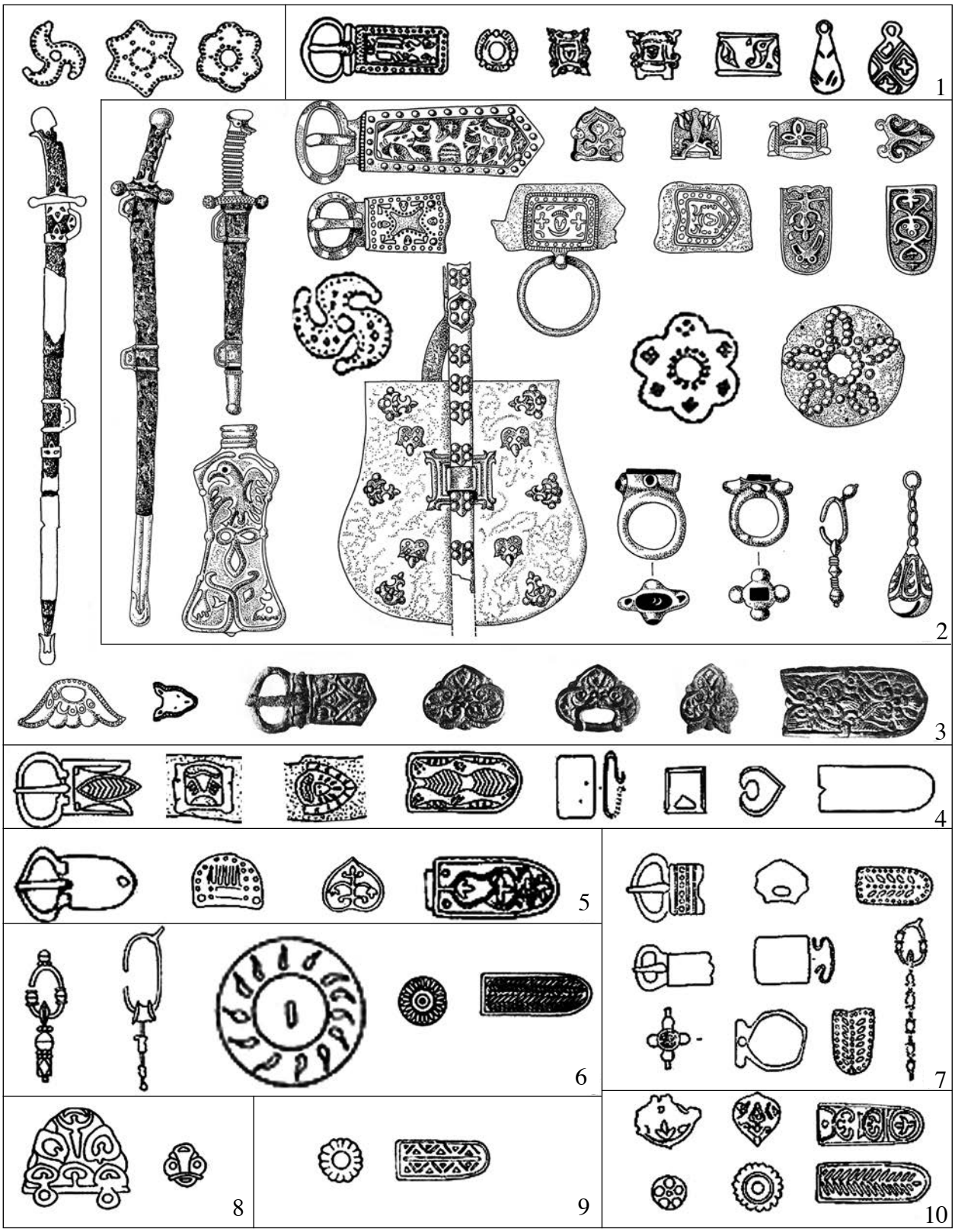

Рис. 42. Материалы могильника Мартан-Чу. 1: кат. 16; 2: кат. 10; 3: кат. 15; 4: кат. 6; 5: кат. 5; 6: кат. 2; 7: кат. 17; 8: разрушенные погребения; 9: кат. 8; 10: кат. 11. (1, 4–10: по: Виноградов–Мамаев 1984; 2, 3: по: Vinogradov 1983). Масштаб разный

42. kép. A martan-csui temetőből származó leletek. 1: 16. kamrasír; 2: 10. kamrasír; 3: 15. kamrasír; 4: 6. kamrasír; 5: 5. kamrasír; 6: 2. kamrasír; 7: 17. kamrasír; 8: bolygatott temetkezések; 9: 8. kamrasír; 10: 11. kamrasír (1, 4–10: Vinogradov–Mamajev 1984; 2, 3: Vinogradov 1983). A méretarányok eltérőek

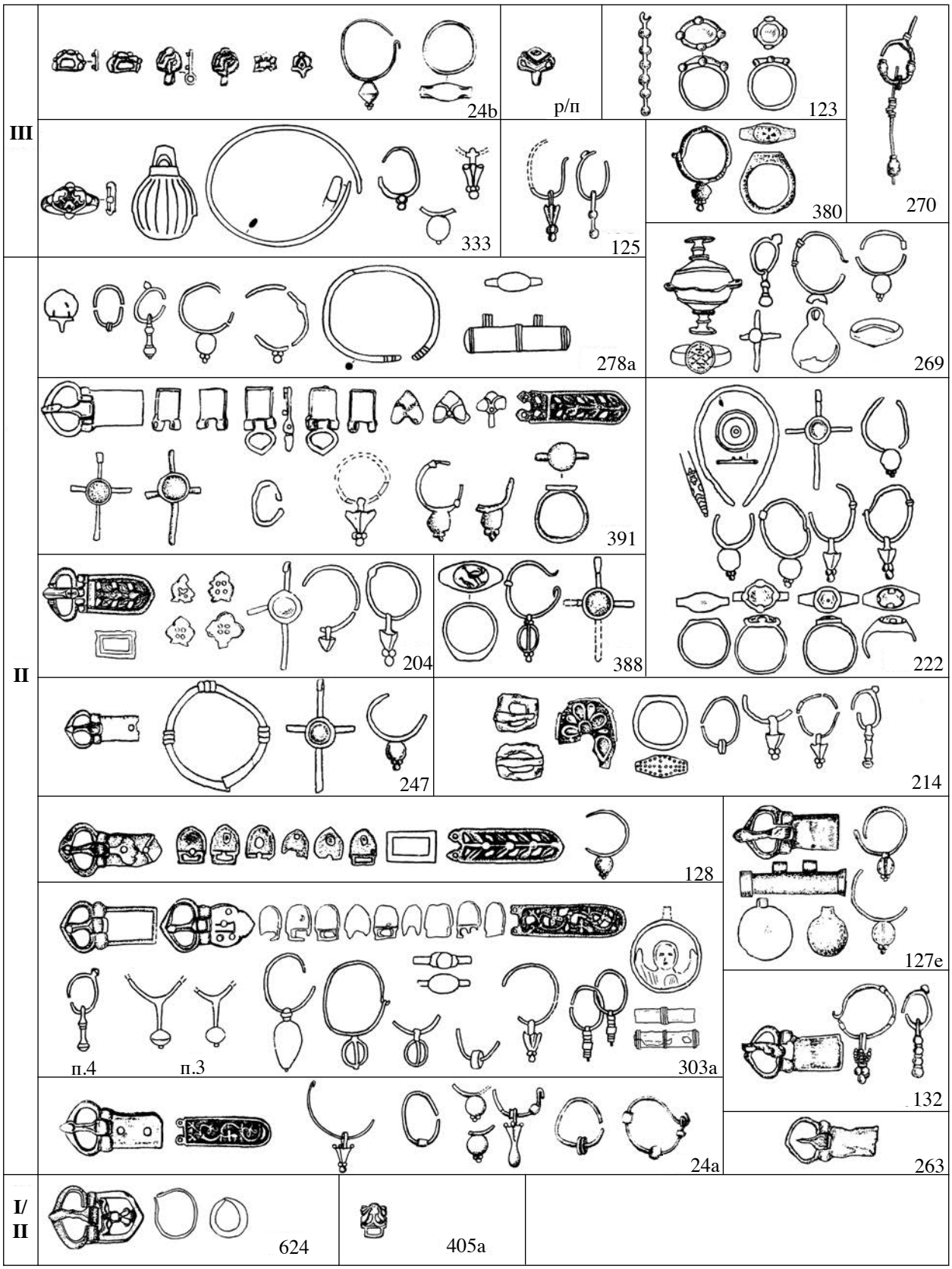

Рис. 43. Хронологическая схема комплексов могильника Скалистое салтовского этапа (изображения по: Веймарн–Айбабин 1993)

43. kép. A szkalisztojei temető szaltovói időszakának tipokronológiai vázlata (Vejmarn–Ajbabin 1993 alapján)

Рис. 44. Субботцевские элементы в славянских кладах. 1: Новотроицкий клад (по: Kasparova 1989); 2: Зарайский (Железницкий) клад (по: Григорьев 2012). Масштаб разный

44. kép. A szubbotci leletkör elemei szláv kincsleletekből. 1: Novotroickoje, kincslelet (Kasparova 1989); 2: Zarajszk (Zseleznyici), kincslelet (Grigorjev 2012). A méretarányok eltérőek

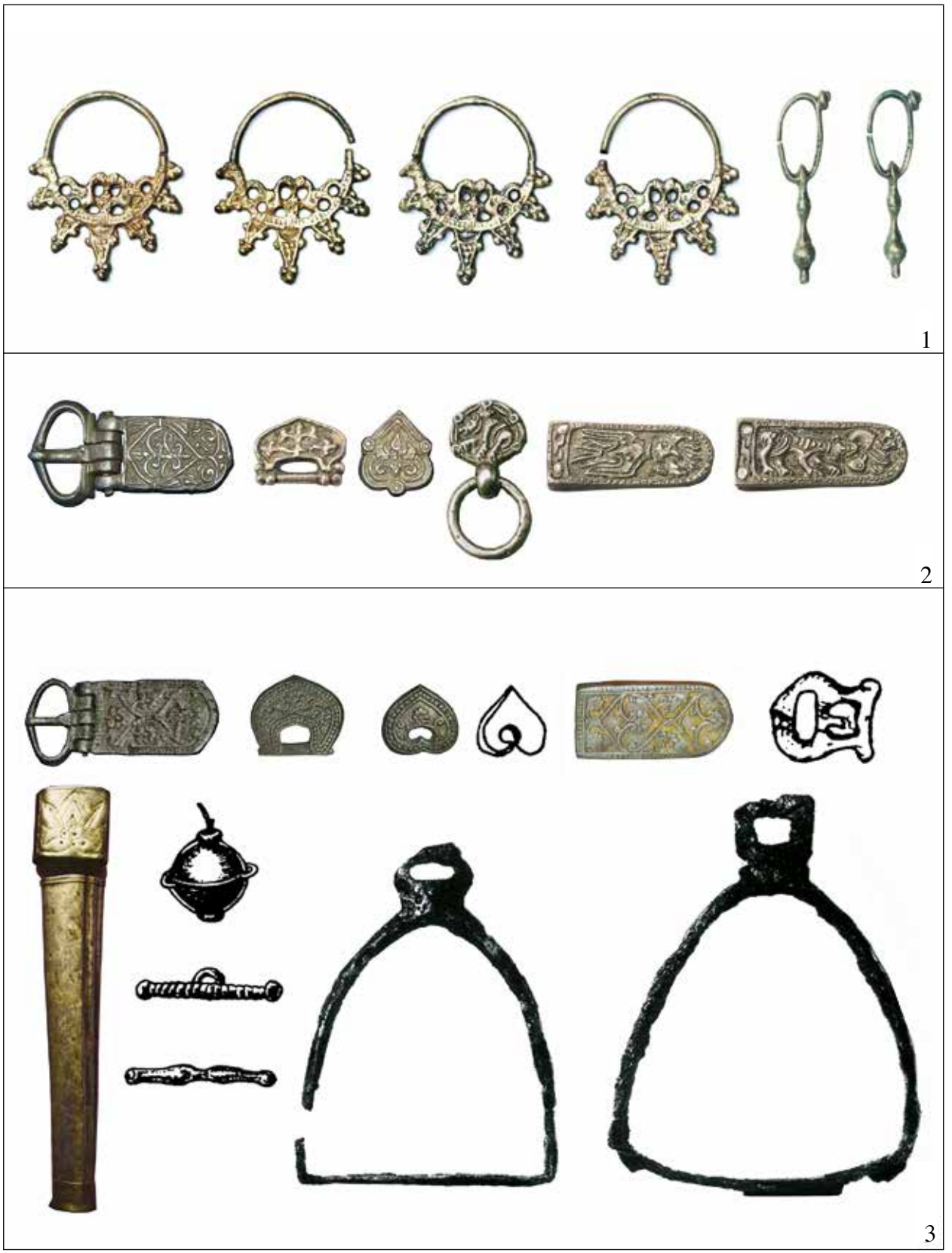

Рис. 45. Субботцевские элементы в комплексах Поочья. 1: Супруты, клад 1970 г. (по: Мурашева 2012); 2: Супруты, клад 1969 г. (ГИМ); 3: Лядинский, п. 20 (по: Воронина 2007). Масштаб разный

45. kép. A szubbotci leletkör elemei az Oka folyó menti leletegyüttesekből. 1: Szupruti, kincslelet 1970-ből (Muraseva 2012); 2: Szupruti, kincslelet 1969-ből (Állami Történeti Múzeum, Moszkva); 3: Ljada, 20. sír (Voronyina 2007). A méretarányok eltérőek

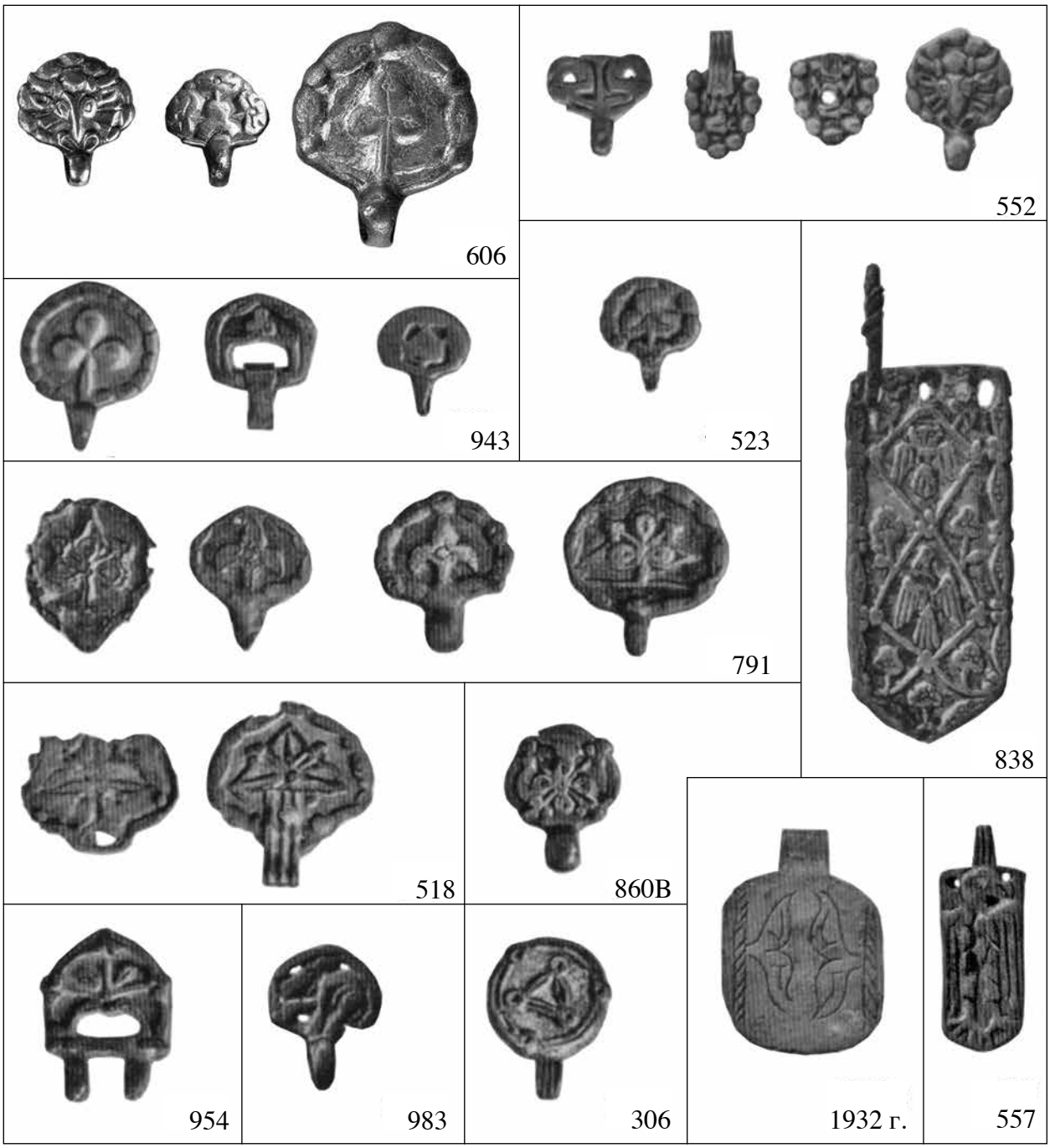

Рис. 46. Субботцевские элементы в погребениях могильника Бирка (по: Arbman 1940)
46. kép. A szubbotci leletkör elemei a birkai temetőből (Arbman 1940)

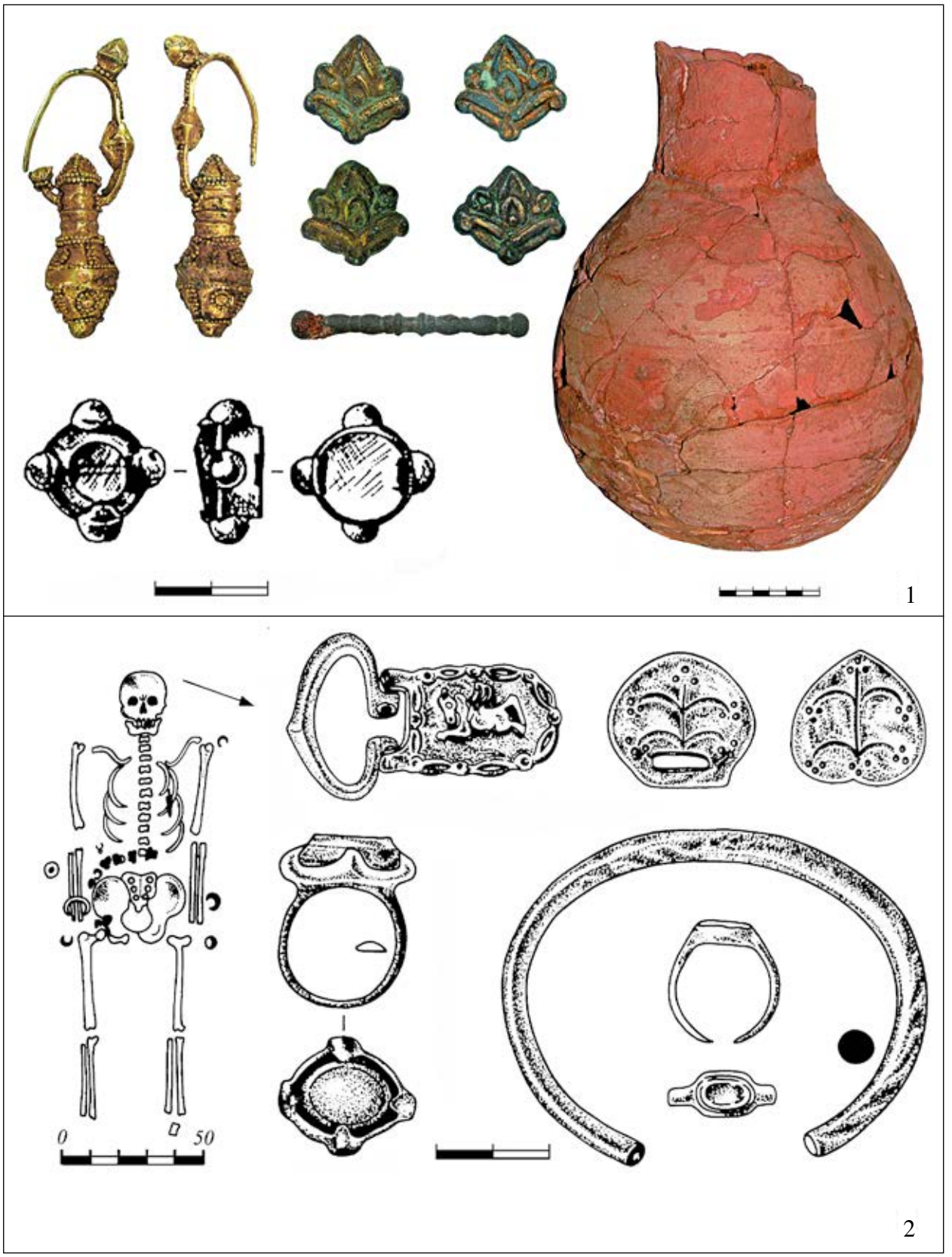

Рис. 47. Погребения с деталями круга Субботцев в степном Поволжье. 1: Просвет I, п. 7 к. 7 (Самарский областной историко-краеведческий музей); 2: Луговское, п. 1 к. 1 (по: Galkin 1983). Масштаб разный

47. kép. Szubbotci típusú leletek a Volga-vidék sztyeppi területein feltárt sírokból. 1: Proszvet I. temető, 7. kurgán 7. sír (Megyei Történeti és Helytörténeti Múzeum, Szamara); 2: Lugovszkoje, 1. kurgán 1. sír (Galkin 1983). A méretarányok eltérőek

Рис. 48. Погребения степного Поволжья. 1: Самара, 116 км (по: Матвеева 1976);
2: Марычевка (Самарский областной историко-краеведческий музей);
3: Немчанка (Самарский областной историко-краеведческий музей; Матвеева 1977). Масштаб разный

48. kép. Temetkezések leletanyaga a Volga-vidék sztyeppi területeiről. 1: Szamarai terület, 116-os kilométerkő (Matvejeva 1976);
2: Maricsevka (Megyei Történeti és Helytörténeti Múzeum, Szamara);
3: Nyemcsanka (Megyei Történeti és Helytörténeti Múzeum, Szamara; Matvejeva 1977). A méretarányok eltérőek

Рис. 49. Субботцевские элементы в комплексах бассейна Волги. 1: Игимский, п. 2 (по: Казаков 1978); 2, 4: Варнинский: 2: п. 323; 4: п. 469 (по: Иванова–Куликов 2000); 3: Редикорский «клад» 1908 г. (Государственный Эрмитаж); 5: Пановский, п. 135 (по: Алихова 1969); 6: Кочергинский, п. 3 (по: Талицкий 1940); 7: Елизавет-Михайловский, п. 115 (по: Алихова 1969); 8, 9: Поломский I: 8: п. 45; 9: п. 123 (по: Иванов 1998); 10: Лядинский, п. 35 (по: Воронина 2007). Масштаб разный

49. kép. Szubbotci típusú leletek Volga menti leletegyüttesekben. 1: Igim, 2. sír (Kazakov 1978); 2, 4: Varnyi: 2: 323. sír; 4: 469. sír (Ivanova–Kulikov 2000); 3: Redikor, 'kincslelet' 1908-ból (Állami Ermitázs Múzeum, Szentpétervár); 5: Panovo, 135. sír (Alihova 1969); 6: Kocsergino, 3. sír (Talickij 1940); 7: Jelizavet-Mihajlovka, 115. sír (Alihova 1969); 8, 9: Polom I. temető: 8: 45. sír; 9: 123. sír (Ivanov 1998); 10: Ljada, 35. sír (Voronyina 2007). A méretarányok eltérőek

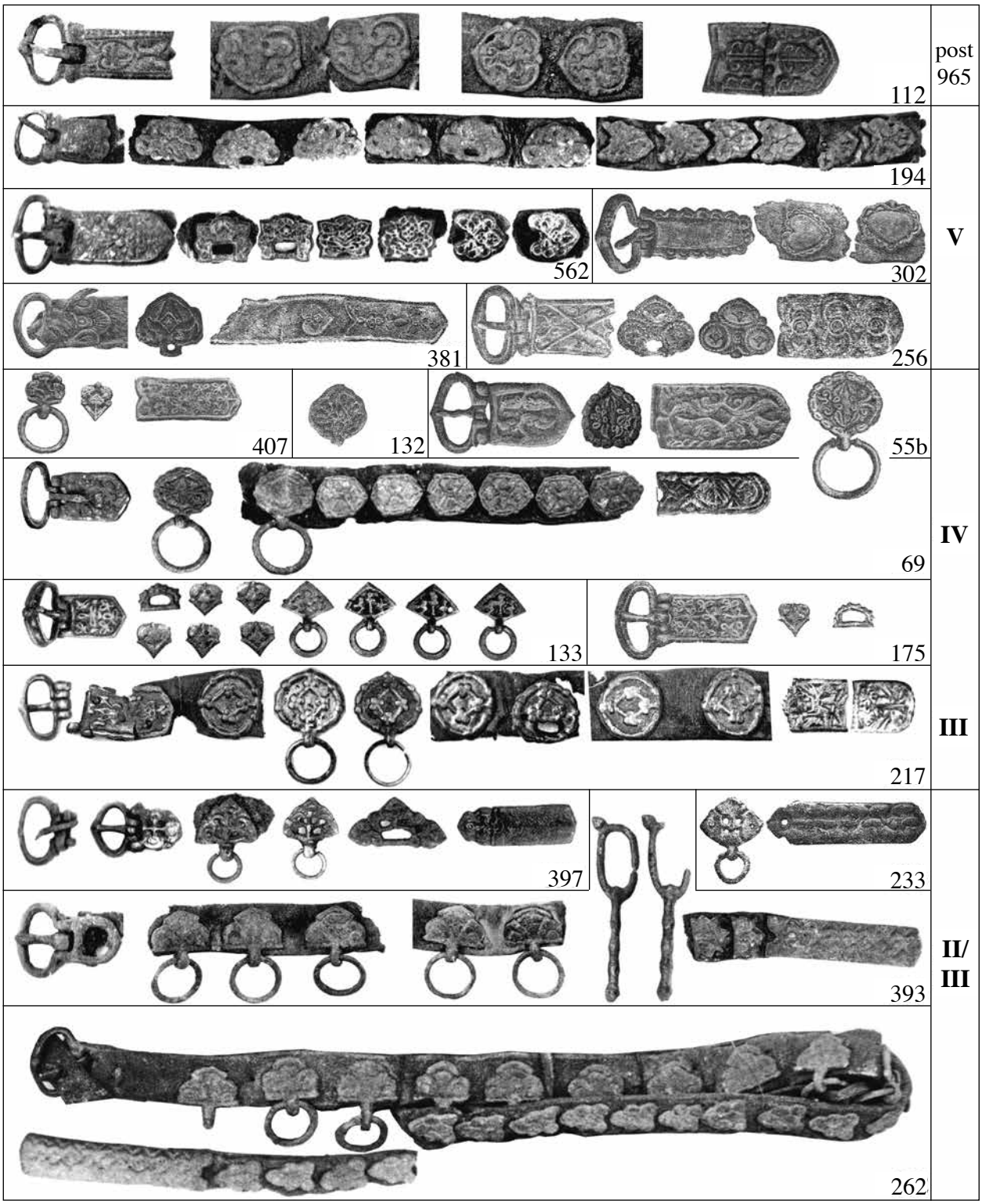

Рис. 50. Поясные наборы из Крюковско-Кужновского могильника (по: Иванов 1952 и фото В. Н. Зоценко)

50. kép. Veretes övek a krjukovo-kuzsnovói temetőből (Ivanov 1952, valamint V. N. Zocenko felvétele)

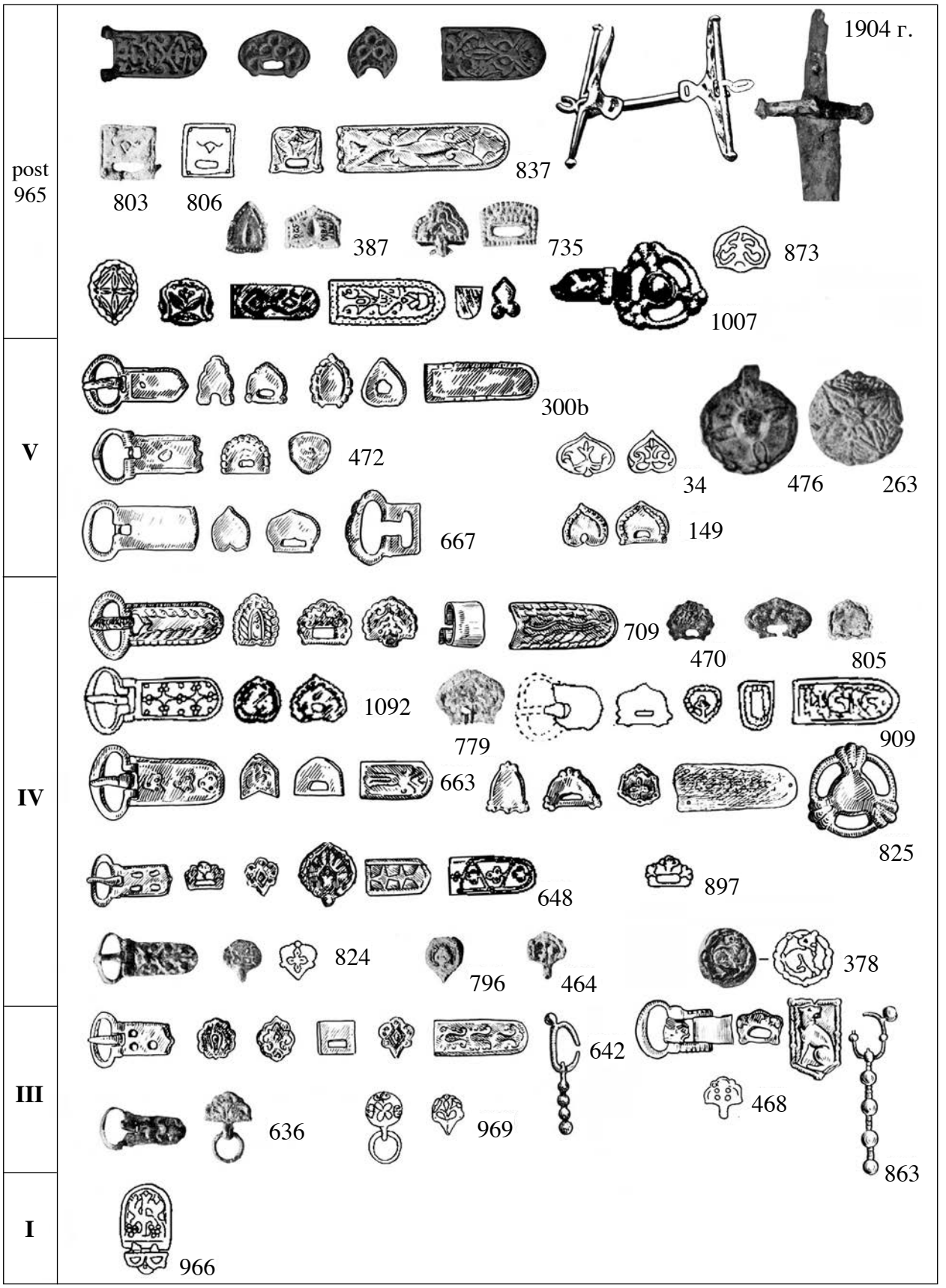

Рис. 51. Хронологическая схема погребений Танкеевского могильника (изображения по: Khalikova–Kazakov 1977)

51. kép. A tankejevkai temető sírjainak tipokronológiai vázlata (Khalikova–Kazakov 1977 alapján)

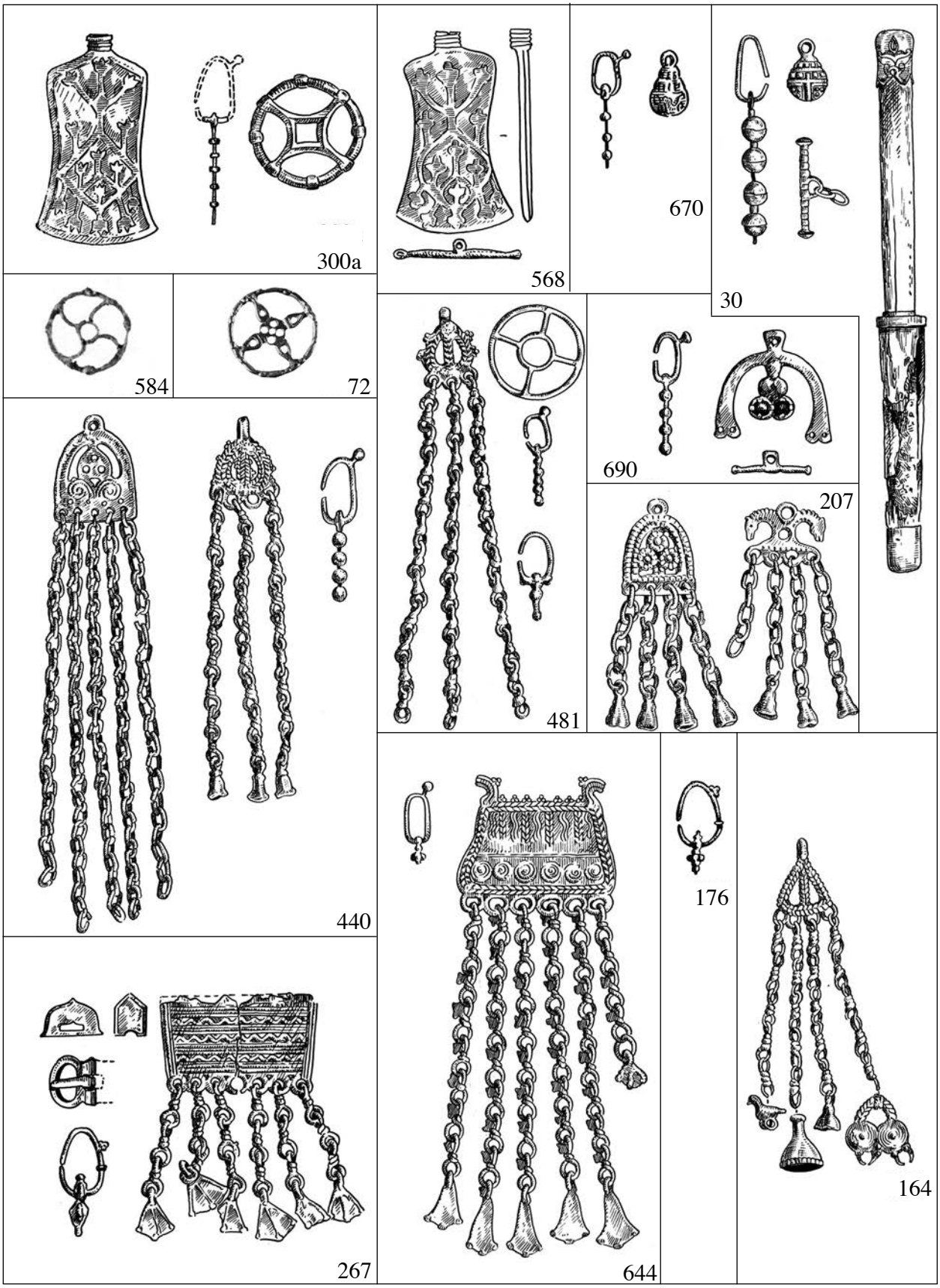

Рис. 52. Украшения из женских погребений Танкеевского могильника (изображения по: Khalikova–Kazakov 1977)

52. kép. Női sírokból származó ékszerek a tankejevkai temetőből (Khalikova–Kazakov 1977 alapján)

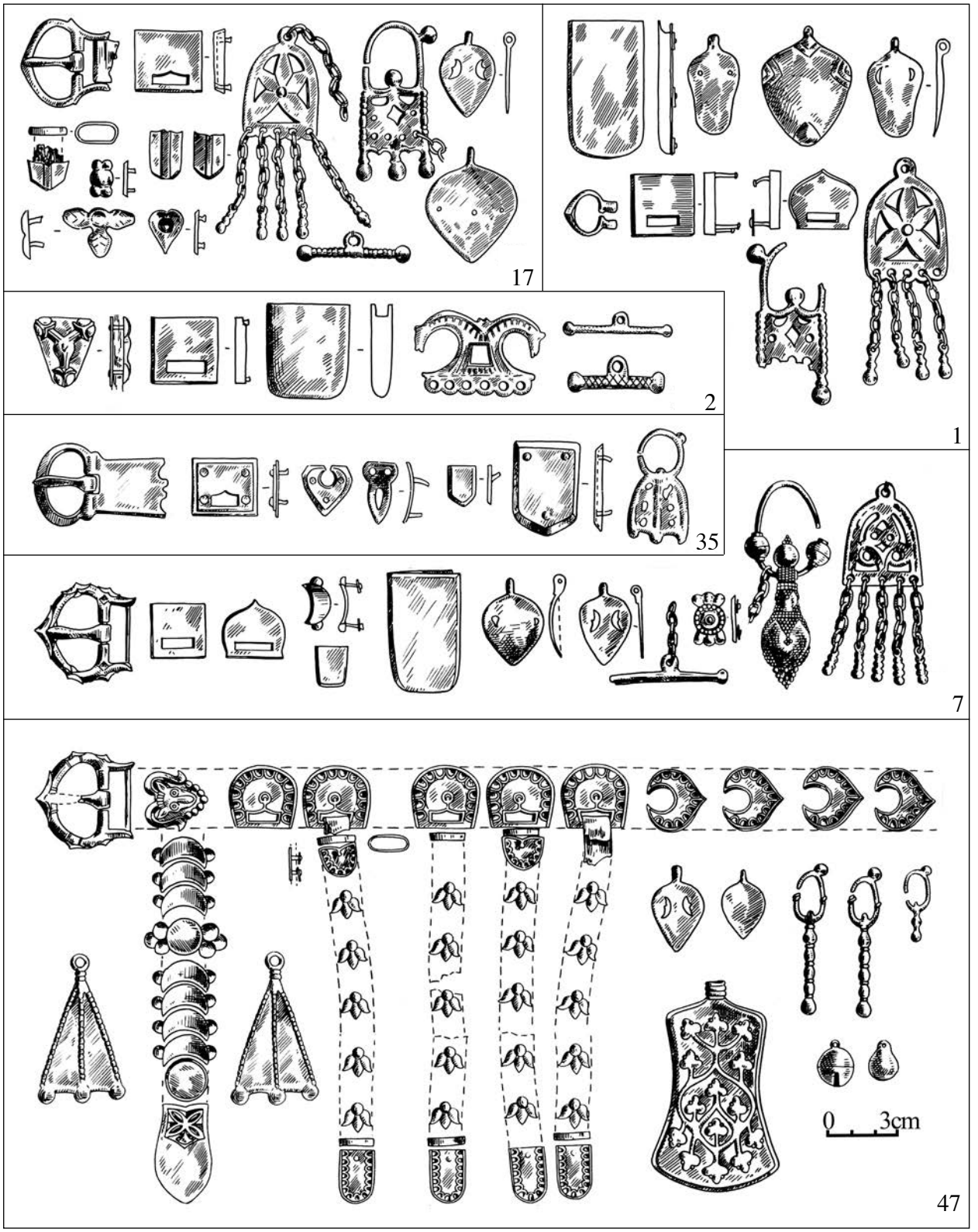

Рис. 53. Комплексы тюрко-приуральской группы Большетиганского могильника (изображения по: Chalikova–Chalikov 1981)

53. kép. A Bolsije Tyigani-i temető Urál-vidéki török típusú tárgyai (Chalikova–Chalikov 1981 alapján)

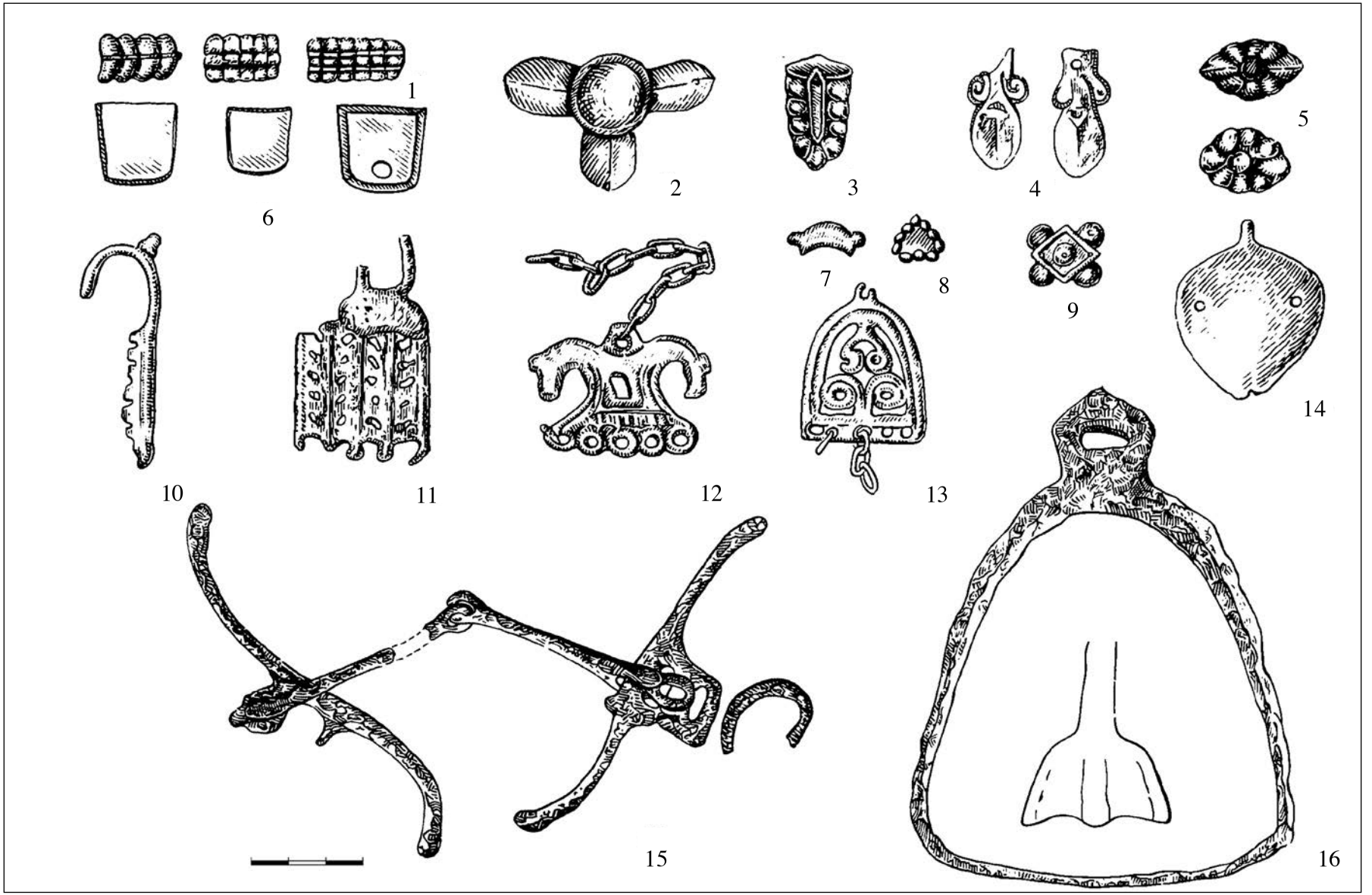

Рис. 54. Чишминский могильник, п. 1 (по: Казаков 1978)

54. kép. A csismai temető 1. sírja (Kazakov 1978)

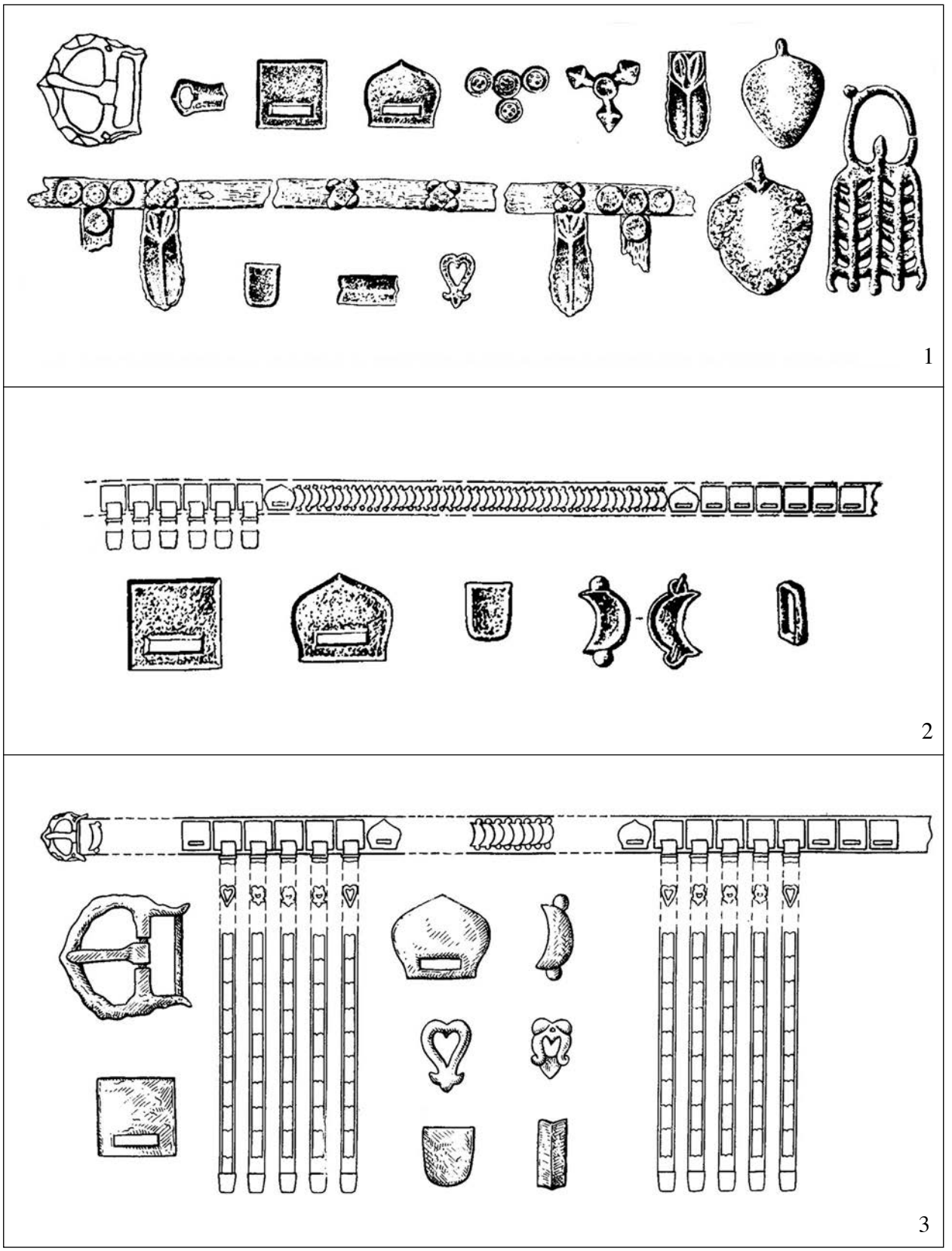

Рис. 55. Украшения Приуралья тюрко-приуральской группы. 1: Бекешевский II, п. 1 к. 2; 2, 3: Бекешевский I: 2: п. 3 к. 2; 3: п. 2 к. 2 (по: Мажитов 1977; Мажитов 1981)

55. kép. Urál-vidéki török típusú veretes övek és egyéb díszítmények az Urál régiójából. 1: Bekesevo II. temető, 2. kurgán 1. sír; 2, 3: Bekesevo I. temető: 2: 2. kurgán 3. sír; 3: 2. kurgán 2. sír (Mazsitov 1977; Mazsitov 1981)

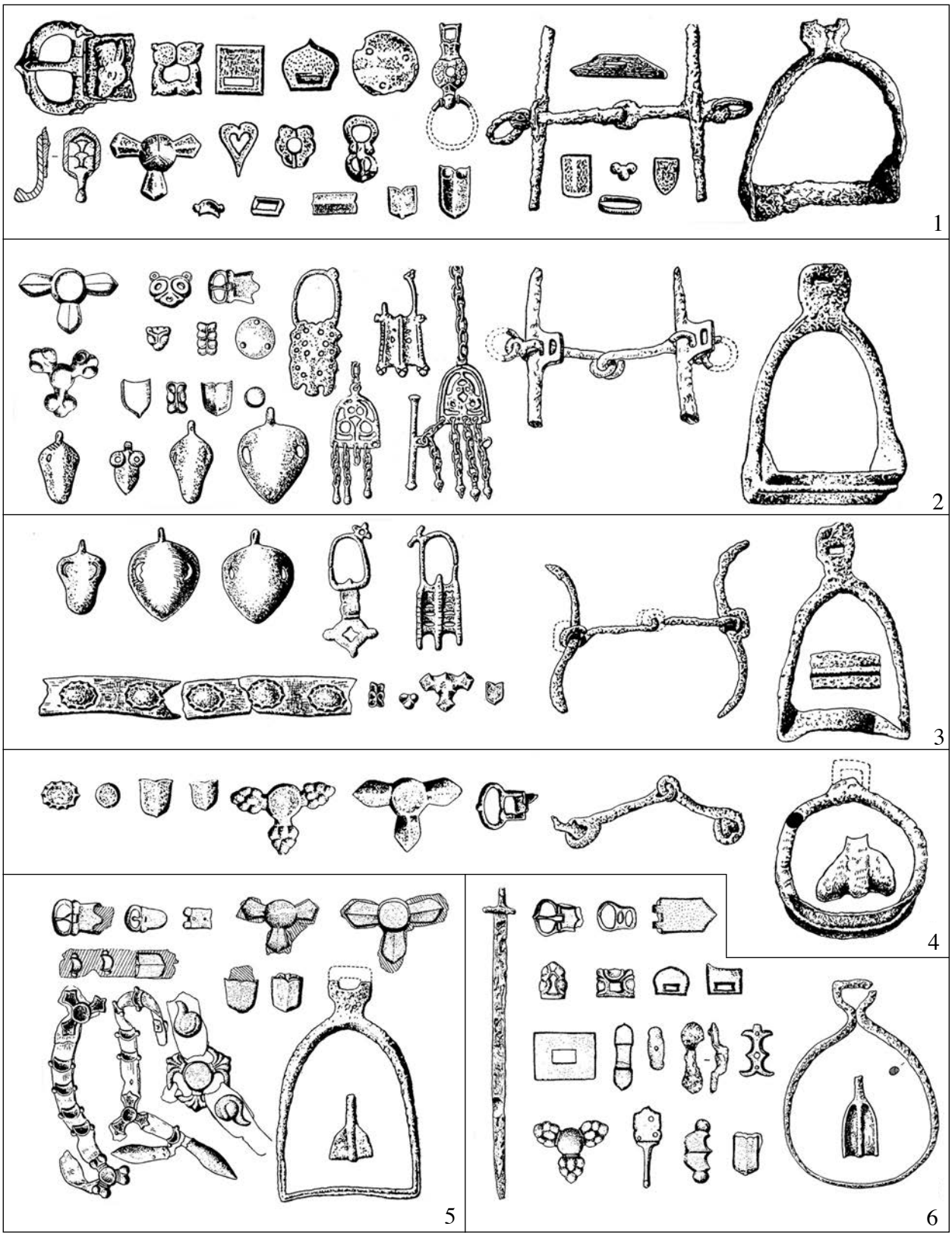

Рис. 56. Комплексы Приуралья тюрко-приуральской группы. 1, 5: Ямаши-тау: 1: п. 2 к. 2; 5: п. 1 к. 2; 2, 4: Бекешевский I: 2: п. 3 к. 2; 4: п. 2 к. 2; 3: Бекешевский II, п. 2 к. 2; 6: Хусаиново, п. 4 к. 3. (по: Мажитов 1981)

56. kép. Urál-vidéki török típusú leletegyüttesek az Urál régiójából. 1, 5: Jamasi-tau: 1: 2. kurgán 2. sír; 5: 2. kurgán 1. sír; 2, 4: Bekesevo I. temető: 2: 2. kurgán 3. sír; 4: 2. kurgán 2. sír; 3: Bekesevo II. temető, 2. kurgán 2. sír; 6: Huszainovo, 3. kurgán 4. sír (Mazsitov 1981)

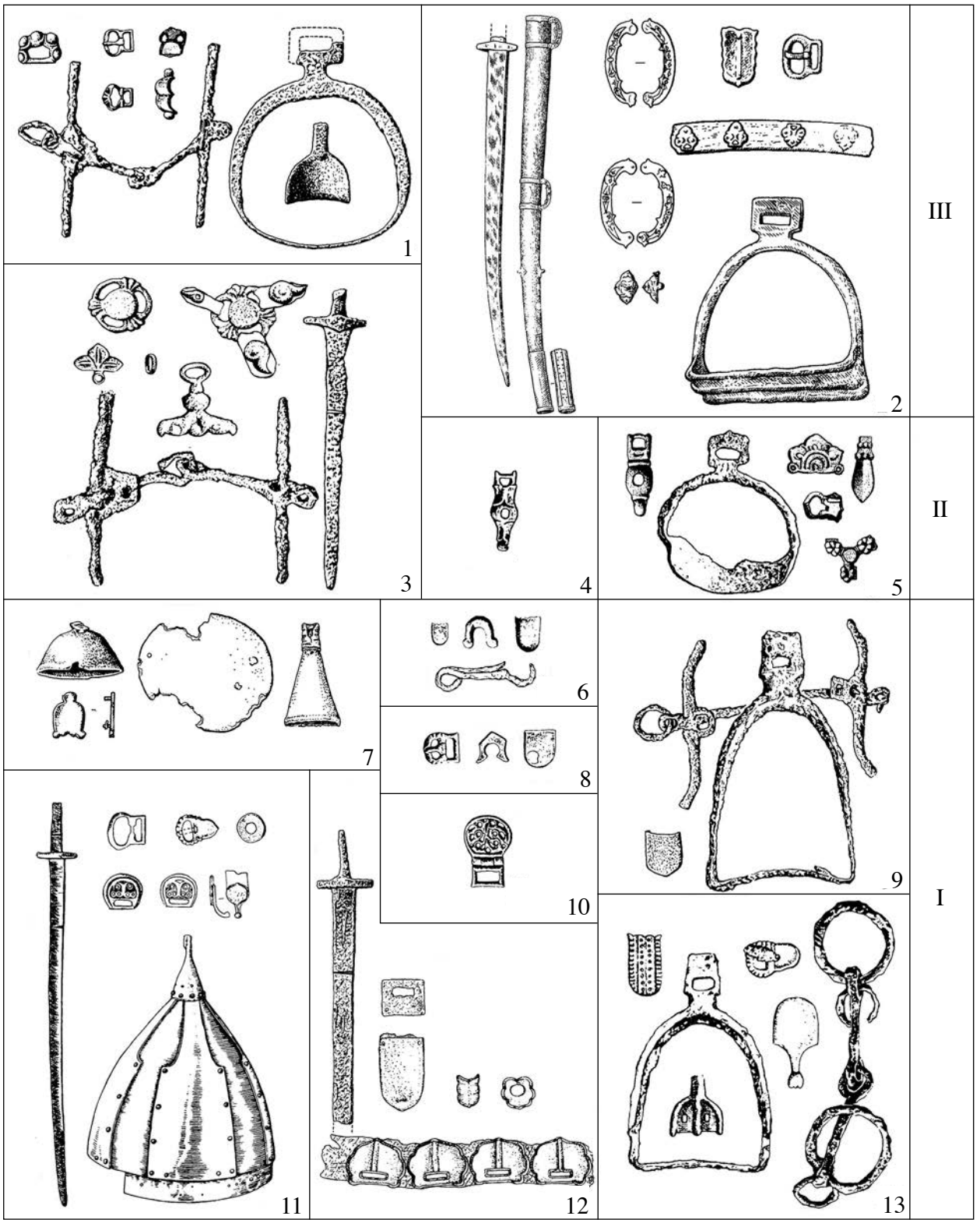

Рис. 57. Комплексы Приуралья с элементами салтовской КИО. 1, 3, 4, 9, 12: Хусаиново: 1: п. 1 к. 7; 3: п. 1 к. 5; 4: п. 2 к. 5; 9: к. 9; 12: п. 3 к. 7; 2: Бекешевский I, п. 1 к. 1; 5: Ямаши-тау, к. 1; 6, 8, 10, 11, 13: Лагерево: 6: п. 2 к. 31; 8: п. 2 к. 27; 10: к. 47; 11: п. 1 к. 31; 13: к. 7; 7: Идельбаевский, п. 1 к. 6 (по: Мажитов 1977; Мажитов 1981)

57. kép. A szaltovói kultúrkör leletei Urál-vidéki leletegyüttesekben. 1, 3, 4, 9, 12: Huszainovo: 1: 7. kurgán 1. sír; 3: 5. kurgán 1. sír; 4: 5. kurgán 2. sír; 9: 9. kurgán; 12: 7. kurgán 3. sír; 2: Bekesevo I. temető, 1. kurgán 1. sír; 5: Jamasi-tau, 1. kurgán; 6, 8, 10, 11, 13: Lagerevo: 6: 31. kurgán 2. sír; 8: 27. kurgán 2. sír; 10: 47. kurgán; 11: 31. kurgán 1. sír; 13: 7. kurgán; 7: Igyelbajevo, 6. kurgán 1. sír (Mazsitov 1977; Mazsitov 1981)

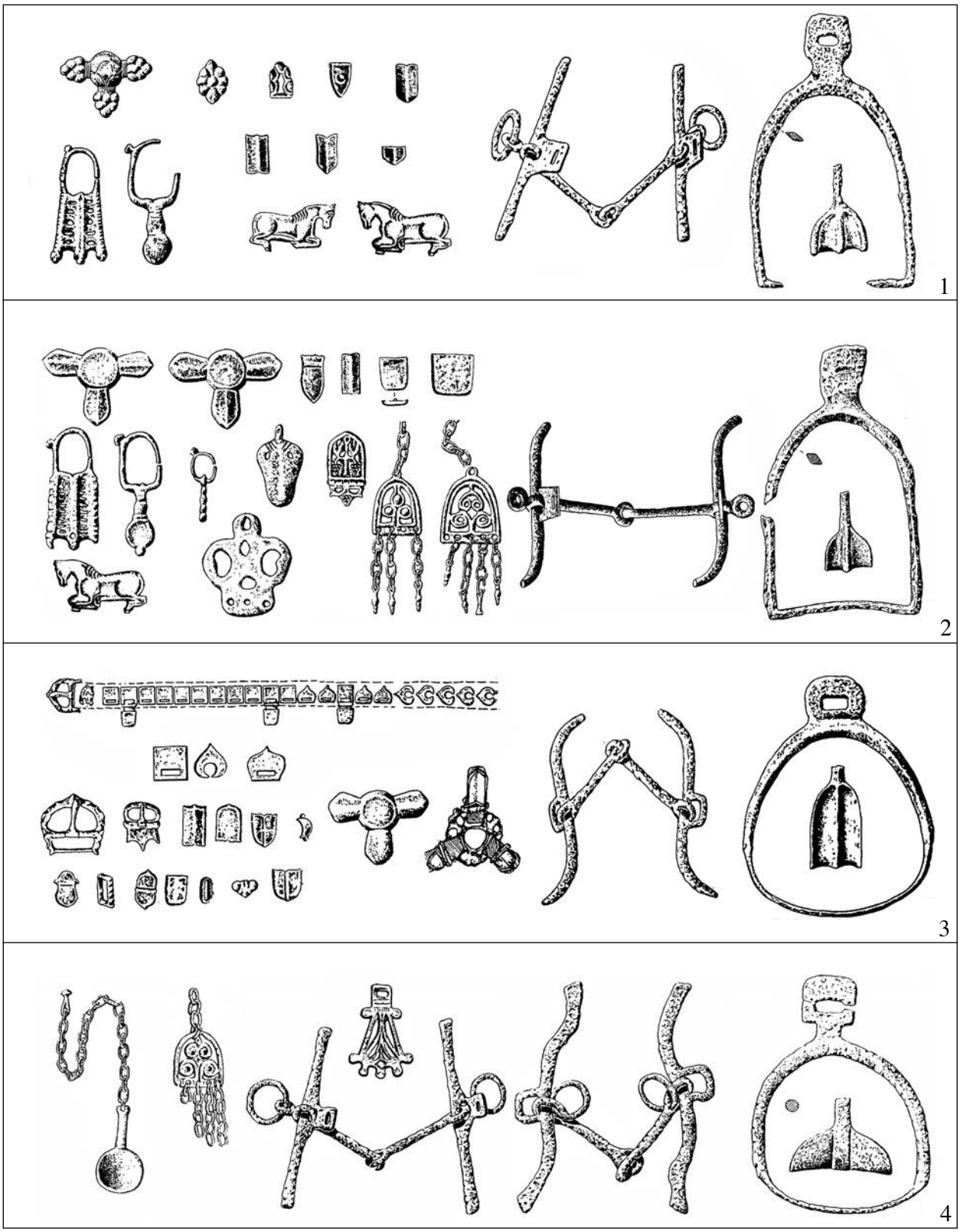

Рис. 58. Комплексы Приуралья с раннесалтовскими (1, 2), неволинскими (4) и псевдогеральдическими (3) предметами. 1–4: Хусаиново: 1: п. 1 к. 12 (тайник); 2: п. 1 к. 12 (верхний ярус); 3: п. 1 к. 12 (нижний ярус); 4: п. 3 к. 6. (по: Мажитов 1981). Масштаб разный

58. kép. Korai szaltovói (1, 2), nyevolinói (4) és álheraldikus (3) stílusú tárgyak az Urál vidékéről. 1–4: Huszainovo: 1: 12. kurgán 1. sír (tajnyiklelet); 2: 12. kurgán 1. sír (felső réteg); 3: 12. kurgán 1. sír (alsó réteg); 4: 6. kurgán 3. sír (Mazsitov 1981). A méretarányok eltérőek

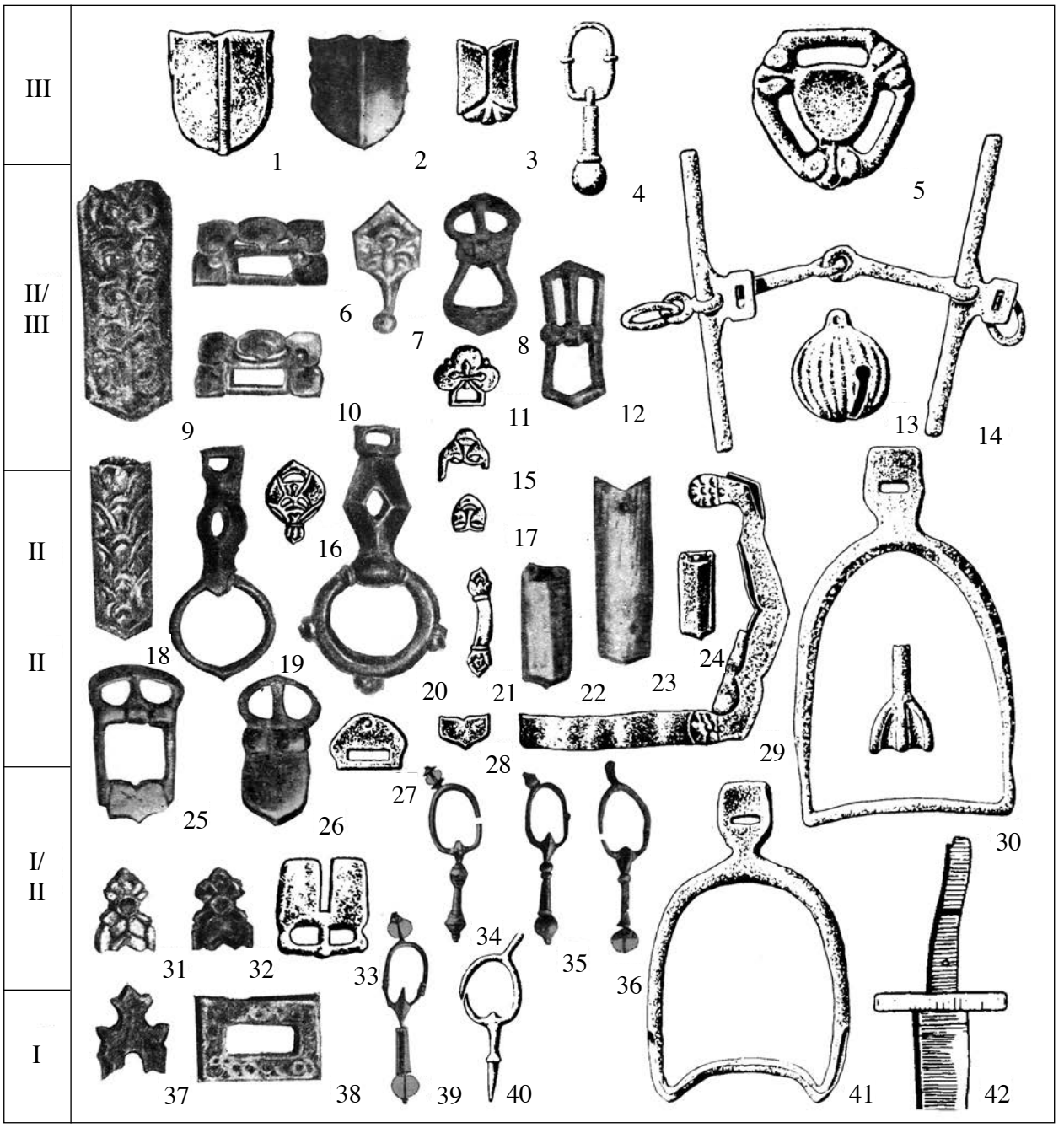

Рис. 59. Салтовские материалы Стерлитамакского могильника (изображения по: Ахмеров 1955; Мажитов 1981). Масштаб разный

59. kép. Szaltovói tárgyak a sztyerlitamaki temetőből (Ahmerov 1955 és Mazsitov 1981 alapján). A méretarányok eltérőek

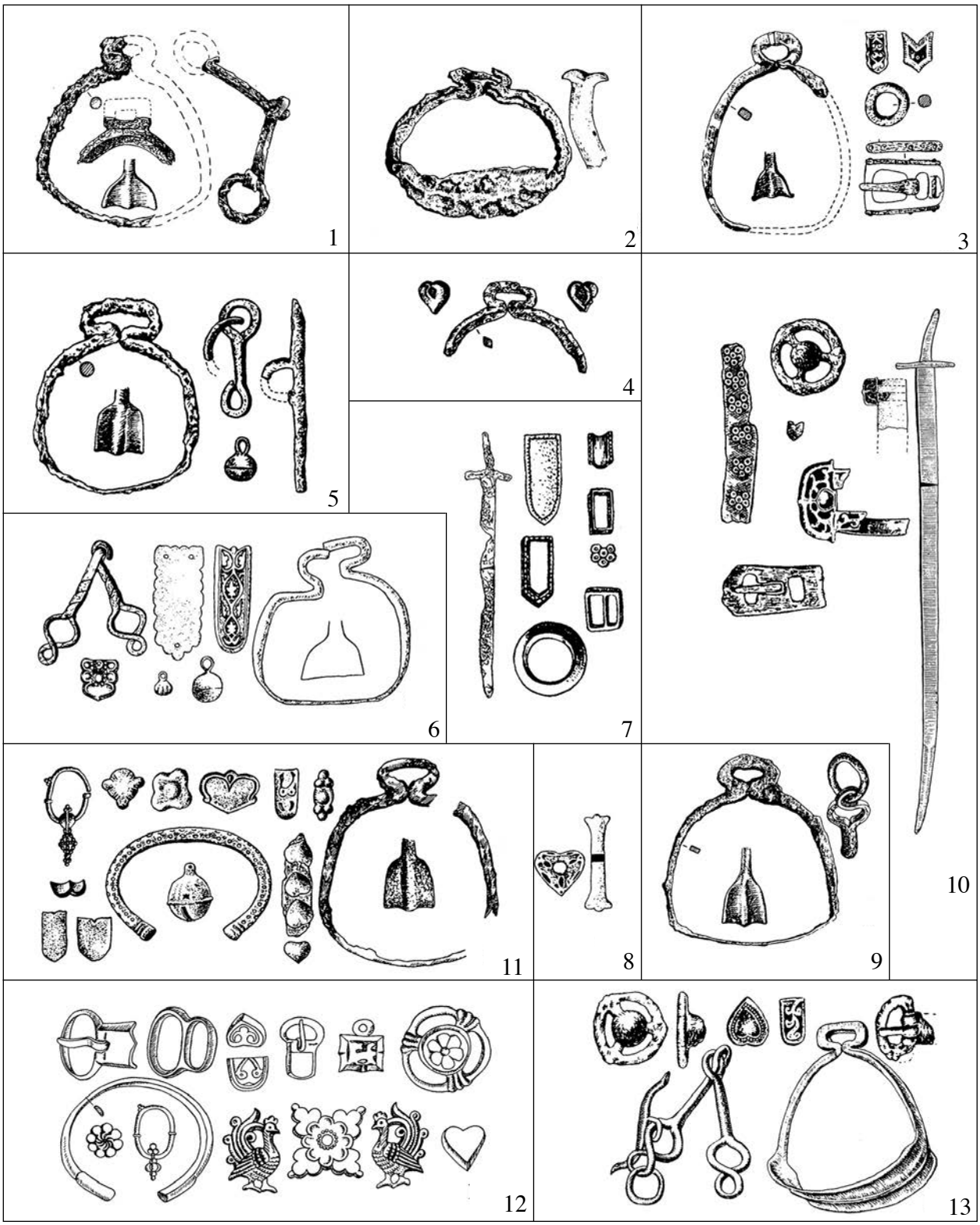

Рис. 60. Комплексы с материалами сросткинского культурного круга из Приуралья. 1–3, 7, 9, 10, 13: Муракаево: 1: п. 1 к. 3; 2: п. 2 к. 4; 3: п. 2 к. 6; 7: п. 3 к. 3; 9: п. 2 к. 3; 10: п. 3 к. 2; 13: к. 1; 4–6: Лагерево: 4: п. 3 к. 17; 5: к. 4 (насыпь); 6: п. 1 к. 6; 8, 11: Каранаево: 8: п. 5 к. 4; 11: п. 16 к. 3; 12: Старо-Халиловский, п. 15 к. 6 (по: Мажитов 1981). Масштаб разный

60. kép. Leletegyüttesek a szrosztki kultúrkörhöz köthető leletekkel az Urál vidékéről. 1–3, 7, 9, 10, 13: Murakajevo: 1: 3. kurgán 1. sír; 2: 4. kurgán 2. sír; 3: 6. kurgán 2. sír; 7: 3. kurgán 3. sír; 9: 3. kurgán 2. sír; 10: 2. kurgán 3. sír; 13: 1. kurgán; 4–6: Lagerevo: 4: 17. kurgán 3. sír; 5: 4. kurgán (betöltésből); 6: 6. kurgán 1. sír; 8, 11: Karanajevo: 8: 4. kurgán 5. sír; 11: 3. kurgán 16. sír; 12: Sztaro-Halilovo, 6. kurgán 15. sír (Mazsitov 1981). A méretarányok eltérőek

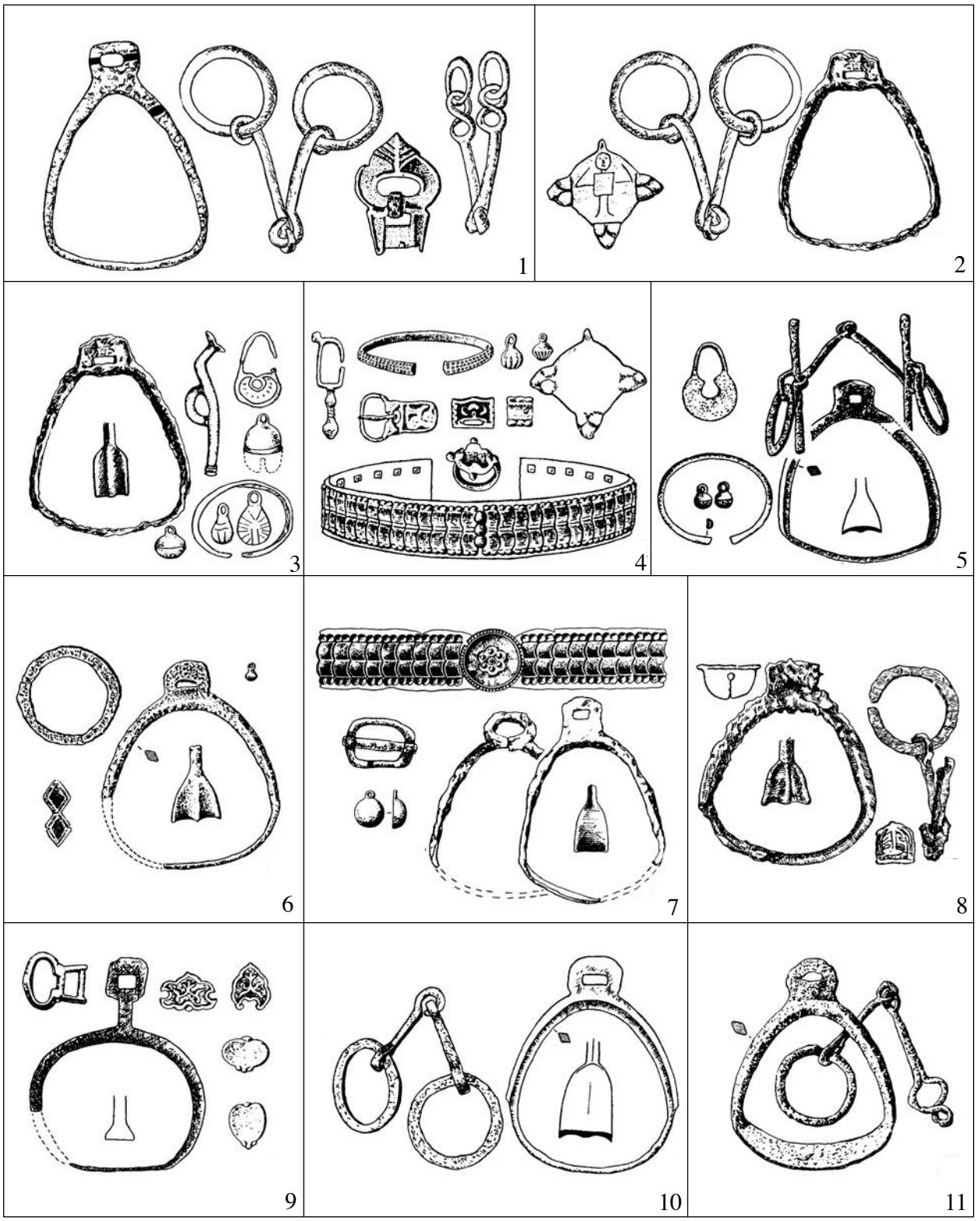

Рис. 61. Комплексы с материалами сросткинского и печенежско-огузского культурных кругов из Приуралья. 1–3: Ишимбай: 1: к. 1; 2: п. 2 к. 3; 3: п. 1 к. 3; 4, 5, 9–11: Лагерево: 4: к. 42; 5: п. 1 к. 16; 9: к. 5; 10: к. 49; 11: к. 39; 6, 8: Муракаево: 6: к. 8; 8: п. 1 к. 4; 7: Каранаево: 7: п. 1 к. 7 (по: Мажитов 1981). Масштаб разный

61. kép. Leletegyüttesek a szrosztki kultúrkör és a besenyő–oguz csoport leleteivel az Urál vidékéről. 1–3: Isimbaj: 1: 1. kurgán; 2: 3. kurgán 2. sír; 3: 3. kurgán 1. sír; 4, 5, 9–11: Lagerevo: 4: 42. kurgán; 5: 16. kurgán 1. sír; 9: 5. kurgán; 10: 49. kurgán; 11: 39. kurgán; 6, 8: Murakajevo: 6: 8. kurgán; 8: 4. kurgán 1. sír; 7: Karanajevo, 7. kurgán 1. sír (Mazsitov 1981). A méretarányok eltérőek

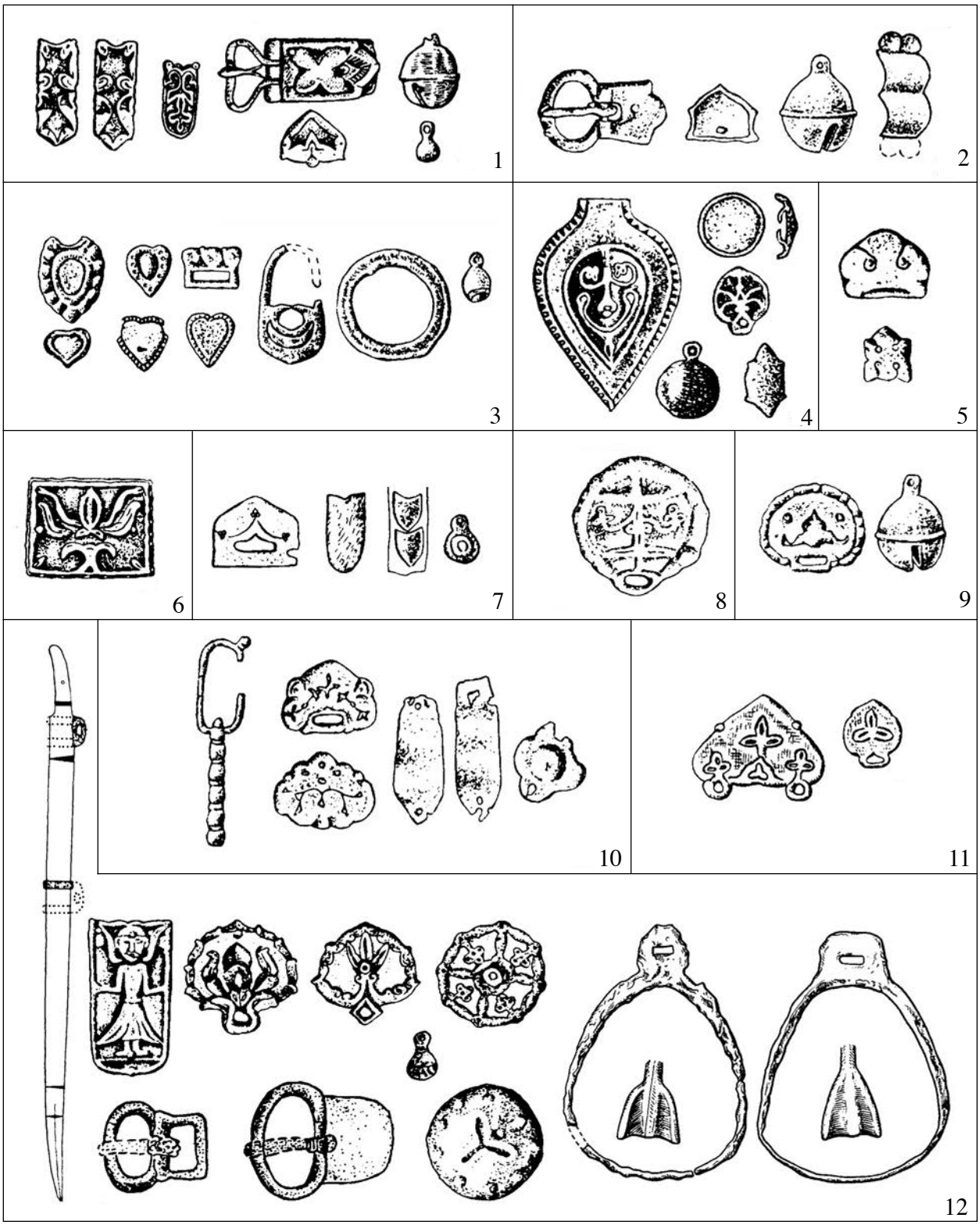

Рис. 62. Комплексы Приуралья с материалами субботцевского и поволжского культурных кругов. 1, 6, 12: Ишимбай: 1: п. 2 к. 2; 6: п. 1 к. 2; 12: п. 3 к. 3; 2–4, 7–10: Каранаево: 2: п. 2 к. 3; 3: п. 4 к. 6; 4: к. 3 (насыпь); 7: п. 29 к. 3; 8: п. 31 к. 3; 9: п. 1 к. 9; 10: п. 18 к. 3; 5: Житимак, п. 5; 11: Хусаиново, п. 2 к. 1 (по: Мажитов 1981). Масштаб разный

62. kép. Leletegyüttesek a szubbotci kultúrkör leleteivel és a Volga-vidékre jellemző leletekkel az Urál vidékéről. 1, 6, 12: Isimbaj: 1: 2. kurgán 2. sír; 6: 2. kurgán 1. sír; 12: 3. kurgán 3. sír; 2–4, 7–10: Karanajevo: 2: 3. kurgán 2. sír; 3: 6. kurgán 4. sír; 4: 3. kurgán (betöltésből); 7: 3. kurgán 29. sír; 8: 3. kurgán 31. sír; 9: 9. kurgán 1. sír; 10: 3. kurgán 18. sír; 5: Zsityimak, 5. sír; 11: Huszainovo, 1. kurgán 2. sír (Mazsitov 1981). A méretarányok eltérőek

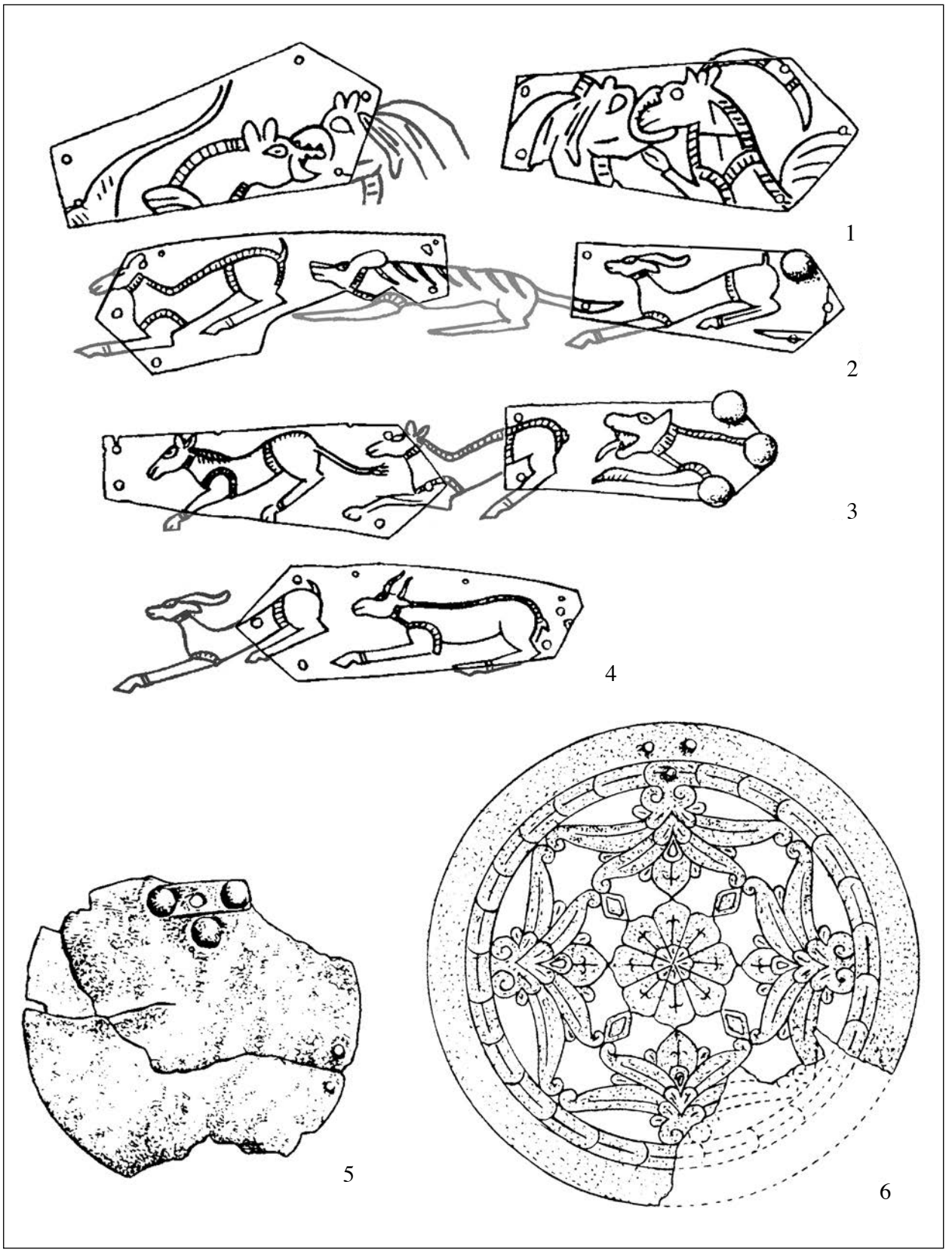

Рис. 63. Листовые украшения из комплексов Приуралья. 1–4: Ишимбай, п. 3 к. 3; 5: Лагерево, к. 42; 6: Каранаево, п. 32 к. 3 (по: Мажитов 1981). Масштаб разный

63. kép. Lemezből készült díszek az Urál nyugati előteréből. 1–4: Isimbaj, 3. kurgán 3. sír; 5: Lagerevo, 42. kurgán; 6: Karanajevo, 3. kurgán 32. sír (Mazsitov 1981). A méretarányok eltérőek

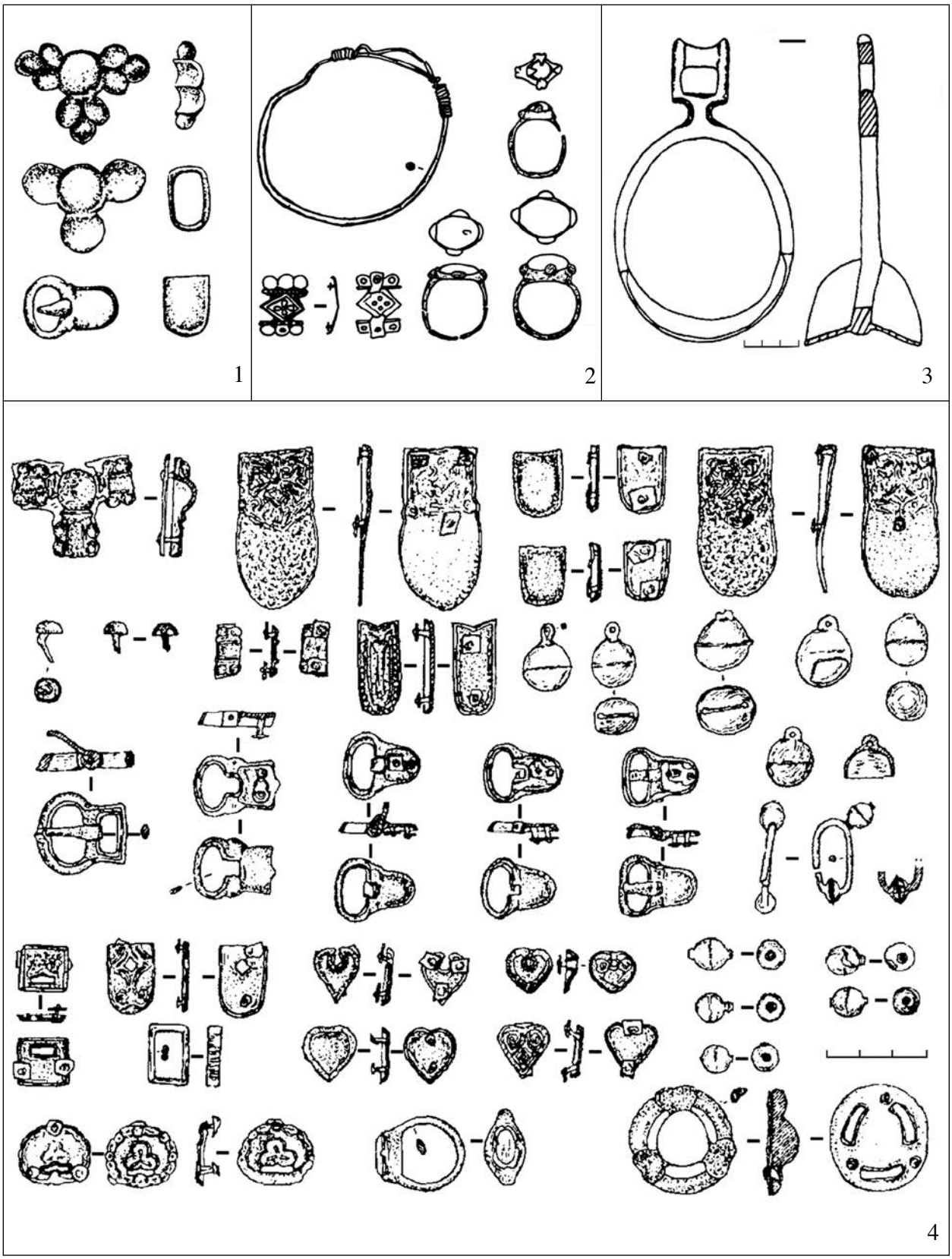

Рис. 64. Комплексы разрушенных погребений Южного Урала. 1: Ромашкино (по: Мажитов 1981); 2: Палимовка (по: Перепёлкин–Сташенков 1996); 3: Переметное (Кригер 1979); 4: Эмба (по: Бисембаев 2003)

64. kép. Bolygatott sírokból származó leletek a Dél-Urálból. 1: Romaskino (Mazsitov 1981); 2: Palimovka (Perepjolkin–Sztasenkov 1996); 3: Peremetnoje (Kriger 1979); 4: Emba (Biszembajev 2003)

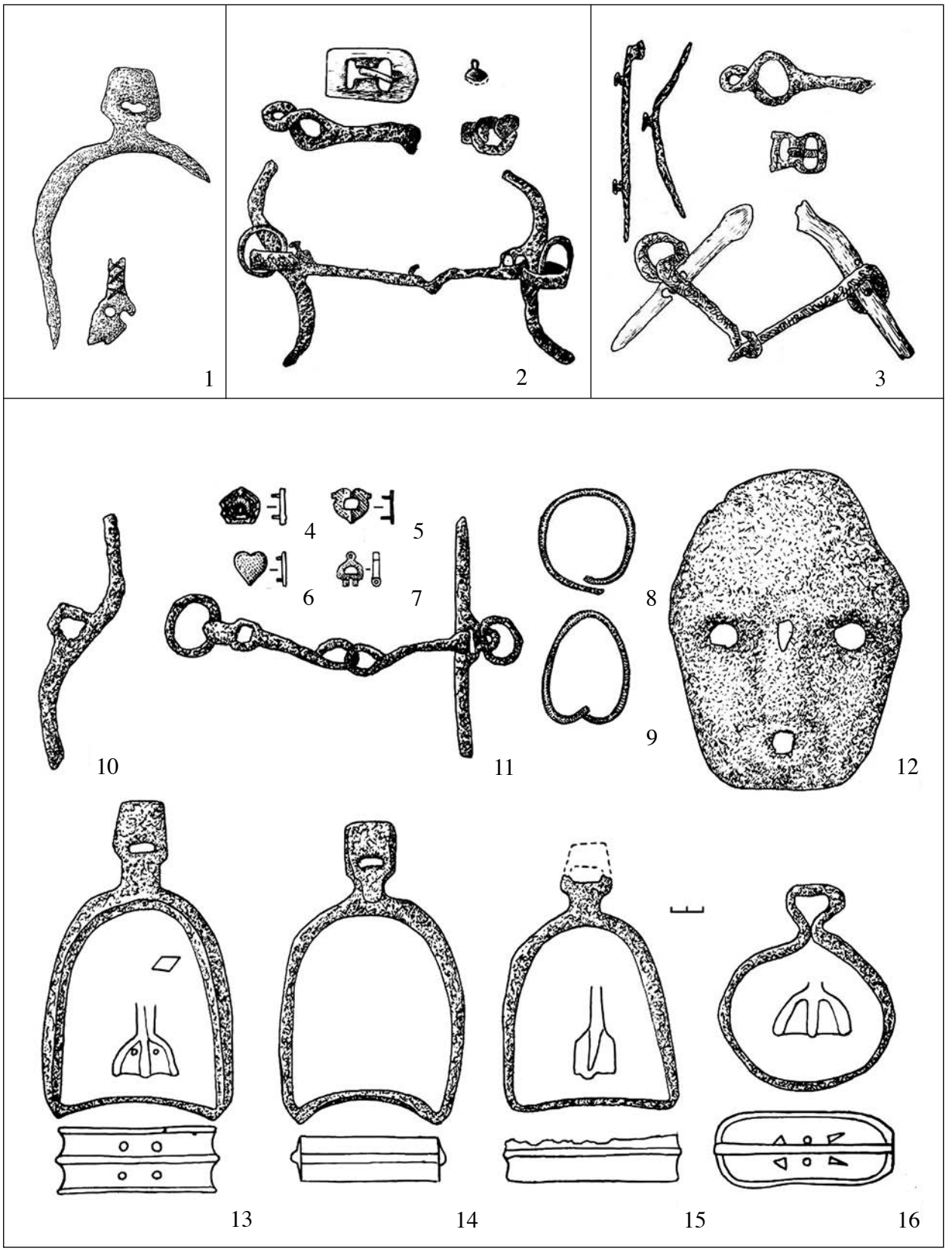

Рис. 65. Комплексы Зауралья с салтовскими параллелями. 1: Граултры (по: Боталов 2000); 2, 3: Синеглазово: 2: к. 14/1909 г.; 3: к. 13/1909 г. (по: Боталов 1987); 4–16: Каскаскиновский рудник (по: Боталов 2000)

65. kép. Szaltovói párhuzamokkal rendelkező leletegyüttesek az Urálontúlról. 1: Graultri (Botalov 2000); 2, 3: Szinyeglazovo: 2: 1909/14. kurgán; 3: 1909/13. kurgán (Botalov 1987); 4–16: Kaszkaszkinovszkij rudnyik (Botalov 2000)

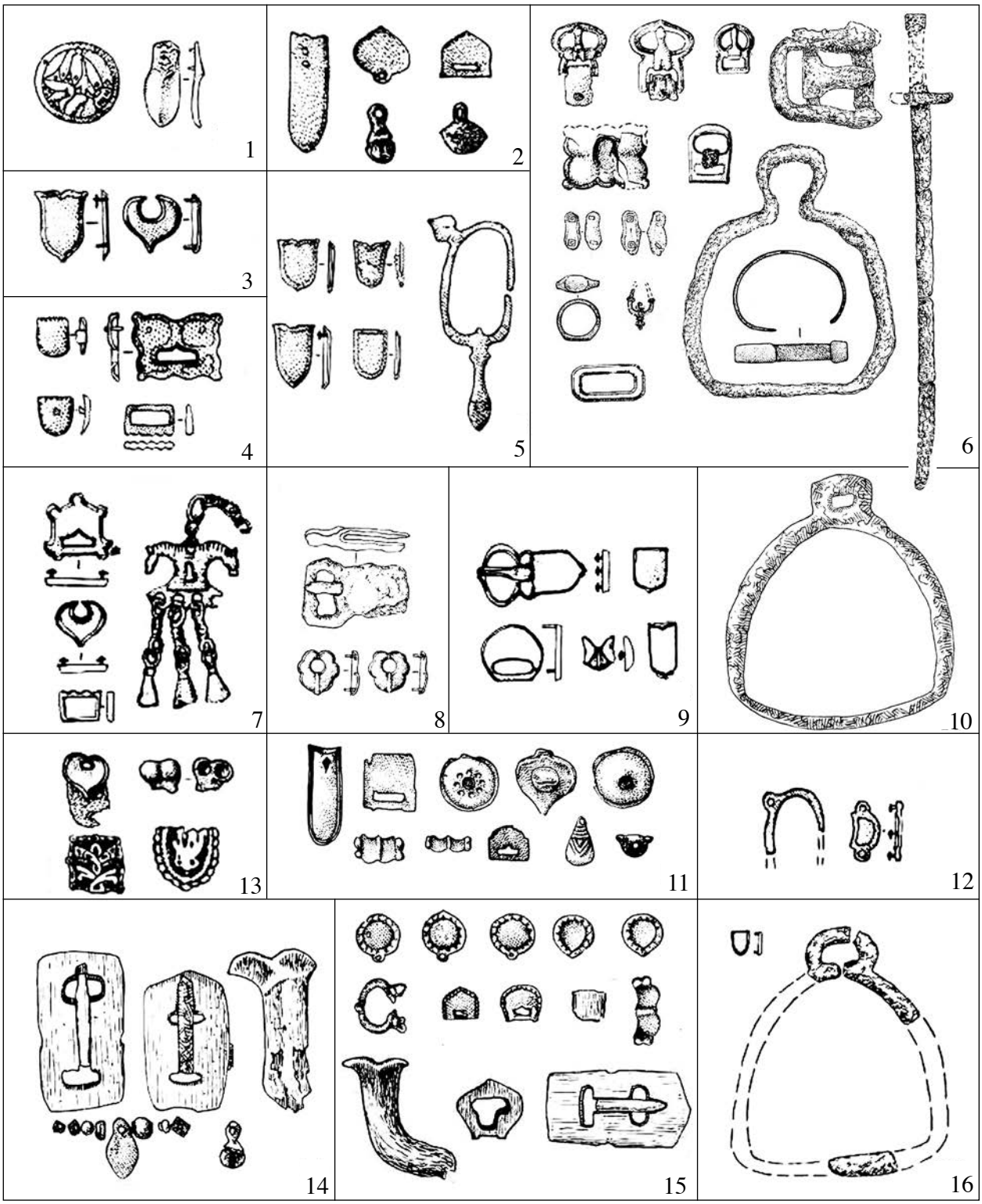

Рис. 66. Комплексы погребений типа Синеглазово. 1, 3–5, 7–9, 12, 16: Граултры: 1: м. 3 к. 1; 3: м. 1 к. 5; 4: м. 3 к. 5; 5: м. 1–2 к. 9; 7: м. 8 к. 11; 8: м. 1 к. 8; 9: м. 1 к. 11; 12: к. 2; 16: к. 11, насыпь (по: Боталов 2000); 2, 10–11, 13–15: Синеглазово: 2: к. 16/1908 г.; 10: к. 15/1908 г.; 11: к. 13/1908 г.; 13: к. 6/1909 г.; 14: к. 21/1908 г.; 15: к. 12/1908 г. (по: Боталов 1987); 6: Наровчатский, п. 2 к. 2 (по: Боталов 2000)

66. kép. Szinyeglazovo-típusú temetkezések. 1, 3–5, 7–9, 12, 16: Graultri: 1: 1. kurgán 3. sír; 3: 5. kurgán 1. sír; 4: 5. kurgán 3. sír; 5: 9. kurgán 1–2. sír; 7: 11. kurgán 8. sír; 8: 8. kurgán 1. sír; 9: 11. kurgán 1. sír; 12: 2. kurgán; 16: 11. kurgán (betöltésből) (Botalov 2000); 2, 10–11, 13–15: Szinyeglazovo: 2: 1908/16. kurgán; 10: 1908/15. kurgán; 11: 1908/13. kurgán; 13: 1909/6. kurgán; 14: 1908/21. kurgán; 15: 1908/12. kurgán (Botalov 1987); 6: Narovcsatka, 2. kurgán 2. sír (Botalov 2000)

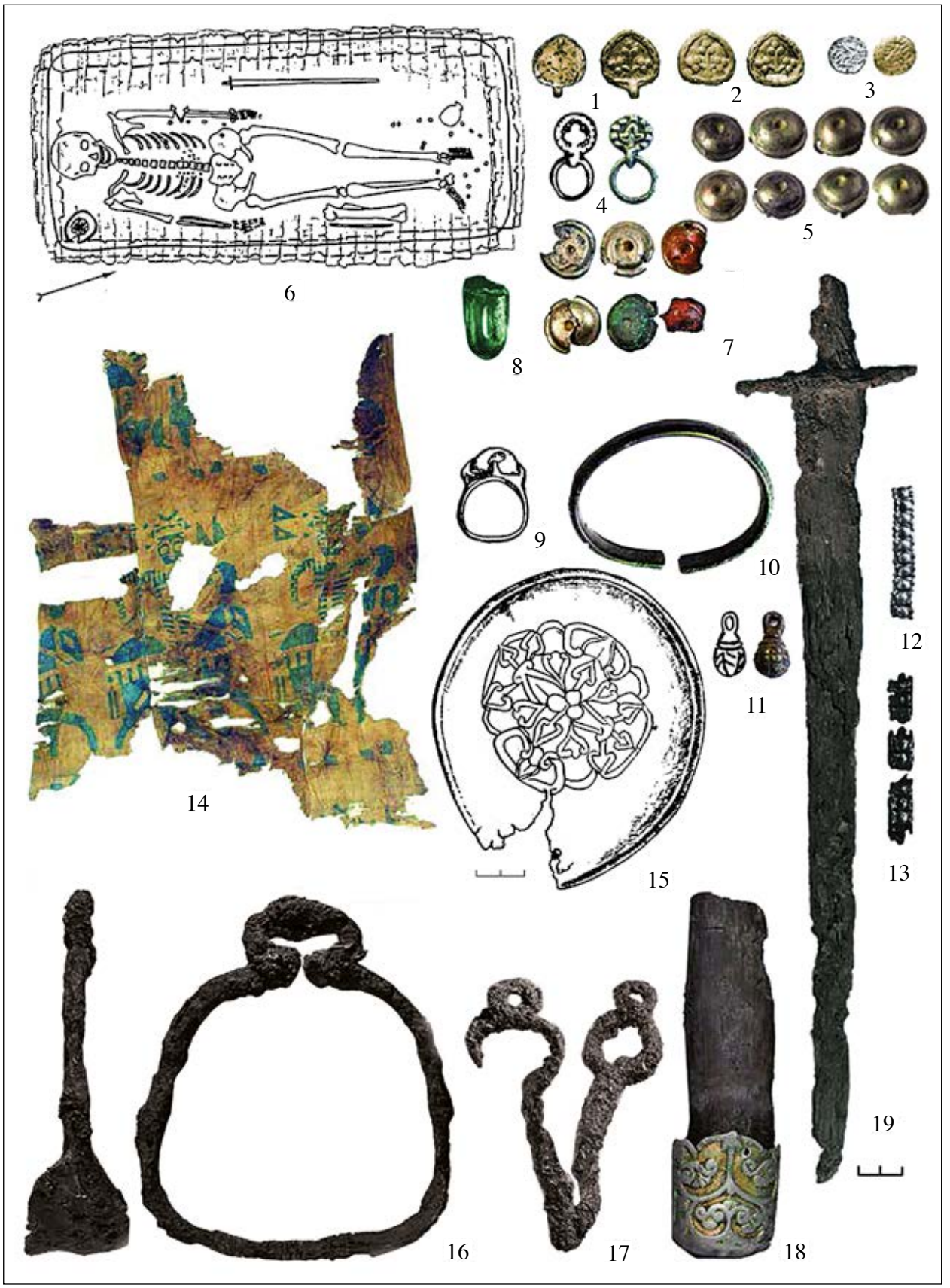

Рис. 67. Комплекс погребения 1959 г. могильника Синеглазово (по: Боталов 2012)

67. kép. Az 1959-ben feltárt szinyeglazovói sír leletanyaga (Botalov 2012)

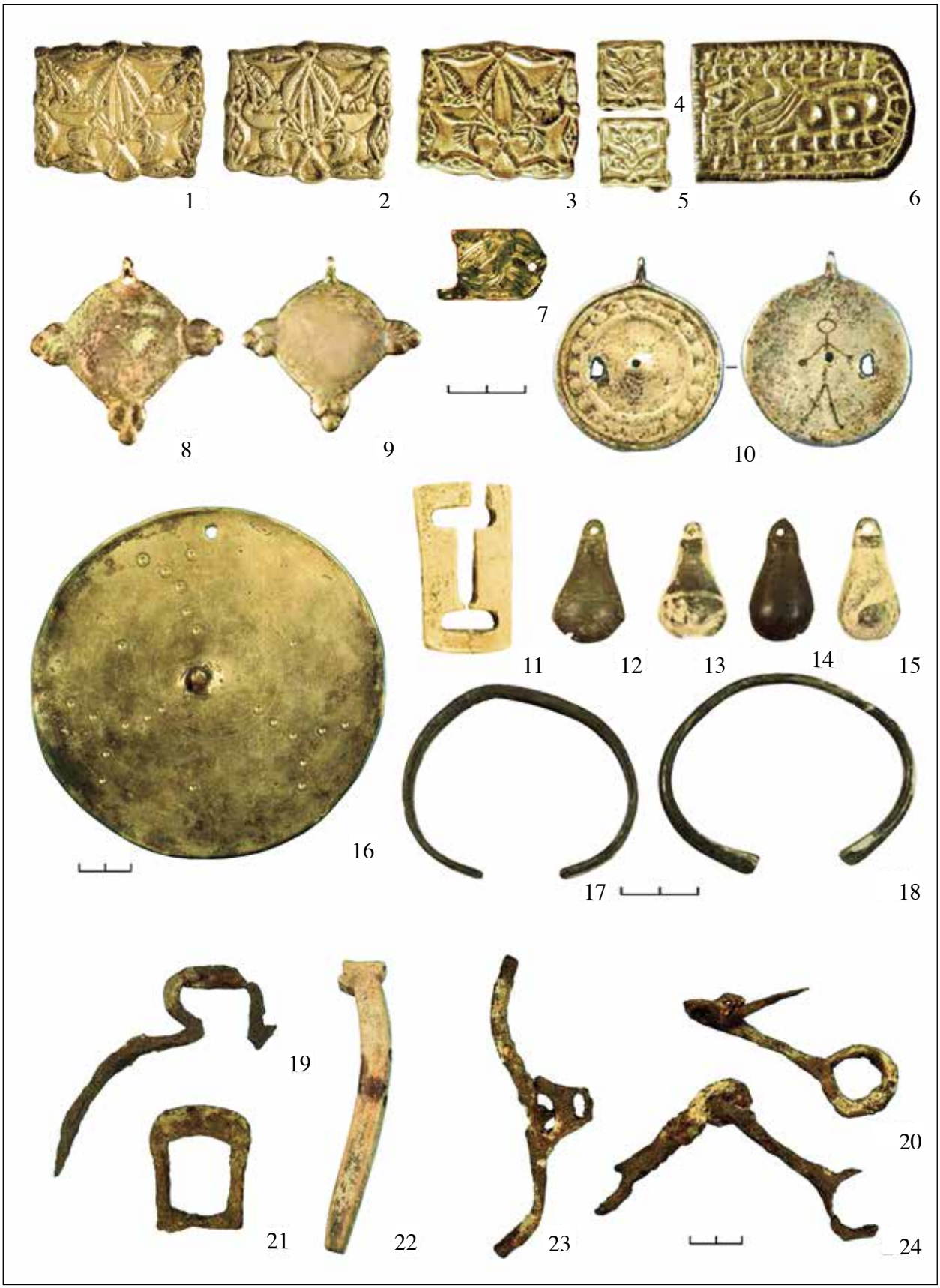

Рис. 68. Предметы из депаспортизированных комплексов могильника Синеглазово (по: Боталов 2012)

68. kép. Elveszett dokumentációjú leletek a szinyeglazovói temetőből (Botalov 2012)

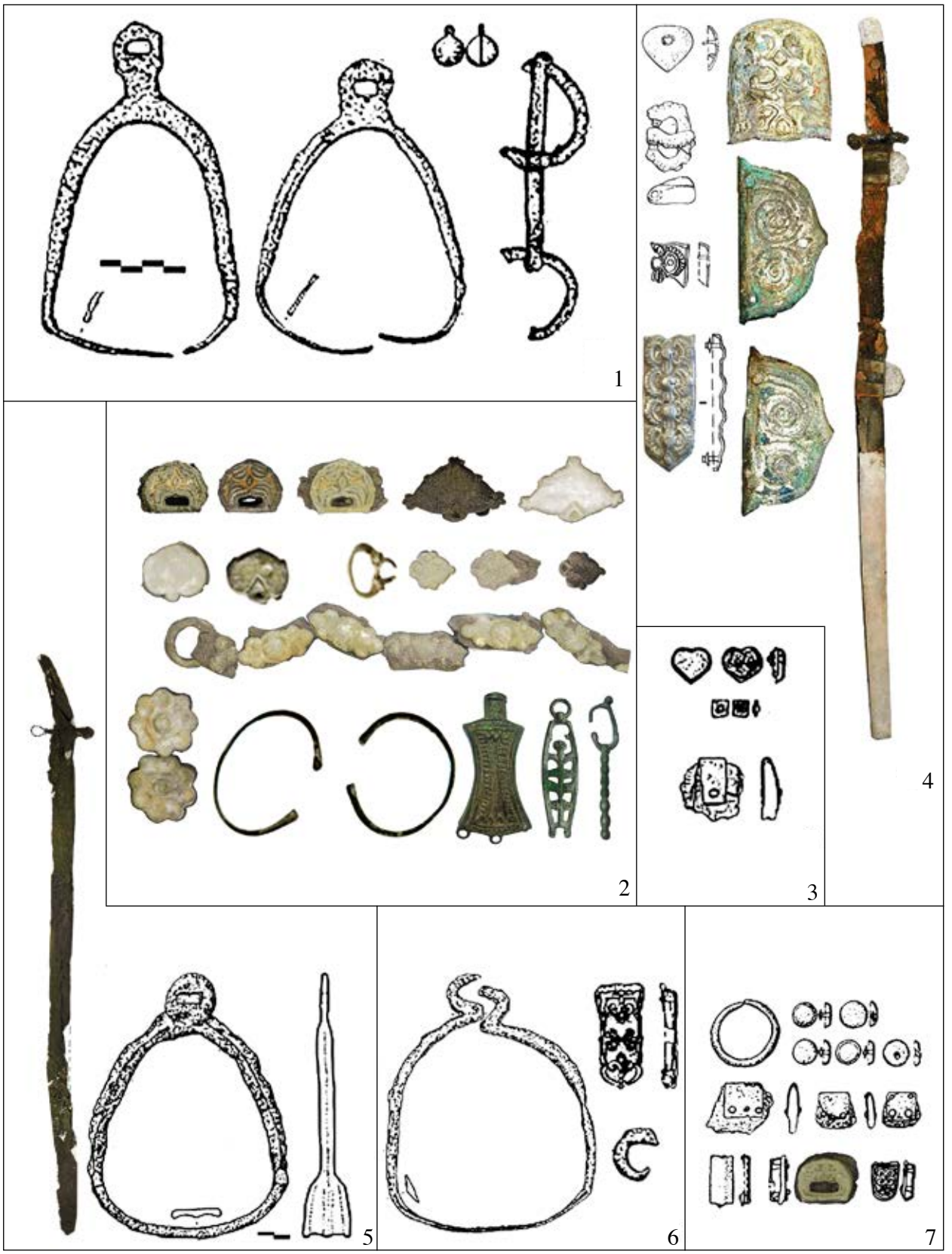

Рис. 69. Комплексы погребений могильника Уелги. 1: п. 1 к. 8; 2: к. 29, «тайник»; 3: п. 2 к. 7; 4: п. 5 к. 1; 5: п. 8 к. 1; 6: п. 1 к. 7; 7: п. 5 к. 7 (по: Грудочко–Боталов 2013)

69. kép. Sírleletek Ujelgiből. 1: 8. kurgán 1. sír; 2: 29. kurgán, tajnyiklelet; 3: 7. kurgán 2. sír; 4: 1. kurgán 5. sír; 5: 1. kurgán 8. sír; 6: 7. kurgán 1. sír; 7: 7. kurgán 5. sír (Grudocsko–Botalov 2013)

Рис. 70. Украшения тюрко-приуральского круга из могильника Уелги (по: Боталов 2012 и фото автора)
70. kép. Urál-vidéki török övdíszek és egyéb díszítmények Ujelgiből (Botalov 2012, illetve a szerző felvétele)

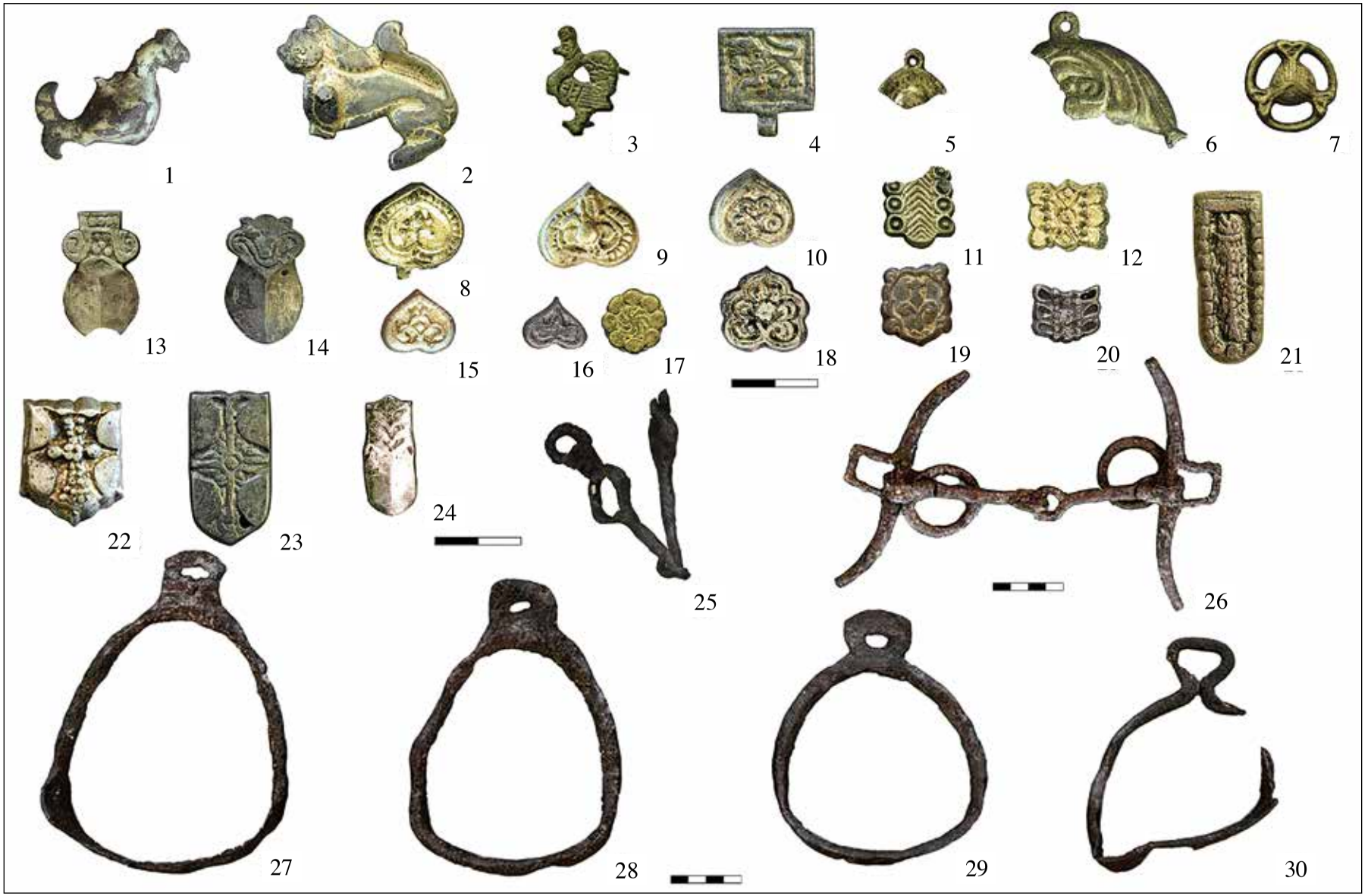

Рис. 71. Предметы сросткинского круга из могильника Уелги (по: Боталов 2012 и фото автора)

71. kép. A szrosztki horizonthoz köthető tárgyak Ujelgiből (Botalov 2012, illetve a szerző felvétele)

Рис. 72. Украшения из могильника Уелги с «западным» кругом аналогий (по: Боталов 2012 и фото автора)

72. kép. 'Nyugati' párhuzamokkal rendelkező övdíszek, ékszerek és egyéb tárgyak Ujelgiből (Botalov 2012, illetve a szerző felvétele)

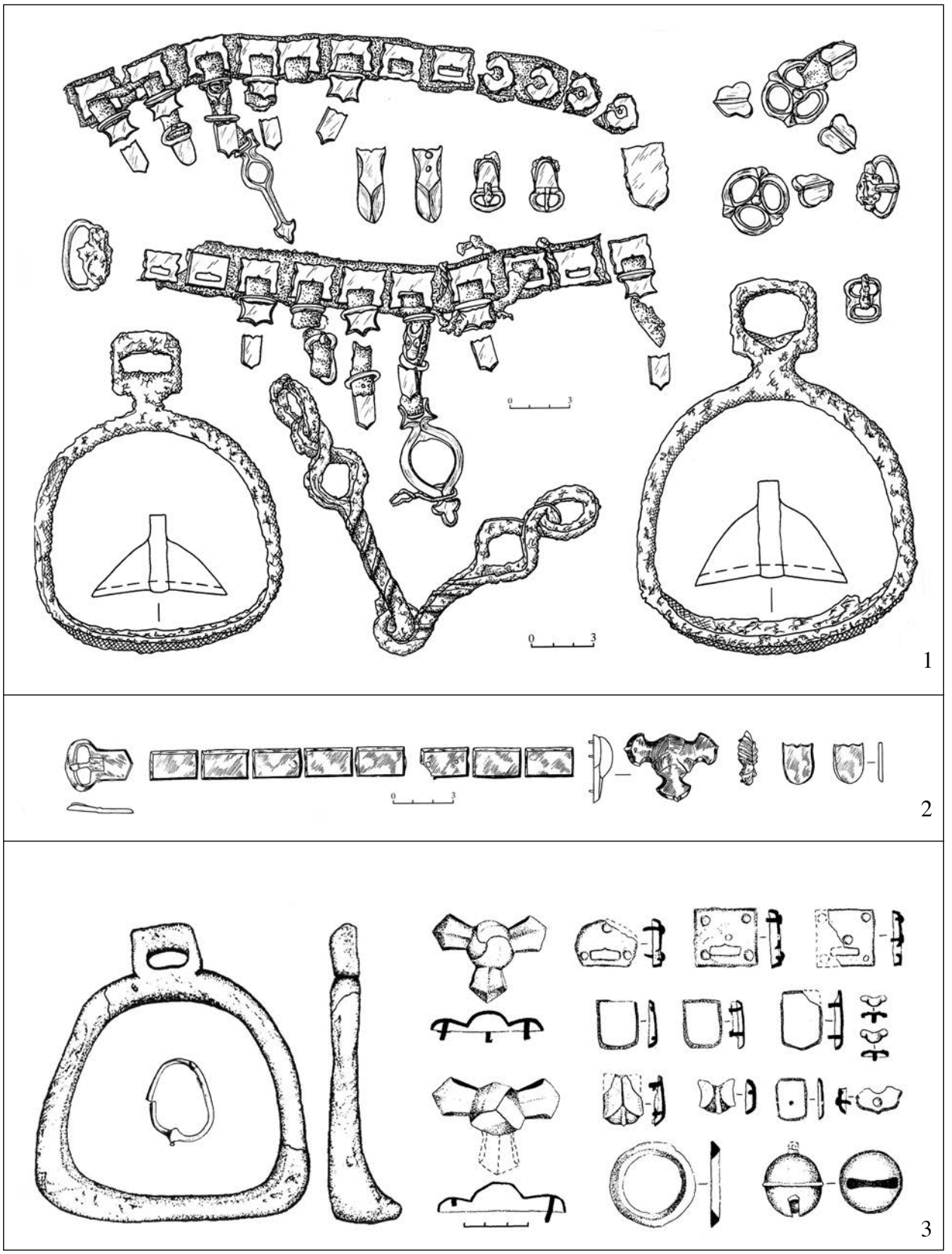

Рис. 73. Комплексы позднетюркского (1, 2) и раннесросткинского (3) кругов. 1: Юстыд XXIV, к. 13 (по: Кубарев 2005); 2: Балык-Соок I, к. 15 (по: Кубарев 2005); 3: Павлодар (по: Смагулов–Мерц 2007)

73. kép. Késő türk (1, 2) és kora szrosztki (3) leletegyüttesek. 1: Jusztid XXIV. lelőhely, 13. kurgán (Kubarjev 2005); 2: Balik-Szook I. lelőhely, 15. kurgán (Kubarjev 2005); 3: Pavlodar (Szmagulov–Merc 2007)

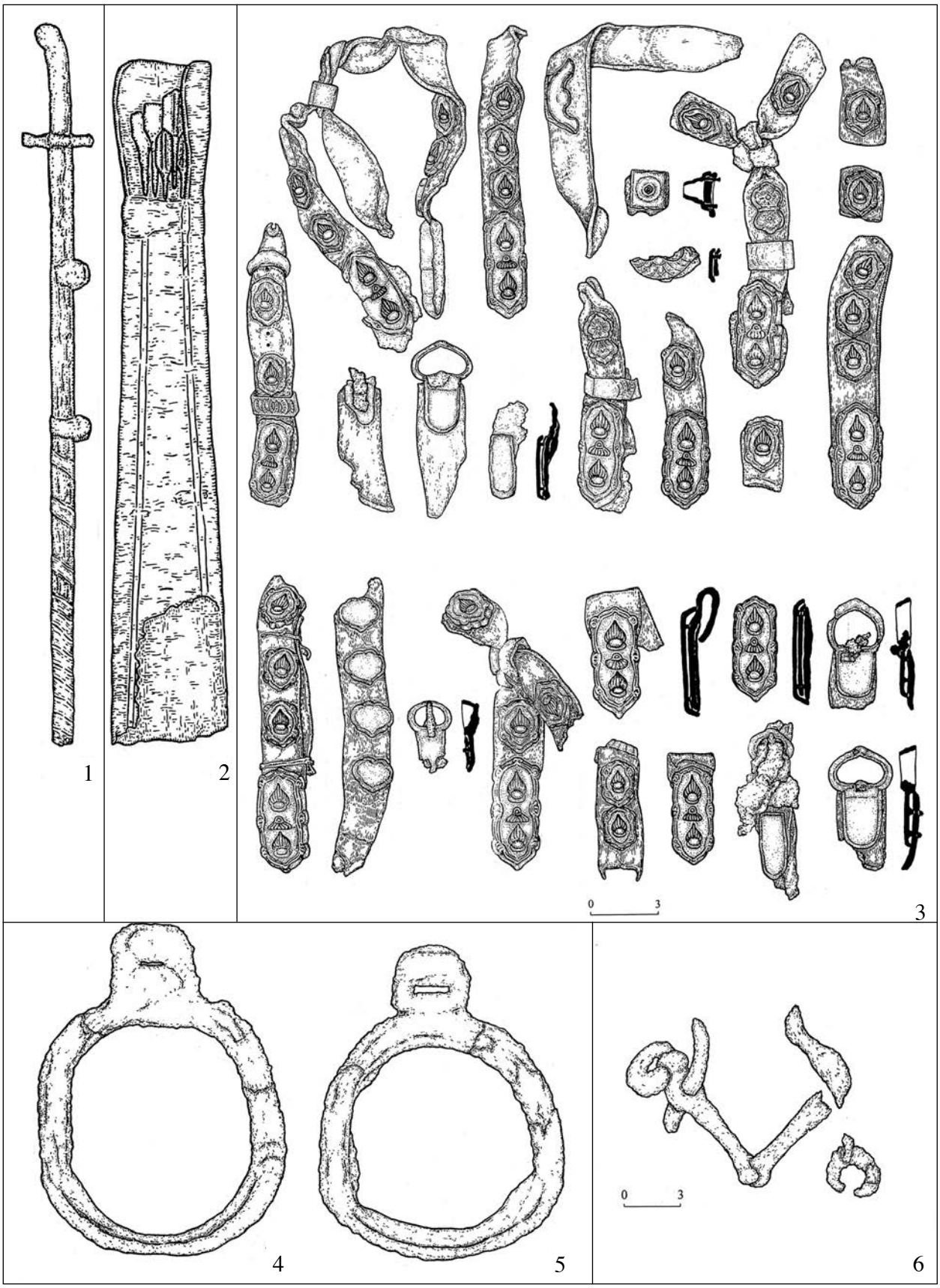

Рис. 74. Комплекс погребения к. 4 Ибыргыз-Кисте (по: Худяков 2004)

74. kép. Az ibirgiz-kisztyei 4. kurgánban talált temetkezés leletanyaga (Hudjakov 2004)

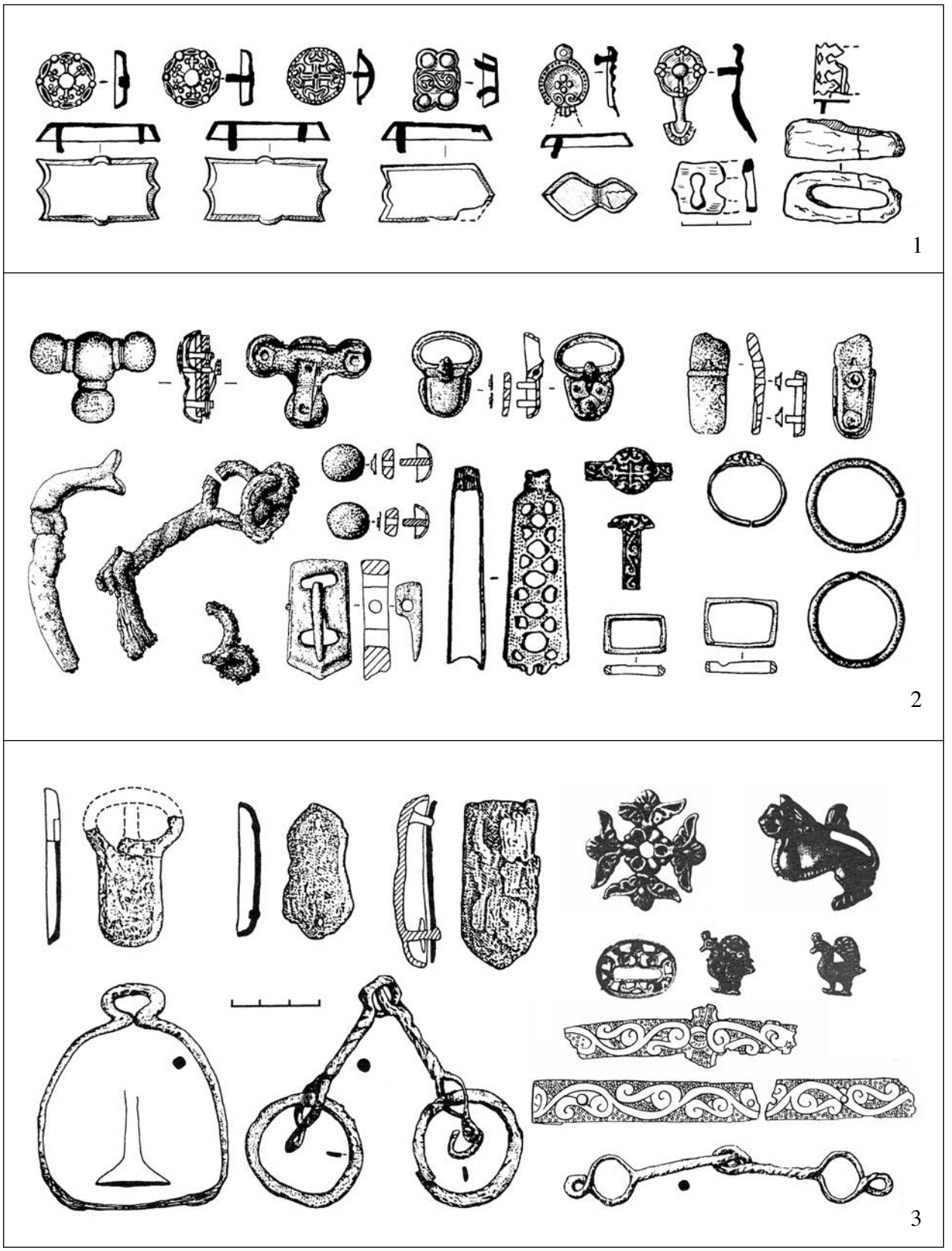

Рис. 75. Комплексы погребений сросткинской культуры. 1: Кызыл-Кайын (по: Арсланова 2013); 2: Камыши 1, к. 3 (по: Молодин–Мороз–Гришин–Гаркуша 2000); 3: Гилево I, к. 2 (по: Могильников 2002)

75. kép. A Szrosztki-kultúrához tartozó sírokból származó leletek. 1: Kizil-Kajin (Arszlanova 2013); 2: Kamisi 1. lelőhely, 3. kurgán (Mologyin–Moroz–Grisin–Garkusa 2000); 3: Giljevo I. lelőhely, 2. kurgán (Mogilnyikov 2002)

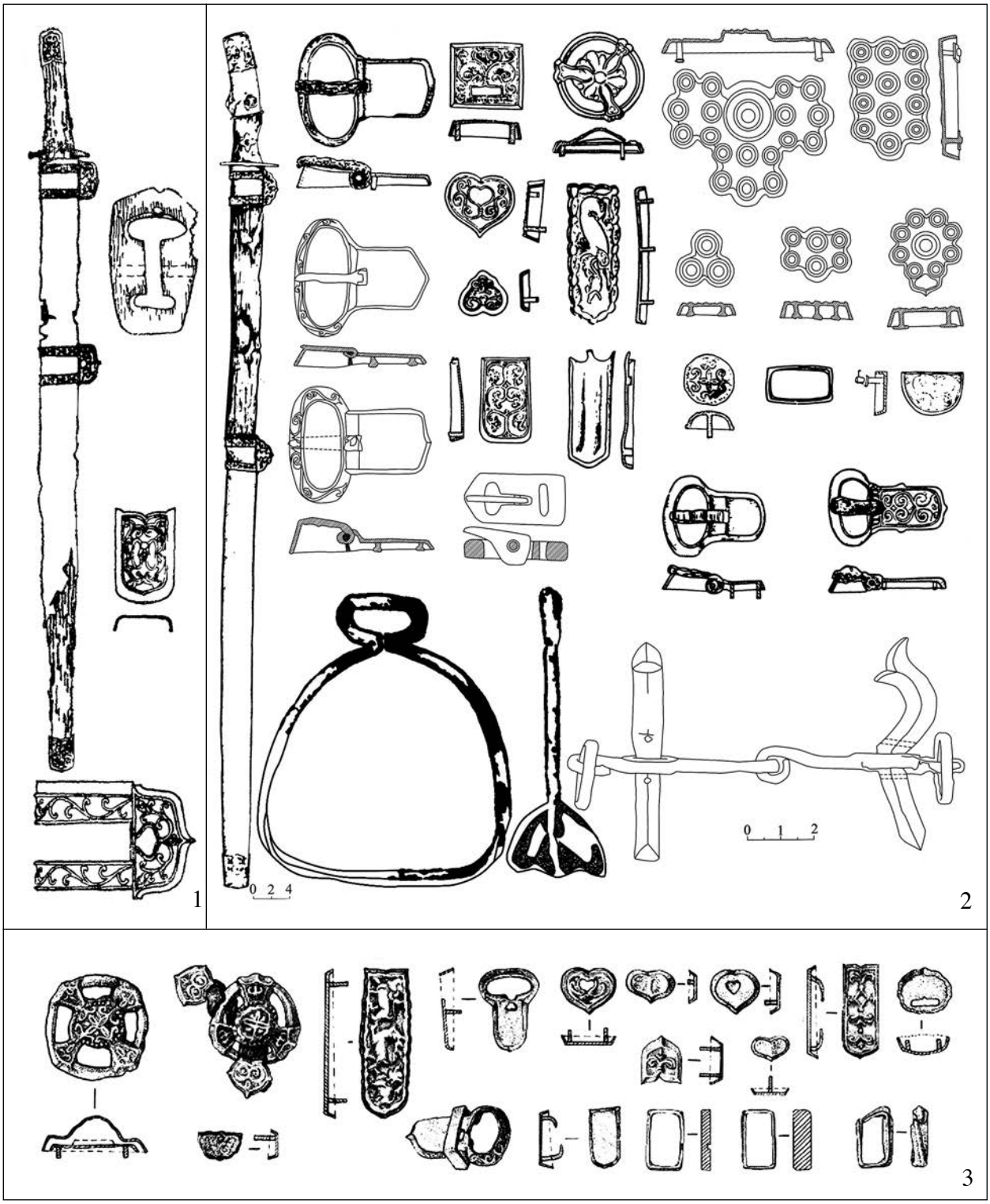

Рис. 76. Комплексы погребений сросткинской культуры. 1: Орловский, к. 1 (по: Арсланова 1969); 2, 3: Зевакино: 2: к. 145; 3: к. 254 (по: Арсланова 2013)

76. kép. A szrosztki kultúrához tartozó sírokból származó leletek. 1: Orlovka, 1. kurgán (Arszlanova 1969); 2, 3: Zevakino: 2: 145. kurgán; 3: 254. kurgán (Arszlanova 2013)

Рис. 77. Ременные украшения из древнерусских комплексов. 1–23: Коростень; 24–30: Чернигов, курган «Гульбище»; 31: Тимерево, к. 459; 32, 33: Гнёздово, клад 1867 г. (по: Гущин 1936; Eniosova 2012); 34: Горошково-Любоежа, клад; 35, 36: Киев, п. 49/1999 г.

77. kép. Övdíszek rusz lelőhelyekről. 1–23: Korosztyeny; 24–30: Csernyigov, 'Gulbiscse' kurgán; 31: Tyimerevo, 459. kurgán; 32, 33: Gnyozdovo, kincslelet 1867-ből (Guscsin 1936; Eniosova 2012); 34: Goroskovo-Ljubojezsa, kincslelet; 35, 36: Kijev, 1999/49. sír

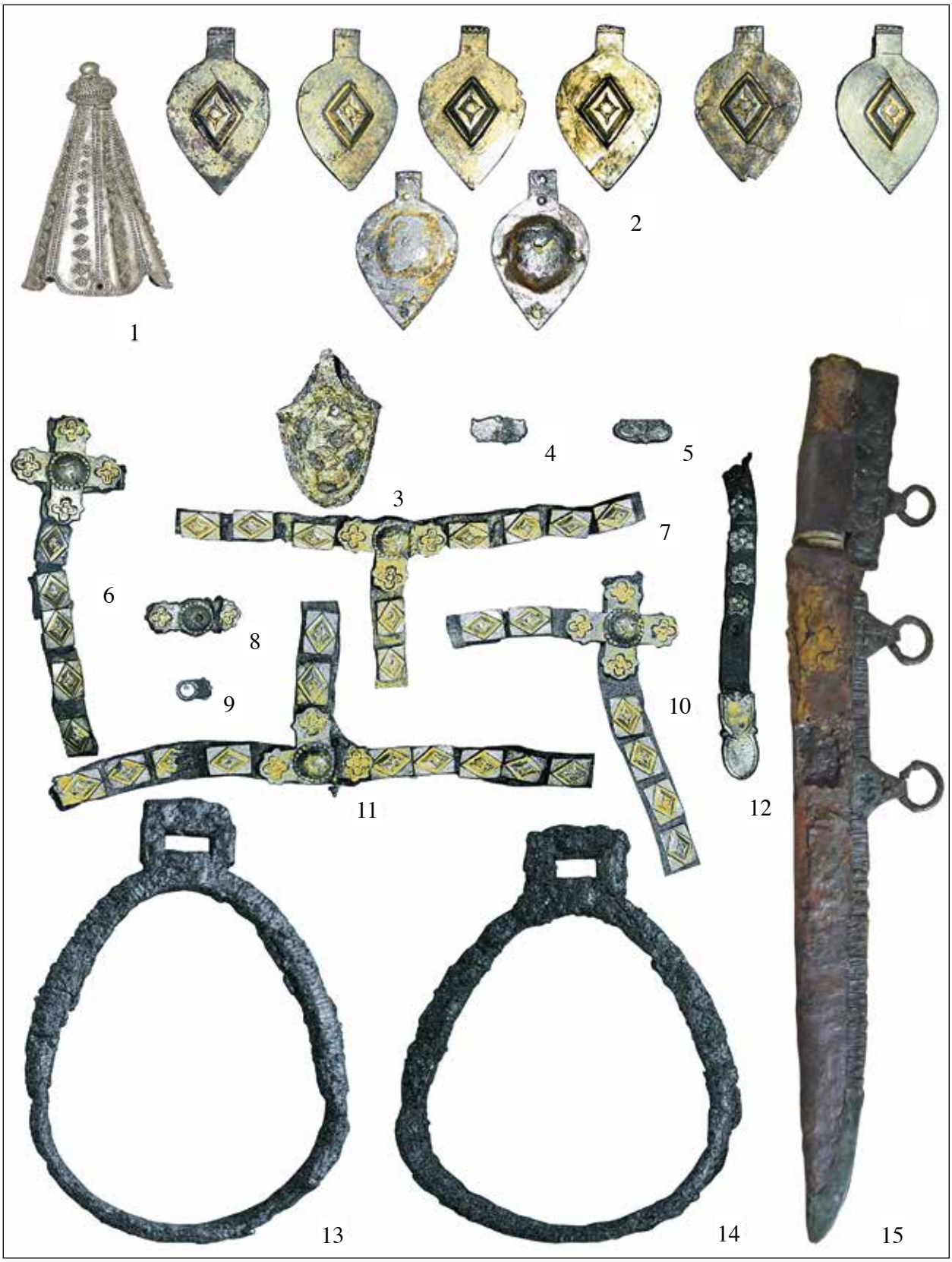

Рис. 78. Комплекс украшений и предметов снаряжения коня и всадника из камерного погребения 2006 г. Шестовицы. Масштаб разный

78. kép. Díszítményekből, lószerszámokból és lovasfelszerelésből álló leletegyüttes a 2006-ban feltárt sesztovicai kamrasírból. A méretarányok eltérőek

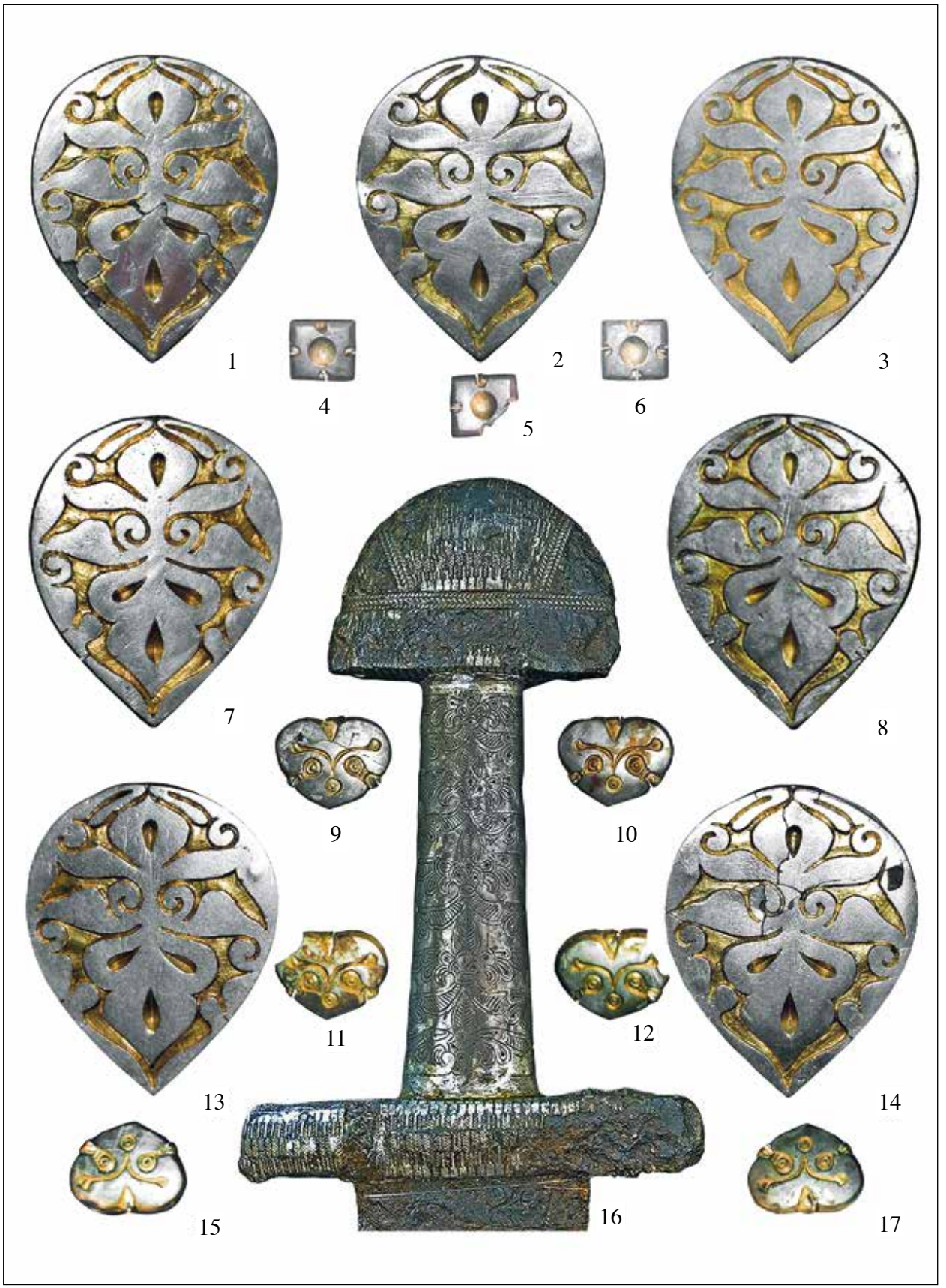

Рис. 79. Украшения сбруи и меч из п. 108 (1900 г.) из Киева. Масштаб разный

79. kép. Lószerszámdíszek és kard az 1900-ban előkerült kijevi 108. sírból. A méretarányok eltérőek

Рис. 80. Комплекс украшений из п. 1 Крылоса (по: Фіголь 1997)

80. kép. Veretek, ékszerek és egyéb díszítmények a kriloszi 1. sírból (Fihol 1997)

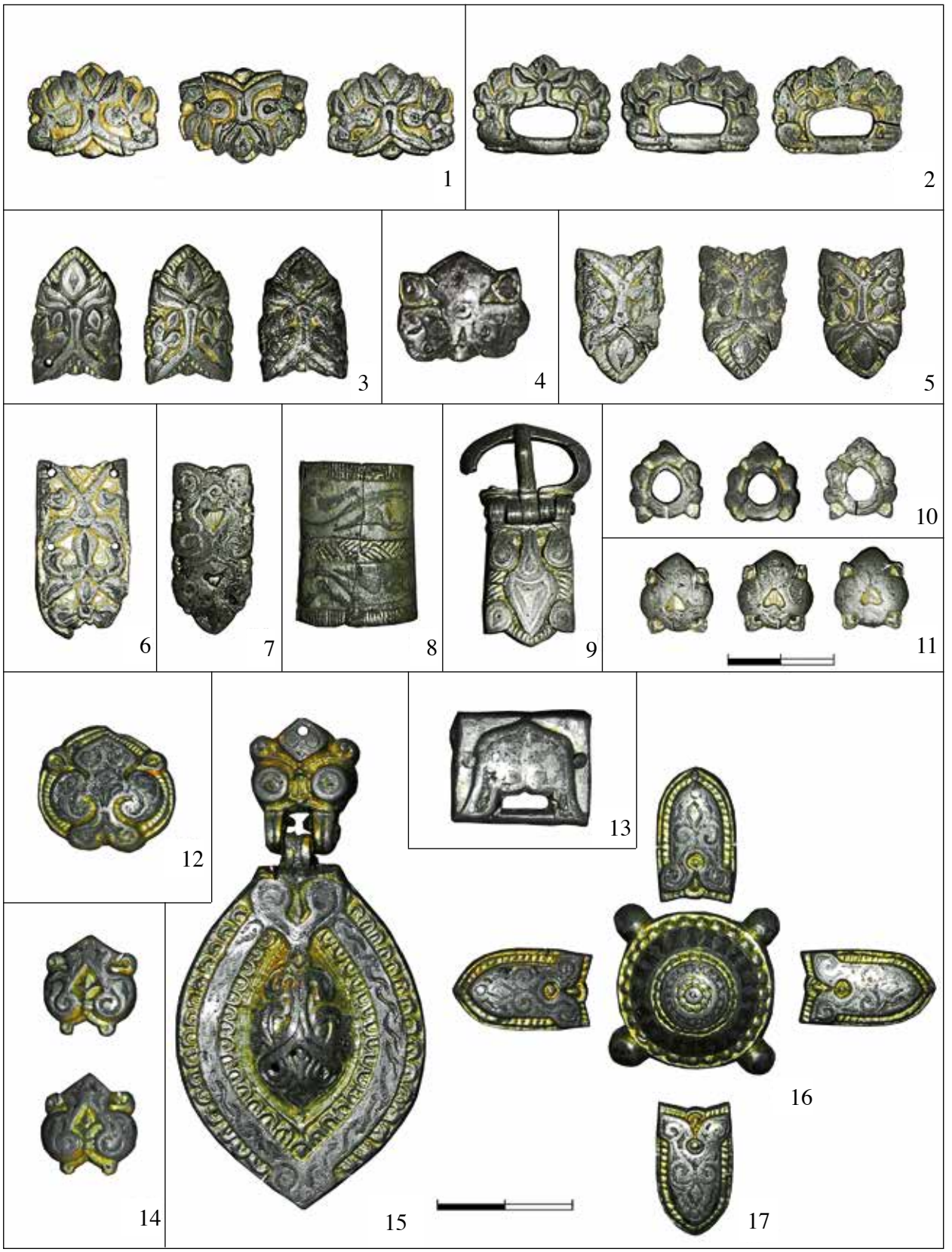

Рис. 81. Украшения пояса (1–11) и сбруи (12–17) с чернением. 1–11: Саркел, клад; 12–17: Максима Горького

81. kép. Niello technikával díszített öv- (1–11) és lószerszámdíszek (12–17). 1–11: Sarkel, kincslelet; 12–17: Makszima Gorkogo

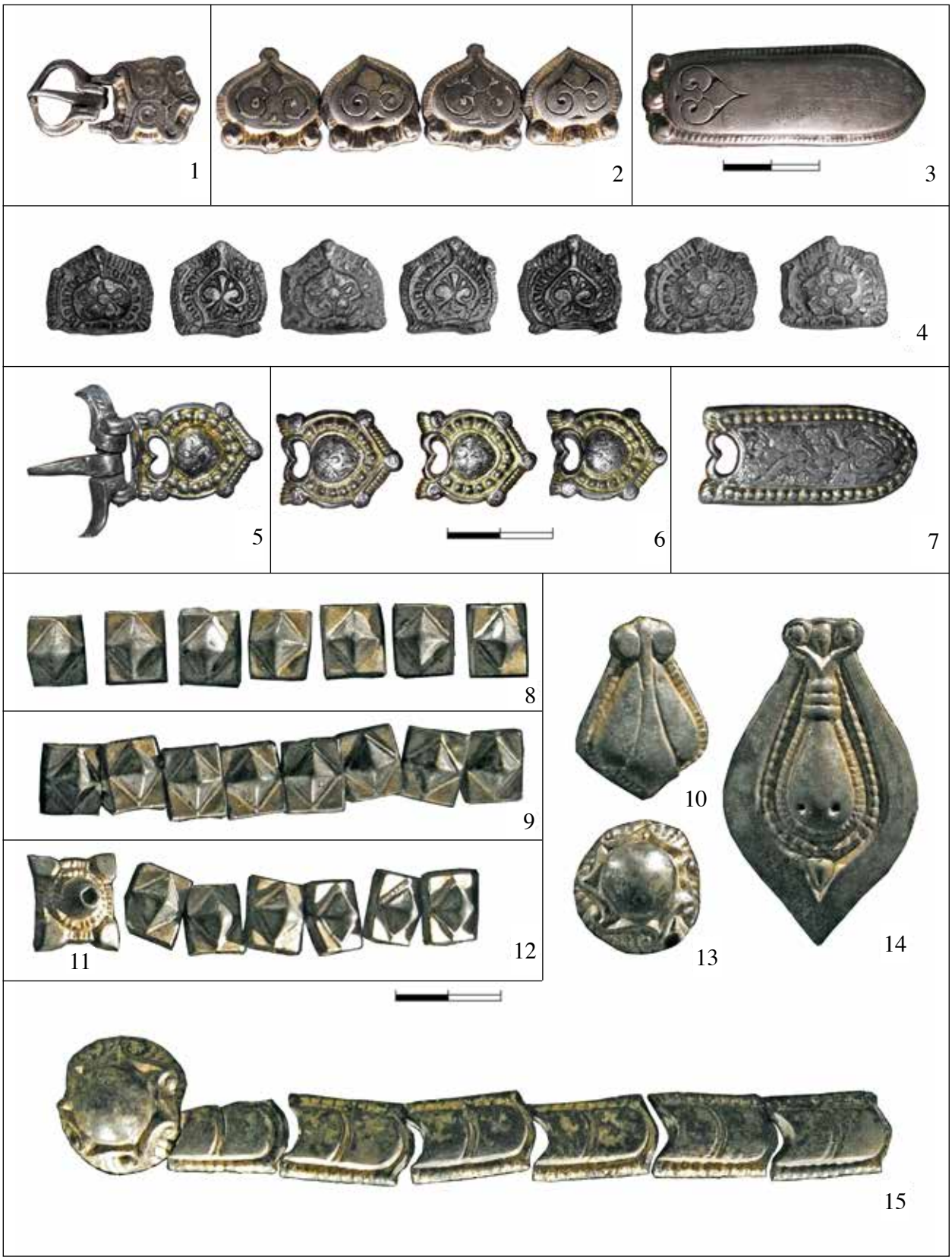

Рис. 82. Поясные и сбруйные украшения из печенежских погребений. 1–3: Траповка, п. 4; 4: Новогригорьевка (по: Орлов 2001); 5–7: Старые Бадражи, п. 7 к. 10 (по фото А. Тюрка); 8–12: Мирное. Масштаб разный

82. kép. Besenyő sírokból származó öv- és lószerszámdíszek. 1–3: Trapovka, 4. sír; 4: Novogrigorjevka (Orlov 2001); 5–7: Sztarije Badrazsi, 10. kurgán 7. sír (Türk A. felvétele); 8–12: Mirnoje. A méretarányok eltérőek

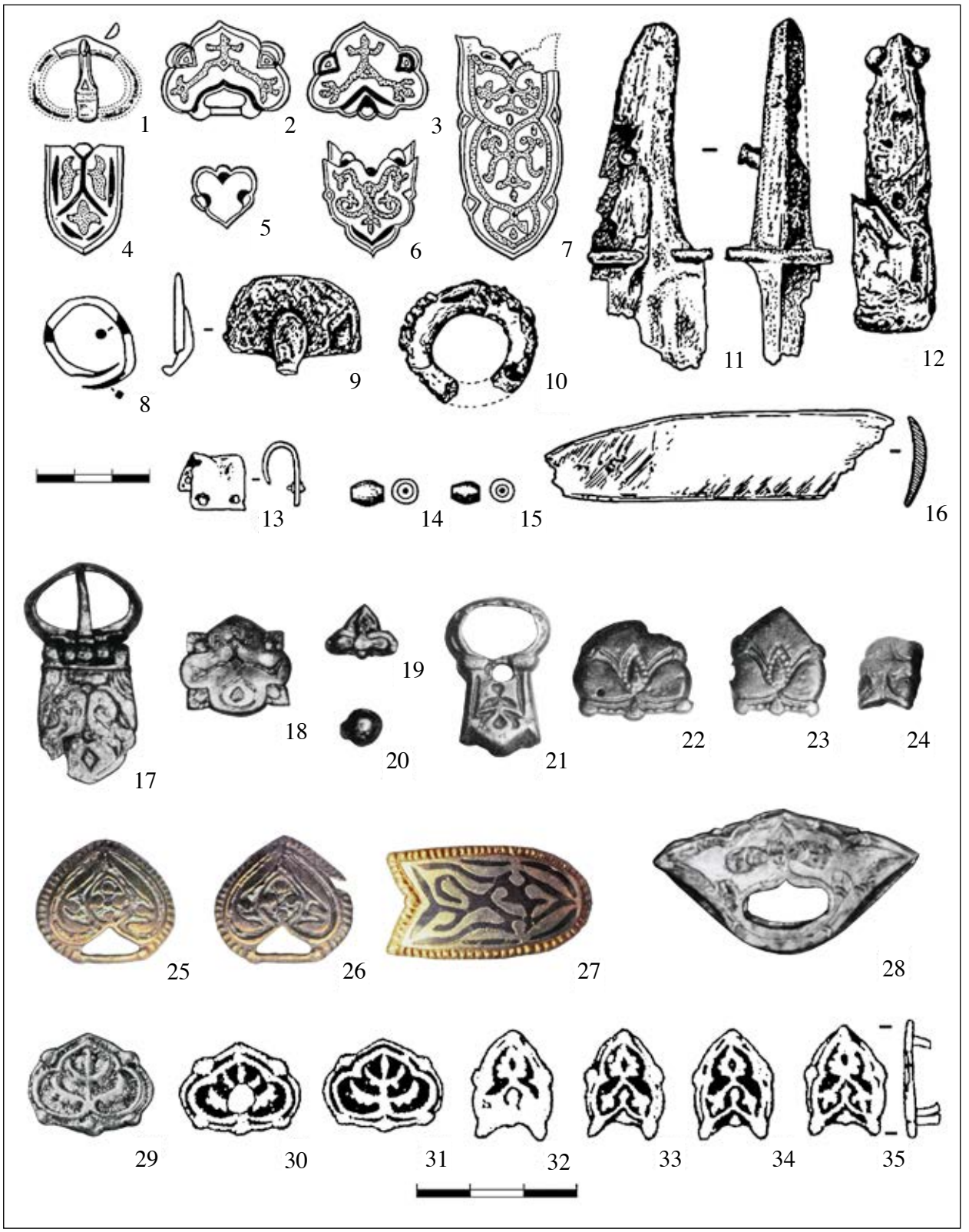

Рис. 83. Комплексы предметов из огузских погребений. 1–16: Челкар (по: Максимов 1969); 17–20: Красная Деревня, п. 8 к. 15; 21–24: Лапин; 25–27: Царев, п. 1 к. 23; 28: Ленинск, п. 7 к. 3 (17–28: по: Каталог 2001); 29: Карабай (по: Galkin 1983); 30–35: Солодовка I, п. 1 к. 5 (по: Глухов 2007)

83. kép. Oguz sírokból származó leletek. 1–16: Cselkar (Makszimov 1969); 17–20: Krasznaja Gyerevnya, 15. kurgán 8. sír; 21–24: Lapin; 25–27: Carjev, 23. kurgán 1. sír; 28: Leninszk, 3. kurgán 7. sír (17–28: Katalog 2001); 29: Karabaj (Galkin 1983); 30–35: Szolodovka I. temető, 5. kurgán 1. sír. (Gluhov 2007)

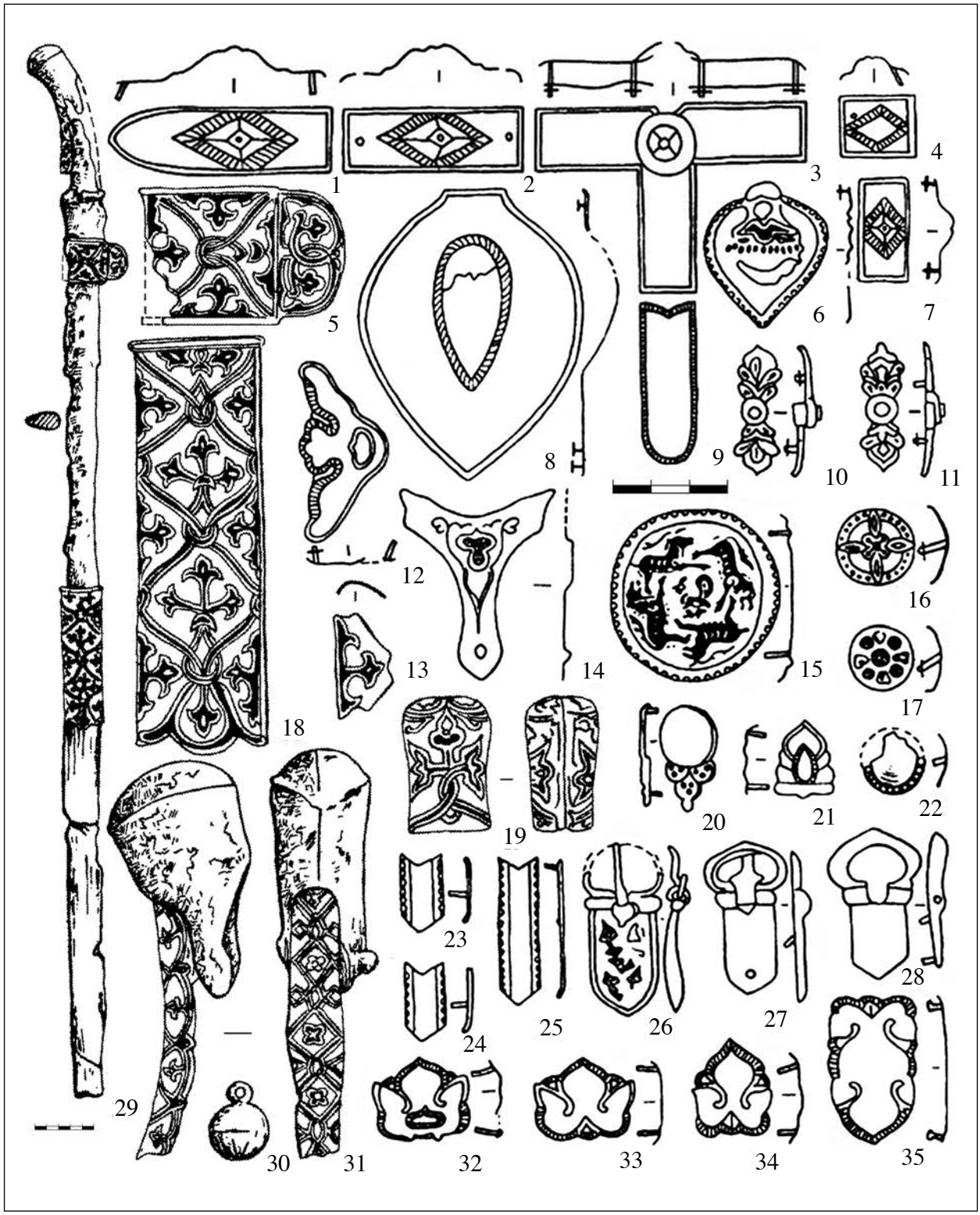

Рис. 84. Предметы из огузского п. 4 к. 8 Ченин (по: Круглов 2001)

84. kép. Az oguzként azonosított csenyini 8. kurgán 4. sírjának leletei (Kruglov 2001)

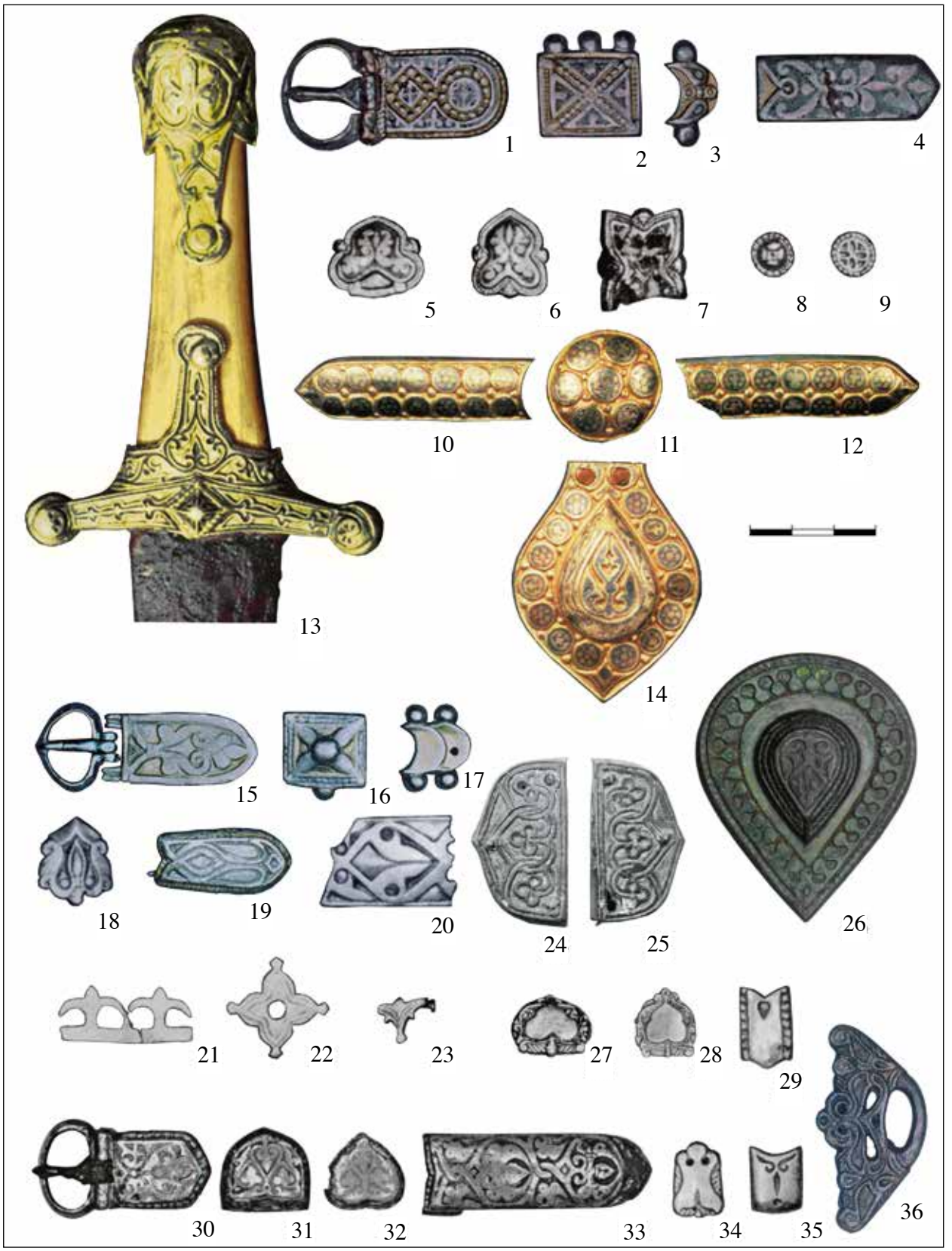

Рис. 85. Комплексы предметов из огузских погребений. 1–14: Маяк Октября, п. 1 к. 4; 15–23: Новоникольское; 24–26: 15-й поселок, п. 7 к. 3; 27–36: Рахинка, п. 1 к. 3 (1–36: по: Каталог 2001)

85. kép. Oguz sírokból származó leletek. 1–14: Majak Oktyabrja, 4. kurgán 1. sír; 15–23: Novonyikolszkoje; 24–26: 15. poszjolok (15. számú település), 3. kurgán 7. sír; 27–36: Rahinka, 3. kurgán 1. sír (1–36: Katalog 2001)

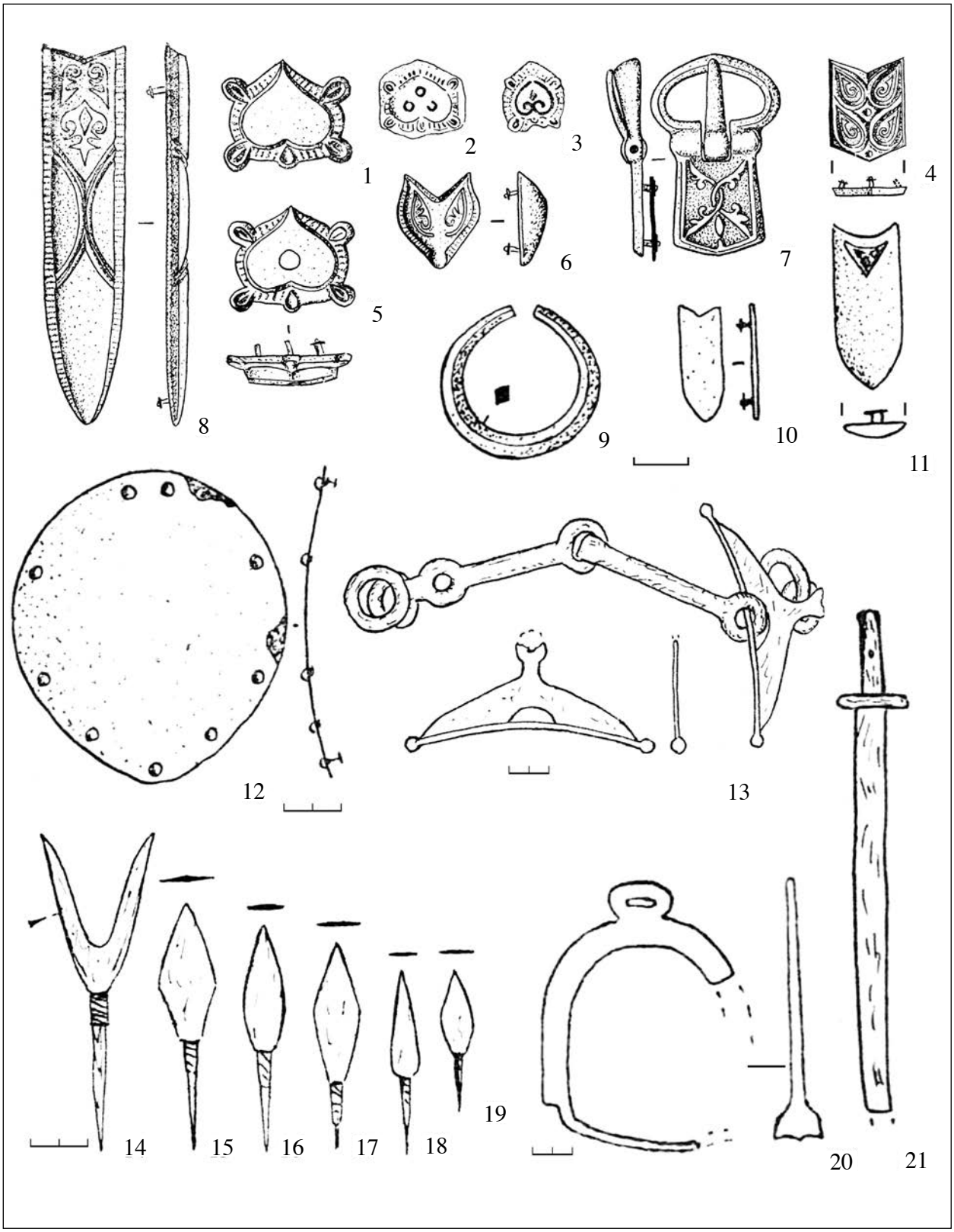

Рис. 86. Предметы из печенежского п. 3 к. 1 могильника Преображенка II (по: Безверхий 1990)

86. kép. Leletek a preobrazsenkai II. temetőben az 1. kurgánban feltárt, besenyőként meghatározott 3. sírból (Bezverhij 1990)

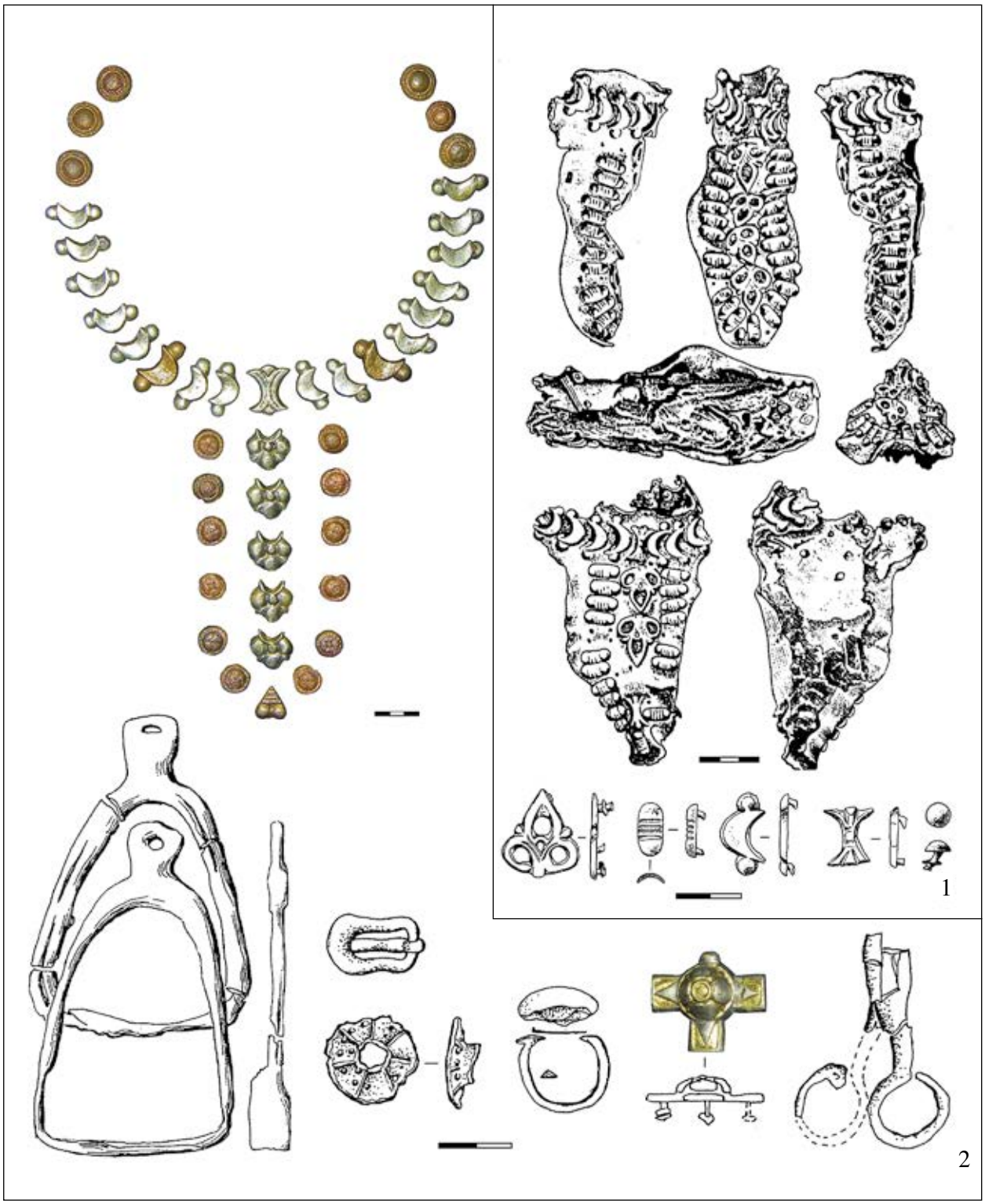

Рис. 87. Комплексы печенежских погребений с украшениями обуви. 1: Антоновка, к. 5 (по: Орлов–Клюшинцев 1978); 2: Пелеховщина, п. 1 к. 1 (по: Лугова 1998 и фото автора)

87. kép. Veretes lábbelivel rendelkező besenyő sírok leletanyaga. 1: Antonovka, 5. kurgán (Orlov–Kljusincev 1978); 2: Pelehovscsina, 1. kurgán 1. sír (Luhova 1998, illetve a szerző felvétele)

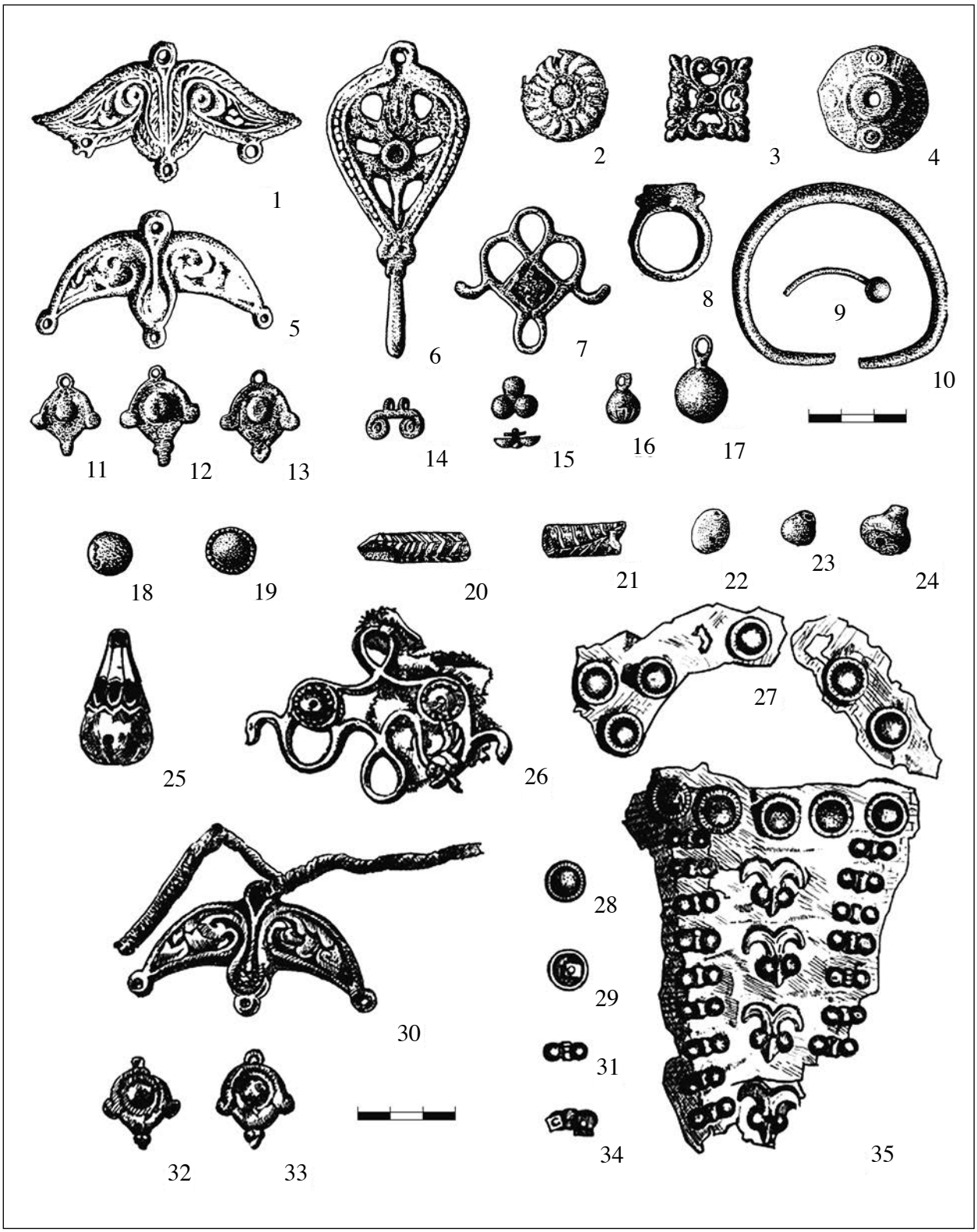

Рис. 88. Комплексы предметов из женских огузских погребений. 1–24: Лапас (по: Филипченко 1959); 25–35: Увак (по: Фёдорова-Давыдова 1969)

88. kép. Oguz női sírokból származó leletek. 1–24: Lapasz (Filipcsenko 1959); 25–35: Uvak (Fjodorova-Davidova 1969)

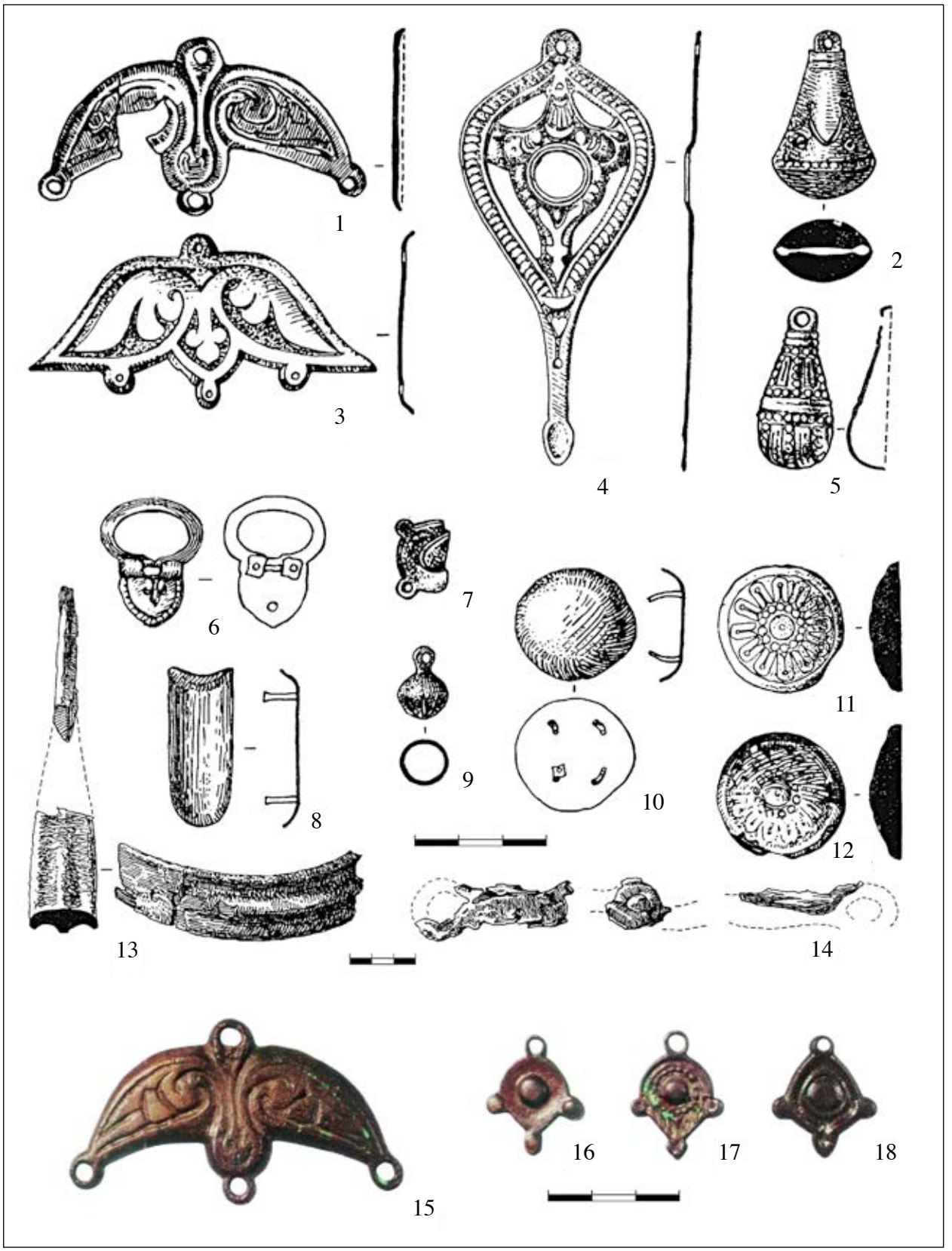

Рис. 89. Комплексы предметов из женских огузских погребений. 1–14: Верхне-Погромное I, п. 3 к. 1 (по: Шилов 1975); 15–18: Верхне-Погромное I, п. 2 к. 15 (по: Каталог 2001)

89. kép. Oguz női sírokból származó leletek. 1–14: Verhnye-Pogromnoje I. temető, 1. kurgán 3. sír (Silov 1975); 15–18: Verhnye-Pogromnoje I. temető, 15. kurgán 2. sír (Katalog 2001)

Рис. 90. Печенежские украшения сбруи из п. 1 к. 7 Булгаково

90. kép. Lószerszámdíszek a bulgakovói 7. kurgán 1. számú, besenyő sírjából

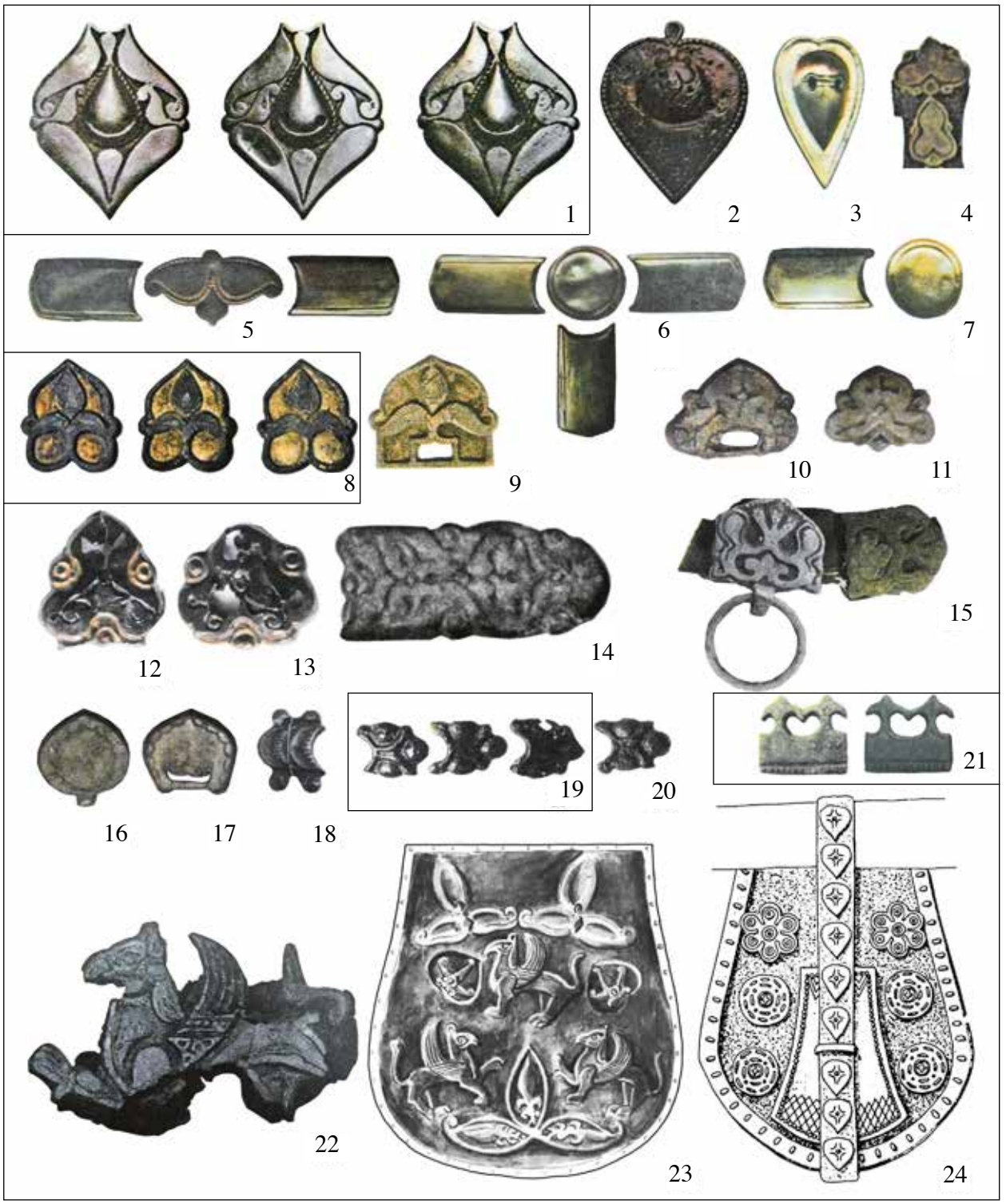

Рис. 91. Ременные и сбруйные детали из могильников лесного Поволжья. 1–7, 10–14, 19, 22: Дубовский: 1, 3, 5–7: п. 66; 2, 4: п. 65; 10, 11: п. 24; 12–14: п. 67; 19: п. 36; 22: п. 52; 8, 9, 15–17, 20, 21: «Нижняя стрелка»: 8, 9: ж. к. (жертвенный комплекс) 4; 15: п. 30; 16, 17: п. 6; 20: п. 7; 21: ж. к. 6; 18, 24: Веселовский: 18: п. 2; 24: п. 5 (реконструкция А. Х. Халикова); 23: Пановский, п. 2 (реконструкция Н. Феттиха) (по: Никитин–Никитина 2004; Никитина 2012). Масштаб разный

91. kép. Veretes öv és lószerszám részei a Volga-vidék erdős területeinek temetőiből. 1–7, 10–14, 19, 22: Dubovszkij: 1, 3, 5–7: 66. sír; 2, 4: 65. sír; 10, 11: 24. sír; 12–14: 67. sír; 19: 36. sír; 22: 52. sír; 8, 9, 15–17, 20, 21: Nyizsnyaja sztrelka: 8, 9: 4. számú áldozati gödör; 15: 30. sír; 16, 17: 6. sír; 20: 7. sír; 21: 6. számú áldozati gödör; 18, 24: Veszelov tanyája: 18: 2. sír; 24: 5. sír (A. H. Halikov rekonstrukciója); 23: Panovo, 2. sír (Fettich N. rekonstrukciója) (Nyikityin–Nyikityina 2004; Nyikityina 2012). A méretarányok eltérőek

Рис. 92. Ременные и сбруйные детали из могильников лесного Поволжья. 1, 2, 6: Веселовский: 1: п. 12; 2: п. 20; 6: п. 19; 3, 4, 7–9, 12, 14, 19, 20: Дубовский: 3: п. 8; 4: п. 69; 7: п. 60; 8: п. 38; 9: п. 45; 12: п. 46; 14: п. 58; 19: п. 67; 20: п. 24; 5, 11, 13, 15–18, 21, 23: «Нижняя стрелка»: 5: п. 28; 11: п. 29; 13: ж. к. (жертвенный комплекс) 10; 15: п. 12; 16: ж. к. 3; 17: п. 30; 18: п. 34; 21: п. 6; 23: ж. к. 2; 10, 22: «Черемысское кладбище»: 10: п. 14; 22: п. 1 (по: Никитина 2012). Масштаб разный

92. kép. Veretes öv és lószerszám részei a Volga-vidék erdős területeinek temetőiből. 1, 2, 6: Veszelov tanyája: 1: 12 sír, 2: 20. sír; 6: 19. sír; 3, 4, 7–9, 12, 14, 19, 20: Dubovszkij: 3: 8. sír; 4: 69. sír; 7: 60. sír; 8: 38. sír; 9: 45. sír; 12: 46. sír; 14: 58. sír; 19: 67. sír; 20: 24. sír; 5, 11, 13, 15–18, 21, 23: Nyizsnyaja sztrelka: 5: 28. sír; 11: 29. sír; 13: 10. számú áldozati gödör; 15: 12. sír; 16: 3. számú áldozati gödör; 17: 30. sír; 18: 34. sír; 21: 6. sír; 23: 2. számú áldozati gödör; 10, 22: 'Cseremisszkoje kladbiscse': 10: 14. sír; 22: 1. sír (Nyikityina 2012). A méretarányok eltérőek

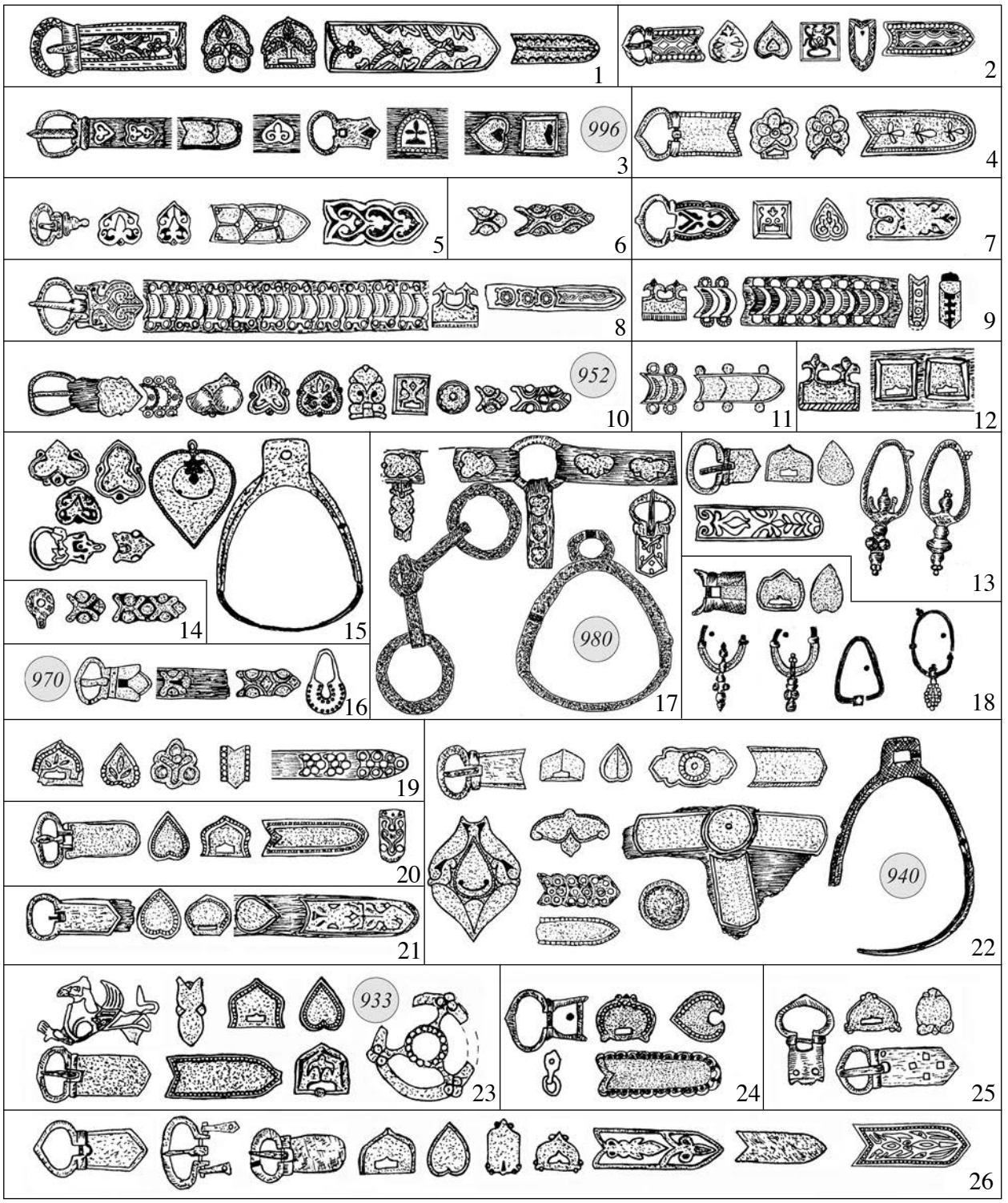

Рис. 93. Ременные и сбруйные детали из могильников лесного Поволжья. 1, 4, 5, 9, 11, 16–18, 21: «Нижняя стрелка»: 1: ж. к. (жертвенный комплекс) 4; 4: ж. к. 13; 5: п. 21; 9: ж. к. 6; 11: п. 19; 16: п. 31; 17: п. 18; 18: п. 19а; 21: п. 10; 2, 6, 10, 13–15, 22–25: Дубовский: 2: п. 73; 6: п. 6; 10: п. 36; 13: п. 79; 14: п. 39; 15: п. 65; 22: п. 66; 23: п. 52; 24: п. 2; 25: п. 12–13; 3, 8, 12, 26: Веселовский: 3: п. 14; 8: п. 2; 12: п. 33; 26: п. 5; 7, 20: Юмский: 7: п. 2; 20: п. 4; 19: «Черемысское кладбище», п. 11 (по: Никитина 2012). Масштаб разный

93. kép. Veretes öv és lószerszám részei a Volga-vidék erdős területeinek temetőiből. 1, 4, 5, 9, 11, 16–18, 21: Nyizsnyaja sztrelka: 1: 4. számú áldozati gödör; 4: 13. számú áldozati gödör; 5: 21. sír; 9: 6. számú áldozati gödör; 11: 19. sír; 16: 31. sír; 17: 18. sír; 18: 19a sír; 21: 10. sír; 2, 6, 10, 13–15, 22–25: Dubovszkij: 2: 73. sír; 6: 6. sír; 10: 36. sír; 13: 79. sír; 14: 39. sír; 15: 65. sír; 22: 66. sír; 23: 52. sír; 24: 2. sír; 25: 12–13. sír; 3, 8, 12, 26: Veszelov tanyája: 3: 14. sír; 8: 2. sír; 12: 33. sír; 26: 5. sír; 7, 20: Jumszkij: 7: 2. sír; 20: 4. sír; 19: Cseremisszkoje kladbiscse,'11. sír (Nyikityina 2012). A méretarányok eltérőek

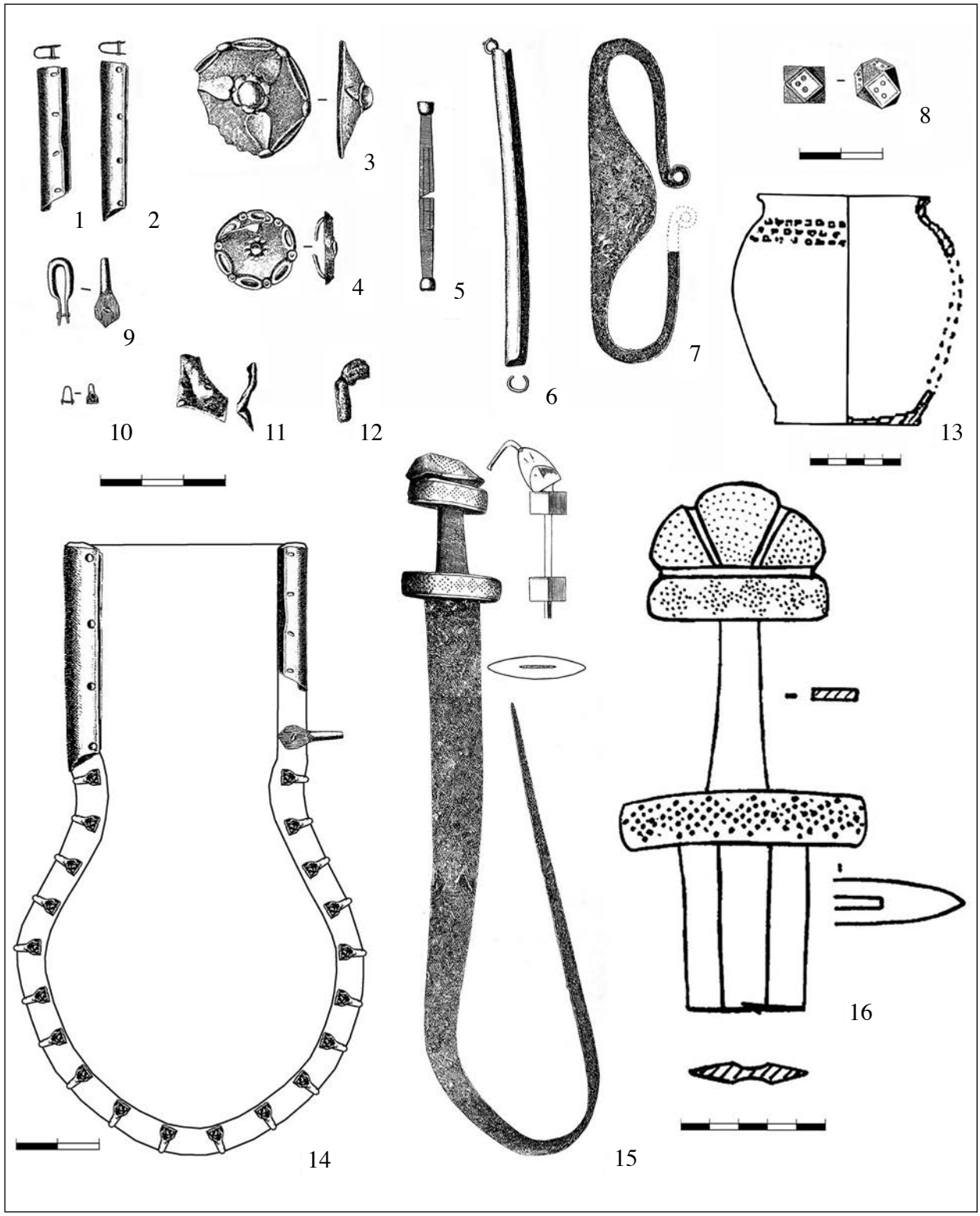

Рис. 94. Комплекс предметов из кургана Балымерского могильника (1–12, 15: по: Pósta 1905; 13, 16: по: Измайлов 2000; 14: реконструкция автора)

94. kép. A balimeri temető kurgánjának leletei (1–12, 15: Pósta 1905; 13, 16: Izmajlov 2000; 14: a szerző rekonstrukciója)

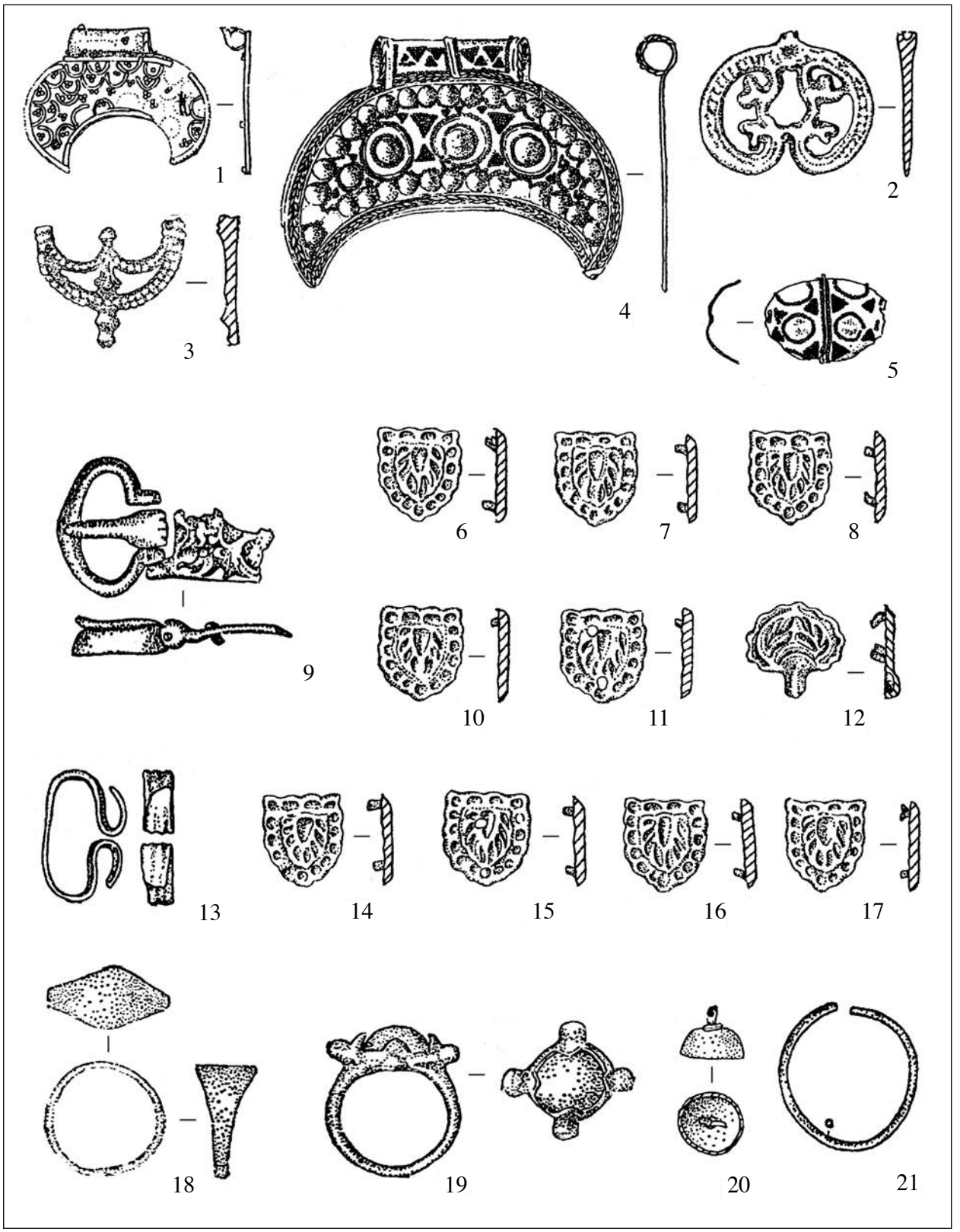

Рис. 95. Предметы из клада в Рэдукэнень (Румыния) (по: Teodor 1980)

95. kép. Tárgyak a răducăneni kincsleletből (Románia) (Teodor 1980)

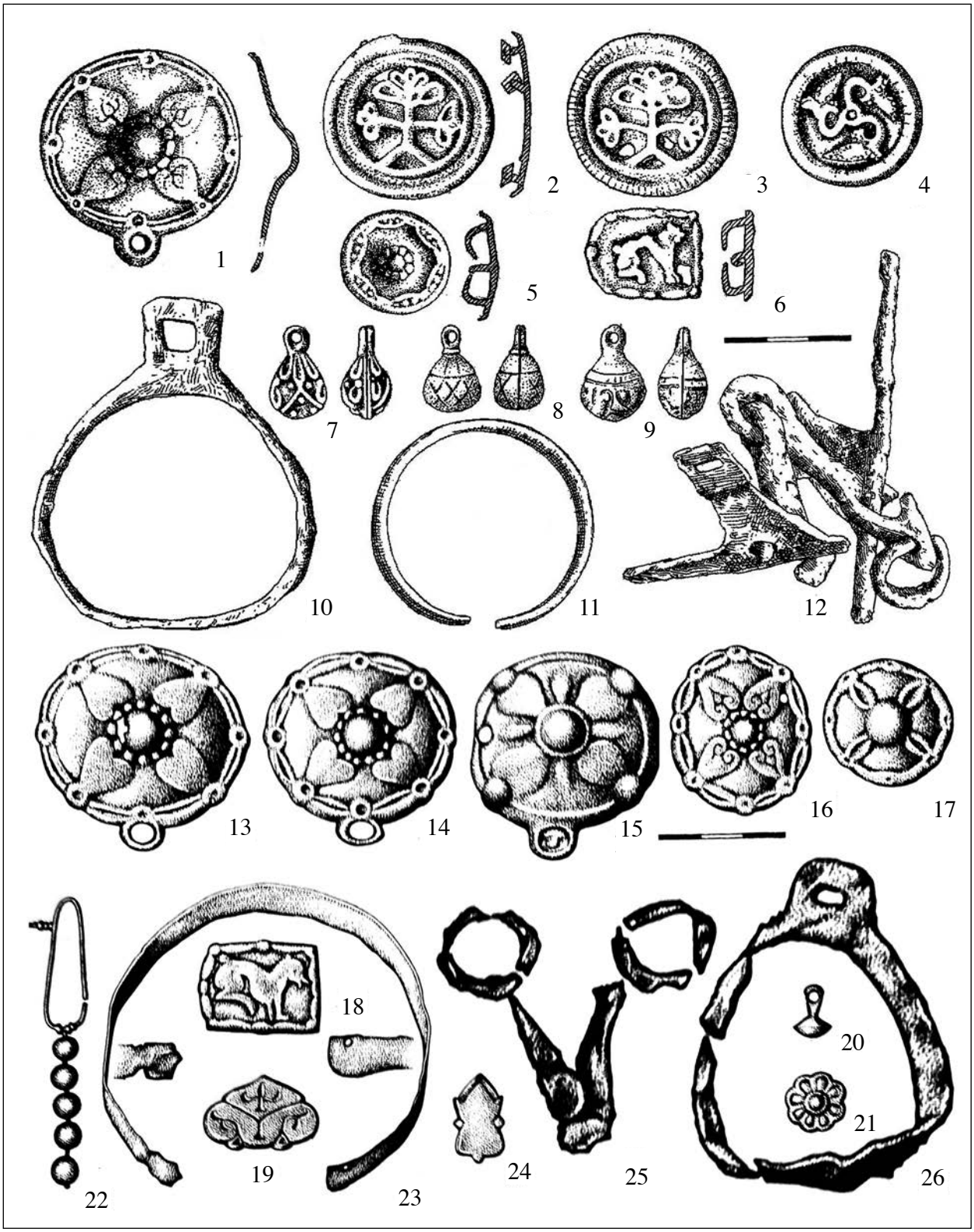

Рис. 96. Комплексы погребений периода «завоевания родины» из Карпатской котловины. 1–12: Нове Замки, п. 59 (по: Rejholcová 1974); 13–26: Гадорош, п. 2 (по: Bálint 1991)

96. kép. Honfoglalás kori leletek a Kárpát-medencéből. 1–12: Nové Zámky (Érsekújvár), 59. sír (Rejholcová 1974); 13–26: Gádoros, 2. sír (Bálint 1991)

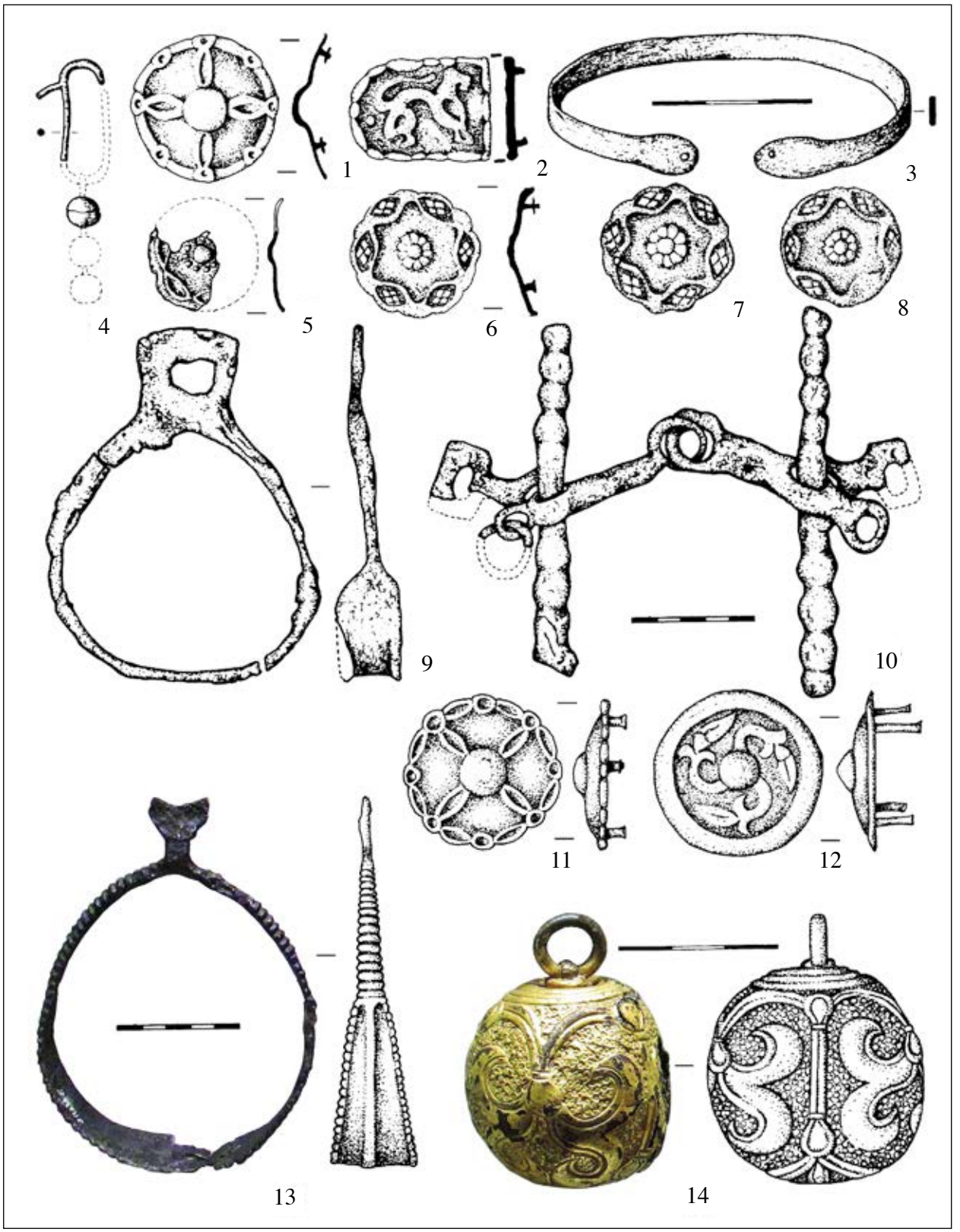

Рис. 97. Комплексы погребений периода «завоевания родины» из Карпатской котловины. 1–10: Тисанана–Чех-танья, п. 2 (по: Révész 2008); 11–14: Хевеш-Капитаньхедь (по: Révész 2008 и фото автора).

97. kép. Honfoglalás kori leletek a Kárpát-medencéből. 1–10: Tiszanána-Cseh-tanya, 2. sír (Révész 2008); 11–14: Heves-Kapitányhegy (Révész 2008, illetve a szerző felvétele)

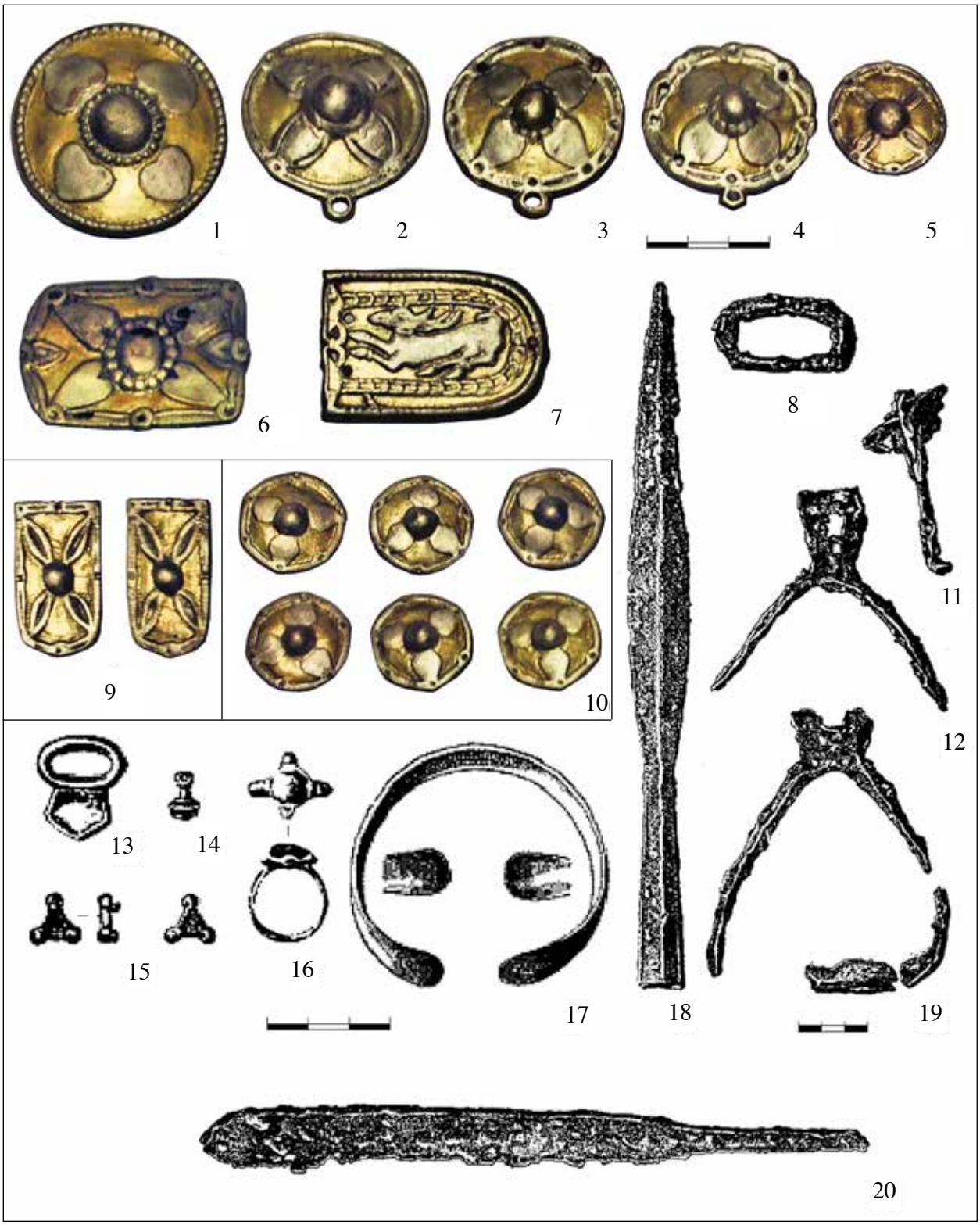

Рис. 98. Комплекс погребения периода «завоевания родины» из Тёртеля (по: Pósta 1896 и фото автора)
98. kép. Honfoglalás kori leletek Törtelről (Pósta 1896, illetve a szerző felvétele)

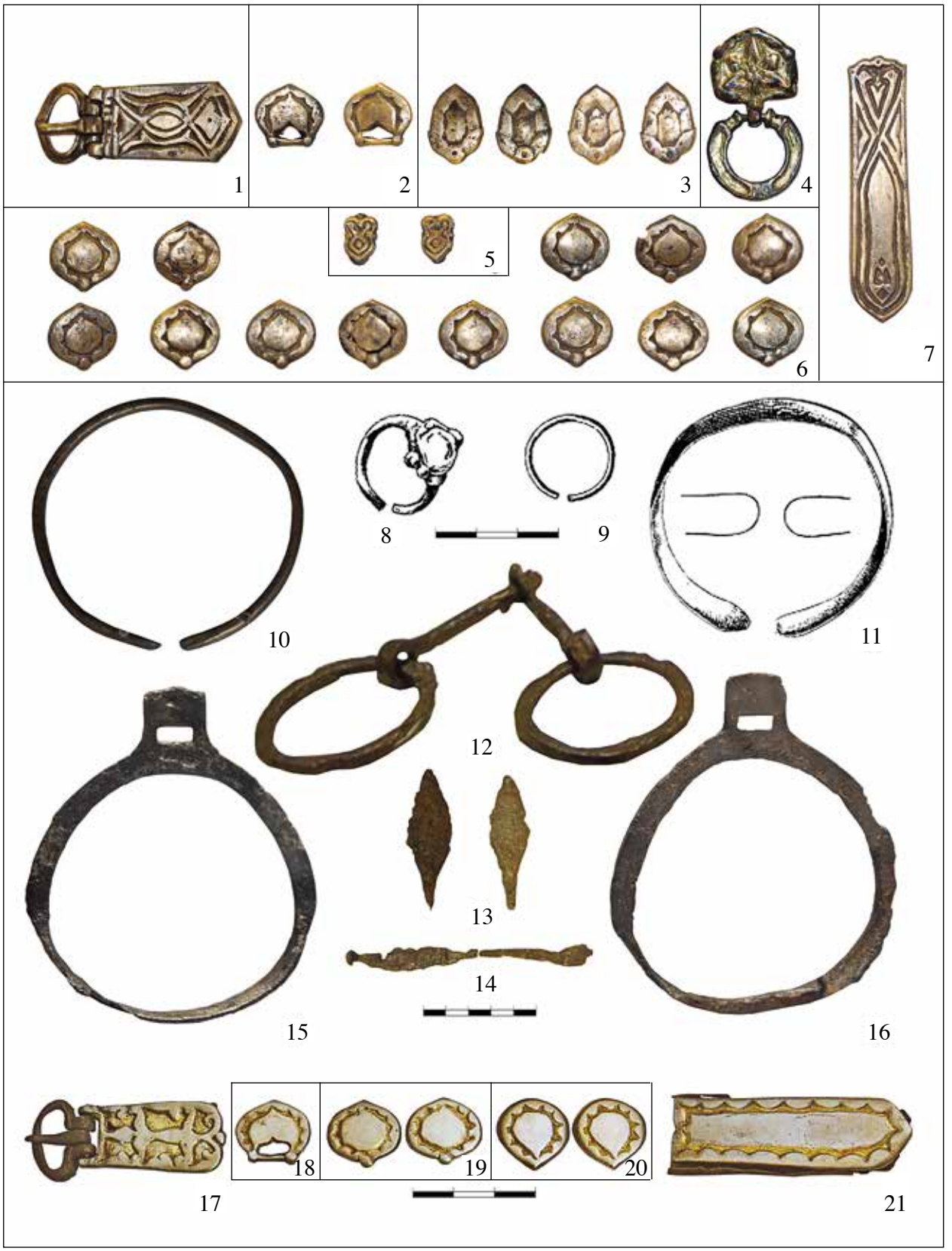

Рис. 99. Комплексы предметов из погребений периода «завоевания родины» с «восточными» аналогиями. 1–16: Вереб (по: Hampel 1905 и фото автора); 17–21: Тисаседеркень, п. 2 (по: The Ancient Hungarians 1996)

99. kép. Keleti párhuzamokkal rendelkező honfoglalás kori leletek. 1–16: Vereb (Hampel 1905, illetve a szerző felvétele); 17–21: Tiszaszederkény, 2. sír (The Ancient Hungarians 1996)

Рис. 100. Комплексы погребений периода «завоевания родины» с «восточными» аналогиями: 1–9. Будапешт-Фаркашрет (по: Dienes 1973 и фото автора); 10–15: Ноградшап (по: The Ancient Hungarians 1996)

100. kép. Keleti párhuzamokkal rendelkező honfoglalás kori leletek. 1–9: Budapest-Farkasrét (Dienes 1973, illetve a szerző felvétele); 10–15: Nógrádsáp (The Ancient Hungarians 1996)

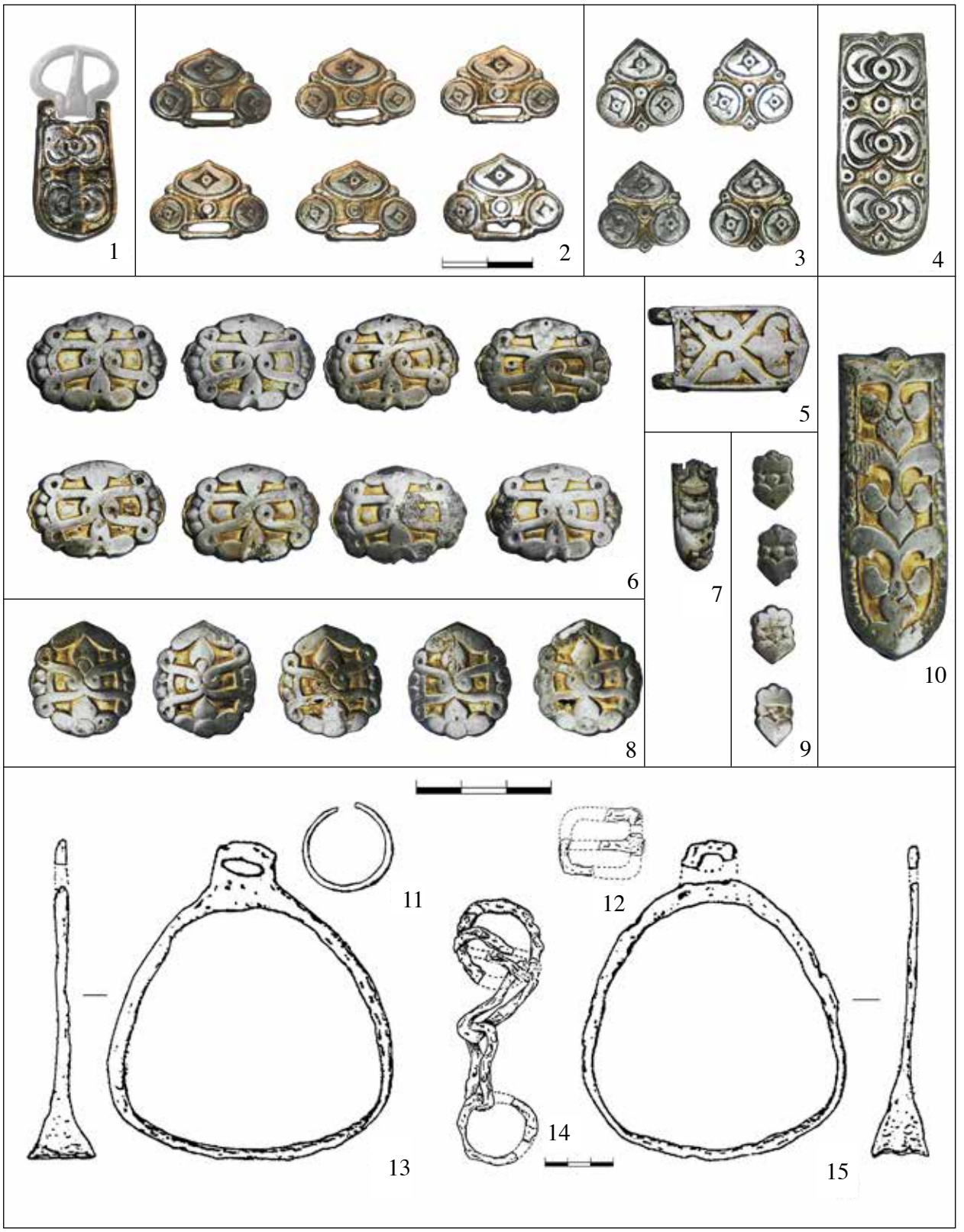

Рис. 101. Комплексы погребений периода «завоевания родины» с «восточными» аналогиями. 1–4: Тисакечке; 5–15: Фоньод (по: The Ancient Hungarians 1996; Költő 1996)

101. kép. Keleti párhuzamokkal rendelkező honfoglalás kori leletek. 1–4: Tiszakécske; 5–15: Fonyód (The Ancient Hungarians 1996; Költő 1996)

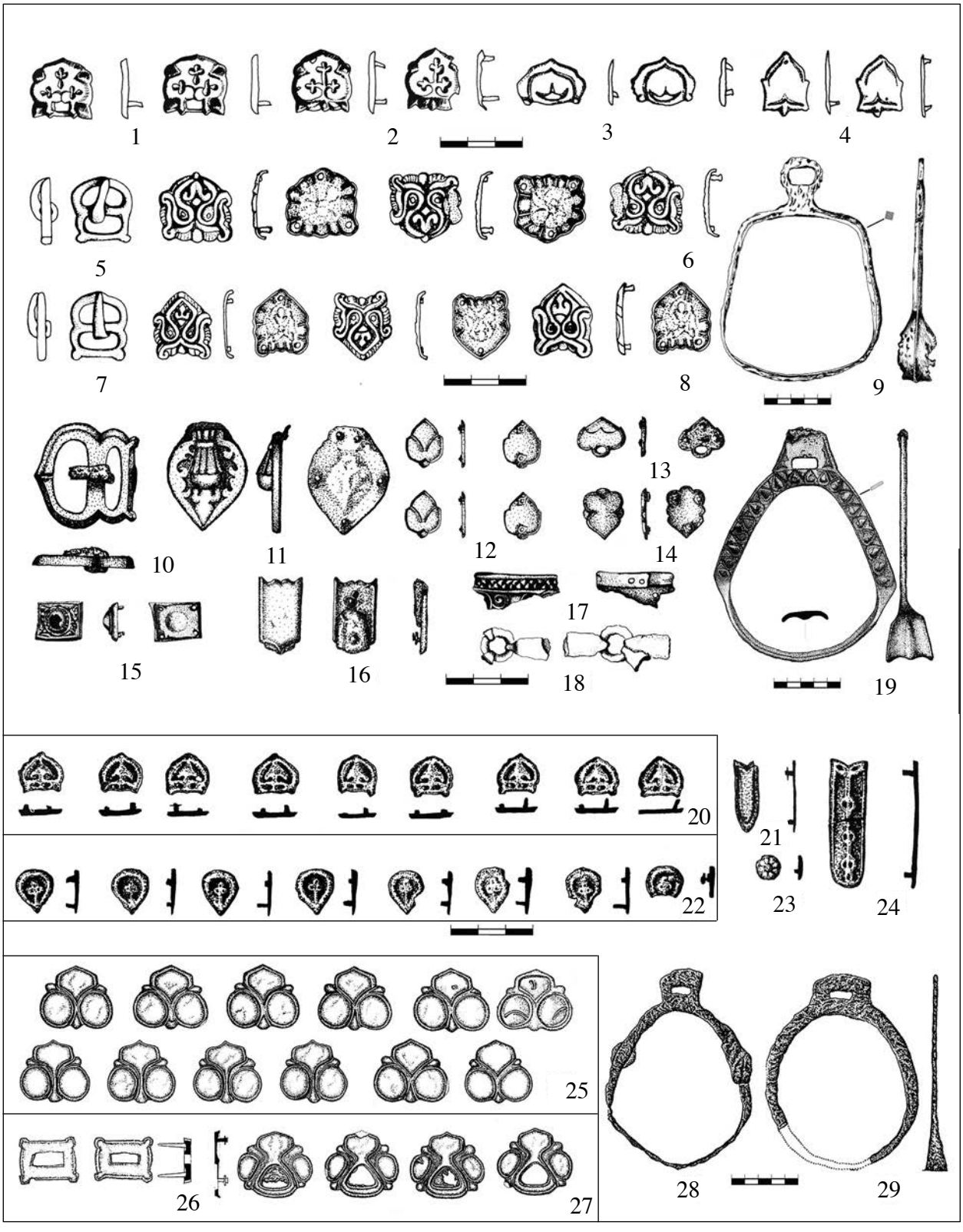

Рис. 102. Комплексы погребений периода «завоевания родины» с «восточными» аналогиями. 1–4: Кеглевичхаза (по Gáll 2013); 5–19: Коложвар-Запоя утца: 5–9: п. 1; 10–19: п. 11 (по: Gáll 2013); 20–24: Надькомлош (по: Gáll 2013); 25–29: Карош III, п. 6 (по: Révész 1993)

102. kép. Keleti párhuzamokkal rendelkező honfoglalás kori leletek. 1–4: Keglevichháza (Gáll 2013); 5–19: Kolozsvár-Zápolya utca: 5–9: 1. sír; 10–19: 11. sír (Gáll 2013); 20–24: Nagykomlós (Gáll 2013); 25–29: Karos III. temető, 6. sír (Révész 1993)

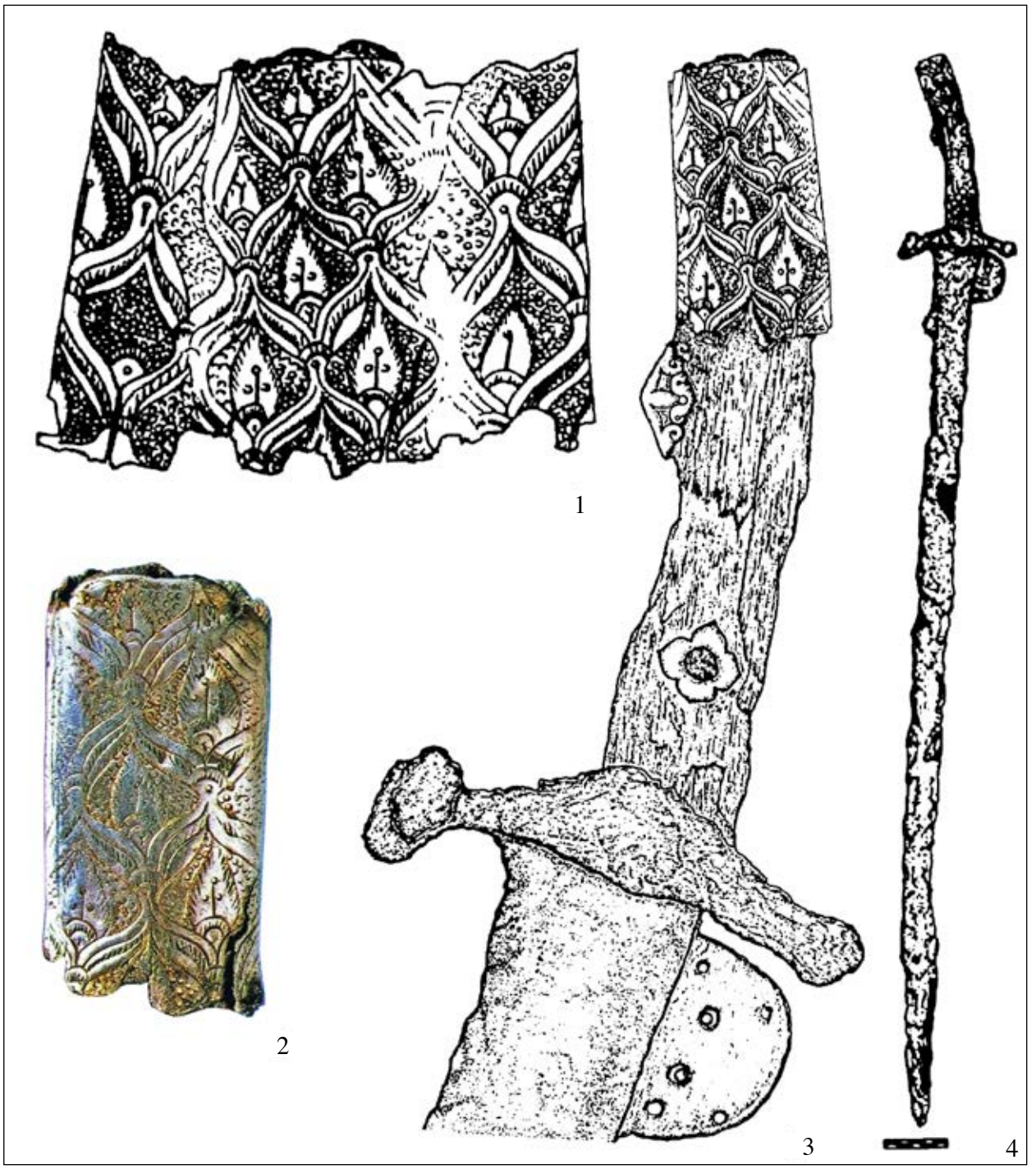

Рис. 103. Сабля из п. 11 могильника Карош II. 1, 2: оковка рукояти; 3: рукоять; 4: общий вид сабли (по: Révész 1991; The Ancient Hungarians 1996)

103. kép. A karosi II/11. sír szablyája. 1, 2: markolatveretek; 3: markolat; 4: teljes rajz a szablyáról (Révész 1991; The Ancient Hungarians 1996)

Рис. 104. Предметы торевтики из погребений периода «завоевания родины» с мотивом пальметты и растительным декором. 1: Оросламош; 2, 3: Аранькерти; 4: Берегсас (совр. Берегово, Украина); 5: Кетпо; 6: Бездед, п. 8; 7: Гальгоц

104. kép. Palmettás és növényi ornamentikás motívumok honfoglalás kori tárgyakon. 1: Oroszlámos; 2, 3: Aranykerti; 4: Beregszász; 5: Kétpó; 6: Bezdéd, 8. sír; 7: Galgóc

Рис. 105. Оковки рогов из Черной могилы (Чернигов)
105. kép. A Fekete sír ivókürtjének veretei (Csernyigov)

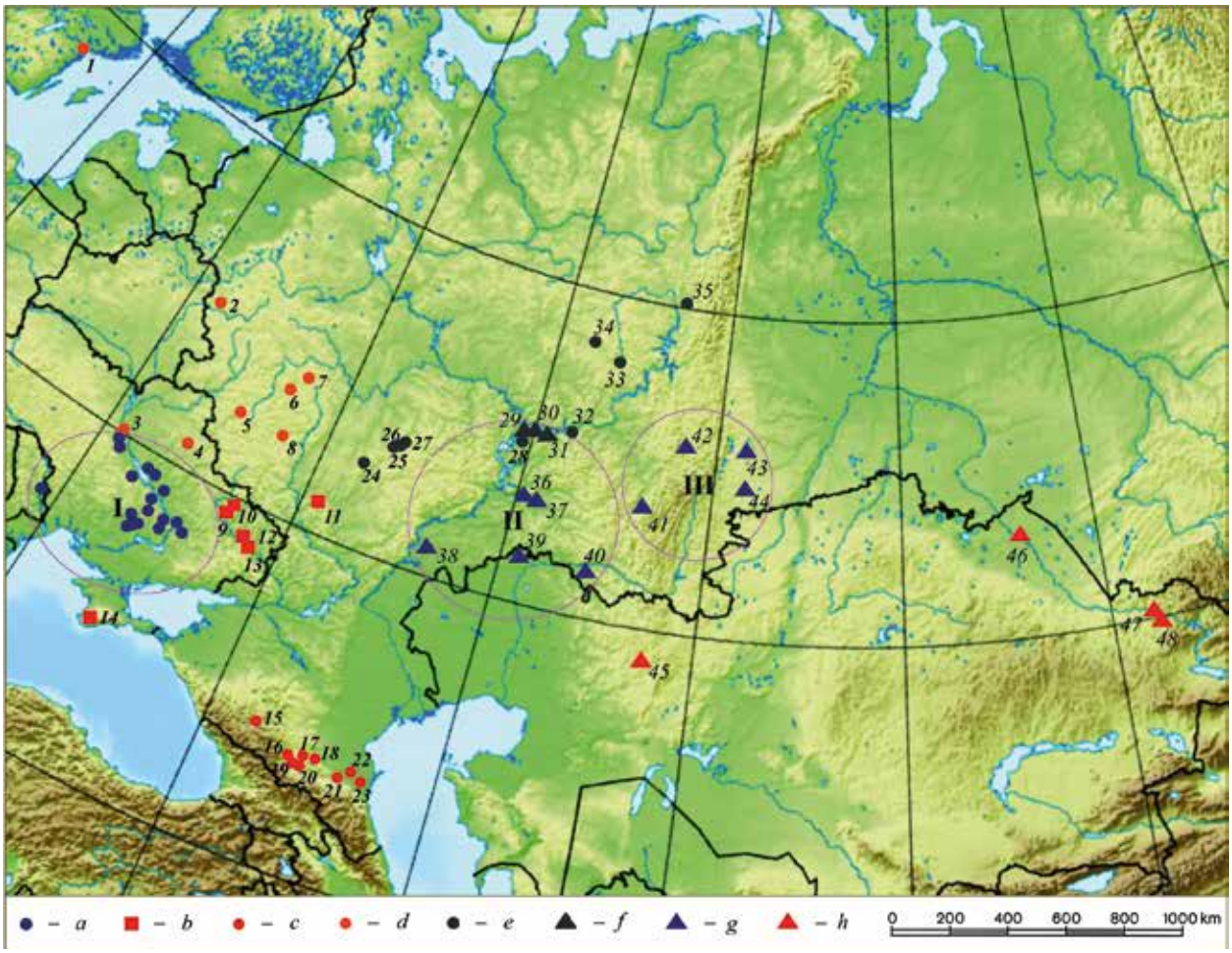

Рис. 106. Карта распространения памятников с аналогиями предметам субботцевского культурного круга: a: памятники типа Субботцев (см. рис. 16); b: памятники салтовской КИО; c: аланские памятники Северного Кавказа; d: славянские и скандинаво-древнерусские памятники; e: памятники финно-угорского населения лесной зоны; f: памятники типа Большетиганского могильника; g: памятники угорского населения степной зоны; h: памятники сросткинской культуры (кимаков). 1: Бирка; 2: Гнёздово; 3: Бучак; 4: Новотроицкое; 5: Кудеярова гора; 6: Супруты; 7: Железницы; 8: Архангельское; 9: Кицевка; 10: Верхний Салтов; 11: Воробьёвка; 12: Маяки; 13: Сидорово; 14: Скалистое; 15: Сентинский; 16: Камунта; 17: Кобан; 18: Тарское; 19: Дзивгис; 20: Даргавс; 21: Дуба-Юрт; 22: Коби; 23: Агач-Кала; 24: Лядинский; 25: Елизавет-Михайловский; 26: Крюково-Кужновский; 27: Пановский; 28: Танкеевка; 29: Измери; 30: Алексеевское; 31: Большие Тиганы; 32: Игимский; 33: Варни; 34: Полом; 35: Редикор; 36: Самара; 37: Просвет; 38: Луговское; 39: Переметное; 40: Филипповка; 41: Ишимбай; 42: Каранаево; 43: Уелги; 44: Синеглазово; 45: Эмба; 46: Боброво; 47: Кызыл-Кайин; 48: Зевакино

106. kép. Térkép a szubbotci kultúrkör leleteivel párhuzamot mutató lelőhelyek elterjedéséről: a: A szubbotci lelettípus lelőhelyei (ld. 16. kép); b: A szaltovói kultúrkör lelőhelyei; c: Észak-kaukázusi alán lelőhelyek; d: Szláv és skandinív–rusz lelőhelyek; e: Finnugor lelőhelyek az erdős zónában; f: Bolsije Tyigani-típusú lelőhelyek; g: Ugor lelőhelyek a sztyeppi zónában; h: A szrosztki kultúra lelőhelyei (kimekek). 1: Birka; 2: Gnyozdovo; 3: Bucsak; 4: Novotroickoje; 5: Kugyejarova gora; 6: Szupruti; 7: Zseleznyici; 8: Arhangelszkoje; 9: Kicevka; 10: Verhnyij Szaltov; 11: Vorobjovka; 12: Majaki; 13: Szidorovo; 14: Szkalisztoje; 15: Szentyinszkaja gora; 16: Kamunta; 17: Koban; 18: Tarszkoje; 19: Dzivgisz; 20: Dargavsz; 21: Duba-Jurt; 22: Kobi; 23: Agacs-Kala; 24: Ljada; 25: Jelizavet-Mihajlovka; 26: Krjukovo-Kuzsnovo; 27: Panovo; 28: Tankejevka; 29: Izmeri; 30: Alekszejevszkoje; 31: Bolsije Tyigani; 32: Igim; 33: Varnyi; 34: Polom; 35: Redikor; 36: Szamara; 37: Proszvet; 38: Lugovszkoje; 39: Peremetnoje; 40: Filippovka; 41: Isimbaj; 42: Karanajevo; 43: Ujelgi; 44: Szinyeglazovo; 45: Emba; 46: Bobrovo; 47: Kizil-Kajin; 48: Zevakino

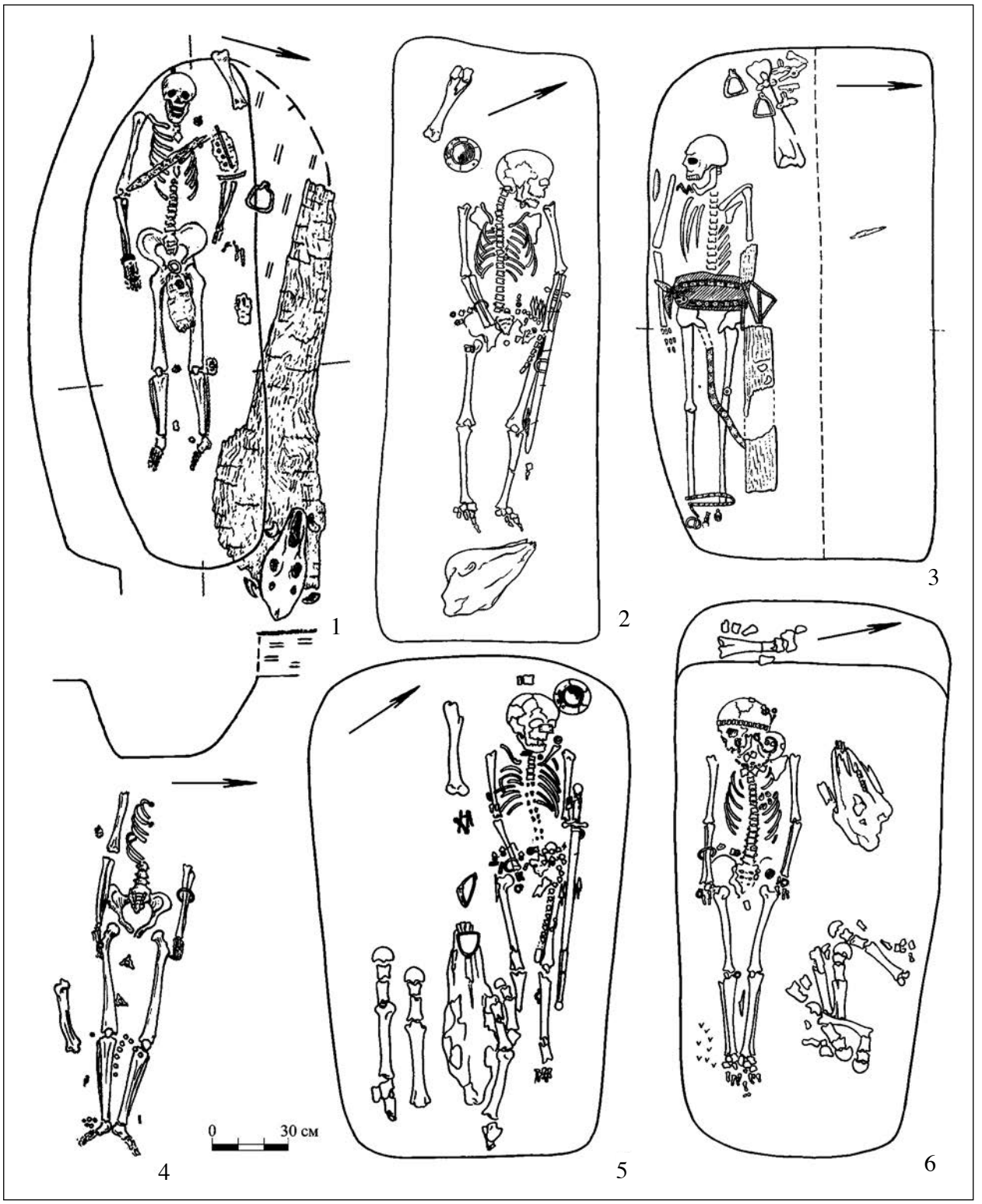

Рис. 107. Угорские погребения Поволжья и Урала. 1, 4: Наровчатский: 1: п. 1 к. 2; 4: п. 2 к. 2 (по: Боталов 2000); 2, 5, 6: Большетиганский: 2: п. 6; 5: п. 28; 6: п. 19 (по: Chalikova–Chalikov 1981); 3: Ямаши-тау, п. 2 к. 2 (по: Мажитов 1981)

107. kép. Ugor sírok a Volga-vidékről és az Urálból. 1, 4: Narovcsatka: 1: 2. kurgán 1. sír; 4: 2. kurgán 2. sír (Botalov 2000); 2, 5, 6: Bolsije Tyigani: 2: 6. sír; 5: 28. sír; 6: 19. sír (Chalikova–Chalikov 1981); 3: Jamasi-tau, 2. kurgán 2. sír (Mazsitov 1981)

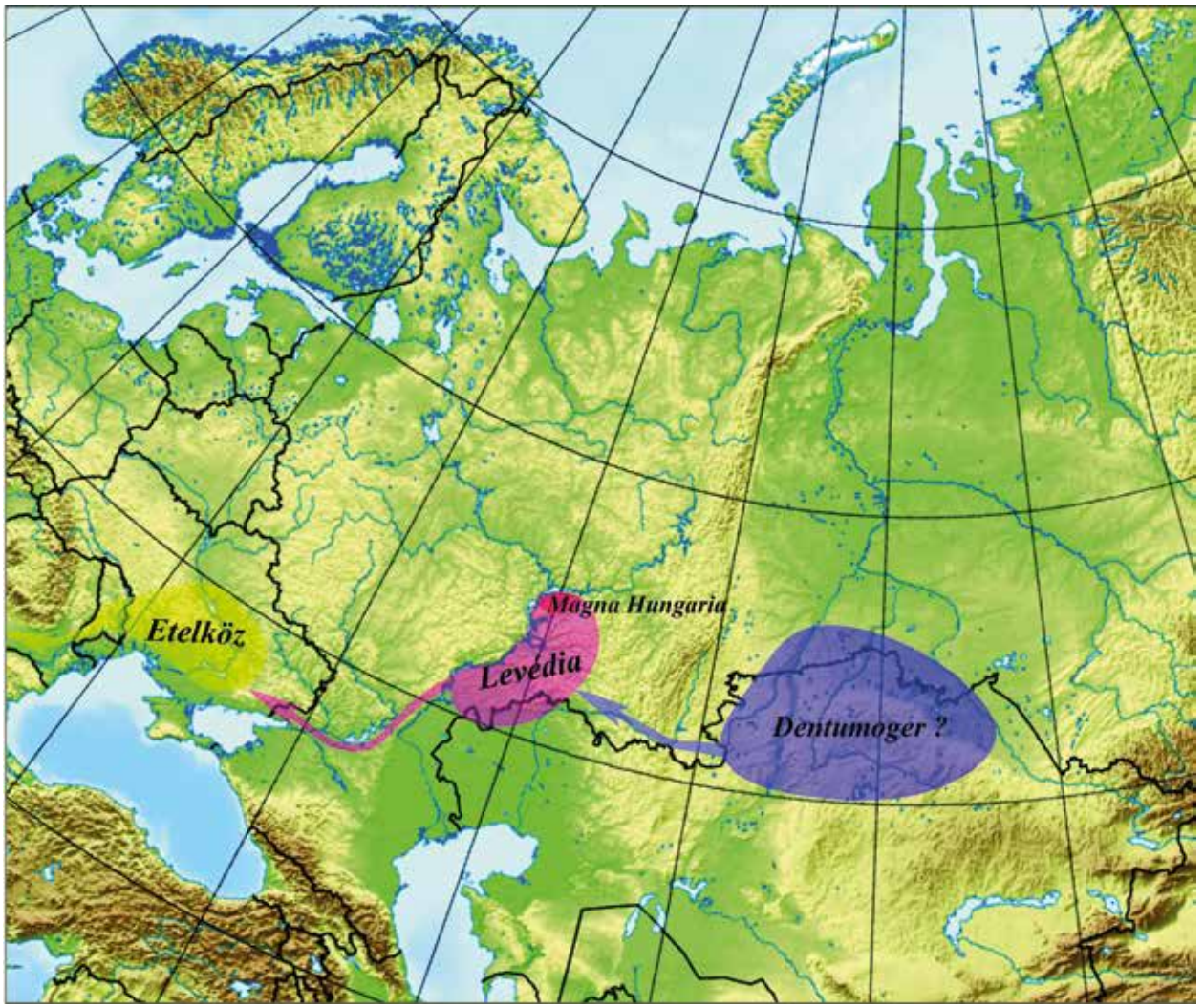

Рис. 108. Этапы переселения древних венгров
108. kép. A korai magyarok vándorlásának állomásai

Olekszij Komar

A korai magyarság vándorlásának
történeti és régészeti emlékei

Алексей Комар

История и археология
древних мадьяр в эпоху миграции

www.martinopitz.hu
3900 Ft

9 789639 987340